

ՀԱՅԴԱՏ
ՈՒԼՈՒԲԱԲԵՐՆԵՐ

ՄԱՐԿԱՆԱԿԱՆ

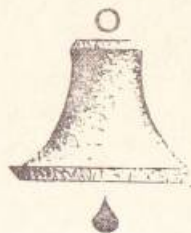
№ - 38

72

ԲԱԳՐԱՏ ԱՒԼԱՒԲԱԲՅԱԼ

ՄԱՐԴԱԿԱՆԱՏ

467

6728

ԵՐԵՎԱՆ
«ՆԱԽԻՐ» 1991

Ուղարկման Բ. Ա.

Ու 380 Սարգսյան Բ. Ա. — Եր.։ Նաիրի, 1991, 560 էջ

Փաստավարական հարուստ հենքի վրա զրոգ-պատմաբանը վերադառնալով պատկերում է այն համազգային հերոսական պայքարը, որ 1918 թ. մայիսին մղեց հայ ժողովուրդը իր համար այնքան բախտորոշ Սարգսյան պատերազմական արարածներին:

Վեպում լայնորեն արտացոլված են Ղարաբաղյան կամ Մահապարտների գնդի մարտական գործողությունները:

Գիրքը հրատարակվում է Սարգսյան պատերազմական 70-ամյակի առթիվ:

4702080200 (118)

ՈՒ 705 (01) 88 — 88 «Տ»

9ՄԴ 8427

Ար 2

ISBN 5-550-00377-5

© «Նաիրի»
հրատարակչություն, 1991

ԵՐԿՐԻ ԽՈՍՔ

Մարդկային պատմության մեջ լինում են պահեր, երբ իրար են գալիս պատմական փորձն ու աննախադեպը, ժողովրդական-մարդկային իմաստությունն ու գերմարդկային խիզախումը, և անօրինակ այս կուտակումներով ստեղծված անուշի լարումից, ինչպես խավարի մեջ պայքար կայծակի շառափից, լուսավորվում են ժամանակն ու տարածությունը: Սյապիսի պահերին են լուծվում սովորական պայմաններում անլուծելի թվացող հարցերը, մեկնե պարզվում-բնորոշվում է անսկիզբ ու անվախճան ճանապարհը՝ անցյալի, այսօրվա ու գալիքի բնորոշումով:

Ստեղծված ժամեր են կոչվում այսօրինակ ճակատագրական պահերը: Մարդկային պատմության աստեղային ժամեր:

Հայ ժողովրդի հազարամյա բնակչության աստեղային ժամը Սարգսյան պատերազմի ճակատամարտն էր, 1918 թ. մայիսյան այն հրեղեն շարքը, որը կործանման եզրին հասած ազգի համար դառնալով զոյառնումի ու ազգապահպանության խաբիսիս:

Սարգսյան պատերազմի հերոսամարտի մասին արդեն բավական զբաղակցություն է ստեղծվել՝ վավերագրական, պատմագիտական ու գրական-գեղարվեստական: Շնորհակալությունն ստեղծվածի հեղինակներին ու հրատարակիչներին: Եվ, այսուամենայն, ես համարձակվում եմ ասել իմ խոսքը հայ ժողովրդի աստեղային ժամի մասին: Խոսք, որ ավելի շատ հոգու պարտ է, որքան խոստովանություն, քան հերքական մի գիրք, որը կարող էր գրվել կամ չգրվել:

Քանի որ այն է, որ իմ մանկությունն ու բնակավայրությունն ան-

ցել են Սարդարապատի զինվորի ընտանիքում: Զինվորի, որի համար ես այդ ճակատամարտը եղել էր աստեղային ժամ, դարձել էր նրա մտերի, խոսքերի, երազների տիրակալը ու այդպես էլ մեաց մինչև օրերի վերջը: Հենց այդ պատճառով և իմ երջանիկ բախտով, Սարդարապատը դարձել է կազմավորվող էություն կարճ-սնունդը, Սարդարապատի ոգին եղել է իմ ուղեկիցը և ուղեցույցը, մինչև որ ինքս էլ գրիչ եմ վերցրել իմ սեփական Սարդարապատը բոլորն ու ընթերցողին հանձնելու համար:

Գրքիս ճակատին գրված է «վեպ»: Դա կարող է տարօրինակ քվալ բծախնդիր ընթերցողին, որը գուցե զարմանա բազմաթիվ էջերում սփռված «ո՛չ վիպական» տարրերի՝ պատմագիտական հետախուզումների, դիվանական շեղծված նյութերի, հեղինակային խորհրդածությունների, հերոսների օրագրային գրառումների և հատկապես գրական ոչ մի ժանրի ավանդական սահմանների մեջ շտեղավորվող ազատ շարադրանքի վրա: Սակայն նախ ասեմ, որ այս տարրերը վաղուց արդեն կազմում են ժամանակակից եվրոպական (և ո՛չ միայն եվրոպական) վեպի բաղկացուցիչները: Ապա՝ ես գրել եմ գիրք Սարդարապատի մասին, և նյութն ինքն է հուշել արտահայտության եղանակն ու ձևերը: Նյո՛ւթը, որի տիրապետությունը, ինչպես վերև ասացի, ինձ վրա է եղել ոչ միայն շարադրանքի ընթացքում, այլև նախընթացին, որ իմ ամբողջ գիտակցական կյանքն է:

Վեպի հերոսները, հատկապես գլխավորները, իրական-պատմական են և հանդես են գալիս իրենց անուն-ազգանուններով, իրենց կենսագրական տվյալներով, որոնք ըստ հնարավորին ճշգրտված են սուկա բազմատեսակ աղբյուրագիտական նյութերով (դիվանական փաստաթղթեր, ճակատամարտի մասնակիցների հուշեր, Հայկական կորպուսի ու Երևանյան զորամասի շտաբների օրագրերն ու գրադրությունները ևլ): Այդ հերոսներին ես պատկերել եմ գլխավորապես այն դերերում, որ նրանք խաղացել են Սարդարապատի ճանապարհին ու Սարդարապատում: Հետագա նրանց կյանքը լի էր ցավալի անակնկալներով ու մխիթարական շրջադարձներով, որոնց անդադադունալն ինձ հեռուն կտաներ: Հայտնի է, օրինակ, որ Սարդարապատի ռազմական տիրապետության Դանիելիսի ֆրոնտյանը հետագա բախտորոշ իրադարձություններում չկարողացավ կողմնորոշվել և բույլ տվեց

սխալներ, որոնք անհաբիր են սարդարապատյան մեծագործությունը: Այստեղ ես նկատի ունեմ նրա ոչ այնքան նախաձեռնող դերը Կարսի ճակատում, 1920-ի աշնանը: Իսկ Բաքումի խորհրդածոգովի հայ պատգամավոր, ապա Հայաստանի հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին, հետագա իրադարձությունների ցնցումների մեջ հրաժարվելով անհաբիրի դերումներից, տուն դարձավ՝ նպատակ ունենալով իր ուժն ու կարողությունը նվիրելու հարազատ ժողովրդի նոր կյանքի կառուցմանը:

Այս ամենն ուրիշ գրայցի, քերես նաև ուրիշ գրքի նյութ է, որը, չգիտեմ, ես կգրեմ թե մեկ ուրիշը, բայց կգրվի: Ավելի քան համոզված եմ, որ կգրվի, որովհետև Սարդարապատին հաշորդած փորձություններում էր, որ մեր ազգն ինչ-որ շափով հավաքվեց, ամրացավ: Այլապես ինչպե՞ս պիտի դիմանար հետագա տասնամյակների առավել ծանր ու դժվար փորձանքներին և փորձություններին:

Իրիկնամուտ էր հին Սուրմարիի դաշտում: Գարնան համառարած կանաչությունը տեղ-տեղ խախտվում էր աշնանա-
ցան գարու արտերի գորշավուն կարկատաններով: Արծաթափո-
շու բծերով իրենց մատնում էին ճամփեզրերին ու արտերի մեջ
կկղած փշատենիները: Եվ այս բոլորի վրա մայր մտնող արևն
արնագույն մի երանգ էր ավելացրել: Իսկ այնտեղ՝ արևմուտքում
ծգված լեռնապարներին բարդ-բարդ նստել էին ամպերը, որոնք
ասես արնաներկ էին: Արնագույնով էին ցուլցում նաև Արարատի
ձյունամած գագաթները, որոնցից այն կողմ իրիկնադեմի մուծն
էր նստած և վայրկյան առ վայրկյան թանձրանում էր ու սևա-
նում:

Գաշտի բաց հեռաստանները բռնված էին դեպի հյուսիս
շարժվող գաղթական կարավաններով: Եվ նրանց ընթացքն այն-
պես դանդաղ էր, համաշափ ու միապաղաղ, որ հեռվից նայողին
կարող էր թվալ, թե դաշտն է, որ այնպես շարժվում է տեղա-
հան:

Արտամիջյան կածանով, գաղթական կարավաններին զու-
գահեռ, դեպի հյուսիս էր ընթանում հեծյալ բարձրաստիճան մի
զորական, որի ձերմակաթույր նժույգը, կարծես տիրոջ տրամադ-
րությունը հասկանալով, դանդաղեցրել էր ընթացքը, քայլում էր
հոգնած, գլուխը տարտամորեն շարժելով: Ետևից երիտասարդ
համհարզն էր՝ շիկակարմիր ձիու վրա: Նա ականալիշ հետևում
էր պետին, որի զորավարական հագուստը մեկ անհետանում,
մեկ հայտնվում էր արտի անեզրության վրա: Երիտասարդն ան-

հանգստանում էր զորավարի համար. երբ ձիերը վարգով էին
գնում, մտածում էր, թե ահա շուտով կհասնեն, և նա մի բան
կուտի, կհանգստանա երկու օրվա լարված ու անթիի այս շրջա-
պայությունից հետո: Իսկ հիմա դանդաղեցրել էր ընթացքը և,
հայացքը գաղթի կարավանների վրա, երևի թե շուտով տեղ հաս-
նելու մասին չէր էլ մտածում:

Ձիու սանձը բաց թողած, հայացքը դաշտի վրա ու դաշտը
եղերող լեռնային հեռաստաններին՝ զորավարը տխուր մտածում-
ների մեջ էր: Հայացքի դեմ հեռու-մոտիկ գյուղերն էին փաված
կղմինդրե ու ծղոտե տանիքներով, որոնք լուռ, անձուխ ու ան-
կենդան սպասում էին իրենց օրհասին: Այդիներում մարդ չէր
երևում: Իսկ արտերը, — ի՞նչ արտեր էին, ի՞նչ բերք էին խոս-
տանում, ի՞նչ լիություն, — այդ արտերը չէին հնձվելու: Նրանք
նախ պետք է տնօրյին իրենց տերերի ոտքերի տակ, բնավեք
դարձած, գաղթի ճամփան բռնած տերերի՝, ապա վերջնականա-
պես տրորվեին սև հեղեղի պես առաջ շարժվող թուրք բանակ-
ների մահաբեր շնչից: Զորավարի հայացքի մշուշը թանձրանում
էր լեռնալանջերի ու բլրակների վրա կանգնած վանքերի ու եկե-
ղեցիների տեսքից: Նրանց զանգերն այլևս հնչեցնող շունչին:
Ի՞նչ աղոթող, ո՞չ խնկարկող: Զանգակատներում միայն վայրի
աղավանդների ու տառարակների ղուռղունոցը պիտի հնչեր՝ իբրև
ժանգոտ սղոցի ձայն:

Նահանջի ճամփաներին կամ այն վայրերում, ուր մեկ ան-
գամ արգեն թուրքի ոտքն էր առել, զորավարը տեսել էր աշխար-
հի ամենաթանձր վշտի հուշարձանները՝ կողոպտված վանքեր,
որոնց աղոթարաններն ու գավիթները ծածկված էին եղև ար-
նաթափա մարմիններով, իսկ եթե այդ մարմինների տերերը
հասցրել էին փախչել, ապա՝ հողոտված ձեռագիր գրքերով: Գիրք-
նահատակներ էին դրանք՝ թրատված ու կոխկրտված, արևուտ
ամրակների հետքերով, ցանուցիք էջերով, որոնցից ասես հոսում
էր որդանկարմիր արնագույնը, և դարմացած նայում էին անմեղ
հրեշտակներն ու իմաստուն մարգարեները:

Սուրմարիի դաշտում թեթև քամի էր բարձրացել, և զորա-
վարի ամառային վերարկուի փեշերը փոփոում էին: Կարմրա-
գույն էր վերարկուի աստաղը: Քամին խաղ էր անում այդ կար-
միրի հետ՝ փեշերը վերուվար անելով նժույգի ճիւղ-ձերմակու-
թյան վրա:

ձած տանտիրոջը բնաջնջել: Այսպես էլ Արևմտյան Հայաստան կոչված հսկայական տարածքը հայաթափ եղավ:

Ապա այդ արդարամիտ պատմաբանները կգրեն, թե Արևմտյան Հայաստանի հայության հարցն ահա այսպես լուծելուց հետո թուրքն արշավեց նաև Արևելյան Հայաստանի վրա...

Այս թախծալի մտորումը, անհեռանկար հեռանկարը և էլի նման բաներ պաշարել էին զորապետին:

Բայց մի՞թե չկա ոչ մի փրկություն: Մի՞թե իսկապես վերջն է սա, որից դենը Հայոց երկրի, նրա ժողովրդի մասին պիտի խոսեն միայն իրրե պատմական անցյալում ծվարած երևույթներին...

Երկու տարի առաջ Անիում պեղումներ էին կատարում Պետերբուրգից, Մոսկվայից, Թիֆլիսից ու էջմիածնից եկած մի խումբ գիտնականներ: Հռչակավոր անոններ կային այնտեղ. նիկողայոս Մամն էր, Թորոս Թորամանյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, երիտասարդ Հովսեփ Օրբելին և էլի ուրիշներ, որոնց ինքը քաջ ծանոթ էր, և մարդիկ, որոնց նոր պիտի ծանոթանար, ճանաչեր ու բարեկամանար: Այնտեղ էր նաև իր ավագ որդին՝ Միքայելը, որի հետ Մառը գիտական լուրջ հույսեր էր կապում: Մառը Միքայելին ուղարկել էր Կարսի կողմերում իր գնդով տեղակայված հոր մոտ՝ խնդրելով զնդի զինվորներից մի քանիսին օգնություն ուղարկել հող փորելու համար: Եվ ինքը ոչ թե մի քանի զինվոր, այլ մի ամբողջ դասակ ուղարկելուց հետո էլ հաճախ Անի էր գնում՝ տեսնելու պեղումներից բացված հնությունները, զբոսացնելու հին բարեկամների հետ, հիանալու ազգի անցյալ փառքի փշրանքներով: Այն ժամանակ, արևմտահայության մեծ մղձավանջից հետո, բախտը կարծես պիտի գոնե կիսադեմով ժպտար հայությանը. թուրքերը, ուսաց հաղթական բանակների առաջ ճողոպրելով, թողել էին արևմտահայկական նահանգների զգալի մասը: Զինադադար դեռ չէր կնքված, սակայն ուղղամահակառի դիմ անցնում էր Վանա լճի հարավային ափով, Մուշի մոտով, Երզնկայի տակով, և Սև ծովի ափին, Տրապիզոնում տիրաբար խաբիսի էին ձգել ուսական նավերը: Զանգվածային ջարդերից փրկված հայերն ու գաղթական խլյակները կարող էին վերադառնալ հարազատ եղբորները: Նորից խաղաղ ծովա պիտի ելնե հայրենի օջախներից: Պիտի կենդանանալին հինավուրց բնակա-

վայրերը, ծաղկեին, պտղավորվեին վայրենացող այգիներն ու դաշտերը:

Նիկողայոս Մառը, երազկոտ աչքերը հառած հարավի անհուն հեռուներին, պայծառ ծրագրեր էր գծում իր գործընկերների հետ և երազում այն օրը, երբ Անին՝ միջնադարյան Հայաստանի այդ շքեղաշուք ոստանը, պիտի վերականգնված լինի իր նախնական շուքով ու պերճություններով:

— Դրա համար անհրաժեշտ կլինի մի հասարակ բան, — այդ պեղեցիկ խոսքերը հիացմունքով ունկնդրող Դանիելբեկ Փիրումյանին դառնալով՝ Մառը կես լուրջ-կես կատակ ասաց. — Որ դուք, սիրելի՛ գնդապետ, աղատագրած այս հողերը ձեռքից չտաք:

«Ձեռքից չտա՞ք»: Եվ Դանիել Փիրումյանը պիտի ձեռքից տար: Նրա ծննդավայրում ասում են՝ կույրն ի՞նչ կուղի, երկու աչք, մեկը՝ ձախ, մեկն էլ՝ աջ:

Եվ գնդապետն էլ իր հերթին վրա բերեց.

— Երանի՛, թե այդ խոսքը լսելի ոչ թե որպես սիրելի գիտնականի բաղձանքի արտահայտություն, այլ իբրև կայսերական բանակների Գերագույն հրամանատարության անկասելի հրաման:

Մի տարի հետո Գերագույն հրամանատարության կարգադրությամբ թուրքական ճակատից հեռանում էին ուսական զորքերը: Թուրքերի հնարավոր հարձակումներից անդրկովկասցիները պիտի պաշտպանվեին հիմնականում սեփական ուժերով: Եվ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության համաձայնությամբ սկսեցին կազմվել ազգային զորամասեր: Այդ ժամանակ էր, որ Միքայելը, Անիի պեղումները թողած, շտապեց ճակատում գտնվող հոր մոտ:

— Ես դիմադրական ծառայությունից տուն էի դարձել պորուշիկի աստիճանով: Բայց եթե այդ աստիճանի համար ձեր զորամասում չեղ չկա, ես կարող եմ կռվել իբրև շարքային զինվոր, — հոր հետ այսպես էր խոսել ավագ որդին:

— Այդպես միանգամի՞ց, — զարմացել էր հայրը:

— Որքան էլ մտածենք, հայրիկ, ուրիշ ճանապարհ չկա: Վտանգված է մեր ազգը, և նրա յուրաքանչյուր անդամը պետք է պատրաստ լինի մեռնելու ազգի փրկության համար:

— Իսկ ես կարծում եմ, որ կա ազգին նվիրվելու առավել խելացի ձև:

— Ո՞րն է այդ ձևը, հայրիկ,— զարմացած հարցրել էր որդին:

— Ազգի համար կռվելը,— լրջորեն անհանգստացած պատասխանել էր զնդապետ հայրը:— Ես չեմ սիրում, որ մարդ կռվի է գնում մեռնելու համար: Այդ մեր պատմիչներն են, որ հայ զինվորին նկարագրել են մեռնելու համար մեռնելիս, նա հատակության լուսապսակը գլխին ճառագած:

— Բայց մի՞թե վատ է, երբ զինվորը պատրաստ է նահատակության:

— Զինվորը պետք է պատրաստ լինի կռվելու և հաղթելուն: Իսկ նահատակությունը, տղաս, կգա նաև առանց մեր ցանկության ու հրավերի... Առհասարակ ես նահատակների մեջ խեղճություն եմ տեսնում: Խեղճություն, որ գալիս է մեր դաժան ճակատագրից, մեր ստացած սխալ դաստիարակությունից, հատկապես մեր հավատի վարդապետությունից:— Տղան փորձեց հակաճառել, ինչ-որ ձևով արդարացնել այդ պահին իրեն պարտած անձնագործության սրբազան տրամադրությունը: Հայրը վեճի վրա փակ դրեց.— Համենայն դեպս, լավ կլինի, որ այլևս դու ինձ հետ նահատակության մասին չխոսես: Իսկ իմ զորամասում քեզ համար հենց այսօր էլ տեղ կա:

* *

*

Մոմբը դեռ չէր ընկել, որ հանդիպեցին գաղթական խմբերից մեկին: Կարող էին շրջանցել, սակայն զորապետն այս անգամ իր ձերմակի սանձը քաշեց, ուղղություն տվեց, և նժույզը փորշտացնելով թեթևակի խրխնջաց՝ իբր, «հասկացա՞», և շուտ եկավ դեպի անկանոն շարժվող բազմությունը:

Երեւո-երեք հարյուր հոգի էին, ծեր ու երեխա, կին ու տղամարդ: Բեռնաբարձ գրաստներով ու սալներով, մանր ու խոշոր անասուններն առաջներն արած, նրանք առաջ էին գնում այնպես հոգնած, այնպես դանդաղ, ասես ոչ թե քայլում, այլ սահում էին: Կողքերից զինված պահակներ էին քայլում: Զինվորներ՝ էին, թե՛ համազրուղացի երիտասարդները, դժվար էր իմանալ: Դրանց արտաքինի մեջ ոչ մի տարբերություն չկար, որով-

հետև նահանջող զորքի կողմից լքված պահեստներից հաճախ հատուտ ու զինամթերք էին թոցնում տեղական բնակիչները, և զորամասերին միացող աշխարհազորայիներն էլ զինվոր էին դառնում իրենց տներից բերած հագուստ-կապուստի մեջ:

Զինյալ այս տղամարդիկ դեռ հեռվից նկատել էին մոտեցող հեծյալներին և առաջինն իրենք ընդառաջ գնացին: Մեկը մոտեցավ, զրուցեց, հանձնարարություն ստացավ, խոսեց իր ընկերների հետ, ապա կանոնավոր շարքով վերադարձան, բռնեցին պահակագործի իրենց տեղերը:

Հետո խմբից անջատվեց պառավ մի կին, կիսամերկ փոքրիկի ձեռքը բռնած մոտեցավ զորապետին: Իրիկնամուտի աղջամուղջի մեջ երևում էին գլխաշորի տակից դուրս թափված ճերմակ մազերը: Բարձր ու շիտակ հասակով կանգնեց նրա ձիու կողքին, համարձակորեն ձեռքը տարավ դեպի ասպանդակը, որի կողքից կախված էր զնդապետի արծաթափայլ թուրը:

— Թրիգ ղուրբան էղնիմ,— խոսեց պառավը:— Գլխուղ ղուրբան էղնիմ, էս ո՞ւր եք տանում էս խեղճ ու անճար ժողովրդին:

Զորապետն անխոս վար թռավ ձիուց, թուրը կողքին սեղմած՝ մոտեցավ պառավին, որի աջ ձեռքը ձիու ասպանդակին էր դեռ, ձախը՝ կողքի փոքրիկի գլխին:

— Մայրիկ ջան, սուրբ մայրիկ,— Փիրումյանը պառավի ձեռքերը խլելով, սեղմեց շուրթերին: Երևի իր մոր տաբերին կլինեիր, 85—90 տարեկան: Ինչպե՞ս էլ նման էր նրան. բարձր ու շիտակ հասակ, ճերմակ-առատ մազեր, որ պատկանելի դեմքը պարուրել էին լուսապսակի նման: Մի վայրկյան պատկերացրեց իր մորն այսպես գաղթի ճամփան բռնած, և սիրտը ճմլվեց անագործւյն ցավից:— Ո՞ւր պիտի գնաք, մայրիկ: Առջևում Արարատյան աշխարհն է, մեր երկրի սիրտը:

— Բա ի՞նչ պիտի անի միթ՝ մինակ մնացած սիրտը՝ առանց ոտ ու ձեռի, առանց ամուր մարմնի, որ խլեցին, սաղ-սաղ թաղեցին մեր աչքի առաջ: Թաղողի ձեռը չորանա,— անիծեց պառավը:

— Սիրտը պիտի պաշտպանենք-պահենք, մայրիկ,— զգացված խոսեց զորապետը:— Սիրտը որ անվնաս մնա, մարմնի մնացած մասերը կդարմանվեն... Ժամանակը կգա,— նա շրջվեց, որ փոքրիկին ցույց տա, տեսավ՝ խաղում է իր վերաբերվորի կարմիր աստառի հետ: Շոյեց նրա գանգրահեր գլուխը:— Ա՛յ,

այս փոքրիկները, որոնց աչքի առաջ իրենց հայրերն ու պապերը նահանջում են արյուն տալով, ետ կխլեն կորցրածը, և նորից մեր երկիրը կապրի ոտ ու ձեռով, գլխով ու մարմնով, առողջ ու ամբողջական:

— Է՛, որդիս, հավատալու՞ է, կլինի՞ այդ օրը:

— Պետք է լինի, մայրիկ, պե՛տք է լինի,— երդվելու պես սասայ գնդապետը:

Գաղթախմբի ուղեկից զինվորներին նորից կարգադրությունների անելուց հետո զորապետ Դանիելը Բիրումյանը բռնեց իր զնալիք ճանապարհը: Մի անգամ էլ ետ նայեց. դեռ քայլում էին զաղթականները, շնայած արդեն մութն ընկնում էր, և ճանապարհը դառնում էր վտանգավոր:

Վերջին անգամ զորապետը ետ նայեց, երբ զաղթականների խումբը կուլ էր գնում տափաստանում թանձրացող խավարին:

Առջևում գարու փարթամ արտեր էին, որոնց միջով ձգվող կածանը միայն ձիու բնազդով կարելի էր շփոթանել: Եվ գնդապետը նորից հանձնվեց իր ձերմակի կամքին:

Ճամփակիսին ձերմակը խրխնջաց ու ոտքով դոփեց գետինը: Համհարդն իսկույն խթանեց իր ձիուն, արտամիջով առաջ անցավ և քիչ հեռու վերադարձավ հուզված:

— Երկու հոգի էին, մեր հետախույզներից: Մոլորվել են: Ասացի՞ գնան, խառնվեն զաղթականների հետ, առավոտյան լույսը բարի է:

Հետո ձիերը քայլում էին հանգիստ, մեկ-մեկ ճամփեզրի արմից կանաչ փնջեր էին պոկում ու փռտացնելով ուտում:

Գանիելի Բիրումյանը՝ Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մովսես Սիրիկյանի տեղակալը, ձիու վրա գնալի շտաբ էր գնում և ո՛չ քնած էր, ո՛չ արթուն: Երկու օրվա անդադար պտույտը զորամասի տարբեր գնդերում, գնդերի տագնապալից վիճակը, տեղահանված ժողովրդի գաղթն ու զրկանքները նրան հանել էին հոգեկան հավասարակշռությունից: Երեկ գիշեր նույնիսկ հնարավորություն կար քնելու: Զորքորդ գնդի շտաբում պառկել էր խոտից սարքված թախտի վրա: Սակայն աչքերի առաջ էին զաղթի սահմոկեցուցիչ տեսարանները: Զորաշոկատներում կարգ ու կանոն չի մնացել: Զորամասերի նահանջն ու տունկարձք տաքափոխիկ ցավի պես բռնել են բոլոր միավորումներին, և զին-

վոր ու սպա հարմար առիթ են փնտրում ճակատը լքելու: Ո՞վ պիտի ստեղծի ռազմական այն կարգապահությունը, որ ամեն մի բանակի մեծ կամ փոքր հաջողության առաջին պայմանն է: Ո՞վ պիտի կասեցնի թուրքի առաջխաղացումը: Զէ՞ որ անսահման չէ այս Հայաստան երկիրը:

Ամենացավալին, որ քրքրում էր զորապետի սիրտը, սպաների անտարբերությունն էր: Կարծես հաշտվել են դատապարտվածության հետ և սպասում են, թե որտե՛ղ կկտրվի վերջին թելը: Բոլորը միաբերան խոսում են հաշտությունից և ամենայն բծախնդրությամբ ծանրակշիռ պատճառներ հայթայթում անկանգ նահանջի բոլոր կետերում արդարացի երեւու համար: Երկու ամսվա ընթացքում Բիթլիսից ու Երզնկայից հասել են Կարս: Իսկ սա սովորական պայմաններում կարելի կլիներ կատարել միայն վազքով: Մի՞թե անհնար էր որևէ կետում կանգնեցնել թշնամուն, զոնե խոր թիկունք տեղափոխել ճանապարհի մեծ քաղաքներում ու բերդերում կուտակված վիթխարի զինամթերքն ու սննդի պաշարները: Ի՞նչ պատճառաբանություն կարող է ունենալ այսօրինակ անճարակությունը:

Իսկ ի՞նքզ, որ ուշացած դատաստան էս մտմտում ռազմաճակատի ցավալի ձախողանքների համար, ի՞նչ ես արել գոնե մեկ հատվածում դրությունը փրկելու համար,— ինքնազննումի տառապանքի մեջ մտորում էր զորապետը:— Մի՞թե էրզրումի պաշտպանության մի հաջող դրվագ բավական է, որպեսզի գլուխը հանգիստ թողնեն հաջորդ խաչատառակ պարտությունների համար: Հետո՞ ինչ, որ դու ռազմաճակատի հրամանատարը չես, և ձախողանքների համար կան շատ ավելի պատասխանատու, անմեղ մեղավոր մարդիկ՝ հայկական զորքի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Թոմաս Նազարբեկովը, նրա առանձնակի վրաստահությունն ու հովանավորությունը վայելող գեներալ Արեշը, հեռու շգնա՞նք, քո անմիջական հրամանատար գեներալ Սիրիկյանը և էլի՞ ուրիշներ: Բայց այն ո՞ր ճշմարիտ հայրենասեր ու շրջահայաց զորական է, որ, պատուհասյալ հայրենիքը փրկելու ելքը թողած, մեղավորներ է փնտրում:

Եվ, առհասարակ, ո՞րն է ելքը, կա՞ փրկության ճանապարհ:

Տեղի էր ունեցել ամենասարսափելին. հուսահատությունը բռնել էր բոլորին, ճակատի բարձր հրամանատարներից մինչև

շարքային զինվորները, գաղթող շինականներից մինչև նրանք, որոնցից դեռ հեռու է ճակատը: Գաղթական խմբերը, սարերից գլորվող ձյունահյուսների պես, իրենց հետ առնում-տանում էին դասավորության մղվող զինվորներին, ճակատից շատ հեռու գտնվող գյուղերի բնակիչներին: Եվ ամենուր տիրում էր պուխալթածացնելու խելահեղ մի եռուզեռ:

Այն, ինչ կարող է անել թույլ, ուժասպառ, սակայն սրտում գեռեա հույսի նշույլ ունեցող մարմինը, հաճախ անհնար է լինում ուժեղի համար, որին պարուրել է անհուսությունը:

Իսկ ինչպե՞ս է վիճակը մայր գետից այն կողմ: Զորապետը վերջին օրերին կարված է եղել Երևանից: Իր շտաբի հետ ունեցած կցկառուր ուղիովակալով էլ անհնար էր ճշգրիտ պատկերացում կազմել ժողովրդի ու նրա խայտաբղետ ղեկավարության տրամադրությունից: Ի՞նչ են մտածում Թիֆլիսում նստած հայ մեծերը: Կովկասյան միացյալ կառավարության միջոցով նրանք պիտի կարողանա՞ն զորական նոր համալրումներ կատարել: Զե՞ որ ճակատում լուկ հայ զորքերն են մնացել՝ ուս մի քանի տասնյակ սպաների ու զինվորների հետ, և Անդրկովկասի վրա արշավող թուրքական բանակների դեմ բացված ճակատը փաստորեն միայն հայկական զորախմբերի վրա է ծանրացել:

Հին կադրային զինվորական էր Դանիելբեկ Փիրումյանը: Սերված էր Արցախական աշխարհի վարանդա գավառի Նախիչեվանիկ գյուղի հուշակավոր Ասրիբեկյան-Փիրումյան տոհմից: Շուշի քաղաքի թեմական դպրոցը հաջողությամբ ավարտելուց հետո ուղմական կրթություն էր ստացել Պետերբուրգում, մասնակցել էր ուս-ճապոնական պատերազմին և ուրիշ մանր ու մեծ կռիվների՝ միշտ հուսալով, որ Ռուսաստանն իր հայացքը կդարձնի նաև գեպի հարավ, և ինքը հնարավորություն կունենա ծառայելու հարազատ ժողովրդի ազատագրման համար մղվելիք պատերազմին: Եվ 1914-ից փոխադրված լինելով Կովկասյան ճակատը՝ չորս տարվա շրջամիջով զորաշարժերի մեջ ապրում էր իր կյանքի մեծագույն պատերազմը, որը հարուստ էր սակավ մխիթարական հաջողություններով և ահռելի ողբերգությամբ: Ողբերգություն էր ոչ միայն այդ պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի կրած անլուր տառապանքը, այլև հուսախաբությունը ցարական Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների քաղաքականության հանդեպ: Ի՞նչ լուսավոր երազներով էր հասել Կովկաս-

յան ճակատ, ազգի փրկության ի՞նչ հեռանկարներ կային երազող հոգում: Դեռ պատերազմը չսկսած, ցարական կառավարության հաճությամբ, հայկական կամավորական զնդեր էին կազմավորվել Ռուսաստանյան կայսրության բոլոր հայաշատ վայրերում: Այդ զնդերին էին զինվորագրվել տեղացիներ ու դրսեկներ: Նույնիսկ արտասահմանյան երկրների հայ գաղթավայրերից ժամանածներ: Համազգային ցնծություն էր: Կամավորական զնդերը կոչվում էին ուսական զորամասերի հետ և Ռուսաստանի զաշնակից Անգլիայի ու Ֆրանսիայի բանակներում: Կոչվում էին Ռուսիայի դեմ՝ Արևմտյան Հայաստանը փրկելու հույսով: Ցարական կառավարության ու նրա բանակի բարձրաստիճան ներկայացուցիչները կամավորական զնդեր կազմակերպելու, թուրքերի դեմ հայ ամբողջ ժողովրդին բորբոքելու համար տվել էին լինչին գումար և առատ խոստումներ, որոնց լույսի տակ երևում էր հայության մի պայծառ գալիք: Ի՞նչ փուլթ, որ այդ խոստումները պաշտոնական ձևակերպում չէին ստացել: Մի՞թե ձևակերպումն է կարևոր, երբ Ռուսաստանը պիտի իր բանակները տաներ մինչև Ռոսֆոր ու Միջերկրական, Միջագետք ու Պարսկական Ատրպատական, իսկ այս դեպքում աչքի առաջ էր Արևելյան Հայաստանի օրինակը՝ մեկ դարու ֆիզիկական գոյության ապահովությամբ:

Սակայն 1914-ին հետևեց դժնահիշատակ տասնհինգը: Իրենք՝ ուսական հզոր մարտակարգերը, կանգնած էին Սարիղամիշում ու Ալաշկերտում: Սարիղամիշի ճակատագրական մարտերին և թուրքական 90-հազարանոց բանակին ծնկի բերելուն իրենց հերոսական մասնակցությունը բերած հայերը՝ հրամանատարներ, զինվորներ, կամավորներ ու հասարակ մարդիկ և նրանց մեջ էլ զնդի հրամանատար Դանիելբեկ Փիրումյանը, հոգով ու սպասումներով Արաքսից այն կողմ էին, թուրքական հալածանքներին, բռնի տեղահանությունն ու ջարդերին ենթակա հայրենակիցների հետ: Ծակատի գծից այն կողմ թափվում էր անպաշտպան հայության արյունը: Կողոպտվում ու ավերվում էին բնակավայրերը: Աշխարհի բոլոր թերթերը լիքն էին հայոց Գողթայի սարսափների սրտակեղեք նկարագրությամբ:

Արաքսի ձախափնյակում հանգիստ կանգնած էր ցարական բանակը: Հանգույցի լուծմանն էր սպասում, որպեսզի շարժվի դեպի հարավ և զբաղեցնի հայերից պարպված վիլայեթները:

Այս անգամ տեղահանությունն ու գաղթը ծայր առան այն ժամանակ, երբ թուրքերը նվաճեցին Բաղեշ-Բիթլիսը, Մուշն ու Մամախանությունը։ Իսկ էրզրումի անկումն արդեն ոչ մի հույս չբողեց արևմտյան Հայաստանի բնիկ հայության համար, որը մնացել էր թուրք ու քուրդ բարբարոսների դեմ հանդիման։ Գաղթականները հայրենի բնաշխարհից հեռանալու երկու ճանապարհ ունեին. մեկը՝ վասպուրականով դեպի Պարսկաստանի խորքերը, ուր, իբր թե, հնարավոր պիտի լիներ ապավինել անգլիական հոգևանավորությանը, կամ Ատրպատականով հեռանալու դեպի Արևելյան Հայաստանի համեմատաբար ապահով նահանգները՝ Արցախ, Սյունիք ու Գանձակի կողմերը։ Մյուս ճանապարհը՝ Մարիդամիշի-Կարսի վրայով տանում էր դեպի Արարատյան երկիրը և նրա թիկունքում գտնվող անորոշ հեռուները։ Երկրորդ ճանապարհն էր, որ ապահով ճանաչվեց, և նույնիսկ վասպուրականի, Տարոնի, Բայազետի ու Ալաշկերտի հայության մեծագույն մասն ընտրեց այս ճանապարհը։ Սակայն բոլորը չէին, որ հասկացան երկրորդ ճանապարհի ապահովությունը։ Տասնյակ հազարավոր տարագրյալների դեպի իրենց էին քաշում Պարսկաստանի խորքերը, ուր անգլիական բանակն էր գտնվում։ Պակաս գաղթակիչ չէր նաև արարական երկրների կարծեցյալ ապահովությունը, մանավանդ որ նախընթաց տարագրություններից հատուկենտ բախտավորների հաջողվել էր ապահովություն գտնել այդ երկրներում։

Մեծ էր, սակայն, դեպի Արարատյան աշխարհը շարժվող գաղթականության բանակը։ Մեծ և հաջող կազմակերպված։ Իսկ դա իր պատճառն ուներ։ Դեռ չէին մոռացվել նախորդ տասնամյակներից թուրքաց բռնություններից տարագրության ճանապարհը բռնած խմբերի սարսափները։ Անցյալ դարի իննսուներկան թվականներից սկսած թուրքերը կոտորում էին հայերին նրանց ավանդական բնակավայրերում և չէին խնայում նաև այն ժամանակ, երբ մնացորդաց բեկորները բռնում էին գաղթի ճանապարհը։ Գաղթականների խլակները զոհ էին գնում թուրք և քուրդ ավազակախմբերի վայրագություններին։ Եվ սա պետության ծրագրած քաղաքականությունն էր. Աբդուլ Համիդ սուլթանն իր ասկյարներին կարգադրել էր կոտորել մինչև վերջին գաղթականը, որով-

հետև հայն անհնազանդ է տեղում, — ասել էր այդ արնածարավ հրեշը, — իսկ արյան վրեժ ունի տեղահանումից հետո։ Ուրեմն, հային պետք է սպանել՝ ուր էլ որ լինի։

Աբդուլ Համիդի այս քաղաքականությունը ժառանգել էին նաև նրան գահընկեց արած երիտասարդ թուրքերը։ Սրանք տասնհինգ թվականին հայերին կոտորում էին ամենուրեք, առանց խնայելու նույնիսկ մանուկներին։ Երիտասարդ թուրքերի պարագլուխները հրովարտակ արձակեցին իրենց երկրով մեկ, կոչ անելով ոչնչացնել հայերին անխնա՝ մեծից փոքրը, կանանց ու ծերերին, փոքրերին հատկապես, որովհետև նրանք ավելի լավ են հիշում իրենց տեսածները և պիտի մեծանան իրրև վրիժառուներ։

Եվ հիմա նորից հայերը բռնել էին գաղթի ճամփաները։

1915-ի մեծ սպանդից փրկվածների, Արևմտյան Հայաստանի բնիկ հայության վերջին մնացորդների գաղթն էր դա, որի ապահովության համար թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնում էին բնաշխարհում կազմակերպված հայկական զորամասի զեզեյը։ Գաղթականները թուրք, թաթար ու քուրդ ավաղակալին խմբել էր անվտանգ դարձնելու համար գաղթականների հոգ զանգվածներին ուղեկցում էին հայկական զորամասի առանձին շտաբներ։ Զինված էին նաև իրենք՝ գաղթականները։ Ռուսական լքված զինապահեստներից քիչ բան չէր հասել այն հայերին, որոնք պիտի ընտրեին գաղթի ճանապարհը։ Եվ այդ ճանապարհին նրանք քանի՜-քանի՜ անգամ ետ մղեցին զինված բաշխողուկների հարձակումները։

Գաղթականության թիկունքը պահում էին վասպուրականի, Տարոնի, Խնուսի գնդերը։ Նրանց անձնագոհ ճակատումների շնորհիվ էր, որ գաղթի այդ երկար ճանապարհին Բիթլիսից ու վանից կամ Երզնկայից, Կարսի գավառից մինչև Արարատյան դաշտ ընկած երկար ու դժվար ճանապարհներին տեղի ունեցած ընդհարումներից համարյա անվնաս դուրս եկան գաղթական բոլոր խմբերը։

Խնուսից, Մուշից և շրջականներից գաղթողները մի անգամ Ալաշկերտում հարձակման ենթարկվեցին տեղական թուրք ու քուրդ հրոսակների կողմից, որոնց օգնում էին նրանց ցեղակից տեղաբնիկները։ Սակայն զինվորական խմբերը, զինյալ գաղթականների անձնագոհ աջակցությամբ, փախուստի մատնեցին

հրոսակներին, պատժեցին արանց բարբարոս օղնականներին և մաքրած ճամփաներով շարժվեցին դեպի հյուսիս:

Հին Բայազետ հասած վասպուրականցիները, նախիջեանի կողմերում դարանած մուսավաթական զորքերից զգուշանալով, ծովեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք, Իզդիրում ու Սուրմաբիում խառնվելով արևմտյան նահանգներից եկածներին, Արաքսն անցան և միացան Արարատյան դաշտում ցրված խմբերին:

Ապրիլի վերջերին և մայիսի սկզբին, ո՛չ ճշգրիտ հաշիվներով, Արաքսն անցել էին արդեն 250—300 հազար հայ գաղթականներ, որոնք իրենց փրկված էին համարում թուրքական յաթաղանից, սակայն անորոշ էր ապագան, որովհետև սպառվել էր իրենց հետ վերցրած պարենը, և Արարատյան աշխարհում նրանց սպասում էր ոչ միայն սովը, այլև տարափոխիկ հիվանդությունների աղետը, որին դիմադրելու համար զենքն ու կռվելու կամքը ո՛չ մի նշանակություն չունեին:

Գաղթականների հեղեղը շարժվում էր փրթած, անկանոն ու խալտաբղետ: Տարբեր խմբերը փաթորկված ալիքների պես իրար էին զալիս, միանում, բաժանվում էին ու ցրվում, տարտղնում: Այս ու այնտեղ խառնիճաղանջ ձայներ էին. հարազատների փնտրտուքի կանչեր, ոգեպնդումի ու հուսադրության կոչեր: Հուսահատ ճիչ, լացուկոծ, աղմուկ, անասունների բառաչ, շների կաղկանձ: Մի տարեց կին, զլխաբաց, շաղ տված մազերով, խենթորեն վազում էր առաջ, աչ ու ձախ նայելով, խմբից խումբ ընկնելով: Ոչինչ չէր հարցնում, ոչ մի խոսք չէր ասում: Իրենով էլ հետաքրքրվող չկար: Այդպես սարսափն աչքնորում, խելագար վնասված միայն որդեկորույս մայրն է պատեպատ զարկվում, ի՞նչ հարցնեին: Ո՞ր մեկին հարցնեին...

Խմբեր էլ կային, երևի ամբողջ գյուղեր, տոհմիկ մեծ գերդաստաններ, որոնք բռնացված էին ասես, միակամ ու միաձուլ: Այդպիսիների գլուխ կանգնած էր լինում անպայման մեկը, գլուղապետ կամ տերտեր, տոհմի ազդեցիկ մեծը կամ ինքնակոշ մի առաջնորդ, որ թիսկանի պես թևերը տարածած հսկում էր իրեն հանձնված խմբի ապահովությունը: Հույս ունեին, թե կա փրկություն ափ, և գնում էին դեպի այդ երեակայական ափը:

Կարսա դաշտի Ազարակ գյուղի հասարակությունը, երկու հարյուրից ավելի մարդ, — առաջ էր շարժվում գյուղի քահանայի գլխավորությամբ: Հովվի նման իր հոտն առաջն արած, անտաշ

պավազանը ձեռքին, քահանան զնում էր մտախոհ և մեկ-մեկ աչք էր ածում շուրջը: Ղինի էտ մնացող լինի: Ճանապարհին կորուստներ էր տվել: Մի ջահել կին ծննդի վրա վախճանվել էր Ալեքսանդրապոլ չհասած: Երկու երեխա բարձր ջերմությամբ հիվանդ էին, հանկարծահաս մահով համբարձեցին հերկինս... Թաղեցին սովորական ծեսով, սուգով ու աղոթքով: Քահանան թևատակին պինդ պահած ծխական զրքում զրանցել էր այդ կորուստները՝ մեկ առ մեկ, հանգամանորեն նշելով նաև գերեզմանների տեղերը, որպեսզի վերադառնալուց տուն բերել տա նաև հանգուցիլոց մարմինները: Հիմա ներսույնց պատավը մահամերձ վիճակում անվերջ աղաչում էր, որ իրեն թողնեն ճանապարհին:

— Թողեք հանգիստ մեռնեմ, ո՞ւր քարշ կուտաք: Ինչի՞ ձեր ջալակին ավելորդ բեռ լինեմ, թողեք, ա՛յ օրհնվածներ:

Սակայն քահանան անդրդվելի էր:

— Խելքդ գլխիդ պահիր, ա՛յ պառավ, — լեզուն անխափան րանող պառավին լռեցնում էր նա: — Մեր մեղքը քի՛չ է, որ ուզում ես ասածն զայրութը բաղմապատկել:

Տեր Սարգիսն ազարակցի տեր Մարութի որդին էր, քահանայական տոհմի ժառանգ և փոքրիկ, բայց ամուր գյուղի հոգևոր պետը, որին համագլուղացիներն ընդունում էին իբրև աստվածառաք հոր, որովհետև աչք էին բացել նրա ու հայր Մարութի, պապ Ղևոնդի, հորապապ Տիրայրի ու մյուս արժանահիշատակ նախնիների աղոթքներով: Նրանցից էին սովորել հայոց գիրը, որ պարտադիր էր ամեն մի խելահաս երեխայի համար, նրանցից էին իմացել հայոց առաքելական հավատի սրբազան պատվիրանները և այդ պատվիրանների հարազատ ու անթերի կիրառությունը:

Երբ Օլթին, Կաղզվանն ու մյուս հարեանները տրաքված ելել էին իրենց ափերից և հոսում էին դեպի հյուսիս ու ճանապարհին էլ պատմում էին թուրքի թրքությունը, որից լսողի լեզին էր սառչում, գլուղապետ Գաբրիելը, գյուղի հետագա անելիքը որոշելու համար, Կարս գնաց, և երկու օր հետո գյուղ հասավ նրա գլուխը միայն: Հետը զնացած երիտասարդն աղիողորմ լալով պատմում էր.

— Թուրքերը կապուտեցին մեզ, հետո էլ, թե՛ «Երկուսիցդ մեկի գլուխը պիտի կտրենք, ինքնե՛րդ որոշեցեք»: Ջոխվա Գաբ-

րիւն իր վիզը դեմ արեց, թե՛ «Նա ջահել է, խնայեցե՛ք»... Հետո էլ... հետո էլ գլուխը ձեռքս տալով՝ ասացին. «Տար, ցույց տուր ձերոնց. բոլորիդ էլ այս օրն է սպասում, բոլորի՛դ»:

Եվ հիմա ամբողջ գլուղը գլուխն առած այդ օրից էր փախչում:

Տեր Սարգիսն այն գիշեր, իհարկե, հորեւ էր տվել գլուղի ունեցած-չունեցածը: Ինքն էլ հորեց եկեղեցու սպասքն ու հարստութիւնը՝ գիրք ու արծաթեղեն, նույնիսկ հինավուրց այն խաչարձանը, որի վրա, ըստ ավանդութեան, զորավար Վարդան Մամիկոնյանի սրբազան արշուներ կար շորացած:

Եվ հիմա մի գլուխ էր, որ յուրաքանչյուրը տանում էր իր վրա: Տանում էր, որ թուրքի բաժին չդառնա:

Անտաշ փայտերից ու կարպետից սարքած պատգարակի վրա տանում էին պառավին, որն իր բախտն էր լալիս ու անիծում խլացած աշխարհը:

Նա հենց այդպես անեծքը շուրթերին էլ հանդավ: Երիտասարդները պատգարակը ցած դրին ճանապարհի եզրին, բարձր ու փարթամ մի ծառի տակ, և քահանան մոտեցավ հանդիսավոր, հանեց ծոցի արծաթակազմ ավետարանը...

Երիտասարդները, հողագործ մարդիկ, արդեն փորել էին պառավի փոսը: Ճերմակ պատանքի մեջ փաթաթած, հին հեթանոսական սովորութեամբ իջեցրին և անլաց ու անարտասուք հողեցին, անտաշ քարեր շարեցին վրան, գլխատեղում էլ՝ մի մեծ ոտը:

Տեր Սարգիսը ծխական գրքում նկարագրեց գերեզմանատեղը, նորից աղոթք արեց, ապա, ավետարանը ծոցը դնելով, փարաջայի փեշերը հավաքեց, ձախ բազկին գցեց և, հոտին շարժվելու նշան անելով, հսկայամարմին առաջ ընկավ:

* *

*

Վաղարշապատի դաշտում, ճանապարհի եզրին, թիերի աշանքում գաղթական Փանոսը կրակ էր վառել, որտեղից էլ հին գերաններ էր հավաքել, ծայրերը դրել կրակի կենտրոնին և խորոված էր անում: Յոթ երեխաները, մեկը մյուսից մի տարով մեծ, երկուական ձեռքերով խորովածի ճիպոտ-շամփուրները կրակի

վրա բռնած՝ շուռ ու մուռ էին տալիս: Շամփուրների հետ աջ ու ձախ էին շրջում նաև երեսները, որովհետև կրակը թե՛ էր, վառում էր անխնայ:

Փանոսի մայրն ու կնիկը, արտասուքն աչքներին, հաջորդ շամփուրներն էին միա հագցնում և քթների տակ իրենց բախտը ողբում:

Փանոսը անկարգ ընթացող գաղթականներին մոտ էր հրավիրում, անհոգ թափառականի բացարտութեամբ լավաշի մեջ փաթաթած խորոված հրամցնում: Թեատակին էլ օղիով լի կուզրուն կար, որի բերանից օղի էր լցնում, տալիս մոտեցողին:

— Խմեցե՛ք, կերե՛ք, ա՛յ հայեր, էս օրվա կենացը, սրանից վատ օր էլ է լինում,— իր բաժակը զարկում էր դիմացինի բաժակին, հետո օղին այնպես էր լցնում բերանը, ասես դեն էր չարտում:

— Հեր օրհնած, տուն ու հայրենիք թողած՝ գաղթում ենք, սրանից վատ օ՞ր էլ կլինի,— զարմացած հարցրեց Փանոսի կանչի վրա եկած մարդկանցից մեկը:

Առանց երեսը բարձրացնելու նա պատասխանեց.

— Սրանից վատ օրն է՛ն է լինելու, որ խորովածացու չունենանք,— ապա օղու բաժակը մեկնեց ձայնի ուղղութեամբ և մի պահ մնաց քարացած:— Վա՛յ, էդ... դո՛ւ ես:

Ճանաչեցին իրար: Նախանցյալ օրը Փանոսներ Կողը գլուղի ծայրին, ընկուղենու տակ նստել էին հանգստանալու, կովը ճամփեղրի արտը մտավ: Հանկարծ գլուղի վերջին տներից դուրս եկած մեկը, դադանակը ձեռքին, սրենթաց վրա հասավ, կովին այնքան ծեծեց, որ խեղճ անասունը մեկնվեց արտի մեջ ու էլ չէր կարողանում տեղից շարժվել:

Փանոսը խեղճ-խեղճ դնաց դեպի կովը: Անգուլ արտատերը, նոր միայն գիտակցելով իր արածի դաժանութիւնը, փորձեց արդարանալ, կարծում էր ածգահա կովատերը, որին սկզբից չէր տեսել, իրեն կրոնի, կիսեղզի ուժասպառ ընկած կովի կողքին:

— Հե՛ր օրհնածներ, ձեր տուն ու տեղը թողած չհանգամվում եք, որոշել եք մեզ է՞լ տնաքանդ անել:

— Սիրտդ հովացա՛վ, ապեր,— խեղճ-խեղճ հարցրեց Փանոսը:— Էդ գավազանով տուր ի՛մ գլխին, մեղավորը ես եմ, կովը՝ անխելու-անխելը հայրն, ի՞նչ իմանար, թե քեզ նմանի արտն է ոտի տակ տալիս:

Արտատերը ետ-ետ գնաց կովին մոտեցող Փանոսի առաջ: Նա այնպես էր մեղմացել, ասես քիչ առաջվա գաղաղած, անողորմ ծեծողը չէր:

Փանոսը մի ձեռքով բռնեց կովի պոչը, հետույքը բարձրացրեց, ոտքերն ուղղեց: Սակայն առջևի ոտքերը չէին ուղղվում:

— Դե՛, բռնիր, բարձրացնե՛նք,— դղրդաց նա սրտակոտոր:— Հը՞, ի՞նչ ես էշացել:

Արտատերը վախվորած մոտեցավ, կովի կարճ պոզերից բռնած օղնեց, բարձրացրին: Խեղճ անասունը ոտքերը չափ կանգնեց, և ծեծված մարմինը սարսուռում, դողում էր:

— Բա սա հայ մարդու գո՞րծ էր, որ դու բռնեցիր,— կշտամբեց Փանոսը:

Արտատերն այդ վերաբերմունքից շշմած կանգնել էր ու շատ էլ չէր հասկանում, թե այդ հսկան ինչո՞ւ այդպես խեղճ է:

Իսկ Փանոսը, որ սպասում էր՝ կովն ուշքի գա, նոր միայն քշի, խոսեց ինքն իր հետ.

— Աստված որ ստեղծում է մարդուն, մեջն էլ բարու սերմն է գցում: Հետո դեք՝ դալիս, իր սև գործն է անում. այդ բարու կողքին դնում է չարի սերմը: Եվ մարդը մեծանում է իր համար: Թե որ ուժ է ունենում, իր մեջ խեղդում է չարությունը և ապրում աստծու պարգևած բարությամբ, թե չէ, չարությունը զորանում է, և ինքն է դառնում աստծու ստեղծածին ուղղություն տվողը: Հասկացա՞ր:

Միայն այսքան բան: Արտատերը, գազանակը դեպի արտի խորքը շարտելով, հեռացավ: Փանոսի երեխաները մոտեցան, Եկսեցին շայել, դուրգուրել կովին: Ականջների տակերն էին քորում, փոքր ու կողերը: Կովը փորձեց քայլել...

Կովը հադիվ էր շարժվում, և համապուրելացիներին կորցրեց Փանոսը: Արաքսն անցան մի կերպ, իսկ Արմավիրի դաշտում անասունը պառկեց, գլուխը դրեց գետին, ասաց. «Նա էլ տեղից շարժվողը չեմ»:

Փանոսն ստիպված եղավ մորթել կովը: Մայրն ու կնիկն աղիողորմ լաց էին լինում: Երեխաները պոռչ արած սրտաճմլիկ դիտում էին, թե ինչպիսի ջղաձիգ, ուժեղ շարժումներ է անում մորթվող անասունը, որը դրանից առաջ երևի արդեն հրաժեշտ էր տվել աշխարհին:

Եվ հիմա Փանոսի դիմաց արտատերն է, որը գաղթական հե-

ղիկի բերանն ընկած գնում է, կամ, ինչպես ինքն էր ասել՝ ջհան-դամվում է:

— Բռնի՛ր,— բաժակը մեկնած՝ առաջարկեց Փանոսը:— Մեծ աշխարհ է, ամեն ինչ կպատահի: Սարն է, որ սարին չի հանդիպում...

— Չէ՛, ապեր, ես... խըմ-խմող չեմ,— կակաղեց արտատերը:— Ասի, տեսնեմ՝ ինչ է պատահել...

— Է՛, ի՛նչ պիտի պատահի. թուրքը գալիս է, մենք էլ առջևից փախած գնում ենք: Փախեփախին շամիչ չեն բաժանում...

— Թուրքի երեսը սև մնա,— կնկավարի անիծեց արտատերը,— որ մեղ սեերես է անում...

— Ա՛ռ, խմի՛ր,— երեսը նրանից դարձնելով՝ ստիպեց Փանոսը:— Մաղթիր, որ սրանից վատը շտեմենք...

— Ա սուրբ երկնային, դու մեր հարային հասնես, սրանից էլ եկող օր չի լինի,— երեսը դեպի երկինք դարձրած՝ խնդրեց արտատերը և ամոթից հեռացավ, խառնվեց ամբոխին:

Արաքսի վրայից դեպի հյուսիս էին անցել շուրջ կես միլիոն գաղթականներ: Նրանց փրկելու, տեղավորելու և պահելու հոգսերին լծվեցին 1917-ին ստեղծված Ազգային խորհուրդները, Ապահովության խորհուրդները, հասարակական-բարեգործական բաղամտեսակ կազմակերպություններ, որոնք ամեն տեղ էին, բոլոր այն վայրերում, ուր հայեր էին ապրում, ուր գաղթականներ էին կուտակվում: Կազմակերպությունները շատ, նրանց տված օգուտն այնքան քիչ, որ ավազի վրայով անցնող ամվի պես ծծվում-կորչում էր՝ առանց նպատակին հասնելու:

Ճանապարհներին հյուծված սովալլուկ խլյակները, որոնք այլևս ուժ չունեին շարժվելու, կուտակվել էին Վաղարշապատում, Մայր տաճարի բակում ու շրջականերում: Ցնցոտիների ու քրոճերի մեջ կույ եկած խմբերը սփռվել էին նաև մերձակա Ճանապարհների եզրերին, էջմիածնի դաշտում: Դեռ կանաչ արտերը ոչնչանում էին ոտքի վրա: Բանջարանոցները մերկացել էին, և մարդկային քաղցին կեր էր դառնում դաշտի կանաչ խոտը, որ չարիք է սովահարի համար:

էջմիածնի հոգևորականներն ու ճեմարանականները շրջում էին դաշտերում և գաղթական անճարներին խորհուրդ էին տալիս, բացատրում ու զգուշացնում, որ չփորձեն կանաչով սպանել իրենց քաղցր: Փորձողները սեանում, ուռչում ու մեռնում էին, սակայն դա էլ ահազանք չէր դառնում ուրիշների համար:

Հետո ստիպված եղան տաք կերակրի այն համեստ բաժինները, որ բաշխում էին միայն Մայր տաճարի բակում, տանել նաև դաշտ: Գալթիակղիչ այս արարողությունը ղեկավարում էին հոգեվորականները, և այդ սակավապետ արարածներն անգամ զարմանում էին, թե մարդիկ ինչպես պիտի ապրեն իրենց տվածով, որ եթե կերակուր է, ապա միայն բույրով:

Կերաբաշխ մի թափորի գլխավորն էր եպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը՝ էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի տեսուչ-տնօրենն ու անվանի հայագետը, որն իր օգնականների բաժանած սննդի պակասը ջանում էր լրացնել սրտապարար, մխիթարական խոսքով և սրտազին աղոթքներ էր կարդում, հուսադրիչ խոսքեր էր ասում, ժամանակավոր ցավերն ու տառապանքները հաղթահարելու ոգի ներշնչում: Փոքրամարմին, նիհար վանականի խոսքը լսում էին մի ինքնամոռաց երանությամբ: Նրա բարի, միշտ մի փոքր կեղծած աչքերից կարծես հույս ու հավատ էին փոխանցվում ունկնդիրներին, և նրանք իրենց դաժան բախտի դեմ պայքարելիս Գարեգին սրբազանի խոսքին այնպես էին սպասում, ինչպես որ խղճուկ ճաշաբաժին:

Մի անգամ էլ, հրե սրբազանն ավարտել էր իր հոգեշահ արարողությունը, նրան մոտեցավ պառավ մի կին և, ցույց տալով հեռու նստած մեկ ուրիշ աղետյալի, խնդրեց փրկել նրա կյանքը:

— Խեղճ է,— ասաց,— չի ուտում, ջուր էլ չի խմում, կմեռնի ոտքի վրա: Թե դուռով մի բան տալիս եմ, ես եմ տալիս: Ծս էլ էսօր կամ, վաղը չեմ լինի. տեսնո՞ւմ ես վիճակս:

Իսկապես, հաղիվ էր ոտքի վրա կանգնում: Խոսելիս յուրաքանչյուր բառից հետո աղմուկով շունչ էր առնում, որպեսզի արտաբերի հաշորդ բառը:

Բերեց, ծանոթացրեց նաև հովանավորյալին: Դատելով երեսկահատից՝ սրբազանը որոշեց, որ սա դեռատի հարս է, գուցե ունեցել է մեկ-երկու երեխա: Մնացել են կաշին ու ոսկորը: Սակայն այդքանի մեջ էլ դեռ շատ բան էր պահպանվում գեղջկական այն պարզ գեղեցկությունից, որն ավերվել էր քաղցից ու

հոգեկան ցնցումներից: Հիմա նստած լինի, կանգնած թե քայլ լինի, հայացքը հեռուներին հառած մունջ է: Եթե դեմը կանգնած է մեկնումեկը, միևնույն է, այնպես է նայում, ասես դիմացինի միջով տեսնում է միայն իր համար հեռվում գտնվողը: Խենթություն չկար այդ հայացքի մեջ: Խենթերն ուրիշ տեսակ են լինում: Նրանց աչքերի մեջ դիվային կրակ է վառվում: Նրանց արյան ամեն բջիջը խլրտում է, ցնցվում: Իսկ սա շնչող քար է, շարժվող քար, կամ էլ կին, որ քարացել է հոգեկան անտանելի ցավից:

Եվ պառավ կինը սրբազանին պահ տվեց տխուր մի պատմություն, որը՝ ինչքան էլ ընդհանրական այն օրերի արևմտահայ կյանքի համար, իրեն թվում էր բացառիկ, որովհետև ուրիշ գյուղեր ու ավաններ իրենցից կլած-փախածների հետ կապերն, կվերընձյուղեն, իսկ իրենց Շենիկը...

— Էս խեղճը պիտի ապրի՞, սրբազան, պիտի ապրի՞... Մեր շեն Շենիկից գոնե մեկը պիտի մնա՞՝ աշխարհում:

Կարսի ու Սարիղամիշի կողմերում Շենիկի պես հարուստ ու գեղեցիկ շեն չկար: Նրա դաշտերով ու այգիներով անցնող օտարականն ա՛խ կբաշեր: Հյուր եկողն էլ չէր ուզի թողնել-գնալ: Գյուղը հա՛ մեծանում էր ու շենանում: Հին-հին ժամանակներից մնացած եկեղեցու կողքին դպրոց էլ ուներ: Եվ դպրոցում դաս էր տալիս Պոլսից եկած վարժապետը...

Սակայն վերջին տասը տարում թուրք ընտանիքներ եկան, բնակություն հաստատեցին Շենիկում: Առաջին այդպիսի ընտանիքի տները ներկայացել էր որպես իր ցեղակիցներից հալածված, որովհետև, իբր, բարեկամություն է ունեցել հայերի հետ: Պոլսեցի վարժապետն զգուշացրեց, որ չընդունեն: Ասաց. «Մի՛ հավատացե՛ք, ղլխներիդ չարիք է դառնալու»: Քիչ մնաց քարկոծեն վարժապետին. ո՞նց չընդունենք հալածականին: Մեր հավատից չէ, հո մեր կերպարա՞նքն ունի: Մեր լեզվով չի խասում, հո նույն հա՛ցն է ուտում և նույն ջրի՞ց է խմում:

Եկավ երկրորդ ընտանիքը, դարձյալ ընդունեցին սիրով: Չընդունին էլ, չէր լինի, քանի որ սա ներկայացել էր իբրև առաջինի ազգականը, որ, իբր, չի կարողանում ապրել իր մերձավոր ազգականից բաժան:

Երկրորդին հետևեց երրորդը:

Չորրորդ ու հինգերորդ ընտանիքները միասին եկան:

Հետո եկածների հաշիվը կորցրին շենիկցիները: Սակայն դեռ ապրում էին հաշտ ու համերաշխ, փոխուտուրս էին անում: Մինչև որ լուր եկավ, թե թուրքերն էրզրումն առել են և շարժվում են դեպի հյուսիս: Այս լուրից հետո գյուղի թուրքերը ծածկամիտ ու ինքնափակ դարձան: Խույս էին տալիս հայերի հետ հանդիպելուց, անսովոր հյուրեր էին ընդունում:

Եվ մի գիշեր նրանք հարձակվեցին հայերի վրա:

«Հարձակվեցին» այն բառը չէ: Նրանք պարզապես մտան հայերի տները և նախապես մշակված անթերի ծրագրով կոտորեցին բոլորին: Այդ ծրագրի համաձայն թուրքերի ամեն մի ընտանիք զիտեր, թե ո՞ր հայկական ընտանիքն է ոչնչացնելու, որպեսզի հետո էլ տեղ դառնա նրա ունեցվածքին: Եվ որովհետև այսպիսի բաժանումը նախապես էր կատարված և ղեկ, թուրքերը հետևել էին, որպեսզի իրենց զոհերից ոչ մեկը չփրկվի արյան գիշերից:

Գյուղի դարբին Համբարձումի տունն էին մտել երկու երիտասարդ թուրքեր, որ եղբայրներ էին, և մեծը գնալ-գալ ուներ դարբնի մոտ: Մի անգամ դարբնացում տեսել էր նրա մանկամարդ կնոջը, կապվել խենթի պես, ալլես հանգիստ չէր տալիս: Դարանում էր աղբյուրի ճանապարհին, սեր էր բացատրում: «Ես քեզ տեսնելուց հետո էլ քուն ու հանգիստ չունեմ,— դողալով ասել էր թուրքը:— Դու իմ կինը պիտի դառնաս: Ես սպանելու եմ քո մարդուն»:

Հայկանուշն, ամոթխած ու պարկեշտ հարս, ոչինչ չէր ասում տեղիներին. ամուսնո՛ւն, որ թուրքին դաս կտար իր մուրճից ավելի աղցեցիկ բռնկեցրով (ասում են՝ մի անգամ բռնկեցրով տվել էր հարկահանի ուսին, և սրա ձեռքը հողախախտ էր եղել), կպատմեր սկսածը, որ վեր կկենար, կովի կգնար անպատկառ թուրքի տունը... Միայն թե ալլես աղբյուրը չէր գնում, և այդ էլ տեղիներն սկսեցին բացատրել յուրովի. ծոցվոր էր, երկու-հոգիս, թող պահ՛իրեն: Եվ տան ջուրը հոբուր Մանուշակն էր բերում, միայնակ ու հիվանդոտ մի կին, որ վերջին ժամանակները եկել, իրենց տանն էր ապրում և իր սեփական տունը ծախել էր թուրքին:

Հայկանուշը «սիրահար» թուրքի անունն էլ չգիտեր: Գիշերվա կեսին, քնաթաթախ, իրենց տանը տեսնելով նրա շարագույժ

արվականը՝ մտածեց, որ եկել է ամուսնուն սպանելու, և իսկույն վերափել քաշեց, ծածկեց ամուսնու գլուխը: Թուրքը զինված էր երկու ատրճանակով: Կռացավ, և մինչև հսկա դարբինը տեղից կշարժվեր, ատրճանակի գնդակներով վերձավեր կարեց նրա վրա:

Դա գյուղում պայթած առաջին կրակոցն էր, որին հետևեցին արիւնները՝ վերին թաղում, ներքին թաղում, ամենուրեք, ամեն տան ու դռան: Եվ մի ժամվա մեջ Շենիկը դարձավ իր բնիկ հայերի գերեզմանոցը:

Երկու թուրք եղբայրները Հայկանուշի աչքերի դեմ կոտորեցին նրա սկսածը ու զույգ տղաներին: Հայկանուշին կապտեղ էին պարանով և նրա աչքերի առաջ նախ սկսածը մորթեցին, ապա զույգ տղաներին, որոնք ճիշդ ու աղաղակով թափվել էին գլխատված տատի վրա և դեռ տեղյակ չէին իրենց հոր վիճակին: Միայն «հոբուր» էր աննկատ մնացել բակի հացատանը, որ նրա քնակարանն էր նաև:

Թուրք եղբայրները, շատ կարևոր առաջադրանքը հաջողությամբ իրականացրած մարդկանց նման, իրար նայեցին, ժպտացին, և «սիրահար» գլխով հասկացրեց մյուսին, որ գնա: Ապա մենակ մնալով՝ Հայկանուշի կապերը բաց թողեց:

— Ես ասել էի, չէ՞, որ իմը պիտի լինես,— շշնջաց նա մի այնպիսի հանգստությամբ, կարծես ոչինչ էլ չէր կատարվել, և ինքը դարձյալ ջրի ճամփի այն սիրավառ երիտասարդն էր, սիրածի համար պատրաստ կատարելու աշխարհի մեծագույն հերոսությունը:

Փորձեց գրկել Հայկանուշին, և սա, որ քարացած, անուժ նրստած էր մահճակալի եղբին, շանթահար ծկլթաց ու վեր թռավ: Թուրքը ձեռքերի արյունը մաքրեց պատահած շոր ու փախաներով՝ մթան մեջ հայացքը չհեռացնելով իր զոհից, որը, մեկ անգամ կենդանության նշան ցույց տալուց հետո, նորից նույն ապշածն ու քարացածն էր մնում:

Թուրքը կռացավ նրա առաջ, գրկեց ծնկները, փորձեց զուրգուրել... և Հայկանուշը հանկարած յեշու առավ:

— Այստեղ անհարմար է,— ոչ իր ձայնով, խոսքոտ ասաց նա և վեր կացավ, հարբածի պես օրորվելով գնաց դեպի դուրս:

Թուրքը հետևեց նրան և մտածեց, որ իսկապես այդ կնոջ համար հիմա դժվար կլինի իր հարազատների կողքին տրվել ուրիշի, թեկուզ և այդ ուրիշն իր ապագա ամուսինը լինի:

Գյուղում ալլևս կրակոցի ձայն չկար: Սակայն իրարանցումը շարունակվում էր: Թուրքը մտածեց, որ իր ցեղակիցներն արդեն գործն ավարտել են և հիմա տեղավորվում են հայերի տներում կամ կողոպուտով են զբաղված: Իսկ ինքն ալլևս ոչ մի անելիք չունի: Հենց այստեղ էլ կմնա: Նղբոն ասել էր. «Մեր տունը քեզ, ես էլ տեր կդառնամ այս խանութին ու իր տանը»:

Բակի ցախանոցում խոտ կար փռած: Նրա հորթը շատ էր փոքր, այդ խոտի վրա էին պահում: Հիմա երգիկից լուսնի շողերն ընկել էին կողքի պատին: Հայկանուշը գիշերանոցով նըստեց խոտին: Մնկները գրկեց զույգ ձեռքով: Թուրքն անզուսպ հարձակվեց նրա վրա: Նա ետ հրեց.

— Հանվիր... չենք փախչում:

Հանվեց հեալով և դողից շորերն աջ ու ձախ շարտոտելով:

Նրա մոտեցավ, ատամները զարկվում էին իրար:

— Այդպես դու չես կարող, թող ե՛ս,— նրան հանգստացրեց Հայկանուշը, դողացող ձեռքերը տարավ դեպի նրա շքամիքը և երկու ափով սեղմեց՝ ինչքան ուժ ուներ:

Թուրքը «վա՛յ, նենե» կանչեց, ուշաթափ ընկավ: Հայկանուշը դողահար վեր կացավ, ձեռքերը քսեց խոտերին: Ցախատան անկյունից վերցրեց կացինը և, առանց վայրկյան կորցնելու, վրա բերեց ուղիղ թուրքի ճակատին...

«Հոբուրը» նրան գտել էր մերկանդամ ստակած թուրքից հեռու, ցախատան դռան մոտ երեսնիվայր ընկած մռնչալիս: Ջուր ցանեց վրան, ուսերը ցնցելով, այստեղ տրորելով մի կերպ ուշքի բերեց, և լուսադեմի աղջամուղջի միջով երկուսով փախան գյուղից:

* * *

*

Երբորդ օրն էր, ինչ մանրակաթիլ, միապաղաղ անձրև էր տեղում գաղթականների հոգնած, հյուժված ու դանդաղընթաց շարքերի վրա: Անանցանելի ցեխ էր ճանապարհներին, որոնցով շարժվում էին միայն ծանրաբեռ սայլերն ու գրաստները: Մարդկային հեղեղը հոսում էր ճամփեղրերի կանաչ հողակտորներով: Հոսում էր ծուլ-ծուլ, արդեն ամեն ինչի հանդեպ անտարբեր: Եվ եթե պղտոր սևալվի պես տարերայնորեն շարժվող այդ անձն մարմինը ժամանակ առ ժամանակ ցույց էր տալիս կենդանու-

թյան նշաններ, այդ էլ պատահում էր հույժ անսովոր պահերին. երբ շարքի մեջ ընկնող-մեռնող էր լինում, երբ ջահել մի կնոջ խելքին փչում էր ծնկել ճամփեղրի թփի տակ ու ծննդաբերել, կամ հեղեղին խառնվում էին տեղահանվող բնակչության նոր խմբեր...

Հանգիստ էին առնում այնտեղ, ուր դիշերը վրա էր հասնում: Թախտավոր էին նրանք, ովքեր ցախ ու փայտ էին դառնում, շոր խոտ կամ շուլի կտոր՝ գետնին փռելու համար, որպեսզի հոգնատանջ մարմինները չճլխպան ցեխի ու ջրի մեջ: Գիշերը նոսրացնում էր շարժուն խլյակները: Քանի՜-քանի՜ սն անշարժ մնացին գիշերային քնից հետո: Թախտավոր էին նրանք, որ մեռնելիս կողքին ունեցել էին հարազատ մի շունչ. հողին էին հանձնվում լուսաբացին: Ի՛նչ փուլթ, թե արտասուք չէր թափվում այդօրինակ մեռելների վրա...

Գիշերներին նոսրացած շարքերը ցերեկն էին համալրվում, երբ հեղեղն իր հետ էր առնում նոր բնակավայրերից տեղահանվածներին:

Եվ այսպես, մեկ անգամ ծայր էր առել հեղեղը, շարժվում էր գետնատարած: Մայրը հասել էր անորոշ ու անտես հեռուն, իսկ վերջը չէր երևում, չկար, չէր լինելու:

Արաքսի ափին, Մարգարայի կամուրջի վրա խցանվել էր անցումը: Գետը վարարել էր, և կամուրջը միակ տեղն էր, որով կարելի էր փրկվել: Իսկ թուրքի սրածուխյունից փախչողներին համար այն օրերին փրկություն էր նշանակում Արաքսն անցնելը: Չնայած Արաքսն անցածներն այդ կարծիքին չէին ալլևս, որովհետև այստեղ էլ թուրքի սրի տեղ անպաշտպան ու անճար գաղթականներին սովն ու ցավերն էին հնձում:

Գաղթի կարավանի մեջ մեկն իր գերդաստանի ամբողջ հարուստությունը բեռնել էր մի ավանակի, բեռան վրա էլ խուրջինն էր դրել՝ հակների մեջ երեխաներ, որոնք անհոգ ծիծաղում էին ջրջապատի վրա, ուրախ բացականչություններ անում, կարծես ոչ թե գաղթի դժբախտ ճանապարհի վրա էին, այլ ուխտի էին գնում Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ և այնտեղ մի ամբողջ շաբաթ ուրախ տոնախմբությունների էին մասնակցելու:

Արևոտ օր էր, և անձրև էր գալիս: Գաշտերի համատարած կանաչությունից մինչև երկնքի անհուն կապույտը, անձրևափոշին շողջողում էր փշրված աղամանդի կաթկտումներով: Ծամփ-

կարերի ծառերն ու թփերը ծիրանագույնի ու վառլուռն կանաչի խաղեր էին անում: Թեափոր երգիչների բազմաձայն ժխորից գծվել էին մանր ու մեծ առուները, պղտորած փախչում էին դեպի Արաքսի շամբուտները:

Արեւի երեսն ստվերոզ ոչ մի ամպ չկար, և անհասկանալի էր, թե որտեղից էր թափվում այդ անվերջանալի թվացող անձրևը:

Գաղթականների խումբը շարժվում էր անձրևի տակ: Ո՛րը ջնջվան էր վեղարածն առել գլխին, ո՛րը՝ կապերտի կտոր կամ խուրջինի հակ, և ոչ ոք չէր տրտնջում երկնքի տարօրինակ խաղից: Նույնիսկ հաճելի էր այդպես: Բայց ո՞վ էր մտածում հաճելիի կամ տհաճի մասին: Մի պառավ կանգնեց, թաց գլխաշորը ետ գցելով՝ նայեց դեպի վեր, իր համար լսելի ասաց.

— Գնել է ցնկնել:— Հետո տեսավ դիմացը մի թևով Արաքսի փեշերին հենված կանաչ-կարմիրը, որի մյուս թևը գնում անէանում էր Եղվարդի դաշտի վրա, և մտածեց, թե ահա այս դժբախտ ժողովուրդը կգնա-կանցնի այդ լոթներանոց կամարի տակով, ու հետո կմեղմանա աստծու բարկությունը: Երեսը խաչակնքեց ոսկրացած մատներով:— Զորությունդ շա՛տ, քեզ վրա է մեր հույսը:

Անձրևը մեղմացավ, և առավել պայծառացավ արևը, ճանապարհին այս ու այն բլրի վրա գծվեցին ծխածաններ, որոնք ահա կամար-կամար ճառագած Արաքսածոռն գավառում՝ թվում էին բազմախորան մի նկար, բազմակամար մի կամուրջ, որի հովանու ներքո առաջ էր շարժվում հայոց անպաշտպան, աստծուց մոռացված հոտը:

Անձրևը դարձավ անձրևափոշի, ապա այս փոշին էլ իջավ երկրի վրա, խառնվեց երկրի խաղացկուն գույներին: Օգը տաքացավ: Ճանապարհին, ասես միանգամից ու հանկարծակի, հայտնվեցին անձրևաորդերի ու խիունջների վտառները, որոնք այնքան դանդաղ էին շարժվում, որ ցեխին կառչել-մնացել էին: Խիունջները, մանր ու համառ իշուկների նման, մեջքներին տանում էին իրենց բեռները: Եվ գաղթականները նրանց ոտքի տակ չտալու համար ծռեցին ճանապարհը:

Հոգնած, անձրևաթակ ու դժբախտ շարքերի համար գծվար էր քայլել անհարթ տեղերով: Սակայն ելան, հեռացան բանուկ ճանապարհից, քայլեցին լքված-անտեր մնացած խոտհարքներով,

մինչև խխուրջ-իշուկներն իրենց ետանձրեյա զբոսանքը կատարեն ու քաշվեն աչքից հեռու կացարանները: «Աստծու ստեղծածներն են, թող ապրեն իրենց համար»,— մտածում էին նույն աստծու ստեղծած բանական արարածները, որոնք բնավեր ու հալածական զնամ էին՝ իրենք էլ չիմանալով թե ուր:

Իրիկնանում էր: Արագածի թիկունքն էր անցնում արևը և ուր որ է վերջին շողերը պիտի հալաքեր Արարատի սպիտակափառ դագաթներից: Զորերն ու փոսորակները լցվում էին աղքատողջով: Արարատյան դաշտն այդ ժամին սովորաբար սկսում էր ետօրյա իր խոնջենքը: Բայց այդօր հանգիստ չկար. դաշտը եռում էր գաղթական խլիակների անկանոն երթից, տեղավորվող անասունների խառնաձայն աղմուկից:

Գարեզին սրբազանը մանր աչքերը կկոցած՝ նայում էր դեպի Արարատը և նրանից հյուսիս ընկած տափարակը, ուր գաղթական խմբերն էին շարժվում: Իրիկնամուծին արդեն դժվար էր նրանց մեջ տարբերակել մարդկանց, անասուններին... Պարզապես նշմարվում էին բաց տարածություններում շարժվող մութ կարկատաններ, որոնց աղմուկն էր միայն մատնում իրենց ինչ լինելը:

Ծանր, անմխիթարելի ապրումներ էին պաշարել սրբազանին, որի աչքերը խոնավ կսկծում էին, սիրտը լիքն էր քարացած հառաչանքներով, և միայն միտքն էր, որ թևածում էր այս երկրի հին ու նոր պատմության մռայլ քառուղիներում: Նա կարծես այդ մտքի կայծակնաշառափի ներքո տեսնում էր ուրիշ մի այդպիսի երթ, որ տեղի էր ունեցել շատ հազարամյակներ առաջ: Անիծյալ աշխարհը կործանող ջրհեղեղից հետո այս փառահեղ Արարատներն էին, որ իրենց ուսերին առան նոյան տապանը՝ մարդկային ցեղի, բուսական ու կենդանական աշխարհների նորոգման աստվածապարզ փրկանալը: Հետո տապանից ելնելով՝ Արարատների փեշերով դաշտ իջան նոյան տոհմի պայազատները, անասունները, գազաններն ու թռչունները... Եվ հետո էլ ահա այսպես նրանք շարժվեցին, սփռվեցին չորս կողմ, զնացին նորոգելու աշխարհն ու մարդկութունը...

Իսկ հիմա նույն ճամփեքով, նույն Արարատների փեշերը ոտքի տակ տալով աշխատասեր ու բարեպաշտ մի ժողովուրդ, բնա-
ծ— Սարգարապատ

վեր ու տեղահան, գնում է մեռնելու անորոշ հեռունքում՝ իր եղբայրակիցների աչքի առաջ, աշխարհի շարի ու բարվոտ արարիչ աստծու թողութվածքով:

Սրբազանի սիրտը ծանրացել էր քարացած հառաչանքներով, իր պաշտած աստծու դեմ պոռթկալիք հարցնելով ու բողոքով: Նա ուզում էր ցավից մոռնալ ու իր հեկեկոցով լցնել Արարատյան դաշտը, որ քանդված մրջնանոցի էր նման: Ուզում էր ցավակցության կանչել Արարատ-Մասիսներին, երբ ցավագոհորեն տեսավ, որ մշուշոտված աչքերի առաջ տարուբերվում են նրանք, շարժվում են իրիկնադեմի մոտ ու մշուշի մեջ: Մեկ էլ հանկարծ անձրև սկսվեց, մեծակաթիլ ու տաք-տաք անձրև, որ սրբազանին թվաց արտասուք, տեղաշարժ երեբացող, հայրաբար մորմոքացող Արարատի արտասուքը՝ հեղված իր տարաբախտ զավակների համար:

Թիֆլիս հասած հայ գաղթականները փողոցներն ու հրապարակները լցված՝ իրենց սահմոկեցուցիչ երևույթով ամենատարբեր ազդեցություններ էին գործում տեղացիների վրա: Հասարակ, աշխատավոր մարդիկ շատ էին կարեկից և ձեռքից եկած օգնությունն էին հասցնում՝ հաց ու ջուր տալով, հաճախ իրենց մոռաններում ու ցախատներում ապաստանելով այն ծայրաստիճան անճարներին, որոնք չէին կարող շարունակել ճանապարհը դեպի հյուսիս, իսկ քաղաքի փողոցներն արդեն գերեզման էին դարձել քանի՜-քանի՜ հարյուրների համար: Հարուստ կամ ունեւոր թիֆլիսեցու աչքին հոգեառների բանակ էր երևում գաղթականության ալիք տվող ծովը, որովհետև Հայոց ազգային խորհրդի ու Ապահովության խորհրդի ներկայացուցիչներն ամեն օր նրանց էին դիմում՝ օգնություն հասցնելու զանազան առաջարկներով, հաճախ էլ այդ օգնությունն ապահովում կտրական սպառնալիքներով, որոնք, ինչպես հայտնի է, ունեին անհապաղ իրականանալիք վճռի ուժ ու զորություն: Անդրկովկասյան սեյմն ու նոր կառավարությունն էլ իրենց շուրջն էին հավաքել մուսավթական գործիչների մի ահռելի քանակություն, որը երբեմն չէր թաքցնում իր գոհունակությունը: Ասում են՝ նորաթուխ Սեյմի

հենց առաջին նիստում գաղթականության հոգսերը բավարարելու մասին հայ մի ճառախոսի առաջարկությունը «գարաֆաթի» է դրել մուսավթական առաջնորդ Ռասուլզադեն՝ ասելով.

— Թող մեռալիս իրենց տունուտեղերում, դրանց ո՞վ է հրավիրել: Այսօր պատերազմ է, վաղն էլ խաղաղություն կլինի: Ի՞նչ է պատահել, որ քաղցած ու տկուր թափվել են մեզ վրա: Դրանք վատ օրինակ են տալիս մեր ազգերին: Վաղը-մյուս օրն էլ կոխվն այստեղ հասնի, տեղացիները վեր կկենան ու գլխապատառ կփախչեն:

Իսկ երբ Գանձակի ու Ղարաբաղի նահանգներից եկած ստույգ լուրերը հաստատեցին, որ այդ կողմերի հայերը չեն ընդունում մուսավթի գերիշխանությունը և համառորեն պայքարում են քաղաքական անկախության համար, այն ժամանակ Ռասուլզադեի համախոհները գաղթական խմբերի աղետյալ վիճակին նայում էին մի թերատ բավականությամբ: Ատամները կըրճրտացնելով նրանք մտածում էին, թե ինչու՞ իրենց հավատակիցները հանդուրժել են, որ դրանք այդպես ողջ-ողջ լքեն իրենց բնակավայրերը:

Գաղթականների գետն իր տարտամ հոսանքով բռնել էր Կովկասի բոլոր անկյունները և դեռ կանգ չէր առնում: Արարատյան դաշտում, Լոռում ու Գանձակում ապահովություն չկար: Թուրքի վտանգը նրանց հետապնդում էր այդ շրջաններում: Եվ տեղացիների դժկամությունն էլ մյուս կողմից էր հալածում: Երկփեղկվել էր նույն ժողովուրդը, բաժանվել երկու մասի. մեկը գաղթականություն էր, որ տնավեր ու անհույս գնում էր անորոշ ուղիքությամբ, մյուսը՝ տեղաբնիկները, որ թուրքավարի երկական էին կոչվում, գաղթականությունից տեսնում էին լոկ զրկանքներ ու նոր հոգսեր: Եվ այս երկփեղկումն ամենուր էր, գլուղում ու քաղաքում, հասարակական կազմակերպություններում, նույնիսկ կուսակցական կյանքում: Արևմտահայ դաշնակցականները, Հայաստանը լքած, Թիֆլիսում իրենց բլուրոն էին ստեղծել և իրենց արևելահայ կուսակիցների մասին խոսում ու զրում էին այնպիսի բաներ, որ միայն հակառակորդներն իրենց թույլ կտային: Ո՞վ էր միավորելու ժողովրդին: Ո՞վ էր նրա մի հատվածի ցավը բաժանելու մյուսի վրա, որ թեթևանա, որ հնարավոր լինի տանել ու դիմանալ:

Գնում էին գաղթականները՝ թուրքից հալածված, ազգակից-

ներից դժգոհ, և Թիֆլիսն ու Վրաստանի հայաբնակ շրջաններն էլ վերջին կայաններ չէին նրանց համար: Մեծ լեռնաշղթայից այն կողմ հուլան այլևս նրանց չէր ծալում հյուսիսափայլի նման: Ինգուշների Աղզային խորհրդի նախագահ Զորագինը, երևի հայասեր կամ պարզապես մարդասեր մի գործիչ, մայիսի էրկրորդ կեսին հեռագիրը հեռագրի հետևից հղելով Թիֆլիսի Հայոց աղզային խորհրդի ղեկավարներին՝ հաղորդում էր, որ կարգավորված է գաղթականների երթը Ռադմավիրական ճանապարհով, սակայն խնդրում էր դադարեցնել, որովհետև ավազակախմբերի հարձակումների կասեցումն արդեն դարձել է անհնար: Նույն օրերին Գաղթականական գործի լիազոր Հայկ Բժշկյանը Վլադիկավկազից հեռագրով հայտնում էր, որ Թիֆլիսից մեկնած գաղթականներին Թերեքի շրջանում տեղաբաշխելու և տաբախտիսիկ հիվանդություններից փրկելու գործը կարգավորվում է: Սակայն խնդրում էր նաև՝ օրական 400 հոգուց ավել չուղարկել:

Այսպես էր տարտղնվում մի ժողովուրդ, որը հազարամյակներ անընդմեջ տերն էր եղել իր երկրի ու իր բախտի, բայց ահա բնավեր ցրվում էր գլուխը կորցրած:

Զորավար Անդրանիկը դնաց, Թիֆլիսի ժողովներից մեկում խնդրեց հասարակ օգնություն՝ գեղեցիկ ու դատարկ խոսքերի փոխարեն: Եվ երբ դահլիճն ապշած ու անտարբեր մնաց օգնության աղաղակի հանդեպ, դառնացած զորավարը առանց խնայելու հայոց նորօրյա փափկասուն տիկնանց քնքուշ լսելիքը, զարմանահրաշ հիշոցներով նախշեց նրանց յոթ պորտը, վերադարձավ ճակատ:

Թիֆլիսի հայոց Աղզային խորհրդի ու աղզային կոչված, սակայն ազգի բնաշխարհից հեռու ծվարած, ականջը դինջ, սիրտն անտազնապ գոյություն քարշ տվող կաղամկերպությունների շղաղարող, ջրիկ նիստերում Արամ Մանուկյանը պահանջում էր, որ հայոց աղզային այդ կաղամկերպությունները վեր կենան, զնան Հայաստան, ազգի ցավին դարման անեն: Տեսան՝ այդ պահանջ-հորդորներից փրկություն չի լինելու, հենց իրեն՝ Արամ Մանուկյանին, ցույց տվին Երևանի ճամփան, ասացին՝ զնա՛, դու մենակ ու ինքնազուլս տնօրինիր ազգի կյանքը: Եվ, ի նշան, իբր թի, անսահմանափակ հարգանքի ու վստահության, նրան հռչակեցին դիկտատոր, Արարատյան երկրի արտակարգ ու ար-

տասովոր կառավարիչ: Ուղարկեցին՝ մտածելով, որ այդ Արամ Մանուկյանն իր պահանջներով այդպե՛ս միայն իրենց հանգիստ կթողնի, իսկ Երևանում էլ՝ կխրվի օրվա հոգսերի մեջ, և, այդպիսով, հա՛մ գլուխը կվերանա, հա՛մ զխաջավը:

Եվ Արամ Մանուկյանը՝ Արամ փաշան, Վանի պաշտպանության օրերից հայտնի գործիչը, Երևան հասնելով, այնտեղ գտավ համատարած մի խեղճություն, այդ խեղճության վրա բազմիշխանություն անող խմբերի ու խմբապետների տիրապետություն և ռազմաճակատից եկող ցավալի լուրեր:

Համաշխարհային առաջին պատերազմը ծագել էր ոչ թե պատահարար, անդեկ ուժերի բախումից, այլ խստորեն ծրագրված էր մեծ տերությունների կառավարողների կողմից, որոնցից յուրաքանչյուրն այդ արշան հեղեղի մեջ նախապես տեսնում էր իր անելիքը և ստանալիքի հեռանկարը:

Հայությունը, հատկապես նրա արևմտյան հատվածը, ծավալվող պատերազմի մեջ իր համար մխիթարական ոչինչ չէր կարող գտնել: Կար մոտիկ անցյալի դառը փորձը, երբ ռուսական բանակների, նրանց շարքերում անձնագոհության մեջ կոչվող հայ զորահրամանատարների ու ղորքերի հաղթական ճակատամարտերով փրկված Արևմտահայաստանը եվրոպական տերությունների խարդավանքներով վերստին դրեց թուրքական լծի տակ: 1878-ի սկզբին հաղթանակած Ռուսաստանը, Պոլսի կողքի Սան-Ստեֆանո ավանում թելադրեց իր հաշտության պայմանագիրը, որի 16-րդ հոդվածով մեծ բարենորոգումներ պիտի կատարվեին արևմտահայկական նահանգներում: Սակայն մի քանի ամիս անց եվրոպական տերությունները Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը վերաքննության դրին Բեռլինի վեհաժողով կոչված խարդավարանում, և ցնծությամբ Եվրոպա զնացած հայ պատվիրակները տուն դարձան ոչ միայն ձեռնունայն, այլև ապագայի վրա ունեցած ամեն տեսակ հույսից դուրկ: Անգլիայի ու մյուս նվաճող երկրների սադրանքներով հայկական 16-րդ հոդվածը շուտ եկավ, Բեռլինի պայմանագրում դարձավ 61, որով արևմտահայությունը

խլվում էր ռուսական ազդեցությունից և հանձնվում թուրքական կամայականությունը:

Եղան, իհարկե, լավատես քաղաքագետներ, որոնք միջազգային այս անազնիվ խաղի մեջ անզամ փորձեցին տեսնել մխիթարական մի բան. իբր, լավ է՝ գոնե հայկական հարցն այդպիսով մտավ միջազգային դիվանագիտական մթնոլորտը, և մեծ տերություններն սկսեցին ղրաղվել նրանով: Այս կարծիքի կողքին առկա էր նաև ժխտման ոգին, որի հետատեսությունն ապացուցվեց հետագա տասնամյակներում: Ժխտողներն ասում էին՝ թող չլինե՛ր այն օրը, երբ այդ հարցը նետվեց միջազգային ասպարեզ: Բարոյական ո՛չ մի սրբություն չունեցող դիվանագետներն սկսեցին նրա հետ խաղալ՝ ամեն անգամ հարցի դիրքն ու լուծման սուտ հնարավորությունները հարմարեցնելով իրենց շահերին: Իսկ Արդու-Համիրը նրա լուծմանը ձեռնարկեց թուրքավարի. կոտորեց հայերին:

Առաջինը են դարձել Բեռլինի վեհաժողովի հայկական պատվիրակության ղեկավար Մկրտիչ Խրիմյանի ասածները: Արժանահիշատակ հոգևորականն ու խեղճ դիվանագետը կարծում էր՝ բավական է, որ զնա, Եվրոպայի առաջ լա, այսինքն՝ խոսի «լեզու մը, որ համաշխարհային է», որպեսզի Եվրոպան հասկանա հայի տառապանքը և տեղնուտեղը լուծի նրա ցավալի խնդիրը: Իսկ երբ նրա տարած պատվիրակությանը մոտ էլ չթողին այն դռներին, որոնց ետևում հուղվում ու կտցահարվում էր հայոց հարցը, նա իրեն վայել սրամտությամբ նկատեց, թե Բեռլինի վեհաժողովում հոգևճաշ հարիսա էին բաժանում, այն բաժին հասավ երկաթե շերեփներով ժամանածներին: Ինքը զնաջակ էր լուկ թղթի կտորով. «այդ թղթի կտոր որչափ որ խոթեցի տաք հարիսայի մեջ, թուղթ թացացավ, լսկեցավ, մեջն ընկավ, ես ալ պարապ թողի, ետ եկա»: Ետ գալուց հետո էր հասկացել, որ դիվանագիտական հարիսայի իրենց բաժնին միայն նրա՛նք են տիրանում, ովքեր ուժ ունեն և այդ ուժը գործադրելու խիզախություն: Այս առթիվ էլ Խրիմյան Հայրիկն ասել է. «Մոռացա առաջուց մի քանի հատ զեյթունցի տանեի հետս. անոնք շերեփ ունեին, կարելի է ամանին տակեն, քովերեն բան մը փրցունեին»:

1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը և նրա հետևանքները դառը դաս դարձան արևմտահայության համար: Այդ պատճառով էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմ-

մի նախօրեին դաշնակցականներն էրզրումում հրավիրեցին համագումար, որը պիտի որոշեր, թե հայերն ի՞նչ դիրք բռնեն պայթիկի պատերազմում: Դաշնակցության համագումարին ներկայացավ նաև երիտթուրքերի կառավարության պատգամախոսը և առաջարկեց միանալ գերմանաթուրքական կոալիցիային, եսկի ռուսների դեմ, ինչպես նաև ռուսական ինքնակալության դեմ ապստամբության հանել կովկասահայերին: Այս «ծառայություն» դիմաց թուրքն իր կառավարության անունից հայերին խոստանում էր ինքնավարության իրավունք Ռուսահայաստանի սահմաններում:

Համագումարը մերժեց թուրքի առաջարկը և որոշեց չեզոքություն պահպանել. թող կովեն՝ ով ում հետ ուզում է, հայն ալլես ուրիշի համար թափելու արյուն չունի:

Երիտթուրքերը, սակայն, չէին հավատում այդ չեզոքությանը: Ասենք, հավատալու կամ չհավատալու մեջ է՛լ չէր հարցը. նրանց րավական էր հենց այն, որ հայերը մերժել են իրենց առաջարկը: Ուրեմն՝ իրենց հետ չեն, իրենց հե՛տ չեն, ուրեմն՝ իրենց կողքին, իրենց թիկունքում անհուսալի ու անհավատարիմ տա՛րր են, որին պետք է վնասագերծել, իսկ ավելի պարզ՝ ոչնչացնել: Այս հարցում երիտթուրքերը նոր դիրք ու քաղաքականություն մշակելու կարիք չունեին: Նրանք ժառանգել էին արյունոտ սուլթան Համիդի քաղաքականությունը, որն իրենք էլ ժառանգոթյուն պիտի թողնեին իրենց հաջորդին՝ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքին:

Պատերազմները խաղաքարտի վրա են գնում ժողովուրդների ճակատագրերը, երկրներ են վերածնում ու վերաբաժանում: Պատերազմներում մեծ ու հզոր տերությունները քալում են գետի իրենց ծավալապաշտական երազանքների իրական պատկերը, և փոքրերն ու անզորները, անմեղ թե մեղավոր, տրորվում են ներանց հաղթական երթերից:

Հայերը կարծում էին, թե այս անգամ վերջապես պետք է խախտվի դարերով հաստատված այս օրենքը, և իրենք պետք է օգտվեն մեծ տերությունների հաղթական երթից: Զօգտվեն էլ, գոնե պիտի փրկվեն թուրքական բռնությունից ու ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքից: Զէ՞ որ Թուրքիայի դեմ ռազմերթի էին ելել աշխարհի հզորները՝ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրան-

սիան՝ իրենց մեծ ու փոքր արքանյակներով։ Եվ, մանավանդ, այդ հղորները պատերազմի սկզբին իսկ հայոց դիվանագիտության անփորձ մոնետիկներին կերակրել էին անուշ-անուշ խոստումներով։ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարիչները պատմական Հայաստանն իր անհուն-անեղերք տարածություններով արդեն պարզեցել էին նրանց միակ օրինական ու ավանդական տիրոջ՝ հայ ժողովրդին։ Եվ, ո՛վ երջանիկ միաստություն, հայերը հավատում էին այդ խոստմանը, մտածում էին, որ արդեն ստանալիքն ստացել են, մնում է մի հասարակ ու ձևական բան՝ պատերազմով ձևակերպել ստացածը։

Ռուսական ցար Նիկոլայ Երկրորդը 1914 թվականի աշնանը ժամանել էր էջմիածին։ Նա այնտեղ ուղիղ 15 բուլե, ամբողջ 15 բուլե՝, մտերիմ-խոստումնալից զրույց ունեցավ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ։ Այդ զրույցի սկզբում հայոց հովվապետն իր հոտի անունից հավատարմության ու երախտագիտության խոսք ասաց մեծ տերության ինքնակալին և խնդրեց սկսված աշխարհամարտում քաղցր աչքով նայել ու հովանի լինել հայոց ազգին, որ երկու մասի էր բաժանված, ու մի մասը մեռնում էր մոլեռանդ թուրքերի ճիրաններում։ Այս պաշտոնագրին խոսքին հետևեց պաշտոնական-խոստումը։

«Թագավոր.— Ձերդ սրբազնություն, կարող եմ Ձեզ հավատացնել, որ այն, ինչ Դուք եք ցանկանում, պիտի իրականանա, բայց պատերազմից հետո։ Ես լիովին հավատում եմ հայերի նվիրվածությանը և պիտի ասեմ, որ հայ ժողովրդին սպասում է լավ ապագա։ Դուք ի՞նչ վայրերում կցանկանայիք անցկացնել նոր վարչությունը։

Կաթողիկոս.— Վեց վիլայեթներում (գալիս է թվարկումը) և Կիլիկիայում՝ մինչև Ալեքսանդրետ։ Երկաթգիծը Կարսից կարելի է շարունակել և հասցնել մինչև Միջերկրական ծովը։

Թագավոր.— Ինչքա՞ն հայ կա այդ շրջաններում։ Շատ են։

Կաթողիկոս.— Նոր սահմաններում բավականին հայ բնակչություն պիտի լինի, բայց երբ աստծու օգնությամբ և Ձերդ մեծափայլության կամքով ստեղծվի նոր, ազատ կառավարչությունը, Արդու-Համիդի տիրապետության ազդեցությամբ և կոտորածներին պատճառով հայրենիքը թողած շատ հայեր Ամերիկայից, Եգիպտոսից և ուրիշ տեղերից կվերագառնան իրենց հայրենիքը։

Թագավոր.— Ճիշտ է, ճիշտ է։

Կաթողիկոս.— Ձերդ մեծափայլություն, ես փոխարքային եմ հանձնել հավատարմագույն գրություն սույն հարցի առթիվ, և փոխարքան խոստացել է ղեկուցել։

Թագավոր.— Այո՛, ես հիմա կգնամ ու կկարդամ։

Նիկոլայ Թագավորը գնաց, իհարկե։ Բայց կարգա՞ց հայոց կաթողիկոսի հավատարմագույն գրությունը թե ոչ՝ աստծո՞ւն է հայտնի։ Հայոց ղեկավարները մտածում էին, թե կարգաց։ Ոչ միայն կարգաց, այլև իր դրածոներին էլ կարգադրեց երբեք չմոռանալ հայերի խնդրանքը, որովհետև դրածոները 1914-ին և 15-ի սկզբին անընդհատ կրկնում էին իրենց խոստումները և հայերին հրահրում պատերազմի մեջ ոչինչ չխնայել, այն պատերազմի, որը ծունկի պիտի բերեր թուրքերին և պիտի ամոքեր հայոց դարավոր ցավը։ Յարական պաշտոնյաները հաստատ գիտեին, որ հայերն ունեն վճռական դեր իրենց կայսրության նոր ձեռնարկի մեջ՝ նվաճելու արևմտահայկական նահանգները, հեշտացնելու իրենց ելքը դեպի չասուղ Միջերկրականն ու Պարսից ծոցը։

Կար նաև մի ուրիշ, ո՛չ պակաս կարևոր հանգամանք։ Թուրքիայի պանիսլամիստական, հատկապես պանթուրքիստական ներկրտումները քաջ հայտնի էին ցարական պետությանը։ Ոչ ոքի համար զաղտնիք չէր, որ հնուց ի վեր օսմանյան բռնապետները նպատակ են ունեցել միասնական մեկ պետության մեջ առնելու Բալկաններից մինչև Հյուսիսային Կովկասն ու Միջին Ասիան ընկած հսկայական տարածքը և ձեռք ձգելու Ռուսաստանի հարավում բուն դրած ուշ-միջնադարյան խանությունների մարզերը։ Պանթուրքիստական այս զառանցանքի դեմ կանգնած էր, առաջին հերթին, Հայաստանը, որը սեպի պես խրված էր թուրքերի ու նրանց արևելյան ցեղակիցների արանքը։ Եթե թուրքերն իրենց ցեղակիցների հետ միավորվելու համար պետք է վերացնեին այդ սեպը, ապա ռուսները, ճիշտ հակառակը, իրենց նպատակներն իրականացնելու համար կարիք ունեին ամրացնելու նույն այդ սեպը։

Յարական արքունիքում կազմված մի փաստաթղթի մեջ հայոց հարցի այս երկվությունն իր հակիրճ, բայց շատ պերճախոս բացատրությունն է ստացել։ Այստեղ հիշվում է ցարական այդ

բաղձանքի վաղեմությունը: Ասում է. «Դեռևս Պետրոս Մեծի ժամանակներից սկսած Ռուսաստանի հիմնական խնդիրն է եղել ձգտումը դեպի հարավային, չսառչող ծովի հեռաստանները: Եվ որովհետև այդ ձգտումը հիմնականում բախվել է Թուրքիայի տիրակալության շահերի հետ, Թուրքերի թշնամին պետք է լիներ նրա բարեկամը: Ռուսաստանը, հենց Թուրքիային թուլացնելու նպատակով, իր պետական խնդրյուն է համարել հայերի պաշտպանությունը Թուրքիայում, և դրա շնորհիվ էլ, բարձրագույնի կամքով ռուսական դիվանագիտությունը, 1912-ից սկսած, ամենահռոստուն քայլերն է ձեռնարկում Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմներ մտցնելու օգտին: Ընդ որում՝ Ռուսաստանն արժանանում է ամենաբարեկամական մթնոլորտի Թուրքիայի հայերի կողմից և ամենայն աջակցության ռուսահպատակ հայերի կողմից, որոնք, ինչպես հայտնի է, շատ մեծ ազդեցություն ունեն Թուրքիայի իրենց հայրենակիցների վրա»:

Ի՞նչ բարյացակամություն իրենց պատմական հայրենիքի վրա հայերի ունեցած անկապտելի իրավունքների նկատմամբ. «Հայերն իրենց տարածքում ապրում են ավելի քան 3000 տարի...»: Ապա. «Եթե գերմանացիներին ու Թուրքերին Հայաստանն անհրաժեշտ է առանց հայերի, եթե նրանց համար անհրաժեշտ է հայկական սեպի ոչնչացումը, եթե նրանք ուզում են ջարդել մեր մահմեդականների և Թուրքերի ու քրդերի միջև եղած անջրպետը, ապա Ռուսաստանի խնդիրն է, ի՞նչ գնով էլ լինի, վերականգնել հայկական այդ անջրպետը Թուրքերի ու քրդերի և մեր թաթարների միջև»:

«Հայկական բնակչության պահպանությունն անհետաձգելի խնդիր է: Դրա համար էլ ամեն կերպ անհրաժեշտ է ձգտել նրան, որպեսզի մեր սահմաններում պաշտպանվեն դժբախտ այդ գաղթականները՝ պատերազմից հետո նրանց վերստին իրենց հայրենիքը վերադարձնելու համար»:

Սակայն կայսերական քաղաքականությունը հայկական հարցում առաջնորդվում էր ո՛չ ինքնակալի բանավոր խոստումով, ո՛չ էլ ինքնակալության ծավալապաշտական ձգտումների հիմքի վրա հորինված այս փաստաթղթի տրամադրությամբ: Այդ քաղաքականության ստեղծողներն ու կիրառողները ցարի սատրապներն էին, որոնց ականջները խուլ էին հայերի օգնության ազդակների հանդեպ և, եթե, հակառակ Թուրքերի ու գերմանա-

րիների, Հայաստան էին ուզում ո՛չ առանց հայերի, ապա միայն մի՞ պայմանով՝ որպեսզի այնտեղ պահպանված հայերը քաղաքական ու մշակութային ինքնավարության պահանջ չներկայացնեն, այլ ծաղկեցնեն իրենց երկիրը՝ ի շահ նվաճողների: Այս առթիվ էլ Արտաքին գործոց նախարար Սազոնովի և մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչի միջև տեղի ունեցած զբաղրությունն է, որ տալիս է սպառնիչ ու աներկմիտ պատկերացում: Սազոնովի համար հայոց հարցը միայն այնտեղ էր, ուր դեռևս ոտք չի դրել իր զինվորը: Հենց որ ոտք դրեց, այդ հարցն ինքնին վերանում էր: Սազոնովի հետ համամիտ էր նաև Նիկոլայ Նիկոլաևիչը, որի թույլ տված՝ հայերի համար միակ մխիթարական միջոցառումն այն պիտի լիներ, որպեսզի Ռուսաստանում տեղավորված գաղթական հայերն իրավունք ունենան վերադառնալու իրենց հայրենի եղբայրները՝ Թուրքիայից նվաճված հայկական նահանգները, որպեսզի «ներանք վերստին ամրանան իրենց հայրենի հողերին, նշանակալից կերպով թեթևացնեն գաղթականների պարենի ծախսը և, դրա հետ միասին, կյանքի վերադարձնեն Թուրքական Հայաստանի բերրի հողերը, մի բան, որ, անկասկած, լուրջ թեթևացում կբերի բանակի պարենային գործում»:

Ուրեմն, հայերի վերադարձը հայրենիք ո՛չ թե նրանց իսկ վերածաղկման ու զարգացման նպատակով, այլ ցարական բանակի պարենային բեռը թեթևացնելու համար:

Նվաճող պետության ակործակը բացվում է պատերազմի, մանավանդ աջողակ պատերազմի ընթացքում: Այնպես է բացվում, որ մոռանում է նախկին խոստումները, երդում-հավատի խոսքերը: Նույնիսկ խոստումներից ամենահամեմատը:

1915-ի սկզբին, երբ ռուսական բանակն ու նրա հետ ուս-ուսի կովոդ հայ զորամասերը, Արաքսն անցնելով, իրենց դեմ տեսան Թուրքական զորքերի մոտալուտ պարտության հեռանկարը, երբ հայտնի դարձավ, որ արևմտահայկական նահանգների նվաճումը պիտի լինի ոչ այնքան անհնար մի խնդիր, հայերը շատ ուրախացան՝ ժամանակից առաջ վայելելով իրենց քաղցր երազանքի իրականացման պատրանքը, իսկ ցարի սատրապները մտածեցին, որ հայերին տված իրենց խոստումները եղել են շոտլանդական ծամանակավրեպ:

Կարելի էր կարծել, թե ամեն ինչ սկսվեց 1915-ի փետրվարից, երբ ցարական բանակի առաջ Արաքսի աջափնյակից

բացվեցին դեպի հարավ իջնող ճանապարհները հինավուրց հայկական բերրի հողերի միջով: Այդ բանակի շարքերում հայերը կոչում էին անձնագործություններ, պատերազմի կարճ դադարներին աչք փակելիս երազներում տեսնում էին մեծ Հայաստանն ազատագրված, տարագիր եղբայրներն ու քույրերը վերադարձած և իրենց հայրենի ափերը շենացնելիս... Իսկ պատերազմի հաղթական հեռանկարը պարզ տեսնող ցարական պաշտոնյաներին ոչ թե այս ուսմանտիկ երազներն էին հետաքրքրում, այլ կայսրության գաղութակալական շահերը: Նույն փետրվարին Ռուսաստանի հողագործության մինիստր Կրիվոշեինը Արտաքին գործոց մինիստր Սազոնովին գրել է, թե «Թուրքական ճակատում մեր ռազմական գործողությունների հաջող արդյունքները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ մոտ ապագայում հնարավոր կլինի ուղղել կովկասյան սահմանները և կլորացնել մեր տիրույթները Փոքր Ասիայում ու Հայաստանում: Էրզրումի, Վանի վիլայեթներն ու Բիթլիսի վիլայեթի մի մասը, որոնք սովորաբար կոչվում են Հայաստան... ինչպես նաև Տրապիզոնի վիլայեթը, միանգամայն պիտանի են լայնորեն վերարձակեցվելու ուսաներով»: Հողագործության մինիստրի նամակում կարևոր տեղ է հատկացվում Արաքսի աջ ու ձախ ափերին (այստեղ արդեն ավելորդ է համարվում Հայաստանի անուն տալը), այն լայնածիր տարածություններին, որոնք հրաշալի հնարավորություններ ունեն ուղղվելու Արաքսի մշտահոսող ջրերով:

Իսկ այդ երկրի տերերը՝ Չե՞ որ նրանց խոստումներ էին տրվել, ստանձնվել էին պարտավորություններ, որոնց դիմաց նրանցից շատ-շատերը վճարել էին ոչ միայն իրենց արշավը, այլև կյանքով:

Բնիկ ու օրինական տերերի մասին էլ էին մտածում ցարական մինիստրները: Կրիվոշեինի հուշած միջոցառմամբ խանդավառ Սազոնովը Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչին գրել է, թե ներկա իրագրության մեջ հայերի քաղաքական նշանակությունն իջել, հասել է զրոյի, և նրանց տեղը պետք է գրավեն մահմեդականները: «Ինչ վերաբերում է հայերին Արևմտյան Հայաստանում լայն ինքնավարություն տալուն,— շարունակում է Սազոնովը,— ապա չպետք է մոռանալ, որ այժմ Ռուսաստանի կողմից նվաճված Հայաստանում հայերը երբեք էլ մեծամասնություն չեն կազմել, իսկ պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած

կոտորածներից հետո էլ թվային փոխհարաբերությունն ավելի է փոխվել ի վնաս հայերի: Այդպիսի պայմաններում հայկական ինքնավարությունը իրականում կհասցնի մեծամասնության շահագործմանը փոքրամասնության կողմից... Այսպիսով, հնարավոր կլինի հայերին տալ միայն դպրոցական ու եկեղեցական ինքնուրույնություն որոշակի շրջաններում... Իսկ տեղական հողատիրության հարցերը վճռելիս պետք է պաշտպանել ապագա ուսական գաղութակալության շահերը»:

Սազոնովն անտեղյակ էր ձևանում ուսական բանակի կողմից գրավված արևմտահայկական նահանգների բնակչության վերաբերյալ վիճակագրական այն տեղեկություններից, որոնք հայտնի էին Կովկասի փոխարքայությանը, իր մինիստրությանն ու ցարական դիվանագետներին, և որոնք նրանց կողմից բազմիցս վկայակոչվել են, հենց որ իրենց ձեռնառն է եղել ցույց տալ այդ նահանգների բնակչության իրական թվերը: Բնույնի վեհաժողովին ներկայացված վիճակագրության համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի այն նահանգները, որոնց պետք է ինքնավարություն տրվեր, 1878-ին ունեցել են երկու միլիոն վաթսուներեք հազար երեք հարյուր բնակիչ, որից հայ՝ մեկ միլիոն 300 հազար, այսինքն՝ կեսից շատ ավելի, մնացածը՝ թուրք, քուրդ և այլ ազգություններ: 1912 թ. Ռուսաստանի Արտաքին գործոց մինիստրության տվյալներով՝ արևմտահայկական վեց նահանգներում, որոնք հետո պիտի նվաճվեին ուսական գործերի կողմից, հայերը կազմել են բնակչության 39 տոկոսը, թուրքերը՝ 25, քրդերը՝ 16, զվլբաշները՝ 5 և այլն: Այս էլ՝ արդու-համիդյան կոտորածներից ու հալածանքներից հետո:

Սազոնովն իր մինիստրության հավաքած այս թվերից էր անտեղյակ, թե՞ Արևմտահայաստանի վրա հայերի ունեցած իրավունքը ջնջելու համար հայերի թվն՞րն էր ջնջել իր թղթերի միջից:

Եվ ցարական մինիստրների նամակների ու հրահանգների ոգով էլ սկսեցին գործել նրանց գաղութարար պաշտոնյաները Հայաստանում:

1915-ի եղերական ապրիլի սկզբին արդեն Բիթլիսի, Մուշի, Վասպուրականի ու մյուս վայրերի հայության վրա մահաբեր ամպեր էին կախվել: Հեռատես մարդիկ, գաղթելով դեպի հյուս-

սիս, ընդառաջ էին գնում ուս բանականներին՝ հուսալու՜ փրկություն գտնել նրանց հովանավորությամբ։ Եվ այս ժամանակ Կովկասյան բանակի շտաբի պետ զեներալ Ն. Ն. Յուդենիչը՝ խորհրդային Ռուսաստանի ապագա երգվյալ թշնամին, այն օրերի չորրորդ բանակային կորպուսի հրամանատարին հեռագրով կարգադրեց. «Ոչ մի կերպ թույլ չտալ և բաց չթողնել, որպեսզի ո՛չ տեղական բնակիչները ոտք դնեն Ալաշկերտի, Դիազինի ու Բայազետի հովիտները՝ նույնիսկ լքված դաշտերում ցանք կատարելու համար»։ Իսկ դրանից երկու օր առաջ Յուդենիչը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին զրաժ զեկույցում խորհուրդ էր տալիս կանխել արեմտահայկական նահանգներից արտագաղթած հայերի վերադարձն իրենց ավանդական հողերը և առաջարկում էր այդ վայրերում բնակեցնել Կուրանից ու Դոնի ավազանից գաղթեցնելիք կաղակներին։

Անդրկովկասյան ֆեդերատիվ կոչված կառավարությունը, որ ստեղծվել էր, իբր թե, երկրամասի ժողովուրդների ուժերը միավորելու և համագործակցությամբ դիմակայելու ժամանակի աղետներին, — իր գործունեության առաջին իսկ շրջանից հիշեցնում էր հայտնի առակի սայլը՝ իր տարօրինակ լծակներով. կարալը, ձուկը և խեցգետինը։ Տարբերությունն այն էր միայն, որ առակում այդ լծկանները քաշել են տարբեր ուղղություններով, իսկ իրական սայլի լծկանները ոչ միայն տարբեր ուղղությունների վրա էին քաշում, այլև ջանում էին իրար դեմ շարժվել։ Գործել։ Այդ շարժվելը դրսից էր հրահրվում, թե՛ ներսի ուժերն էին անհամատեղելի՝ սկզբում դա մութ հարց էր։ Սակայն շատ կարճ ժամանակ անց գոնե հայ գործիչների համար պարզ դարձավ, որ ա՛յն սայլին չեն լծվել։

Անդրկովկասյան կառավարության գլուխ էր կանգնած Ակակի Զխենկելին, և «միացյալ» գորբերի գլխավոր հրամանատարն էր գեներալ Օդիշելիձեն, որոնք գաղտնի ու բացահայտ վնասներ էին հասցնում հայոց շահերին։ Եթե ասեմ՝ նույն կառավարության կազմում մուսավաթականներին վերապահված էր որևէ կարևորություն ունեցող դեր, սխալ կլինի։ Սակայն սրանք էլ,

դարձյալ գաղտնի ու բացահայտ՝ նվաճող ու ջարդարար թուրքի հետ էին և ամեն կերպ աջակցում էին նրա հաստատմանն Անդրկովկասում, ուր թուրքը ոտք էր դնում հայոց դիակների վրալու։

1918 թ. ապրիլին, էրզրումի ու Սարիղամիշի անփառունակ հանձնումից հետո, Հայկական կորպուսի զորամասերը հավաքվել էին Կարս՝ հայոց այդ հինավուրց բերդաքաղաքը և, իրադրությունն ու ժամանակի-տեղանքի պայմաններին ծանոթ մարդկանց կարծիքով, այստեղ կարող էին վճռական դիմադրություն ցույց տալ դեպի Կովկասի խորքը սողացող թուրքական զորամասերին։ Ավելի քան յոթ հազար զինվոր՝ լավ զինված, նաև ապավինած Կարսի ամրակուռ բերդապարիսպներին և ուսական բանակի թողած ռազմամթերքի ու պարենի հարուստ պաշարներին։ Հարձակվող թուրքն ուներ սոսկ երկու անգամ ավելի զինվոր։ Սակայն չպետք է մոռանալ, որ նա հարձակվողն էր, անառիկ ու հզոր Կարսի վրա եկողը, որ ենթակա պիտի լիներ պաշտպանվողների հարվածներին։ Ենթակա նաև մաշող ու սարսափահար անող այն մանր պատերազմներին, որոնք նրան էին պարտադրում հայ կամավորական խմբերը ռազմաճակատի բոլոր կետերում, ինչպես և թիկունքում։

Թուրքաց զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան, տեսնելով, որ իրադրությունն այնքան էլ ձեռնտու չէ իր բանակի համար, Անդրկովկասյան կառավարությանն առաջարկեց զինադադար և դրա համար իր զորքի վերջին հանգրվան էր խնդրում Կարսի ամրություններից երկու կիլոմետր հեռավորության վրա։ Մեծ խելք ու տրամաբանություն պետք չէին հասկանալու համար, որ սա նշանակում էր՝ թույլ տալ, որպեսզի թուրքաց զորքերը, առանց որևէ կրակոցի, առանց մի կաթիլ արյուն տալու, անվնաս ու ապահով գան-կանդենն Կարսի պարիսպներին դեմ հանդիման։ Կարծես խնամախոսությունն առաջարկություն էր դա, որ Զխենկելին ընդունեց անհապաղ, համապատասխան կարգադրություն արեց ճակատի ընդհանուր հրամանատար Օդիշելիձեին ու Հայկական կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովին, և հետո՝ միայն, երբ թուրքերն ամուր դիրքեր էին գրավել Կարսի առաջ, հարմար համարեց իր համաձայնությունն ու արած կարգադրությանը տեղյակ դարձնել հայ լծակեցներին։ Սրանք Թիֆլիսում,

միացյալ կառավարության ներսում, իրենց դեմ, հայ ազգի իրավունքների դեմ կատարված դավադրության առթիվ ձկնային մանրություն պահպանելով հանդերձ, զգացին վիճակի ծայրահեղ լրջությունը և որոշեցին հավաքվել մի տեղ, խելք խելքի տալ։ Եվ այս տեղն էլ Ալեքսանդրապոլը դարձավ, մենշևիկ ու մուսավաթ անբարյացակամ լծակիցների աչքից հեռու, Երևանի ու ռադմաճակատի ղեկավարներին մոտիկ։ Այնտեղ, Կարսի հարևանությունում, պիտի որոշեին Կարսը փրկելու, թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու միջոցները։

Ալեքսանդրապոլ ժամանեց բաղմամարդ մի թափոր՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի զըլխավորությամբ։ Եկել էին մեծ ու փոքր բաղմաթիվ պաշտոնյաներ, օգնականներ ու խորհրդականներ, լրագրողներ ու հետաքրքիր տեսարանների սիրահարներ։ Վերջիններիս հետաքրքրությունը բավարարելու համար այստեղ շատ բան կար։ Թեկուզ հենց այն հանգամանքը, որ տեղաբնիկները ոչ մի ուշադրություն չդարձրին ժամանողների վրա։ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահն էր եկել իր ոտքով, հայոց մեծ գրողը, ազգային ցավերի երգիչը, նրա դատի ճարտարախոս պաշտպանը։ Կայարանից մինչև հյուրանոց հանգիսավոր քայլերով գնաց թափորը։ Նրա առջևից շարժվում էր Ահարոնյանը՝ փառահեղ զուլաբ վեր, թախծոտ հայացքը շրջապատի վրա մեծահոգաբար տարածած։ Մեկ-մեկ շոյում էր թուխ մորուքը։ Դա էլ նրան պաշարած մտահոգությունից էր։ Ի՞նչ է պատահել այս քաղաքին։ Մի՞թե մարդիկ լուր չեն առել։ Թե տագնապն է այնպես նեղել, որ խելքները թոցրել են։

Կային, իհարկե, անցուդարձող ականատեսներ, որոնք ուզում էին իմանալ, թե ո՞վ է առջևից շարժվողը, որը ոչ թե քայլում, այլ ինքն իրեն տանում էր։

— Մե՛ծ գրող է, շա՛տ մեծ գրող։ Ավետի՛ս կրսնն, Ահարոնյան՛ն։

— Մեր Ավետի՞քը, Ավո՞ն։

— Զէ՛, ջանքմ, ուրիշ է, Ավետի՛ս։

Երկու ժամ հետո Ալեքսանդրապոլի Արտակարգ հանձնաժողովի շենքի ընդարձակ դահլիճում ասեղ գցելու տեղ չկար։ Անդրկովկասյան սելմի ու կառավարության հայ անդամների, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամների, հայկական բոլոր կուսակ-

ցությունների ներկայացուցիչների հետ միացել էին ռադմաճակատի ղեկավարները՝ զանազան զորատեսակների ու կոշումների հրամանատարներ։ Նրանց հետ էին նաև տեղական ինքնավարության լիազորները, որոնցից ոմանք հույս ունեին գոնե այս մեծ ու ներկայացուցչական ժողովում արժանանալու իրենց նորընծա քաղաքապետի Ալեքսանդր Խատիսովի տեսքին։ Նրանք գիտեին, որ պատմական մեծ շրջադարձի այս օրերին Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական պարագլուխների հետ ծունկ-ծնկան լիտորաթա կենե՞ք իրենց քաղաքի շոյը, և հենց նրա լիտորաթաներից է կախված ազգի ճակատագիրը։

Թե այնտեղ, Բաթում քաղաքում, ինչպե՞ս կլուծվի ազգի ճակատագիրը, դա արդեն քիչ էր հետաքրքրում նրանց, որովհետև աչքի առաջ, ժամ առ ժամ քանդվում-քայքայվում էր իրենց Ալեքսանդրապոլը՝ աշխարհում մի հատիկ ու անփոխարինելի փյումբին։

Քաղաքում արդեն բոլորը գիտեին, որ թուրքերը Սարիղամիշին տիրանալուց հետո եկել, պաշարել են Կարսը։ Վաղն էլ Կարսին կտիրեն, և առջևում կմնա Ալեքսանդրապոլը։ Այդ էր հուշում գործողությունների տրամաբանությունը։ Ռադմաճակատի վերջին երկու ամսվա ընթացքը ցույց էր տվել, որ թուրքերն անկանգ առաջ են շարժվում, իսկ Կովկասյան բանակ կոշվածի մնացորդները, դարձյալ անկանգ, նահանջում են՝ թշնամուն գիջելով հայոց քաղաքներն ու գյուղերը, նահանգներն ու գավառները։ Ուրեմն, էլ ի՞նչ երաշխիք, թե վաղն էլ Ալեքսանդրապոլը չեն զիջելու։

Աղետի այս որոշակի ու հավաստի կանխատեսությունը մոռլ տագնապով էր լցրել երբեմնի աշխույժ քաղաքը, և քաղաքացիներին այնպես էր թվում, թե վրա է հասել հին մարգարենների գուշակած «կորուստն ու կոտորածն ամենայն երկրի»։

* * *

Ապրիլի 19-ի առավոտյան սկսվեց ներկայացուցչական արտակարգ ժողովը։ Դահլիճում իրարանցում էր ու ժխոր, մինչև Ահարոնյանը տեղից վեր կացավ ու, թախծոտ հայացքը դիմացի պատին հառած, սկսեց իր հայրենաշունչ խոսքը, մեկն այն ճա-

ուրից, որոնց ունկնդիրներին մնում էր մտածել, թե ոչինչ են թշնամիները, և նրանց ջարդելը խաղ ու պար է, քանի որ հայ ազգն ունի այսպիսի առաջնորդ:

Սակայն երբ խանդավառ դահլիճի ծափահարութիւնների ներքո բարձր ու լայն ճակատի քրտինքը սրբելով նա հանգչեց բազկաթոռին, և կողքին նստած Սիմոն Վրացյանը, ժողովի նախագահի պարտականութիւնն իր վրա վերցնելով, առաջարկեց, որ խոսել ցանկացողները մատ բարձրացնեն կամ ցուցակադրվեն, մարդիկ սկսվեցին: Մի րոպե քար լուսթյուն էր: Վրացյանը փորձեց կատակել.

— Եթե մատը դժվար է բարձրացնել...

— Բաղդիկը ձեռքերը տակն է դրել, պինդ նստել է վրեն,— խոսեց տեղացի համարձակներից մեկը:

— Էս հո Թիֆլիսի ժողովը դարձավ,— Ահարոնյանի անանքի տակ ասաց Վրացյանը և Ազգային խորհրդի նախագահի հոգին պղտորեց:

Խոսելու իրավունք խնդրեց Անդրկովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար զններալ-մայոր Լեբեդինսկին և ընդհանուր գծերով ներկայացրեց ռազմաճակատի դժվար վիճակը:

Նրկու օր առաջ զորավարը, նազարբեկովի ու մի քանի ուրիշ սպաների հետ միասին, այցելել էր ռազմաճակատ: Նրա գործերը Նովո-Սելիմի վրա էին կոխվում տալիս և, ամենայն հավանականությամբ, պիտի կարողանային երկար դիմադրել, մինչև համալրումներ հասնեին և թշնամուն ետ քշեին նվաճած բնագոծերից: Այդ համալրումներն էլ պիտի կատարվեին Միացյալ կառավարութեան պահեստային ուժերից: Բայց ո՞ր էին այդ ուժերը:

Առաջներև Անդրկովկասյան երկրամասում այս մարդն էր անօրինում ռազմական բոլոր գործերը: Որևէ հարցով նրան դիմելիս հայերն զգում էին, որ արդարամիտ է և ջանում է ձեռքից եկածն անել իրենց համար: Սակայն Միացյալ կառավարութեան ստեղծումով, մանավանդ Օդիշելիձեի ռազմական միևնույնութիւնը զաւուց հետո դրութիւնը փոխվեց միանգամից: Հիմա միայն լուծվելուց հետո էին հարցերը հայտնի դառնում Լեբեդինսկուն: Այն էլ՝ եթե Չխենկելին ու Օդիշելիձեն բարեհաճում էին տեղեկացնել նրան: Այսպիսի դեպքերում ուս զորավարը նրբանկատորեն զգում էր, որ տեղեկացնում են՝ ցույց

տալու համար, թե այդ էլ կարող էին շանել, քանի որ Ռուսաստանն ու նրա ռազմական ներկայացուցիչն այլևս անելիք չունեն այս երկրամասում, ուրից քաշվել-գնացել էին կամ էլ ահա հեռանում էին ռուսական զորամասերը:

Ժիշտն առած, ինքը՝ Լեբեդինսկին, ևս հասկանում էր, որ իր ներկայութեան ավելորդ է մի երկրում, որն իր անկախութեանն է հայտարարել ու անջատվել հյուսիսից: Սակայն խղճած էին կապերը նոր Ռուսաստանի հետ, ինքը դեռևս ոչ մի կարգադրութիւն չէր ստացել իր պաշտոնի վերաբերյալ և, լինելով պարտաճանաչ ու բարեխիղճ մարդ, շարունակում էր ծառայել, օգնել այն ռազմաճակատին, որի հետ կապված էր ճակատագրով: Կար, անշուշտ, մի հանգամանք ևս, որը նրան ստիպում էր մնալ այստեղ՝ իր հետ պահելով նաև փորձառու սպաների ու ռազմական մասնագետների, որոնք պատրաստ էին թուրքի դեմ կռուվել մինչև վերջին շունչը: Զգացմունքների մարդ չէր նա, սակայն իրեն հաճախ էր բռնում հայ ժողովրդի բախտի մասին մտածելիս, և սիրտը ճմլվում էր ցավից: Մանավանդ որ այդ մտածումների ընթացքը միշտ էլ նրան տանում էր դեպի իրադարձութիւնների մի այնպիսի քննութիւն, որից իր կառավարութիւնը չէր կարող դուրս գալ անմեղ կամ չքմեղացած: Քանի՞ անգամ ցարական բանակները խորացան այս երկրի մեջ՝ իրենց հետ բերելով հայերի ազատագրութեան հույսը և վաստակելով նրանց անվերապահ նվիրվածութիւնն ու զինակցութիւնը: Սակայն այդքան անգամ էլ ետ քաշվելով՝ թուրքական զաւանի երախում թողեցին այդ նվիրյալ զինակցին, որը մենակ ու անօգնական էր և իր ավանդական հայրենիքում հալածական: «Մենք իրավունք ունեցե՞լ ենք այսպես անմարդկայնորեն խաղալու մի ժողովրդի ճակատագրի հետ, որն այս աշխարհում չունի ոչ մի բարեկամ ու հովանավոր, և որի մեղքն այն է միայն, որ մեր նախորդ անմարդկային խաղը տեսնելուց հետո էլ վերստին հավատում է մեզ, վստահում է մեր առաքելութեանը»,— այսպես էր մտածում ուս մարդն ու բազմափորձ հրամանատարը և պատրաստ էր իր ձեռքից եկած ամեն ինչ անելու այդ լքված ու անօգնական ժողովրդի ճակատագրի համար: Նա գտնում էր, որ դժվար է պաշտպանել Կարսը, սակայն ամեն գնով պետք է պաշտպանել, ապա նոր համալրումներով ամրապնդել զորքը և թշնամուն հասցնել վճռական հարվածը...

Ավետիս Ահարոնյանը, սակայն, չէր լսում նրան, որովհետև հարևանի ականարկը Թիֆլիսի ժողովրդի մասին՝ իրեն հանել էր հավասարակշռությունից, այս դահլիճից, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլից և տարել այնտեղ, Թիֆլիս, այն տխրահռչակ ժողովրդ, որը հիշելիս իր արյունը սառչում էր երակներում:

Ճակատից զորավար Անդրանիկն էր եկել և Թիֆլիսի հասարակական հավաքություններում բռնուցք թափահարելով բողոքում էր հայկական բարձր շրջանների սառնասրտության դեմ: Ճակատին հայ զորք է հարկավոր, որովհետև ուս զինվորները գնացել են իրենց տները: Մուսավաթականները շեն ուզում կռվել թուրքի դեմ: Իսկ վրաց մենշևիկի տեղը տաք է, օսմանլուի ասկյարը դեռ չի առևանգել նրա կնոջը կամ դստերը: «Ռազմաճակատի ամբողջ ծանրությունը մեզ վրա է, հայեր, զինվոր տվեք, համալրե՛ք կռվողների շարքերը», — կոչ էր անում ժողովրդական հերոսը: Եվ այդ կոչով Ազգային խորհուրդը հրավիրեց բազմամբոխ մի ժողով, որի խնդիրը պիտի լիներ կազմակերպել համա-ժողովրդական զորահավաք, ինչպես նաև ամեն տեսակ նյութական օգնություն հյուսվող ճակատին: Օրվա բանախոսն էր Ավետիս Ահարոնյանը, որն իբրև խորհրդի նախագահ, համբավավոր գրող ու սիրված հեղինակ իրեն օրվա հերոսի պես էր պահում: Նա իր ճառն սկսեց վերասյաց խոսքով.

— Annibal at portas — Հաննիբալը դռանն է: — Ապա իրեն հատուկ վերամբարձ ոճով նկարագրեց ռազմաճակատի վիճակը, թուրքերի առաջխաղացման աղետը Կովկասի և մանավանդ հայ ազգի համար, վերջում էլ կրակոտ կոչ արեց ներկաներին՝ կամավորի գրվել և անմիջապես մեկնել ճակատ: Դահլիճը քարացած լսում էր և խանդավառ ծափահարում: Բանախոսն ինչով սկսել էր, նրանով էլ ավարտեց իր հրաշունչ ելույթը. — Annibal at portas: Դեպի ճակատ, ազգ իմ հայոց:

Ազգային խորհրդի պատասխանատու պաշտոնյաներից մեկն անմիջապես առաջ նետվեց և թուզթ ու մատիտ ձեռքն առած պատրաստվեց ցուցակագրել ճակատ մեկնելու ցանկություն հայտնողներին: Ժողովականներն սկսեցին իրար երեսի նայել... Եվ ցուցակագրողին մոտեցավ միայն մի հոգի՝ գրող Հովհաննես Մալխասյանը, հիսուն տարեկանին մոտ, հաստամարմին մի ախալքալաքցի:

Այդ խախտառակությունից հետո Ազգային խորհրդի գործիչ:

ները երկար խորհեցին, տվին-առան և խորհրդի անունից հրապարակեցին մի կոչ, որով ժողովրդին հաղորդում էին վերահաս ազգային բոլոր մանրամասները, կոչ էին անում երկիրն աղետից փրկելու համար գործի դնել բոլոր միջոցները: Կոչն ավարտվում էր ահեղ սպառնալիքով. «Այս օրհասական վայրկյանին ամեն հայ, որ խուսափում է իր քաղաքացիական ու ազգային պարտքը կատարել, դավաճան է հայրենիքի և, իբրև դասալիք, արժանի է խոտագույն պատժի»:

Այս կոչը ևս ոչ մի արդյունք չտվեց: Սակայն «խստագույն պատժի» ենթարկվողներ էլ չեղան, որովհետև անհնար էր քաղաքի ամբողջ հայությունը պատժել, մանավանդ որ այդ արդար վիճիւր կիրառելու դեպքում պետք է սկսեին Ազգային խորհրդից ու նրա հարևան շրջանակներից:

Ահարոնյանը, տեղը նստած, քրքրվում էր անհանգիստ մըտքերից: Նա ամբիոնի մոտ նկատեց նոր հեղինակի՝ Հայոց սպարապետ Թոմաս Նազարբեկովին, և նոր միայն հասկացավ, որ ռազմաճակատի հրամանատար Լեբեդինսկին ճառն ավարտել է, իսկ ինքը ոչ մի արձագանք էլ չի տվել: Կոացավ դեպի Վրացյանը և նրա ականջին ասաց կշտամբանքով.

— Այն կատուն գցեցիր ներսս, ինձ կրծում է:

— Թիֆլիսի ժողովրդ: Իսկ այստեղ, կարծում ես, ուրիշ տեսակ է լինելու, — շարունակեց ժպտաց «Հորիզոնի» խմբագիրը: — Ես թերթում գրում եմ, որ դրությունն անհուսալի է, և դուք ինձ քարկոծում եք: Դե, տե՛ս՝ ինչ է ասում Հայոց սպարապետը:

Այդ պահին Նազարբեկովը ծերունական հիշողությանը զուտ տալով, թվերով ու փաստերով ներկայացնում էր հայկական ճակատին հասած վնասները, հայոց զորքի ողորմելի վիճակն էր քննադատում, և մնում էր նրա զորավարական խոսքից եզրակացնել, որ դրությունն իսկապես անհուսալի է, կոխվել շարունակելն ավելորդ:

— Մենք ի՞նչ կարող ենք անել մարդկային ուժերով ու տեխնիկայով գերակշիռ թշնամու դեմ, — գանգատվում էր հսկայամարմին զորավարը, որի բերանից այնպես զավեշտական էին հնչում այդ գանգատի բառերը: — Նախաձեռնությունը պատկանում է թշնամուն: — Եվ աչ ձեռքի ցուցամատով սկսեց մեկ-մեկ ծախել ձախ ձեռքի մատները: — Մենք հետախուզություն չունենք: Սկսած ուժերը քիչ են Կարսի պաշտպանության համար: Մեզ հար-

կալուր են նոր ուժեր: Զորքը բաժնարարված չէ հագուստով, սներն-
դով ու անհրաժեշտ ամեն ինչով: Զորամասերը հոգնած են և չեն
թարմացվում նոր ուժերի համալրումով: Մենք մենակ չենք կա-
րող դիմադրել թշնամուն: Արևմտահայերից էլ էական որևէ
օգնություն չենք կարող սպասել...

Երբ Հայոց սպարապետն իր այս հուսահատական զրույցն
ավարտեց, մարդիկ, մի պահ վստահելով նրա վավերական խոս-
քին, դարձացած էին, թե, այդուհանդերձ, ինչպե՞ս է, որ այն
դանդաղ թուրքերը դեռ չեն հասել Երևան: Զե՞ որ հայկական
ճակատն այլևս ճակատ չէր ներկայացնում՝ ըստ Հայոց սպա-
րապետի ղեկուցման, այլ կանոնավոր պաշտպանության անըն-
դունակ, կիսաքաղց ու անկազմակերպ մի բազմություն հավա-
քատեղի, որը կարող էր քայքայվել անգամ ամենամթույլ թշնա-
մու առաջին խսկ հարվածից:

Երկար լուսնյունից հետո, երևի սթափվելով և շատ թե քիչ
հարմար ու իրական գետնի վրա կանգնելով՝ ժողովականներից
մեկը փորձեց սպարապետին զգուշացնել:

— Յոմա Իվանովիչ, մի՞թե զրույցումն իրոք այդքան հու-
սահատական է:

— Այո՛, այո՛, ես ջանացի ցույց տալ իրական վիճակը,—
հանգիստ պատասխանեց նա:— Այստեղ են հայ ժողովրդի բախ-
տի տնօրենները: Ինչո՞ւ նրանց չներկայացնենք իրականություն-
նը: Ես հին զինվոր եմ և սիրում եմ իրերը կռչել իրենց անուն-
ներով:

Վերջին արտահայտությունը զրգուցեց «Հորիզոնի» խմբագրին:

— Պարոն զորավար,— վրդովված ասաց նա,— ձեր խոս-
քերից այնպես է ստացվում, թե մեր զորքերն արդեն կիսաքաղց
են և սնունդն էլ գոհացուցիչ չէ: Բայց ո՞ւմ մեղքով է, որ մենք
Սարիղամիշում ու մյուս կենտրոններում թշնամուն ենք հանձ-
նել ուսական պահեստների անբավ հարստությունը:

— Ի՞նչ նկատի ունեք, պարոն... Ի՞նչ է ձեր ազգանունը...

— Վրացյա՛ն, Սիմոն Վրացյա՛ն:

— Հա՛, ներեք, մոռացել էի, Վրացյա՛ն: Պարոն Վրացյան,
դուք հատկապես ի՞նչը նկատի ունեք: Այսինքն՝ ի՞նչ ենք հանձ-
նել, ո՞ւմ ենք հանձնել:— Հուզմունքից զորավարի մի աչքը կուչ
էր եկել և դողում էր: Կարծես նշան էր բռնում ընդդիմախոսի
վրա:

Կարճ, զնդիկ Վրացյանը երկշոտ ետ նստեց, ամրացրեց տեղը
հին բազկաթոռին:

— Պարոն զորավար, ինքս լավ հիշում եմ, որ երբ ձեզ հետ
մի երկու շաբաթ առաջ այցելեցինք Սարիղամիշ, մերոնց կող-
մից արդեն լքված, բայց թուրքաց կողմից դեռևս չզրավված այդ
քաղաքի պահեստներում անհաշիվ հարստություն էր ամբարված՝
զենք ու ռազմամթերք, զինվորական ու քաղաքացիական հա-
զուստ, երկրագործական մեքենաներ ու մթերքներ, անսպառ ալ-
յուր, շաքար ու դեղորայք: Տասնյակ միլիոնների արժողության
մի ունեցվածք, որ կողոպտվում էր անորոշ զբաղմունքի տեր
մարդկանց կողմից և հետո էլ պարզև պիտի մնար թուրքերին:

— Հիմա ի՞նչ եք առաջարկում, պարոն, ը՞...

— Վրացյա՛ն:

— Այո՛, Վրացյա՛ն, պարոն Վրացյա՛ն: Ուղում եք, որ ետ
դառնանք, զնանք տե՞ր կանգնենք այդ «տառնյակ միլիոնների
արժողության մեր ունեցվածքին»:

Զայրացած էր գններալը, թե ոչ, վնասված աչքը լրիվ փակ-
վել և արագ-արագ թրթռում էր:

Վրացյանը, որ հետևում էր նրա խոսքի ընթացքին, կարծում
էր՝ պիտի հարց տար, թե հապա ինչո՞ւ դու ինքդ չփրկեցիր այդ
տասնյակ միլիոնների հարստությունը, որ տեսել էիր, սիրտդ
էլ այդպես ցավում է, ու ինքդ էլ Թիֆլիսից Սարիղամիշ էիր
հասել ռազմաճակատին շոշափելի որևէ օգնություն հասցնելու
և ոչ թե թարմ օդ շնչելու համար: Սակայն այդ հարցը չարվեց,
և հիմա Վրացյանը թեթևացած սրտով ասաց.

— Ես անձամբ կոնկրետ առաջարկություն չունեմ, պարոն
գններալ: Սակայն մտածում եմ, որ կատարված զեպեքից հե-
տո զանգատվում եք, թե զորքերը բավարարված չեն հագուս-
տով, սննդով ու ամեն ինչով... Ի՞նչ իմանամ, այս տրամադրու-
թյամբ վաղը չէ մյուս օրն էլ Կարսը կհանձնենք թշնամուն, Կարսն
իր անբավ հարստությամբ, և այն ժամանակ էլ կասենք՝ դուք
ոչ թե կիսաքաղցած, այլ միանգամայն սովահար է և մորե մերկ:

— Այդ ուշացած կշտամբանքներից եթե որևէ օգուտ լինեք
այսօրվա մեր վիճակին և իմ իրավասությանը հանձնված զորա-
մասին, ես էլ իմ հերթին ձեզ ու ձեր նմանների հասցեին կըշ-
տամբանքներ կուղղեի...

— Հիմա դո՛ւք ինչ նկատի ունեք,— հարցրեց Վրացյանը:

— Նկատի բռնեմ այն, թե ձեր Սարկղամիշ ժամանելուց ի՞նչ շահեց ուղղամաճակատը: Եվ ո՛չ միայն ձեր: Բոլոր նրանց, ուղ-
քեր Թիֆլիսից գնացք էին նստում, ուղևորվում դեպի ուղղա-
մաճակատի գիծը՝ ժողովրդին էլ այնպես ցույց տալով, թե տեղ
հասնելուն պես թշնամուն մի այնպիսի հարված կհասցնեն, որ
նա մեկ էլ ուշքը գլուխը հավաքի Միջերկրականի ափին:— Այս-
տեղ նազարբեկովն արդեն նշան բռնած հայացքով կրակեց,
աչքի ամեն մի թարթումով մի կրակահերթ, որ հասավ նպատա-
կին, և Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչը
գլուխը կորցրեց: Զորավարը, գտնվելով իր ուղղամաճակատի
մտքի բարձրության վրա, այնտեղից պարզ տեսավ, որ իր գործը
հրաշալի արդյունք է տալիս: Մնում էր կործանիչ հարվածը, այն
էլ հասցրեց.— Ես չգիտեմ առհասարակ, թե այն ինչպե՞ս է լի-
նում, որ ձեր գլխի վրայով Անդրկովկասյան միացյալ կառա-
վարությունը քայքայիչ հրամաններ է տալիս հայոց ուղղամա-
ճակատին: Այո՞, այո՞, հայոց ուղղամաճակատին, որովհետև Կարսի
գծի վրա միայն հայերն էին մնացել՝ ուստի հրամանատարների
հետ միասին: Այստեղ ո՛չ վրացիներ կան, ո՛չ էլ մուսավաթի
Պատասխանե՛ք, խնդրեմ, այդ ինչպե՞ս է լինում: Եթե ձեր հա-
մաճայնությունը էր, որ Զխենկելին կարգադրեց թուրքերին թույլ
տալ գիրք բռնելու Կարսի առաջ, երկու կիլոմետրի վրա, ապա
դա, ես ինչպե՞ս կոչեմ, նման է ինքնասպանության և փաստո-
րեն կհանդիսանա Կարսը հանձնելու սկիզբը: Իսկ եթե այս
ամենն արվում է առանց ձեր իմացության,— ձեր թիկզունքում
թե՛ ձեր գլխի վրայով, դա միևնույն է,— ապա էլ ինչի՞ համար
եք դուք այնտեղ նստում: Մի՞թե միայն նրա համար, որպեսզի
հայ դժբախտ ժողովուրդը տեսնի, որ իր ընտիր ներկայացուցիչ-
ները ես բարձր կառավարության մեջ են:

Այս արդեն բացահայտորեն ուղղված էր Ազգային խորհրդի
դեմ, և դուրսբորբոք Ահարոնյանը տեղից վեր կացավ իր դերի
ու հեղինակության հպարտ գիտակցությամբ:

— Ես ամենայն ուղադրությամբ լսում էի ձեզ, հայոց զորքերի
պատվարժան սպարապետ, և չեմ կարող զարմանալ թաքցնել...

Նազարբեկովը գլուխը ծռել էր դեպի հարևանը և նրա թարգ-
մանությունն էր լսում:

— Հետո՞, հետո՞,— հարցրեց նրա կողմ, կարծես նա էր խո-
սողը:

Ահարոնյանը լսեց նրան և վրդովված շարունակեց.

— Հետո էլ ա՛յն, որ դուք այստեղ ելույթ ունեցաք այնպես,
ոնց որ ուրիշ տեղից տեսչական ստուգման եկած մեկը լինեք և
ոչ թե հայոց զորքի գլխավոր հրամանատարը:

Գեներալ Լեբեդինսկին՝ Կովկասյան ճակատի ղեկավար գե-
նըր, բարեկիրթ, վարվեցողության հարցերում բժախորդորեն
քաղաքավարի մի մարդ, անհանգստացած էր այդ վեճով: Հա-
մաճայն էր, իհարկե, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահի
հետ. Հայկական կորպուսի հրամանատարի անվճռականությունը,
ուղղամաճակատի հարցերը տեղում լուծելու քաջություն պակա-
սը, եթե ո՛չ բացակայությունը, հաճախ են պատճառ դառնում
ճակատագրական ծախողանքների: Բայց չէ՞ որ Նազարբեկովն
աչքի առաջ էր ահա վեց ամսից ավելի, և այն էլ պատերազմա-
կան իրադրությունում, որի մեկ օրը հաճախ մեկ շաբաթվա, մեկ
ամսվա է հավասար: Այս դժվար վիճակից դուրս գալու համար
ի՞նչ է ձեռնարկել Հայոց ազգային խորհուրդը, ի՞նչ են անում
Անդրկովկասյան կառավարության մեջ մտնող հայ նախարար-
ները: Մի՞թե նրանք իսկապես այն կարծիքի են, թե բավական
է, որ իրենք այդ կառավարության մեջ իրենց ներկայությունն են
ապահովում... Սակայն տեսնելով, որ այս վեճը կարող է հեռուն
տանել, նա փորձեց հանգստացնել կրքերը:

— Հարգելի բարեկամներ, կարծում եմ՝ փոխադարձ մեղադ-
րանքներով չէ, որ պետք է շտկենք ուղղամաճակատի մեր ծախո-
ղակ ընթացքը: Մանավանդ ա՛յս պահին, երբ թշնամին մեր
քթի տակ է, և սատանան գիտե, թե ի՞նչ նոր խարդավանքներ է
որոճում, որ կարող է իրականացնել, քանի մենք հանգիստ ենք
թողել իրեն և ահա այսպես իրար օձիք թափ տալով ենք զբաղ-
ված:

Վիճողները գլխով արին. իբր համաձայն ենք, և իրար հետ
էլ հայացքներ չիփխանակեցին, որ երևի պետք է նշանակել՝ ես
սո՛ւս, դու է՛լ սուս, մեր թշնամու աչքը դուրս:

Մի կարճ պահ դաշիւճում լուռություն էր, այն լուռությունը, որ
սովորաբար նախորդում է պայթյունին կամ ամպրոպին: Զորա-
վար Լեբեդինսկին օգտվեց առիթից և, ամպրոպը կանխելու
նպատակով, նորից խոսեց:

— Անկեղծ որ լինենք, ես էլ զարմանում եմ, թե այս ինչո՞ւ
ուղղամաճակատում անհաջողությունն ուղղակի մեզ հետապնդում

է, երբ մեր զորքի մեծ մասը, հատկապէս հայ զորքը, կռւում է այնպիսի անձնագոհութեամբ, որից դենն անհնար է պատկերացնել:— Գնենք Լեբեդինսկին հայացքը պատեց ներկաների վրա՝ ստուգելու իր խոսքի տպավորութիւնը, ապա ավելի հակված դեպի Նաղարեկովը, կարծես հենց միայն նրա համար, շարունակեց.— Հայոց զորքն անպայման արժանի է ամեն տեսակ խրախուսանքի ու փառաբանութեան: Եվ սա գեղեցիկ խոսք է, որ ես ասում եմ միայն հայերից ներկայութեամբ: Ես այդ մասին Գերագույն զխավոր հրամանատարութեանը գրել եմ դեռ անցած տարվա սեպտեմբերի 30-ին: Իմ գրութիւնը հիշում եմ բառ առ բառ. «Հայկական գումարտակները մինչև այսօր լավագույն զորքերն են Կովկասյան ռազմաճակատի գործող զորամասերի շարքում և հանդիսանում են մարտական այն հրաշալի նյութը, որի վերականգնումից շատ պիտի շահի մեր ճակատը»: Այն ժամանակ ես նկատի ունեի հայկական զորաջոկատների միավորումը, որից պետք է կազմվեր բուն հայկական զորամասը՝ իր մեջ առնելով կամավորական խմբերի ահռելի անձնագոհութեւ: Ես այս խոսքը գրել եմ այն ժամանակ, երբ աշտեղ էին ռուսական կանոնավոր դիվիզիաները: Հիմա նրանցից քիչ բան է մնացել, իսկ հայկական զորաջոկատներն ավելի են ստվարացել: Սրանք դարձել են հիմնական մարտունակ և մինչև վերջ նվիրված ուժն ամբողջ ռազմաճակատում:— Զորավարը կանգ առավ մի պահ, ջուր խմեց, մետաքսե թաշկինակով շուրթերը սրբելուց հետո առավել զնգուն ձայնով հարցրեց.— Ինչո՞ւ չեք հարցնում, թե հապա էլ ի՞նչ է պատահել, որ այդ մարտունակ ու անձնագոհ զորքն անվերջ նահանջում է: Նման դեպքում սովորաբար մեղքը բարդում են հրամանատարութեան վրա: Ասում են՝ այսպէս ու այսպէս. ապիկար հրամանատարները չկարողացան գործը կազմակերպել, որպեսզի խիզախ զորքի տված թանկագին արշուներն պահպանվի հաղթանակով: Ի՞նչ խոսք, որ մենք՝ ռազմաճակատի հրամանատարներս, վերից վար, պարտավոր ենք մեղքի մեծ բաժինն առնել մեզ վրա: Հայոց կորպուսի հրամանատարութիւնը մի յուրահատուկ պարտականութիւն էլ ունի, որի անթերի կատարումը հաղթանակի կեսը պիտի լինի: Կամավորական խմբերի և պարտիզանական ջոկատների ուժն օգտագործելու խնդիրը: Մի՞շտ է, որ մենք հմտորեն օգտվում ենք այդ

աղնիվ ուժերից: Արդարութեան դեմ մեղանշած կլինեմ, եթե ասեմ՝ այո՛ւ ճիշտ չէ...

Ներկաները գլուխները տմրտմբացրին ի նշան համաձայնության: Իսկ Արեւմտահայերի ապահովութեան խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը, որ հարմար առիթի էր սպասում այդ առթիվ իր դժգոհութիւնն արտահայտելու համար, վրա տվեց.

— Ո՛չ միայն չեք օգտվում, պարոն գնենք, այլև արհամարհական վերաբերմունքով նրանց վանում եք ու մի կողմ շարտում: Արեւմտահայոց ապահովութեան նախագահի դեմքն արտահայտում էր բողոք ու զայրույթ, և Լեբեդինսկին փորձեց հանդուստացնել նրան.

— Իրավացի եք, պարոն նախագահ, — ասաց նա: — Հավանաբար դուք նկատի ունեք որեւէ կոնկրետ իրողութիւն, որն այդպէս վրդովեցրել է ձեզ:

Փափազյանը կանգնեց իր արդարութեան խրոխտ գիտակցութեամբ և սկսեց բացատրել.

— Սարիղամիշի դժվար օրերին, երբ մեր զորքերին ամեն կողմից վնասներ էին հասցնում թուրք ու քուրդ ավաղակախըմքերը, Սերաստացի Մուրադն ու Սեպուհը պատրաստակամութիւն հայտնեցին Կազվանի ու Օլթիի շրջանների տարածքում ոչնչացնել նրանց բները և ճանապարհ բացել դեպի թշնամու թիկունքը:

— Իրավացի է պարոն նախագահ, — հաստատեց Քրսցյանը: — Նրանք մեզ էին դիմել, որպեսզի միջնորդ լինենք հրամանատարութեան առաջ:

— Հետո՞, հետո՞, — Վահան Փափազյանին դիմեց գնենք Լեբեդինսկին:

— Հետո էլ այն եղավ, որ մենք այդ առաջարկութեամբ դիմեցինք գնենք Լեբեդինսկին, և նա ձեռքը թափ տվեց, ասաց. «Ժամանակ չունեմ այդօրինակ խակ ծրագրեր քննելու: Թող գնան իրենց գլուխները պահեն, — ասաց, — այդ անկանոն ուժերը»: Եվ Մուրադն ու Սեպուհը, իրենց քաջամարտիկ ջոկատներն առած, հեռացան Սարիղամիշից:

— Ա՛հ! — հոգոց հանեց գնենք Լեբեդինսկին: — Շատ ցավալի է: Ես իմ աչքով եմ տեսել արեւմտահայ վրիժառուների անվահերութիւնը: Մենք պարտավոր ենք նրանց հավաստել ու վստահել. բացի նրանից, որ այդ մարդիկ խիզախ կռւող են, կանաւ ամենավճռական գործոնը. նրանք իրենց կյանքի միակ

իմաստն այժմ տեսնում են կովի մեջ, իրենց հայրենիքի ու աղբի փրկության համար մինչև վերջին շունչը պայքարելու մեջ։ Ինչպե՞ս կարելի է մերժել այդ անվերապահ անձնազոհությունը։

— Բայց մի՞թե նույն վիճակի մեջ չէ նաև Անդրանիկի գունդը։— Լեբեդինսկու խոսքերից խրախուսված՝ խոսեց Փափազյանը, որը տեղյակ էր նազարբեկովի քամահրական վերաբերմունքին։— Մեր ազգային հերոսի փառքը հանգիստ չի տալիս որոշ մարդկանց...

Սա արդեն որոշակի ակնարկ էր հայկական կորպուսի հրամանատարի հասցեին, և նա, հարվածն իր վրա ընդունելով, անմիջապես հայացքով նշանի տակ առավ Փափազյանին ու փորձեց հակահարված տալ։

— Երբ մի զինվորական կամ հրամանատար, թեկուզ և ճակատին աստծու մատնահետքն ունենա, ռազմի դաշտում իր համար առանձնահատուկ արտոնյալ վիճակ է պահանջում, վերին հրամանատարությունից անկախ վիճակ, ժողովրդի առաջ պատասխանատվություն չզգալու վիճակ, դա ես չը՝չը՝չզիտեմ ինչ-ինչպե՞ս կոչեմ։— Զորավարն ինքնաբերաբար հավասարակշռությունից ելավ և խոսելիս կակազում էր։

— Հանգստացե՛ք Ֆոմա Իվանովիչ, հանգստացե՛ք։ Կարծում եմ՝ պարոն Փափազյանի խոսքը ձեզ չէր վերաբերում։

— Կարևոր չէ՞ վերաբերում էր, թե ոչ, — նույն ամենակոծ վիճակում, զայրացած՝ խոսքը շարունակեց նազարբեկովը։— Կարևորն այն է, որ ես զինվորական եմ և ամբողջ կյանքում կարգապահությունը համարել եմ զինվորականի գորագույն պարտքը։ Եվ առաջ եմ ամեն տեսակ անարխիան... Անարխիան է, որ այս ժողովրդի տունը քանդում է, անա՛րխիան։ Հասկանա՞ւմ եք։ Տեղից վեր կացողն իր համար անկախ ու արտոնյալ վիճակ է պահանջում...

Գեներալ նազարբեկովի վրդովմունքը փոխանցվեց դահլիճին և արագ գործող մերանի պես փոխեց նրա բաղադրությունը։ Հակառակորդները զայրացած բողբոջում էին իրար դեմ։ Համախոհները տեղյակից վեր կացած ձեռքներն էին թափ տալիս. իբր, այս է մեր վարձը. արյուն թափենք անհավասար ճակատամարտում, վերջն էլ գան, մեզ մեղադրեն անճարակություն, ապիկառություն և ուրիշ տեսակ-տեսակ մեղքերի մեջ։

Գեներալ Արեշևը, որ գլուխը կախ հանգիստ լսում էր, կրք իրեն էին քննադատում, դադաղեց ու կովկասյան ճակատի հրամանատարին «կատեգորիկ կեպով խնդրեց» իրեն ազատել ճակատից։ Բռուցքն օդում թափ տալով՝ վահան Փափազյանի ու մյուսների կողմ՝ նա հենց այդպես էլ ներկայացրեց իր պահանջը.

— Категоричным образом прошу вас, господин генерал...

Եվ Լեբեդինսկին, որ մինչև այդ պահը հաջողությամբ իրականացրել էր կրքերը հանգստացնողի ու սուր վիճակները հարթողի իր դերը, ձայնը բարձրացրեց մեկեն.

— Թողե՛ք այդ երեխայությունը, գեներալ։ Կատեգորիկ կերպով չեն խնդրում, հասկացե՛ք հասարակ բաները...

— Իսկ ես խնդրում եմ և հակառակ դեպքում...

— Հակառակ դեպքում ի՞նչ, — պայթեց ռուս գեներալը, — ի՞նչ հակառակ դեպքում։ Դուք մոռացե՞լ եք, որ զինվորական եք և ոչ թե տատիկից խոտված երեխա։ Մոռացե՞լ եք, որ պատերազմ է, և դուք ձեր յուրաքանչյուր քայլի համար պատասխանատու եք պատերազմական ժամանակի օրենքներով։

* * *

Ալեքսանդրապոլի արտակարգ ժողովը խառնվեց ու բորբոքվեց. եռաց երկրորդ օրվա առավոտյան, երբ դաշնակցության Թիֆլիսի բյուրոյի անդամ Կարո Ղազազյանը, կարգից դուրս խոսելու իրավունք վերցնելով, հրապարակեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահի տեղակալ Խաչատուր Կարճիկյանի հեռագիրն այն մասին, որ Անդրկովկասյան սեյմի մահմեդական ֆրակցիան հայտարարել է իր հեռացումը կառավարությունից և հավանորեն մոտակա օրերին կհեռակա Ադրբեջանի անկախությունը։ Հեռագրում նշված էր նաև, թե ո՞րն է մահմեդականների՝ սեյմից հեռանալու պատճառը. նրանք ասում են՝ իրենց հայտնի է դարձել, որ հայերն ու վրացիները չեն ցանկանում Անդրկովկասը կտրել Ռուսաստանից։

Ժողովականները չէին հավատում իրենց ականջներին։ Ստիպեցին հեռագիրը նորից կարդալ։ Զարմացան, զայրացան, ապա

որոշեցին կարճ ընդմիջում անել, խելք-խելքի տալ, ժանրութեթեւանել ստեղծված արտակարգ ու արտասովոր վիճակը, դրանից հետո որոշել հայոց կողմի անելիքը:

Ընդմիջումին աշխուժացել էին Ալեքսանդր Խատիսովն ու Հովհաննես Քաջազնունին: Նրանց ղեկուցներում քննադատական շեշտեր էին եղել՝ ուղղված խաղաղության խորհրդածողովի մահմեղական թեի դեմ: Մահմեղական-մուսուլմանականները Տրապիզոնում իրենց շատ էին անկախ պահում: Նրանք անհարմար չէին համարում նույնիսկ բացերիաց, ցուցադրաբար առանձնանալ թուրքերի հետ և Անդրկովկասի հարցերը քննել առանց հայ ու վրացի գործընկերների: Դա չէր կարող այլ բան լինել, քան մուսուլմանականների անջատական տրամադրությունը, որը վաղ թե ուշ ջրի երես պիտի ելներ: Եվ հիմա կարծես խորհրդածողովի երկու պատվիրակները շատ էին ուրախ, որ ստացված հեռագրով իրենց ենթադրությունը հաստատվեց այսպես արագ ու անառարկելի:

Կես ժամից ժողովը վերսկսվեց, և ամբիոնի ետևում հայտնվող ամեն մեկը ջանում էր խոսել կարճ, գործնական, հատհատ ու շեշտված բառերով: Հեռագիրը մարդկանց ստիպեց զննահատել ժամանակը:

Լեոն՝ հայոց պատմաբանն ու հրապարակախոսը, որ ուրիշ պարագաներում պիտի ոգեկոչեր հին ու նոր պատմության պերճախոս փաստերը և նրանց վրա հյուսեր իր կարծիքը, եզրակացությունն ու պատգամը, հենց ինքն էլ տվեց հեռագրային ոճի օրինակը, երբ ելավ տեղից, տագնապով հայտարարեց.

— Բարեկամներ, մուսուլմաններն այսօր անկախություն հայտարարեցին, վաղն էլ մեր դեմ կովի կզան: Այն ժամանակ հայ զորքն ստիպված կլինի կովելու երկու ճակատում: Քաջազնունին, որ, թվում էր, ընդարձակ գնկուցումով ապացուցել էր, թե ինքը հաշտության դաշնագրի կողմնակիցն է, ինչպիսիք էլ որ լինեն նրա պայմանները, հանկարծ հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը ջնջում էր իր ղեկուցումը:

— Ուրիշ ելք ու ճանապարհ չկա. մենք պետք է շարունակենք պատերազմը, — վճռաբար հայտարարեց նա: — Մենք չենք կարող չլուրել, երբ մուսուլմաններ թիկունքից ձեռքը մեկնում է թուրքին, և նրանց ստեղծած օղակում կա՛մ պիտի խեղդվենք, կա՛մ կովելով փրկվենք:

Այդ օրվա նիստին ներկա էր նաև Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալ Դանիելբեկ Փիրումյանը: Արթիկի կողմերում գործ ունեւր, լսել էր, որ ժողովին հրավիրված է նաև իր հորեղորորդի Պողոսբեկը: Եկավ, որ տեսնի, հարցունիորձ անի որդիներից: Չէ՞ որ նրա զնգում էին ծառայում իր երկու տղաները:

«Թե որ հաշտության պատվիրակն էլ կովելու կողմն է, ուրեմն, հիմա՛ որ կարգին կկովենք», — մտածեց Փիրումյանը և ուրախացավ: Սակայն մեկ էլ ամբիոն բարձրացավ նույն պատվիրակության երրորդ անդամը՝ Միքայել Պապաջանովը, և Փիրումյանի զլխին ասես սառ ջուր լցրին:

— Ես չեմ կարծում, թե հիմա կովելու միակ ելքն է, — դանդաղ, հանգիստ խոսեց Պապաջանովը: — Հակառակը, դա մեր կորստյան ճանապարհն է, որովհետև մենք ուժ չունենք թուրքի դեմ պաշտպանվելու, մինչդեռ այսօր նրա կողքին էլ կանգնում է նաև մուսուլմանը: Վաղն էլ՝ վրացի մենշեկը... էլ չեմ խոսում...

— Լավ կլինեի, որ առհասարակ չխոսեիր, — առաջին շարքից դուռաց մեկը:

Պապաջանովն շտապեց փակել իր խոսքը:

— Ես կարծում եմ՝ միակ ճանապարհը տանում է Պլիս. վեր կենանք, զնանք այնտեղ, համաձայնության դանք թուրքաց կառավարության հետ...

— Վաղի՛ր, հա՛, Պոլսում սեղան են դրել, քե՛զ են սպասում:

Պապաջանովն այս խոսքն ասողի վրա էլ խեթ-խեթ նայելով իջավ ամբիոնից, զնաց, նստեց տեղը:

Արշակ Զուրաբյանը մի անգամ արդեն խոսել էր՝ կոչ անելով չհավատալ թուրք պատվիրակության հաշտության խոստումներին, որովհետև նրանք, բանակցությունները ձգձգելով, ժամանակ ու հնարավորություն էին ստանում մեր հողերում ավելի խորանալու: «Եթե Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը նրանց սրտով է, և ուրե՛մ են կանգ առնել 1877-ի սահմանի վրա, էլ ինչո՞ւ են պահանջում, որ մենք բաժանվենք Ռուսաստանից, — հարց էր տալիս հռետորը: — Եթե նրանք խաղաղություն են ուզում, ինչո՞ւ գինազագարի կոչ անելով զորքերը շարժում են առաջ»:

Հիմա նորից ելույթի խոսք խնդրելով՝ դահլիճն առավ հայացքի տակ, կրկնեց իր հարցը.

— Կարծում էիք՝ թուրքերն առաջ են գալիս, որպեսզի մեզ

հետ բարեկամաբար զրկախառնվե՞ն։— Նա կանգ առավ մի
երկվայրկյան և ինքն էլ պատասխանեց իր հարցին.— Նրանք
որոշել են իրենց ճանապարհից ջնջել հայութիւնը։ Իրենց գործը
հետապնդելու համար մեզնից պահանջում են անկախութիւն հա-
տուրարել։ Մուսաւաթի անկախութիւնը նշանակում է անմիջա-
կան կախում Թուրքիայից։ Իսկ մենք իրավունք ունե՞նք մեր ժո-
ղովորդը կտրելու Ռուսաստանից, հրաժարվելու հյուսիսի կողմն-
որոշումից։ Մեր առաջ երկու ճանապարհ կա, կա՞մ հայացք-
ներս պիտի հառնեք դեպի հյուսիս, կա՞մ պիտի գլխիկոր գնանք
Թուրքին ընդառաջ՝ սպասելով, որ նա մեզ կոտորի...

Ալեքսանդրապոլի ներկայացուցիչներն իրենց քաղաքում,
իրենց տանը գումարված նիստին ներկա էին անկող հյուրերի
պես։ Ընդհատ է, նրանք ճակատից եկած լուրերն ընդունում էին
իրեն ահազանգ, թե ահա ուր որ է Թուրքերը պիտի կանգնեն
Ալեքսանդրապոլի դարպասների դեմ։ Եվ նիստի առաջին օրն էլ
որոշեցին պայմանավորվել իրենց վիճակի շուրջ, ներկայանալ
իրենց միասնական կամքով ու կարծիքով։ Սակայն պարզվեց,
որ միասնությունն անհնար է. համարյա յուրաքանչյուրն ունի իր
խոհն ու վճիռը, որից չի ուզում բաժանվել։ Եվ հիմա ցրված
նստել էին դահլիճի տարբեր տեղերում, յուրաքանչյուրը փնտրում
էր իր համախոհներին։ Միայն Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ
Ալ. Խատիսովն ու նրա տեղակալ Վահան Նավասարդյանն իրար
փնտրելու կարիք չունեին։ Նրանք իրենց ողորմածությունը հանձ-
նելված քաղաքը մոռացել էին և համազգային բախտի շուրջն
էին մտորում։

Այն ժամանակ դահլիճի վերջին շարքերը խլրտացին, և ձեռքն
առաջ մեկնած խոսք խնդրեց Բագրատ Ղարիբջանյանը։

Շատերը գիտեին, որ այդ կարճահասակ, սև բեղերը մարտա-
կանորեն աչ ու ձախ սրած երիտասարդը քաղաքի բոլոր կյան
կաղմակերպության ղեկավարն է։ Նավասարդյանն արմունկով
հրեց իր նախագահի կողը. այսինքն՝ տե՛ս, մեր քաղաքի ներկա-
յացուցիչն է խոսում։

— Այդ հեռագիրը ցույց տվեց, թե ովքեր են նստած Անդրկով-
կասյան կառավարության մեջ,— իր խոսքն այսպես սկսեց Ղա-
րիբջանյանը՝ հայացքն ուղղելով դեպի ժողովի նախագահության
սեղանը, որի ետև շարված էին Անդրկովկասյան սեյմի հայ ան-
դամները՝ Արշակ Զուրաբյանը, Գեորգի Խատիսյանը, Սիմեոն

Վրացյանը, Ավետիս Սահակյանը և էլի մի քանիսը, որոնց նա
չէր ճանաչում։— Այսօր մուսավաթականներն են անկախանում,
վաղն էլ այդ ցավով կբռնվեն հայ ու վրացի գործակիցները...

— Հավ կլինի, որ գործից խոսեք,— տեղից վեր կացավ Ավե-
տիս Ահարոնյանը։

— Սա մեր իսկական գործն է և, դժբախտաբար, նաև ճակա-
տագիրը, որին տեր են կանգնել անարժան մարդիկ...

— Լսե՛ք, պարո՛ն,— ալլալված հայացքն աչ ու ձախ դեց
Խախագահը։

— Ղարիբջանյա՛ն,— օգնության հասավ Նավասարդյանը։

— ...Պարոն Ղարիբջանյան,— ամպոսպը կանխելու համար
վայրկենապես փափկանալով՝ ձայնն իջեցրեց Ահարոնյանը։—
Ազգն օրհասի առաջ է կանգնած։ Փրկության ճանապարհ գիտես,
ասա՛, էլ ի՞նչ ես մարդկանց վերավորում։

— Միակ ճանապարհն այն է, որ կապվենք Անդրկովկասի
միակ օրինական կառավարության հետ...

— Ո՞վ է այդ միակ օրինական կառավարությունը։

— Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը՝ Ստեփան Շա-
հումյանի ղեկավարությամբ։ Այդ նոր իշխանությունն է միայն,
որ Ռուսաստանի օգնությամբ Անդրկովկասի ժողովուրդներին
պիտի փրկի Թուրքական սու՛ր կոթից...

Բագրատ Ղարիբջանյանի առաջարկությունը դահլիճն իրար
խանեց։ Կրքերը շրկացան։ Սիմեոն Վրացյանը նախագահի կող-
քից վեր թռավ ու գոռաց.

— Բոլշևիկների հետ որե՛է հույս կապելը հիմարություն է,
անհեռատեսություն։

— Այս ճակատագրական պահին մենք իրավունք չունենք երես
թեքելու Շահումյանի կառավարությունից,— նախագահության
մյուս անկյունից խոսեց Արշակ Զուրաբյանը։— Ես ասել եմ և
հիմա էլ նույնն եմ կրկնում...

— Պարոնա՛յք, պարոնա՛յք,— գլուխը բռնած՝ փորձեց խա-
ղաղություն ստեղծել Ահարոնյանը և, տեսնելով, որ այդ ան-
հնար է, նիստը հայտարարեց փակված։

Հաջորդ օրվա նիստում սուր խոսքեր չեղան։ Ժողովականներն ավելի շատ նման էին սգվորենների, որոնք մեռելատանը նստած իրենց պարտավոր էին համարում մխիթարական խոսքեր ասել մեռելատներին և հայացքները ելքի դռանը՝ հարմար վայրկյանի էին սպասում, որպեսզի ելնեն, հեռանան։ Այն ժամանակ ռազմաճակատից եկած մի խումբ սպաներ լիազորեցին, որ ճակատի անունից խոսի հայկական հրաձգային Հինգերորդ զնդի հրամանատար գնդապետ Պողոսեկ ֓իրումյանը։

Խմբից բաժանվեց ու առաջ անցավ հաղթամարմին մի զորական, որի հագին տոնական համազգեստ էր։ Ոսկհհու ծուպերիզներով ուսադիրները, կուրծքը զարդարող մարտական շքանշանների ու մեդալների շարքերը պննամոլ զորականի տպավորություն կարող էին թողնել անծանոթի վրա։ Իսկ կարճ խուզած փոքրիկ մորուքն ու փարթամ, բայց սուր ծայրերը վեր ցցած բեղերը նրա առնական զեմքին տալիս էին խստություն, որի հետ համերաշխ էին կրակոտ աչքերը։

Կարելի էր կարծել, թե զորականը հանդիսավոր շքերթից է գալիս և ոչ թե ռազմաճակատից, որտեղ նա իր գնդի հետ օրերն անց էր կացրել զարնանային անձրևների տակ ու իզդիրյան հրշակավոր ցեխերի մեջ։

Հորեղբոր որդի Դանիելբեկ ֓իրումյանը, որ նրանից միայն մի քանի տարով էր մեծ, բայց հայրական զորովանքով էր վերաբերվում, անհանգիստ շարժվեց տեղում. շատ էր ուզում, որ հարադատը կարողանա իր մարտական պատկանելի անվանն արժանի խոսք ասել։

Գնդապետի երևույթից անմիջապես շարժվեց, կենդանացավ դահլիճը։ Նրանք, որ ճանաչում էին, աշխուժացան ինչ-որ չափով, մտածեցին, որ, վերջապես, փորձառու հայ սպայի ձայնն էլ կլսեն։ Իսկ անծանոթները, դարմացած նրա տոնական ու շքեղ հագուստ-կապուստով, մտածում էին, թե ինչո՞ւ է պննվել այս տարեց մարդը. հո Թիֆլիսի Գոլովինյան պողոտայում չպիտի՞ գայթակղեցնի տիկնանց ու օրիորդներին։ Ժողովը ղեկավարող Ահարոնյանը խնդրեց, որ գնդապետ ֓իրումյանը թարմ տեղե-

կություններ հաղորդի ռազմաճակատի վիճակից, և նա առաջին պահ անայլված էր ու խոսեց անվստահ։

— Դժվար թե ես կարողանամ ավելին ասել, քան հաղորդել եմ մեր հարգելի զորավարները։— Այստեղ նա շունչ քաշեց, ուսցրեց լայն, զարդարուն կուրծքը՝ երևի մտածելով, որ ինչը պարտավոր է ժողովին հաղորդել հենց այն, ինչ միայն ինքը գիտե։ Բայց մի՞թե միայն ինքը։— Ես կուղենայի ձեզ հաղորդել... Իհարկե, ոչ թե տաղնապ ձգելու համար, այլ զգուշացնելու, սթափեցնելու, որովհետեւ տեսնում եմ, որ շատ եք հանգիստ։ Այո՞, կուղենայի հաղորդել, որ թուրքերը Կարսի տակ հանգիստ եստած չեն։ Իմ գնդի հետախուզությունը պարզել է, որ թուրքաց առաջապահները շարժվում են դեպի հյուսիս։ Իսկ դա կարող է հաստատ նշանակել, որ կամ Կարսն արդեն իրենցն են համարում և գալիս են Ալեքսանդրապոլի վրա, կամ էլ նպատակ ունեն նվաճելու երկաթգիծը, որից հետո Կարսը կմեկուսանա և կգտնվի թուրքական քցանի մեջ...

Էրեդինսկին հարցական նայեց նազարբեկովին և, նրա զեմքին ուղինչ չկարդալով, մատիտով ինչ-որ նշում արեց իր առջևի թղթին։

Ահարոնյանն անհանգիստ հայացքով որսում էր ճառախոսի հաղորդած տեղեկությունները, որոնց մեջ չէր տեսնում իրեն հետաքրքրող ամենակարևորը։

— Իսկ հայ զինվորի տրամադրությունն ինչպես է, պարոն ֓իրումյան։ Ձեր աղգանունը, կարծեմ, վանի պաշտպանության օրերից է հայտնի։

— Այո՞, պարոն Ահարոնյան, տասնհինգին իմ գնդով մասնակցում էի վանի պաշտպանությանը։

— Էրզրումում է՞լ դուք էիք...

— Էրզրումում իմ տոհմակիցն էր, պարոն Ահարոնյան, Դանիելբեկ ֓իրումյանը։ Նա այժմ Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալն է և, ահավասիկ, նստած է այս դահլիճում, — նա ձեռքը պարզեց դեպի ետին շարքերը։

Թուրք շրջվեցին դեպի ետ։ Այն օրերին Դանիելբեկ ֓իրումյանն ավելի հայտնի էր «Էրզրումի հերոսը» պատվանունով, և հաճելի էր զիտակեցել, որ այդ նույն հերոսը համեստորեն նստած է դահլիճում ու ամենաթունդ վեճերի ժամանակ անգամ չի մատնում իր տեղը։

— Իսկ հայ զինվորի տրամադրությունը:— Ահարոնյանը շմոտացավ իր հարցը, որ անպատասխան էր մնացել:

Պողոսբեկ Փիրումյանը դժվար կացության մեջ էր: Վերջին օրերի դեպքերը, որոնց ականատեսն ու մասնակիցն էր եղել ինքը, շատ էին ցավալի, եթե չլինեին այնքան վարկաբեկիչ մի ազգի համար, որն իր ամբողջ կյանքն ապրել է դրսեկ թշնամիների դեմ կռվելով, արյուն տալով և միշտ ու ամեն պարագայի իր ապագային հավատալով:

— Նա դժվարանում եմ այդ հարցին միանշանակ պատասխան տալ:— այսպես խոսեց Պողոսբեկ Փիրումյանը:— Բայց հիմա ձեզ ներկայացնեմ մի պատկեր, և դրանից հետո դուք ինքներդ փորձեցեք պատկերացնել հայ զինվորի վիճակն ու տրամադրությունը:— Նա նորից դադար առավ մի պահ. երևում էր, որ դժվարությամբ է բռնեց գտնում խոստացած պատկերն ամբողջական ու ճշգրիտ ներկայացնելու համար:— Ահա այսպես է գրությունը. մեզ վրա եկող թուրքական զորաբանակն օգնականներ ունի ամեն կողմից՝ աջից ու ձախից, առջևից ու ետևից: Նրա հետ են ազգակից ու բուրդ ավազակախմբերը: Իսկ ո՞ւր են կամ ովքե՞ր են հայ զորքի օգնականները: Մեզ օգնական պիտի լինեն մեր ազգակից քաղաքաբնակներն ու գյուղացիները, որոնք էրդրումից, Սարիղամիշից մինչև Կարսի պարիսպները միայն մտածում էին փախչելու մասին: Եվ փախչում են՝ զինված ու մթերքներով բեռնված: Փախչում են՝ թուրքին թողնելով իրենց երկիրը, իրենց հարստությունը: Փախչում են՝ իրենց հետ բշտած տանելով շատ զինվորների, որ իրենց հարազատներն են կամ իրենց տրամադրությամբ վարակված դասալիքներ... Հիմա կաբո՞ղ եք պատկերացնել այսպիսի պայմաններում կռվող հալ զինվորի տրամադրությունը: Կարո՞ղ եք պատկերացնել Կարմիր շենը պաշտպանող զորաշոկատի դրությունը, եթե այդ շենի բնակչությունը, իրեն պաշտպանող զինվորությանն օգնելու, թե-թեկունք դառնալու փոխարեն, թիկունքից սպիտակ դրոշ է պարզում թուրքի առաջ և նրան դիմավորում է աղուհացով:

Դահլիճն աղմկեց այս անախորժ լուրից: Այս ու այնտեղ բարձրաձայն հայտնում էին իրենց կարծիքները:

— Պետք է զննացիք կապել դրանց վրա, — առաջարկում էր մեկը:

— Տո՛ւ, ի՞նչ եք հալած յուզի տեղ ընդունում: Փշում է իրենց հաճանքն արդարացնելու համար:

— Անարի զինվորության կողքին պիտի իրենց գլխի ճարք տեսնեն: Բա ի՞նչ ես կարծել...

Ավետիս Ահարոնյանը, տեղից վեր կենալով, հանգստացրեց գահլիճը և լրջորեն դիմեց զննապետին.

— Իսկ չե՞ք թանձրացնում գույները, պարոն Փիրումյան:

— Ես իմ տեսածը պատմեցի ձեզ, հարգելի նախագահ: Իմ տեսածը, որին տեղյակ են բոլոր ճակատալիները: Հարցրե՞ք նրանց...

— Ըի՛շտ է, ճի՛շտ է, — միաձայն գոչեցին նրա հետ եկած սպաները:

— Իսկ ովքեր չեն հավատում, — մռայլադեմ ավելացրեց Փիրումյանը, — թող փորձեն գնալ ռազմաճակատի գիծը և այնտեղ ամեն ինչ կտեսնեն սեփական աչքերով:

Ասաց ու շարժվեց դեպի իր ընկերները:

— Այդպես էլ նստում եք, առանց որևէ առաջարկություն անելու, — նրա ետևից հարցրեց նախագահը:

Գնդապետը կանգնեց շարքերի արանքում, ետ շրջվեց, ասաց.

— Ես առաջարկություն էլ արի, պարոն նախագահ. փոխառակ այստեղ անպտուղ վեճը ձգենք, թող մարդիկ ռազմաճակատ գնան:— Նա հայացքը պտտեց դահլիճի վրա, համոզվեց, որ նստածների մեծ մասը զենքի երես չտեսած, կրակոցի ձայն չլսած մարդիկ են. ի՞նչ օգուտ նրանց ռազմաճակատ գնալուց: Ետևից իր խոսքը, ասաց. — Կամ գոնե գնան գյուղերը, ժողովրդին հասկացնեն դրության լրջությունը: Ասեն՝ ինչո՞ւ եք փախչում, ո՞ւր եք փախչում: Զե՞ որ զենք ունեցողները կարող են կանգնել մեր կողքին, կռվել թշնամու դեմ: Զուենցողները իրենց տուն ու տեղը կպահեն, զորքի պարենավորմանը կօգնեն... Թե չէ, ժողովուրդը տեղահանված գտնում է, իսկ մենք ճակատ ենք տալիս դատարկված, կիսավեր բնակավայրերի համար...

Գնդապետի վերջին առաջարկությունը կողմնակիցներ շատ ուներ: Զորավար Լեբեդինսկին ևս այն պաշտպանեց, գտնելով, որ դա կլինեի ամենագործնական ու օգտակար քայլ՝ իբրև այդ-քան բարձր ներկայացուցչական խորհրդակցության արդյունք: Եվ որովհետև, որ հենց ներկա գտնվողներին բաժանեն մանր խմբերի,

երկու-երեքական մարդկանցով, և գնան ճակատամերձ գլուխները, քնակչությանը համոզեն մնալ տեղերում ու հնարավոր ամեն բնշով օգնեն ռազմաճակատին:

Հաջորդօրվա՝ ապրիլի 22-ի առավոտյան Լեբեդինսկին գնաց Նազարբեկովի շտաբը՝ տեղեկանալու, թե գիշերն ի՞նչ է արվել երկկվա որոշումն ի կատար ածելու համար, տեսավ Հայկական կորպուսի հրամանատարը փլված իր հնամենի զրասեղանի ետեվին, հայհոյում է հայերեն (այդ էր նրա իմացած ամբողջ հայերենը): Հետո վնասված աչքի «կրակոցներով» հաղորդեց, որ թողել, գնացել են:

— Ո՞ւր են գնացել, — ռուս զորավարը չէր հավատում ականջներին:

— Էլ ո՞ւր պիտի գնային, Թիֆլիս: Պատկերացնում եք, — սաց Նազարբեկովը և հայերենի իր իմացությունը մի հիշեցով էլ հաստատեց:

— Ահա թե ի՞նչ, — ծանր հոգոց հանեց Լեբեդինսկին: — Բայց նրանք ցուցակ էին կազմում: Ես տեսա, որ ավելորդ է իմ ներկայությունը, հեռացա:

— Նրանք այդ ցուցակի վրա էլ վիճեցին, կռվեցին և անմիջապես գնացք նստեցին ու հա՛յ-դա՛:

Քիչ հետո համհարզը զեկուցեց, որ կորպուսի հրամանատարին տեսնել է ուզում կապիտան Ալեքսանդր Շենուրը: Դռների արանքում երևաց բարձրահասակ, շեկ գերմանացին, ռուսական բանակի հնարանակներից մեկը, որ հմուտ կապավորի համբավ բռնիք և աչքի էր ընկնում բժախնդրության հասնող ճշտապահությամբ: Շենին տնկեց ձիգ իրանը, աչ ձեռքը կտրուկ տարավ դեպի ականջը և, Նազարբեկովի կողքին տեսնելով զորավար Լեբեդինսկուն, խանդավառ բացականչեց.

— Ա՛, գնե՛րալ, ողջունում եմ ձեզ:

Նազարբեկովը գիտեր նրանց մտերմության մասին և չղաքմացավ, որ անմիջապես իրար գիրկ նետվեցին գնե՛րալն ու կապիտանը: Լեբեդինսկին գրկել էր նրան ու թիկունքն էր թփթըփացնում:

— Որքա՛ն ուրախ եմ, որ քեզ ողջ-առողջ եմ տեսնում: — Այդա պատելով իր հաղթ ձեռքերից, նստելու տեղ առաջարկեց դիմացը, հարցրեց. — Ուրեմն, հենց ճակատի՞ց ես գալիս: Ի՞նչ կա այնտեղ: Ֆոմա Իվանիչ, դո՞ւք եք կանչել:

— Նոր նշանակում ունի. պիտի մնա այստեղ՝ շտաբում, — անտրամադիր հաղորդեց կորպուսի հրամանատարը՝ երևի հասկացնելով, որ ներկա իրադրության մեջ այդքան քնարական ղեկումն էլ բավական էր: — Կապիտանը վաղվանից այստեղի շտաբում կլինի: — Այա դառնալով Շենուրին՝ հարցրեց. — Ձեր կապի կայանն է՞լ եք բերել: Բայց չէ՞ որ կարգադրված էր:

— Կայանի մասին ոչինչ չեն ասել, պարոն գնե՛րալ, — արդարացավ կապիտանը: — Այն փոխադրել կարելի է նաև զրասեղաներով. մի քանի բուպեում բաժանում ենք մասերի և արդեն պատրաստ է փոխադրելու համար: Կարելի է հենց հիմա կապվել իմ շտաբի հետ:

Միկիտանչի Գևոյի նկուղի ծայրին, հաճախորդների աչք ու ականջից հեռու, կար մի ծածկած անկյուն, որ գինետան տերը պահում էր ամենաթանկագին հյուրերի համար: Գիներալ Լեբեդինսկին մի քանի անգամ արժանացել էր այնտեղ ճաշելու պատվին, սակայն միշտ էլ՝ տեղացի ուղեկիցների հետ: Հիմա նա Շենուրի հետ ուզում էր նախաճաշել և, թեկուզ շատ էլ վստահ չէր, թե վարպետ Գևոն իրեն նորից կարժանացնի այդ բարձր պատվին, չղարմացավ, երբ ծեր միկիտանչին գլխաբաց ընդառաջ եկավ, հյուրամեծար քաղցրություններ հրավիրեց և տարավ, նստեցրեց մեկուսացված անկյունում:

Երկար սեղանը ծածկված էր նախշաղարդ, մաքուր սփռոցով: Աթոռների տեղ էին ծառայում ուղիղ հատած կոճղերը, որոնց երեսները շողում էին հայելու պես: Պատերից մեկի վերին կեսը բռնում էր բազմակերպար մի յուզաներկ նկար, որի կենտրոնում Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը հայոց գրերն են ցույց տալիս Վռամշապուհ թագավորին և երկրի մյուս մեծերին:

Վարպետ Գևոյի հայարարության առանձնահատուկ առարկան էր այդ նկարը: Վարդգես Սուրենյանցն իր սեփական ձեռքով է

նախշել», — սիրում էր ներկայացնել այնպես ինքնամոռաց, ոնց որ իր նկարածը ցույց տար:

Այս անգամ նա հյուրերին ներս տարավ և, նրանց ետևից ինքն էլ ներսում հայտնվելով, հանկարծ իրարով անցավ, սկսեց հոճղերը տեղաշարժել, սփռոցն աջ ու ձախ քաշել և հասցրեց անկյունից դուրս թռցնել մի փայտ, որի կեսին սպիտակ սավան էր փաթաթված: Վերջինս չվրիպեց գեներալի աչքից: Աչքով արեց կապիտանին և խորամանկ հարցրեց.

— Տեսա՞ր:

— Ի՞նչ էր, բան չհասկացա, — ողորկ կոճղին նստելով՝ ուսերը թռթկեց Ալեքսանդր Շենուրը:

— Սպիտակ դրոշակ էր... Կարող է պետք գալ:

Կապիտանն ուզում էր ինչ-որ բան ասել, խոսքը բերանում մնաց, որովհետև ներս մտավ Գևոն և, շարելով տեսակ-տեսակ սղանդերներն ու տաք լավաշը, հարցրեց՝ ի՞նչ են խմելու թանկագին հյուրերը: Գեներալը հայացքով հարցրեց ընկերոջ կարծիքը և որոշակի ոչինչ չսեղծելով՝ ասաց.

— Գուցե մի քիչ օղի: Մեկական գավաթը չէր խանգարի:

— Ի՞նչ մարդիկ են՝ չես էլ հասկանում, — վարպետ Գևորգի գնացուց հետո զարմացած խոսեց կապիտան Շենուրը: — Մեկը ճակատում թուրքի դեմ կռիվ է տալիս մինչև վերջին շունչը, մյուսը նախօրոք ճերմակ դրոշ է պատրաստել նույն թուրքին դիմալուրելու համար:

— Երեկ էլ գնդապետ Փիրումյանն էր գանգատվում, — հարեց գեներալը:

— Նա է՞լ այստեղ էր, էրզրումի հերոսը: Մենք հին բարեկամներ ենք:

— Ո՛չ, քո բարեկամը Դանիելըն է, որին ինքս եմ ներկայացրել գեներալի կոչման, հաստատել են, սակայն իր բախտից ճանապարհները փակ են, և զեռես տեղ չեն հասել տարբերանշանները:

— Օ՛հ, նա վաղուց արժանի էր այդ կոչումին, վաղուց:

— Երեկվա խոսողը նրա ազգականն էր, գնդապետ, անունը՝ Պավելընկ: Հայերը Պողոսբեկ են ասում: Նրա մասին էլ ես միայն լավ բաներ եմ լսել, — տեղեկացրեց գեներալը: — Եվ երեկ նա վրդովված էր, որ իր հայրենակիցները փախչում են թշնամու

առաջ կամ սպիտակ դրոշ են պարզում և աղուհացով են դիմալուրում թուրքերին:

— Իսկ գիտե՞ք դա ինչպիսի հուսալքություն է մղում կովոդներին, — ցավով արձագանքեց Շենուրը: — Եթե ինքս լինեի որոշողը, խոստագույն պատժի ենթարկել կտայի այդպիսիներին:

— Հե՛շտ է ասել, — նրա հետ համաձայն չէր գեներալը: — Իսկ ո՞վ է նրան մղել այդ քայլին, որ ուրիշ պարագաներում ինքս էլ կհամարեի դավաճանություն: Ո՛ր մահկանացուն կհանդուրժեր այսքան փորձությունները, որոնցով մենք ենք սառնում նրա համբերությունն ու դիմացկունությունը:

Գեներալը երկար տարիներ աշխատում էր Կովկասում: Իբրև քաղաքակիրթ երկրի ներկայացուցիչ՝ նա իր պարտքն էր համարել այդ ընթացքում ծանոթանալ երկրամասի բնիկների կյանքին ու պատմությանը: Սակայն հայ ժողովուրդը, Հայաստան աշխարհը, այդ աշխարհի ճակատագիրը հազարամյակների մեջ՝ նրա այս պաշտոնական հետաքրքրության ոլորտից դուրս էր ու վեր: Ռազմական ծառայությունից առաջ, երբ Պետերբուրգի համալսարանում բանասիրություն էր ուսումնասիրում, ուսուցչապետ Նիկողայոս Մառը նրա հոգու խորքը նետեց համակրանքի ու հարգանքի կաթոն այն ազգի հանդեպ, որը հինավուրց ժամանակներից ի վեր ծառայում է լուսին ու բարուն: Իսկ այստեղ, Կովկասում գտնվելու տարիներն արդեն նրա մտերիմները և ուղեցույցներն էին նույն Մառն ու նրա հայ աշակերտներ Հովսեփ Օրբելին, Նիկողայոս Ադոնցը, Մառի գործընկերներ Թորոս Թորամանյանն ու Գարեգին Հովսեփյանը: Նրանց հետ Անիի պեղումներին էր գնում որպես մշակութային հնությունաց սիրահար: Ախթամարի բարձրաքանդակների առաջ ժամերով կանգնել էր համայնածի նման: Վանի արքաների բեռադրերի հետքերով ճանաչել էր այդ ժողովրդի մեծագործությունները՝ կատարած մի դարաշրջանում, երբ նրա թշնամիներն աշխարհում չէին էլ հայտնվել նույնիսկ իբրև վայրենիներ: Եվ պետերբուրգյան կայծը տարածվել, դարձել էր մի կրակ, որը միշտ բորբոք էր նրա սրտում: Մի անգամ, երբ նա զեռես Կովկասյան շտաբի պետն էր և ոչ թե ճակատի գլխավոր հրամանատարը, ռազմական միջոցառություն էին հրավիրել՝ ռազմաճակատի առաջնահերթ խնդիրները ճշգրտելու համար, նա հենց միջոցառող ներկայությամբ ասաց.

Լէնր գրվել են արյամբ: Իսկ այս հայերը հենց արարչագործութեան սկզբից գրված են եղել Արեւելքի ու Արեւմուտքի ճամփաբաժանի վրա, և բոլոր մեծ նվաճողներն իրենց սրի ուժը նրանց վրա են փորձել:

Շնեուրի մտքով անցավ ասել, թե ինքը հպարտ է, որ կովում է հայ ազգի փրկութեան համար: Սակայն մեկ էլ երկնից այդ բարձր խոսքից և, գավաթներն օդի լցնելով, իր գավաթը բարձրացրեց:

— Աստված բարին կատարի, — մաղթեց նա հուզված սրբուով: — Ձէ՞ որ լինելու է վերջին ահեղ դատաստանը...

Գնեհրալն իր գավաթը բարձրացրեց և զարկեց Շնեուրի գավաթին.

— Դու բաց ճակատով պիտի դնաս վերջին ահեղ ատյանին, — խոսեց նա: — Դու և բոլոր նրանք, որ մասնակից են այս ճակատամարտին: — Ապա մի փոքր զաղարից հետո հիշեց. — Ուրիշամ Գլադստոնն է ասել, թե ծառայել հայ ազգին նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը:

Պահպանվել է Ալեքսանդրապոլի անկման ականատեսի հիշատակարանը, որն այստեղ եմ դնում՝ նախապես կատարելով միայն լեզվա-ոճական թեթև շտկումներ:

«Բախտորոշ մայիսի 15-ի նախընթաց քսան օրը թուրքերը նստած էին Արաքսի մյուս ափին և ոչնչով չէին մատնում իրենց անհագորդ խնորժակը: Հակառակը, բարեկամություն էին խաղում. մեր հրամանատարներից էին հյուր կանչում, պատիվներ էին տալիս, մեկ-մեկ էլ իրենք էին հյուր գալիս Ալեքսանդրապոլ: Եվ ամեն անգամ երդում-հավատ էին անում, թե իրենց հոգսը 1877 թվականի ուս-թուրքական սահմանի վերահաստատումն է եղել՝ Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերի վրա իրենց տիրապետության տարածումը: Հաստատել են այդ սահմանը, պըրծավ, հիմա հայերի ու մյուս կովկասցիների հետ ազնիվ հարեւանություն պիտի անեն:

Մենք գիտենք, որ եթե թուրքն ազնիվ հարեւանություն անելու ցանկություն ունենար, իր սահմանը պիտի դներ Բիթլիսից ու

Մուշից, Արաքիից ու Սեբաստիայից հարավ և հետո միայն հարեւանի իրավունքով խոսեր այդ սահմանից այս կողմ ապրող հայության հետ: Արեւմտահայությանը ջարդելուց հետո, նրա կենդանի մնացած փշրանքներն աշխարհով մեկ տարաբերության քշելուց հետո, Արաքսի ափին նստած՝ սա ի՞նչ տեսակ հարեւանություն պիտի անի Արարատյան երկրում ու շրջականերում կուշ եկած հայության հետ, որն այլևս հնարավորություն չունի իր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու, ո՞ւր մնաց, թե ուժ գտներ իր մեջ՝ թուրքին Արաքսի ափից դեն շարտելու համար:

Սակայն մեր ճա՛րն ինչ էր. երբ չէինք կարող ուժով վռնդել նվաճած հողերից, պիտի ձեռքնենք, թե հավատում ենք նրա հռչակած հարեւանությանը և աշխատենք գոնե այնպես անել, որ Արաքսը շանցնի:

Աչքբաց մարդիկ ասում էին. «Այս փոխայցելությունները նրա համար են կատարում, որպեսզի լավ ծանոթանան Ալեքսանդրապոլի ծակուծկերին: Ձէ՞ որ քաղաքի ամրությունների մասին այն օրերի գլուճիկները մեծազորող առասպելներ էին տարածել: Իսկ Բաթումի խորհրդածողովից էլ ստույգ, թե կասկածելի լուրեր էին գալիս, թե թուրքերն ուզում են տիրանալ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծին:

Այսուհանդերձ, Ալեքսանդրապոլում տարածված այս ճիշտ թե փուշ լուրերը ոչ ոքի չէին անհանգստացնում: Մարդիկ մտածում էին, որ քաղաքային գումայի նախագահը, այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետը, հռչակավոր քաղաքագետ Ալեքսանդր Խատիսովն է և նա էլ Բաթումի խորհրդածողովում հայկական պատվիրակությունն է ղեկավարում: Դրանից էլ հարմար առիթ, որ նա այնտեղ պաշտպանի իր քաղաքի ու իր ազգի շահերը: Թող պաշտպանի, ինչպես վայել է հռչակավոր քաղաքագետին և պետական գործչին ու դիվանագետին...»:

Այստեղ ես ընդհատում եմ Ալեքսանդրապոլի անկման ականատեսի հիշատակարանը, որովհետև նա ականարկում է Բաթումի խորհրդածողովի մասին, առանց լուրջ տեղեկություններ ունենալու վերջինիս ընթացքից: Մինչդեռ պահպանվել են խորհրդածողովի փաստաթղթերը և, մանավանդ, մասնակիցների գրառումները, որոնք և լույս են սփռում թուրք նվաճողների քաղաքականության այն հատվածի վրա, որը վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի նվաճումին:

Ճիշտ այդ ժամանակ Բաթումում հաշտության խորհրդաժողով էր ձգվում մի կողմից Թուրքիայի պատվիրակության, մյուս կողմից՝ Անդրկովկասյան միացյալ կողմած կառավարության երեք բաղկացուցիչների՝ վրաց մենշևիկների, հայ դաշնակցականների և ադրբեջանցի մուսավաթականների միջև:

Խորհրդաժողովն իբր թե տեղի ուներ: Սակայն կողմերը չէին ժողովվում, կարծիքներ չէին փոխանակում: Թուրքական կողմը դեռևս ապրիլին անդրկովկասցիներին էր ներկայացրել իր վերջնագիրը և պատասխան էր պահանջում: Սրանք էլ, երեք լե՛հերը տարբեր շահերով ու նկատառումներով, չէին կարողանում ընդհանուր եզրակացության գալ, աշխատում էին տարբեր կողմերից մոտենալ վերջնագրին, տարբեր կերպ շքուել նրա վրայում:

Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակությունը տեղավորված էր ծովափնյա «Բել վյու» հյուրանոցում, որի սենյակներն իրենց նախադարձ փոքրիկ պատշգամբներով ծովահայաց էին, և խաղաղության պատվիրակները գոնե հնարավորություն ունեին դիտելու հին Պոնտական ծովի խաղաղությունը:

Օրը մի քանի անգամ անձրև էր գալիս: Բաթումն իր խոնավ տարերքի մեջ էր: Հյուրասենյակներում տեղաշորերը քարի ծանրություն էին ստացել, և հյուրերը զանգատվում էին հոգացավերից ու ծանր-ճնշող տրամադրությունից:

Օրերը երկարում էին տարտամ ու ձանձրալի ընթացքով, սակայն թուրքական պատվիրակությունը ի մի չէր հավաքվում, որպեսզի սկսվեն բանակցությունները:

Անգործությունից ու հեռանկարի անորոշությունից զզված էր հայ պատվիրակ Հովհաննես Քաջազնունին, որն անանձրև ժամերն անց էր կացնում պատշգամբին, ճոճաթուղի մեջ ընկղմած, իսկ մնացած ժամանակը՝ անկողնու վրա պառկած: Իրար հանգուցած թաթերը գլխատակին՝ մտորում էր լուռ, բանակցություններին ներկայացնելիք հայկական պահանջներն էր մտովի ճնշում ու վերաքննում և մխիթարական բան չէր գտնում, քանի որ ռազմաճակատից գալիս էին միայն ցավալի լուրեր, որոնցից չէր կարելի չեզրակացնել, որ թուրքերն այստեղ իրենց պարզապես առել են ծուղակի մեջ և ճակատում իրենց գործն են տես-

նում: Հայ պատվիրակներից միայն Ալեքսանդր Խատիսովն էր, ու իրեն չէր կորցնում: Առավոտից մինչև ուշ գիշեր հանդիպումներ մեջ էր: Վրաց խմբի ղեկավար Չխենկելին, որ հին ծանոթներից էր, հաճախ էր ընդունում նրան, լսում, զրուցում հետը՝ միշտ էլ, սակայն, զգուշորեն շրջանցելով այն հարցերը, որոնք իր ազգակիցներին խմբի առաջիկա ծրագրերին էին վերաբերում: Բանն այն էր միայն, որ Չխենկելին բնությամբ ծածկամիտ էր ու այդ ծրագրերի շատ կետերի մասին չէր խոսում նույնիսկ իր ազգակիցների հետ: Նա գործնական մարդ էր և ճակատից ստացվող լուրերով ու Թիֆլիսի հետ ունեցած հեռախոսազրույցներով իր համար պարզել էր, որ հայերի վիճակն օրհասական է, հետևաբար և՛ անիմաստ, նույնիսկ վտանգավոր է նրա՝ չ հետ լուծ քաշելը: Եվ այս համոզմունքով էլ մտածում էր, թե որքա՛ն ծիծաղելի է Խատիսովի դերը. մեկ վրացիների մոտ է վազում, մեկ փորձում է գերմանական պատգամավորության ղեկավար գեներալ Ֆոն Լոսովին ներքաշել հայոց շահերի պաշտպանության մեջ, նույնիսկ Բաքվից եկած մուսավաթականների հետ էր լեզու թափում, չնայած պարզից էլ պարզ էր, որ վերջինները երազում են օր առաջ տեսնել Օսմանյան դրոշի ծածանումը Կովկասի վրա: «Ի՞նչ է պատեպատ զարկվում այս հայը, — Խատիսովի հեռանալուց հետո Չխենկելին էր մտածում: — Մի՞թե իրեն քաղաքական բանիմաց գործիչ համարողը չի կարողանում հասկանալ մի պարզ հաշիվ. հայության նավը խորտակվում է: Իսկ խորտակվող նավի մկներն անգամ հասկանում են, որ պետք է փախչել, գլուխ պրծացնել»:

Մայիսի կեսերին «Գյուլ Զեմալ» նավով Բաթում ժամանեց Օսմանյան կայսրության ծովային նախարար Զեմալ փաշան՝ Իթթիհատի եռապետության (Թալեաթ-էնվեր-Զեմալ) կարևոր անդամը: Ինչպես և նրանից մի քանի օր առաջ Բաթում եկած էնվերը, սա ոչ մի անելիք չունեի խորհրդաժողովում, սակայն ժամանեց և անմիջապես էլ տեսակցություն ունեցավ Անդրկովկասյան պատվիրակության հետ:

Հանդիպումը տեղի պիտի ունենար հենց «Բել վյու» հյուրանոցում: Սակայն մինչ այդ ծովային նախարարն այցելեց քաղաքի ռազմական կետերը, «հյուրերի» վրա ազդեցիկ տպավորություն թողնելու համար այս ու այնտեղ ընդունեց զորամասերի

աղմկոտ զեկույցները և նոր միայն հասավ հյուրանոց: Անդրկով-
կասյան պատվիրակության բոլոր անդամներն ընդառաջ էին ելել՝
արժանանալու նրա բարյացակամ ողջունին: Շքամուտքի առաջ
աջ ու ձախ կանգնել էին գլխահակ, երբ նա ցած իջավ մեքե-
նայից և թիկնապահների ու զինվորական բարձրաստիճան պաշ-
տոնյաների ուղեկցությամբ սրընթաց անցավ դիմավորողների
շարքերի միջով:

Կարճահասակ մարդ էր այդ Զեմալ փաշան, կուրծքը դուրս
ցցած, լայնամորուք և զինվորական շքեղ հագուստի մեջ երևում
էր իրեն պճնված մի խրտվիլակ:

Հյուրանոցի արահում դրված երկար սեղանի շուրջ խսկույն
սեղավորվեցին պատվիրակությունները, և սեղանի գլխին բազ-
մելով՝ Զեմալը հայացքը շուտ տվեց ներկաների վրա: Նրան շատ
մոտիկ, ամենապատվավոր տեղերում նստել էին մուսավաթա-
կանները: Սրանցից հետո կովկասյան լեռնականների ներկա-
յացուցիչներն էին տեղեր գրավել: Ապա վրացիներն էին, վերջին
աթոռներին՝ հայերը:

Բազկաթոռի վրա ծուռ նստած՝ Զեմալ փաշան հին ծանոթի
մտերմությամբ գլուխ տվեց հավատակից մուսավաթականներին,
և նրանք խսկույն ոտքի ելան, ժպտաղետ ծալծվեցին փաշայի
սիրալիր հայացքի առաջ: Լեռնականները ևս անմասն չմնացին
Զեմալի սիրալիրությունից: Կողքին նստած թարգմանի՝ չը, թե՛
խորհրդատուն նրա ականջին ինչ-որ բան փսփսաց, և նա մի
ծուռ կիսաժպիտով պատասխանեց Վրաստանի պատվիրակների
գլուխ տալուն: Երբ հերթը հասավ հայերին, Զեմալը կտրուկ
փոխեց դիրքը: Հայացքն այնպես ծուռ էր ու արհամարհական,
կարծես հարցնելիս լիներ. «Դուք դեռ գոյություն ունեք այս
աշխարհի երեսին»: Համոզվելով, որ գոյություն ունեն, և, ահա՛,
որպես Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակներ նստած
են իր դիմաց, իր երկրի հետ բանակցություններ վարելու են
եկել, կապտեց-սևացավ, երեսը շրջեց, սկսեց ջղալին մատնելով
թվթկացնել սեղանը:

Զեմալին այդ վիճակից հանեց խալիլը, որ նրա ականջի
տակ փսփսում էր: Մովլալին նախարարը տեղից վեր կացավ
խրոխտորեն, աքլորավարի և, իբր թե, մոռացած տհաճ միջադե-
պը, սկսեց ողջունել պատվիրակության մասերին առանձին-ա-

ռանձին ու այն հերթականությամբ, որով իր հայացքներն էր
բաշխել:

— Թուրքերը և ադրբեջանցիները եղբայր-բարեկամներ են,—
դիմելով իր դիմաց նստած Ռասուլ-զադեին ու նրա հարեան-
ներին՝ ջերմորեն խոսեց Զեմալ փաշան: Նրա աչքերը փայլում
էին խանդավառությունից:— Մենք նույն մոր զավակներն ենք,
նույն լեզուն ու հավատն ունենք և նույն նպատակը: Ճակատա-
գրի պատահական դիպվածներով բաժանվել էինք իրարից և ահա
նույն ճակատագրի բարյացակամությամբ պիտի միանանք իրար:
Մենք անպայման կմիանանք, կստեղծենք մեր միասնական ու
հզոր տերությունը, և ոչ ոք չի կարող խանդարել մեր միասնու-
թյանը: Ո՛չ որ և ո՛չ մի ժամանակ...

Ադրբեջանցի մուսավաթականները ողևորությամբ ծափահա-
րեցին նրան: Ռասուլ-զադեն՝ մուսավաթական պատվիրակու-
թյան ղեկավարը, նստած տեղում վեր-վեր էր թռչում: Զեմալը
ձեռքն առաջ պարզեց մարտականորեն, և ադրբեջանցիները հա-
րեան վրաց մենշեիկներին նայելով՝ ակամա դադարեցրին խան-
դավառ ծափողջույնը:

— Մենք Անդրկովկասում ոտք ենք դնում որպես կարգ ու
կանոն հաստատողներ,— Զեմալն այսպես շարունակեց իր ճա-
ռը:— Բավական է որքան աստծու ծրից ելածներն այնտեղ սեր-
մանեցին մահ ու թշնամություն: Բայց, առաջին հերթին, մենք
այնտեղ պետք է ազատագրենք մեր ազգակիցներին: Եվ մեր մեծ
ու փոքր թշնամիները թող լավ իմանան, որ հենց սա էլ մեր
գլխավոր նպատակն է:

Զեմալը դեռ հետույքն աթոռին չէր դրել, որ տեղից վեր կա-
ցավ Հյուսիսային Կովկասի ու լեռնական ազգությունների պատ-
վիրակ Հեյդար Բամաթը: Նրան թվում էր, թե Օսմանյան կայս-
րության բանակներն այդ պահին եկել-դեմ են առել Կովկասյան
լեռնաշղթային և այլևս ոչ մի քայլ չեն անելու դեպի հյուսիս:
Աղաչանքի իր խոսքը նա Զեմալին ուղղեց թուրքերեն.

— Արդար վեզիր, ալլահի ուղարկած փրկարար, Գափզադը
Մահամադի որդիների տունն է, և մենք՝ լեռնականներս, որ
միշտ էլ Օսմանյան թագավորության ազնիվ բարեկամներն ենք
եղել, այսօր չպետք է դուրս մնանք ձեր ուշադրությունից: Գափ-
զադը մի մեծ ու համերաշխ պետություն պիտի դառնա՝ հայր Օտ-
տոմանի գավազանի ներքո...

Ջեմալը գլխով հավանության նշաններ էր անում և սիրալիր հայացքով հուսադրում ռազմաշունչ լեռնականների պատվիրակին:

Քաջազնունին, որ հատիսովի ձախ թևում էր նստած, նրա ականքին շնչաց.

— Այս ի՞նչ է կատարվում, մարդ աստուծո՛ւ:

Կատիսովը միայն ուսերը թոթվեց: Նա գիտեր, որ նախորդ օրերին ադրբեջանցիներն ու լեռնականները, իրենցից ու վրացիներից գաղտնի, հանդիպումներ են ունեցել Թուրքիայի պատվիրակության անդամների հետ:

Երբ «Դափղադի» մահմեդականության ներկայացուցիչների ու Ջեմալի սիրաբանությունն ավարտվել էր, և Նուսրեդինի անդամը գոհունակությամբ շուրջ էր լայն, թիանման մորուրը, Չխենկելին ելույթի իրավունք խնդրեց և տեղից բարձրացավ, սակայն այնպես խոնարհ ու ձգված դեպի Ջեմալը, որ թվում էր, թե դնում է համբուրելու նրա ձեռքը՝ սեղանի վրա թրի պես մեկնված դեպի պատվիրակները: Անդրկովկասյան կառավարական պատվիրակության ղեկավարը լորձնաշուրթ գուլեց Օսմանյան կայսրությունը, այդ կայսրության հզորությունն անվերջ ամբալնդող պարոն նախարարին, ապա, մոռանալով, որ ինքը Անդրկովկասի ֆեդերատիվ հանրապետությունն է ներկայացնում, միայն վրաստանի համար խնդրեց խաղաղություն և բարեկամական հարաբերություններ:

Ահալի Չխենկելու ելույթի ամեն նախադասությունը հաստատվում էր Ջեմալի գլխի մի շարժումով: Պարզ երևում էր, որ վրաց ղեկավարի խոսքերը նրան դուր են գալիս: Եվ սա ավելի էր խորացնում հայերի վիճակի անորոշությունը:

— Վրաստանը դարերի ընթացքում ապացուցել է, որ իր համար թանկ է Թուրքիայի բարեկամությունը, և այսօր էլ մենք այստեղ ենք հավաքվել այդ բարեկամությանը տալու պետական ապահովություն,— Չխենկելու վերջին այս խոսքերն էլ Ջեմալը հաստատեց գլխի մի քանի շարժումով, և, ի նշան համերաշխության, ասաց.

— Ես տեսնում եմ, որ գյուրջիների հետ մեր զրույցը հաճելի հունով է գնալու,— այս բառերը նա արտաբերեց հանդարտ ինքնավստահությամբ, հայացքը դարձնելով աչ ու ձախ, ուր Վեհիբն ու Խալիլն էին նստած: Իր եզրակացության տպավորությունն

ստուգելով նրանց սառը դեմքերին, Ջեմալն անմիջապես էլ ավելացրեց.— Իհարկե, դարերի պատմությունը մեզ տվել է ոչ միայն ուրախանալու առիթներ, եղել են նաև ցավալի միջադեպեր, որոնց փորփրվելն այսօր մեզ կշեղեր ուղիղ ճանապարհից: Կարևորն այն է, որ մենք հիմնականում հավատացել ենք իրար և այսօր էլ, հուսով եմ, առիթ չունենք հիասթափվելու: Ես համոզված եմ, որ Օսմանյան կայսրության և հյուսիսային հարևան Գյուրջիստանի փոխըմբռնողությունը պիտի լինի լիակատար ու հաստատու:— Այստեղ Ջեմալը կանգ առավ մի փոքր, մոայլվեց, մոայլ հայացքը հառեց հայ պատվիրակների վրա և շարունակեց.— Այո՛, գյուրջիների բարեկամությունը էս հավատում եմ... ինչ որ չէի կարող ասել հայերի վերաբերյալ: Հայերը... հայերը,— երևում էր, թե ինչպիսի գովարտությամբ էր զսպում դայրույթի ու ատելության պոռթկումը, որի դեմ անդոր կուշ էին եկել հայ պատվիրակները, իսկ մյուսներն անտարբեր դուրսն էին խոնարհել, որ շտեմանն հայերի՝ օգնություն աղերսող դեմքերը: Ջեմալը, սուր հայացքը սրահում կուշ եկած հայ պատվիրակների վրա հառած, հայերի «վայրագություններն» էր հիշում, թուրք ժողովրդի, նրա պետության և անդրկովկասյան մահմեդականության դեմ գործած «գաժանությունները», որոնք «այսօր էլ շարունակվում են»: Նա հայոց «մեղսագործությունները» թվարկելիս հատուկ շեշտեց նրանց կապը ռուսաց և բուլղերի հետ: Չմոռացավ անդրադառնալ նաև գններալ Անդրանիկի գործունեությանը, հիշեց նրա «անհաշտ, ավաղակային դիրքը կայսրության դեմ»: Անդրանիկի մասին խոսելիս նա արդեն գազազած էր և թուքն էր շաղ տալիս դիմացը նստածների վրա... Հետո էլ իր խոսքն ուղղելով դահլիճին՝ ասաց.— Ո՞վ չգիտի, որ մեր ու հայերի վեճը հին է և շատ աղետների պատճառ է եղել: Բայց կյանքը և վերջին տարիների դեպքերը ցույց են տալիս, որ հայը չի ուզում ոչ մի քայլ ձգել դեպի հաշտություն և անընդհատ խորացնում է այն անդունդը, որ, ի՞նչ թաքցնեմ, կարող է դառնալ նաև իր իսկ գերեզմանը:

Հայ պատվիրակների ղեկավար Ալ. Խատիսովն այս ամբաստանությունների տակ խեղճացած՝ փորձեց արդարանալ, արդարացնել իր ժողովուրդը: Նա խոնարհաբար միայն ասաց.

— Գուցե պետք է ստուգել պարոն նախադահին հասած տեղեկությունները:

— Ես դրանք ստուգելու կարիքը չունեմ,— գազազած նետեց Զեմայրը:— Նո՞ր պիտի ստուգեմ ու համոզվեմ, որ դուք միշտ էլ ուստի հետ եք եղել: Այո՞, նրանց բացակայությունը էլ նրանց հետ եք, և առիթը բաց չեք թողնում թիկունքից հարվածելու ձեր իսկական բարեբար թուրքին:

Ուրիշ պարագաներում իր ճարպկությամբ ու ճարտարախոսությամբ փայլող հատիսովն այստեղ ոչինչ չգտավ պատասխանելու և, երևի կյանքում առաջին անգամ, բարվոք համարեց լռել ու հանձնվել ղեպեհրի ընթացքին:

Հանդիպումն ավարտվեց, և Զեմայն ինչպես հայտնվել էր, այնպես էլ հեռացավ հյուրանոցից՝ Անդրկովկասյան պատվիրակությանը հանձնարարելով ամենակարճ ժամկետում պատասխանել վերջնադրին, որպեսզի հնարավոր լինի հավաքվել հաշտության սեղանի շուրջ:

Պատվիրակության խմբերն անխուս հեռացան իրենց հարկաբաժինները միանգամայն տարբեր ու ներհակ տրամադրություններով:

Քաջազնունին, առանց շորերը հանելու, մեջքի վրա պառկեց լայն մահճակալին, ձեռքերը տարածեց աջ ու ձախ և աչքերը փակ փորձում էր չմտածել ոչ մի բանի մասին: Այս դեպքում նա շատ էր նման խաչված Քրիստոսին: Այո՞, եթե հայերն էլ ունեցած լինեին իրենց Քրիստոսը, ապա նա անպայման կլինեիր հայ թշվառ աղզի այս խեղճ պատվիրակի նման:

Գեղեցիկ տղամարդ էր Հովհաննես Քաջազնունին: Միջահասակ, առնական կերպարանքին շատ էին վայելում խելոք ու թախճոտ աչքերը, գլխի՝ վաղ ճերմակած թավ ու խոլվ մազերը, բեղ-մորուքը: Աշխատավորի խոշոր ձեռքերը եթե գործի չէին, խաչված էին լինում կրծքին կամ իրար հյուսված՝ հանգչում էին փորին: Այդպես նա նման էր լինում նաև հողնատանջ մի ճանապարհորդի, որ լուռ մտորում է անցնելիք ճանապարհի մասին:

Հիմա խաչանման փուլել էր մահճակալի վրա և, մտածելու, անցնելիք ճանապարհի մասին մտորելու անընդունակ, փորձում

էր իրեն անջատել այն ստորացուցիչ ու անարգական վիճակից, որին դատապարտված էին ինքն ու իր ընկերները:

Նրա ընկերները, այսինքն՝ հայկական պատվիրակության անդամները, երեքն էին՝ պատվիրակության ղեկավար Ալեքսանդր Խատիսովը, շարքային անդամ Միքայել Պապաջանովը և խորհրդական Սիմոն Վրացյանը: Սրանցից երկուսն իսկապես իր ընկերներն էին՝ նույն դաշնակցական կուսակցության պատկանելու հանգամանքով: Երրորդը՝ Պապաջանովը, նախկին Պետական դամայի հայ անդամը, որ ժամանակին հայտնի էր հենց դամայի նիստերում ունեցած հայանպաստ ելույթներով ու վճռական նախաձեռնությունների իր եռանդուն հրահրումով, կարծես հողնել էր մենշեիկների ու մուսավաթականների հետ կոխվ տալուց: Մի տարի էր, ինչ Ժամանակավոր կառավարության նշանակած Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի կազմում նրա հիմնադիր չորս անդամներից մեկն էր, որ պետք է այդ կառավարության բարձր մարմնի մեջ ներկայացներ հայ ժողովուրդը: Այդ ժողովրդի մասին ի՞նչ գիտեր Հայաստանի գլուղներում երեք ոտք չէրած այդ չինովնիկը: Գիտե՞ր, թե ինչպե՞ս է ապրում, ի՞նչ է անում և ի՞նչ է երազում այն ժողովուրդը, որին ներկայացնելու պատիվն են վստահել իրեն: Կամ իրենք՝ պատվիրակության ղեկավար Ալեքսանդր Խատիսովն ու հենց ինքը՝ Հովհաննես Քաջազնունին, վերջապես խորհրդականի խորհրդավոր պարտականությունը օժտված Սիմոն Վրացյանը— Գրուզինյանը,— մի՞թե իրենք, այդ երեքը միասին, հայ ժողովրդի վիճակին, ցավին ու բաղձանքներին շատ ավելի էին տեղյակ, քան Ժամանակավոր կառավարության դրածոն: Զէ՞ որ այդ օրերին Հայաստան կոչվող այն բզկտված ու անվերջ քրքրվող տարածքը նրանցից հեռու էր որպես մի օտար մարմին: Խատիսովն, իհարկե, երկար տարիներ պետական բարձր պաշտոն էր զբաղեցրել՝ իրրև ցարական կառավարության վստահելի անդրկովկասցիներից մեկը: Բավական է ասել, որ 1909-ից մինչև 1917-ը նա Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էր եղել, ընդ որում վերջին երեք տարին՝ նաև Կավկասի 44 քաղաքների միության նախագահը: Նրա մասին խոսում էին իրրև գործիմաց ու ձեռնհաս պաշտոնյայի, որը վստահություն է ներշնչում իր պաշտոնում: Այդ ժամանակներում նրան շա՞տ էր հետաքրքրում հայ ժողովրդի ճակատագիրը կամ նա շա՞տ էր

հիշում իր հայ լինելը: Տասնամյակներ հետո նրա դասակիցները պիտի գրեին ու թմբկահարեին, որ, երբ «Թիֆլիսն անցավ վրացիների ձեռքը, և Անդրկովկասը փաստորեն անջատվեց Ռուսաստանից», ահա այս ժամանակ միայն «իրագործելի էր նրա վազեմի փափագը՝ մտնել դաշնակցության շարքերը»:

Հետաքրքիր է, թե այդ «փափագն» ինչու չիրագործվեց այն ժամանակ, երբ հատիսովը գործի գլուխ էր, ազդեցիկ դեմք համաանդրկովկասյան կյանքում: Պաշտոնա՞նկ պիտի դառնար՝ հիշելու համար, որ ինքը հայ է և իր ազգին օգտակար լինելու նպատակով հարկ է «մտնել դաշնակցության շարքերը»:

Ալեքսանդր հատիսովը մեծ գործունեության, հասարակության աչքին երևացող լայն շրջագծով, ազդեցիկ դերակատարության համար էր ծնվել և դեռ երիտասարդ տարիներից հասկացավ, որ իրեն նեղ է գալիս իր ձեռք բերած բժշկի պաշտոնը, նևտվեց հասարակական-պետական գործունեության ասպարեզ, ուր գրկաբաց ընդունեցին մի այդպիսի եռանդուն, սնդիկի պես շարժուն, գործնական, ամեն ինչ առաջադիր նպատակին ծառայեցնելու պատրաստ մարդուն: Երբ նրա թուրը, ինչպես ասում են, աչ էլ էր կտրում, ձախ էլ, նա պատճառ չունեի ամփոփվելու հայոց անձուկ միջավայրում և շփվելու նրա փշոտ հարցին: Թիֆլիսի քաղաքագլխի բարձր դիրքին ոչ իր կամքով հրաժեշտ տալուց հետո նա, ճիշտ է, ստանձնել էր Անդրկովկասյան հանրապետության ելեմտական (ֆինանսների) նախարարի պաշտոնը: Սակայն նա շրջահայաց մարդ էր և չէր կարող չտեսնել, որ այդ օրապակաս հանրապետությունը երկար կյանք չպետք է ունենա: Եվ իրեն կապեց հայկական կյանքի հետ, իր ուժերն ի սպաս դրեց ազգային գործունեության. տասնութի սկզբին արդեն Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխն էր և պատրաստվում էր նոր թոհչքների, որ պիտի կատարեր ազգային կյանքում:

Ազգային գործունեությունը մի հետաքրքիր ու շահեկան կողմ ունի. գործչի անունը զնգում է ազգի բոլոր շերտերում: Ազգաշահ ու ազգապահպան գործունեությամբ է, որ ազգի մեջ անմահանում են մարդիկ: Սակայն այդ գործունեությունն ունի նաև իր տահաճ կողմերը, որոնցից մեկը պարզապես անտանելի է՝ պահանջում է նաև զոհողություններ: Դրա համար էլ Ալեքսանդր հատիսովն Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխն էր հեռակա: Զէ՞ որ այն օրերին քաղաքն ուղղակի թուրքական արշավանքի ճա-

նապարհին էր գտնվում: Դրա համար էլ հատիսովը թուրքերի կողմից իր քաղաքի զրավման լուրը պիտի առնեի շատ օրվ հետո:

* *
*

Հրաժեշտից առաջ Զեմալ փաշան քաղաքավարի վերաբերմունքով զարմացրեց Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակներին. նրանց հանդիսավոր ճաշկերույթի հրավերեց իր նավի մեծ սրահը: Երպիսիպես գորգերի, բազրիքների շարված ծաղկամանների և եղբայարական համագործակցության կոչող պատանների առատությունից շլացել էին պատվիրակները: Թուրքական նավը լցվել էր եվրոպական դասական երաժշտության ելևէջներով: Դեպի սրահ տանող աստիճաններին ու միջանցքներում թուրք հաճույակատար սպասավորները շոգոմաբար նրանց ներս էին հրավիրում և յուրաքանչյուրին նստեցնում էին հենց նրա համար նախատեսված տեղում: Հայ պատվիրակների ղեկավար հատիսովին տարան և, ի մեծ զարմանս իր, բազմեցրին սեղանի զլխին: Երբ բոլորն զբաղեցրին իրենց տեղերը, պարզվեց, որ հատիսովը գտնվում է Զեմալ փաշայի կողքին, նրա ու դուկատոր Բեհանգդին Շաքիրի արանքում: Սկզբում նրան մի պահ թվաց, թե ինքը զգայախաբության մեջ է նախորդ օրվա խայտառակ տեսարանից հետո, մանավանդ որ նորին մեծություն Զեմալ փաշան, ծափահարությունների ուղեկցությամբ իր աթոռին հասնելով, սիրալիր ողջունեց և նույնիսկ ժպտադեմ հարցրեց.

— Ինչպե՞ս եք, հալ-ահվալ նեշա՞ դիր:

Իսկ երբ նստեցին, հատիսովն աչքի տակով աչ ու ձախ նայեց կողմնորոշվելու համար: Աչում փրված Զեմալ փաշան համարյա հավասար էր իրեն և ճնշում էր սոսկ ներկայությամբ: Իսկ ձախ թեև զբաղեցնող Բեհանգդին Շաքիրը և նրա կողքին տարածված հալի բնչն իրենց մեծազանգված մարմիններով կողք կողքի տված փղերի տպավորություն էին թողնում:

Հատիսովն այլայլված էր չափազանց: Ուրիշ պարագաներում արագորեն ինքնազսպումի ու կողմնորոշման հասնող մարդ՝ նա չէր կարողանում տիրապետել իրեն, որոշել անելիքն ու ասելիքը: Դուկատոր Շաքիրը, հակառակ ահռելի մարմնազանգվածին, փոքր

ու հաղուն ձայն ուներ և, երբ հազիվ լսելի շաղկրատում էր, հայոց պատվիրակն ստիպված էր լինում նստատեղից բարձրանալ, ձգվել դեպի հարևանի բերանը, որպեսզի ականջը որսա նրա խոսքերը:

Երկարուկ սեղանի մյուս ծայրին, նրանց ուղղությամբ, նրստած էին հայ պատվիրակության երկու անդամները. Քաջազնունին՝ մրկված, մթնած երեսկահատով, և կոկ ու շիկ հագնված, սակայն տեսքով ու վերաբերմունքով շրջապատի նկատմամբ անտարբեր Պապաջանովը, որի աչքին ոչինչ չէր երևում, բացի համով խորտիկներից և ընտիր խմիչքներից, որոնց յուրացման փայլուն օրինակ էր տալիս հարևաններին:

Քաջազնունին, առյուծաբաշ գլուխն ափերի մեջ առած, դիմացն էր նայում և, նկատելով խառնուրդի հերթական ձգվելը գոկտոր Շաքիրի բերանի ուղղությամբ, զայրացած մոնչաց.

— Վայ բո մոր... արգանդը չորացած լինե՞ր, քեզ նմանին չբերե՞ր:

— ЧТО-ЧТО? — խորովածի մի խոշոր պատառ բերանը դնելով՝ անհանգիստ հարցրեց Պապաջանովը:

— Կե՛ր, ասում եմ, կե՛ր, — նրա կողմ նետեց Քաջազնունին: — էլ չի լինելու:

— Странный ты человек, — խոսվկան երեսայի պես պատառաբաղը վայր դրեց Պապաջանովը: — Եթե հայ ժողովուրդը մեր շուտելուց է բխտավորվելու, ես պատրաստ եմ շաբաթներով ծո՞մ պահել:

— Ինչպիսի՞ զոհաբերություն:

— Պատվովս եմ երգվում:

Խառնուրդն իր տարերքի մեջ էր: Պենսնեի տակից շողշողում էին նրա մանր աչքերը: Նա կլանված լսում էր ձախակողմյան հարևանին և ինքն էր խոսում ու տեղեկություններ հաղորդում. երկու դեպքում էլ ձգվում-երկարում էր՝ մեկ դեպի գոկտոր Շաքիրի բերանը, մեկ դեպի ականջը: Եվ բավական էլ բնական ու անբռնազբոսիկ բնույթ էր ստացել նրանց զրույցը: Հայոց պատվիրակության ղեկավարը, օրինակ, տեղեկացավ, որ տասնչորսին էնվեր փաշայի հետ այդ Շաքիր Բեհանգդինն է արշավել Արդահանի վրա, որ Ռիզա բեյի հետ աշարական չիթեններն է կաղմակերպել, և որ առհասարակ ինքը՝ Բեհանգդին Շաքիրը, հայոց ազնիվ թշնամին է: Նա այդպես էլ ասաց՝ «ազնիվ թշնա-

մին», այսինքն՝ որ ուրիշների պես չի թաքցնում հակակրանքը և, գավառներում հայերին կոտորելով, ամբիոններից բարեկամության ճառեր չի ասում ու եղբայրության երգումներ չի տալիս: Այս խոսքն ասելիս այնպես անկեղծ ու անշինձու ժպտաց՝ ոսկե ատամնաշարը ցուցադրելով, որ խառնուրդն ինքն էլ փորձեց ժպտալ հարևանին: Հավանաբար, այդ ժպտոն ստացվեց, որովհետև դրանից հետո էր, որ թուրք գոկտորն իսկապես սրտաբաց, մինչև վերջ անկեղծ բացատրեց իր կառավարության քաղաքական ծրագիրը:

— Հայերդ, — ասաց, — կանգնած եք մեր համախառնական ու համաթրքական սրբազան բաղձանքների իրականացման ճամփի վրա, և մենք, ուզենք-չուզենք, բախվում ենք ձեզ հետ: Այդ բախումը վեր և դուրս է մեր անձնական զգացումներից ու տրամադրություններից: Պատկերացնո՞ւմ եք: — Խառնուրդը շշմած գլխով արեց. «Պատկերացնում եմ», և գոկտոր Շաքիրն ավելի անկեղծ շարունակեց. — Մենք տարերայնորեն հարկադրված ենք ոչնչացնել, հեռացնել ճամփի վրայից այն ամենը, որ արգելք է հանդիսանում մեր ազգային այդ սրբազան բաղձանքների իրականացմանը: Եվ ապա, — մի փոքր շունչ առնելուց հետո գոկտորը գտավ շատ կարևոր մի բան ևս. — դուք միշտ ուռաների հետ եք: Դուք նրանց առաջապահն եք այս կողմերում: Իսկ ուռաները մեր ռիսերիմ թշնամիներն են: Պատմական և ճակատագրական թշնամիները: Հասկանո՞ւմ եք:

— Հասկանում եմ, պարոն գոկտոր, — արդեն սրտովացած պատասխանեց խառնուրդը: — Բայց չէ՞ որ մենք հիմա ուռաների հետ խզել ենք մեր կապերը: Մենք Անդրկովկասյան մեր հարևանների հետ կազմել ենք Ռուսաստանից անկախ մեր կառավարությունը և, եթե հարկ լինի, պիտի կռվենք ուռաների դեմ:

— Է՛, բարեկամ... Իսկապե՞ս բարեկամ, քանի որ մենք միասին ճաշի ենք նստած և բարեկամաբար մեր անկեղծ խոսքերն ենք ուղղում մեկմեկու... Հնարավոր է, որ դուք հիմա իրոք խզել եք ձեր կապերը: Բայց մի՞թե դա փոխում է դրությունը, երբ ձեր խմբապետներն են անհաշտ կանգնել ամենուրեք ու դարձյալ խանգարում են մեր շարժմանը: Եվ, վերջապես, ո՞վ է Շահումյանը: Մի՞թե նա հրաժարվել է հայությունից: Եվ նա՞ չէ, որ Բաքուն կտրել է Կովկասից ու Օսմանյան կայսրությունից, դրել ուռաի ծառայության տակ: Իսկ Բաքվում ո՞վ է պա-

հում Շահումյանի թիկունքը: Հայե՛րը, հայկական զո՛րքը: Եվ այսօրանից հետո դուք ուզում եք համոզել, թե արդեն ձեր կապերը խզել եք Ռուսաստանից ու մեր բարեկամն եք ոտով-գլխով: Է՛, ո՞նց կլինի, բարեկամ, այդպես ո՞նց կլինի:

— Բայց Շահումյանը մեզ հետ ոչ մի կապ չունի, պարոն գոկտոր: Կզա ժամանակ, որ մենք կովի կեննեք իրար դեմ:

— Իսկ դրան մենք որքա՞ն պիտի սպասենք,— խորամանկ հարցրեց թուրքը:— Որքա՞ն պիտի սպասենք: Զէ՛ որ օրեցօր նրանք ամրապնդվում են Բաքվում... Լավ իմացեք, մենք բարեկամներ կդառնանք այն ժամանակ, երբ տեսնենք, որ մեր բոլոր թշնամիները նաև ձեր թշնամիներն են, և դուք սուր եք շարժում նրանց դեմ: Մենք ուրիշ տեսակ բարեկամություն չենք ճանաչում:

Ջեմալ փաշան ականջի պոչով լսում էր հարևանների զրույցը և, տեսնելով որ այն ճիշտ հունով է ընթանում, աշխատում էր ոչնչով չխանգարել: Ահա այդպես, Բեհանդդին Շաքիրը լավ բռնեցրեց, այդ ո՞նց եք Ռուսաստանից կտրվել, որ Շահումյանը նրա կարգը բերել է Բաքու և դեմ է արել մեր քթին: Այդ քանի՞ տեսակ հայեր կան աշխարհում, և մենք մի հայ ժողովրդի հանդեպ քանի՞ տեսակ հարաբերություն ու քաղաքական ընթացք պիտի բռնենք:— Այսպես ինքն իր ներսում հարց էր տալիս Ջեմալը, չնայած իր համար այդպիսի հարց առհասարակ չկար, քանի որ տարիներ ի վեր, գոնե 1914-ից սկսած ինքն ու իր կուսակիցները միայն մեկ ու միասնական քաղաքականություն են վարել հայի դեմ, որտեղ էլ նա հանդիպի, ինչ քաղաքական հոսանքի, դասի ու խավի էլ պատկանելիս լինի: Ա՛յդ էր մնացել, որ 1915-ի հայկական եղեռնի կազմակերպիչ Յուսուփյան անվամբ չիմանա, թե ինչպես պիտի լուծել հայ ժողովրդի հարցը:

Դոկտոր Շաքիրը հայ պատվիրակի դեմքին հավանաբար հարց կարդաց և աշխատեց այդ հարցին ևս բացատրություն տալ: Այդ պահին նրա անկեղծությունը չէր կարելի չհավատալ:

— Դուք փորձեցե՞ք հասկանալ մեր գրությունը,— բացատրեց Շաքիրը,— մեծ տերությունները մեզ դուրս են արել Եվրոպայից, և մեզ հիմա կենսական մեծ տարածություն է պետք: Կենսական տարածություն, որը լավագույնս համապատասխանի նաև մեր հավատո և ազգային քաղձանքներին: Հայերդ խելոք մարդիկ եք, և չի կարող պատահել, որ չիմանաք, մեր ակունք-

ները Միջին Ասիայում են, Հյուսիսային Կովկասում, Իթիլ-Վոլգայի ավազանում: Եվ այստեղից մինչև այդ ակունքները մերոնք են տարածված, մեր լեզվի ու հավատի եղբայրները, մեր արյունակիցները: Մերոնք և... մեզանից կտրված: Հասկանալի՞ է: Մենք պետք է միանանք: Մենք պարտավոր ենք կազմել մեկ միասնական հզոր պետություն և այս խուլ ու բութ աշխարհին ասել այն խոսքը, որի համար ամենակարող ավահան ստեղծել է մեզ: Եթե չկատարենք այդ միսիան, ճակատագիրն ու ավահը մեզ չեն ների: Հիմա ո՞նց կլինի, որ ամեն մի Անդրանիկ մեր մեծ ճանապարհին կանգնի ու խանգարի... Այստեղից էլ առաջ է գալիս ճանապարհը մաքրելու խնդիրը, որը վեր է մեր անձնական ցանկությունից...

...Հյուրանոցային իր սենյակի առաջ նստիսովը կանգ առավ մի պահ՝ խոսելու պատրաստ, իր երկար ու հանգամանակից զրույցը բացատրելու տրամադրությամբ: Սակայն Քաջազնունին կողքով անցավ գլուխը կախ, մռայլ ու փշոտ: Նրան սպասում էր անքուն ու անհանգիստ մի գիշեր, որի տխուր ուրվագիծը պիտի մնար միայն ամեն ինչ պարունակող ու հանդուրժող օրագրում:

*
*
*

Ջեմալ փաշայի գնալուց հետո Բաթումի դիվանագիտական մթնոլորտն ավելի պղտորվեց: Անդրկովկասի պատվիրակության վրացի, ադրբեջանցի ու հայ անդամներն այլևս ոչնչով ցույց չէին տալիս իրենց «միասնությունը»: Իսկ թուրք պատվիրակությունը, արդեն համոզված, որ իր դեմ ունի շահերով իրարից տարբեր, նույնիսկ հակադիր ու թշնամի զրուցակիցներ, չէր էլ շտապում ստանալու վերջնագրի պատասխանը, որի վրա առաջին շրջանում այնպես պնդում էին Պոլսից եկող հրահանգները:

Ստացվել էր այն գրությունը, երբ որսորդը թակարդը լարում-դնում է ճամփաբաժանի կենտրոնում և սպասում որսի ընկնելուն: Որսն էլ գիտե թակարդի տեղը, մոտենում-հոտոտում է ու ետ կանգնում: Որսորդն սպասում է, որսն էլ է սպասում: Եվ որովհետև որսն ուրիշ ճանապարհ չունի, որսորդը չի էլ շտապում:

Ահա այս սպասումի ծանրությանը չգիմանալով՝ հայ պատ-
վիրակները մոտեցան, զգուշորեն փորձեցին ոտք դնել թակարդի
վրա. չէ՞ որ փորձը փորձանք չէ: Բաթումի խորհրդաժողովին
Գերմանիայի կողմից ներկա գեներալ Ֆոն Լոսովին հայերը
խնդրեցին միջնորդել, որպեսզի Թուրքիայի պատվիրակության
զեկավար խալիլ բեյն ու ռազմական ներկայացուցիչ, Կով-
կասյան ճակատի հրամանատար Վեհիբ փաշան իրենց ընդու-
նեն: Ֆոն Լոսովի միջնորդությամբ հիշյալ թուրքերը մայիսի
13-ի ուշ երեկոյան ընդունեցին հայկական պատվիրակության
զեկավար Ալեքսանդր Խատիսովին ու պատվիրակության անդամ
Հովհաննես Քաջազնունուն: Խորհրդակցությունն ավարտվեց հա-
ջորդ օրվա սկզբին, և գիշերվա երրորդ ժամին իր հյուրասենյակը
հասնելով՝ Քաջազնունին նստեց ու զրի անցկացրեց խորհրդակ-
ցության բոլոր մանրամասները (զրառումներից դժվար է հաս-
տատ ասել, թե խորհրդակցությունը երբ է սկսվել՝ մայիսի 13-ի՞
վերջին ժամերին, թե՞ նախորդ կամ հաջորդ օրվա):

Ընդունելությունը Վեհիբ փաշայի կացարանում էր, գոր-
գապատ ու ընդարձակ մի սենյակում, որի գլխին, գահավորակի
վրա տիրաբար փված էր մարմնապարարտ հսկա խալիլը, և
Վեհիբն իրեն այնպես էր պահում, ասես նրա ծառան էր:

Տանը ծառայող կար, որը հայ «հյուրերին» աթոռներ մատու-
ցելով՝ այնպես հեռացավ, ոնց որ գոյություն էլ չէր ունեցել:

Եվ խալիլը, իբր, բարեկամաբար, հարցրեց.

— Հը՞, խե՛ր լինի:

Հարցը Խատիսովին էր տալիս, բայց հայացքն ուղղեց նաև
Քաջազնունու վրա և մեկ էլ ետ վերցրեց, ինչպես փշոտ մի բան
վերցնի ու ամմիջապես էլ վայր ձգի: Եվ հայ պատվիրակության
զեկավարը սրտապնդված սկսեց խոսել:

— Թանկագին խալիլ բեյ,— ասաց,— եկել ենք աղերսելու,
որ դուք մի քիչ մտնեք մեր դրություն մեջ: Գոնե մի քիչ:
Ախա՛ր,— ասաց,— Տրապիզոնից ու Բրեստ-Լիտովսկից մենք
այնքան էլ գոհ չէինք, կարծում էինք՝ ժամանակ անցնի, մեր
մասին կմտաճեք, մեր ցավերը կմեղմանան: Սակայն այժմ կանգ-
նած ենք առավել վատթար պայմանների ու տխուր հեռանկարի
առաջ: Ձեր զորքերն անընդհատ առաջ են շարժվում: Ոչ միայն
սահմար է դարձել, որ մեր գաղթականները վերադառնան իրենց

բնակավայրերը, այլև նոր գյուղեր են դառարկվում, ժողովրդի
վերջին մնացորդներն են տեղահանվում:

Վեհիբը զորավարական համազգեստը հանած՝ փաթաթվել
էր նախշուն խալաթի մեջ և հողաթափները քսքստացնելով սեն-
յակի մի ծայրից մյուս ծայրն էր շափում: Կանգ առավ խալիլի
կողքին, և խալիլն էլ նրան ծուռ նայելով, մի դիմախաղ ցույց
տվեց, որը պիտի նշանակեր. «Բա ես քեզ ի՞նչ էի ասում»: Վե-
հիբը ժպտի նման մի բան խաղացրեց գեմքին: Եվ խալիլը
խշշոցով օդը ներս քաշեց, ավելի տարածվեց՝ ու սկսեց բա-
ցատրել:

— Ես ձեզ բարեկամաբար պիտի հայտնեմ, որ Տրապիզոնից
հետո շատ ջուր է հոսել: Մենք պատերազմի ենք ելել և երկար
ճանապարհ ենք կտրել: Այս ճանապարհն էլ հեշտ չենք անցել,
հա՛, շատ արյուն ենք թափել, արյուն, որը պետք է վարձատրվի:
Խատիսովին ապշահար նրան էր նայում:

Քաջազնունին մտածեց, որ հետաքրքիր տրամաբանություն է.
իրենց անցած երկար ճանապարհին հայի արյուն է թափվել,
միայն հայի՞ և շատ արյուն: Ու հիմա հայը պիտի վճարի դրա
դիմաց, իր արյան դիմաց: Նա գուցե այս մասին պիտի խոսեր,
բայց Վեհիբը կանխեց.

— Մենք լրացուցիչ հատուցում պիտի ստանանք: Պա՞րզ է:
Եվ դրանից բացի էլ, ինչպես անցյալ անգամ Ջեմալ փաշան
հանգամանորեն բացատրեց, մենք պարտավոր ենք հոգալ Կով-
կաղում ապրող մեր հավատակիցների մասին:

— Հոգացե՛ք, պարոն զորավոր,— խեղճ-խեղճ առաջարկեց
Խատիսովին.— Հոգացե՛ք: Դա մեզ հետ ի՞նչ կապ ունի:

— Դուք խանգարում եք մեզ,— ջղախին հայտարարեց Խա-
լիլ բեյը.— Դրա համար ապացույցներ՝ որքա՞ն ուղեք:

Այստեղ նա շարադրեց, հավանաբար, նախօրոք մշակված մի
տեղեկանք, որի համաձայն՝ հայերը դաժան բռնություններ են
զործադրո՞ւ մ Երևանի նահանգի, Բաքվի ու մյուս շրջանների մահ-
մեղականների նկատմամբ:

Լույսությունը խեղդում էր Քաջազնունուն: Նա առարկելու փորձ
արեց: Ասաց.

— Բայց մենք Ջեմալ փաշային էինք խնդրել, որպեսզի ստու-
գել տա այդ տեղեկությունները:

Սակայն խալիլը չէր լսում նրան և հասավ ամենակարևորին.

— Դրա համար էլ մենք ստիպված ենք պահանջել Երևանի նահանգի մի զգալի մասը, որպեսզի այնտեղից կարողանանք պաշտպան կանգնել մեր հարադատներին: Ես կարող եմ վստահորեն հաղորդել, որ Թուրքիայում հասարակական կարծիքը սարսափելի գրգռված է և բավարարության է պահանջում: Այո՛, այո՛, բավարարություն է պահանջում: Իբրև գաղտնիք ես ձեզ ասեմ նաև, որ իմ կուսակցության մեջ երկու հոսանք գոյություն ունի՝ քիչ հանդուրժողներ և անհանդուրժողներ: Հենց վերջին շրջանում հաղթանակել է երկրորդ հոսանքը: Հիմա այս հոսանքն էլ պնդում է գծել այն նոր սահմանները, որոնք ներկայացված են մեր պատվիրակության նախագծում: Ես, որ վաղ ժամանակներից մեր երկու ազգերի միջև հաշտարարի դեր ստանձնած մարդ եմ, շատ էլ համակիր չեմ նախագծին, սակայն անգոր եղա այն փոփոխելու... Ամեն պարագայի, խոստանում եմ իմ կողմից գործադրել ամեն ջանք, որպեսզի նախագծի մեջ, տարածքային պահանջներին վերաբերող մասում, մտցվեն էական փոփոխություններ: Ես հույս ունեմ, թե հաջողության կհասնեմ: Բայց դրա համար ժամանակ է պետք, ժամանակ: Ամեն ինչ կլինի իր ժամանակին:

Խառխուղել զո՞ւ էր այդ բացատրությունից, ինքն էլ չգիտեր: Սակայն ե՛րբ էր գալու ժամանակը:

— Պատերազմական ամեն մի օրն այնքա՛ն ավերածություններ է պատճառում...

— Զգիտե՛մ-չգիտե՛մ,— իբր մեղմացած խոսեց Խալիլը:— Ես վախենում եմ՝ հեռագրեմ իմ կառավարությանը, և այնտեղ ղայրանան ու հրաման տան վերջնագիրը ներկայացնելու իր ամբողջությամբ: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է որոշ ժամանակ: Այդ ընթացքում էլ դուք՝ Կովկասի հայերը, կտաք շոշափելի ապացույցներ, որ դուք արդեն խելի եք դալիս: Հասկացա՞ք, ահա այսպե՛ս:

Խալիլից հետո խոսեց Վեհիբ փաշան:

Նրա խոսքից կարելի էր եզրակացնել, թե Խալիլի՝ աստիճանաբար իջած, մեղմացած վերաբերմունքից է վրդովվել: Սակայն իրականում գործում էր ընդունելությունից առաջ լարած մեքենան. եթե մեկը գնում է դեպի հաշտության եղբր, մյուսը պետք է գազազի և ընդհակառակը: Թող այս հայերը համոզվեն, որ իրենց առաջ միայն մեկ ճանապարհ կա՝ Արևելյան Հա-

յաստանը նվաճող Թուրքի առաջ փոխու ճանապարհը: Իսկ հետո էլ թե ի՛նչ կամ այդ ճանապարհին, դա արդեն Թուրքի իմանալու կամ որոշելու բանն է:

Եվ Խալիլի բարեկամական վերաբերմունքից հավասարակշռությունը կորցրած զորավար Վեհիբն այնպես էր խոսում, ասես նախորդը ոչինչ էլ չէր ասել, և այսքան ժամանակ ինքը քնած էր եղել կամ անջատված: Սկսեց Խառխուղի խոսքից և մոլեղնեց, որովհետև նա ասել էր. «Դուք այժմ հրաժարվում եք Տրապիզոնում տված ձեր խոստումներից. Ռաուֆ բեյն այնտեղ խոստացել էր չարգելել արևմտահայերի վերադարձն իրենց հայրենիք: Իսկ հիմա դուք Կարսի մարզից փախածներին էլ չեք թողնում վերադառնալ իրենց տները, որ երեկ, մեկել օրն են լքել»:

Ապա Վեհիբը նորից սենյակը չափեց իր քսքստոցներով և, ջղայնությունից շնահեղձ լինելով, պատմեց նահանջող հայկական զորամասերի գործադրած «ահավոր դաժանությունները» Թուրքերի դեմ: Պատմում էր Երզնկայում, Մամախաթում ու էրզրումում «իր աչքերով տեսածները»: Այդ բոլորը տեսել են նաև իր զինվորները և, համենայն դեպս, իրեն հաջողվել է զրսպել նրանց վրեժխնդրությունը, իսկ Թուրքական բանակը հայերի հանդեպ իրեն պահել է միանգամայն քաղաքավարի:

Եվ այսպես, Խալիլն անմիջապես հնարեց ու հաղորդեց «զարհուրելի լուրեր», որոնք, իբր թե, իրենց են հասել Կովկասի տարբեր մասերից՝ Բաքվից ու Երևանի նահանգից՝ գուժելով մահմեդական անգլեն ու անմեղ բնակչության հանդեպ կիրառված չարագործությունների մասին: Վեհիբն էլ, Խալիլից ետ շմնալով, դարձյալ հորինում և մեկ առ մեկ պատմում էր իր ժողովրդի դեմ նույն հայերի գործած այն «ահավոր դաժանությունները», որոնց ականատեսներն ինքն ու իր զինվորներն են եղել Երզնկայից մինչև էրզրում, Սարիղամիշ, Կարս, մինչև Արաքսի ափերը...

Վեհիբ փաշան, որ զրույցի սկզբում շատ էր հուզված ու անհանգիստ, քանի դեռ չգիտեր, թե իրենց զրուցապալանակից ինչո՞վ պիտի կրակեն հայ ընդդիմախոսները, խորամանկորեն որսաց նրանց տարակուսական հայացքները և հանգստացավ. հանկարծական հարձակումը խուճապ էր գցել հակառակորդի թուլակաղմ բանակում: Եվ հարձակումը շարունակեց արդեն ճնշող, դիմացինին պինթափող հանգստությամբ: Մեղադրանքները

հորդում էին նրա բերանից՝ ասես առատության եղջյուրից: Հայերը թուրքերին ամեն տեղ և ամեն ժամանակ խարդավանքներ ու շարություններ են նյութել: Նրանք արժանի չեն ոչ մի վստահության ու ներողամտության: Ընդ չէ, մի տարի էլ չանցած, 1919 թ. փետրվարին, երբ ռազմական դատարանը սեղմի պատին, նույն այդ Վեհիբ փաշան ուրիշ երգ է ասելու: Այն ժամանակ անհերքելի փաստերի ճնշման տակ նա պետք է խոստովանի, որ իրենց ավանդական հայրենիքից տարագրված հայերը ոչ մի մեղք էլ չեն ունեցել, իսկ «հայերի զանգվածային ջարդերն ու կոտորածները, կողոպուտներն ու նրանց ունեցվածքի բռնագրավումներն իրականացվել են «Միություն ու առաջադիմություն» կոմիտեի կենտրոնական հաստատության որոշումներով»: Այո՛, այն ժամանակ Վեհիբ-փաշան ուրիշ տեսակ պիտի խոսի: Բայց հիմա նրա դեմ նստած են մարդիկ, որոնք անտեղյակ են իրավիճակից: Պահանջներ ունեն, բայց չգիտեն ո՞ւմ դեմ են կանգնած և ո՞ւմ են ներկայացնում իրենք, ո՞ւմ շահերից են խոսում...

Վեհիբն ու խալիլը հայերին ընդունելուց առաջ խորհուրդի էին նստել և մտածում էին, թե նրանք իրենց հաշիվներն սկսելու են 15 թվականի դեպքերից: Նույնիսկ խորհուրդ էին արել, թե ի՞նչ պատասխան պիտի տան, ինչպե՞ս պիտի տակից դուրս գան. չէ՞ որ ամբողջ աշխարհն է խոսում այդ մասին: Եվ քանի գնում, այդ խոսքն ավելի անողոր է դառնում... Եվրոպայում ու Ամերիկայում դիվանագիտական ամբիոններից ու մամուլից հորդացող հակաթուրքական հեղեղից փրկություն չունեն իրենք...

Իսկ սրանք կարծես ուրիշ աշխարհից են եկել, կամ ուրիշ երկիր են ներկայացնում...

Գուցե իրավացի՞ էին իրենց Եռապետության ղեկավարները, որ ասում էին՝ պետք է ոչնչացնել ամբողջ արևմտահայությունը, այն ժամանակ նրանց դատը պաշտպանող չի մնա:

Եվ, խալիլի «բարի» գեմքին իր ասելիքը կարդալով, Վեհիբ փաշան հասավ ամենակարևորին: Ասաց.

— Անդլիացիները շարժվում են դեպի Մոսկովի ու Հյուսիսային Պարսկաստանի կողմերը: Մենք պետք է կանխենք այդ առաջխաղացումը և անհետաձգելիորեն գրավենք Թավրիզը: Հենց ի՞նքս,— շարունակեց Վեհիբը,— էնվեր փաշայից հրաման ունեմ այդ միջոցառումն իրականացնել առավելագույն արագու-

թյամբ, ի՞նչ գնով լինի: Այստեղ էլ ամենակարճ և օգտագործման համար միակ հնարավոր ճանապարհը Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթգիծն է: Խնդրում ենք՝ մե՛զ տրամադրեք այդ ճանապարհը: Այս միջոցառումը ձեր դեմ ոչինչ չունի: Դա ռազմական կառավարի հասարակ տեղափոխություն է ձեր երկրում: Ես անձամբ ձեռք կառնեմ բոլոր միջոցները, որպեսզի իմ զինվորների կողմից որևէ բռնություն կամ անկարգություն տեղի չունենա: Ես գլուխս կտամ, եթե իմ բանակի զինվորականք ձեր երկրում... Դա էլ ասելու՞ բան է... Մերոնք միշտ էլ աչքի են ընկել իրենց կարգապահությամբ ու հանգրտությամբ: Պատրաստ ենք,— նա զվևով ցույց տվեց իրեն ու խալիլին,— եթե կուզեք, ձեզ հետ միասին մշակել բոլոր անհրաժեշտ պայմանները, որպեսզի այս մեծ զորաշարժը տեղի ունենա միանգամայն հանգիստ ու անվտանգ:

Հետո խնդրեց հավատալ, որ իր կառավարությունն այստեղ չունի ոչ մի ետին միտք, ասենք, երկրամասի բռնագրավման նպատակ կամ նման որևէ բան:

— Բռնագրավումը երկաթգծով չի կատարվում,— հանգրստացնող ժպիտով ավելացրեց թուրք զորավարը:— Երկաթգեծով, երբ զորքերը լցված են վագոնները և վագոնների բերաններն էլ փակ են: Եթե ես նպատակ ունենայի գրավել Սրեանի նահանգը, դրա համար ինչու՞ պիտի դիմեի խաբեության կամ երկաթգծով այդքան ճանապարհ կտրելուն: Նման նպատակը ես կիրականացնեի բացահայտ, ցանկացած պահին և առանց վախենալու, թե կհանդիպեմ որևէ լուրջ դիմադրության: Արևո՞վս եմ երգվում, որ մեր միակ ու իսկական նպատակն է տեղափոխվել Թավրիզ: Եվ ուզում եմ, որ այդ գործողությունը կատարենք բարեկամական պայմանավորվածությամբ: Ձեմ կարող չհավատարացնել, որ դա հավասարապես շահավետ կլինի ինչպես մեզ, այնպես էլ ձեզ համար: Մեր շահը պահանջում է զորքերի շուտափույթ փոխադրություն և, որ քիչ կարևոր չէ, զորքի մի մասը, իբրև ապահովության երաշխիք, ճանապարհի տարբեր կետերում պահելու հոգսից կազատվենք (չէ՞ որ ստիպված կլինենք շարժվել հակառակորդի երկրով): Ձեզ համար էլ ձեռնտու է, քանի որ դա ձեզ կազատի նորանոր բախումներից, արյունահոսությունից ու ավերածություններից, որոնք, ի՞նչ խոսք, անպայման կլինեն, եթե փորձեք հրաժարվել ու դիմադրել: Ես

չեմ կարող չավելացնել նաև հետևյալը. ձեր շահերի տեսակետից ձեռնառու է, որ մենք անգլիացիների հետ հանդիպենք Իրանի հողի վրա և ոչ թե ձեր երկրում: Իսկ դրա համար դուք պետք է ամեն եղանակով մեզ օգնեք նվազագույն ժամկետում հասնելու Թավրիզ:

Վեհիբը բոլոր այս նկատառումներով շատ էր խնդրում, որ հայերն անմիջապես համաձայնեն իրենց առաջարկությանը և հետո էլ ցույց տան հնարավոր ամեն տեսակ աջակցություն: Նա միաժամանակ զգուշացնում էր, որ հրաժարվելը կբարդացնի փոխհարաբերությունները և կդժվարացնի իր խնդիրը: Սակայն ինքն այն մարդը չէ, որ կանգ է առնում դժվարությունների առաջ: Միևնույն է, ինքը կիրականացնի այդ միջոցառումը:

— Եթե երկաթգիծը չտաք,— զգուշացրեց Վեհիբը,— մենք առաջ կգնանք ռազմական երթով, նույնիսկ շքերթով, պատկերացնո՞ւմ եք... Եվ ահա վախենում եմ, թե ձեր քաղաքներով ու գյուղերով կատարված այդօրինակ երթի ժամանակ անհնար լինի պահպանել կարգ ու կանոնը, և երկրամասի բնակչությունն էլ ենթարկվի շտեմանված տառապանքների:

Այս դրույցը, ավելի ճիշտ՝ երկու թուրքերի մեղադրանքները, քաղաքացիներն ու առաջարկները այսպես հանգամանորեն շարադրելուց հետո Հովհաննես Քաջազնունին իր պարտքը համարեց գրի անցկացնել նաև հետևյալ շատ կարևոր տպավորությունը, որ ինքն ու իստիսովն էին ստացել իրենց բարձրապաշտոն գրուցակիցներից:

«Նախ խոսեց իստիսովը, — գրում է հայ պատվիրակը: — Իհարկե, մեր վիճակը շատ էր ծանր, և իստիսովն աշխատում էր մերժողական մեր պատասխանը ներկայացնել առավելապես ցիվիլիզացիոնական ձևի մեջ՝ ջանալով թուրքերի ուշադրությունը շեղել զլիսավորից և մեջտեղ քաշել երկրորդական հարցերը: Ինձ

«Նախ խոսեց իստիսովը, — գրում է հայ պատվիրակը: — Իհարկե, մեր վիճակը շատ էր ծանր, և իստիսովն աշխատում էր մերժողական մեր պատասխանը ներկայացնել առավելապես ցիվիլիզացիոնական ձևի մեջ՝ ջանալով թուրքերի ուշադրությունը շեղել զլիսավորից և մեջտեղ քաշել երկրորդական հարցերը: Ինձ

թվաց, թե իստիսովի պատասխանի մեջ թուրքերը կարող են գիտել տատանումի նշաններ, որոնք և իրենց հիմք կտալին ավելի համառելու: Դրա համար էլ ինքս անհրաժեշտ համարեցի շատ կարճ, բայց շատ որոշակի ու աներկրիմի արտահայտություններով նկարագրել մեր վերաբերմունքը զլիսավոր հարցի նկատմամբ: Ես համարյա բառացի ասացի հետևյալը. «Այն պահին, երբ դուք մեղանից պահանջում եք Ախալցխան, Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը, էջմիածինն ու Սուրմալուն, այսինքն՝ այն պահին, երբ դուք պատրաստվում եք հասցնել մահացու հարվածը հայ ժողովրդի քաղաքական, իսկ թերևս նաև ֆիզիկական գոյությունը, մեր միջև չի կարող լինել համաձայնություն որևէ հարցում: Ամենից առաջ պետք է լուծվի տարածքային հարցը, սահմանների հարցը: Այդ հարցի լուծումից էլ կախված պիտի լինի ամբողջ մնացյալը: Ես գիտեմ, որ մեր հրաժարվելու դեպքում դուք ուժ կգործադրեք, և դա մեզ համար կստեղծի նորա՛նոր վարհուրելի տառապանքների սպառնալիք: Այդուհանդերձ, քանի դուք դեռ չեք հրաժարվի ձեր պահանջներից, մենք չենք համաձայնի, որ ձեր զորքերը փոխադրեք մեր երկաթգիծով: Իմ բնկերն ասաց, որ դա շատ դժվար է, իսկ ես ասում եմ՝ դա պարպտական անհնար է»:

Հովհաննես Քաջազնունին գոհ էր իր ասածից: Նա այդ մասին էլ է գրել. «Ինձ թվաց (նույն կարծիքը հետո հայտնեց նաև իստիսովը), թե այս խոսքերն ինչ-որ չափով ներգործություն ունեցան, և թուրքերի խոսելու տոնն իշավ իր արհամարհական ու ամբարտապան բարձրերից: Նրանք դեռ երկար ժամանակ փորձում էին համոզել մեզ, որ զիջենք: Բայց մենք հաստատ կանգնած էինք մեր դիրքերում:

Այդպես էլ, ոչ մի համաձայնության չգալով՝ մենք բաժանվեցինք զիշերվա երրորդ ժամին»:

Նրջանի՛կ անտեղյակություն, որով իրենց օրորում էին այդպիսի էլ բռնազրավիչ թուրքին մինչև վերջ չճանաչած հայ բանաստեղծները:

Խալիլն ու Վեհիբը նրանց համառությունը ստուգեցին (եթե նրանց ունեցածն էլ կարելի էր կոչել համառություն, որը պետք է հոգս ցնդեր երկու շարաթ հետո): Ստուգեցին իրենց համար ձեռնառու եղանակներով. նախ հարձակվեցին, հետո բարեկամական ժեստեր արին, հետո էլ զիջումների խոստումներից անցան

սպառնալիքին... Երբ տեսան, որ ընդդիմախոսների ձեռքին ոչինչ չկա և տալիք էլ ոչինչ չունեն, նրանց թմրեցրին իրենց ձևական անտարբերությամբ: Իբր թե, չեք ուզում-չեք ուզում, ձեր աստվածը ձեզ հետ...

Հաջորդ առավոտյան իսկ ֆերիկ-մարշալ Վեհերը ռազմա-ճակատ հասավ և, ոտնատակ տալով պայմանագրությունը, իր զորքը տարավ Ալեքսանդրապոլի վրա:

Այստեղ ես վերստին պիտի դառնամ Ալեքսանդրապոլի անկ-ման ականատեսի հիշատակարանին:

«Մայիսի 15-ի վաղ առավոտյան թուրք մի սպա մտնում է Ալեքսանդրապոլ, փնտրելով գտնում քաղաքի պարեո գնդապետ Յանկովսկուն և նրան է հանձնում իր հրամանատարությունից բերած ծրարը՝ պահանջելով շտապ կարգով պատասխանել նրա մեջ եղած կարգադրությանը:

— Ի՞նչ կարգադրություն է,— հարցնում է պարետը:

— Բա՛ց արեք, կարգացե՛ք, կիմանաք,— բացատրում է սպան:— Հայոց կորպուսի հրամանատարին է ուղղված, նրա բացակայության դեպքում՝ ձեզ: Վերջնագիր է, որին պետք է պատասխանեք երեք ժամվա ընթացքում:

Հայկական կորպուսի հրամանատար Թոմաս Նազարբեկովն այդ պահին գտնվում էր քաղաքում: Երեկոյան գնե՛րալ Արեշևը մեծ կերուխում էր սարքել նրա հրաժեշտի առթիվ: Բոլոր կարե-վոր հրամանատարներն այնտեղ էին եղել, և տաքացած գլուխ-ները, իրար հերթ չտալով, գտնում էին իրենց սպարապետին, խոստանում էին նրա հրամանով թուրքին ետ քշել մինչև էրզրում, չնայած պարզ էր մի բան, որ Նազարբեկովն էր քշվում. ետ թե առաջ՝ դժվար էր պարզել, քանի որ նրա շտաբը, Ալեք-սանդրապոլում պահելն այլևս անհնար համարելով, նախորդ օրն էին ուղարկել Ղարաբախի սահման, և հաջորդ օրն էլ շտաբի ետևից ինքը՝ մեծ զորապետը պիտի գնար: Կերուխումն այդ առթիվ էր կաղ-մակերպված:

Ըստ երևույթին, ամեն պարագայի հարկ էր պահել մոնդիրի պատիվը: Ինչ էլ որ լինի, Հայոց սպարապետին էին հրաժեշտ տալիս, և հարկ էր, որ հրաժեշտի արարողության մասին եր-կար խոսվի: Եվ Արեշևի կաղմակերպած այս ուրախության օրի-նակով խնջույքներ եղան նաև զորանոցում, տեղաբնակ հրամա-նատարների տներում ու մոտակա գյուղերում: Ի՞նչ մեծ մեղք

է, որ,— մտածել էին կաղմակերպիչները,— հայ զորականն իրավունք չունի՞ մեկ անգամ իրեն անհոգության տալու: Ձե՞ որ պատկի տոնն անգամ չէին նշել և մարդիկ մի կարգին չէին էլ թաթախվել:

Այս անհոգությունը թելադրված էր, իհարկե, նախ և առաջ թուրքերի վարքով. վերջին քսան օրերի ընթացքում իրենց այնքան հանգիստ են պահել, որ կարելի էր մտածել, թե նրանք իրենց խնդիրը կատարել են՝ 1877 թ. սահմանին տիրանալով և դրանից զերևր որևէ քայլ կատարելու ո՛չ ախորժակ ունեն, ո՛չ էլ հատ-կապես ուժ:

Քաղաքի պարետը հրավիրված չէր կերուխումի, և նա լավ գիտեր, որ սպիտակ ագռավի դերով ինքը չպետք է այնտեղ գտնվեր: Իրեն պարեո էր նշանակել Անդրկովկասյան զորքերի ընդհանուր հրամանատար Լեբեդիևսկին: Նշանակել էր Նազար-բեկովի գլխի վրայով, և դա բավական էր, որ այս մարդը և՛ պա-րետ լինի, և՛ շիկնի: Իսկ սա նշանակում էր՝ քաղաքը և՛ պարետ ունի, և՛ շունի:

Նազարբեկովը դեռ չէր սթափվել գիշերվա կերուխումի աղ-գեցությունից: Աչքերը բացեց և պառկած տեղը, ձեռքերը զլխա-տակին, ընդունելով քաղաքի պարետ Յանկովսկուն, թոնթորաց.

— Ի՞նչ է պատահել, լույսը չբացված տնկվել եք աչքիս առաջ:

— Թուրքերից կարևոր ծրար կա, ասում են՝ վերջնագիր է:

— Կարևոր է, թե ոչ, դուք եք այս քաղաքի տերը, բա՛ց արեք, որ ոչնցեք անելիքը: Ձե՞ որ ինքս եմ շրջաբերականով ձեզ իրա-վունք տվել, որ իմ բացակայությամբ գրույթյան տերը լինեք և ամեն ինչի պատասխանատվությունն առնեք ձեզ վրա:

— Ձեր բացակայությամբ, պարոն գնե՛րալ: Բայց դուք այստե՛ղ եք:

— Ե՛ս, և՛ս, սատանա՛ն տանի,— ճակատը շփեց գենե-րալը և վրդովված հարցրեց.— Իսկ ի՞նչ է գրված: Բաց արեք տեսեք՝ ի՞նչ են ուզում:

Յանկովսկին բացեց ծրարը և շշմած նայեց անծանոթ գրե-րին.

— Ոնց որ պարսկերեն է, պարոն գնե՛րալ: Սրանք միշտ ֆրանսերեն էին գրում: Գոնե իրենց լեզվով լինեք, շտաբում կարդացող կգտնեինք:

— Նման դեպքերում ես քաղաքում եմ գտնում այդ մարդուն: Եվ դո՛ւք եք այս քաղաքի տերը: Գնացե՛ք, գտե՛ք, որոշեցե՛ք անկի՞քը:

Յանկովսկին պարսկերեն իմացող չհայտնաբերեց քաղաքում և ուղևորվեց թուրքերի մոտ, որպեսզի նրանցից իմանա, թե ինչն գրելու իսկ նազարբեկովը նրա գնալուց հետո փորձեց քունը չարունակել: Հայտնեց ապիկար պարետին: Համհարզին կոպտեց հիմար այցելութուններով իր հանգիստը խանգարելու համար... Եվ հետո էլ անսովոր աղմուկից վեր կացավ, տեսավ՝ քաղաքում սողմո՜ւ-գոմո՜ր է: Դու մի ասա, թուրքերը պարսկերեն ուղարկած վերջնագրով պահանջած են եղել երեք ժամվա ընթացքում քաղաքը հանձնել իրենց, հակառակ պարագային պետք է ամբու՜թյունները հողին հավասարեցնեին: Եվ այդ երեք ժամն անցել էր:

Հայոց սպարապետի աչքի առաջ Ալեքսանդրապոլը կործանվում էր: Արկեր էին, որ պայթում էին այս ու այնտեղ: Փողոցները լիքն էին զաղթականներով: Զորքի մի մասը զորանոցը լքած հեռանում էր քաղաքից, որովհետև ավագ ու կրտսեր հրաժանատարներից շատերը նախորդ օրվա մեծ կերուխումից հետո՞ իրենց տվել էին տևական հանգստի:

Գեներալ Արեշևն իր մտերիմների հետ քաղաքի այս թոհու՜ բոհի մեջ հաղվով գտավ սպարապետին և պաղատագին հոր՝ գրեց անմիջապես հեռանալ քաղաքից:

— Մենք հիմա անզոր ենք բերդը պահել, և ուր որ է թուրքերը ներս կմտնեն: Ի՛նչ ազգային աղետ ու խայտառակություն կլինի, եթե Հայոց սպարապետը գերի ընկնի թշնամու ձեռքը, — արտացավ, անկեղծ հուզվումով նրան բացատրեց փոքր գեներալը:

Վերջապես հաջողվեց նազարբեկովին նստեցնել իր «Մերսեդեսը»: Գեներալ Արեշևն ու փոխգնդապետ Եղիազարովը նրան թիկնապահ դարձան և, զաղթականների հեղեղը ճեղքելով, հետևից փոշու ամպ թողնելով, սպարապետական մեքենան հասցրին Օրթաքիլիսա գյուղը:

Օրթաքիլիսայում նրանց հայտնեցին, որ Ալեքսանդրապոլի խուճապն անցել է, կարգը վերականգնվում է: Եվ «Մերսեդեսը» մեկ էլ վերադարձավ իր իսկ լքած քաղաքը:

Սակայն այստեղ պարզվեց, որ քաղաքի խուճապն անցել է

նրա պարսկումով: Ճիշտ է, իրենց դիրքերում էին գտնվում փոխգնդապետ Կարաբեշիշյանն ու առաջին գնդի հրամանատար Սամարյեցի: Սակայն սրանք երկուսով ի՛նչ պիտի անեին, երբ նահանջել էր զորքի մեծագույն մասը, իսկ քաղաքում գտնվող ավելի քան հարյուր երեսուն թնդանոթներից ոչ մեկը չէր գործում, հարյուր գնդացիներից և ոչ մեկը չէր հնձում բերդաքաղաքի վրա գրահի նկող թուրքական շարքերը:

Այո՛, քաղաքի պաշտպանութանն ի սպաս էին դրված 134 թնդանոթ, 100 գնդացի: Քաղաքի պահակազորը հաշվում էր 5576 զինվոր ու 506 սպա, որոնցից բացի Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում էին գտնվում ավելի քան տասը հազար մարտիկ և 1160 սպա (Հայկական առաջին դիվիզիան, Հայկական միացյալ դորամասը, Անդրանիկ զորավարի հատուկ ջոկատը): Պահակազորի հետ միասին այս բոլորն անում է տասնվեց հազարանոց մի բանակ, որի դիմաց թուրքերն Ալեքսանդրապոլի վրա էին եկել բնդամենը յոթ հազարանոց զորքով:

Զի կարելի կասկածել, որ տասնվեց հազարանոց բանակով յոթ հազարին հաղթելն ավելի հեշտ է, քան հակառակը: Զի կարելի կասկածել, որ գործը լավ կազմակերպելու դեպքում քաղաքի բնակչությունը ևս դուրս կգար իրեն պաշտպանելու, քանի որ, միևնույն է, պաշտպանվելով որոշ զրկանքներ կրելն ավելի թե՛ անհղություն է, քան գաղթի ճամփան բռնելը կամ տեղում մնալով թուրքի կամայականություններին ենթարկվելը:

Գնդապետ Յանկովսկուն հաջողվել էր թուրք հրամանատարությունից մի քանի ժամ ևս պոկել քաղաքի բնակչությունը տեղահանելու և զորքը 25 կիլոմետր քաղաքից հեռացնելու համար: Երբ այս բոլորը նա զեկուցեց նազարբեկովին, վերջինս զայրույթից եռում էր: Հենց փողոցում գոռոռաց գնդապետի վրա, նրան համարեց անբան ու անհասկացող մարդ և կարգադրեց նորից գնալ թուրքերի մոտ ու նրանց պահանջներն իմանալ ավելի հանգամանորեն: Կարծես ճակատի գծի վրայով թուրքերի մոտ գնալ-զալը պապոնց տուն այցելելու պես մի բան է, կամ էլ շատ կարեւոր է, թե թուրքերն ի՛նչ տեսակ մանրամասներով են պահանջում Ալեքսանդրապոլը:

Թուրքերի տված ժամկետը լրացել էր, վերսկսվեց քաղաքի ոմբակոծությունը: Նազարբեկովն իր մոտ հրավիրեց քաղաքի մեծավորներին ու հրամանատարական կազմի մնացորդներին և

կարգադրեց, որպեսզի քաղաքը դիշերով հանձնեն, եթե թուրքերի պահանջներն ամոթալի չլինեն: Այդ էլ շեշտեց՝ «եթե թուրքերի պահանջներն ամոթալի չլինեն»: Իսկ եթե ամոթալի լինե՞ն: Չասաց, թե այս դեպքում ի՞նչ պետք է անել: Շտապում էր: Ալեքսանդրապոլը հոգեվարքի մեջ թողած՝ նստեց իր մեքենան և հեռացավ դեպի Մեծ Ղարաքիլիսայի կողմերը, ուր իր շտաբը պիտի տեղավորված լիներ:

Նազարբեկովի հեռանալուց հետո միայն տեղ հասավ քաղաքի պարետ Յանկովսկին՝ բերելով թուրքերի պահանջի մամամասները: Ահա նրանք.

ա) Պետք է անմիջապես հանձնել Ալեքսանդրապոլն ու նրա մեջ գտնվող ամբողջ զինամթերքը.

բ) Թուրքաց զորքի մի մասը քաղաք պիտի մտնի այնտեղ կարգ ստեղծելու և պաշտպանելու համար (հայտնի է, չէ՞, որ թուրքերը լավ կարգ ստեղծող ու պաշտպանող են), մյուս մասը կշարժվի դեպի արևելք.

գ) Հայոց զորքերը պետք է ետ քաշվեն, դիրքավորվեն Ախուրյանից 25 կմ հեռավորության վրա.

դ) Երկաթուղային կայարանը, դեպոն, արհեստանոցները, շոգեմեքենաները և քաղաքի ու բերդի մեջ ամեն ինչ պետք է մնան անվնաս:

Դժբախտաբար, Նազարբեկովն այլևս տեղում չէր, որպեսզի որոշեր՝ թուրքերի այս պահանջներն ամոթալի՞ են թե՞ ոչ և հատկապես ի՞նչ աստիճան ընդունելի են:

Եվ մայիսի 15-ի երեկոյան թուրքերը մտան Ալեքսանդրապոլ: Չօգնեցին քաղաքի բնակիչների պարզած ճերմակ դրոշները: Ի՞նչ մի նշանակություն չունեցավ քաղաքի պարետի հետ կազմած պայմանագրությունը: Թուրքն էր խուժել հայկական քաղաքը և սկսեց գործել թուրքավարի. նախ և առաջ կողոպտում էր պահեստներն ու տները, որպեսզի գաղթողները չհասցնեն իրենց հետ դուրս տանել որևէ բան, որ արժեք ունի նվաճողի համար: Այա սկսվեցին կոտորածները, բռնություններն ու բռնաբարությունները: Վաղուց էր, ինչ թուրք ասկյարը ոտք չէր դրել Արաքսից ու Ախուրյանից այս կողմ, դրա համար հին ծառավը հագնեցնելու մարմաջով թափվել էին տները, խողբրի պես տակն ու վրա էին անում: Նրանցից փախչող կանայք ու աղջիկները խառնվում էին Արարատյան դաշտի ճանապարհը բռնած խմբերին:

Փաղաքում մնացածների հետ արդեն հաշվեհարդար էր տեսնում զազալած թուրքը, որին իր իսկ հրամանատար վեհալք փաշան հավատացրել էր, թե հայերը նրա ցեղակիցներին տանջել են ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կովկասի քաղաքներում ու գյուղական վայրերում:

Ահա այսպես ընկավ Ալեքսանդրապոլը, որից հետո դեպի Վաղարշապատ ու Երևան տանող ճանապարհի վրա ոչ մի լուրջ ռազմական ամրություն չկար, և թուրքն անարգել մտնում էր Արարատյան նահանգը՝ Հայոց աշխարհի սիրտը, ինչպես այդ նահանգն էր ճանաչվում հնագույն ժամանակներից ի վեր:

Ալեքսանդրապոլն ընկավ, և թուրքերը տիրացան ոչ միայն այդ բերդաքաղաքին, այլև Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծին, որին խաղաղորեն տիրելու համար Բաթումում հայ պատվիրակների հետ, իբր թե, բանակցություններ էին վարում:

Ալեքսանդրապոլն ընկավ, և այն ժամանակ արդեն բոլորի համար պարզ դարձավ, որ դա հայոց վերջի սկիզբն է:

Բայց ո՞վ էր մեղավոր: Ո՞ւմ կամ ինչի՞ պատճառով ընկավ և այն էլ այդքան հեշտ ու հանկարծակի՝ մի քաղաք, որը, ինչպես հայտնի էր ժամանակակիցներին, պետք է դիմադրեր ու դիմադրաբար շատ ավելի, քան նվաճող թուրքի ճանապարհի բոլոր ռազմական կետերը՝ էրզրումից մինչև Կարս:

Անկասկած, ամեն պատերազմում էլ զորքն է կռվողը: Բայց ինչպե՞ս կռվեց Ալեքսանդրապոլում ու նրա շուրջը տեղակայված տասնվեց հազարանոց բանակը, որ նույնիսկ մի քանի ժամ էլ չդիմացավ քաղաքը: Տասնվեցհազարանոց բանակ՝ շուրջ յոթ հազարի դիմաց: Եթե տասնվեց հազար զինվորներ դատարկաձեռն ու անզորձեռն էլ լինեին, յոթ հազարը նրանց կոտորելու և վրայից անցնելու համար գոնե մեկ ամբողջ օր կպահանջվեր: Ուրեմն, զո՞րքն էր մեղավոր, որ չկռվեց, ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց, և թուրքն անարգել ու անպատիժ մտավ քաղաք, հղփացավ նրա բարիքներով:

Պատմաբանն այս պարտության միակ պատճառ է համարում Հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար Թոմաս Նազարբեկովին ու նրա վատարի օգնականներին, որոնք չկարողացան հայոց ուժերը կազմակերպել վճռական ճակատամարտի համար: Մեկ ուրիշն էլ, ռազմական գործի իմացությունը զինված, գրտնում է, որ այն ժամանակ հայոց ուժերը պարզապես անբա-

վարար էին հաղթանակ տանելու համար, և կազմակերպչական ի՛նչ եռանդ էլ որ գործի դրվեր, մեկ է, վաղ թե ուշ այդ ուղտը պիտի չոքեր հայ ժողովրդի դռանը:

Պարտության պատճառի մասին գրել է նաև ինքը՝ գեներալ Նաղարեկովը: Նա տեսնում է՝ թուրքերի կողմից հանկարծակի ու անսպասելի հարձակման ենթարկված քաղաքը թողնելուց առաջ ինքը մի քանի լուրջ կարգադրություններ էր արել: Ահա այդ կարգադրությունները. «...կոխվել եռում էր, թեև բերդի հրետանին չէր գործում: Գեներալ Արեշևն իր շտաբով ղեկավարում էր մարտը: Պարետը գեռես չէր վերադարձել: Կարգադրեցի, որ սեղակալն ստանձնի նրա պարտականությունների կատարումը: Գեներալ Սիլիկյանին հաղորդեցի թուրքերի հարձակման անցնելու մասին: Անդրանիկին կարգադրեցի անմիջապես շարժվել ղեպի Ալեքսանդրապոլ և գործել թշնամու թիկունքում, որը շրջանցել էր մեր աջ թևը: Սակայն, ցավ ի սիրտ, կարգադրություններս չկատարվեցին»:

Շարադրվածներից միայն մեկն է կարգադրություն, այն, որ ուղղված էր Անդրանիկին: Եվ մի՞թե այս մեկի չկատարումն էլ բավական էր, որպեսզի այդպես դուրսվեցին քաջքայվեր բերդաքաղաքի պաշտպանությունը:

Ես սասցի՝ Ալեքսանդրապոլի անկումը հայոց վերջի սկիզբը պիտի դառնար, և սա մոռյլ հոռետեսություն չէ, որովհետև հայոց զորքերը, որոնք, ըստ թուրքաց հետ Յանկովսկու ընդունած պայմանի, պետք է դիրքավորվեին Ախուրյանից 25 կիլոմետր հեռավորության վրա, — ոչ մի տեղ էլ կանգ չառան ու չդիրքավորվեցին: Ըստ երևույթին այդ անկարգ, անկանոն ու անզուգական հաջանջող խառնամբոխի մասին բարձր կարծիքի էր միայն թուրքական հրամանատարությունը. չէ՞ որ, այնուհանդերձ, հնարավոր էր համարել, որ այն անպայման կդիրքավորվի արդեն նվաճված Ալեքսանդրապոլից 25 կմ հեռու և կդիմադրի, կանի այն, ինչ որ չէր արել Ալեքսանդրապոլում: Իսկ իրականում ծայր էր առել անկազմակերպ նահանջի, դասալքություն և հուսահատ դեգերումների մի շղթա, որով խեղդվում էր հայ զինվորությունը: Զնգուն անուններով պսակված Երզնկայի, Մակվի գումարտակները, Խնուսի գունդը, գնդապետ Զախնյանի հեծյալ զորամասը և ուրիշ խմբեր տարբեր ճամփաներով գնում էին

ղեպի Արարատյան դաշտը: Նաղարեկովի հետ բախված ու դժգոհ Անդրանիկը 3500-անոց իր ընտիր ջոկատի հետ շարժվում էր ղեպի Ջալալօղլի: Մնացած զորքն էլ, գեներալ Արեշևի երաշխավորությամբ ու Նաղարեկովի առանձնահատուկ հովանավորությունը վայելող Բեկ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հասնում էր ղեպի Մեծ Ղարաքիլիսա, որտեղ հույս ուներ Հայոց կորպուսի շտաբի «նազմավարական հնարամտությամբ» փրկել ոտով-գլխով տանուլ տված պատերազմը:

Թուրքերը չէին շտապում հետապնդել նահանջողներին, նախ, որովհետև նրանք չէին կարող մտածել, թե նահանջն այդքան համատարած է ու արագընթաց, ապա, որ ամենակարևորն է, նրանք պետք է հիմնովին յուրացնեին ու մարսեին ձրի ստացած վիթխարի պարզևը՝ Ալեքսանդրապոլում մնացած անբավ պարենն ու ուղմամթերքը:

* *
*

Իսկ այնտեղ՝ Բաթումում՝ թուրքական պատվիրակությունը ձևացնում էր, թե բանակցությունները շարունակվում են: Հայ պատվիրակները ևս մի բան ձևացնում էին, իսկ թե ի՛նչ՝ իրենք ղեռ պարզ չէին պատկերացնում: Զգձգո՞ւմ էին իրենց պատասխանը Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ու Ալեքսանդրապոլ-Զուլֆա երկաթգծի վերաբերյալ: Այնպես էր երևում, թե Խատիսովն ուղղակի շշմած է իր պատվիրակության հնարամտության վրա. տեսնո՞ւմ եք, ահա այդպես մենք հարցը կախված կպահենք, և դուք՝ թուրքերդ, ստիպված կլինեք զիջումներ անել:

Մի անգամ նույնիսկ Զխենկելու մոտ այդ առթիվ թափանցիկ ակնարկ արավ, ասաց.

— Խալիլն ու Վեհիբը մեր առաջ վիղ են ծուկ. երկաթգծի են ուղում՝ Ատրպատական զորք փոխադրելու համար: Եվ մենք այնպես կանենք, որ դա թանկ նստի իրենց վրա:

Թող Զխենկելին իմանա, որ միայն իրենք ու մուսավաթականները չեն թուրքերի հետ իրենց հարցերը քննում առանձին-առանձին:

Իսկ եթե իրական վիճակը հարցնելու լինեք, այնտեղ մի այնպիսի տաղտկալի սպասում կար, որից բանադնացները լիակաթի

պէս էին: Թմրած, անշարժութեան գամված, մտածելու, դեպքերն արագացնելու ոչ մի ուժ չունէին և կարծես չէին էլ ուզում ունենալ:

Խառնուկան նամակ էին բերել իր թիֆլիսյան մի բարեկամից: Ավելի ճիշտ՝ իր նամակի պատասխանն էր դա. ինքը նրան մայիսի սկզբին էր գրել՝ պատմելով պատվիրակութիւններին կազմի ու թուրքերի ներկայացրած վերջնագրի մասին: Եվ հիմա պատասխան-նամակում նախկին պոլսեցի ծանոթն աշխատում էր իր թղթակցին գոնե որոշ չափով տեղյակ պահել հակառակորդների վարք ու բարքից: Ըստ երևույթին նամակից զգացել էր, որ Ալեքսանդր Խառնուկան իր հակառակորդներին գիտե միայն արտաքին տպավորութեամբ. «Խալիլ բեյը հաստ մարդ է, ուռած դեմքով, իսկ Վեհիբ փաշան, հակառակը, չոր մարմին ունի և ձայնն էլ՝ խլացնող»:

«Զհավատաք թուրք պատվիրակներին ոչ մի խոսքին,— գրել էր Խառնուկի ծանոթը:— Խալիլ բեյն այն ապերախտն է, որ բարեկամական ապաստան էր գտել Գրիգոր Զոհրապի տանը, երբ երիտասարդ թուրքերը հալածական էին նազիմ փաշայի հեղաշրջման առիթով: Այն ժամանակ Զոհրապի ոտքերն էր լիզում և երդվում էր նրա երախտիքը չմոռանալ հարյուր տարի: Սակայն Տասնհինգին, երբ Զոհրապի կինը նրան դիմեց՝ խնդրելով, որ պաշտպանի իր անմեղ ամուսնուն, նա հրաժարվեց նույնիսկ այդ խեղճ կնոջ աղերսանքը լսել մինչև վերջ»:

«Վեհիբը Տասնհինգի դահլիճներից է, սիրելիս,— գրում էր ծանոթը:— Ես իմ աչքերով եմ տեսել, թե ինչպես իր ասկյարներին կարգադրում էր խոշտանգել հայ անճարներին և չէր վրաստահում, երեկ մտածում էր, թե հանկարծ այդ ճիվաղները կարող են թերանալ, կանգնում, իր կարգադրութեան կատարումն էր դիտում մինչև վերջ»:

Խառնուկան այդ նամակի մասին ոչինչ չստաց գործակիցներին: Մտածում էր, թե ծանոթը, Տասնհինգի դժոխքով անցած մարդ, դառնացածութիւնից գուցե թե չափն անց է կացնում: Նա պատրաստ էր առհասարակ ոչ մի նշանակութիւն էլ չտալ ստացած տեղեկութիւններին: Բանակցող կողմերն իրենց ներսում կարող են հազար ու մի գաղտնիք ունենալ, նույնքան էլ ծրագրեր ու նկրտումներ: Կարևորն այն է, որ այդ թուրքերը

մեղնից չեն թաքցնում մեր գործին վերաբերող իրենց բոլոր մտածումներն ու ծրագրերը: Իսկ մնացյալի վրա թքած:

...Եվ Խալիլ բեյն ինքը ջուր մաղեց այս անտեղյակ երջանկության կամ երջանիկ անտեղյակության վրա: Խալիլ բեյը, որին Խառնուկան ուղղակի Խալիլ էր կոչում իր գործակիցներին շըրջանում. «Խալիլն ասաց», «Ես քիչ առաջ Խալիլին մի գիտողութիւն արեւ»: Ահա այս Խալիլը, թուրքական պատվիրակութեան ղեկավարն ու «հաստ մարդը», մայիսին 18-ի թե 19-ի առավոտյան հանդիպելով Խառնուկին, նրա բարեկին պատասխանելու փոխարեն, հենց այնպես, իբր ոչ մի կարևորութիւն էլ չունի, նետեց.

— Կարող եմ շնորհավորել. ձերոնք Ալեքսանդրապոլը հանձնեցին:

— Ալեքսանդրապոլը,— շնչահեղձ եղավ հայոց պատվիրակութեան ղեկավարը:— Ո՞նց հանձնեցին: Զէ՞ որ գինադադար էր:

— Մերոնք ներս մտան, և ձերոնք էլ հանձնեցին: Ընդո՞ւ է, գինադադար էր, և համարյա առանց կրակոցի հանձնեցին,— լարծուն մի բարեկրթութեամբ, քողարկված շարախնդութեամբ հաղորդեց Խալիլ բեյը և չնայեց էլ, որ տեսնի՝ իր հաղորդած լուրն ի՞նչ տպավորութիւն թողեց մարդու վրա:

Օղբ ծանրացավ: Պարզ, արեկա եղանակ էր, սակայն միանգամից աշխարհը մթնեց Խառնուկի համար, նրա սրտի զարկերը մուրճահարվածների ձևով խփում էին ականջների տակ և քունքերին: Ուշքը գլուխը եկավ միայն այն ժամանակ, երբ Քաջաղ-նունին և Վրացյանը, ուրիշներից տեղեկացած լինելով կատարվածի մասին, եկան, որպեսզի խելք-խելքի տան մեծ աղետի առաջն առնելու համար:

* * *

Ես չգիտեմ՝ ո՞ր ժողովրդին է պատկանում ծնունդն այն իմաստութեան, որն ասում է. հաղթողին չեն դատում: Բայց իսկապէ՞ս հաղթողին չպետք է դատել: Կամ մի՞թե պարտվողը,— նա, որ հնար չի ունեցել հաղթական իր ծունկը դնելու դիտապաստ ընկած հակառակորդի կրծքին,— պետք է միայն դա-

տապարտված մնա խայտառակության, սերունդների՝ մեկմեկու փոխանցվող պարսավանքին...

Հաղթողին չե՞ն դատում:

Հայն իր բազմադարյան պատմության դժվար բավիղներում պարտություն շատ է տեսել, որպեսզի խորշի խորքինակ ինքնագոհ իմաստակությունից: Հայը միշտ էլ փոքր ուժերով կռվել է իր մեծաքանակ թշնամիների դեմ և, ինչու՞ թաքցնել, շատ է պատահել, որ անհավասար ու ասեղ այդ ճակատամարտերում նրան վիճակվել են պարտություն, կոտորած, արհավիրքներ ու մահեր: Դրա համար էլ նա փարվել է ուրիշ մի իմաստություն: չիմացյալ մահը մահ է, իմացյալ մահը՝ անմահություն: Իմացյալ մահը, որ անմահացնում է ոչ միայն հայրենիքի ու նրա սրբազան գործի համար ընկածին, այլև բովանդակ ազգին...

Տասնամյակների հեռվից հեշտ է դատել հայրենիքի զինվորությունը, առավել ևս՝ զորավարներին, որոնց մեղքով կամ անճարակության պատճառով բախտորոշ ճակատամարտեր են տանուլ տրվել:

1918 թ. գարնանը հայոց զորամասերը բոլոր ճակատներում անկարգ նահանջում էին թուրքական բանակների առաջ: Նահանջող զորամասերը հրամանատարներ ունեին, որոնք արիության բազմաթիվ օրինակներ էին տվել անցյալ պատերազմներում: Ժակատների հրամանատարները ուսական բանակի շարքերում, կայսրության փառքի համար չէին խնայել իրենց արյունը: Եվ, վերջապես, կար զորքի գլխավոր հրամանատարը, բազմափորձ ու անվանի մի գեներալ, որը հինավուրց կարգով պետք է կոչվեր Հայոց սպարապետ:

Հայոց սպարապետները, ըստ օրինաց երկրի, բանակն իրենք էին առաջնորդում մարտի, իրենք էին զորքին տալիս անձնագոհություն օրինակ, որ լինում էր թշնամու ջարդ, նաև սեփական անձի նահատակություն: Հին օրերի սպարապետը չունեի առավել բարձր նպատակ ու պատիվ, քան հայրենիքի համար զոհվելը: Եվ մեծագույն խայտառակություն էր, եթե ասածու կողմից իրեն վերապահված մահը նա ընդունում էր իր հարկի տակ, խաղաղ իր անկյունում: Հին պատմիչները մեղ են ավանդել մի այդպիսի տարօրինակ մահ, որ բաժին էր հասել Մամիկոնյան սպարապետական տոհմի քաջազարմ ներկայացուցիչ Մանուկին: Երբ ծեր սպարապետը հիվանդ պառկած էր անկողնում, և հա-

րազատներն ու երկրի տերերը հավաքված էին նրա շուրջ, նա ամենի ատաղ մերկացավ, բացեց մարմնի բոլոր անդամները, անհարմար չզգաց նույնիսկ ամոթը ցույց տալ: Ասաց՝ տեսե՛ք, թե ինչպես ողջ մարմնիս վրա մի դրամի մեծության չափ ողջ տեղ չկա, քանի որ վերքերով եմ ծածկվել պատերազմների մեջ: Հետո նա սկսեց ազդեցություն լալ: Ասում էր. «Մանկությունից ի վեր ես արյունահեղ կռիվներում եմ եղել, ամեն վերք հանձն եմ տուել քաջությամբ, սակայն ինչու՞ բախտ չունեցա մեռնելու պատերազմի մեջ, երկրիս համար, հայ ազգի ու եկեղեցու համար... Ես երբեք չէի խնայում իմ կյանքը, բայց և այնպես ինձ վիճակվեց կյանքս ավանդել անփառունակ մահով՝ անկողնում պառկած»:

Այդպես էր կարգը Հայոց աշխարհում: Սպարապետը բանակն առաջնորդում էր մարտի, գնում էր զորքի առջևից, կոպում էր քաջաբար և հայրենիքի ու ազգի համար մարտում ընկնելը համարում էր փառքերից մեծագույնը:

Հայոց նոր սպարապետն էլ էր գնում իր զորքի առջևից, սակայն, դժբախտաբար, նահանջող զորքի, որի առջևում արդեն հայրենի երկրի վերջին սահմանն էր մնացել, և սպարապետը՝ մեջքը հենած այդ սահմանին՝ իբրև մահվան պատին, օգնություն էր աղերսում, ու նրան օգնող չկար:

Գուցե նա տեղյակ չէ՞ր հին հայոց սպարապետների մարտական վարք ու բարքին, չէ՞ր կարդացել նրանց անձնագոհություններին նվիրված հնավանդ երկերը: Չէ՞ որ չգիտեր հայրենի և իր եկեղեցականների հետ խոսում էր ուսերեն, կամ օգնության էին հասնում թարգմանիչները: Արևմտահայ հասարակական գործիչ վահան Փափաղյանին էր բախտ վիճակվել դատարկվելիք Ալեքսանդրապոլում միջնորդ-թարգմանիչ լինելու նազարրկովի ու զորավար Անդրանիկի միջև: Այդպես էլ հայոց երկու նշանավոր զորավարներն իրար չէին հասկացել, և մեր ազգային հերոսը հեռացել էր վրդովված: Ասել էր.

— Թող գալիքը գան, ինձ ուտեն, թե որ Հայոց սպարապետն իր զորքի հետ պիտի խոսի թարգմանչի միջոցով:

Բայց չէ՞ որ այդ սպարապետը նաև քաջության ու զորավարական հմտության օրինակներ էր տվել Արևմտյան Հայաստանում, երբ նրա հրամանին ենթակա էին ուսական կանոնավոր զորամասերը, երբ հայ կամավորական խմբերն իրենց կործա-

նարար հարվածներով թշնամուն ստիպում էին դուրս պրծացնել...

Ալեքսանդրապոլի անկումը, իսկ ավելի էիշտ՝ նրա անփառունակ հանձնումը թուրքերին, ըստ երևույթին, այն ճակատագրական կետերից էր, որոնք միանգամից բեկում են մարդու անունը, և այնուհետև մոռացվում է, թե այդ անվան տերն ի՞նչ է արել առաջներում: Հենց իրենք՝ ալեքսանդրապոլցիները, տեսնելով հսկա մարմինն ափալ-թափալ մեքենայի մեջ խցկող զորավարին՝ չկարողացան զսպել իրենց լեզուների խռտուռը, ետևից կանչեցին.

— Նազարբեգով-Նազար-բեգով:— Հետո տեսան, որ առանց ետ նայելու սլանում է դեպի Ղարաքիլիսա, փորները բռնած, այդ ողբերգական պահին քրքշալով իրենց մեջ ուժ գտան գոռալու:— Նազադ բեգով, նազադ բեգով:

Սրամիտ մարդ լինեք այդ Նազարբեկով զորավարը, գոնե հետագայում, երբ կանգ էր առել Ղարաքիլիսայում, կամ էլ հենց Գիլիջանում, որ նրա վերջին ապաստանն էր դարձել, և հավաստի լուրերով՝ ամբողջ Հայաստան աշխարհին հայտնի էր դարձել, թե ինչպես թուրքերը Ալեքսանդրապոլը գուր տեղը ռմբակոծելուց հետո, քաղաք էին մտել տոնական շքերթով, առանց տեղացիներից մի գնդակ, թեկուզ մի ապտակ վայելելու,— ահա այս ժամանակ, գոնե ստացած փոթ-անվանն ի հատուցում, կասեք՝ ա՛յ ալեքապոլցիներ, ա՛յ գյումրեցիներ, բա դա անելու՞ բան էր, որ դուք ձեր քաղաք-ամրոցն այդպես տոնական ճաշասեղանի պես բացեցիք-փռեցիք թուրքի առաջ...

«Բայց ո՞վ էր ինքը՝ Թումաս Իվանի Նազարբեկովն իբրև մարդ, գեներալ և հատկապես Հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար, այսինքն՝ Հայոց սպարապետ:

Զորավար Նազարբեկովի մասին շատերն են գրել: Գրել են նրա անձնական բարեկամները և առհասարակ բարյացակամ մարդիկ, որոնց համար այդ հին ու փորձված, ռուսական պետությունից երեք մեծ պատերազմների բովով անցած զորականը պատշաճ բանականություն, ռազմական հմտություն և խիզախություն օրինակ էր՝ առանց որևէ շոշափելի թերություն: Իսկ անբարյացակամների ներկայացրած զորավարը պատահաբար ունեցել է նաև հաջողություններ, երբ ինքնըստինքյան պատահական մարդ էր իբրև ժամանակի հայկական զինվորության գլխավոր հրամանատար:

Ինձ թվում է՝ ավելորդ կլինի այս երկու ծայրահեղությունները հաշտեցնելու ամեն փորձ: Մանավանդ, որ հրապարակված ու անտիպ մեծաքանակ նյութերի մեջ կան նաև լուրջ, համոզիչ կարծիքներ: Ահա նրանցից մեկը, որի հեղինակը Նազարբեկովի երկարամյա ծանոթ-բարեկամն է, Թիֆլիսի հայկական ղեկավար Ջրջանակի ոչ երկրորդական մի գործիչ՝ Գևորգ Մելիք-Վաթակոզով-Ղարապոլյանը: Նա, իր իսկ խոստովանությամբ, առիթներ շատ է ունեցել զորավարի հետ խոսելու մեզ հետաքրքրող խնդրի շուրջ և ահա թե ի՞նչ է գրել իր հուշերում: Ասում է՝ գեռես այն ժամանակ, երբ հայկական կորպուսը նոր էր կազմակերպվում, և հետագայում, «ընդհուպ մինչև իր մահը, նա (այսինքն՝ Նազարբեկովը.— Բ. Ու.) ինձ բազմիցս ասել է, թե հայերը հոգնել են, չեն ուզում կռվել, որ այդպիսի նյութից պծվար է կազմակերպել մարտունակ բանակ, և այդ պատճառով էլ, «քիչ հավանական է, որ հնարավոր լինի կասեցնել թուրք զորքերի առաջխաղացումը» (հուշերում այս շակերտները կան, որ կնշանակի՝ մեջ է բերված զորավարի ուղղակի խոսքը.— Բ. Ու.): Ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ հետագայում, նա այս բառերն այնքան հաճախ էր կրկնում (և պետք է ենթադրել՝ ո՛չ միայն ինձ), որ, պարզ է, նրանք չէին կարող լինել պատահական, այլ կամ գալիս էին խոր համոզմունքից, կամ անհաջողությունների համար արվող կշտամբանքները դիմակայելու պահանջից: Բայց ինքն իրեն բխում է օրինական հարց. նա այդպիսի կասկածամտության պարագային պե՞տք է իր վրա վերցնեք ազդալին բանակի կազմակերպչի ու գլխավոր հրամանատարի այդքան պատասխանատու դերը»:

Հուշագրողը, այս իսկապես օրինական հարցից հետո, նշում է, որ Նազարբեկովն առհասարակ չի ունեցել ո՛չ հիվանդոտ պատվախնդրություն, ո՛չ էլ բարձր պաշտոններից կառչելու սովորություն: Այս դեպքում ի՞նչը նրան ստիպեց ընդունելու, իր կարծիքով, դեպի անկասեցնելի կործանում գնացող ազգի զորքը գլխավորելու պատիվը: «Բացառապես՝ ժողովրդի առաջ ունեցած պարտքի գիտակցությունը»,— իր հարուցած հարցին այսպես է պատասխանում Գ. Մելիք-Ղարապոլյանը և ավելացնում. «Դրա մեջ էր նրա քաղաքացիական արիությունը, բայց գուցեև միաժամանակ... նրա պատմական սխալը»:

Սրան հետևում է հուշագրողի կարծիքը՝ այն օրերի հայ ժողովրդին ու նրա ցանուցիւր զորքին անհրաժեշտ հրամանատարի մասին: «Անձամբ ես մտածում եմ,— գրել է նա,— թե այն փոթորկոտ ու ճակատագրական շրջանում պահանջվում էր ուրիշ մասշտաբի, եռանդի, բնավորության, թերևս նաև ուրիշ տարիքի զորահրամանատար: Նազարբեկովը հին, կազմակերպված, կանոնավոր բանակի փորձառու գեներալ էր: Բայց տանուլ տված աշխարհամարտի փլատակների վրա շտապ կարգով ազգային նոր բանակ համալրելու և այն թուրքաց բազմափորձ, միայն իրենց երևույթով հայույթյան վրա սարսափ տարածող բանակների դեմ տանելու համար, ուրիշ զորավարների կամայականությունները և բիրտ ու ամբարտաւան խմբապետների քմահաճույքները հաղթահարելու համար, զինվորությանն ու ամբողջ ազգին ոգևորելու, առաջ տանելու համար պահանջվում էր ուրիշ տեսակ զորահրամանատար: Առավել անմիջական ու հնարամիտ, գործնական վիժխարի եռանդի ու անձնական հմայքի, բնատուր մեծ խելքի ու առողջ բնազդի տե՛ր և վճռակա՛ն, հենց միայն իր խել կերպարով ոգևորող ու ոգեշնչող, ահռելի գործնական եռանդով, թեկուզ նաև անդրկովկասյան իշխանություն՝ նենգաւժւոր թշնամու դեմ երերացող, անկայուն, հաճախ էլ դավաճանական վճիռներ հանող ղեկավարներին ընդդիմացող... Կարող են հարցնել. իսկ որտեղի՞ց գտնեին այդպիսի մարդուն: Հայկական վերին սպայության շարքերում եղե՞լ է առավել հարմար մարդ, քան Նազարբեկովը: Զգիտեմ: Գուցե չի էլ եղել: Սակայն հեղափոխությունը և գործը ծնում են առաջնորդներ, և թերևս այդպիսին պետք էր փնտրել ո՛չ անպայման կադրային զինվորականների շարքերում, այլ նրանց մեջ, որոնք առանձնապես հուսադրում էին իրենց տաղանդով, եռանդով ու կազմակերպչական ընդունակություններով: Այդպիսիսին պետք է այն շերտում վստահվել որ փակատորակա՛ն իշխանություն, ու նրա շուրջը, ինչպես այդ լինում է հեղափոխական բանակներում, շուտով կհազսակերպվեն ընդունակ գործիչների մի ամբողջ խումբ: Միայն այդպիսի առաջնորդի գլխավորությամբ 1917—1918 ճակատագրական թվականները կավարտվեն լավագույն արդյունքներով, քան ձեռք բերեց հայ տարաբախտ ժողովուրդը, որի միայն վերջին բեկորները փրկվեցին, շնայած նրա այն իսկական հերոսական խիզախումներին՝ գործված մի խղճով տա-

րածրի վրա, որը կիսով չափ բռնագրավվել էր թուրքերի կողմից և պիտի կոշվեր Հայկական հանրապետություն»:

Միևիթե-Ղարաբաղյան ալյուրի վերստին անդրադառնում է զորավար Նազարբեկովի կերպարին՝ տալով նրա ճակատագրական սխալի իր սեփական բացատրությունը: Նազարբեկովը,— ընդգծում է հուշագրողը,— հաշվի չէր առել, որ երբ պետական իշխանությունը երերուն է, կամադուրկ և գտնվում է խաբխրվելու վիճակում, պատմական պահի խնդիրը պահանջում է ինքնուրույն բեմեղն ու ինքնակամ վճիռներ հանելն ա՛յն մարդու կողմից, որին վստահված է ժողովրդի բախտը:

Սպառն՝ է Նազարբեկովի բարեկամի այս բնութագրությունը թե՞ ոչ, ես քննելու նպատակ չունեմ: Մանավանդ նրա այն հարցը, թե սպարապետության համար «Հայկական վերին սպայության շարքերում եղե՞լ է առավել հարմար մարդ, քան Նազարբեկովը»: Իսկապես եղե՞լ է, թե՞ ոչ՝ այդ կերևա հետագա իրական-պատմական դեպքերից, որոնք և կազմում են այս գրքի առանցքը:

Բայց ո՞վ էր, այսուհանդերձ, Նազարբեկովը, որի մասին այնպիսի ծայրահեղորեն հակասական կարծիքներ են պնդում նույնիսկ մերօրյա հեղինակները:

Գրական գործերից մեկում նա ներկայացվել է իբրև Քաջ Նազարի կրկնօրինակը: Իսկ Կովկասյան ճակատի գաղտնիքներին քաջատեղյակ մի հետազոտող փորձում է արդարացնել Հայոց նոր սպարապետին: Թվարկում է նրա անցյալ ծառայությունները նշանակալից, Անդրկովկասյան սեյմի հայատյաց ղեկավարների խարդավանքներն է հիշում, հայոց ռազմաճակատի վիճակն ահհուսալի... և ահա՛, պատրաստ է ուշացած, բայց գիտակա՛ն ու հիմնավոր արդարացումը:

Ների՛ր ինձ, ընթերցող, որ չպիտի փորձեմ հաստատել մեկի ասածը կամ ժխտել մյուսի տեսակետը: Ականատեսները համեմատելիս են միայն նրա արտաքինին վերաբերող տեղեկություններում: Ասում են՝ հաղթահասակ ու բարետես մարդ է եղել: Նաև ասում են՝ ձախ աչքի վնասվածքի շնորհիվ նմանեցրել են ռուս հռչակավոր այն զորավարին, որը նապոլեոնյան բանակները ներքաշելով մինչև իր հայրենիքի մայրաքաղաքը, հետո պարտիզանական պատերազմներով հյուժեց նրանց: Նմանություն, հավանաբար, եղել է, եթե իսկապես նմանեցրել են և աշ-

քից հետո էլ կոչել են նրա անունով. «Կուտուղովն է գալիս», «Կուտուղովը վրդովված է»: Սակայն ռազմավարական նմանությունն նշմարելն անհնար է, որովհետև հայ «Կուտուղովը» ոչ մի տեսակ պատերազմ վարելու տրամադրություն չունի և կառավարության լիազորություններով օժտված իր վերադասներին անվերջ ու անընդհատ հորդորում էր զինագազար կնքել, թուրքերն ի՛նչ պայմաններ էլ որ առաջարկելու լինեն...

Այստեղ իսկ ես խոսք պետք է տամ իրեն՝ Հայոց սպարապետ Թոմաս Նազարբեկովին: Թող նա ինքը խոսի (կամ կարգա իր գրածները), և ընթերցողը դատի նրա մասին:

Իմ ձեռքի տակ են Նազարբեկովի հեռագրերը հայ-թուրքական ռազմաճակատից՝ ուղղված Թիֆլիս, գնեբրալ Կվինիտաձեին և Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի նախագահին, որ Ավետիս Ահարոնյանն էր: Սրանք սովորական հեռագրեր չեն, որ ունենում են անարյուն բառերի կցկտուր շարքեր, և կարգալիս չես կարող որոշել՝ իմաստունի՞ր ձեռքի տակից են դուրս եկել, ինչ՞ հազիվ տառաճանաչ մահկանացուի: Սրանք հանգամանալից, ընդարձակ գրություններ են, որոնք ոչ միայն պատմում են զեպհերի ընթացքը ճակատում, այլև արտահայտում են հեղինակի հեղեբանական վիճակի շարժումը, նրա բնավորության գծերը, մարդկային արժանավորություններն ու թուլությունները:

Գտնելով այս հեռագրերից՝ չի կարելի չեզրակացնել, որ Նազարբեկովը վարժ ու կիրթ գրիչ է ունեցել: Իսկ այսպիսի մարդու մասին ընդունված է ասել՝ որտեղ նրա գրածը, այնտեղ էլ ինքը:

Մերմեն Հայոց նոր սպարապետ Թոմաս Նազարբեկովին փորձենք ճանաչել նրա գրածներից, որոնք հիմնականում ես տեսել եմ իր սեփական ձեռագրով, այսինքն՝ իր իսկ գրչի տակից ելած վիճակում: Իսկ մեր օրերում ձեռագրով ճշգրիտ որոշում են նաև նրա հեղինակի վարքն ու բնավորությունը, նրա հոգեբանության անսխալ պատկերն են տալիս:

«Այս մայիսի 10-ի ժամը մեկին Ղարաքիլիսա հասա Ալեքսանդրապոլից, որտեղից դուրս էի եկել երեկոյան ժամը 17-ին,— գրել է Հայոց սպարապետը:— Դուրս գալուս ժամանակ քաղաքի գրությունը ներկայանում էր իբրև կատարյալ անհուսալի. թուրքերն աչ թևում նվաճել էին Օրթաքիլիսան՝ կտրելով երկաթուղին և շարունակում էին հարձակումը Զաջուռի վրա: Ձախ թևում թուրքերը նվաճել էին Փոքր Ղարաքիլիսան և դուրս էին գալիս

Ալեքսանդրապոլի թիկունքը: Ծախսված էին բոլոր պահեստային ուժերը: Թուրքերի կողմից զինադադարի հանկարծակի խախտումը աներևակայելի խուճապ էր առաջացրել քաղաքում և շրջակա գյուղերում. ամբողջ բնակչությունը փախչում էր՝ իր հետ քաջկով նաև զինվորներին, որոնք նետվում էին փրկելու իրենց բնառնիքները, քանի որ տեսնում էին գրություն ամբողջ անհուսալիությունը:

Ալեքսանդրապոլից դուրս գալուց առաջ ես հրամայել եմ թուրքերի մոտ բանագնացներ ուղարկել՝ զորքի ու քաղաքի բնակչության ներկայացուցիչներից, որպեսզի մշակեն ըստ հնարավորին շահավետ պայմաններով քաղաքը թուրքերին հանձնելու կարգը: Դրա հետ միասին, այն ժամանակ ես գնեբրալ Արեշեին կարգադրել եմ գիշերվա ընթացքում նահանջել Զաջուռի լեռնանցքը՝ նախօրոք պատրաստված դիրքը: Հաղորդում եմ առանցքը՝ նախօրոք պատրաստված գիվիդիայի շտաբի պետի տված գեկույցը: Ձեկուցում Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ու բերդի հանձնման պայմանների մասին. առաջին՝ պարտավոր ենք ամբողջ սպառազինությունը թողնել քաղաքում կամ ղեկերը հանձնել, երկրորդ՝ քաղաք պիտի մտնի թուրքական զորքի մի մասը՝ այնտեղ կարգ պահպանելու համար, մնացած զորքը պետք է Արփաչայից 25 կմ հեռանա: Երրորդ՝ երկաթուղային կայարանը, դեպոն, արհեստանոցները, գնացքաբարձները, վագոնները և ամեն ինչ քաղաքում ու բերդում պետք է մնան անվնաս: Մայիսի 15-ի երեկոյան գրությունը. չնայած մեր մի շարք միջոցառումներին, թուրքերն աչ թևում ամրացել են Օրթաքիլիսայում ու նրանից հյուսիս գտնվող բարձունքներում, կենտրոնում կուտակվել են բերդի առաջ, ձախ թևում գրավել են Թափաղուկն ու Փոքր Ղարաքիլիսան, որտեղից էլ հարձակվել են դեպի արևելք: Մեր աչ թևը, շրջանցելով թուրքերին, հեռացել է դեպի սարերը: Զգիմանալով թուրքերի հարձակմանը, չորրորդ գունդը նահանջել է Զաջուռ՝ Դյուզբենդի շրջանից դեպի արևմուտք, մի մասով Օրթաքիլիսայի վրա գնալու, մյուս մասով էլ ձախ թևին օժանդակելու համար: Ձախ թևում երկրորդ ու առաջին գնդերը նահանջել են Մեծ Քափանակի շրջանի բարձունքները: Ութերորդ գունդը դժվարությամբ շարունակում էր մնալ Ալեքսանդրապոլի հյուսիս-արևելյան մասում: Մնացած զորամասերի ու բազմաթիվ չոկատների տեղադրությունն անհայտ է: Կարգադրու-

ված է եղել պաշտպանել Զաջուռի բարձունքները, և ժամը 24-ի կողմ ստացվել են վերոշարադրյալ պայմանները: Նկատի առնելով զորքերի քայքայվածությունն ու նվազ մարտունակությունը, ուշադրության առնելով, որ անհնար է Ալեքսանդրապոլի կայազորով գրավել Զաջուռի լեռնանցքից հյուսիս գտնվող տեղամասը, և այդ պատճառով էլ ըստընդունված հույս չդնելով Զաջուռի բարձունքները պահելու վրա, դիվիզիայի հրամանատարը որոշել է կատարել թուրքերի պայմանները և զորքերը ետ քաշել Գերքի գիծը՝ ճակատը պաշտպանելով և հեծելազորի միջոցով թևերին հետևելով, ուր և զորասյունները կարգի բերել և մարտն ընդունել, որի մասին հրաման է տրված:

1918 թ. մայիսի 16-ի ժ. 4 և 35 բռպե:

Սա դիվիզիայի շտաբի պետ Մացիկի ղեկույցն է Հայկական կորպուսի հրամանատար Նազարբեկովին: Նազարբեկովը, իր տաղանդավոր խոսքին առավել մեծ համոզություն հաղորդելու համար, այս հեռագիրը մեջ է բերում ամբողջությամբ, ապա կատարում է նաև սեփական եզրակացություն, որ հետևյալն է. «Նկատի առնելով զորագնդերի լիակատար քայքայվածությունը, մարտն ընդունելու և Զաջուռի դիրքերը պաշտպանելու բացարձակ անհնարինությունը՝ ես համաձայն եմ դիվիզիայի պետի առաջարկությանը և իրեն կարգադրել եմ զբաղեցնել նախատեսված դիծը:

1918 թ. մայիսի 16-ի ժ. 9 և 30 բռպե:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

Հայկական կորպուսի հրամանատարը հեռագրում Ալեքսանդրապոլից իր հեռանալու օր է համարում մայիսի 10-ը և ոչ թե 15-ը: Մի՞թե այսպես շուտ նա մոռացել էր իր նահանջի հանգամանքները: Թե՞ թիֆլիսում նստածների առաջ էր անհամար, որպեսզի քաղաքը թուրքերին հանձնվեր իր աչքերի առաջ, իր իսկ անմիջական մասնակցությամբ:

Ավելորդ չէ նշել նաև, որ դիվիզիայի պետի հեռագրում դրությունը ծայրահեղ անհուսալի չէ: Մացիկը որոշել էր «կատարել թուրքերի պայմանները և զորքերը ետ քաշել Գերքի գիծը՝ ճա-

կատը պաշտպանելով ու հեծելազորի միջոցով թևերին հետևելով, ուր և զորասյունները կարգի բերել և մարտն ընդունել»: Գինեթալ Նազարբեկովն այսքանից վերակազմում է ուրիշ մի վիճակ՝ լիակատի առնելով զորագնդերի լիակատար քայքայվածությունը, մարտն ընդունելու և Զաջուռի դիրքերը պաշտպանելու բացարձակ անհնարինությունը:

Ի՞նչ է պատճառն այս տարբերության: Մի՞թե դիվիզիայի պետ Մացիկն իր դիվիզիայի վիճակն ավելի վատ էր տեսնում, քան գնեթալ Նազարբեկովն իր զորաքիչայան հեռավոր: Թե՞ վերջինիս ձեռնտու էր դրությունն այնպես ներկայացնել, որպեսզի հետո արդարացվեն թուրքերի առաջ անձնատույց լինելու բոլոր պայմանները:

«Թիֆլիս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին.

Ալեքսանդրապոլը թուրքերի կողմից գրավելու և մեր զորքերն Արփաշայից ու Երևանյան երկաթուղուց ետ քաշելու պատճառով ինձ վստահված կորպուսի զորամասերն իրերի բնական ընթացքով դասավորվում են հետևյալ երեք խմբերով (ապա հանգամանորեն ներկայացնում է Բաշ-Ապարանի, Ղարաբաղի, սայի ու Երևանյան զորախմբերի դասավորությունը. — Բ. ՈՒ.) Հայկական զորամասերի դրությունը ծայրահեղորեն դժվարանում է նրանով, որ մենք գտնվում ենք երկու թշնամիների միջև: մեր առջև թուրքերն են, թիկունքում՝ թաթարները, և թուրքաց հետագա հարձակման դեպքում մենք այլևս ետ գնալու տեղ չենք ունենա: Ծայրագույն կետերը, որոնցից դենը մենք չենք կարող նահանջել, ես համարում եմ Զալալ Օղլին ու Վրոնցովկան աջ թևում, Սանահինը կենտրոնում և Դիլիջանն ու Նոր-Բայազետը ձախ թևում: Եվ խնդրում եմ ցուցում տալ, թե ի՞նչ պիտի անել, եթե թուրքերը մոտենան այդ ծայրագույն կետերին:

Գծախտաբար ես հույս չունեմ, թե մեր զորամասերը թշնամուն ցույց կտան անհրաժեշտ դիմադրություն այն կետերում, որ իրենք են այժմ զբաղեցնում: Զորամասերը լրիվ կազմալուծված են, զնդերը վեր են ածվել վաշտերի: Այսպես. 8-րդ հրաձգային զնդում առայժմ առկա են 120 մարդ, յոթերորդ հրաձգային զնդում հիմա սոսկ մի քանի տասնյակ մարդիկ են հավաքվում:

Ինձ վստահված կորպուսի համար ամենաահեղ հարցը սույն պարագային սննդի հարցն է՝ պարենային բոլոր տեսակների գծով: Ժամանակին էվակուացվելու հնարավորություն չունենալով, գաղթականների հոսքի, ինչպես նաև Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի փոխադրամիջոցների անբավարարության պատճառով, երկու այդ կետերում եղած հսկայական պաշարները գրավվել են թուրքերի կողմից, և կորպուսի տրամադրության տակ եղած մարտական, մթերային, սննդի, հացահատիկի պաշարները միանգամայն չնչին են: Եռագիծ փամփուշտների պաշարը կրավականացների միայն մեկ մարտի համար, ուրիշ խոսքով՝ մենք փամփուշտ համարյա չունենք: Հրացաններ բոլորովին չունենք: Հագուստ և կոշիկ բոլորովին չկան: Ունենք սպիտակեղենի մի շնչին պաշար: Այլուր առհասարակ չկա: Պաքսիմատը, յուրաքանչյուր մարդուն օրական մեկ ֆունտի հաշվով, կրավականացնի յոթ օր: Կա ձավարի ու շաքարի մի փոքր պաշար:

Նկատի առնելով, որ Թիֆլիսից փամփուշտ ու մթերքներ ստանալը դժվար թե լինի, և որ դրա հետ նաև՝ մեր զորքերը համարյա հասել են հնարավոր նահանջի վերահիշյալ ծայրագույն կետերին, ստիպված ենք, առանց դրսի օգնության, մեր դրություներ համարել անելանելի, որը և անհնար է դարձնում թուրքերի դեմ մեր կովի հետագա շարունակելը:

1918 թ. մայիսի 16-ի ժ. 22 և 30 ռուպե:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

Մայիսի 16-ի ժամը 12 և 40 ռուպեին, նույն հասցեներով հղած հեռագրում հանդամանորեն նկարագրված են հայկական զորամասի անհաջողությունները Ղարաբախի ճակատում:

Հաջորդ օրվա հեռագրին էլ ունի նույն բովանդակությունը՝ գումարած ամեն ինչով օգնության հաճնելու խնդիրը:

Ամսի տասնութին փոխադրամիջոցներ են խնդրվում՝ իր մոտ, Ղշլաղ գյուղում պահվող երեք հազար թուրք գերիներին թիկունք տեղափոխելու համար:

Գնդապետ Բեկ Մամիկոնյանը, զեկուցելով իր և հարևան միավորումների վիճակի մասին, գեներալ Նազարբեկովին խորհուրդ է տալիս նյութական ամբողջ ունեցվածքն ու թնդանությունները շտապ կերպով փոխադրել խոր թիկունք, որպեսզի չընկնեն թուրքերի

ձեռքը: Սակայն գեներալին հայտնի էր, որ այլևս խոր թիկունք չկա: Իսկ թնդանությունը... Այն ե՞րբ է եղել, որ կոլոդներն իրենց գեներալն ուղարկել են խոր թիկունք: Բռնցքամարտի՞ պիտի նկատվեին դիմացից եկող թշնամու դեմ:

Գեներալ Նազարբեկովը հիմնավոր կրթություն ստացած մարդ էր, կարողանում էր կազմել գրագետ զեկույցներ, որոնք պարզ ու լայն պատկերացում են տալիս ռազմաճակատի ընդհանուր դրության և նրա առանձին կետերի մասին: Այդ գրագետ մարդը նաև խելոք էր. մտածում էր, թե հնարավոր է, որ թղթակիցները չհավատան իր տաքնապալից ահազանգերին: Դրա համար էլ մեկ-մեկ ուղարկում էր նաև ստորին օդակներից իրեն հասած զեկույցները: Ուղարկում էր՝ անպայման շեշտելով, որ դրանք բնագրերն են, և ինքը չի հավելել ոչ մի բառ:

Այստեղ արժե մեջ բերել երկուսը՝ Նազարբեկովի ստացած ու վերագրված զեկույցներին:

«Հաղորդում եմ, որ միացյալ զորախմբի երրորդ առանձին բրիգադը հալչել է և կարող է գուրս բերել 84 զինվոր, 4 զնդացի: Բրիգադին է միացված Տիգրան Բաղդասարյանի (արևմտահայ) ջոկատը 400 հետիոտն ու 250 հեծյալ զինվորների կազմով, որը գտնվում է առաջին զինվորական գնդի մեջ: Գնդապետ Բաղդասարովը, Վանի երկրորդ գնդի հրամանատար Կետտերը ներկայացրել են զեկույց հիվանդության մասին: Գեներալ-մայոր Նիկիտով»:

Գեներալ Արեշևի հեռագրում դրություներ նկարված է այնքան մոայլ գույներով, որ Նազարբեկովին իսկապես կարող էր շալկելանալ ոչինչ: Արևմտահայերը փախչում են ճակատից, արևելահայ գյուղերն էլ լավագույն դեպքում դատարկվում են, վատագույն դեպքում՝ սպիտակ դրոշ բարձրացնում հորիզոնում դեռևս չլրեացած թուրքերի առաջ, որովհետև սրանք լրատունների միջոցով խոստացել են խնայել հնազանդողներին, — գրում է մարտական հրամանատարը, ապա, դառնալով զորամասի վիճակին, հաղորդում. դիրքերը լքում են նույնիսկ նախկին կովոդները. «Ախալքալաքցիները, Ղարաբաղցիներն ու Ելիզավետպոլիցիները, տեսնելով ընդհանուր փախուստը, հայտարարել են, որ եթե բռնող հեռանում եք, ապա մենք էլ կհեռանաք՝ պաշտպանելու մեր հարազատ վայրերը: Հետևանքն այն է, որ մնացել են հրամանատարական կազմն ու զինվորների մասն խմբեր...»:

եմ այս տաճնապալից տեղեկություններից հետո վերստին զայիս են սպարապետի ոչ պակաս տաճնապալից ահազանգերը:

«Թիֆլիս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին.

Այս ժամին ինձ է ներկայացել Ալեքսանդրապոլի ջոկատի պետ և հայկական առաջին հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Բեկ Մամիկոնյանն իր անձնական զեկույցով: Իր իսկ նախկին տեղեկությունների և անձնական այս զեկույցի համաձայն՝ վերջին օրերին ծավալված զինվորների զանգվածային դասալքության պատճառով ռազմաճակատում ես այլևս զորք չունեմ: I, IV, VII և VIII հրաձգային գնդերը բոլորովին հեռացել են իրենց տեղամասերից: Այդ գնդերից յուրաքանչյուրում մնացել է 20—40 մարդ: Երրորդ հրաձգային գնդում և Կարսի ամրոցային գնդում մնացել է հարյուրական մարդ: Գնդապետ Բեկ Մամիկոնյանի խոսքով՝ ամբողջ զորամասում մնացել են չորս հարյուր մարտիկներ, որոնք ևս անպայման կհեռանան այսօր գիշերը: Դրանից բացի, վերջին օրերի ընթացքում միանգամայն փոխվել է տեղական բնակչության տրամադրությունը. բոլոր գյուղերը ճերմակ դրոշակներ են հանել, զենքը ձեռքներից պահանջում են հեռանալ և պատրաստ են անցնել թուրքերի կողմը: Վաղը կորպուսի շտաբի ու թուրքերի արանքում այլևս չի լինի ոչինչ, բացի դիվիզիայի շտաբից: Դիվիզիաների ու կորպուսի շտաբներին մնում է երկուսից մեկը՝ մնալ տեղերում և այստեղ սպասել թուրքերի գալուց, կամ էլ՝ անհապաղ կազմացրվել հենց այստեղ, կամ ուր որ կնշվի: Սպասում եմ ձեր շուտափույթ կարգադրություններին՝ ի՞նչ անել: Դրանից բացի, խնդրում եմ շտապ ցուցում տալ այն մասին, թե պե՞տք է հաշվել, որ մենք պատերազմական վիճակում ենք թուրքերի հետ, թե՞ զինադադարի դրություն է:

1918 թ. մայիսի 18-ի ժամը 20:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

«Ղարաքիլիսայից Թիֆլիս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին.

Ի գիտություն հաղորդում եմ գեներալ Սիլիկովից ստացած հեռադրի պատճենը. «Սուրմալուի ու էջմիածնի գավառներ

րի բնակչությունը Ալեքսանդրապոլի գեպերից հետո փութկոտ վակուացվում է: Փախստականներով լցվել են գյուղական ճանապարհները, փոխադրական միջոցներ չեն մնացել: Արժեքավոր ունեցվածքները շուտափույթ կերպով տեղափոխելու համար անհրաժեշտ է շտապ իմ կարգադրության տակ ուղարկել տաս բեռնատարներ: Գեներալ Սիլիկով»:

1918 թ. մայիսի 19:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

«Թիֆլիս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին.

Ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլյան զորաջոկատի կազմից մարդիկ զանգվածաբար դասալքել և հասել են Թիֆլիս: Միջոցներ ձեռք առեք դասալիքներին բռնադատելու և, ըստ անվանական ցուցակների, վերադարձնելու իրենց զորամասերը, ուր և նրանք պետք է ենթարկվեն դատի:

1918 թ. մայիսի 19:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

«Գեներալ Կվինիտաձեին,

«Թիֆլիս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին.

Ամեն օր դրությունն առավել վատթարանում է: Ինչպես ես առդեն զեկույցել եմ (ընդգծումն իրենն է.— Բ. Ու.), Ղարաքիլիսայի առաջ զորք չի մնացել, բոլորը ցրվել են տները: Ինչպես գեներալ Սիլիկովի այսօրվա զեկույցից է երևում, նույն պատկերն է նաև Երևանյան զորաջոկատում: Այսպիսի պայմաններում ես մեր վիճակը համարում եմ անելանելի և պատերազմի հետագա շարունակումը՝ անհնար: Դրությունը պահանջում է անմիջապես կնքել խաղաղություն: Անհրաժեշտ է հայտարարել զորացրում և դադարեցնել մարտական ամեն տեսակ գործողություն, նույնիսկ թուրքերի հետագա հարձակման դեպքում: Դրան թույլ կադրերը իրեղենի մի մասի հետ պահպանելու և բնակչությանը փրկելու համար անհրաժեշտ է այդ միջոցառումն իրականացնել անհապաղ, ապա թե ոչ, թուրքերի կողմից մեզ Դիլիջանին ու Սանահինին սեղմելն ավելի կվատացնի դրությունը և

վերջնականապես կխորտակի ինչպես բնակչությանը, այնպես էլ ղորքին:

Մայիսի 20-ի ժ. 20 և 30 ըստ:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

Նույն հասցեներով՝

«Թշնամին գրավել է Համամուն և շարունակում է առաջ-
շարժումը: Զոկատը նահանջում է Ղշլաղ, որից հետո Ղարաքի-
լիսա:

1918 թ. մայիսի 21-ի ժ. 19:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

«Այսօր կորպուսի շտաբը փոխադրվում է Դիլիջան:

1918 թ. մայիսի 21-ի ժ. 20:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

Թիֆլիս, գեներալ Կվինիտաձեին,

Պատճենը՝ Հայոց ազգային խորհրդի նախագահին.

Անդրկովկասյան կառավարության կարգադրությունը, որ ձեր
թիվ 76 հեռագրով հաղորդել էիք ինձ, ընդունված է ի կատարումը,
ևս համապատասխան նամակ եմ հղում Շեքի փաշային՝ ման-
րամասն համաձայնագիր մշակելու համար երկու կողմերից բա-
նախոսներ հավաքելու մասին: Բայց ինձ զարմացնում է կառա-
վարության կողմից ինձ արված կարգադրությունը, երբ թուրքերը
համառորեն չեն ուզում հաշվի նստել ոչ մի տեսակ համաձայ-
նության հետ, համառորեն շարունակում են մարտական գործո-
ղություններն ու առաջընթացը, չնայած ես արգեն համաձայ-
նություն էի տվել [իրենց] զորքն անարգել կերպով Զուլֆա տե-
ղափոխելու համար:

Այսօրվա տեղեկությունների համաձայն՝ թուրքերն արդեն մո-

տեղի են վարոնցովկային, մերձենում են Նալբանդին և գրո-
հում են Իզդիրի վրա:

Բացի դրանից իմ ոչ մի նամակին ես պատասխան չեմ ստա-
ցել: Այս ամենն ապացուցում է, որ թուրքերը նկատի ունեն (երևի
պիտի լինե՞) նպատակ ունեն.— Բ. Ու.) նվաճելու ոչ միայն եր-
կաթիլիժը մինչև Զուլֆա, այլև հետապնդում են ուրիշ նպատակ-
ներ և առհասարակ չեն ցանկանում մեզ հետ կնքել որևէ համա-
ձայնագիր: Ենթադրում եմ, որ կառավարության կողմից ինձ վրա
գրված այս հանձնարարությունը ևս ցանկալի արդյունքներ չի
տալու:

1918 թ. մայիսի 21:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով:

Նույն հասցեներով արված հեռագրում սպարապետը գրում է,
թե.

«Գեներալ Սիլիկովը հաղորդում է, որ մայիսի 21-ի ժամը
17-ին Սարգարապատի տակ մարտ է բորբոքվել: Սարգարապա-
տի ջոկատը նահանջում է Գյուրաքոփու և Հայկական Զեյվա գի-
ծը: Իզդիրի ուղղությամբ մեր զորամասերն ամրանում են Արաք-
սի գետանցներում՝ Մարգարայի առջև ունենալով հեծյալ զորա-
ջոկատներ...»:

Գեներալ Նազարբեկովը վերստին աղերսում է, որ խաղաղու-
թյան դաշինք կնքվի, քանի որ թուրքերն առաջ են շարժվում,
իսկ ինքը Դիլիջանում է, և դեհը ոչ մի տեղ չկա: Առաջարկում է
թույլ տալ, որ ինքը զորքը ցրի՝ թողնելով միայն հրամանատա-
րական կազմը, ապա հայտարարի, որ զորքն ու բնակչությունը
պիտի հույսները դնեն բացառապես տեղանքի և իրենց վրա:

«Անհրաժեշտ է անմիջապես հրաժարվել մարտական գործո-
ղություններից,— շարունակում է նա,— և խաղաղություն կնքել,
քանի որ միայն այդպիսի ճանապարհով կարելի է պահպանել
միացած նյութական ունեցվածքը («материальную часть»):
Խնդրում եմ նաև նշել, թե ի՞նչ պիտի անեմ ինքս, եթե թուրքերը
շարունակեն հարձակումը Դիլիջանի վրա, որովհետև կորպուսի
շտաբն այլևս նահանջելու տեղ չունի, և թուրքերի կողմից Դի-
լիջանի գրավումով ևս, շտաբն ուրիշ որևէ տեղ փոխադրելով

անգամ, կտրվում եմ Թիֆլիսի, ինչպես նաև մի քանի զորաջոկատների հետ ունեցած ամեն տեսակ կապից:

1918 թ. մայիսի 22:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով»:

«Մի շաբաթ առաջ խնդրել էի շտապ ուղարկել հաց ու գարի: Զորքը ծայրահեղ դրուժյան մեջ է դրված՝ մի շաբաթվա ընթացքում հացի ու պաքսիմատի բացակայության պատճառով: Այսպիսի պայմաններում անհնար է ռազմական գործադուլայիններ վարել: Խնդրում եմ ձեռք առնել վերջին միջոցները՝ ամենաշտապ կարգով պաքսիմատ ու գարի ուղարկելու ինձ վստահված կորպուսին:

Մայիսի 25:

Կորպուսի հրամանատար Նազարբեկով»:

* * *

Հայկական կորպուսի հրամանատարի, այսինքն՝ Հայոց սպարապետի հեռագրերը Թիֆլիս էր հղում մի կապավոր սպա, որն իր գործը լավ գիտեր և բանականության հետ սերտ հարաբերություններ մեջ էր: Այդ պատճառով խելամիտ կապավորը հեռագրերը հաղորդելիս մտնում էր նրանց խորքը, վեր էր լուծում ամեն մի նախադասությունը, նույնիսկ բառերի տեղն ու նրանց ներքին իմաստներն էր քննում: Եվ որովհետև ուղղախոս մարդ էր, մտածածը չէր թաքցնում:

Մայիսի 25-ի հեռագիրը ձեռքին Նազարբեկովի մոտից հեռանալիս կապավոր սպան երկընտրանքի մեջ ոտքը կախ էր գցել ու քթի տակ խոսեց սպարապետի հետ:

— Պարոն գեներալ, բա այսպես հարմար է:

— Ի՞նչը հարմար չէ, — գլուխը հաջորդ հեռագրի սեղանային թարձարացնելով՝ քրթմնջաց սպարապետը:

— Այս, որ գրում եք, թե «Մի շաբաթ առաջ խնդրել էի շտապ ուղարկել հաց ու գարի», և հետո էլ՝ «Խնդրում եմ ձեռք առնել

վերջին միջոցները՝ ամենաշտապ կարգով պաքսիմատ ու գարի ուղարկելու ինձ վստահված կորպուսին»:

— Իսկ ինչո՞ւ հարմար չէ: Զորքն ու ձիերը օդով պիտի սնվեն:

— Հասկանալի է՝ զորքը հաց է ուտում, ձիերը՝ գարի: Սակայն դուք մի շաբաթ առաջ հեռագրով նույն այս մարդկանց հաղորդել էիք, որ «վերջին օրերին ծախվելած գինվորների զանգվածային դասալքության պատճառով ռազմաճակատում ես այլևս զորք չունեմ»:

— Ե՞րբ եմ այդպիսի բան հաղորդել:

— Մայիսի 18-ի ժամը 20-ին, պարոն գեներալ: Եվ հաջորդ օրերին էլ տարբեր ձևերով հաստատել եք ձեր այդ հաղորդումը: Օրինակ, մայիսի 20-ի ժամը 20 և 30 ռուսերին գրել եք. «Ինչպես ես արդեն զեկուցել եմ, Ղարաքիլիսայի առաջ համարյա զորք չի մնացել»: Եվ ավելացրել եք նաև, թե «Գեներալ Սելիկովի այսօրվա զեկույցից էլ երևում է, որ նույն պատկերն է նաև Երևանյան զորաջոկատում»: Պարոն գեներալ, ի՞նչ կմտածեն այս հեռագրերն ստացող մարդիկ: Գուցե նրանք իսկապես կարդում են:

— Գնա՛, գնա՛, — վրդովմունքով ու արհամարհանքով կապի սպային քշեց սպարապետը: — Քո խելքի բանը չէ, գնա՛, շտապ հեռագրի՛ր:

Ի՞նչ պիտի աներ կապի սպան: Գնաց ու հեռագրեց: Սակայն ճանապարհին, հեռագիրը տալիս և նրանից հետո էլ երկար ժամանակ մտածել է: Մարդ է, չէ՞: Մանավանդ որ քննելու որթն էլ գլուխը մտած է եղել: Մտածել է՝ փորձելով գտնել իր գեներալի հեռագրերի տարօրինակ տրամաբանության ակունքը, ավելի ճիշտ՝ նրանց մեջ սովորական տրամաբանության բացակայության պատճառը: Եվ որովհետև, ինչպես քիչ առաջ ասացի, նա սերտ հարաբերության մեջ է եղել բանականության հետ, ուրեմն գտել է և ակունքը կամ պատճառը: Մտածել է, որ քաջությունը նաև խելք է (անխելք մարդուց քաջություն չսպասե՛ք): Բայց երբ խելք մարդուն լքում է քաջությունը, նա ուղած-չուղած սկսում է անխելք բաներ անել:

Այս կապավոր սպան գոյություն ունեցե՞լ է թե՞ ոչ, հաստատ չգիտեմ: Սակայն մնացածը եղել է այնպես, ինչպես ներկայացրի: Ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս: Ուրիշ խոսքով՝ այստեղ և ամենուրեք ես առաջնորդվում եմ հաղար հինգ հարյուր տարի առաջ մեր

պատմիչ Ղազար Փարպեցու ավանդած արդար սկզբունքով՝
«չլավելով զանեղեալսն... ընուազեցուցանել զեղեալսն»:

Իսկ ռազմաճակատի վիճակն օրհասական էր հայերի համար: Եվ նրանց սպարապետը դարձել էր այդ օրհասի ազդարարը: Երեւի նա կտրված էր արդեն ամեն տեղից: Թիֆլիս հեռագրեր էր հղում՝ պատասխան, հատկապես պատասխան-օգնություն չհուսալով: Իսկ Երեւանյան զորամասի վերջին տազնապաններից հետո ոչ մի լուր չունեւ և մտածում էր, որ այնտեղ իր գուշակած օրհասն արդեն վրա է հասել: Եվ վերջին անգամ անհույս մի կանչ էլ հղեց Թիֆլիսում նստած հայոց մեծամեծներին:

«Դիլիջանի մոտ այլևս ոչ մի զորք չկա: Ոչ մի հնարավորություն չունենք Դիլիջանի առաջ գոնե մի թույլ ջոկատ կանգնեցնելու: Բացի դրանից, պարենի ու փամփուշտի ոչ մի պաշար չկա: Դրությունն այնքան աղետալի է, որ զորաշուկատի պետ գնդապետ Բեյ Մամիկոնյանցը չի տեսնում ուրիշ որևէ ելք, քան անձնատուր լինելը՝ համաձայնելով թուրքերի ամեն տեսակ պայմաններին և նրանցից խնդրելով, որպեսզի անարգել թույլ տան մարդկանց զնալու իրենց տները: Ես իմ կողմից վերստին զեկուցում եմ, որ անհրաժեշտ է, առանց մի րոպե ուշացնելու, խաղաղություն էնքել, ինչ էլ որ կատարվի, որպեսզի սովամահությունից փրկվեն ինչպես զորքի մնացորդները, այնպես էլ ժողովուրդը, որը հարյուրհազարանոց քաղցած զանգվածով շարժվում է դեպի Ելիզավետպոլի ու Նոր Բայազետի շրջանները, ուր, հավանաբար, գնում է նաև Երեւանի շրջանի բնակչությունը: Հաղորդելով այս մասին՝ խնդրում եմ շուտափույթ ցուցումներ և միջոցառումներ կառավարության կողմից:

Մայիսի 23-ի ժ. 10:

Կուրպուսի նրամանատար նազարբեկով»:

Հայոց սպարապետ Թումաս Նազարբեկովի այս տազնապալից ու աղերսական հեռագրերը, որքան էլ դարմանալի, մենում էի: ոչ միայն անհետեւանք, այլև անպատասխան: Հայկական զորա-

բանակի այն օրերի ելից-մտից բոլոր փաստաթղթերը մնացել են անվնաս: Նրանց մեջ չկա Թիֆլիսի ազգային խորհրդից ստացված և ոչ մի գրություն, որ պատասխանի սպարապետական գեկույց-աղերսագրերից գոնե մեկին: Զկա այդպիսի ո՛չ մի թույլ, ո՛չ մի կարգադրություն, ո՛չ մի հանձնարարություն: Իսկ այդ խորհուրդը, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որ ծնվել էր 1917 թ. հոկտեմբերին՝ իբրև Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության տեղական հավատարիմ պաշտպանը, անմիջապես էլ իրեն հայտարարել էր ամենայն հայություն ղեկավար գործադիր մարմին, որն «ստանձնում է ազգային բոլոր գործերի գերագույն ղեկավարությունը»: Հայության այդ գերագույն գործադիր (գործադիր) մարմինը կարողացավ ստեղծել միայն իրեն ենթակա նահանգային, գավառական ու քաղաքային մարմիններ՝ Երեւանի ազգային խորհուրդ, Բաքվի ու Մոսկվայի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի ու Ալեքսանդրապոլի, Զանգեզուրի, Ղարաբաղի ու Նախիջևանի հայոց ազգային խորհուրդներ: Մարդիկ հույս ունեին, թե իշխանության կերպարանքով ու հավակնություններով ծնված այդ խորհուրդները կջանան և կկարողանան շոշափելի գործ կատարել, ազդի տարասփյուռ հատվածներն իրար բերել՝ սպաստարել, ազդի տարասփյուռ հատվածներն իրար բերել՝ սպասման վրա նոր աղետը կանխելու կամ այն գոնե մասամբ մեղմացնելու համար: Սակայն այդ հույսերն ի դերեւ ելան, որովհետև քաղմակուսակցական մարմինն ու մարմնիկները գլուխ չէին հանում միջկուսակցական ու ներկուսակցական զգվտությունից: Եվ անգործունեության ու ապիկարության ամենատխուր օրինակը տալիս էր հենց կենտրոնական մարմինը՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը: Հայ ժողովրդի համար ամենաօրհասական այն օրերին, Ալեքսանդրապոլի խայտառակ անկումից հետո, այդ խորհուրդը զիջեր ու ցրեկ ժողովներ էր գումարում, բարձրաձայն կարդացվում էին Երեւանից, ռազմաճակատի տարբեր կետերից ու Հայոց սպարապետ Թումաս Նազարբեկովից ստացված հեռագրերը, առավել բարձրաձայն, ուղղակի կոկորդ պատռելով ճառախոսները ջանում էին իրար համոզել, որ հայոց ռազմաճակատում ահա վոր վիճակ է, ազգը գտնվում է կործանման առաջ, և իրենք՝ ազգի գլուխն անցած դաշնակցական ու ոչ դաշնակցական «գործիչներն» ունեն միայն մեկ պարտականություն՝ որքան կարելի է հեռու մնալ ազգի ճակատագրի տնօրինությունից և չկատարել ոչ մի գործնական քայլ:

Սա կարող է թվալ անպատասխանատու հայտարարություն
լուծում առնվազն՝ չափազանցված տեղեկություն: Բայց դուք տեսա՞ք
Հայոց սպարապետ Նազարբեկովի տազնապալից հեռագրերը,
բրոնզով նա «Աղզային բոլոր գործերի գերագույն ղեկավարու-
թյանը» ղեկուցում էր, որ ռազմաճակատը քայքայված է, ժո-
ղովուրդը տեղահանված փախչում է՝ ուր որ կարող է կամ կո-
տորվում է առաջ շարժվող թուրքական բանակներին դիմադրելով:

Թիֆլիսի Հայոց աղզային խորհրդում 1918 թ. մայիսի 19-ին
քննել են հայ ազգի օրհասական վիճակի հարցը, և խորհրդի
նախագահ Ավետիս Ահարոնյանն արել է մի հայտարարություն,
որը դարձել է խորհրդի վճիռը: Ահա այդ վճիռ և «գործունեու-
թյան» ծրագիր դարձած հայտարարությունը. «Ավելի լավ է
թողնել իրեն՝ ժողովրդին իր բնազդական հայեցողությամբ լու-
ծելու խնդիրը և մեզ վրա չվերցնենք ծանր պատասխանատու-
թյուն...»:

Իսկ այս վճռից հետո խորհրդի հեղինակավոր անդամ Նիկոլ
Աղբալյանն էլ, ճակատագրական պահին իր վճռականությունը
ցուցադրելով ասել է. «Ով կազատվի, թող ազատվի»:

Ահա թե ի՞նչ վիճակի էր հասել հայ ժողովուրդը, որի զինվո-
րությունը, երկրի նահանգներն իրար հուսից թշնամուն զիջելով
ու անընդհատ նահանջելով, հասել էր Արարատյան դաշտը,
բարձրագույն հրամանատարությունը պատրաստ էր և անվերջ
հորդորում էր հայրենիքի վերջին մնացորդը հանձնել թուրքերին՝
ինչպիսի պայմաններ էլ նրանք առաջարկելու լինեին: Իսկ առաջ-
նորդները, ազգի բախտն իրենց խղճի վրա առած առաջնորդ-
ները նախընտրում էին հեռու մնալ ավելորդ գլխացավանքից՝
թողնելով, որ ազգն ինքն իր «բնազդական հայեցողությամբ»
կատարի ընտրությունը՝ ապրե՞լ, թե՞ մեռնել:

* * *

Գեներալ Սիլիկյանին իր տարօրինակ ղեկույցն ի գիտություն
թողնելուց հետո Դանիելբեկ Փիրումյանը ռազիոկապով Պողոսբեկ
Փիրումյանին հաղորդեց, որ նա իր գունդը Սուրմաթիից փոխադրի
Արաքսի ձախ ափը և Մարզարայի կամուրջի մոտ սպասի նոր
հրամանի:

— էլի՞ նահանջում ենք, ախպերս:

— Գետն անցնում ենք՝ ամուր դիրքեր գրավելու համար, —
անորոշ պատասխանեց Դանիելբեկը և զրույցը փակեց:

Սակայն անորոշ պատասխան տվեց ոչ թե այն պատճառով,
որ չէր ուղում ռազիոկապով ռազմավարական մանրամասներ օգ-
րաց թողնել: Պարզապես շատ էր անորոշ դրությունը: Գտնել իր
համար այդպես էր, որովհետև անբեկանելի վճռել էր Երևանյան
ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալի իր պաշտոնը լքել և
գնալ կովի գիծ: Իսկ թե ի՞նչ պիտի աներ այնտեղ, ինչո՞վ և
ինչպե՞ս, դա հայտնի չէր ոչ ոքի, նույնիսկ իրեն, որ ինքնակամ
որոշել էր գնալ ուղիղ ճակատ, կովի և ոչ թե նահանջի հրա-
մաններ հաղորդել սրան-նրան: Այդ հարցը հնարավոր պիտի լի-
ներ լուծել մի այլ ազգականի հետ, որն այդ օրերին գտնվում
էր Բուրբակյան հարձակման սուր սլաքի գեմ-դիմաց, Սարգսյան-
պատ-Վաղարշապատ գծի վրա:

Հովսեփբեկ Փիրումյանն էր իր այդ ազգականը, գեղապետ,
իրենից տասը տարով չափել, սակայն ռուսական բանակում վա-
ղուց անուն հանած մի զորական, որը գրագետ ու քաջ սպայի
համբավ ուներ, և բոլորովին էլ պատահական չէր, որ գեներալ
Սիլիկյանն ու Երևանի հայոց աղզային խորհուրդը նրան էին
վստահել Ալեքսանդրապոլից եկող թուրքական գլխավոր հար-
վածի դեմն առնելու պատի՞վը, թե՞ դժբախտությունը: Նրբ այդ
հարցը լուծվում էր, Դանիելբեկն անհարմար զգաց իր ժխտա-
կան վերաբերմունքն արտահայտել Հովսեփբեկին այդ ամենա-
պատասխանատու ճակատը վստահելու վերաբերյալ: Ո՞վ է
նման դեպքերում ձայն բարձրացնում հարազատի դեմ: Սակայն
հետո, մանավանդ վերջին վճիռներին տեղյակ դառնալով, որո-
շեց, որ ինքը ճակատագրական սխալ է կատարել իր կարծիքը
թաքցնելով:

Իսկ վերջին վճիռներն այնքան անտրամաբանական էին, որ
ստիպում էին գործել ոչ միայն ազգականի նշանակման դեմ,
այլև ի հեճուկս հայկական զինվորական ու քաղաքացիական
ամեն տեսակ ղեկավարության: Բաթումի խորհրդաժողովի հայ
պատվիրակությունը Թիֆլիս էր հեռագրել՝ առաջարկելով դադա-
րեցնել ռազմական գործողությունները հայ-թուրքական ճակա-
տում և Երևանն առանց որևէ գիմադրության հանձնել թուրքե-
րին: Այդ առաջարկությունը Բաթումից Երևան էր հասել զաշնակ-

ցական բյուրոյի անդամ Համո Օհանջանյանի ստորագրութեամբ: Իսկ Երևանի քաղաքային գումայում էլ մայիսի 18-ին քննել էին հարցը, և քվեարկութեամբ անցել էր գումայի նախագահ Արմենակ Թոշյանի առաջարկութեամբ, որի համաձայն երկրի ղեկավարութիւնը պետք է քաշվեր Սեանի բարձունքները՝ Երևանն ու էջմիածինը հանձնելով թուրքերին: Դումայում կարգացվել էր նաև Հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար Թումաս Նադարեկովի հրամանը, որով հանձնարարվում էր էջմիածնի ու Երևանի հանձնումը կատարել շուտափույթ՝ ի՞նչ տեսակ պահանջներ էլ թուրքերը ներկայացնելու լինեն:

Դումայի նիստին ներկա էր նաև Մովսես Միլիկյանը, որն ուրիշ ոչ մի խոսք չունեւ, քան վերադասներից եկած առաջարկութիւնը և իր գլխավոր հրամանատար Նադարեկովի կարգադրութիւնը: Ընդհակառակը, զարմանում էր, որ ստեղծված իրադրութեան մէջ այդքան ճշմարիտ ու տրամաբանական ելքի դեմ խոսող մարդիկ էլ են դառնում:

Այդպիսի «ելքի» դեմ նույն օրը Երևան քաղաքի բնակչութիւնը ցույց կազմակերպեց: Քարկոծեցին քաղաքային գումայի շէնքը: Համարձակ կանանցից մի քանիսը լաշակները վար առան գլխներին, շարտեցին դեպի գումայի պատշգամբը: «Առեք, — ասացին, — այդ լաշակները կապեցեք ձեր դատարկ գլուխներին, դուք տղամարդու գլխարկ դնելու իրավունք չունեք»: Սակայն քաղաքի պարետ Արշո Շահխաթունին հեռախոսով կապվեց պահակազորի պետի հետ, կարգադրեց իսկույն զորք ու զենք հանել ցուցարարների դեմ: Եվ կեն ժամից փողոցները դատարկված էին:

Առաջները, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի անփառունակ անկումից հետո, ճակատի պատասխանատվութիւնն զգացող մարդիկ մտածում էին, թե, այդուամենայնիւ, դեռ կորած չէ ամեն ինչ, քանի թիկունքում կա Արարատյան դաշտը՝ իր հոծ բնակչութեամբ, որ կկռի բանակի հետ միասին կամ, ծալբահեղ դեպքում, գոնե նյութական ու բարոյական օգնութիւն ցույց կտա կովոդներին: Իսկ դա իսկապես կլինի օգնութիւն, որպիսին զորքը չտեսավ ո՛չ Կարսում, ո՛չ էլ մանավանդ Ալեքսանդրապոլում: Առաջ մտածում էին, որ, աստված մի՛ արասցե, եթե Արարատյան դաշտում էլ անհնար լինի կասեցնել թուրքի առաջխաղացումը, ապա Երևանում նրա դեմ կկանգնի բոլորեքված հայութեւն:

Թիւնը և կաշտպանի իր վերջին կենտրոնը: Իսկ հիմա, երբ երկրի ղեկավար կոչվածները, համաժողովրդական գաղափարային փող հնչեցնելով, մերկացրել են թիկունքը, երբ կովոդ զորքի սպարապետն ու նրան ենթակա զորամասերի հրամանատարներն իրենց անձարակութիւնը փորձում են քողարկել Բաթումից ու Թիֆլիսից եկած անձնատվական կարգադրութիւններով, մնում է վերջին մի հույս՝ ի մի հավաքել դեռևս կովելու ընդունակ զորքը, դուրս գալ թուրքի ստեղծած ճակատի ամենասուր անկյան դեմ: Պարզ է, որ ամենասուր անկյունը նաև ամենաուժեղ հատվածն է թշնամու ճակատի: Այնտեղ կուտակված լավագույն ուժերը գալիս են Վաղարշապատ-էջմիածնի ու Երևանի դեմ և աչքի առաջ ունեն Բաքուն: Այո՛, սա թշնամու գլխավոր հարվածի ուղղութիւնն է: Բայց այստեղ է նաև այդ ահեղ թշնամու ամենամեծ թուլութիւնը. չէ՞ որ նա այստեղ հակահարված չի սպասում: Այն ո՛ր խելագար թույլ հակառակորդն է, որ իրեն թշնամու երախտն է նետում նրա ամենաուժեղ կետում:

Թշնամու գլխավոր հարվածի ամենասուր կետում է գտնվում զնդապետ Հովսեփբեկ Փիրումյանի զորամասը: Դանիելբեկը չգիտե՞ր՝ ղեկավարութեան որոշումը նրան հասե՞լ է թե՞ ոչ: Հնարավոր է, որ նա, հակառակ այդ որոշման, կանգնի ու դիմադրի: Սակայն ի վիճակի՞ կլինի վճռական բեկում մտցնել ճակատում: Վճռական բեկում, որ միակ միջոցն ու ելքն է փրկութեան: Վճռական բեկում, որից այդօր կախված էր Հայաստան աշխարհի, իսկ եթե կուգեք, նաև ազգի ճակատագիրը: Սա միակ հնարավորութիւնն է վճռական բեկումն ստեղծելու համար: Միակն ու վերջինը, որովհետև այստեղ ձախողվելով՝ հայոց զորքն այլևս ո՛չ թիկունք կունենա, ո՛չ էլ ճակատ: Այստեղ չի կարելի փորձել: Այստեղ պետք է հարվածն իջեցնել՝ համոզված լինելով, որ դա կոտրելու է թշնամու ողնաշարը: Հայի ու Հայաստանի համար ուրիշ ճանապարհ չկա, ուրիշ հնարավորութեան ստվերն անգամ չի երևում:

Ոչ ոք չէր կասկածում Հովսեփբեկ Փիրումյանի ռազմագիտական կարողութիւնների և հատկապես զինվորական արիւթային վրա: Իր ազգական Դանիելբեկը՝ նույնպես ճիշտ է, Կովկասյան ճակատում նա իր այդ արժանիքներն առավելագույն չափով չէր դրսևորել ոչ մի անգամ: Սակայն մերձավոր ազգականը գիտեր նրա կենսագրութիւնը և համոզված էր, որ Հով-

սեփեբեկ Փիրումյանը, ի տարրերություն վերին հրամանատարության, պատրաստ կլինի կովելու մինչև վերջին գնդակն ու վերջին շունչը: Կկովի առանց ետ նայելու: Այդպես էր նրա բնավորությունը՝ ըմբոստ, վճռական, գլխապատառ քայլերի պատգամ: Սիրահարված էր Թիֆլիսի հայ մեծահարուստ Մելիքյանցի աղջկան: Երբ ամուսնություն առաջարկություն էր արել, աղջկա հայրն ամբարտապան մերժել էր, պատճառաբանելով, թե իր աղջնակն տոհմը մի ստորին սպայի տալու աղջիկ չունի: Այն ժամանակ Հովսեփեբեկը նժույգի վրա Մելիքյանցի ապարանքի սանդղաքներով սլացել էր երկրորդ հարկ՝ թուրը մերկացրած սպանալով բնաջնջել այդ «աղնվական տոհմը»:

Սարիղամիշի տակ, տեսնելով, որ իր ջոկատը փախչում է թուրքի գնդացրային կրակից, վեր էր կացել, մեն-մենակ նետով էլ դեպի հրակնատը, որ լռեցնի: Եվ, իր բախտից, պատահական մի արկով գնդացիրն ու գնդացրորդը հողս էին ցնդել:

Հրամանատարի ռազմագիտական հմտությունն ու խիզախությունը միշտ էլ վճռական դեր ունեն պատերազմի դաշտում: Հատկապես այդ երկուսի միասնությունը: Բայց մի՞թե միայն այսօրն բան: Եթե այո՞, ուրեմն, Հովսեփեբեկը հարմար ղեկավարն է վերջին այն ճակատամարտի, որով պետք է վճռվի հայոց կենաց ու մահվան հարցը: Այն ժամանակ ինքն էլ կկովի նրա կողքին, նրա ընդհանուր հրամանատարությունն ներքո, որն է գումարտակի կամ դասակի գլուխ անցած: Այստեղ է նաև Պողոսեբեկի Հինգերորդ հետեակայինը, հիմնականում ղարաբաղցիներից կազմված այն գունդը, որի հետ ինքը մեծ հույսեր է կապում՝ հենց այն պատճառով, որ դա հիմնականում կանոնավոր զինվորությամբ համալրված գունդ է: Թեպետ պակաս դեր չունի նաև Պողոսեբեկի հրամանատարությունն պարագան: Պողոսեբեկի նկատմամբ նա ուներ ներքին անբեկանելի հավատ ու վստահություն: Նրան հավատում էր, ինչպես ինքն իրեն: Այ՛, ուրիշ բան, եթե Պողոսեբեկին վստահած լինեին ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Այն ժամանակ Դանիելեբեկի համար ոչ մի հարց չէր մնա: Նա կմտածեր, որ իր հորեղբորորդին ամեն ինչ կանի, և որ նրանից չի՝ կարող փախչել նույնիսկ ամենավերջին հնարավորությունը, հարյուրից մեկը:

Պողոսեբեկին հիշելուց մտածեց նաև ամենահարմար տարրերակի մասին. հնարավոր է, որ այս երկու հորեղբորորդիներն

իրար չընդունեն: Մանավանդ Պողոսեբեկը, որին այնքան էլ դուր չէր գալիս երրորդ հարազատի բնավորությունը, և նրանից երեք չէր թաքցնում իր վերաբերմունքը: Մի անգամ, ոնց էր պատահել՝ երեքով սեղան էին նստել: Դանիելեբեկը մեծավարի բաժակ բարձրացրեց իրենց տոհմի կենացը, մաղթեց, որ երեքով բարձր պահեն Փիրումյան տոհմանունը: Երեք գնդապետ, երեք հոգ լոբեղայրների զավակներ: Կարևոր էլ չէ տիտղոսը: Երեք գնդական, որոնց ետևից գալիս են ուրիշ տոհմակիցներ: Դժվար ժամանակ է, հայ աղգի ու նրա հին թշնամու ամենաճակատագրական բախումի ժամանակը: Եվ թող յուրաքանչյուրը մտածի, ինչը տոհմի եռոտանու մի ոտքն է: Մտածի ու ամուր մնա, հաստատ ու աներեր: Որովհետև բավական է եռոտանու մի ոտքն էլ ծովի, մյուս երկուսն անկարող կլինեն իրենց պարտքը կատարել, և ամեն ինչ կրակի ու մոխրի մեջ կթափվի: «Հովսեփի հետ եռոտանի պահել չի լինի», — կես լուրջ-կես կատակ ասաց Պողոսեբեկը: Երևի, մտածում էր, որ նրանից հինգ-վեց տարով մեծ է, և դա իրեն իրավունք է տալիս անելու նաև այդքան լուրջ մի դիտողություն: «Ինչո՞ւ չի լինի, ա՛յ Պողոս, — լուրջ պայթեց Հովսեփեբեկը: — էդ ինչպե՞ս եղավ, որ մի հասարակ եռոտանու ոտք էլ չենք կարող լինել»: Պողոսեբեկը, փոխանակ իր խոսքի մեջ լրջանալու, կատակի տվեց՝ բրբռելով. «Վա՛յ բո պապոնց ի՛նչն եմ ասել. ոտից գլուխ նրանց ես քաշել, հա՛. կովարար աքլորի նման միշտ կատարը տաք»:

Այս «աքլորի» վրա Հովսեփեբեկը տեղից վեր թռավ, ալլալված բողոքեց, կապտեց ու կարմրեց: Չիմանար Պողոսեբեկի ուժը, գուցե մենամարտի հրավիրեր կամ աշխատեր հենց սեղանի վրա հարաբերությունները պարզել: Սակայն նրա դեմ հանգիստ, հեղանկան ժպիտը երեսին Պողոսեբեկն էր նստած, Փիրումյան տոհմի այն կաղնեբաղուկը, որի ուժը մեկ էլ, ասում են, ինքը՝ Փիրումն է ունեցել: «Արի՛, նստի՛ր, նստի՛ր, ամբի է հերսդ ցրիվ տաս», — խոսեց նա, փեշը բռնեց, որ նստեցնի: Աքլորացածը փեշն ազատելով՝ բողոքեց ավագին. «Դե՛, տե՛ս, է՛, տված վիրավորանքը քիչ էր, հիմա էլ՝ «հե՛րսդ ցրիվ տաս»: Այ՛ մարդ, մեծը դու ես, ինչո՞ւ չես հարցնում թե ի՛նչ է ուզում ինձանից: Հր՛, ես դրա ծաղրատե՞ղն եմ, ի՞նչ է»: «Բայց ի՞նչ է պատահել, ա՛յ Հովսեփեբեկ, — տեղից վեր կենալով՝ արդեն լրջացած, դարձացած հարցրեց Պողոսեբեկը: — Ես ինչ մի վիրավորական բան

առաջի»։ «Դե՛, սրա՛ն տես, հա՛, կտա, գլուխս կշարդի, հետո էլ հանգիստ կհարցնի՝ «Ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ վիրավորվում ես իմ հասցրած վիրավորանքից»։ «Ախպե՛ր, ես թերություն չունեմ, դու էլ իմ այդ թերությունը երեսուվա տուր, ծաղրի՛ր, ծիծաղի՛ր։ Ի՞նչ է պատահել։ Այդ ո՞ր օրվանից է, որ Փիրումանց մեծը փոքրին չի կարող ասել՝ աչքիդ վերը հոնք կա։ Հը՞, ասացե՛ք, խնդրեմ», — ասաց ու աչքով արեց Դանիելբեկին. իբր, այսպես հաշտության եղանակն էլ գտանք։ «Դու ե՛ս մեծը։ Դու ո՞ր օրվա մեծն ես։ Ա՛յ, նա՛ խոսեր, — գլխով Դանիելբեկին ցույց տալով՝ ավելի բորբոքվեց կրտսեր Փիրումյանը։ — Նա խոսեր, էլի կասեինք, հա՛, մեծի իրավունքն է շահատակում»։ «Ես եմ մեծ, այո՛, քեզանից մեծ եմ հինգ տարի և 279 օրով»։

Դանիելբեկը հազիվ էր ծիծաղը զսպում։ Առաջ էլ գիտեր, որ իր կրտսեր ազգականը տաքարյուն է ու կովարար։ Բայց ա՛յս աստիճան։ «Դե, լա՛վ, երեսույնս արիք, բավական է, նստեցե՛ք», — առաջարկեց՝ մեծավարի ժպտալով։ «Բա ո՞նց նստեմ, է՛, — թափը կոտրած, բայց դեռ անհանդուրժող հարցրեց կրտսերը։ — Ինձ վիրավորի, և ես էլ մարսեմ ու նստե՞մ»։ «Դե՛, դու էլ իրեն մի բան ասա»։ «Ի՞նչ ասեմ»։ «Ասա՛՛ արջ, առյուծ կամ նման մի բան, որ իրեն սագի»։ «Ուրեմն, քո կարծիքով իր ասածն ինձ սաղո՞ւմ էր։ Եվ շատ լավ հատուցում ես առաջարկում. ինքն ինձ աքլոր անվանի, ես իրեն՝ առյուծ»։ «Դե, դու էլ իրեն՝ աքլոր ասա»։ «Բա ո՞նց ասեմ, էս բոլի աքլո՞ր կլինի»։ «Դե՛, նստիր, այդ վերջին արդարամտությունդ կենացը խմենք»...

Հիմա Դանիելբեկը գնում էր այս «աքլորի» հետ որոշելու իր համար ամենակարևոր, ամենամեծ ու ամենա... խնդիրը։ Ո՛չ երևի անհնար կլինի այդ խնդրին վայել լրջությամբ խոսել նրա հետ։ Հանկարծ այն հին օրվա պես աքլորացավ, ինչպե՛ս պիտի բան հասկացնես։ Հրամայելու էլ իրավունք չունես։ Դու քեզ ազատել ես ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալի պաշտոնից և հիմա մի սովորական անպաշտոն մարդ ես, որը լավագույն դեպքում կարող է մտնել որևէ զորամաս և կույլի նրա հետ։ Բայց հիմա ո՛ւր է կույլը զորամասը։ Այն էլ վերեններից տեղատարափի պես եկած զինադադարի որոշումներից ու կարգադրություններից հետո։

Արաքսի ձախափնյակում անկանոն տարածված ճակատի հրամանատար Հովսեփբեկ Փիրումյանը, իր շտաբի հետ միա-

սին, նահանջել էր դեպի Վաղարշապատի դաշտը և, լայն հարթություն վրա բարձրացած մի փոքրիկ բլրի զլխին հարմար տեղավորված, հեռագիտակով փորձում էր ընդգրկել ամբողջ ճակատը՝ արևելքից արևմուտք, ջանում էր գտնել մի կետ, որի վրա հենվելով հնարավոր լիներ կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը։ Նա, հեռագիտակն աչքերին, ահա ինչքա՛ն ժամանակ, զբնում էր ճակատի գիծը։ Հետն էին շտաբի սպաները, որոնք չգիտեին, թե ի՛նչ խնդիր է կանգնած իրենց առաջ, ինչպե՛ս պիտի պաշտպանեն այդ բաց դաշտը, երբ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի բերդում, հարյուրավոր թնդանոթներով ու զնդացիներով զինված՝ չկարողացան մի փոքր դիմադրություն ցույց տալ։

Ճակատի տարբեր կետերում, այս ու այնտեղ արկեր էին պայթում, զնդացիներն էին ճարճատում, հրացանների կրակոցներն էին լավում։ Սակայն դա պատերազմ չէր, այլ անգործ մնացած զորքերի վարժություն կամ կույլի ծարավ ունեցողների շարություն, որ դժվար թե հագննար այգորինակ պարապ դբաղմունքով։

Դանիելբեկը բլրի թիկունքում ձին պահ տվեց համհարդին, որը Վաղարշապատում պիտի բաժանվեր, մնար շտաբում, կամ գտներ իր ճանապարհը, սակայն շուգեց բաժանվել հին պետից և ասաց. «Որտեղ դուք, այնտեղ էլ ես։ Հիմա իմ ճակատագիրը կապված է ձեզ հետ։ Եթե դեռևս չեմ ձանձրացրել, թույլ տվեք ծառայել ձեզ»։ Այդ ինքնակամ նվիրվածության համար կարող էր միայն շնորհակալություն հայտնել։ Նվիրվածության և այն ծանր ու դժվարին օրերի, որ միասին են անցկացրել, և ինքը երբեք առիթ չի ունեցել մի հասարակ նկատողություն անելու։ «Գնա՛նք, — ասել էր, — աստված պահի՛ քեզ»։

Համհարդը երկու ձիերի լկամները հանեց բերաններից, բաց թողեց, որ արածեն։ Ծերմակը պղնձաճալն խրխնջաց և առջևի աջ ոտքով գետինը ծեծեց։ Բլրի վրա կանգնածները մեկին շրջովեցին դեպի նորեկները և զարմացան, որ չեն նկատել նրանց մոտենալը։ Մինչև ճակատի հրամանատարը կհավաքեր իրեն, կարգադրություն կաներ սպաներին, Դանիելբեկն աշխույժով վեժվազեց և բլրի հարթ գագաթին, զինվորական ողջույն տալով ներկաներին, ողջագուրվեց տոհմակցի հետ, փորձառու հայացքով շուրջը տնտղեց։

— Չե՞ս վախենում՝ շտաբ գարձարացրել ես այս նշանակետի վրա, — հարցրեց ի միջի այլոց։

— Զինադադար է, չէ՞։

— Իսկ ինչպե՞ս են գործերդ։

— Գործ չկա։ Ժամ առ ժամ կարգադրության եմ սպասում։ Էգիտեմ՝ ի՞նչ պիտի լինի վերջը։ Ասում են՝ հանձնվում ենք։ Գուցե նոր հրամա՞ն ես բերել։

Ճակատի հրամանատարը շատ էր զարմացել, որ տոհմակիցը հայտնվեց այսպես հանկարծակի ու առանց զգուշացնելու։ Մի շաբաթից ավել չէր տեսել նրան։ Իսկ օրերն անսովոր արագությամբ զրորոզ պատերազմի պայմաններում դա կարելի էր համարել մի հավերժություն։ Եվ, այսուհանդերձ, ճակատի հրամանատարը չիմացավ՝ ուրախանա՞ր թե՞ տխրի տոհմակցի անսպասելի հայտնությունը։ Եթե՞նչ է պատահել, հո այդ անիրավները չե՞ն ուղարկել, որ հանձնվենք թշնամուն, — անցավ նրա մտքով։ — Զե՞ որ վերջին օրերի տաղնապալի հեռախոսազրույցներն ու հասցրած լուրերն ուրիշ ելքի չէին հասցնի, քան դրան։ Գեներալ նազարբեկովն անդունդի վրա կախվածի պես մի գլուխ զինագազար էր աղաղակում, որ նշանակում էր՝ համաձայն եմ ամեն տեսակ պայմանի։ Իսկ Երևանյան ճակատի հրամանատար գեներալ Միրիկյանը, Արարատյան դաշտի բախտը որոշված համարելով, տաղնապալի փող էր հնչեցնում՝ զորք ու ժողովուրդ Կոտայքի ու Սևանի լեռները քաշելու և այնտեղ անմատչելի ծեր պերում հայության մնացորդները պաշտպանելու համար։ Հարազատներն ուրիշ հանգամանքներում ուրախ պիտի լինեին իրար հանդիպելիս։ Ուրախությունն, իհարկե, ցույցերով չէին արտահայտում։ Լեռնցու «Բարե», «Բարով տեսանքի» հետ իրար ձեռք սեղմում էին ամուր, մեկ էլ Դանիելբեկը սովորություն ունեւր դիմացինի ուսը թփթփացնելու, որ երեի պիտի նշանակի՝ «Ես պինդ եմ, իսկ դո՞ւ»։

Այս անգամ նրա թփթփացնելը սոսկ սովորության տուրք էր, և Հովսեփբեկը միայն գլուխը շարժեց վարանոտ։

— Ի՞նչ կա վերեններում, — հարցրեց նա, — նազարբեկովը հո Գիլիլանից էլ ներքե՞ չի գնում։

— Գիլիլանից գեներ նստած են մուսավաթի ղորքերը, որոնց մի թևն արդեն Սևանի ափն է հասել։

— Բա քո պետն էլ ինչպե՞ս էր մեզ հրավիրում Սևանի լեռ-

ները։ Որպեսզի ճակատից թուրքի հարվածն ընդունենք, թիկունքից՝ մուսավաթի՞։

— Արի դրա մասին չխոսենք, Հովսեփբեկ։ — Դանիելբեկը նրա թևն առավ և քաշեց մի կողմ՝ տեսնելով, որ իրենց զրույցն ուշադրությամբ լսում են քիչ հեռու իբր թե անելիքը քարտեզի վրա որոշող սպաները։ Եվ երբ հեռացել էին այնքան, որ իրենց ալլես անհնար կլինեիր լսել, Դանիելբեկը մտահոգ հարցրեց.

— Ի՞նչ ես որոշել, ինչպե՞ս պիտի կանգնեցնես թշնամուն։ Այս պահին դա է ամենակարևորը։ Նրա մոտ թե չպիտի հասնի էջմիածին։ Հակառակ դեպքում աղգովին կկործանվենք, և ոչ ոք չի մնա մեզ վրա սգացող։

— Ես ձեզ չեմ հասկանում, ախպերս. մեկ հրաման եք տալիս, թե պատրաստվեք կազմակերպված նահանջելու, մեկ էլ եկել ես... Չնայած ես ոչ նահանջողն եմ, ոչ էլ համաժողովրդական նահանջ կազմակերպողը։ Ես վճռել եմ կուլել մինչև վերջին շունչս, հասկանո՞ւմ ես, — կտրական հայտարարեց ճակատի հրամանատարը. — Եթե թուրքերն առաջ կշարժվեն, թող անցնեն իմ դիակի վրայով։

— Այդ քիչ է, — հանգիստ խոսեց Դանիելբեկը։

— Ո՞նց թե քիչ է, — նրա տոհմակցի աչքերը կլորացան զարմանքից։ — Ո՞նց թե քիչ է։ Եթե զինվորականը պատրաստ է կավելու մինչև վերջին շունչը, եթե նա մի թիզ անգամ չի նահանջի, քանի շունչը վրան է...

— Այդպիսի լողունը հիմա մեզ չի փրկի, հասկանո՞ւմ ես, Հովսեփ։ Դու ճակատի հրամանատարն ես, և այսօր քեզ է հանձնրված ամբողջ ճակատի, եթե կուզես՝ Հայաստան երկրի բախտը։ Իսկ դու խոսում ես որպես մի հասարակ զինվորական, որը պատրաստ է միայն նահատակության։

— Բա ի՞նչ անեմ ես, որ մի դժբախտ երկրի զինվորն եմ և, մոխիրը զլխիս, ձեր շտաբի մեղքով՝ վաղուց պարտված զորամասի հրամանատարը։

— Հիմա մեղավորի և անմեղի հարցը չենք քննելու, Հովսեփբեկ։ Շտաբում հույսները դրել էին քո քաջության վրա։

— Իսկ դո՞ւ։ Ի՞նչ է, դու չէի՞ր հավատում, — արդեն այլայլված՝ պայթեց գնդապետը։ — Մազիս համրանքով մեկ մարտի եմ նետվել...

Դանիելը երևեալ մտերմորեն գրկեց նրա ուսը և փորձեց կատարել:

— Քո գլխին մազ կա, հաշվում ես,— ցավագին ժպտաց և գլխարկը վար բերեց՝ մերկաթնելով գագաթը:— Իմ գլխին քանի՞ մազ է մնացել...

Դանիելը երկի մերկ ու քրտնած գագաթը փայլելով էր մայիսյան արևոտ օրվա շողերից: Արևի երես շտեմած այդ մերկութունն այնպես ճերմակ էր, այնպես փափկասուն, ասես կաթնահունցի երես լինելու: Ալեխանը քունքերի ու ծոծրակի մազերի մեջ սևը դեռ տիրական էր, թեպետ գնդապետի վեցերորդ տասնամյակն էր լրանում:

Շուրջը թռչուններ էին ծլվում: Այգիներում այս ու այնտեղ գեղջուկները ծառերի տակերն էին քշվում, որ նշան էր, թե նրանք դեռ հավատում են իրենց վաղվան, համոզված են, որ թշնամու ոտքը չի դիպչելու այս հողին: Չհավատային էլ, հավանաբար անհնար է, որ հայ գյուղացին տանը նստի և ձեռքերը ծալած սպասի իր օրհասին: Դանիելը նայում էր նրանց ու մտածում, թե ինչպե՞ս է, որ հրամանատարութան մտքով չի անցել վտանգի ենթակա այս գյուղերի աշխատավորներին ոտքի հանել: Հետո ի՞նչ, որ ծերունիներն են մնացել, հաշմանդամներն ու անցնե կանայք: Այդ ծերունիները կարող էին իրենց գրաստբեռնատարներով զինամթերքի ու պարենի փոխադրումներն անել: Կանայք հո կարող էին զորքի սնունդն ապահովել, որպեսզի զինվորական խոհանոցների հաստավիզները գնան ճակատ...

Դաշտի լուսթյունը պատառոտվեց այդ կողմերի համար անսովոր գլրգլունից. Հյուսիսից, Բաշ-Ապարանի կողմից, մի ինքնաթիռ, կոշտերի վրայով քարշ եկող զոմշասալլի նման օրորվելով եկավ, երկու անգամ պտույտ գործեց նրանց գլխի վրայով, երևի ճակատի գիծն էր ստուգում, հեռացավ Երևանի կողմի վղա:

— Ես քեզ կարող եմ վստահեցնել, որ այս զորամասում նահանջող չի լինելու,— վճռաբար ասաց Հովսեփը:— Կո՛ր՛վ մինչև վերջին գնդակը: Իսկ նրանից հետո թող թշնամին մեր զինակների վրայով գնա դեպի Երևան: Միայն Պողոսբեկի հետ է, որ առանձին չեմ խոսել: Նրան էլ կտեսնեմ այսօր երեկոյան: Բայց վստահ եմ, որ նա ևս ուրիշ խոսք չի կարող ունենալ: Պողոսբեկին հո լա՛վ ես ճանաչում:

— Մինչև վերջին գնդա՛կը,— տոհմակցի խոսքը կրկնելով՝

Աայնին ուրիշ երանգ տվեց Դանիելը:— Դա ուրիշ բան չէ, բան նահատակության գնալը, սիրելիս:

— Բա է՞լ ինչ կարող եմ անել, երբ դեմս այսքան հաղթանակներով հարբած թշնամին է, իսկ թիկունքում, ասում ես, նազարբեկովն ու Սիլիկյանը զենքերը ցած են դրել: Երևի նրանք ինձ ռազմական տրիբունալի էլ կհանեն իրենց որոշումը չկատարելու համար:

— Պիտի հաղթել թշնամուն, հասկանո՞ւմ ես: Պիտի հաղթե՛լ: Սա մեր միակ ելքն է: Մեկ է՞լ կրկնեմ. մեր ազգի գոյությունը կախված է այս միակ ու վերջին ճակատամարտից: Միակ ու վերջին: Վերջին, եթե պարտվեցինք: Որովհետև նրանից հետո թուրքը կմտնի Արարատյան երկիրը և կանի այն ավերածությունն ու կոտորածը, որ սփռել է Երզնկայից մինչև Ալեքսանդրապոլ: Նա գիտի, որ այսօր այլևս մեր թիկունքում ոչ ոք չկա. ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ հարևանները: Ո՛չ էլ նույնիսկ եվրոպական քարոզիչները, որոնք նախօրոք տարիներին ցավակցության աղաղակ էին բարձրացրել աշխարհով մեկ: Հիմա նրանք զբաղված են ավելի կարևոր գործով. իրենց շահերի համար են պոռում: Հայի սուգն անելը ոչ ոքի եկամուտ չբերեց:

— Հիմա դու ի՞նչ կարգադրություն ես բերել ինձ համար, Դանիելը, ախպես,— հուսահատ նրան դիմեց ճակատի հրամանատարը:— Եթե ինձնից պատրաստի հաղթանակ ես ուղում, ես ո՛չ կտամ, ո՛չ էլ կարող եմ խոստանալ: Այն, ինչ կարող եմ, ես խոստացել եմ արդեն: Իսկ եթե այդքանը չի բավարարում, խնդրեմ, ես կհեռանամ այստեղից, իմ տեղը նշանակեցե՛ք՝ ո՛ւմ ուղում եք, ո՛ւմ արդեն որոշել եք:

Դանիելը մտածեց, որ հաջողության կեսն ապահովված է. նա ինքը պատրաստակամություն հռչակեց: Լա՛վ է այսպես: Առանց բարդությունների: Սակայն, այնուհանդերձ, համագործակցություն առաջարկեց, շնայած ենթադրում էր, որ հայտարարությունը վերջնական է:

— Դրա կարիքը բոլորովին էլ չկա: Եթե ինքդ ես մնում, էլ ե՛ս ինչ գողալի պոչ եմ, որ պիտի տնկվեմ այստեղ:

— Միասին կզլխավորենք ճակատամարտը: Կարծում եմ՝ մենք բաժանելու ոչինչ չունենք:

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ մի դեպքում: Ես քեզ միայն հաջողություն կարող եմ մաղթել: Կոտրիր թշնամու առաջխաղացումը, և ես

առաջիններից մեկը կհամբուրեմ քո ճակատը— Հուզված, այլալվա՛ծ էր Հովսեփը երբ նա անկեղծորեն իր տեղը զիջում էր ավագ տոհմակցին և դրա մեջ չէր տեսնում որևէ բան, որ վիրավորեր իր պատվասիրությունը։ Նրա հոգում այդ պահին ծնվեց նույնիսկ այն առկաթող հույսն էլ, թե գուցե իսկապես այդ տոհմակիցը կարողանա գտնել դրությունը փրկելու մի ճանապարհ։ Քանի որ համոզված էր, որ Հայկական կորպուսի տնօրինության ներքո գործող բոլոր սպանների մեջ Դանիելը եկ փրկույանը եթե ամենագրագետ ու ամենաքաջ մարդկանցից մեկն է, ապա հնարամտության մեջ չունի իր մրցակիցը։ Իսկ հնարամտությունը պատերազմական անելանելի վիճակներում հավասար է օգնություն հասնող թարմ զորամասի։ Հովսեփը եկ փրկույանն այս հանկարծահաս մտածումով էր բաժանվում իր ազգականից և հրաժեշտին ասաց նաև իր համար ամենակարեւորը.— Իսկ որ ավելի անկեղծ լինեմ... պատկերացնո՞ւմ ես, Դանիելը...

— Ի՞նչ էս երեխա-երեխա խոսում, Հովսեփբեկ, — թեթևա-
ցած, հանդիստ նրան ասաց ավագ տոհմակիցը:

— Իսկապես անկեղծ ասած,— աչքերում խոնավութիւն կար, կոկորդը սեղմվում էր, բառերը դժվար էին լեզվին հասնում:— Ես ինձ ու իմ զորամասին պատրաստում էի նահատակութեան: Սո՛ւ, ստո՛ւյգ նահատակութեան: Որովհետեւ պիտի կոլեհինք մինչև վերջին զնդակը և մինչև վերջին շունչը: Մեզնից ոչ ոք չպետք է տեսներ Երեւանի անկումը: Դա կարող էր լինել միայն մեր վերջին զինվորի նահատակութիւնից հետո... Բայց այդ չի նշանակում, թե հաջատ ունեի իմ հաղթանակի նկատմամբ: Մեղավոր եմ ես, թող ապիկարի մեկը համարվեմ. չեմ հավատում դրան: Մենք թուրքական զիվիդիանների դեմ կռիւլու ուժ չունենք: Զեմ հավատում մեր հաղթանակի հնարավորութեանը... Բայց... Բայց, պատկերացնո՞ւմ ես, քեզ հավատում եմ, քե՛զ, Դանիել-բեկ: Եվ ուզում եմ հավատալ նաև քո հաղթանակին...

Եթե մի երկվայրկյան էլ մնար, հեկհեկալու էր: Դրա համար էլ շտապ որդեկեց ավագ տոհմակցին, սեղմվեց նրան, ապա կըտրուկ բաժանվելով՝ հեռացավ: Բլրակի ստորոտից ձեռքով հրաժեշտի նրան արևել:

— Ամենայն հաջողութիւն, հաջողութիւն,— ինչքան կարող էր բարձրաձայն գոռաց հովսեփի բնիկը և արագաբաւ դնաց

ղկալի հրամանատարական վրանը, այնտեղից Երևան ճանապարհով ելու համար:

Միայնակ մնալով իր վրանում, Հովսեփեբեկ փրումյանը, արդեն պաշտոնական ու կովի դաշտից հեռացող մի ղեղապետ, փորձեց հանգիստ սրտով ու մտքով գնահատել իր վիճակը, հասկապես կատարած վերջին քայլը, որի համար ուրիշ հանգամանքներում գուցե թե ինքն իրեն չներեր: Այստեղ նա, առաջին հերթին, ուրախացավ, որ ամեն ինչ կատարվեց խաղաղ, բարյացակամության մթնոլորտում: Նա լավ էր ճանաչում իրեն և գիտեր, որ մի ուրիշ անգամ նույնիսկ Դանիելը եկել էր: Արորոքով ենեցած սերն ու հավատն էլ չէին կարող զսպել իրեն: Կրորդորովներ, կալաթներ, կաններ մի այնպիսի բան, որից պիտի ամաչեր հետո: Իսկ այժմ, փա՛ռք աստծո, ոչինչ վատ բան, ո՛չ մի տհաճություն... Հանգիստ խղճով, հարազատի բարյացակամության իր դիրքը զիջեց մի մարդու, որը,— դրա մեջ արդեն ավելի քան համոզված էր,— արժանի է շատ ավելի բարձր դիրքի ու պաշտոնի: Եվ նա դրանք է՛լ ուներ ընդամենը մի քանի ամիս առաջ: Նախորդ տարվա վերջին, երբ նոր էր կազմակերպվել Երևանյան զորամասը, Դանիելը եկել էր նշանակել էին այդ զորամասի հրամանատար: Եվ այն ժամանակ ոչ ոքի մտքով իսկ չէր անցնում, թե շրջապատում կա այդ պաշտոնին առավել արժանի ուրիշ մի զորական: Ո՛ւ չէր հիշում էր դրումի ճակատամարտի օրերին նրա կատարած անօրինակ խիզախությունները: Ռուս ու հայ սպաների և զինվորների աչքի առաջ է եղել նրա անբասիր ծառայությունը ռուս-թուրքական պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Իսկ նա այդ պատերազմի ճակատը ոտք էր դրել՝ ցարական բանակի սպայի համար նախատեսված ամենափառավոր շքանշաններով: Կուրծքը զարդարած: Համարյա գոյություն չունեցող Երևանյան զորամասի հրամանատար նշանակվելով՝ նա ամենակարճ ժամանակում ստեղծեց ու ամրացրեց այդ զորամասը և թուրքերից դեմ հարձակում այնպիսի ճակատ, որ անպայման կդիմանար բոլոր փորձություններին: Սակայն Նազարբեկովի ու մյուս վերլինների զխներին փչել էր, թե Երևանի զորամասի հրամանատարը պետք է գնեերալի աստիճան ունենա: «Պարոնա՛յք,— ասում էին,— Դանիելը եկ փրումյանն արդեն գնեերալ-մայոր է: Կովկասյան ճակատի հրամանատարությունը վաղուց նրան ներկայացրել էր, հաստատումն էլ եղել է արդեն: Ի՛նչ մեծ դժ-

բախտութիւնն է, որ կապը կտրված է ռուսական կենտրոնի հետ, և այդ մարդու գններալական տարբերանշաններն ու փաստաթղթերը տեղ չեն հասել: «Զէ՛, որ չէ՛», — պատասխանում էին գնեսրալացաւ ունեցողները: — Մեզ գնեսրալի ուսադիրներով մարդ է հարկավոր: Եվ գնեսրալ Մովսես Սիրիկյանին նշանակեցին Եփեսոսյան զորամասի հրամանատար: Երբ նոր նշանակված հրամանատարը ժանոթացել էր գործերի վիճակին, զորամասի կառուցվածքին ու հնարավորութիւններին, և Դանիելը եկել պիտի հրաժեշտ տար զորամասի հին աշխատողներին ու նոր պետին, գնեսրալը մոտեցավ, փաղաքուշ ձայնով հարցրեց. «Բարեկամ, աճդ ո՞ւր եք շտապում»: «Ռազմաճակատ, գնեսրալ, իմ գործն աջնտեղ է»: «Իսկ այստե՞ղ ով պիտի աշխատի»: «Այստեղ ձեզ են նշանակել, գնեսրալ, երևի դուք էլ կաշխատեք»: «Զէ՛, կնիքն է՛ք ինձ, — բարեկամաբար, սիրալիւր խոսել էր նորեկ գնեսրալը: — Ամեն ինչից երևում է, որ դուք լավ աշխատող եք: Դուք պիտի մնաք: Ես մենակ ի՞նչ պիտի անեմ այստեղ»: Եվ Դանիելը մնացել էր: Մնացել էր ծառայելու ոչ թե գնեսրալ Սիրիկյանին կամ գնեսրալ նազարբեկովին, այլ իր երկրին ու ազգին: Զէ՛ որ տարիներ շարունակ տեսնում էր, թե շտաբային ու հրամանատարական կետերից արձակվող սխալ հրամաններն ի՞նչ տեսակ աղետ են կոչող գործի ու հայրենիքի համար: Գոնե իր ուժերի ու կարողութիւնների չափով կկանխեր այդպիսի հրամանների արձակումը մի զորամասում, բլր երևի թե ամենակարևորն էր հայկական ռազմաճակատում: Սակայն երեք-չորս ամսվա ծառայութիւնն այս զորամասի հրամանատարութեան մեջ նրան համոզեց, որ զուր է փայփայել այդ անիրականանալի պատրտը. հայկական ճակատը ղեկավարվում է ո՛չ միայն և ո՛չ այնքան զորամասի հրամանատարութեան հրամաններով, որքան ռազմաճակատի ու հայրենիքի իրական վիճակի մասին ոչ մի գաղափար չունեցող Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի գործիչների կարգադրութիւններով, Հայոց սպարապետի՝ նահանգի ու թշնամուն հանձնվելու ազերսագրերով: Եթե, իհարկե, Անդրկովկասյան միացյալ կառավարութեան հայատյաց ղեկավարները նրանց երեւմն թույլ էին տալիս խառնվելու հայոց ճակատի գործերին և իրենք անմիջապէս չէին կատարում գաղտնի մի խարդախութիւնը կամ բացահայտ մի ստորութիւնը:

Եվ հիմա եկել է վերջին անգամ իր բախտը փորձելու ՌՇ՝ սխիզմութիւնն է այդպէս մտածելը: Դանիելը եկել նմաններ սեփական բախտը չեն փորձում: Նրանք ամեն ժամ պատրաստ են սեփական կյանքը փորձանքի ենթարկելու, որպէսզի փրկեն ազգի բախտը: Նրանք երբ գնում են իրենց պարտքը կատարելու, երբեք չեն մտածում, թե իրենք սեփական բախտ ունեն, երկրի ու ազգի բախտից բացի՝ սեփական, անձնական կյանք... Այ՛, հիմա, երկու հասուն տղաներին նետել է այս կրակի բերանը և ինքը, հրամանատարի տեղակալի հանգիստ ու ապահով դիրքը թողած, գնում է արյամբ գրելու իր կյանքի վերջին էջը կամ հայրենիքի փրկութեան մեծ հայտը...

Վերջին մտքի վրա Հովսեփը եկել կանգ առավ մի պահ, ընկերակց. ո՛չ այստեղ, ամենայն հավանականութեամբ, սխալվում եմ ես, — մտածեց նա: — Դանիելը եկել նմանների համար «կամ, կամ» չկա: Նա ասաց, եթե կա հարկուր տարբերակ, որոնցից միայն մեկն է փրկութիւն, մենք ա՛յն պիտի կատարենք: Դու կարող ես: Քեզ ընդունա՞կ ես համարում այդ քայլին: Ո՛չ: Պատրաստվել ես նահատակութեան: Զորքն է՛լ ես տանում նահատակութեան: Որպէսզի լուծպորտ անցնես ու պատասխա՞ն յոսա այդ ապիկարութեան համար: Ո՛չ, մեր տոհմը սովորութիւն չունի ապիկար զավակի փոխարեն պատասխան տալու Բարի եղբի հենց այս գլխից զիջելու դիրքը: Ես ճակատը կտանեմ զեպի փրկութիւն և պատասխան կտամ... Եթե դրա կարիքը լինի...

Այդպէս ասա՛ց: Զգիտե՛մ: Երբ նա խոսում էր, ես շատ էի հուզված: Ես նրան այդե՛ս հասկացա: Եվ, կարծում եմ, դա կյանքիս ամենահաջող քայլերից մեկն է կամ հենց ամենահաջողը, որովհետեւ Դանիելը եկելին հնարավորութիւն տվի անմահացնելու մեր տոհմը, որ շատ է արժանի այդպիսի պատվի...

Գնդապետ Հովսեփը եկ Փիրումյանը ճակատից հեռանում էր այս խոհերով: Լինում էին վայրկյաններ, երբ նա ըմբոստանում էր հենց այս խոհերի դեմ, իրեն ճնշված-ստորացած էր զգում, սրովհետեւ կատարածը թվում էր փոքրագոյնութիւն: Սակայն մեկ էլ վայրկեանական այդ ապրումը տեղի էր տալիս առավել մեծ ու տեսական, հիմնավոր ու բարձր գիտակցութեանը, որի համար քիչ էր մնում ինքն իրեն շնորհակալութիւն հայտնել բարձրաձայն:

Առավոտյան աղջամուղջին պատից կախված հեռախոսը դռ-
դռաց, և Արամ Մանուկյանը, որ դեռ կարգին քնով չէր անցել
Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի աղմկոտ ժողովից ու նրան
հետևած տխուր, անհանդիստ մտորումներից հետո, վեր կացավ,
լսափողը սեղմեց ականջին: Աղմուկ ու խռնոց էին լսվում, ընդ-
հատ-ընդհատ աղմուկ ու կտկտոց, ապա այդ կտկտոցները միա-
խառնվում էին, ոնց որ կարկուտ էր տեղում թիթեղյա կտուր-
ների վրա: Մի վայրկյան միայն անփարատելի խառնածայնի
միջից լսվեց.

— Генерал Силиков говорит, генерал Силиков...

Հետո գններալի հեռավոր ձայնը կորավ աղմուկի մեջ, և
տանտերն ալգպես էլ չիմացավ, թե Երևանյան զորամասի հրա-
մանատարն ինչ էր ուզում ասել այն տարածամիտ:

Քիչ անց վերստին ղողոաց հեռախոսը: Այս անգամ աղմուկը
մեղմացել էր, սակայն գններալ Սիլիկյանը չէր խոսում:

Արամը սեչյակի անկյունում դրված լվացարանի առաջ երե-
սը թրջեց, իբր լվացվեց, հագավ շորերը և շտապեց գրասենյակ:
Սակայն այնտեղի հեռախոսով ևս հնարավոր չեղավ կապվել
զորամասի շտաբի հետ կամ զանգել Սիլիկյանի բնակարան: Այն
ժամանակ նա գրասենյակի առաջ ննջած պահակին խնդրեց, որ
արագ վազի քաղաքի պարետ Շահխաթունու բնակարանը, որ
հարևան շենքում էր գտնվում:

— Ասա, թող իր մեքենայով գա: Շտապ,— հանձնարարեց
նրան:

Ինչ կարող էր լինել: Հո առաջ չեն շարժվել թուրքերը: Գուցե
հենց իր՝ գնեհարալի հետ է վատ բան կատարվել: Համենայն
դեպս, Ազգային խորհրդի նախագահն ուրախալի ոչինչ չէր սպա-
սում գններալի տարածամ զանգից:

Շատ շանցած կազմ ու պատրաստ ներկայացավ Արշո Շահ-
խաթունին: Նա այնպես կոկիկ էր հագնված, այնպես խնամքով
սափրված էր, սանրված, նույնիսկ օծանելիքներով գլխի հարթ
մազերը մշակած, որ Մանուկյանը մտածեց, թե գուցե այս մարդն
առհասարակ չի քնում:

— Արտակարգ բա՞ն է պատահել, պարոն Արամ,— նախա-

դահի առաջ իր գեղուղեջ հասակը տնկելով՝ անհանգստությամբ
խաղաց Շահխաթունին:

Նախկին դերասանի այս ձևերը դուր չէին գալիս Ազգային
խորհրդի նախագահին, որ լուրջ մարդ էր և արհեստական-շին-
ծու վարվեցողության հակառակորդ: Մի անգամ նույնիսկ մտեր-
մորեն նրան նկատողություն էր արել:

— Աշխատիր շմռռանալ, որ հիմա բեմում չես քայլում,—
զգուշացրել էր Արամը:— Հետո էլ պիտի իմանաս, որ այն, ինչ
բեմում իրական ու ճշմարիտ է թվում, շատ հաճախ սլարդապե-
կեղծ ու տհաճ է առօրյա կյանքում:

Ձևացնելով, թե բոլորովին էլ չի վերավորվել այդ նկատողու-
թյունից, Շահխաթունին պատասխանել էր, թե.

— Մայրս, Արամ փաշա, սրամիտ կին է: Ասում է՝ բեմի վրա
հարյուր դեր ես խաղացել, բոլորին էլ հավատացել ենք: Այս
պարետի դերն էլ թող լինի հարյուրմեկերորդը:

— Մեքենան սարքի՞ն է,— ողջունն առնելով անմիջապես
հարցրեց Մանուկյանը:

— Հիմա սարքին է,— պատասխանեց պարետը:— Սակայն
ինչքան կդիմանա՝ աստված գիտե: Հեռու՞ տեղ պիտի գնաք:

— Առաջմ գնանք փոստ: Գուցե հնարավոր լինի այնտեղից
կապվել գններալ Սիլիկյանի հետ:

Ճանապարհին Երևանի պարետն Արամին պատմեց, որ զի-
ջերը գններալ Սիլիկյանը զանգել ու հաղորդել է, թե թուրքերն
արգեն Ալեքսանդրապոլից շարժվել են Անի ու Ադրի կայարան-
ների վրա: Ասում էր. «Պահեստային զորք ուղարկեցեք, մերոնք
դժվար թե դիմանան»:

— Իսկ ինչո՞ւ հիմա ես ասում,— վրդովվեց Արամը:

— Ես անմիջապես կապվեցի Ադրիի հետ, և հեռախոսա-
վարն ինձ ասաց հետևյալը: Ես բառացիորեն նրա խոսքերն եմ
կրկնում. «Սա վերջին զանգը կլինի, որին պատասխանում եմ.
բոլորհետև մեր կայարանն են նվաճում: Ահա՛-ահա՛ ես տես-
նում եմ, թե ինչպես մի ասկյար վազում է դեպի հեռախոսագիծը:
Ուր որ է կկտրի»:

Շահխաթունին ոչ միայն բառացիորեն, այլև հեռախոսավարի
ձայնով կրկնեց նրա հաղորդածը, մտածելով, թե Արամը շատ
պիտի զոհ լինի, որ զուր-տեղն իրեն չի անհանգստացրել այդպի-
սի դատարկ բանի համար: Սակայն, հակառակը, նա զայրացավ

և կարգադրեց հետագայում իրեն վերաբերող ամեն ինչին տեղ-
յակ պահել:

Փոստի պատի տակ զրված երկար նստարանին թիկունքի
վրա պառկած էր հեռախոսավարը և խռմիռոցներ էր արձակում:
Արամ Մանուկյանը նոր հասկացավ, թե ինչո՞ւ քաղաքի հեռա-
խոսները միայն ղողապնում են, և պարետին հասկացրեց, որ
ուշքի բերի նրան:

Շահխաթունին երկու ձեռքով բռնեց հեռախոսովարի ուսերը
և թափ տվեց: Շշկված հեռախոսավարը վեր թռավ, գլորվեց
նստարանից և հայ-հո՞ւյ կանչելով վազեց դեպի անկյունում ցից
զրած հրացանը:

— Հը՞, ո՞վ է, ի՞նչ կա, թուրքերն են եկել,— փնթփնթաց
նա: Մեկ էլ ճանաչելով դիմացը կանգնած Շահխաթունուն, խեղ-
ճացավ.— Վա՛յ, պարոն Շախխաթունի՞, էս ի՞նչ էր պատահել,
ննջել էի, հա՞:

— Տո՞, անբա՛ն լածիրակ,— պայթեց քաղաքի պարետը,—
մոնչոցիցդ Արաքսի վարազները փախան, դադարեցին ընկան:
Որ քո ննջելն այդ է, բա մրափե՞լդ ոնց է լինում:

— Ներող կլինես, պարոն պարետ, չգիտեի, որ գալու ես: Բա
եր իմացած լինեի, բայդուշի պես անքուն-անդադար կսպասեի
քո գալուն:

— Չգիտեիր է՞լ, որ պատերազմ է, և դու գտնվում ես մար-
տական դիրքում, հայվա՛ն-անասուն:

— Դիրքում եմ, բա ի՞նչ է, պարոն Շախխաթունի: Բա ո՞նց
չգիտեմ: Լուսաղեմին գնե՞րալն էր հրաման արել, որ միացնեմ
էն փաշա՞ է, ի՞նչ է՞ նրան: Ես էլ միացրի-պրծա ու ասի՞ աչքիս
որթը կոտրեմ, էդ ա որ դու ինքդ եկար, պարոն Շախխաթունի,
ես քո էդ աղնվական ոտիդ փոշին դառնամ: Բա մարտական դիր-
քում եմ, ո՞նց, սա հենց իմ մարտական դիրքն է և իմ խա-
մատը...

— Դե՛, քե՛չ բլբլացրու, քո դեմ Արամ փաշա Մանուկյանն է,
Աղզային խորհրդի նախագահը և քո հոգեհառը. ուզի տրիբունալի
կտա, ոտով-գլխով կկորչես:

Հեռախոսավարը հանկարծ քարշ եկավ դեպի դռան մոտ
կանգնած հսկայամարմին Արամը և փովեց նրա ոտքերի առաջ:

— Վա՛յ, խնայի՛ր ինձ, մեծ փաշա, մի բռնուկ երեխի տեր եմ:

Արամը կոացավ, թևատակերից բռնած թեթևորեն բարձրաց-
րեց նրան:

— Դե՛, լա՛վ, բավական է թատրոն խաղաք,— բարկացած
մի կողմ հրեց նրան և քայլեց դեպի հեռախոսը, որ գտնվում էր
սենյակի կենտրոնում ձգված երկար սեղանի վրա:— Շուտ միաց-
րու գնե՞րալին և աշխատիր չքնել դիրքում: Մեկ էլ որ քնեցիր,
էլ ինձնից չնեղանաս Շո՛ւտ:

Գնե՞րալ Սիլիկյանի հոգնած, խռպոտ ձայնը ոչ մի լավ բան
չէր խոստանում: Ռազմաճակատի անմխիթար վիճակը մի քանի
րոպեով ներկայացնելուց հետո նա հաղորդեց, որ հեռագրեր է
ստացել Թիֆլիսից ու գլխավոր հրամանատարությունից և ուզում
էր իրեն՝ Արամին, ոչ միայն տեղյակ պահել, այլև խորհրդակ-
ցել հետը, որպեսզի միասին որոշեն անելիքը:

— Ուշքե՞ր են ստորագրում հեռագրերը,— անհանգստացավ
Արամը՝ պատրաստվելով ծանր բոթի:

— Թիֆլիսի Հայոց աղզային խորհրդի նախագահն է, Ավե-
տիս Ահարոնյանը, և Ղարաբեիլիսայից գնե՞րալ Նազարբեկովը:

— Ի՞նչ են ուզում: Պահանջում են երկիրը՝ հանձնել թուր-
քերին:

— Երեի դա նրանց համար արդեն վճռված հարց է, որով-
հետև հրամայելու պես խորհուրդ են տալիս, որպեսզի կաթողի-
կոսը բարձրանա Բյուրականի իր ամառանոցը՝ այնտեղ փոխադ-
րելով նաև վեհարանի շարժական հարստությունը:

— Ա՛հ-հա՛, — խոր հոգոց հանեց Մանուկյանը:— Այդպե՛ս:
Ուրեմն այլևս ոչ մի հույս չկա, և կաթողիկոսն ու իր զանձե՛րը
պիտի փրկվեն՝ Բյուրական փոխադրվելով: Այդպե՛ս-այդպե՛ս:—
Նա այս խոսքերը ձգում էր, որպեսզի մտածելու ժամանակ շահի
Շահխաթունին ամբողջ կեցվածքով ու դեմքով ողբերգության
մարմնացում էր Աղզային խորհրդի նախագահի հայացքի առաջ:
Իսկ հեռախոսավարը սմբել, կուշ էր եկել սենյակի անկյունում,
և դեմքին այնպիսի արտահայտություն կար, կարծես գիտակ-
ցում էր, որ այդ ամբողջ գծախտություն պատճառն ինքն է եղել.
ընով անցած շիներ, հայոց բանակն այնքան ապիկար կդառ-
նա՞ր, որ մի կաթողիկոսի կյանք էլ չկարողանար պաշտպանել:
Արամը դեռ հերթապահ հարցեր էր տալիս, ուզում էր իմանալ
Սիլիկյանի սեփական կարծիքը, որովհետև նրան է, որ ավելի
լուրջ մարդ և բանիմաց զորավար էր համարում.— Ուրեմն, դուք

էս համոզված եք, որ լավ կլինի, եթե փոխադրվի Այդպե՛ս Իսկ ինչպե՛ս պիտի տեղ հասցնեք այդ առաջարկությունը: Ես և դո՛ւք: Ինչպես կուզե՛ք: Իհարկե, անձամբ կնախընտրեի կրու՜վել մինչև վերջ: Մինչև վերջին գնդակը և վերջին շունչը: Բայց ի՞նչ կարող եմ անել, երբ ռազմավարներդ միայն ա՛յդ ելքն եք տեսնում: Ցտեսություն: Կհանդիպենք Հոփսիմեի վանքի մոտ և այնտեղից միասին կգնանք: Ցտեսություն:

Ճանապարհին Շահխաթունին առաջարկեց մի տեղ մեքենան կանգնեցնել, և վարորդը, նրա առաջարկության նպատակը գուշակելով, Զանգվի ձորն անցնելուց հետո, թեքվեց դեպի աջ, մտավ մի հսկա ընկուզենու տակ, որի արմատների արանքից վրխկալով ջուր էր հոսում:

Շահխաթունին մի տարօրինակ պայուսակ հանեց մեքենայից և նրա պարունակությունը մեկ-մեկ հանելով՝ փոքրիկ ճաշասեղան սարքեց ընկուզենու ամենամեծ կոճղարմատի վրա:

— Էս հո կարգին պատրաստություն ես ունեցեմ, — զարմացավ Արամը:

— Մինչև ես լվացվեի, մայրս եղած-չեղածից կապեց, դրեց: Իմաստուն կին է: Ասաց՝ որ կանչում են, երեի կարևոր գործ կա, վերցրու, որ անոթի չմնաք:

Կոնյակի փոքրիկ շիշ էլ կար: Շահխաթունին երկու բաժակ լցրեց և մեկը դնելով Արամի առաջ, մյուսը հանդիսավոր բարձրացրեց:

— Ինչի համար գնում ենք, հաջողությամբ պսակվի, պարոն Արամ, — մաղթեց նա և բաժակը երկարեց, որ զարկի:

Արամն առանց ոգևորության բարձրացրեց իր բաժակը:

— Չեմ կարծում, թե հաջողվի համաձայնեցնել, — դժկամ խոսեց նա: — Չեմ կարծում և, ճիշտն ասած, չեմ էլ ուզում:

Շահխաթունու խաժ աչքերը չուլեցին՝ արտահայտելով այն զարմանքը, որ բառերով, իբր, դժվար է արտահայտել:

— Այո՛, ինձ ցավ պիտի պատճառի, եթե համաձայնի, — մտախոհ շարունակեց Արամը և ձեռքով տրորեց իր քիթն ու մոռթքեց: — Էհ, վերջապես, այս հողի վրա մի՞թե չի մնացել նահատակության պատրաստ մի մարդ:

Շահխաթունին պարպեց իր բաժակը և հայացքով նույնը հորդորեց Արամին: Իսկ նա իրենը դրեց գետնին:

— Ես առհասարակ խմելու սովորություն չունեմ: Դու այդ

մեկն էլ կուլ տուր. հաճությով ես խմում: Մի անգամ խմելուց հետո հայելու մեջ նայել եմ մոռթիս... Դիմացինս հաց ու ջրից կկտրվի:

— Բայց ի՞նչ օգուտ նահատակությունից, եթե այն չի փրկելու: Երկիրդ: — Շահխաթունուն դեռ անհանգստացնում էր Արամի ցանկությունը՝ կաթողիկոսին տեսնելու նահատակության պատրաստ:

— Ես նկատի ունեմ ոչ թե էջի նահատակությունը: — Արամը դարձյալ տրորեց դեմքը: Ըստ երևույթին ներքին անհանգստությունը նա այդպես էր արտահայտում: Զե՛ որ ուրիշներն էլ սեփական մատներն են ջարդոտում կամ անում են մի այնպիսի բան, որից զրուցակցի ախորժակն է փակվում: — Երբ իր աղատության համար նահատակության պատրաստ է լինում ամբողջ ազգը, այն ժամանակ կովում են բոլորը, և նահատակության կարիքն այլևս չի զգացվում: Իսկ մեր զորավարները թշնամու առաջ ճողոպրելով՝ հեռագրեր ու կոշեր են շաղ տալիս. պայմանագիր՝ կապեցեք, հաշտություն՝ կնքեցեք, կաթողիկոսին՝ փախցրեք և երկիրը հանձնեցեք թուրքին:

Այդ ժամանակ ընկուզենու տակ հայտնվեցին մի խումբ որբեր. մի ջահել աղջիկ, այնքան նիհար, որ թվում էր՝ եթե վրայի ցնցոտին հաներ, կմնար միայն կմախքը, առանց մաշկի, և զբլուխները խուզած մանկահասակներ, որոնց տղան ու աղջիկը դժվար էր որոշել: Նրանց ոսկրացած դեմքերին հիվանդոտ կայծկրլուում էին սև-սև աչքերը, որոնք հառված էին Շահխաթունու «սեղանի» վրա:

Արամը նայեց, նկատեց և անմիջապես վարորդին կարգադրեց եղած ուտելիքը բաժանել:

— Ախր, դուք սկի բան չկերա՞ք, — դժգոհեց պարետը:

— Բան չկա, թող բաժանի, — տխուր ասաց Մանուկյանը և սեղից վեր կացավ: — Աստված իմ, այնքան սովորական է դարձել, որ այս թշվառությանը նայում ենք առանց սարսուռի:

Ճանապարհին զաղթականների խմբերը մի քանի անգամ կանգնեցրին մեքենան: Վրա էին տալիս բոլոր կողմերից, պառկում էին անիվների առաջ... Բողոքն ու արտունջներն արտահայտում էին այնպես խառնաձայն ու իրար հերթ չտալով, որ դժվար էր տարբերակել նրանց ասածները: Զվարթնոցի մոտ էր, որ մեքենան պաշարած ամբոխի վրա զոռզոռալով Շահխա-

Թունին ատրճանակը հանեց ու սպառնաց: Տարեց մի մարդ, որ երեկ ամբոխավարն էր, կամ հիմա ամբոխ դարձած երբեմնի համայնքի հեղինակավոր ներկայացուցիչը, ոսկրացած ձեռքն առաջ պարզեց.

— Ի՞նչ պիտի անես, աղա՛, որ զենքդ հանել ես:

— Պիտի կոտորե՛մ,— արտոխտորեն գոռաց Շահխաթունին:

— Դե՛, էն է առանց քո զենքի էլ կոտորվում ենք, ինչի՞ նեղություն քաշես:

— Բա ի՞նչ անեմ, որ ճանապարհ չեք տալիս, զնանք մեր գործին: Այս ի՞նչ խառնակչություն է:

— Աղա՛, ջան, հոգո՛ւղ մեռնիմ, խառնակչություն չկա: Կոտորվում ենք անտեր: Ապրեցնելու մի ճար գիտես, արա՛, ինչի՞ կսպառնաս կոտորել: Բա մի՞ ազգ չենք, նույն աստծո՞ւն չենք ուղղում մեր օրհնանքները: Ինչի՞ կսպառնաս կոտորել...

Տարեց մարդուն ձայնակցում էին նրա շուրջը խոնվածները, և չէր երևում, թե հեշտ է լինելու օղակումից դուրս գալը: Դա ավելի էր կատաղեցնում դյուրաբորբոք Շահխաթունուն, որը հարձակվեց տարեց մարդու վրա:

— Տո՛, ծե՛ր դեմագոգ, ի՞նչ է, ձենդ երկինք ես գցել...

Արամը դուրս եկավ մեքենայից և առաջին հերթին Շահխաթունուն թեր բռնեց:

— Կացե՛ք,— աղմկոտ ամբոխի կողմ հնչեց խրոխտ ձայնը: Նրա երևալուն պես քարացավ ամբոխավար հռչակածը:

— Տո՛, էս խո Արա՛մն է,— նա, իր բախտակիցներով շրջադատված, ձեռքերը վեր պարզեց, ասես հայտնվել էր նրանց մեսիսին:— Երկինք-գետի՛նք, էս խո Արա՛մն է: Ժողովո՛ւրդ...

Արամը դանդաղ, հանդիսավոր մոտեցավ ծերունուն, իսկ նա դեռ շժմած էր, հմայված ու հիմա էլ ձեռքերն էր քսում Արամի հագուստին. «Այդ դո՛ւ ես»:

Կմախքացած մարդու մեջ Արամը տեսնում էր մեկին, որին գիտեր առաջուց, սակայն խանդարված դիմագծերը թույլ չէին տալիս վերականգնելու հին ծանոթի պատկերը: Ծերունին երևի թե դգում էր, որ նա ջանում է հիշել, սակայն դժվար է իր աղավաղված արտաքինի մեջ տեսնել Վանի պաշտպանության զինվորին:

— Աբե՛լն եմ, Արամ փաշա: Վանա կոխվ շե՞ս հիշեր: Վանա արդար կոխի Աբելին շե՞ս հիշեր...

Արամը նրան իր գիրկն առավ, սեղմեց եղբայրաբար ու վերից վար ականջին ինչ-որ բան շշնջաց: Վարից նա էլ գլուխը բարձրացրեց, և հիմա խոսում էին հայացքներով:

Երկուսի աչքերից էլ արտասուք էր հոսում...

Արամն Աբելին հրավիրեց իր մոտ՝ Ազգային խորհրդի շենքը և ասաց, թե ինչպե՛ս պիտի գտնի:

— Վաղը կգաս, կղրուցենք, մի բան կանենք:

Աբելն Արամին պատմել էր, որ իրենց խմբից մի պատանի զիշերը մտել է դիմացի արտը՝ հեղիի համար ցորեն քաղելու, և տվել-սպանել են: Ինքը՝ Արամը, ճանաչում էր արտատիրոջը և մտքում որոճում էր այն պատիժը, որին պիտի ենթարկել տար այդ հղիացած հարուստին: Շահխաթունուն հանձնարարեց երեկոյան իր ծանոթ խմբապետներին հրավիրել:

— Թող գործ անեն, պարապությունից իրար են գզում:

— Ի՞նչ նկատի ունեք, պարոն Արամ:

Նա մեքենայի միջնորմը բարձրացրեց, որ վարորդն իրենց չլսի:

— Ազգը կոտորվում է քաղցից, իսկ գյուղական համփաներն օրեցօր ուռճանում են: Խմբապետների խնդիրը կլինի գաղթա-կանների սնունդն ապահովել այդ համփաների հաշվին:

* * *

Հոբիփսիմեի վանքի մոտ երկար սպասեցին գեներալ Սիլիկյանին: Նա եկավ այլալված և, ներողություն խնդրելով ուշանալու համար, կցկտուր բացատրեց.

— Տեղակալս էր օյինբազություն սարքել:

— Դանիելբեկ Փիրումյա՞նը:

— Էլ ո՞վ:

— Ի՞նչ պիտի աներ այս խառնաշփոթ իրավիճակում:

Եվ գեներալը պատմեց հետևյալը:

Ինքը՝ Մովսես Սիլիկյանը, Մանուկյանին ղանգել էր ցայգալույսին և հետո գնացել ղեպի զորամասի մարտկոցները, որպեսզի օրվա համար առաջադրանքներ տա հրամանատարներին ու վերադառնա Հոբիփսիմեի մոտ: Զոկատներից մեկում հայտնեցին, որ

շտաբում գնդապետ Դանիելը եկ ֓իրումյանն է սպասում և իր հետ շտապ լուծելու հարց ունի:

— Ես շարունակեցի գործս, մտածելով, որ տեղակալս է, պարտավոր է սպասել և ոչ թե կարգադրել, որ շտապ ներկայանամ:— Հռիփսիմեի վանքի մոտից ոտքով էին գնում մինչև Մայր տաճարը, և ճանապարհին այսպես հանգիստ ու մանրամասն պատմեց Սիլիկյանը:— Վերադառնամ, տեսնեմ ի՞նչ սա, կարծելով, թե շատ պիտի ուշանամ, դիմում է գրել, թողել սեղանիս, հեռանում է: «Ի՞նչ դիմում է»,— ասում եմ: Թե՛ «Կարդա՛, կիմանա՛ս»: Կարդում եմ, և քիչ է մնում գազաթս պայթի: Դիմումով հայտնում է, որ հայրենիքի համար ստեղծված ծայրահեղ ճակատագրական պահի գիտակցությամբ թողնում է Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալի իր պարտականությունը և ստանձնում է Սարգարապատի ճակատի ղեկավարությունը: «Ո՛նց թե՛ ստանձնում ես, ա՛յ մարդ,— ասում եմ,— քո ուզելով է, որ վերցնես ու գնաս: Կամ Սարգարապատի ճակատն անտե՛ր է, ի՞նչ է: Զէ՛» որ այնտեղ էլ քո տոհմակից Հովսեփը եկ ֓իրումյանն է հրամանատար: Ճանաչված ու խիզախ մի գնդապետ, որի ծառայությունները բարձր են գնահատվել Գեորգևի հրամանատարության կողմից»: «Բայց այդ ճանաչված ու խիզախ հրամանատարը»,— ասում է,— իր ճակատի վիճակը համարում է անհուսալի և հենց մի գլուխ պահանջում է, որ զինադադար կնքենք»: «Հետո՞ ինչ, որ պահանջում է: Մենք էլ ենք պահանջում: Բոլորն են պահանջում: Հայկական կորպուսի հրամանատար Նաղարեկովը չի՞ պահանջում: Մեր դրությունն իսկապես անհուսալի է, և հաշտությունն ու զինադադարը՝ միակ խոհեմ քայլը, որ այսօր կարող ենք և պետք է կատարենք»: Այստեղ նա կովարար աքլորի պես խրոխտացավ, թե «Ի՞նչ է, դուք մի՞թե այսքան երկար նահանջի ճանապարհին չտեսաք ու չիմացաք, որ թուրքը ձեզ հետ հաշտվել չի ուզում, որ զինադադարի պայման է կապում, անմիջապես էլ ինքն է խախտում իր պայմանը և առաջ է շարժվում քո խաբված ու թմրած զորազինատների վրայով»: «Տեսել ու իմացել եմ,— ասում եմ,— ո՛չ ես չը եմ, ո՛չ անհասկացող: Բայց մի՞թե դրանից մեր վիճակը թեթևանում է: Մենք ուրիշ ելք չունենք,— ասում եմ:— Այդպես են մտածում բոլորը՝ Թիֆլիսում նստած մեր Միացյալ կառավարության պարագլուխները, Հայկական կորպուսի հրամա-

նատարը: Վերից վար ու վարից վեր բոլորն էլ այդպես են մտածում: Դա է միակ ելքը: Մի՞թե դու չես հասկանում այդ հասարակ բանը»: Ասում է. «Ո՛չ, դա ելք չէ, որովհետև քանի դու զինադադարի կոչեր ու խնդրագրեր ես ուղարկում վերև-ներքև, թուրքը մեր ժողովուրդը կոտորելով ու երկիրն ավերելով առաջ է շարժվում: Զինադադար կնքես, դարձյալ կշարունակի առաջ շարժվել: Առաջ կշարժվի ու կջարդի այնքան ժամանակ ու այնքան տեղ, մինչև որ Հայաստան աշխարհը լրիվ կլինի իր ոտքի տակ, հայագուրկ ու ավերակ, և ինքը հնարավորություն կունենա գրկախառնվելու մուսավաթի հետ, իր կայսրության սահմանները հասցնելու Կովկասյան լեռնաշղթա և նրանից էլ դեմ: Իսկ մեր միակ ելքը,— ասում է,— կովելն է, կովելը և ոչ թե դիրք պահելը»: Այսպես խոսում էր տաքացած և գտնում էր, որ իր վճիռը միակ ճիշտն ու հարմարն է պատերազմական այն իրադրության մեջ, որ ստեղծված է Ալեքսանդրապոլից մինչև Սարգարապատ: Պատերազմական պայմաններում զորամասի հրամանատարությունը կարող է իր ձեռքը վերցնել նույնիսկ ցածր կոչման որևէ սպա, որն ի վիճակի պիտի լինի փրկելու դրությունը: Սակայն դա լինում է այն դեպքում, երբ զոհվել է ճակատի հրամանատարը կամ ինչ-ինչ պատճառներով անհնար ու անհարմար է նրան թողնել իր պաշտոնում: Բայց սա հավակնում է այն պաշտոնին, որի տերն է իր տոհմակիցը՝ մի կարգապահ սպա և փորձված զինվորական: Ասում է. «Գնդապետ Հովսեփը եկ ֓իրումյանի հետ ինքս անձամբ լուծել եմ հարցը, և նա ինձ է զիջել ճակատի հրամանատարությունը»:

— Երկուսն էլ գնդապետ են, ճանաչում եմ,— խոսեց Մանուկյանը, որ ուշադիր ու լուռ լսում էր այս զորամասի պատմությունը:

— Այո՛, երկուսն էլ գնդապետ են: Բայց Դանիելը եկ մի տարի առաջ ներկայացված է եղել զենեքալուծյան: Ռազմական միևնրատրությունում հաստատվել էր միջնորդությունը: Փաստաթղթերն ու տարբերանշաններն են ուշանում, որովհետև քանի ամիս է, ճանապարհները փակ են, և Կովկասը կտրված է մայրաքաղաքից:

— Հիմա գնդապետի տարբերանշաններով այդ գնդերալն ուղում է ճակատ գնալ, կոբլն անձամբ գլխավորել և հավատում է իր հաղթանակին:

— Այո՛, ճիշտ այդպե՛ս:

— Բայց ի՞նչ կա այդտեղ դատապարտելի: Եթե, իհարկե, դուք ես գտնում եք, որ նա ի վիճակի պիտի լինի գոնե մի փոքր բարեկամելու ճակատի վիճակը:

— Ոչինչ չունեմ, պարոն Մանուկյան, ինքս նրան շատ բարձր եմ գնահատում իբրև մտածող մարդու և հմուտ ռազմավարի. Երեի լսած էլ պիտի լինեք էրզրումի ճակատամարտում նրա կատարած քաջությունների մասին: Բայց Արարատյան դաշտն էրզրում չէ, պարոն Արամ, այստեղ թույլ տված մեր ամեն մի սխալը կարող է լինել ճակատագրական:

Արամ Մանուկյանը քայլում էր՝ այդ պատմությամբ մի փոքր խանդավառված: Եվ նա շթաքցրեց այդ:

— Պատկերացնո՞ւմ եք,— ասաց,— ես առաջ էլ ճանաչում ու հարգում էի: Իսկ հիմա պարզապես սիրեցի այդ գնդապետ-գեներալ Դանիելիեի ֆիրմայանին:— Սիլիկյանը զարմացած նայեց նրան, երևի փորձեց առարկել: Սակայն Մանուկյանը, որ պատմության ամբողջ ընթացքում սոսկ լսող էր, այժմ խոսում էր ոչ թե կարծիք հայտնելու, այլ վճիռ հանելու համար: Եվ գեներալ Սիլիկյանն արդեն պարտավոր էր ընդունելու նրա ասածը՝ իբրև վճիռն այն արտակարգ ու իրավարար պաշտոնի, որն Արամ Մանուկյանին էր վստահված:— Միշտ չէ, որ ինձ իրավունք եմ վերապահում խառնվելու ձեր գործերին: Ճակատի հարցերը հիմնականում ձեր բաժինն են, և դուք՝ հրամանատարներդ, շատ ավելի լավ գիտեք, թե ո՞ր քայլն ինչպե՞ս պիտի կատարել: Սակայն այս անգամ, պարոն գեներալ, թույլ տվեք չհամաձայնելու ձեզ հետ:— Մանուկյանի տոնը լուրջ էր, առարկություն չընդունող, և Սիլիկյանն զգաց, որ ինքն այս անգամ չարաչար սխալվել է:— Առհասարակ մենք պարտավոր ենք շատ ավելի նրբանկատ լինելու... Կրկնում եմ. ես առաջ էլ հարգում էի Դանիելիեիին: Ճանաչում եմ նրա տոհմը, քաջ տոհմակիցներին: Գնդապետ Պողոսբեկին մոտիկից ճանաչելու և մտերիմը լինելու բախտ եմ ունեցել Վանում, ճակատագրական Տասնհինգի ծանր օրերին: Այդպիսի մարդկանց վստահորեն կարելի է հանձնել մի ամբողջ երկրի գործը, և նրանք հրաշքներ կգործեն...

— Բայց չէ՞ որ Հովսեփբեկն էլ նրանց տոհմից է և առ այսօր իրեն չի հեղինակազրկել,— գեներալն ասեւ կառչեց մի վերջին

հեղհեղուկ պատճառաբանության՝ իր դեռևս չհանած վճիռն արդարացնելու նպատակով:

— Առ այսօ՛ր,— ձգեց Մանուկյանը:— Այո՛, Հովսեփբեկը ես նրանց տոհմից է, ըստ երևույթին՝ ժառանգած նաև տոհմի ավանդական քաջասրտությունը: Բայց տեսնո՞ւմ եք, որ այդ քաջասիրտ գնդապետն այսօր կովելը համարում է ապարդյուն, նույնիսկ վտանգալից և միակ ելքը թուրքի ողորմածությանը հանձնվելու մեջ է տեսնում... Հետո՞ ինչ, որ այդպես են մտածում նաև վերադաս հրամանատարներն ու Միացյալ կառավարության պարազույնները:

— Եթե դուք այդպե՛ս եք որոշել,— Սիլիկյանը հուսահատորեն դիմեց Մանուկյանին:— Եթե դուք իսկապես այդ համոզմանն եք, էլ ո՛ւր ենք գնում, ինչո՞ւ ենք գնում:

Մանուկյանը դառը ժպտաց քթի տակ.

— Ես գնում եմ ոչ թե իմ կարծիքը հաղորդելու կաթողիկոսին: Դուք ասացիք՝ հեռագրեր եք ստացել և անձամբ էլ համաձայն եք նրանց առաջարկությանը... Պարզապես հաճելի է տեսնել՝ ի՞նչ է մտածում այս երկրի հոգևոր նվիրապետը, որ ի պաշտոնն պարտավոր է լինելու ամենախելոքը. չէ՞ որ հոգևո՞ր առաջնորդն է:

— Եվ դուք այնտեղ չե՞ք հայտնելու ձեր կարծիքը:

— Պիտի աշխատեմ լինել միայն վկա, շնայած նման դերն առհասարակ անհարիր է իմ բնավորությանը:

Վաղարշապատը հայոց ողբերգության կենտրոնն էր դարձել, և նրա ներսում եռացող դժբախտությունը հորդում էր դուրս: Քաղաքի մուտքին չհասած՝ նրանք գեմ առան գաղթական ծովի ալիքին, որը խճուղին լցված շարժվում էր տարբեր կողմերի վրա: Խճուղու եզրերին նստոտած աղերսալից, մեռնող հայացքներով ողորմություն էին մուրում մեծ ու փոքր, կին ու տղամարդ: Սակայն ողորմացող չկար: Կային մուրացիկներ, որոնք այլևս ուժ չունեին նստած տեղից ձևոք առաջ շարժելու: Պառկել էին, մի ձեռքը գլխատակին, մյուսը բուռ արած մեկնել դեպի առաջ: Փակ աչքերով էին, և հայտնի չէր՝ ո՞րն է կենդանի, ո՞րը՝ մեռած:

Մայր տաճարի բակի աջակողմյան ծառերի տակ կրակարաններ էին շինել և հսկա կաթսաներում ձավարից ապուր էին եփում գաղթականների համար: Երեք վեղարավոր երիտասարդներ դարպասներից ներս խուժող գաղթականների գեմը պահում էին՝

հայտարարելով, որ ճաշը պատրաստ չէ, հենց որ պատրաստ լինի, խումբ-խումբ ներս են թողնելու։ Երկրորդականներից մեկը, ճանաչելով զորավար Սիրիկյանին, որի շտաբը հենց իրենց կողմին՝ Գեորգյան ճամբարանի առաջին հարկում էր տեղավորված, բնդառաջ գնաց և զլխով խոնարհում արեց։ Ապա իմանալով, որ զորավարն ու իր ուղեկիցները վեհափառին պիտի հանդիպեն, զարմացավ։

— Այս ժամին,— բայց և այնպես առաջ ընկավ։

Տրդատա դուռն պահակի ականջին ինչ-որ բան ասաց և, հյուրերին իրենից առաջ թողնելով, հետևեց նրանց։ Դեպի վեհարան տանող սալարկած ուղին եղերում էին վերասլաց բարդիներ ու լորենիներ, որոնց արանքներում խնամված թփերն էին վարդերի, հասմիկների և ալլազան երգենավառ ծաղիկների։ Ուրիշ ժամանակ այստեղ պիտի լավեին երգեցիկ թևավորների դալլալները։ Սակայն հիմա օդը լիքն էր Մայր տաճարի պատերից անդին խլրտացող գաղթականների անհողարաշխ ձայներով։

Տարօրինակ բանագնացները մոռալ էին և բառեր չէին գտնում իրենց հոգիների խոռվքներն իրար հաղորդելու։

Արամը մտածում էր, որ գաղթականությունն ավելի շատ էջմիածնի շուրջն է կուտակվել, չնայած նրան տեղավորելու, օգնելու և պետքերը հոգալու կոչված կազմակերպությունները Երևանում էին գտնվում։ Գաղթականը չի՞ հավատում այդ կազմակերպություններին, որոնք իսկապես անզոր էին որևէ լուրջ օգնություն հասցնելու։ Թե՞ պարզապես երկրի հին հավատն է նրանց այստեղ բերում։ Այստեղից ավելի շուտ են տեղ հասնում իրենց աստվածառաք աղոթքները, թե՞ գիտեն, որ ամենուր էլ մահն է սպասում, և այստեղից ավելի հեշտ պիտի իրենց հոգիները հասնեն հայոց աստծու մոտ, խառնվեն նրա երկնային հոտին։

Կաթողիկոսը նրանց ընդունեց վեհարանի իր ընդարձակ առանձնասենյակում, փափուկ բազկաթոռի մեջ ընկղմված։ Յոթերորդ տասնամյակը նոր միայն ետև թողած Գեորգ Ե Սուրենյանը շատ էր ծեր երևում, և հյուրերը չզարմացան, որ իրենց ողջույնին ծուլ-ծուլ պատասխանելով՝ նա պարարտ մարմինը հագլիվ շարժեց բազկաթոռի վրա ու աջը մեկնեց առաջ։ Գնե՞րալ Սիրիկյանը խից նրա ձեռքը և տարավ շուրթերին։

— Հը՛, նոր սենյակներ նվաճելու եք եկել,— լայն դեմքին բարի ժպիտ՝ փորձեց կատակել վեհափառը։

— Քա՛վ լիցի, վեհափառ, այն երեք սենյակն էլ մեզ բավական է,— մեղավոր խոսեց գնե՞րալը։— Գուցե ճամբարանի տնօրենը գանգատվե՞լ է։ Բայց մենք զժգոհելու առիթ չենք տալիս։

— Դժգոհելու առիթն էլ, պատճառն էլ հենց այն է, որ հոգևոր ճամբարանում է նստում զորամասի սպայակույտը... Սակայն, կարծում եմ, դա ժամանակավոր երևույթ է, և խաղաղություն լինի, ամեն ինչ կբռնի իր տեղը։ Ուրեմն, խաղաղություն ամենեկոցին։

Տեսնելով, որ հովանավորը մնում է ստվերի մեջ, Շահխաթունին մոտեցավ, համբուրեց վեհափառի աջը, որ թույլ ընկած էր առջևի սեղանի եզրին, ապա խոսեց թատերային վերամբարձ տոնով։

— Պատիվ ունեմ ներկայանալու, վեհափառ. Երևան քաղաքի պարետ Շահխաթունին։ Կաթողիկոսը գլուխը շարժեց հանգիստ, և պարետը հայացքով ցույց տվեց քիչ հեռու, մեկուսի կանգնած Արամին, նրան ևս ներկայացրեց։— Պատիվ ունեմ, վեհափառ, և առհասարակ ինձ համար մեծ պատիվ է ներկայացնել Երևանի Ազգային խորհրդի նախագահ, Արարատյան երկրի արտակարգ և միանձնյա ղեկավար Արամ փաշա Մանուկյանին։

Այս անունը լսելուն պես աշխուժացավ կաթողիկոսը, փորձեց տեղից վեր կենալ։ Արամը մեծաքայլ մոտեցավ, շտապեց առնել նրա աջը, որպեսզի նա տեղից վեր չկենա։ Երբ կոացավ համբուրելու համար, վեհափառը ձախ ձեռքով բռնեց նրա ուսը և մտերմորեն սեղմեց։

— Այդպես էլ պատկերացրել եմ ձեզ,— գոհունակությամբ խոսեց վեհափառը՝ ոգեշունչ հայացքն իր դեմ կանգնած Արամի վրա և ուշքի գալով՝ նրան տեղ ցույց տվեց։— Նստեցե՛ք, նստեցե՛ք... Ահա ճիշտ այդպես էլ պատկերացրել եմ՝ բարձրահասակ, բացճակատ։ Մարդուս ճակատին կարելի է կարդալ նրա հոգին։ Զո՛ւր չէ, որ «ճակատագիր» խոսք էլ կա։— Ապա հայացքը սահեցնելով ներկաների վրա, ասելիքը եզրափակեց աստվածաշնչյան խոսքով։— Բազումք են կոչեցնալք և սակաւք՝ ընտրեալք։ Գոհություն աստծուն, որ այս դառն ու դժվար օրերին

ազգին ձեզ նմաններն են առաջնորդում: Ձեզնից առաջ ձեր անունն էր այստեղ հասել:

Վեհափառի գովեստի խոսքերը հաճելի էին Արամի համար: Սակայն այդ պահին նրան տանջում էր իր առաքելության տխուր դիտակցությունը: Քիչ հետո կպարզվի, թե ինչի՞ համար են եկել, և վեհափառը կղղաջ իր խոսքերի համար: Զղջումն ի՞նչ է որ, կանխի՞՞ այն ճանապարհը, որ իրենց բերել է այստեղ... Եվ մինչ նա այս հոգեմաշ ինքնախարազանումն էր ապրում, զորավար Սիլիկյանն իր կաշվե պայտսակից հանեց հեռագրի երկու մեծադիր թերթներ ու անհամարձակ դրեց կաթողիկոսի առաջ: Վերջինս փորձեց մի հայացքով իմանալ թղթերի էությունը. կկոցած աչքերով վերից վար տեսնեց, հետո էլ սրտնեղած նայեց վեղարավոր զավազանակրին, որը հանդիպման առաջին իսկ վայրկյանից պատի տակ ձգված սպասում էր կարգադրության: Նա իսկույն դուրս գնաց և բերեց ակնոցը:

Եթե քիչ առաջ վեհափառը հիշած էլ չլիներ մարդու ճակատին նրա հոգին կարողալու հնարավորությունը, միևնույն է, նրա գեմքին նայողն անպայման կգար նման եզրակացություն: Հեռագրերից մեկի առաջին իսկ տողերի վրա նրա լայն ճակատը ճերմակեց, ապա երևացին կապտադալուկ բծեր, որոնք շուտով ծածկվեցին քրտնքի կաթիլներով: Երկրորդ հեռագիրը չկարդաց: Երկուսը միասին սեղանի վրա շարտեց և տեղից վեր կացավ շանթահարի պես: Քիչ առաջվա հոգնած ու ընդարմացած մարդը չէր այլևս: Նրա աչքերը վառվում էին, ասես կայծեր պիտի արձակեին: Երեխ հարվածը շատ էր անսպասելի, և սկզբում անելիքը չիմանալով նա անհանգիստ աջ ու ձախ քայլեց վանդակի մեջ նետված առյուծի պես, ապա շեշտակի կանգ առավ զորավարի դեմ և ձեռքը նրա կողմ տնկելով որոտաց:

— Ուրեմն, դուք արդեն որոշել եք թուրքերին հանձնել Հայոց եկեղեցու Մայր աթոռը...

Սիլիկյանը փորձեց հանգստացնել ափերից դուրս ելած վեհափառին:

— Ձերդ Սրբություն, էջմիածնի Մայր աթոռը հանձնելու ոչ մի որոշում էլ չկա: Պարզապես ձեր անձի և Մայր աթոռի սըրբությունների Եպիսկոպոսությունն ունենք աչքի առաջ: Առջևում ամառ է, և դուք առժամանակ կփոխադրվեք Բյուրականի ձեր ամառանոցը...

— Իսկ Բյուրականի՞ց ուր պիտի փոխադրվեմ, — պայթեց վեհափառը: — Զէ՞ որ էջմիածինն այդքան հեշտությամբ թշնամուն հանձնողի համար Բյուրականը ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնի: — Եվ առանց զորավարի նոր պատճառաբանությունների վրա ուշադրություն դարձնելու, շրջվեց դեպի զավազանակիրը, առույգ ձայնով կարգադրեց. — Իմ անունից ասացեք, որ հնչեցնեն բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Հայոց երկրին ու նրա առաքելական եկեղեցուն անագորույն վտանգ է սպառնում:

Ապա նա թափ տվեց հագուստը, կրճի վրա ուղղեց աղամանդակուռ խաչը, գոհարազարդ գայիսոնը ձեռքն առնելով հագթաքայլ ելավ վեհարանից և սև սքեմավորներով շրջապատված ուղղվեց դեպի Մայր տաճարը:

Շուտով ղողանջեցին զանգերը՝ նախ Մայր աթոռի զանգակատնից: Սրան էլ արձագանքեց Գայաննի եկեղեցու կոշնակը: Հոփսիսմեհի տաճարի զանգերը փոքր-ինչ ուշացումով, բայց այնպես ղողանջեցին, որ վանքի ջուրը ծփացող ժողովուրդը հորձանք տվեց դեպի Մայր աթոռ:

Լուրն իրար տալով՝ մարդիկ ամբողջ Վաղարշապատն ու շրջակաները լցրել էին այնպիսի տագնապով, ասես թշնամին Մայր տաճարի պատերի տակ է արգեն, և միայն նահատակների դիակներով պիտի փակվի նրա ճանապարհը դեպի հայոց եկեղեցու սրբությունները: Իսկ վեհափառի թափորը վեհարանից մինչև Մայր եկեղեցու դուռն իր կարճ երթի ընթացքում ստվարացավ, դարձավ սեականած գետ, որ հոսում էր առաջ՝ իր ետևից ու կողքերից քշած տանելով մարդկային հեղեղը:

Մայր տաճարի դռները կրնկի վրա բաց էին կաթողիկոսի առաջ: Բայց նա դռներով ներս մտնելուց առաջ փարվեց զանգակատան սյուներին, շքամուտքի աջ ու ձախ կողմերի քանդակազարդ քարերը շոյեց-գուրգուրեց ղողացող ձեռքերով և նոր միայն քայլեց դեպի սրահը, որի կենտրոնում իջման սեղանն էր՝ գմբեթի լուսամուտներից իջնող խորհրդավոր լույսերով ողողված:

Բեմի առաջ զրակալներ կային՝ ծանրաբեռնված սուրբ զորքերով: Բարձրաստիճան հոգևորականները կիսաշրջան կազմած կանգնել էին՝ տեղ ազատելով կաթողիկոսի համար, որը սովորաբար մոտենում էր կենտրոնական զրակալին, բաց էր անում օրվա ոգուն հարմար գրքի համապատասխան էջը, և այսպես էր սկսվում պատարագը, որի ամբողջ ընթացքում տասներկու

սարկավագներ ձայնակցում էին նրան: Այս անգամ, սակայն, նա շրջանցեց գրակալները, հոգեւորականների կիսաշաշանն ու սարկավագների շարքը, բարձրացավ բեմ և շրջվելով դեպի ծփացող դահլիճը, հուզված խոսեց:

— Ժողովուրդ հայոց, հայրենիքը մեր ծանրագույն վտանգի տակ է:— Դողդողացող ձայնով ասաց այս խոսքը, որպես թե կրակ նետեց դահլիճը և թողնելով, որ կրակն այդ բոբբոբվի, տարածվի ծայրեծայր, ինքը հայացքը նկարագրող առաստաղին հառած՝ ապրում էր այն պահը, երբ հոգին վերանում է, խառնվում բարձրլի սրբազան բանակին: Ժողովուրդը մի շունչ դարձած տնքում էր, հառաչում: Նույնիսկ նրանք, որ քաջատեղյակ էին ռազմաճակատի վիճակին, գիտեին թշնամու առաջխաղացման ընթացքն ու յուրայինների անկասեցնելի նահանջը, միայն այժմ, վեհափառ հայրապետի ցավագին ահազանգից հետո ամբողջ ահագնությունը պատկերացրին երկրի վիճակը, և սրտները լցվեցին դառը կսկիծով: Նրանք սարսափահար հայացքները հառել էին տաճարի պատերի վրա, և պատերից իրենց էին նայում տաքնապած սուրբ հայրերն ու հրաշագործ ոգիները: Ցավ ու էաբեկցանք կար մշուշոտ հայացքներում, որոնք այդ պահին առավել, քան երբեք, հարազատ էին հայի հոգուն, նրա սրտի թարգմանն էին, նրա անմխիթարական վիճակի սրտամորմոք ու լուռ արտահայտությունը: Եվ այդ հայացքների մեջ մարդիկ զուր պիտի փնտրեին պատասխանը իրենց տանջող հարցերի, ելքն այն ահազարհուր վիճակից, որի մեջ խորովվում-փոթոթվում է բովանդակ ազգը:— Ժողովուրդ հայոց:— Վերացած, երկնային ոգիների հայացքներից փրկություն աղերսող հավատացյալներին երկին սթափեցրեց կաթողիկոսի գողգոթ ձայնը:— Թուրքը՝ մեր բանակն հոտի արնախում ոսոխը, նվաճել է Ալեքսանդրապոլը, շարժվում է դեպի սիրտը մեր երկրի, մեր հավատի, մեր կենսագրություն. գալիս է էջմիածնի վրա: Թուրքը կտորած ու ավեր փռելով գալիս է, և մեր զորապետներն էլ ուրիշ ելք չեն գտնում այդ աղետից, քան հայոց հայրապետին փախուստի մղելը: Նրանք Ամենայն հայոց կաթողիկոսին առաջարկում են ոսոխի բերանին թողնել Մայր աթոռ էջմիածինը, մեր սրբաբանները, հայ ժողովուրդը, հայրենի երկրի վերջին կտորը և առաջարկում են լքել այս բոլորը, սեփական կյանքը փրկել Բյուրականում կամ ուրիշ անմատչելի որևէ լեռնածերպի վրա:

Ահա այսպես, ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս: Կարծես ի՞նքը չէ այն կաթողիկոսը, որին առաջարկում են փրկել իր կյանքը և փրկություն ճանապարհն են ցույց տալիս. հեռա՛յլ Բյուրական կամ մի ուրիշ ապահով տեղ: Իսկ ինքը՝ Գևորգ Սուրենյան-Տփղիսեցին, մտածում է այդ փրկարար առաջարկի մասին, մտածում է հայոց կաթողիկոսի ու նրա բռնելիք դիրքի մասին: Հայացքը վերեններում է, հրեշտակների հետ, նա պատասխան է հայցում Ամենափրկիչից, Հայոց Լուսավորչից, սուրբ առաքյալների մըշտագո և մշտազգոն ոգիներից:

Դահլիճում վա՛շ-վի՛շ էին կանչում: Տառապանքի ու ցավի հառաչանքներն իրար խառնվելով, ալիք տալով հասնում էին հայկոպոսաց դասին և խփում վեհափառի քղանցքներին: Ժողովուրդը մոլորված էր «այո»-ի ու «ոչ»-ի բավիղներում: Եվ ահա պղնձաճայն զնգաց կաթողիկոսի խոսքը, իբրև տապը մեղմացնող սյուր ու զեփյուռ տարածեց, սփռվեց եռացող մարդկային ծովի վրա:

— Ո՛չ և ո՛չ, հազա՛ր անգամ ոչ: Ես չեմ լքի մեր սուրբ նախնիներից ավանդած Մայր աթոռը: Ես չեմ հեռանա հայոց առաքելական եկեղեցու օջախից: Եթե հայոց զինվորությունն ու ինքը՝ հայ ժողովուրդը, չեն կարողանա թշնամու առաջխաղացումը կասեցնել, եթե ի զորու չեն լինի փրկելու մեր սրբությունները, ապա թող ես նահատակվեմ հենց այստեղ, շեմի վրա Մայր աթոռի, որի գահակալի պատիվն ունեմ մեր սուրբ նախնիների արդար բարեխոսությունը և Աստծո ողորմածությունը:

Դահլիճում գոհունակության տնքոցը հորձանք տվեց, ժայթքեց զուրս, որպեսզի տարածվի տաճարի բակում ծփացող բազմության վրա և այնտեղից էլ հորդա՛ վազաբշապատի փողոցները, զնա ավելի հեռո՛ւ, տարածվի կուշ եկած Հայաստանում ու նրա սահմաններից դուրս:

Վեհափառի մոտ կիսաշրջան կազմած հայկոպոսական դասը հայաբազմության հայացքներով ողջագործվեց ծերունազարդ հայրապետի հետ: Խորխոռ շտկեցին իրենց մարդիկ, որոնց Մայր աթոռ էր բերել տաքնապը: Նույնիսկ ժպիտներ երևացին պայծառացած դեմքերի վրա: Իսկ նրանք, որ վեհաբանում ուրիշ առաքելությունում էին ներկայացել, մեկուսի կանգնած որոճում էին իրենց մտորումները, որ տարբեր էին իրարից, տարաբնույթ: Ահա զորավար Մովսես Սիլիկյանը, որ լիցք առած իր վերագաս-

ներից, հրահրողը դարձավ այս բոլորի, հիմա ամօթից կծկվել էր մեկուսի: Կուզենար, որ վեհափառն իրեն շտեմներ, և կյանքում առաջին անգամ զգում էր, որ ինքը երկարահասակ է ու ցավում էր դրա համար: Երևանի պարեոս Արշո Շահխաթունին արդեն մոռացել էր, թե ինչի՞ համար է եկել, ոգևորված կաթողիկոսի փայլուն գերով, շատ էր ափսոսում, որ նրա կողքին չէ իբրև երկրորդ հերոսը բեմում: Նա դարմանում էր նաև, թե ինչպե՞ս է, որ այս մոլորված հանդիսականները ծափողջույններն են մոռացել:

Բարդ ու հակասական էին Արամ Մանուկյանի ապրումները: Իբրև վերին հրամանն ի կատար ածող՝ այն գլխից գնում էր եղծված հրամանին և հիմա կարող էր վայելել տապալումի և այսօրան բարեհաջող, աներևակայելիորեն գեղեցիկ տապալումի հաճույքը... Սակայն նրա սիրտը կոտրված էր այն գիտակցությունից, որ կաթողիկոսի աչքում ընկավ իր անունը, հավասարվեց լքումի փող հնչեցնողների անուններին: «Ձեզից առաջ ձեր անունն էր այստեղ հասել», — գորովանքով ասաց վեհափառ հայրապետը: Դա վանի պաշտպանի անունն էր: Պատահական չէր, որ ասաց նաև, թե պետք է գոհանանք, որ այսօր հայոց ազգին ձեր նմաններն են առաջնորդում... Եվ դու, վանի՛ հերոս, աղագին աղատագրական պայքարի քաջամարտիկ, այժմ ի՞նչ առաջարկությամբ ես եկել Մայր աթոռ էջմիածին: Ո՞ւմ հետ ես դու Ո՞ւր ես տանում հայոց ազգը, որ տարտղնված է, կիսակործան, բարեկամներից լքված, թշնամու անգթությունը մատնելված:

Արամը տանջվում էր անմխիթար, որ վեհափառն իրեն չասաց նաև այս խոսքերը, չկշտամբեց ու չանիծեց: Արհամարհեց իրեն, թե՛ խոցված էր այնպես խորն ու անբուժելի, որ չէին օգնի ո՛չ կշտամբանքի խոսքերը, ո՛չ անեծքը, ո՛չ էլ խրատը հայրական: Դուցե նրա հոգում այդ վայրկյանին միայն մի հարց էր գլուխ հանել՝ սրտաքանդ մի հարց, հուսահատեցնող մի հարց՝ «եվ դո՞ւ, Արամ»: Գուցե չտվեց այդ հարցը միայն նրա համար, որ պատասխանը կարող էր լինել առավել սրտաքանդ: Եվ Արամին քրքրում էր, ամենից առաջ, այն գիտակցությունը, որ իր հանդեպ սասանվեց հավատը մեծ հավատալորի: Եվ սասանվեց ի՛ր մեղքով, Արամ Մանուկյանի՛:

Պատվախնդրությունը հզորագույն խթանն է մեծագործության: Պատվախնդրությունը ողնաշարն է հոգու, որը կծուսվի, կկորցնի իր ձևն ու ինքնությունը, եթե այդ ողնաշարը չունեցավ: Արամ տղա, — ո՛չ թե Արամ փաշա, որպիսի պատվանունով քեզ հաճախ են մեծարում, առանց հասկանալու, որ դու վերավորվում ես թուրքական այդ կցորդից, — այո՛, Արամ տղա, այն լեռնաստանը, ուր ծնվել ես դու, ուր սովորել ես քայլել, հոգու ամբողջական է սիրում, շիտակությունը հոգու: Այնտեղ լեռներն ուղիղ դեպի երկինք եմ միտում: Հոգ չէ, որ կայծակները նրանց կուրծքն են ճեղքում կամ զարկում են հպարտ ճակատներին: Դու այդ ինչպե՞ս մոռացար հայրենի լեռնաստանի դասերը: Ինչպե՞ս լծվեցիր այն սայլին, որը գլորվում է դեպի բացերախ ձորը...

Արամը հոգեպես բզկտվում էր այս մտքերից: Եղավ մի պահ, որ ինքնադատաստանի ոլորտի մեջ կորցրեց վեհափառի խոսքի տուտը: Թմրած էր կարծես և արթնացավ մեկ էլ, երբ տաճարն այնպես հորձանք տվեց, ամբոխն այնպես ծփաց-ալեկոծվեց, ոնց որ իրար էին ձուլվել տաճարի ներսում գտնվողներն ու դրսինները, կամ կապկպված իրար՝ գերմարդկային մի անտես ուժով ցնցվում էին, և նրանց հետ էլ տաճարն էր ցնցվում, իսկ հրեշտակներն ու սրբերն արդեն խառնվել էին ալեկոծվող ամբոխին, գնում էին դեպի կոնի ու նահատակություն:

— Թուրքը չի կշտացել մեր ժողովրդի արևմտյան կիսով, հիմա էլ այս մի կիսի վրա է եկել անհազուրդ ու մոլեգնած: Եվ եթե այստեղ էլ հաղթեց, դա կլինի ստույգ վերջը մեր ազգային գոյություն: Մի՞թե մենք չպիտի կարողանանք պահպանել մեր օջախի կրակը, մեր հավատի ջահը, մեր ազգային գոյի հիմքերը: Իսկ եթե եկել է վերջը, ապա ինչո՞ւ այն շրջուկները պատվով ու քաջությամբ և ոչ թե ողորմելի գեոունի պես ոսոխի առաջ սողալով: Մեր պատմության անցյալ դարերը լիքն են քաջության օրինակներով, ներկված են նահատակների արյամբ: Դրանով չի օպառվել մեր արյունը, և չի կորսվել քաջությունը մեր շարքերից: Դարեր առաջ, երբ Մոհամեդի խաժամուժն արաբական անապատներից եկել, ուզում էր ավերել մեր երկիրը, կտրել մեր լեզուն և մեռցնել մեր հավատը, ոտքի ելան մեր նախնիք՝ նրանց գրողին գրված էր. «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս, և մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից լեռ»

պղծալից արանց սրբարանս մեր»։ Հաջորդ բոլոր դարերը հայոց ազգն այդպես է ապրել՝ իր ինքնության համար պայքարելով, իր վաղվա համար այսօր մեռնելով։ Եվ որովհետև ով գաղափարի հետ է մեռնում, մեռնում է որպես հատիկը ցորչանի, ապա հատիկի մահով նոր կյանքեր են ծնվում վաղ թե անագան։ Դրա համար է, որ զանգվածային մահերով ու կոտորածներով հարուստ մեր կենսագրությունը չի ունեցել և երբեք էլ չպետք է ունենա վերջին վերջակետ։ Ուրեմն էլ ինչո՞ւ դավենք ապրելու և գոյատևելու մեր ազգային կերպին։ Ինչո՞ւ ազգովին չբարձրանանք, չկանգնենք թշնամու դեմ, որ գալիս է անդրարաքսյան իր թևին հաջողություններով հղիացած և մեր արյան վերջին կաթիլին ծարավի...

— Պատրաստ ենք ելնելու, վեհափառ տեր,— գոչեցին դահլիճի տարբեր կողմերից։

Եվ այս ահեղագոչ ձայներն էին՝ միացան, թե՞ դահլիճը միաձայն, միահամուռ պայթեց։

— Պատրաստ ենք։

Կաթողիկոսը դրան էլ սպասում էր. շունչ առավ մի պահ և, հայացքը ծփացող ամբոխի վրա, աչքով աղամանդազարդ լանջախաշը բռնած, երանությունը շարունակեց։

— Ես միշտ էլ հավատացել եմ իմ ժողովրդի ոգուն։ Ես գիտեմ նրա անցած ճանապարհի դառնությունները։ Իսկ դրանք ո՞վ չգիտի։ Բայց վերին նախախնամության բարեհաճ թեկադրությամբ՝ համոզված եմ նաև, որ ազգն իմ հայոց անարդ թշնամուն դեռևս չի ասել վերջին իր խոսքը։ Եվ խոսքն այդ պետք է լինի հաղթական...

— Պետք է լինի հաղթական... հաղթական,— արձագանքեց դահլիճը։ Եվ արձագանքն այդ թնդաց Մայր տաճարի կամարների տակ, ելավ նրա դռներով ու լուսամուտներով, տարածվեց դուրսը, ամենուրեք։

Էջմիածնից ելած սուրհանդակները, որ սարկավազներ էին, Գեորգյան ճեմարանի սաներ կամ էլ այդ պատվական առաքելությունը կամավոր ստանձնած աշխարհականներ, Արարատյան երկրի բոլոր վանքերին ու եկեղեցիներին էին տանում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հրամանը՝ տիվ ու գիշեր զանգեր հնչեցնել այնքան ժամանակ, քանի դեռ թուրքը գտնվում է Արաքսից այս կողմ։

Արեգակը նոր էր ելնում Սևանի կողմերից և դեռ արեգակ չէր, այլ Գեղամա լեռների թիկունքները հրավառած լավա։ Այդ հրավառությունը տվել էր եկեղեցին, անդրադարձել, շաղ եկել Արարատյան նահանգում, որ ասես լվացված էր հազար ջրով։ Գիշերը մեղմ անձրև էր տեղացել, և համատարած կանաչությունը վաղորդայնից այնպես էր շողարձակում, այնպես էր հուրհրատում, որպես թե երկինքը ոչ թե անձրև էր մաղել, այլ ազամանդի փռի, որի ականախտի փայլերով բռնված էին դաշտերը, թուփ ու ծառերը, լեռ ու սարերը՝ հորիզոնից հորիզոն։

Եվ սուրհանդակները կաթողիկոսական հրամանը թեմական առաջնորդներին ու գյուղական եկեղեցիներին տերանց էին տանում մայիսյան այդ թույր ու բույրերով արեհցած։ Տանում էին՝ մտածելով աշխարհը լցված այս անձիր ու անսահման երջանկության մասին, որ հայր չի կարողանում վայելել, քանի որ նրա դեմ նորից մոլեգնել է թուրքը։

* *
*

Երեկոյան դեմ Երևանի ազգային խորհրդի նախագահի առանձնասենյակը մտավ մոտ քառասուն տարեկան, պատկառելի արտաքինով մի մարդ և նախագահ Մանուկյանին խնդրեց իրեն պահել մի քանի րոպե։

Մի քանի րոպեն դարձավ մի ժամի շափ, գուցե և ավելի, որովհետև զրույցը, որ շէր կարելի համարել բարեկամական, առկայն անպայման ընթանում էր փոխըմբռնողության միջոցով։ Արամ Մանուկյանին ստիպեց մոռանալ և՛ ժամանակը, և՛ այն անհետաձգելի գործերը, որոնք պետք է ավարտեր հենց այդ օրը։

Անսպասելի այցելուն Արշավիր Մելիքյանն էր, Արամին միայն իր հրապարակած հոդվածներով ու խմբագրած բուլշեկյան թերթի տոհմներով ծանոթ մի մտավորական, որը վերջին տեղեկությունների համաձայն՝ դասեր էր տալիս Երևանի դպրոցներից մեկում։ Սակայն, ինչպես զրույցից պարզվեց, հիմնական զբաղմունքը դարձյալ մնում էր գրական-հրապարակախոսական գործը, որի առանձին պոռթկումները նույնիսկ դուր էին եկել իրեն՝ Երևանյան նահանգի միանձնյա ղեկավարին։

Արդեն բավականին խոսել էին, երբ Արամը գլորոցից հանեց մի թերթ և փոսեց գրասեղանին: Թերթի վրա թանաքով նշումներ էին կատարված, և Արամը զրուցակցի ուշադրությունը հրավիրեց նրանց վրա:

— Այստեղ ձեր մի դասախոսության մասին են գրել, — ասաց Ազգային խորհրդի նախագահը: — Ցավում եմ, որ ներկա չեմ եղել: Բայց լրագրի տեղեկություններից կարելի է պատկերացնել ոգին: Ասում է. «որպեսզի կովկասյան անարխիստ վերջ գրտնե, անիկա ըսավ, որ հարկավոր է ճանաչել խորհուրդների իշխանությունը և մեր խզած կապերը վերահաստատելով անոր հետ...»:

— «Ջանդի» հարձակումն եք ընթերցում, — հանգիստ միջամբտեց Մելիքյանը:

Արամը, թերթը մի կողմ նետելով, վեր կացավ տեղից:

— Հարձակումը հարձակում, սակայն կարևոր է, որ ձեր զեկուցման հիմնական թեզերը շարագրել են, և ընթերցողի համար հասկանալի է, թե ի՞նչ եք ուզում և ինչի՞ համար:

— Այդ զեկուցումը ես կարդացել եմ երկու ամիս առաջ, բայց այսօր էլ նույնը կկրկնեի:

— Դրանով ոչ ոքի չէիք զարմացնի, — Արամի ներսում կարծես եռում էր հակադրության ոգին:

— Ձեզ չհասկացա, ներող եղեք:

— Կուզե՞ք ինքս էլ հրապարակավ նույն բառերն ասեմ ու պաշտպանեմ: Եվ ոչ թե ձեր համար:

— Բայց զո՞րծը, ձեր գործը, ձեր կուսակցության դիրքն ու քաղաքականությունը: Չէ՞ որ դրանք այլ բան չեն, քան հրաժարումն այն ամենից, ինչ որ ես եմ պնդում:

— Ես անձամբ Շահումյանի հետ կապվելու և համագործակցելու փորձեր արել եմ:

— Իսկ ինչու չեք շարունակում: Մի՞թե երեկվա անհաջող փորձը թույլ չի տալիս այսօր բռնելու միակ ճշմարիտ ուղին, որը մեր ժողովրդին պիտի տանի դեպի փրկություն:

— Այսօր մեր քթի տակ է թուրքը, և մենք պետք է կովենք նրա դեմ: Դրանով, կարծում եմ, կօգնենք նաև Շահումյանին, որի դեմ է գնում մեր ընդհանուր թշնամին: Ա՛յ, եթե վաղը ևեթ դուք ու ձեր համախոհները մեզ հետ ելնեք այդ թշնամու դեմ, և մենք

միասնական ուժով կարողանանք կասեցնել նրա առաջխաղացումը...

— Մերոնք արդեն զինավառ պատրաստ են գնալու ճակատ, — հպարտությամբ հայտնեց Մելիքյանը:

— Շնորհակալություն դրա համար, — ուրախացավ Ազգային խորհրդի նախագահը: — Թշնամու հետ մաքրենք մեր հաշիվը և նրանից հետո արդեն կխոսենք մնացած հարցերի մասին:

— Բայց չէ՞ որ ձեր ղեկավարները որոշել են հանձնվել: — Արամը ոչինչ չունեի դրան պատասխանելու: Դրանից էլ ուժ տո՞ւմ Մելիքյանը: — Նրանք Ռուսաստանից կտրվել են, որպեսզի ընդունեն Թուրքիայի հովանավորությունը:

— Իմ ղեկավարներ՝ ըր, մեր ղեկավարներ՝ ըր, — Արամը մարտահրավերը չընդունողի պես խուսափեց ուղղակի պատասխանից: — Ես արդեն ասացի, որ մենք պատրաստվում ենք վճռական ճակատամարտի: Դանիելը եկ Փիրումյան կա, ճանաչո՞ւմ եք: Ա՛յ, շատ ապրեք: Ճակատամարտի հրամանատարությունն ըստանձնել է այդ Փիրումյանը, և մենք ազգովին պետք է դուրս գանք մարտի: Պետք է փրկենք մեր երկրի այս վերջին կտորը: Այս է ահա մեր գլխավոր խնդիրը: Միակն ու ամենագլխավորը, Թող բախտը ժպտա մեզ՝ մարտը շահենք: Նրանից հետո կմտածենք մնացածի մասին:

Մելիքյանը ոտքի ելավ միանգամից, ակամա ձեռքը մեկնեց զրուցակցին:

— Ուրեմն, ցտեսություն, ցը հանդիպում ուղղի դաշտում:

Արշավիր Մելիքյանի գնալուց հետո Մանուկյանն անցավ իր անհետաձգելի հարցերի լուծմանը, հանձնարարություններ տվեց ենթականերին, ոմանց հետ կարճ ու երկար զրույցներ ունեցավ առաջիկա անելիքների շուրջ: Սակայն այնպես էլ չկարողացավ բաժանվել այն մտքերից, որոնք ծնվել էին այդ չսպասված զրույցից: Այդ մտքերը նրան հանգիստ չտվին նաև տանը, ուր սովորաբար գիշերվա մի քանի ժամերն էր անց կացնում:

Տանը մոմ կար, վառված էր, և նրա աղոտ, իրերը հագելով խորհրդանշող լույսը երազելու էր մղում: Ուժասպառ, դրանից էլ խաղաղված քաղաքի անդորը, մոմի համարյա անիրական լույսը, քիչ առաջ աչքի անցկացրած թղթերի հանդարտեցնող, ինքնահանգստություն բերող տրամադրությունը և մանավանդ զրույցը խառնակ դրության տեր դարձած ու այդ իսկ դրությունից

երկիրը փրկելու ելք որոնող հայրենակիցների հետ,— այս բոլորը միասին և առանձին-առանձին,— Արամին առել էին մտորումների, երազի, ինքնաքննումի ու ինքնարդարացման հորձանուտի մեջ, հանգիստ չէին տալիս:

Անելանելի կամ այդպիսին թվացող վիճակներում մարդ պատեհպատ է զարկվում, և նրան օգնության ձեռք են մեկնում անցած կյանքի, պարզապես ծանոթ, լսածից կամ կարդացածից հայտնի դեպքերը: Նրանք հուշում են մի ելք, փրկության մի դուռ: Մանուկյան Արամի համար այսպիսի հուշարարի դեր կարող էր ստանձնել սեփական կյանքի փորձը, որ այդ պահին կարծես պատի ետև էր անցել, պահմտոցի էր խաղում՝ թույլ տալով, որ դառը մտորումները սարդոստայնի նման փաթաթվեն նրան ու հանգիստ չտան: Իսկ այդ մտորումները հիմա նրան խոր ցավ էին պատճառում:

Անկողնում պառկած, աչքերը փակ՝ ինքը շատ էր թույլ, և հակառակ մտքերը, դատապարտման տրամադրությունները հաղթում էին: Անկողնին այսպիսի դեպքերում դառնում էր պատժարան կամ կլանող ճահիճ, որ վար էր քաշում մինչև խեղդելու աստիճան:

Վեր կացավ անկողնուց, վերստին անցավ գրասեղանի ետև ու, հայացքը սենյակի առարկաներին, սկսեց քննել այն մտքերը, որոնք իրեն հանգիստ չէին տալիս քիչ առաջ: Հայացքի դեմ իրենց ստվերների հետ երերացող առարկաների մեջ տեսավ զարմանալի մի երկվություն,— իրենք՝ բուն առարկաները, մեկ էլ՝ նրանց ստվերները,— և փորձեց իր կյանքը համեմատել նրանց հետ: Չէ՞ որ ինքն էլ իր ստվերն ունի՝ այն կենսագրությունը, որ երևում է ահա ճիշտ այսպես՝ աղոտ, երերուն, բայց անպայման երևում է, եթե դիմացինը զինված է լույսով, ճանաչում է իրեն, գիտե, հիշում է Զեյթունն ու Վանը, հայոց աղատագրությանը զինվորագրվածների անանձնական պայքարի պատմության մանրամասներն է իմանում: Այո՞, ինքը և իր ստվերը Պատահում է, որ ինքն իր ստվերը հիշելիս հոգով առուցանում է, լցվում ներքին մի հպարտությամբ և մտածում է, որ զուր չի եղել իր ծնունդը, իր ապրած կյանքը: Մեկ էլ զգաստանում է, և Վանն ու Զեյթունը, պայքարն ու գալիքի պայծառ երազները թվում են այն վարդագույն հիշողությունը, որ մարդուն հուր է գալիս իբրև մխիթարություն, ոսկեմշուշ հեթիաթ, սրտապա-

րար հովվերգություն: «Մի՞թե ես հիմա լույս այս հիշողությամբ պիտի մխիթարվեմ,— ցավով մտածում էր նա:— Մի՞թե վերջին շրջանում ես արել եմ մի բան, որից պետք է ամաչեմ ինձ ծնած ազգի առաջ, իմ խղճի դեմ հաշիվ տալիս»:

Քիչ առաջ տուն մտնելով նա պեղեց վերջին ամիսներին իր ձեռքի տակից ելած թղթերը: Դրանք բոլորն էլ գրել ու ստորագրել էր որպես պաշտոնյա և կստորագրեր իբրև անձնավորություն, որ սեփական կարծիքներ ունի, համոզմունքներ ու նպատակներ: Ո՛չ, երկդիմություն չի խաղացել: Սակայն ինչո՞ւ մաքրիկ դժգոհ են իրենից:

1917 թվականի վերջին, երբ դեռ նոր էր նշանակվել Արարատյան երկրի կառավարիչ, երբ նոր միայն ուրվագծվում էին հայկական կյանքի դժվարությունները, նա սեփական ձեռքով կոչ հղեց ժողովրդին: Հայ զինվորին, քաղաքային ու գյուղական քնակչությանը փորձեց ոտքի հանել վերահաս վտանգի դեմ. «Հայ զինվորներ,— գրել էր նա,— ռազմաճակատի դատարկվելը, Կովկասի ու հատկապես հայ ժողովրդի ծանր կացությունը, հակահեղափոխական մութ ուժերի զլուխ բարձրացնելու փորձերը մեզ հրամայում են դիմելու ամենակտրուկ ու ամենախիստ միջոցների: Բայց նախքան այդ ծայրահեղության դիմելը վերջին անգամ կոչ ենք անում ձեզ և պահանջում, որ դուք ձեր քաղաքացիական խղճի պարտադիր թելադրությամբ շտապեք հայրենիքի փրկության գործին ինքնաբերաբար բերելու ձեր մասնակցությունը:

«Քաղաքացիներ, մեր առաջին կոչը ձեզ ենք ուղղում: Դուք պարտավոր եք առաջին օրինակը տալ...

«Գյուղացիներ, վերջին անգամ զիմում ենք ձեզ, ձեր ամուր հավատքին, ձեր խորունկ հայրենասիրությանը: Դուք, աշխատանքի զավակներ, դուք ձեր առողջ բնազդով ավելի սուր մրմուռով կզգաք հայ ժողովրդի ցավն ու օրհասը: Ազգն ու հայրենիքը վտանգի մեջ են: Ելե՛ք, մեր քաջե՛ր, եկե՛ք, ձեր կրծքները դեմ տվեք ու դարձեք ամուր պատենք թշնամու հանդեպ, ա՛յն թշնամու, որ սպառնալիորեն արշավում է հեղափոխության դեմ, ձեր իրավունքների, ձեր հողի ու աղատության դեմ:

«Հայեր, կոչն ամենքի՛դ ենք ուղղում: Ամենքը պիտի ելնեն զինվոր դառնալու կամ զինվորի դժվարին բեռը թեթևացնելու

համար: Ամենքը պիտի իրենց մասնակցութեան բաժինը հանեն, ծերն ու երիտասարդը, հարուստն ու աղքատը, տղամարդն ու կինը, ամենքը, ամենքը»:

Տագնապալից ու ոգեպնդիչ այս կոչի տակ դրված էր Երևանի հայոց ազգային ու զինվորական խորհուրդների Հատուկ կոմիտեի անունը: Բայց չէ՞ որ ինքը՝ Արամն էր նրա հեղինակը, նույն այդ կոչով 1886—1898 թվականներին ծնված տղամարդ զինապարտների զորահավաքի եռանդուն կազմակերպիչը: Իսկ եթե այժմ դեռ հայկական գնդերը կան, և դուք հավատում եք, թե նրանք պիտի կռվեն ու ազատագրեն գերեզմանատեղիի չափ փոքրացած այս հողը, ապա Արամն էլ իր բաժինն ունի դրա մեջ, այս գնդերի ստեղծման ու իրար բերելու մեջ:

Դուք Ռուսաստանին հենվելու ճանապարհն եք ցույց տալիս: Դուք գիտեք, որ այս աշխարհում հայի փրկության ու ապահովության ամենաստույգ ճանապարհը բարեկամությունն է ռուսի հետ, նրա հովանավորությունը: Բայց այդ ո՞ւմ եք ասում: Եթե աշխարհում դեռ կա արդարության ձայնը, թող բարձրանա և զորդա այն ականջների համար, որոնք խցանված են ճշմարտության դեմ: Երբ մեր կոչով զինվորալ գնդերը ճակատ էին գնացել, սակայն մթնոլորտում դեռ օգնության ու հարեհասի աղաղակն էր տիրում, ես նոր կոչ հղեցի մեր մտավորականությանը՝ մեր ազգի միակ այն խավին, որին խնայել էինք նախորդ զորահավաքին, որովհետև նրանց կատարածը թիկունքում միշտ նույն կռիվն է ազգի գոյությունը պահպանելու համար: «Այժմ հայկական գնդերին հարկավոր են մտավորական շատ անձնավորություններ, — մենք այսպես սկսեցինք մեր երկրորդ կոչը: — Արդ, հայ մտավորականությանն ենք դիմում՝ փորձված ուղի-միկներին, հայրենիքին ծառայելու ղեկավարությունը լցված անձնավորություններին և հորդորում ենք կամավոր գրվել...

«Մենք համոզված ենք, որ ճակատի քայքայումը, հայ ժողովրդի ու Կովկասի գլխին ծանրացած վտանգը և Ռուսաստանի ազատության վտանգվելը շատ մոտ են հայ գիտակից տարրերի սրտին, համոզված ենք, որ նրանք շեն կամենա, թշնամու երիվարների ոտքերի տակ նետել մեծ հեղափոխության փրկարար սկզբունքները, ուստի և վստահությամբ կանչում ենք նրանց հայ ժողովրդի ազատագրության գործին մասնակցելու:

Ամենից առաջ ձեզ ենք դիմում, հայ ուսանողներ ու աշա-

կիւաներ, դուք դեռ կյանքի խճճված պայմաններում չեք մեռցրել ձեր արյունը, դուք դեռ ապրում եք վառվում գաղափարների աշխարհում: Ամենից առաջ ձեր սրտերում է արձագանք գտնելու ժողովրդի փրկության կոչը:

Դիմում ենք և ձեզ, հայ ուսուցիչներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ինժեներներ ու այլ մասնագիտությունների մտավորականներ: Դուք մինչև այսօր ձեր շնորհները ծառայեցրել եք ազգի խաղաղ կուլտուրական առաջադիմությանը: Այսօր, երբ ուղմի շեփորն է հնչում, դուք պիտի դուրս գաք ձեր առանձնասենյակներից և գնաք պատերազմի դաշտ:

Բաց ճակատով ենք դիմում ձեզ, փորձված հայ մարտիկներ, դուք մեր ժողովրդի ամենաանձնվեր պահպաններն եք և միշտ պատրաստ եք եղել զոհաբերելու ձեր կյանքը: Այսօր կրկին ձեր դուռն է բխում հայ ժողովրդի բախտը:

Երևանի հայոց Ազգային ու Զինվորական խորհուրդների Հատուկ կոմիտե»:

«Մենք համոզված ենք, որ ճակատի քայքայումը, հայ ժողովրդի ու Կովկասի գլխին ծանրացած վտանգը, Ռուսաստանի ազատության վտանգվելը շատ մոտ են հայ գիտակից տարրերի սրտին»: Մեկը, որ իրար կողքի՝ է դնում այս երեքը՝ հայ ժողովրդը, Կովկասն ու Ռուսաստանը...

Այսպես ինքնարդարացման, ափսիս ճիշտ՝ սեփական դիրքի ճշգրտման ու մեկնաբանման տեղի մեջ Արամը հասավ վերջին տարիների դեպքերին, որոնց մասնակիցն էր եղել ինքը, որոնց բնթացքն ինչ-որ չափով պայմանավորված էր եղել նաև իր հայացքներով ու գործելակերպով: «Երբ ինձ արդեն Երևան էին ուղարկել՝ Թիֆլիսում համահայկական հարցերը Ռուսաստանից անջատ ու անկախ տնօրինելու համար, — մտածում էր Արամը, — ես նույնիսկ Երևանից էլ աշխատում էի խափանել նրանց այդ արկածախնդրությունը: Քանի՞ անգամ գլուխ եմ զարկել նրանց հետ՝ հասկացնելու, որ մենշեկներն ու մուսավաթականները մեզ հետ մի սալի լծվել չեն կարող, նրանցից յուրաքանչյուրն իր ջահերն ունի: Մուսավաթականները երազելով երազում են այն օրը, երբ կապվելու են օսմանյան թուրքերի հետ և դառնան համաթուրքական տերության գլխավոր սյուներից մեկը: Իսկ

վրացի մենշեիկներին բոլոր խաղերը լուրջ մի նպատակ ունեն ստեղծել իրենց միասնական, կոչիկ պետությունը և ինքնուրույն գոյություն պահպանել՝ Գերմանիայի հովանավորության ներքո: Դրա համար մենշեիկներն արդեն գերմանական կառավարության գիշերանգիտական ու արդյունաբերական ներկայացուցիչներին են հրավիրել, նրանց սիրաշահում են հանքային ու տնտեսական հարստությունների համատեղ մշակման հեռանկարներով: Այս տարամետ նպատակներին լծված սուտ-բարեկամների հետ ընդհանուր ի՞նչ շահեր կարող է ունենալ բոլորի կողմից լքված Հայաստանը: Թուրքիա՞ն էր հովանավորելու նրա ազատագրական ձգտումները, թե՞ նրա հայաջինջ քաղաքականության գրգիռն ու խրախուսիչ Գերմանիան: Մենշեիկներին ու մուսավաթականներին հայ դաշնակցությունը նրա համար է անհրաժեշտ միայն, որպեսզի միասնաբար հեշտությամբ կարողանան Անդրկովկասը կտրել Ռուսաստանից: Հակառակ դեպքում, այսինքն՝ Հայաստանի ու Ռուսաստանի չխզված կապերի դեպքում, ռուսական ներկայությունը պիտի փշաքններ Թուրքիայի ախորժակը և ձախուղեր նրա նորաթուխ դաշնակիցների ծրագրերը:

Ես գիտեի, որ ռուսներից վերջնականապես կտրվելուց հետո մենշեիկներն ու մուսավաթականներն անմիջապես լքելու են մեզ՝ երեսի վրա թողնելով հայակուլ Թուրքի առաջ: Թիֆլիսի մեր ջոջերը ևս չէին բացառում այդ խարդավանքի հնարավորությունը: Մակայն նրանց ամենից առաջ ու ամենից շատ սարսափեցնում էր Մոսկվայում ու Պետրոգրադում հռչակված խորհրդային իշխանությունը: Նրանք փետրվարին ստեղծված Անդրկովկասյան սեյմում էլ կարողացան անցկացնել մի այսպիսի որոշում. «Թուրքերի հետ բանակցությունների գնալ «իբրև Ռուսաստանի անբաժանելի մաս», երբ «Ռուսաստանի տակ հասկանում էին լուրջ այն մարդերը, որոնք հակահեղափոխական արկածախնդիրների ջարքերով անջատվել էին հեղափոխական-ժողովրդական Ռուսաստանից: Այն ժամանակ չէր, որ ևս հայ ժողովրդին ուղղված կոչում ցավով նշեցի Ռուսաստանի ազատության վտանգվելն ու հեղափոխության փրկարար սկզբունքների պաշտպանության մեր արբազան պարտքը: Այն ժամանակ չէր, որ ևս մեր կուսակցության առավել իրատես գործիչների հետ ջանում էի Հայաստանի բախտը կապել սովետական իշխանությանը, Սովետական Ռուսաստանին և, Թիֆլիսի մեր պարագլուխներից անկախ, կապվե-

լի Ստեփան Շահումյանի հետ: Այն և՛ չէի, որ Պողոս Մալինյանին ուղարկեցի Բաքու՝ Շահումյանի մոտ, որպեսզի նրա երաշխավորությամբ էլ գնա Լենինի մոտ, և ամուր հիմքեր դրվեն սովետական իշխանության ու Հայաստանի նոր բարեկամության համար: Երբ Թիֆլիսում պատրաստվում էին ընկնելու Թուրքի դիրքը, ևս բանախոսներ ուղարկեցի Շահումյանի մոտ, խնդրեցի շտապել նոր Ռուսաստանի ձեռքը գնելու մեր բախտի վրա. «Թե որ մեր թիկունքում Ռուսաստան չեղավ, կկրկնվի Տասնհինգ թվականը», — այս էր իմ կարգախոսը: Մեզ համար ուրիշ ճանապարհ չկար Մենք փրկության ուրիշ կոմաններ չունենք: Մենք պետք է Շահումյանի հետ լինենք և նրա միջոցով՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո: Իսկ Թիֆլիսի մեր գործիչները, — որոնցից յուրաքանչյուրն այսօրվանից արդեն իրեն պատկերացնում է ստեղծելիք Հայկական պետության գահին փառավորապես բազմած, — սարսափում են ոչ միայն Կովկասի խորհրդապետ Մեմֆան Շահումյանից: Նրանք Շահումյանին կոչում են Կովկասի փոխարքա և վախենում են հայ փոխարքայի ստվերի տակ մնալուց: Նրանք իրենց այս վախը խոստովանում են՝ առանց ամաչելու: Սիմոն Վրացյանն ասում է. «Մեր ու Շահումյանի ջրերը մի առվով գնալ չեն կարող, որովհետև հենց որ նա երևում է, ժողովուրդն ալլևա ուրիշ որևէ մեկին ո՛չ տեսնել է ուղում, ո՛չ լսել»:

Այսօրինակ մտորումներն Արամին տանում էին մի տխուր մտահանգումի. որ այդ մարդիկ հիմա անձնական պատվախընդրության են ծառայում: Եվ ազգային գործը նրանց հետաքրքրում է այնքան, քանի դեռ չի վտանգվել իրենց անձը... Իսկ այս դեպքում ինքն ի՞նչ գործ ունի նրանց հետ: Մի՞թե այս էր ամեն ինչի վերջը: Մի՞թե դրան պիտի հանդեցնեին մանկության վարդազույն երազները, պատանության խանդավառ փնտրտուքը, երիտասարդ օրերի անձնազոհ ճակատումները բախտի քմահաճ խաղերի դեմ, որոնց զոհ գնացին Նիկոլը, Իշխանը, Թորգոմը և մյուս նվիրյալները: Երբ Շուշվա Ագոլյաց ծխական դպրոցում իրենց մանկական երազներով էին ապրում, ինքը մտքով կապան երկրի լեռնաստանում էր, ծննդավայր Զեյվա գյուղում, արդեն առասպել դարձած Դավիթ բեկի հայրենանվեր հերոսների հետ: Ի՞նչ անձնական կյանք, երբ ազգի կյանքն է վտանգված,

ի՞նչ երջանկություն այն մարտերից դուրս, որոնցով պիտի ձեռք բերվեր հայրենիքի ազատությունը... Թեմականում նրա այդ համոզմունքներն ամրացան, առավել խոր արմատներ ձգեցին: Իսկ դարասկզբին արդեն Բաքվում էր, Գանձակում, Կարսում, Սասունում, ամենուր՝ որտեղ հայը նեղվում էր, և պետք էր ինքնապաշտպանություն կազմակերպել: Մինչև Վանի պաշտպանությունը: Վա՛նը: 1915-ի համատարած ջարդի թշվառ համայնապատկերի մեջ եթե կային նաև միիթարական պահեր կամ պոռթկումներ, ապա դրանց շարքում Վանի ինքնապաշտպանությունն էր, ամենահերոսականը, ամենափառավորը: Իսկ ինքը՝ Արա՛մը չէր, որ Արմենակ Եկարյանի ու մյուս հայրենանվեր ազատամարտիկների հետ միասին զլխավորեց այդ պաշտպանությունը:

Այն ժամանակ դրսի միջամտություն չկար: Պարագլուխ կոչվածները Թիֆլիսի տաքուկ անկյուններից գրավոր ու բանավոր կարգադրություններով չէին խառնվում մարտնչողների գործին: Եվ նրանք՝ թուրքական սպառազեն, կանոնավոր բանակի դեմ իրենց ազատ ինքնուրույնությունը պաշտպանող վանեցիները, կռվում էին ինքնամոռաց: Նրանք համոզված էին, որ իրենք պարտություն չունեն, քանի պաշտպանում են իրենց տունն ու տեղը, իրենց աստվածատուր ազատությունը... Եվ երբ մեկ ամսվա համառ պայքարից հետո Վանն աշխարհի դեմ կանգնեց իսկապես հաղթական, վրա հասած կենտրոնական պաշտոնեությունը, տեղական բնակչության ցնծուն հավանության ներքո, Արամին՝ Վանի պաշտպանության հերոսներից մեկին, հուշակեց Վանի ու համայն Վասպուրական աշխարհի կառավարիչ-նահանգապետ:

Հետո ծայր առան տեղահանությունը, գաղթը, նոր տառապանքները:

Թիֆլիսում, դաշնակցական բյուրոյի նիստերին, երբ համոզված էր, որ իր ղեկավար գործակիցները ծուռ են խոսում կամ սխալ վճիռ պիտի հանեն, վիճում էր, պնդում իր տեսակետի վրա... Մինչև որ նրանք սկսեցին իրենց անվստահությունն արտահայտել բացահայտ: Նույնիսկ իր պակասավոր կրթությունը երեսով տվին. «Դու քո Թեմականի էջը նստած Բեռլինից կամ Ցյուրիխից նժույգով եկածների առաջն են ընկնում...»: Բայց Շուշվա Թեմականն ու Բեռլին-Ցյուրիխն ի՞նչ գործ ունեն այստեղ, երբ խոսքը վերաբերում է մի հասարակ հարցի՝ բոլոր կողմերից մերժված, բարեկամներից լքված հայությունը, ոտքի

կանգնելու համար, արժե՞ որ Ռուսաստանի փեշը բռնի թե՞ ոչ:

Առաջին անգամ համառեց: Մտածում էր, որ նահանջի առաջին քայլին կհետևեն հաջորդները, և այն ժամանակ հրա՛ժեշտ ձեռք, ինքնուրույնություն, սեփական կարծիք, այդ կարծիքն արտահայտելու-պաշտպանելու ազնվամտություն և ուրիշ նման բաներ, որ մինչև այդ նրա համար եղել էին մարդկային ամեն տեսակ արժանավորությունների հիմքը, մարդ արարածի հոգու ողնաշարը...

Սակայն հետո կամաց-կամաց սկսեց մտածել, որ այդ բեռլին-ցյուրիխներից ստացած կրթությունն, ըստ երևույթին, մի ջատ կարևոր, ջատ վճռական հատկանիշ է, որի համը հասկանում են նրա՛նք միայն, ովքեր վայելել են արդեն:

Հիմա մեկ-մեկ հանդիպում է իր հին բարեկամ Գարեգին Հովսեփյանի հետ, որն ուսումնառության ջանադիր տարիներին հիմնավոր վայելել է Բեռլին-Ցյուրիխը, վրայից՝ Հալլեն ու Հայպցիգը, այսօր էլ՝ Ռուսաստանի ու արտասահմանյան գիտական մի ջարք ընկերությունների պատվավոր անդամ է: Հաճախ են բռնվում տաք ու սառ զրույցների: Սակայն, այսուհանդերձ, չէր պատահում, որ իր Թեմականի էջը մի անգամ էլ նրա այդ բազմաթև ու հրեղեն նժույգի առաջն ընկնի:

Սա՛ ինչպես պիտի բացատրվի:

* * *

Արամ Մանուկյանն ու նրա ենթակաները գիշեր-ցերեկ ոտքի վրա էին, որովհետև թուրքերը տառաջիորեն Երևանի քթի տակն էին հասել, և ռազմաճակատին պետք էին զինվորներ, զենք ու պարենամթերք: Թաղեթաղ ման էին գալիս, ժողովներ էին գումարում, սակայն ճառ ու ղեկուցում կարդալու կարիք չէր լինում, որովհետև, նախ, դրա համար այլևս ժամանակ չկար, ապա ժողովուրդը... Ժողովուրդն արդեն ամեն ինչ գիտեր, զգում էր ու հասկանում: Մարդիկ համոզված էին, որ թշնամու հետ բախվելն անխուսափելի է, ուրեմն էլ ինչո՞ւ սպասել, որ նա մտնի Երևան, և նոր միայն զենք առնել այնտեղ պաշտպանվելու կամ լքարտվելու համար:

Կոնդի բոլոր բակերը փոքր ու նեղ էին, սակայն մի լայն բակ

դտնվեց և, հարեաններին հավաքելով, ժողովն այնտեղ արին։ Արամի հետ եկածները կանգնել էին տան հաշտում, որ բակից բարձր էր մի քանի ոտք։ Հաշտ-պատշգամբի սյունից սյուն պարան էր կապված, որի վրա լվացքի ճերմակ շորերը թեթև քամուց ֆոֆոում էին ճերմակ գրողների պես։

Արարատյան երկրի արտակարգ ղեկավարը կարճ ու վճռական խոսք ասաց հայրենիքի վրա կախված մահազույժ վտանգի մասին, զինապարտներին առաջարկեց շտապ ցուցակագրվել՝ ռազմաճակատ մեկնելու համար։ Թիկունքում մնացողներին էլ կոչ արեց ռազմաճակատին օգնել՝ ինչով կարող են։ Նա շմոռացավ հիշել նաև, որ այս պատասխանատու, հայրենանվեր գործի կազմակերպումը տեղերում պետք է գլխավորեն թաղամասերի բնաբնակները։ «Ժողովրդական պատերազմ է,— ասաց,— և չեմ պարծում, թե մեր ժողովուրդն իր կյանքն ու պատիվը պաշտպանելու համար պիտի սպասի, որ դրսից գան, մեջքին հրելով տեղից շարժեն»։

Ժողովականները կենտուկաթուկ ծափ զարկեցին։ Նույնիսկ միահամուռ ոտքի ելնելու, մինչև վերջին շունչը կռվելու կոչեր եղան։ Իսկ երբ շիկացած մթնոլորտում ոգեշնչող խոսք ասելու կարիք կար, բակում կանգնածների առաջին շարքից խոսք խընդրեց սարեց մի կին։ Նա մարմնով առույգ էր դեռ, սակայն դեպի հաշտ քայլեց երկու երիտասարդի օգնությամբ, որոնք թևատակերը մտած տարան, բարձրացրին, մինչև հասան Արամ Մանուկյանի կողքը։ Կինը հազիվ էր ոտքերը փոխում։ Ըստ երևույթին տեսողությունն էլ վատ էր. կարմրած աչքերով նայում էր մի անորոշ կետի, որը պետք է գտնվեր ժողովականների թիկունքում, նրանց գլուխներից վեր։ Ձեռքով ինչ-որ հասկացչեց ուղեկցող երիտասարդներին, և նրանք ուրիշ շորսին էլ հրավիրեցին իրենց մոտ և վեցով նրա աջ ու ձախ կողքերին շարվեցին։

— Սրանք իմ տղերքն են,— ծանր, սարսազված ձայնով խոսեց կինը։— Սրանց համար ես և՛ մայր եմ եղել, և՛ հայր, էն պատճառով, որ մեր տան տղամարդը թուրքի կռվում զոհվեց, երբ մեծը հազիվ ութ տարեկան էր։ Ես սրանց պահել, մեծացրել եմ իմ ոտ ու ձեռքի ուժով և աչքերիս լույսով. ունեւորների համար վաքք էի անում և հաց էի թխում թե՛ թոնրի վրա կռացած։ Հիմի սրանք են իմ ուժը, իմ աչքերի լույսը և իմ հույսը։ Երկուսը պսակված են, թոռներ ունեմ և թոռներին աչքերով եմ

Նայում էս քաղցր ու անարդար աշխարհին։ Էն շորսն էլ կամուսնանան, տուն-տեղ կդառնան, թե որ աստված կամենա... Իսկ հիմի, որ մեր երկրի նեղ օրն է, և թուրքը հկել է՝ մեր աղգի օրը սևացնի, ես իմ պահած-պաշտած վեցին էլ կռվի եմ ճամփում, ժողովուրդ։ Ես էլ ուրիշ խոսք չունեմ։ Ես չեմ ափսոսում, որ վեցն էլ կռվի են գնում։ Իսկ ո՞ւմ հայտնի չի, որ կռվում չամիլ ու հավա չեն բաժանում։— Նա շարժվեց տեղից, և տղերքն իսկույն թևատակերը մտան, փորձեցին տանել, ինչպես կտեղափոխեն աշխարհի ամենաթանկ ու ամենափրկուն մի գանձ։ Սակայն մայրը հանկարծ ազատվեց նրանց ձեռքերից և պառավ արժվի նման թևերը դեպի բակը տարածած, բացականչեց.— Միայն մի բանի համար եմ ափսոսում։ Շատ եմ ափսոսում... որ միայն էս վեցն եմ բերել։ Ա՛յ, էդպե՛ս։

Խոսելու կարիք այլևս չեղավ։ Պահանջեցին ցուցակ անել, և երբ քարտուղարը մի տախտակի կտորի վրա թուղթ դրած՝ ուզում էր ցուցակագրել, մարդիկ նրա գլխին թափվեցին.

— Ի՞նչ գրիր, պուճուր աղբեր։

— Տղայի ս, տղայի ս,— քիչ էր մնում մատը քարտուղարի աչքը կոխի մի ցնցոտիակիր պառավ։— Որ մերը մեկն է, զնանք, Զանգվում խեղդվե՞նք։ Մինուճարիս գրիր. Աղամիրանց Աբաս։

— Էդ թուրքի անուն-ազգանունով ի՞նչ ես առաջ բնկնում, քի՛րս,— պառավի վրա հարձակվեց զինվորական մաշված համազգեստով մի կարճահասակ մարդ, որի թիկունքում կանգնած էին նրա երկու պատճենները։

— Ազգանունը չգիտեմ հորս ի՞նչ ցավն է։ Իսկ տղայիս Լզ անունը տվել ենք, որ ապրի, հոգուդ մեռնիմ։ Բա նրանից առաջ վեցն իրար ետևից գնացին, ի՞նչ պիտի անեի։

— Ուրեմն, սա քո մինուճա՛րն է,— արդեն ուրիշ հայացքով նրան նայեց զինվորականի հագուստով մարդը։

— Էդպես, հոգուդ մեռնիմ, թող տղիս առաջ ու առաջ գրի։ Էս սուրբ իրիկնամուտից եմ ուզել, որ բոլորն էլ զնան ու հաղթանակով, ողջ-առողջ ետ գան։

Վերջապես քարտուղարն ուշադրություն դարձրեց զինվորական հագուստով մարդուն.

— Լսում եմ, ախպերացու։

— Շատ ապրես, ուրեմն, էս ե՛ս, էս էլ երկու տղերքս։

— Անուն-ազգանուն։

— Ես՝ Սիմոն, սրանք էլ՝ Վազգեն և Վարադդաւ: Բուլոքս՝ ճշմարիտյան:

— Հաջորդը...

Նորքում կամավորներին ցուցակագրելու գնացած երկու հոգու քիչ էր մնում ծեծերին:

— Էս ի՞նչ է,— ասացին,— ուրիշ տեղեր Արամ փաշան ինքն է իր ոտքով գնում, իսկ մեզ մոտ էս երկու օրապակասներին է ուղարկել:

Կայծակ Պողոսը, իր տիտղոսի համար անսովոր՝ կարգ ու կանոնի սիրահար մի մարդ, ձեռքը վերցրեց հավաքույթի գործը, ելույթի խոսք տվեց իր ընկերներին ու բարեկամներին, և երբ որ պիտի սկսեին ցուցակագրութունը, ժողովի հրապարակ թափվեցին մի խումբ կերած-խմած երիտասարդներ, որոնք երեկ կիսանգարեին գործը, եթե Կայծակ Պողոսի ներկայութիւնը բացառւած լինէր: Նրան տեսնելով՝ մոտեցան, փորձեցին սրախոսել, աշխուժացնել լուրջ-լուրջ կանգնած մարդկանց:

— Տղե՛րք,— նրանց սաստելով ձեռքը դեպի մատուցելը տալով կազմակերպիչը:— Մեջտեղ հայրենիքի խնդիր կա, տղե՛րք: Շանտալութիւն անողի մօրը կլացացնեմ, հա՛:

— Ի՞նչ ես խոսում, Կայծակ ախպեր, ի՞նչ ես խոսում,— մոտեցավ, սկսեց լեզու թափել խմբի ղեկավարը:— Մենք մեր հայրենիքի թշնամիներն ենք, թե՛ խորթ զավակները: Մենք հենց էս սհաթին էլ ցուցակագրվենք: Քաջե՛ր,— շրջվեց նա և դիմեց իր թասակիցներին,— առաջ եկեք և ձեր ազնիվ անուններն էստեղ շարել տվեք:

Ցուցակագրութիւնն ավարտելուց աղմուկով ցրվում էին հավաքվածները: Հանկարծ տղերքը շրջան կազմեցին ու երգեցին.

— Գարահիսար լեռան կրծքին
Ջինվորն ընկավ վերավոր,
Կուրծքը պատած, սիրտը խցված
Չար թշնամու գնդակով...

Կայծակ Պողոսը կայծակնային արագութեամբ հասավ, տվեց ղեկավարի վղակոթին:

— Տո լածիբա՛կ,— ասաց,— մենք թշնամուն ջարդելու ենք գնում, դու էստեղ լաց ու շիվա՞ն ես գցում:

— Կայծակ ջան, կուղես՝ «Դաշնակցական խումբ» երգենք:— մեղավոր ժպտալով նրան քսվեց գինով երիտասարդը:— Կարենոն էն է, որ երգ ասելով ենք գնում: Թող թշնամին սարսափի մեր զահմ ու զանդից:

Սարդարապատի ուղղութեամբ գործող հայ զորքի ղեկավարութիւնն ինքնակամ ստանձնել էր Դանիելբեկ Փիրումյանը, և այս լուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց ամբողջ ռազմաճակատում՝ Իգդիրից մինչև Մեծ Ղարաքիլիսայի մոտերքը: Հին, կադրային հրամանատարներն ու զինվորները մոտիկից ճանաչում էին կամ տեղյակ էին այդ քաջ ու հնարամիտ զորապետի մարտական ուղուն: Եվ ոչ ոքի համար զարմանալի չէր, որ հայոց կովի ամենաճակատագրական պահին, պատերազմի ամենագծվար, պարզապես անհուսալի կետում առաջ նետվելով՝ կրակն իր վրա է վերցրել մի այդպիսի զորական.

Իրավացի՞ էին նրանք, պիտի արդարանա՞ր նրանց սպասու՝ մը՝ դեռ ցույց կտար պատերազմը, որն այդ օրերին իրենց մեծավոր ու մեծ ճանաչող հայ գործիչներն արդեն համարում էին տանուկ տված:

Հայոց բաղամադարյան պատմութեան անծանոթ չէր այդ վիճակը, մանավանդ հին ու հզոր թագավորական հարստութիւնների կորստից հետո: Բուլոք մեծ ու փոքր պատերազմները տանուկ էին տրվել վերջիվերջո, և բաղամապատկվել էին նահատակները, որոնք պետք է անմահանային ազգի պահած գրավոր ու բանավոր պատմութիւններում:

Սակայն այս մե՛կը: Մի՞թե վերջինը պիտի դառնար: Մի՞թե նահատակվելու էր ժողովուրդը, մի ամբողջ ազգային հանրութիւն, որպեսզի ոչ ոք չմնար՝ հյուսելու նրա վերջին եղբերը:

Ասում են՝ երբ Հայոց սպարապետ Նազարբեկովին հեռագրով հաղորդել են, թե Դանիելբեկ Փիրումյանը Սարդարապատի տակ անցել է նահանջող հայ զորքի գլուխ և ուզում է ես մղել թուրքերին, կատաղութիւնից կապ է ընկել նրա լեզուն, և դողացող շուրթերն արտաբերել են միայն մի խոսք. «Խեղագար է, ձեռ է քաշել իր գլխից, ուզում է ազգի գլուխն ուտել»:

հեղափոխությունը և ֆիդուցիարները:

Եվ ո՞վ էր առհասարակ Գանիելի և Արիստոտելի ֆիդուցիարները:

Սա պետք է մի փոքր պատմական շրջագայություն կատարենք՝ դեպի անցյալ դարերը, որովհետև այն տոհմը, որի պատկանելությունը հպարտ էր ինքը՝ նոր ժամանակի ինքնակոչ զարգացողը, խոր անցյալից է գալիս:

* * *

Տասնհինգերորդ դարի կեսին, երբ Հայաստանի մյուս մասերում օտար բռնակալների պարբերական հարվածներից հոգմանահարվել-վերացել էին հայրենի պետական կազմավորումները, Արցախ-Ղարաբաղում և հարևան Սյունիք-Ջանգեզուրում դեռևս իրենց գոյությունը պահպանում էին այդ նահանգների բնիկ տեր հին հայ նախարարական տների մնացորդները: Ծիշտ է, մանրացել էին նրանք՝ նմանվելով տարբեր կողմերի վրա տարածված էյուդերին այն ծառի, որի բունն արդեն գետնի տակ է անցել: Բայց և այնպես նրանք գոյություն ունեին օտարներից անկասկած կամ կիսանկասկածի միջակում, պահում-պահպանում էին հայրենի երկիրը, հարազատ ժողովրդի ազգային ու մշակութային ինքնությունն էին պաշտպանում: Եվ այնքան նշանակալից էր այդ պաշտպանությունների վարչա-քաղաքական դերը, որ Արևելյան Հայաստանին տիրացած պարսկական արքունիքն ստիպված էրավ հաշվի նստել եղածի հետ՝ ճանաչելով նրանց վարչական գերը, նույնիսկ սեփական զորք պահելու իրավունքը: Հետագայում, տասնվեցերորդ դարի սկզբին, շահ Աբաս Մեծն այդ հայ զավատապետների հետ իր քաղաքական փոխհարաբերությունը հեղինակալոր հունի մեջ առնելով՝ նրանց կոչեց մելիքներ: Նման տիտղոսով օժեց նաև այն գավառապետներին, որոնց ինքն էր նշանակել Արևելյան Հայաստանի մյուս նահանգներում: Եվ այնպես արմատավորվեց, կյանքի իրավունք ստացավ հայ մելիքությունը, որի աթոռակալները երեք դար շարունակ, մինչև Արևելյան Հայաստանի միավորումը Ռուսաստանի հետ տասնիններորդ դարի սկզբին, քաղաքական ու տնտեսական ամենազորավոր պայմաններում հայրենի երկրի ու հայ ազգի փրկության

համար ճամփաներ էին փնտրում, հաճախ իրենց նետելով կենաց և մահու ճակատագրական բախումների մեջ:

Մելիքությունը վարչական մի շարք հարցերում ժառանգել էր հին նախարարական-իշխանական կարգի օրենքները: Այսպես, մելիքական աթոռի օրինական ժառանգորդն էր գերդաստանի ավագ որդին, և մյուսները միայն ազնվական ավատատերեր էին: Մելիքական զորքի գլխավոր հրամանատարը մելիքն ինքն էր, և սահակիցները միայն այդ զորքի մեծ ու փոքր ստորաբաժանումներն էին գլխավորում՝ ըստ այդմ կոչվելով հազարապետ, հարյուրապետ (յուզբաշի): Մելիքական տներում զորական ավատատերը հաճախ կոչվում էր նաև բեկ, որ արևելյան լեզուներում նշանակում է ազնվական, իշխանավոր:

Փիրումյան տոհմաճյուղի բունը Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյան մելիքությունն էր, որի զինական ուժերի գլխին ու բռնացքն էր հանդիսանում այն՝ մինչև Մելիք-Շահնազար Բ-ի հայրենադավ գործունեությունը տասնութերորդ դարի երկրորդ կեսին: Շահնազարը մելիքության աթոռին տիրել էր ապօրինաբար, և հարևան մելիքներն իրենց զինական ուժերով քանիցս փորձեցին դառնալ այդ ինքնակոչին: Հարևանների անզիջում թշնամանքը դիմագրավելու համար Շահնազարը բարեկամացավ քոչվոր ցեղապետ Փանահի հետ, նրան նվիրեց Շոշի բերդը, որը կես դար առաջ, 18-րդի առաջին քառորդում, անառիկ էր պահել զարաբաղյանների դիրքը թուրք ասպատակիչների դեմ մղված հերոսական պայքարում:

Շահնազար Բ-ին լքեցին տոհմակիցներից շատերը, որոնց հետ էր նաև Փիրումյան տոհմաճյուղի նախնին՝ Փիրում անունով: Սա ժառանգության մտավ Պարսից շահի զորքերի մեջ՝ որոշելով այնտեղ բարձր դիրքի հասնել և այս ճանապարհով սանձահարել վարանդայի ուխտադրուժ ու հայադավ ինքնակալին: Սակայն, ինչպես ասում են, մարդիկ ծրագրեր են գծում իրենց համար, իսկ երկնայինը դրանք խառնում է իրար: Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ են իջնում Ռուսական կայսրության բանակները, և այսրկովկասում շուտ են գալիս բոլոր հին հաշիվները:

Իրենք՝ Փիրումյան տոհմի ժառանգները, պահել են հետաքրքիր ավանդություններ տոհմի վաղնջական նախնիների մասին: Իրենց հիմքում ճշմարիտ, սակայն արտաբուստ հեթաթանական այս զրույցներում փառավոր կենսագրություն ունեն լեռնային

Վարանդա գավառի նախիջևանիկ գյուղից ելած քաջ Փիրումյանները Վարանդայի մեկիքի զորապետներն էին նրանք կամ ճարտարախոս բանագնացները, որոնք հարկ եղած պահին զենք էին առնում և սրով էին լուծում այն հարցերը, որոնք շին լուծվել բանախոսությունների ճանապարհով: Եվ ավանդական հերոսների շարքում կա մեկը, որը ոտք է դրել նաև զրավոր աղբյուրների մեջ՝ իրար կապելով նշանավոր տոհմի ավանդական պատմությունը իրապատում կենսագրության հետ: Բահադուր կամ Բահանդուր բեկն է դա, որը առանձնապես դարի առաջին քառորդում նախ պարսից բանակի զորավարներից մեկն էր, շահական անխրավություններից զզված՝ վերադարձավ հայրենիք, ապա գնաց Վրաստան, բարեկամացավ Դավիթ բեկի հետ, վերջում դարձավ Սյունյաց և Արցախի հակաթուրքական քաջ պայքարի ղեկավարներից մեկը:

Այս Բահանդուրի թո՞ռն էր, թե՞ թոռնորդին՝ Ասրիբեկ, որը, հրապուրված քաջ նախնի Բահանդուրի կենսագրության փառավոր էջերով, եղավ պարսից բանակում, շահի վստահությունն ու համակրանքը նվաճեց իր քաջությունը և իմաստությունը: Սակայն, երբ շահական զորքերն ասպատակության էին եկել իր պապերի հողը, լքեց նրանց, անցավ զենեկավար Վալերիան-Ռոստոմ Մադաթովի մոտ: Ասրիբեկի հաղորդած թանկագին տեղեկությունների շնորհիվ էր, որ ռուսական բանակի հայազգի խիզախ զորավար պարսիկ բռնազավիշներին քանիցս ջարդ տվեց Շամքորի մոտ, Գանձակի տակ, ապա և բուն պարսկական հողում, ուր Մադաթովն իր խուճապարար ռազմերթն էր իրականացնում: Պարսկական արշավանքը տեղի էր ունեցել 1828 թ. ձմռանը, աղբյուրների հավաստմամբ՝ հյուսիսային Պարսկաստանի համար անսովոր դաժան ցրտին: Եվ ահա այդ պայմաններում, մանավանդ անծանոթ երկրի տարածքում, ինչպես դեռևս Բաֆֆին է լինում, — «Ռուսաց զորքերը մեծ արգելքների և անհաջողությունների պիտի հանդիպեին, եթե չունենային մի այնպիսի ճարպիկ և քաջ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրիբեկը»¹:

Նախիջևանիկ գյուղի հին գերեզմանատանը, Փիրումյան տոհմի տապանաքարերից մեկի վրա, նախշաղարդ շրջանակի մեջ փորագրված է. «Ազնիւ տապանս է հրաշալի և մեծանուն Ասրի-

բեկի բուրբարուջիկ... որ է տոհմէն Փուրումովի, 1833 թվին»։ Ուրեմն, ռուս-պարսկական պատերազմի հերոս, պոպորուչիկ Ասրիբեկ Փիրումյանը վախճանվել է 1833-ին: Նրա ժառանգներից էին՝ «ազնվազարմ Ալահվերդին», Փուրումբեկը («որ է որդի Ասրիբեկի», «որ է տոհմէն Փուրումովի»): Փիրումբեկի որդին էր Արիստողոմը, որ, հավանաբար, միայն հողագործությունը է զբաղվել, քանի որ մյուս հարազատները զարգարված էին բեկի (զորապետի) տիտղոսով, և հարկ էր, որ նրանց համար հաց վաստակող ևս լիներ: Հողվոր ու ալգեգործ Արիստողոմը հասել էր քաներորդ դարը՝ ժառանգ ունենալով Դանիելբեկին: Արիստողոմի եղբայր Ահաբանի որդին՝ Պողոսբեկը, Դանիելբեկի մոտ էր արդեն, գլխավորում էր Հայկական հրաձգային Հինգերորդ գունդը, որ իզդիրից անցել էր Արաքսի ձախ ափը և իր վրա պիտի առներ թուրքական զորքերի գլխավոր հարվածը:

Սարգարապատի ճակատամարտին իր եռանդուն մասնակցությունը բերեց նաև Ասրիբեկի մյուս թոռ Նիկոլայի որդին՝ Քրիստափորը, որը Շուշլա թեմական դպրոցն ավարտելուց հետո, 1913 թ. կրթությունը շարունակելու էր գնացել Կիևի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը և Սարգարապատի ճակատագրական օրերին ինուսի գնդի ավագ բժշկն էր ու այդպես էր կատարում իր սրբազան պարտքը օրհասի առաջ կանգնած հայրենիքի հանդեպ:

Դանիելբեկը ծնվել էր 1860 թ. և 80-ականներին սովորում էր Պետերբուրգի ռազմական դպրոցում, համարյա պատահաբար ծանոթացավ լազարյան ճեմարանի ուսանողուհի, Ալեքսանդրապուլի Խալաթյանց հայտնի տոհմի դուստր Նրանուհու հետ: Սակայն թագավ, ճանաչեցին իրար և հասկացան, որ համարյա պատահական այդ հանդիպումը եղել է ճակատագրի մատի ցուցումով: Առաջին հանդիպումից մեկ ամիս անց տեղի ունեցավ նրանց հարսանեկան հանդեսը, որ կազմակերպեցին Պետերբուրգի հայ մեծահարուստները՝ հիմնականում ալեքսանդրապուլցիներ և շուշեցիներ: Սեղանապետ էր կարգված Թադևոս ապերը՝ Շուշի անվանի բարերար Թադևոս Թամիրյանցը, որի մառաններից բերված արնագույն գինիները պլավում էին ջահերի լույսերի տակ:

Եվ Թադևոս ապերն էր, որ, հարսանեկան սեղանն օրհնելուց

¹ Բաֆֆի, Երկրի ժողովածու, տասներորդ հատոր, Ե., 1959, էջ 364—365:

հետո, դիմու գավաթը զլխից վեր պահած, ոգեշունչ ու երազկոտ խոսեց.

— Ժողովուրդ, նախևառաջ աստվածանից եմ ուզել, որ մեր ազգի ամեն մի օրը ծնունդով սկսվի և հարսանիքով էլ ավարտվի...

Երանուհին բարձր առաջադիմությամբ ավարտեց Հազարյան ճեմարանը և դասախոսների միահամուռ կարծիքով՝ անպայման իր ծանրակշիռ խոսքը պիտի ասեր հայագիտության բնագավառում: Դա լինելու էր առաջին կին հայագետի խոսքը: Սակայն ունեցավ առաջին տղան, որին անվանեցին Միքայել, ապա անմիջապես էլ միանգամից հայտնվեցին զույգ դստերը՝ Սրբուհին ու Մարիամը, դրանց էլ հաջորդեցին Հովսեփը, Ալեքսանդրն ու Լևոնը, և փոքրիկների հոգսերով ծանրաբեռ մայրն այնպես էլ ոչինչ չկարողացավ տալ իրեն սպասող հայագիտությանը: Գիտության ճանապարհին իրենց լուրջ քայլերը կատարող խալաթյանց եղբայրները՝ Գրիգորն ու Բագրատը, ճեմարանական ծանոթներն ու բարեկամները միշտ էլ ափսոսանքով էին խոսում նրա վաղեմի շնորհների մասին: Սակայն ինքը՝ Երանուհին, դա մի մեծ կորուստ չէր համարում, քանի որ հնարավորություն ուներ երեխաներին տալու իր ցանկացած դաստիարակությունը: Մի անգամ նրա եղբայր Գրիգորը ձեռքի անցկացրեց տասնամյա Միքայելի շարագրությունների տետրերը և բառեր չէր գտնում իր՝ զմայլանքը քրոջն արտահայտելու համար: Եվ Երանուհին, որ վաղուց, տարիներ շարունակ, համառորեն ու հաստատակամ սպասել էր այդ օրվան, ականջատ հպարտությամբ եղբորն ասաց.

— Իսկ դուք խոսքներդ մեկ արած միայն կորուստներն էիք հաշվում:

Գրիգոր խալաթյանցը՝ ժամանակի հայագիտական մարզի ամենաազդեցիկ անուններից մեկը, որի խոսքն այն տարիներին Հազարյան ճեմարանում հնչում էր իբրև տնօրինական, քեռորդուն առաջնորդեց ճեմարան, այստեղ էլ հովանավորեց առաջին քայլերը... Սակայն քեռու խանդավառությունը երկար չտևեց, և դրա մեղքը, հավանաբար, Միքայելինը չէր: Երկուսի միջև գոյացած ու օրըստօրն սաստկացող սառնությունն աննկատ չէր կարող մնալ Երանուհուց: Նա քրոջ գործվալից հորդորներով ու

մոր փաղաքուշ խրատներով շատ ջանաց լցնել այն անջրպետը, որ զնալով մեծանում էր երկու անհունորեն հարադատ մարդկանց միջև, սակայն ապարդյուն: Եվ մի անգամ էլ Դանիելբեկը, Կովկասյան ծառայությունից արձակուրդի գնալով՝ զարմանքով իմացավ, որ աներձագի ոտքն իսպառ կտրվել է իրենց տնից: Վշտացած էր Երանուհին, սակայն չգիտեր ո՛րմ պետք է մեղադրել. եղբո՞րը, որ պահանջում է կույր խնկարկություն իր պիտական ծառայությունների առաջ, թե՞ որդուն, որ բաց աշփերով է նայում աշխարհին և համարձակություն ունի սև և կոշիկու, ճերմակը՝ ճերմակ:

Դանիելբեկի ու ավագ որդու միջև տիրական էր մի պարզ անկեղծություն, որ միայն լավ ընկերներն են ունենում: Հայրը միշտ էլ համոզված է եղել, թե տղան մորից ստանում է հոգեկան այն սնունդը, որ նրա կրծքի կաթի պես անարատ է ու սուրբ:

Հազարյան ճեմարանի պրոֆեսորներից միայն հիացմունքի խոսքեր էր լսել: Ասում էին՝ Միքայելը հմտությամբ տիրապետում է արևելյան բոլոր այն լեզուներին, որ անցնում են ճեմարանում: Ասում էին՝ ինչ որ ուրիշները մի տարում են յուրացնում, ինքը հաղթահարում է մեկ ամսվա մեջ: Իսկ Գրիգոր քեռին մի անգամ Դանիելբեկին, գաղտնիք հաղորդելու պես, ասել էր. «Մարդ աստուծո, սա ոչ թե սովորում, այլ կլանում է... Վախենում եմ,— ասաց,— վերջն ի՞նչ պիտի լինի...»:

Բայց այս անվերապահ հիացմունքը երկար կյանք չունեցավ: Մի օր էլ, ամենօրյա սովորական զրույցի մեջ, հիշվեց Միքայելի անունը, և քեռին անմիջապես թթվեց:

— Ի՞նչ պատահեց, Գրիգոր,— անհանգստացավ Դանիելբեկը:

— Եղբայր, որտեղի՞ց է այդ ամբարտավանությունը,— ցասկոտ խոսեց աներձագը:— Ո՛չ մեծ ու փոքր կասի, ո՛չ պատիվ ու անուն: Պրոֆեսորներ կան, որոնց հեղինակությունը Կայսերական ակադեմիայում անձեռնմխելի է: Իսկ սա տալիս, կացնով կտրում է դրանց վիզը: Ո՞վ է տեսել նման բան:

Դանիելբեկը չէր կարող ընդունել այդ նորությունը. ո՞նց թե ամբարտավան: Տղան ինչպե՞ս է ամբարտավան աճել իրենց տանը, իր կողքին, մանավանդ օրինապահ ու բժախնդիր Երանուհու դաստիարակության պայմաններում:

Տուն հասնելով՝ մտավ տղաների սենյակը, մոր մոտ ուղար-

կեց պատանի Հովսեփին ու փոքրիկ Լեոնին (Ալեքսանդրը մահացել էր, երբ դեռ կաթնակեր էր) և, առանց նախապատրաստության, հարձակվեց.

— Այս ի՞նչ եմ լսում, տղաս, ինչպե՞ս է պատահել, որ քեռուդ հետ խռովխեթ եք:

Տղան կարծես զրան նախապատրաստված էր: Առանց իրեն կորցնելու, քմծիծաղով հարցրեց.

— Ձեզ է՞լ հասցրել են արդեն:

— Ի՞նչ են հասցրել, տղաս: Ոչինչ էլ չեն հասցրել:

— Բայց այդ դեպքում ինչի՞ մասին է խոսքը, հայրիկ:

Իսկապես, ինչի՞ մասին է խոսքը: Որ տղան ամբարտավա՞ն է: Որ նրանից հանգի՞ստ չունեն քեռին ու էլի ինչ-որ անառարկելի հեղինակություններ: Իսկ ինչո՞ւ չունեն: Տղան ինչո՞վ պետք է անհանգստացներ նրանց: Ինչի՞ մեջ է արտահայտվել տղայի ամբարտավանությունը: Կարելի՞ է բացատրել: Կարելի՞ էր այս հարցերի պատասխաններն իմանալ և նոր միայն դատ բաց անել:

— Գուցե քեռի՞ն է գանգատվել, հայրիկ, — հորն օգնության հասավ Միքայելը: Դանիելը կերպարանով իրեն, փորձեց հիշել խալաթյանցի գանգատի էությունը:

— Ասում է...

— Որ ինքը դժգոհ է ինձանից:

— Այո՞, և՛ ինքը, և՛ էլի ինչ-որ հեղինակավոր պրոֆեսորներ:

— Հայրիկ, — անմեղ, աղաչական խոսեց երիտասարդը, — միայն ի՞նքը: Այդ «հեղինակավոր պրոֆեսորներն» էլ ինքն է: Զի՞ր ասել, որ Կայսերական ակադեմիայում իր տեսակետները հալած յուզի տեղ են ընդունում...

— Հը՞մ:

— Ա՛յ, հենց դա է, որ կա: Կայսերական ակադեմիայում իր տեսակետները ոտուգլխով ընդունում են: Հետո՞ ինչ: Մի՞թե դրանով էլ իր սխալ տեսակետները դառնում են ճիշտ ու վավերական:

— Բայց ի՞նչ տեսակետներ են, որտե՞ղ են արտահայտվել: Եվ դո՞ւ որտեղ ես նրանց դեմ խոսել:

— Նա իր այդ տեսակետներն ամեն տեղ էլ արտահայտել է, տպագրել է առանձին գրքերով...

— Ա՛, խորենացու մասի՞ն, — հանգստացավ Դանիելը եկելը, և ամբողջ այս զրույցն իր հիմքով ու հետևանքներով դարձավ անհետաքրքիր, նույնիսկ զավեշտական: — Ես էլ մտածում էի, թե պատահել է մի զարհուրելի բան:

— Հայրիկ, հիշո՞ւմ եք, երբ կարդացել էինք նրա գիրքը, ես ձեզ հետ խոսեցի: Այն ժամանակ ասում էիք՝ դուք էլ նույնն եք մտածում: Հարանում նա մի անգամ խոսեց այնպես, ոնց որ Մովսես խորենացու հեղինակությունն ու վավերականությունը թաղել է և ամբիոնից վերջին դամբանականն է կարդում: Սպասում էր, թե ահա կծափահարեն ուսանողները, իսկ ես վեր կացա և ասացի. «Եթե մի հրաշքով Մովսես խորենացին կենդանանար, ինքն իրեն կարդարացներ մեծագույն հաջողությամբ»: «Զի՞ր լինի, որ ինքդ նրա փոխարեն արդարացնես», — զայրացած հարցրեց նա: Ես ամբիոն բարձրացա և խոսում էի, իր տեսակետի դեմ ծառացող փաստերն էի վկայակոչում. Թողեց ու հեռացավ: Այս է ամբողջ պատմությունը: Ես մեղավոր եմ, հայրիկ: Ես իրավունք չունեմ իմ կարծիքն արտահայտելու: Եվրոպայի հայադեհաների հորինած «հիմքերը» մի տեղ է հավաքել և նրանց էլ իր անհիմն վարկածները գումարելով՝ սուտ ու կեղծարար է հայտարարում մի հեղինակի, որին կարգին չեն է՛լ հասկացել: Հասկանան, հետո՞... Դա ի՞նչ զիտություն է:

Դանիելի համար պարզ էր ամեն ինչ, իսկ ամենակարեւորը՝ նա ուրախ էր, որ տղան սեփական կարծիք ունի և այդ կարծիքն արտահայտելու համարձակություն: Ո՞ւր կտանի այդ վեճը, և տղան ուժ կունենա՞ մինչև վերջ կռվելու իր ճշմարտության համար:

— Բայց ի՞նչ պիտի անես, տղաս: Մեր գործում մի մեծավորի սխալ բացահայտվում է այն ժամանակ, երբ արդեն տրված են լինում զոհերը, երբ նրա ձախողանքն աչքի առաջ է իրրև պարտություն:

— Ձեր գործն ուրիշ է, հայրիկ, — պատասխանեց Միքայելը, և հայրը ներքին մի անհարմարություն զգաց իր վիճակի համար: Ինչպես էլ արագ են աճում զավակները: Ահա այսպես, մեկ էլ տեսար՝ դերերը փոխվել են, և որդիդ քեզ խելք է սովորեցնում: Ուրախանա՞ս դրա համար, թե՞ տխրես: Ամեն հանդիպումին, — իսկ այդ հանդիպումները քանի գնում հազվադեպ էին դառ-

նում,— որդին երևում էր մի նոր կողմից, ավելի բարձր ու խելոք, ավելի հավասարակշիռ ու լայնախոհ։— Ձեր գործն ուրիշ է, հայրիկ։ Ձեր մեծավորի տեսակետն առաջարկվում է որպես անփնելի հրաման և այն պետք է կատարվի առանց առարկության։ Թե դա որքան նպատակահարմար է, դուք ինքնե՛րդ կիմանաք։ Գիտության մեջ ինչպե՞ս կարելի է հրամանով առաջ մղել մի կարծիք, որը չի կարողանում ոտքի վրա կանգնել։

— Եվ դու մտածում ես, թե գիտության մեջ այդպիսի բաներ չեն լինում։

— Ինչո՞ւ չեն լինում, լինում են, հայրիկ։ Մեկն իր դիրքի ու հեղինակության ուժով կարողանում է սխալ տեսակետներ հրապարակել, նույնիսկ նրանց շուրջը նպաստավոր կարծիք է տարածվում... Սակայն գալիս են արգարամիտ մարդիկ, ցույց են տալիս սխալները, ասում են ճշմարտությունը։ Իմ բարեկամներից մեկը,— դուք նրան ճանաչում եք, հայրիկ. Հովսեփ Օրբելին,— ասում է. «Լավ է, որ այս թյուրատեսությունները ի մի հավաքեց քեռիդ։ Մեկն էլ կգա, միանգամից հողմացրիվ կանի, և այն ժամանակ Մովսեսը խորենացին ավելի կբարձրանա իրեն պաշտողների աչքում»։

...Միքայել Փիրումյանը պատրաստվում էր կռվելու հանուն հազարամյա մեծ ճշմարտության։ Բավականաչափ նյութեր էր հավաքել։ Իրար էր բերել իր խոհերն ու դիտողությունները Հայոց Պատմահոր ազգային ու համաշխարհային նշանակության վերաբերյալ։ Մի ծավալուն գլուխ, որի վերնագիրն էր դարձրել ժամանակի հմուտ հետազոտողներից մեկի դիպուկ հրամայականը՝ «Նորենացին խորենացիով պետք է հասկանալ»,— պատրաստ էր արդեն... Սակայն սկսվեց մեծ պատերազմը։ Եվ թեղթերը գրասենյակի գլորոցների մեջ հավաքելով՝ Միքայելը հրաժեշտ տվեց խորենացուն, եկավ Կովկասյան ռազմաճակատ։

* * *

Այնքան զրապուլում թուրքերն էին նստած, և դա իր դրոշմն էր դրել ամենուրեք, ամեն ինչի վրա։ Առանց դիմադրության հանձնելով քաղաքում ասկյարներն իրենց հրամանատարների ղեկավարությամբ շրջում էին փողոցները և կրակում մարդկանց վրա։

Կարգադրված էր կասկածելիներին գնդակահարել։ Իսկ գողեգող եկած թուրքի աչքին կասկածելի էին երևում բոլոր հայերը, նույնիսկ բակերում տուն-տուն խաղացող մանուկները։

Կողոպուտն սկսվել էր մայիսի 15-ի երեկոյան ժամը 6-ին, երբ մեկ ժամի չափ քաղաքը ոմբակոծելուց հետո թուրքերը ներս էին խուժել և խումբ-խումբ տարածվել թաղերում։ Կողոպուտի ենթարկվում էին, առաջին հերթին, այն քաղաքացիները, որոնք սպիտակ դրոշ էին պարզել նվաճողների առաջ։ Թուրքերը մտածում էին, որ այդպիսիք անպայման մեծ հարստության տեր պիտի լինեն, և սպիտակ դրոշներով ընդառաջ են ելել, որպեսզի փրկեն իրենց ունեցվածքը։ Թե չէ, այն ե՞րբ է եղել, որ ընչազուրկ հայը հանձնվի թուրքին և այն էլ խաղաղության ու բարեկամության ցույցերով։

Վարպետ Գևոյի գինետունը նրանք նվաճեցին ո՛չ միանգամից։ Նախ ստիպեցին, որ իրենց ուրախության համար մեծ քաղաքի սարքվի։ Գինետուն լցված խաժամուժը վայելեց Գևոյի առատաձեռնությունը։ Այստեղ մեծ մասամբ սպաներ էին, որքան կարողացավ հասկանալ Գևոն։ Նկուղի բոլոր սեղանները շնաճանճերի պարսերի պես զբաղեցրած՝ կերան, խմեցին գոմալով։ Կշտանալուց-լխկվելուց հետո կարգադրեցին, որ նվագախումբ էլ բերվի։

Մինչև նվագախումբը գար, նրանցից մի քանիսը թափվեցին խոհանոց, անկյուններն էին ստուգում։ Նույնն արեցին նաև մահառանում։ Տակառների արանքներն էին նայում, դատարկ տակառներն էին շուռ տալիս։

— Բաշընա գոնում, ի՞նչ եք փնտրում, ի՞նչ եք ուզում, չի՞ լինի ասեք, իմանամ,— իրենց լեզվով հարցնում էր Գևոն, որի ոտքերն արդեն դողում էին։

— Կին ծառաներիդ որտե՞ղ ես թաքցրել, ի՞թ օղլու,— մոռալու պես հարցրեց փնտրողներից մեկը։

— Ինձ մոտ կին ծառայող չկա, ջանընա՛ղ ուրբան,— վիզը ծռած փորձեց համոզել Գևոն և մի ապտակ կերավ։

Հազիվ էր ոտքի վրա կանգնում։ Քթի արյունը սրբելով բո-
ղոքեց։

— Բա ասոված կընդունի՞՞ ձեր արածը...

Եվ թուրքը հարձակվեց՝ նրա վրա շարտելով գինու պղնձե լավի։

Գևոն գլուխը փախցրեց, և չափը գնաց, փշրեց նկուղի ցած-
րիկ պատուհանի ապակին:

— Քո հավատը... Գլուխը շո՛ւն...

Մեծավորների համար Գևոն սեղան էր գցել սրահի անկյան
փակ խցում: Վազեց նրանց մոտ և արյունվա գանգատվեց
մեծավորների մեջ իրեն ավագի պես պահողին:

— Փաշա, ջանքնա դուրբա՛ն օլում, բու նա՞ դուլում դրո:

— Աղա, այդ ի՞նչ թամաշա է,— հռհռալով հարցրեց փա-
շան:— Հո շե՞ս կովել տղերանց հետ:

— Փաշա, ծնծեցին ու հավատա հայհոյեցին: Բաշնա դո-
նում, փաշա: Կարգագրիր, որ իրենց կարգին պահեն, բա էսպես
ո՞նց կլինի:

Փաշան դռան տեղ ծառայող վարագույրի փեշը մի կողմ քա-
շեց ու դեպի սրահը գոռաց:

— Այ գլադալար, է՛յ:— Սրահի աղմուկը գաղարեց, և փա-
շան մատը թափ տվեց ասկյարների վրա:— Ո՞վ համարձակվեց
այս պատվարժան մարդու հավատը հայհոյել: Ես ձեզ շե՞մ ասել՝
ի՞նչ պիտի անեք, քյոփաջօղլու:— Եվ դառնալով Գևոյին՝
հարդալից ասաց:— Դե, գնա՞, հիմա քեզանից ներողություն
կխնդրեն:

Սրահում հանկարծ թափվեցին Գևոյի վրա և, բերանը փալառ
խցկելուց հետո, քարշ տալով տարան մառանը...

Եկան նվագախմբի տղերքը և Գևոյին իր տեղում չգտնելով
ուղում էին վերադառնալ: Մի հաստամարմին ասկյար թիկուն-
քով ծածկեց դուռը, թե:

— Մեղ համար եք եկել, պիտի նվագեք:

Եվ տարակուսած նվագածուններն իրար նայելով ճարահատ-
յալ նստեցին իրենց սովորական տեղերում, հարբած խուժանի
համար նվագեցին թուրքական երգեր ու պարեր: Սկզբում ոռ-
նալու պես երգում էին իրենք՝ թուրքերը: Հետո ստիպեցին, որ
նվագախումբը երգի: Խմբի ավագը, որ դափ զարկողն էր, կանգ-
նեց, թե:

— Բիլմանամ, վալլա՛հ, թուրքջա բիլմանամ:

Ասկյարներից մեկը հանեց ատրճառակը և երեք անգամ կրա-
կեց նրա վրա:

— Ո՞նց թե բիլմանամ, քյոփաջօղլու,— ասաց նա և նստեց:
Թառ ու քամանչա նվագողները, տեսնելով իրենց ընկերոջ

գետի՞ն փովելը, հարալ տվին, բողոքեցին, աղաղակով դիմեցին
սպան Զրին, որոնք հարբած իրենց երգերն էին ունում:

Եվ սրանց էլ տեղնուտեղը լռեցրին:

Քաղաքում տագնապ էր, և խորհրդավոր, ծանր լուսթյունը
խախտում էին հատուկներ կրակոցները տարբեր թաղերում:
Լուսթյունը խեղդում էր մարդկանց: Կողոպտվածներն իրենց
րախա՞ն էին լալիս, չկողոպտվածները սարսափով թուրքերին էին
սպառնում ամեն թույն և, չնայած ունեցվածքի լավագույնն ար-
դեն թաղել-հորել էին հուսալի տեղերում, հույս չունեին իրենց
համար, որովհետև գիտեին նաև, որ թուրքը չի հավատում, թե
չունենա հայ էլ կարող է լինել: Ուրեմն կյանքը փրկելու համար
չունենալն էլ պետք է ունենոր դառնալ:

Գլշերը տեղացիներից ոչ ոք չէր համարձակվի փողոց դուրս
գալ: Հուսադեմին երկաթգծի աշխատող Անդրեյ Վինոգրադովը,
աշխատանքային հերթափոխի գնալիս, Գևոյի գինետան առաջ,
հենց պատի տակ տեսավ մերկ ու արնաշաղախ մի մարմին, որ
փոված էր մեջքի վրա: Կողքին դրված էր Գևորգի գլուխը: Իսկ
մարմինն այնպես էին փռել, որ երևա... Մորթիլուց առաջ թլ-
պատել էին:

Ճանապարհին Վինոգրադովին միացան աշխատանքի ընկեր-
ները, որոնք մոռյլ էին ու մտահոգ: Նրանցից յուրաքանչյուրն
իր հետ բերել էր թուրքի վայրագությունների նորանոր գույժեր:
Մեկը պատմեց, որ Աստվածածին եկեղեցու տերտերին կախել
են զանգակատանը՝ հենց զանգի լեզվակից, որովհետև այդ հո-
գևորականը համարձակվել է երեկոյան ժամերգության համար
զանգ հնչեցնել: Մի ուրիշը բերդի մոտ տեղի ունեցած կոտորա-
ծի մանրամասներն էր պատմում: Բերդապահ մի ջոկատ, արդեն
հրաման ստացած լինելով զաղարեցնել հրաձգությունը, կամա-
վոր հանձնվել է ներս խուժած թուրքերին: Շարք են կանգնեցրել,
հանել են տվել շորերը, ստիպել, որ մերկ-մերկ փորեն իրենց
գերեզմանի խրամատը, հետո ասել են՝ պառկեցեք, և կոտորել
են մինչև վերջինը:

— Հանձնվողին սպանում են, սպիտակ դրոշ պարզողին
սպանում են... Ի՞նչ պիտի անել, որ լավ լինի, հը՞,— արտնջում
էր տարեց մի երկաթուղային, որի դեմքը մրոտ էր, սև և միայն
ատամներն ու աչքերն էին փայլում առավոտյան աղջամուղջի
մեջ:

— Ի՞նչ պիտի անել, մի՞թե չգիտես, — իր հզոր բասով պատասխանեց Վինոգրադովը, որի սիրտը վառվում էր անզոր կատաղությունից: — Չգիտե՞ս ինչպես պիտի վարվել թշնամու հետ: Պիտի սպանե՞լ: Կարծես թուրքին նոր ես ճանաչում և նոր պիտի երոշես՝ ի՞նչ անել, երբ նա գալիս է քեզ ունչացնելու, քո երկիրն ավերելու:

— Հեշտ բրդում ես, էլի՜, Անդրի, — դառնացած խոսեց մրուսը: — Կարծես կարող էինք սպանել, չսպանեցինք:

Կայարանը եռում էր Կարսի կողմից բերված զորքերով: Ազատով էր, իրարանցում: Հրամանատարները գոռգոռալով կարգադրություններ էին անում: Զինվորները սոված գալլերի պես աջ ու ձախ էին ընկնում և, որպալու բան չգտնելով, հայհոյում էին զյավուրներին: Նրանց մեծ մասը ռուսական զինվորի հագուստ կապուստով էր, որովհետև թուրք զինվորությունն իր մերկությունը ծածկել էր էրզրումում, Սարիղամիշում ու Կարսում ձեռք ձգած ռուսական պահեստների առատ պաշարներով:

Ռուսական համազգեստը խաբում էր քաղաքի հին տներերին: Մտածում էին՝ չլինի՞ մերոնք վերանվաճել են Ալեքսանդրապոլը: Մեկ էլ մոտենալով տեսնում էին թուրքի մոուլթը և մըտքներում թրթռում էին:

Քաղաքի ելումուտը փակ էր մայիսի 15-ի — լույս 16-ի գիշերվանից: Դուրս գալու փորձ անողները զնդակահարվում էին առանց հարցաքննության: Իսկ կայարանը, դեպոն, հարակից արհեստանոցները մնացել էին անվնաս, ինչպես որոշված է եղել երկկողմ պայմանագրությամբ: Հիմա նրանք գործում էին անխափան, և անխափան պահողներն էլ նախկին աշխատողներն էին՝ հայեր, ռուսներ:

Անդրեյ Վինոգրադովն այն առավոտյան տեսածից զազազած՝ մտածեց ընկերների հետ խոսել, պայմանավորվել, որ թողնեն, հեռանան այս դժոխքից: Մեկ էլ հիշեց գնդապետ Սամարցյանի խոսքը. «Մենք չպետք է ձեռքից տանք երկաթգիծը»:

— Կա՛մ, ձեռքից չտվինք երկաթգիծը, բայց ի՞նչ կարող ես անել, երբ տնօրենը թուրքն է, և դու պարտավոր ես ծառայել նրա բոլոր կամայականություններին:

Ալեքսանդրապոլի կայարանում արդեն քանի՜ տարի մեքենավար աշխատող Անդրեյ Վինոգրադովն իր աշխատանքային ընկերների համար Անդրեյ էր, նույնիսկ Անդրանիկ: Եվ ինքն էլ

իրեն շոյված էր զգում Անդրանիկ անունով, որովհետև պիտի, որ հայի համար այդ անունն ու անվան տերը նվիրական են, ինչպես քրիստոնյա հավատացյալի համար սուրբ Գևորգ զորավարը:

Մի անգամ, — դա նույն տարվա գարնանամուտին էր, — իր գնացքով Թիֆլիս պիտի հասցնեի Անդրանիկ զորավարին: Ալեքսանդրապոլում իրեն տարան, ծանոթացրին մեծ անվանակցի հետ Ասացին:

— Այս ռուսն է ձեզ Թիֆլիս հասցնելու, զորավար: Անունն էլ Անդրանիկ է:

Անդրանիկը մտերմորեն, պինգ սեղմեց Վինոգրադովի ձեռքը և ուրախ պատասխանեց:

— Մի գնացք, որի վարողը ռուսն է, անվթար ու անխափան տեղ կհասնի:

Միջահասակ զորավարի կողքին կանգնած հսկա Վինոգրադովը ճնշվում էր իր հասակի համար: Եվ մի քիչ խոնարհված փորձեց սիրալիր խոսքի պարտք չմնալ, ասաց.

— Մի գնացք, որ ձեր նման փառապանծ մարդու է տանում, իհարկե, անխափան տեղ կհասնի:

Թարգմանելու կարիք չկար: Զորավարի խաժ աչքերը շողացին բարություն: Եվ Վինոգրադովը, հիացած նրա առնականորեն գեղեցիկ դիմագծերով, մտածեց, թե արարիչն ինչպես գիտե մեծ անհատականության համար ստեղծել անթերի կաղապար:

Անդրեյ Վինոգրադովն ինքն էլ արարչի կողմից տուժվածներից չէր: Բարձրահասակ, թիկնեղ, դիմագծերը կանոնավոր, կապույտ աչքերի արծվենի հայացք... Եվ այս բոլորի հետ ներդաշնակ էր նրա փափուկ բարությունը, որ, հիբավի, ընտանեկան բարձր դաստիարակության արդյունք էր: Մնվել էր Կազանում, տոհմիկ մտավորականի ընտանիքում: Ուսուցիչ էր եղել պապը, իսկ հայրը պատմաբան էր, Կազանի համալսարանի պրոֆեսոր: Հորն էր սլարտական այն բուռն սիրով, որ ուներ հին պատմության, ժողովուրդների հանգամանալից կենսագրությունների հանդեպ: Կիմնադրիան ոսկե մեղալով ավարտելուց հետո պետք է ուսումը շարունակեր համալսարանում, սակայն զինվորական ծառայության կանչվեց: Երբ զորացրվելու ժամանակն էր, սկսվեց մեծ աշխարհամարտը, և համալսարանական ուսումը հետաձգվեց անորոշ ժամանակով, գուցե և առհասարակ մնաց անիրականա-

Նալի երազանք, որովհետեւ բանակում դարձավ երկաթուղային ծառայող, ամենահմուտ մեքենավարներից մեկը Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գծի վրա։ Բնակվում էր Ալեքսանդրապոլում և ծնողներին գրած նամակներում հիացմունքով պատմում հայկական քաղաքի բնակիչների, նրանց կենցաղի ու բարքերի մասին։ Հայրը նամակներում առանց տաղնապի հաճախ հարց էր տալիս, թե արդյոք հայուհին՞ըր շեն նրան մոլորեցրել իրենց թուխ աչքերի մշուշներում, և զգուշացնում էր, որ բոլոր դեպքերում չմոռանա Կազանը, հայրական տունը։ Դէ՞ որ ինքն այդ տան միակ արու զավակն էր։

Անդրեյը հաջորդ նամակներում անպայման շրջանցում էր հոր կես-կատակ, կես-լուրջ հարցը և հիշեցնում, որ ինքն այս ժողովրդի հանգեպ ունեցած խոր հարգանքի ու հիացումի համար ես, առաջին հերթին, իրեն՝ հորն է պարտական։ «Հիշո՞ւմ եք, հայր,— գրել էր մի նամակում,— դուք ինչպիսի հպարտություններ էիք նշում, որ ձեզ դաս է տվել Ստեփանոս Նաղարյանց հայրը՝ ամենալուսավոր ու ամենաազնվական այն մարդանցից մեկը, որոնց դուք բախտ եք ունեցել ճանաչելու ձեր կյանքի ճանապարհին։ Հիշո՞ւմ եք, հայ վաճառականների աղնիվ ու խիզախ արարքը, որի մասին գրված է Կազանի հին ժամանակագրության մեջ, և դուք կարդալով բացատրում էիք ինձ ու պատվիրում երբեք չմոռանալ, քանի որ երախտագիտությունը մարդկային բնավորության հիմնաքարը պետք է լինի։

Եվ Կազանի հայ վաճառականների արարքն ինքն էլ քանի՞ անգամ պատմել էր Ալեքսանդրապոլի իր ծանոթներին ու բարեկամներին։

— Իվան Ահեղի ժամանակներում է եղել,— պատմում էր Անդրեյ Վինոգրադովը,— տասնվեցերորդ դարի կեսին։ Ռուսական հողերի միարար թագավորը շատ էր մտահոգված իր երկրի հարավային սահմանների համար, որովհետեւ Կազանում բուն դրած թուրք-թաթար խանը երբեք հանգիստ չէր տալիս հարևան ռուսական իշխանություններին։ Եվ խանի զննաններում էլ ցմահ տառապանքի էին դատապարտված ավելի քան հարյուր հազար ռուս գերիներ։ Իվան Ահեղի բանակը պաշարում է Կազանը։ Խանն իր քաղաքի բերդապարիսպների պաշտպանական կետերն է քշում ամբողջ բնակչությունը, նույնիսկ բոլոր այն օտարներին,

որոնք պատահաբար գտնվում էին այս վաճառահաճ քաղաքում։ Այս օտարների հետ էին նաև հայ վաճառականները։— Պատմելիս Անդրեյ Վինոգրադովի աչքերը վառվում էին ներքին կրալից։— Հայերին, իբրև ռազմական գործում հմտությոն ունեցող կից։— Հայերին, իբրև ռազմական գործում են բերդի թնդանութմարդկանց, խանի գործակալները տանում են բերդի թնդանութների մոտ և կարգադրում են կրակել։ Հայերը հրաժարվում են կտրականապես, պատկերացնո՞ւմ եք, հրաժարվում են։ Այս ժամանակ խանի մարդիկ երկաթե շղթաներով նրանց կապտում են թնդանութներին և թիկունքներին թրամերկ զինվորներ կանգնեցնելով՝ մահվան սպառնալիքի տակ ստիպում են կրակել։ Ի՞նչ անեին հայ վաճառականները։ Պիտի կրակելին։ Եվ կրակում են, րայց այնպե՛ս, որ արկերը պայթում են ռուսական զորքերից այն կողմ կամ էլ նրանց դիրքերին չէին հասնում, որպեսզի ոչ ոքի վնաս չտան...

— Խեղճ են ունեցել, հա՛... մե՛րդ չմեռնի, հա՛յ,— խանդավառ արձագանքում էին ունկնդիրները։— Հենց էդպես էլ ձեր պատմության գրքերում գրված է։

— Գրված է։ Գրողն էլ եղել է ականատես մի հոգևորական,— և իր ասածի ճշտությունը հաստատելու համար Անդրեյն արտասանում էր այդ ականատեսի ժամանակագրության ամենակարևոր հատվածը։— «лестно и худо бияху и не улучаху, аки не умеючи, и ядра через все перепущаху или не допушаху, едва кого убиваху».

— Ա՛յ Անդրանիկ, էդ է՞լ ռուսերեն է։

— Ռուսերեն է, իհարկե, մեր հին ռուսերենն է, ինչպես որ ձեր գրաբար լեզուն։

— Վա՛յ, մերդ չմեռնի, գրաբա՛ր,— հպարտանում է հայ ունկնդիրը։— Որ բան էլ չես հասկանում, մեկ է, սիրտդ հետը խոսում է, և մարմինդ փշաքաղվում է, ոնց որ մեր անցյալներն իրենց պատանքը շալակներին եկած-խոսելիս լինեն մեզ հետ։

Զորավար Անդրանիկին Թիֆլիս տանելիս Վինոգրադովը նրա հետ մի փոքր զրույց էր ունեցել և հաճախ էր հիշում ոչ առանց հպարտության։

— Մի հատ կոնյակ ունեի՞ Շուստովի արտադրության։ Լսել էի, որ զորավարը կոնյակ է սիրում։ Մեքենայի դեկը տվի օդնականիս, կոնյակս առած գնացի զորավարի կուպեն։ Մտածում էի, որ ապրել կա ու մեռնել կա։ Ո՞նց կարելի է ամենամոգովորական զորավարին այսքան մոտիկ լինել ու մի քանի խոսք չփո-

խանակել հետը, մեկ էլ ինձ ե՞րբ է բախտ վիճակվելու: Գնացի, հենց այդպես էլ ներկայացաւ: «Զորավար,— ասացի,— ներեցե՞ք, որ ուղում եմ ձեզ անհանգստացնել...»: «Ա՛հ, ոո՛ւս,— ասաց,— խնդրեմ, ներս արի, ի՞նչ է պատահել»: «Ոչինչ էլ չի պատահել, զորավար: Ուղղակի համարձակությունս բռնել է, որ զամ ու ձեզ հետ մի քանի խոսք փոխանակեմ: Այս Շուստովի՞ Կոնյակն էլ,— ասացի,— բերել եմ, որ ձեզ հետ բաժակ բարձրացնեմ»: Անկեղծ, ամբողջ երեսով մեկ ծիծաղում է: Աչքերից բարություն ու անկեղծություն են ճառագում: Օ՛հ, ի՞նչ աչքեր էին, ի՞նչ հայացք: «Համեցի՛ր,— ասաց,— ոուսի անմիջականությունը շատ կսիրեմ»: «Իսկ իրե՞ն»: Հարցական, մի քիչ զգաստացած նայեց: «Ռուսին, իրեն՝ ոուսին չե՞ք սիրում»: Նա ասաց: «Իսկական ոուսին սիրում եմ ու հավատում: Շա՛տ»,— լրջացած պատասխանում է և նայում երկու ուղեկիցներին, որոնք, երեքիմ անսպասելի հայտնությունից զարմացած, լուռ հետևում են սկսված զրույցի ընթացքին:

Այս խոսքից հետո վեր կացավ, աջ ու ձախ քայլեց վազոնի միջանցքում: Վերջը եկավ, նստեց, բաժակ բարձրացրինք... Զորավարը խմեց հասարակ ժողովրդի կենացը, աշխատավոր, տանջվող ու շարքաշ ժողովրդի՝ ի՞նչ ազգի էլ որ պատկանի: «Աշխարհը նրա ուսերին է գրված,— ասաց,— աշխարհը նա է տառնելու գեպի մեծ լույս ու ազատություն, թե որ տանելու լինի: Ա՛յ, Ռուսաստանում ժողովրդական պետություն է ստեղծվել, և նրա շորշոփներն արդեն Կովկասյան լեռնաշղթան ճեղքել, հասել են Բաքու: Թող զորանա, արմատավորվի այդ իշխանությունը: Թող Շահումյանի բազմազգ իշխանության գլխից ցրվեն թշնամական ամպերը, որ այսրկովկասյան ժողովուրդները նրա հովանու տակ ազատ շունչ քաշեն: Հիմա մենք մի խնդիր ունենք,— ասաց,— թիկունք դառնանք Շահումյանի իշխանությանը և միասնական ուժերով ետ մղենք թուրքական բռնությունը... Մինչև որ Ռուսաստանը, նոր Ռուսաստանը ոտքի կանգնի և իր հաշտարար ձեռքը մեկնի Կովկասյան լեռներից այս կողմ: Այս է մեր հասկանալիքը: Այս է մեր այսօրվա անելիքը, մեր փրկություն միակ ու ստույգ ճանապարհը»:

* * *

Այն առավոտ Կարսից եկած ապրանքատար գնացքը երեկ մի քանի հազար ասկյար բերեց Ալեքսանդրապոլ: Եվ ասում էին՝ էլի՛ են գալու: Վինոգրադովին ծանոթ էր թուրքերի ծրագրերը: Նա ուղմաճակատի շտաբում բարեկամներ ուներ, և նրանք էին ասել, թե թուրքերը մեր երկաթգիծը պահանջում են, որպեսզի ջրապ կարգով զորք փոխադրեն Զուլֆա, որտեղից մի օրվա ընթացքում զորաշարժով կհասնեն Ատրպատական և այնտեղ կփակեն Բաքվի ու Միջին Ասիայի վրա գնացող անգլիացիների ճանապարհը: Սակայն իրականում ուրիշ էր թուրքերի նպատակը: Անգլիացիների հետ բախվելու համար ինչո՞ւ պիտի Կարսի վրայով Ալեքսանդրապոլ գալին, այստեղից էլ հասնեին Զուլֆա, ապա ոտքով՝ Ատրպատական: Անգլիացիների ուղմերից կասեցնելու ամենակարճ ուղին հարավով էր անցնում, վանա լճի մոտերքով: Այնտեղ նրանք մեկ-երկու օրվա ընթացքում կհանգիպեին անգլիական զորքերին և կլուծեին իրենց հարցը, եթե իսկապես դա՛ էր հարցը:

Բայց ուրիշ էր թուրքերի նպատակը. նրանց գեպի Զուլֆա էր քաշում Բաքուն:

— Ա՛յ հեր օրհնած, դե այդպես ասա, էլի՛,— Վինոգրադովի այս կարծիքի վրա բացականչեց մեքենավար Սերոբը, որ երկտասարդ երկաթուղայինների մեջ աչքի էր ընկնում իր կրակոտ, մարդամոտ բնավորությամբ և Վինոգրադովի մտերիմ ընկերն էր:— Նրանք էդ անգլիացիների անունը մեջտեղ են գցել, որպեսզի շխրտենք են մեր մեծավորներին: Մինչդեռ աչք են տրեկել Բաքվի վրա, որտեղ Ստեփան Շահումյանի կոմունան է: Ուրեմն, թուրքը մտածում է, թե սրանք, ինչ էլ որ լինի, իրենց հայ Շահումյանի թիկունքում պիտի կանգնած լինեն: Զե՞ որ կոմունան պաշտպանող զորքի մեջ հաղարավոր հայեր կան:

— Վո՛,— ուրախացավ Վինոգրադովը,— գուցե լավ է գործում, Սերոբ:

— Է՛, գլխիս տերը չմեռնի, գլխովս ինչե՛ր են անցել: Բայց լավ է, հա՛, որ թուրքն էս տեսակ մոլորություն ունի. մտածում է, թե ամեն տեղ էլ հայը մնում է հայ:

— Թուրքի մոլորությունը լավ է թե ոչ՝ մե՛նք չպիտի որո-

շենք,— Վինոգրադովն է վրա բերում։— Բայց որ Շահումյանի կոմունան պիտի պաշտպանել, դրա մասին երկու կարծիք չի կարող լինել։

— Մեր ձեռքին ի՞նչ կա, ա՛յ Անդրանիկ։ Մենք իսկի մեր Ալեքսանդրապոլի համար չկարողացանք կուրծք դեմ տալ...

— Ալեքսանդրապոլը տանուլ տվինք անխելքությունից։ Շահումյանն Անդրկովկասի տերերին զգուշացնում էր, որ չկտրվեն Ռուսաստանից, չհավատան թուրքին... Նրանց համար ի՞նչ, Կարմիր Ռուսաստանից խրտնած՝ ոտով-ձեռով ընկան թուրքի գիրկը, հիմա էլ նրա հետ սիրաբանում են։

— Է՛, դա ի՞նչ կապ ունի Ալեքսանդրապոլի հետ, կամ էլ հենց քո Ռուսաստանի հետ, որին ստիպեցին զորքերը ետ քաշել, և հայց մնաց մեն-մենակ կանգնած արնախում թուրքի դեմ։

— Կապ կա՛, Սերոբ,— այս անգամ էլ Հարութն է խոսում՝ տարեց մի մարդ, որ ռուս-ճապոնական պատերազմին է մասնակցել, կռվել նաև 14—15 թվականներին և ոտքից վիրավորվելուց հետո եկել, կայարանում աշխատում է որպես սլաքավար։

— Չե՛ս բացատրի, որ իմ էս անհասկացող գլուխն էլ մըտնի,— քոնքին վարկելով՝ հարցնում է Սերոբը։

Հարութը կազ, մի քիչ էլ կարճ ոտքը մյուսով է գցում, իբր սեղը հարմարեցնում է, և աշխատում է բացատրել։

— Ես էսպես եմ գաղափարում, Սերոբ. նախ էդ ուս զորքի ետ քաշվելը Ռուսաստանի մեղքով չեղավ...

— Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով պարտադրեցին,— վրա է տալիս Վինոգրադովը։— Ռուսաստանի դեմ կանգնած էին Թուրքիայի ուժեղ հովանավորները և ստիպեցին, որ թուլացած, հոգնած Ռուսաստանն իրենց խայտառակ առաջարկներն ընդունի։

— Բա մենք էդ հոգնած ու թույլ Ռուսաստանից ի՞նչ պիտի ստանալինք ըստ քո գաղափարի, ընկեր Հարութ քեռի,— իրենն է պնդում Սերոբը, որ ուրիշ անգամ գուցե թե ամենակրթոտ պաշտպանը կլիներ Ռուսաստանի, սակայն հիմա հակառակությունը բռնել է։

Վինոգրադովը թողնում է, որ հարցը լուծվի երկու հայերի անվնաս վեճով, և ուշադրությամբ լսում է։ Հանձնվելու տրամադրություն չունի սլաքավար Հարութը՝ նա յուզողոտ, զոգունած կարտուղը հանում, քորելու պես տրորում է ճաղատ գազաթը և մեծ իմաստություն ասողի կեցվածքով բացատրում է.

— Կա մի մեծ և, Սերոբ աղա,— ասում է։— Ես կուզենայի, որ դու էդ և-ն իմանաս ու երբեք մտահան չանես։

— Էդ և-ն ի՞նչ ցավս է,— Սերոբն է խոսում քմծիծաղելով։— Հիմի էլ սկսեցիր և-երով խոսել։

— Էդ և-ն է՛ն է, որ ռուսն էսօր հանգամանքից ստիպված ես է քաշվել, վաղը մեկ էլ ետ կգա ու իր դասը կտա ինչպես քո էդ թուրքին, էնպես էլ նրան քսի տվող դեմանացուն։

— Թուրքն էլ երբեմանի՞ց իմը դառավ։

— Խոսքի օրինակ եմ ասում, ա՛յ Սերոբ։ Ես քեզ համար մի հաստատ բան նշեմ, փորձված, ստուգված. ռուսը մի տեղ որ ոտք է դրել, էնտեղից ետ կանգնողը չի։ Նամանավանդ,— այստեղ սլաքավարը ցուցամատն էլ վեր է տնկում,— նամանավանդ, եթե էդ տեղը արյուն էլ է թափվել, իր սեփական արյունը։ Իսկ մեր էս աշխարհում, Երևանի համար, Կարսում ու էրզրումում, Սարիղամիշում ու Սախարնի-գարայում ռուս զինվորն էնքան արյուն է տվել, որ եթե հավաքես, իրար բերես, թուրքի զորքը կքշի-կտանի։

Սերոբը հարցական նայում է Վինոգրադովին, այսինքն՝ հը՛, ճիշտ է ասում, դո՛ւ էլ նրա պես ես մտածում։ Եվ Վինոգրադովը պիտի էլ անում, այսինքն տարեց մարդ է, այնքան կռվել է ռուսական բանակում, քնել-վեր է կացել, կերել-խմել է, թշնամու հերն է անիծել և սեփական արյունն է տվել ռուս զինվորի հետ։ Այդքան բաները նրան չպիտի՞ ծանոթացնեին, բարեկամացնեին այն բնավորությունը, որ կռվում է ռուսական։

Բայց Վինոգրադովն ասաց ուրիշ բան։ Նա դեռ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գծի վրա էր մտածում և չէր կարող իր բարեկամներին, աշխատանքի իր ընկերներին շասի մտածածը։

— Թուրքն այս երկաթգիծը ձեռք ձգեց, որպեսզի մեկընդ-միշտ խեղդի Հայաստանը, լա՛վ իմացե՛ք։ Այս մի կտոր երկաթ-գիծը, ուրիշ ճանապարհներ չունեցող մի ափ Հայաստանի գլխավոր երակն է, որ հիմա գտնվում է նրա թշնամու ձեռքում։ Եվ թուրք-թշնամին ուզի կսեղմի-կսպանի, ուզի՝ կպահի։ Բայց ինչո՞ւ պիտի պահի, երբ որ եկել է սպանելու։ Սպանելու, որպեսզի աղատ ու անարգել հասնի Բաքու, և Անդորայից մինչև Բաքու ու նրանից էլ դենը լինի մեկ միասնական, համաթուրքական և համախալամական բոունցը՝ բարձրացած քրիստոնյա աշխարհի վրա։

— Ա՛յ, լսեցի՞ր,— դարձյալ Հարութն էր՝ աչ ձեռքը ցուցա-
մատով վեր տնկած։— էդ է, որ կա, Սերո՞ւր տղա։ Էսպես կգա-
ղափարեն, հա՛— Ժպտում է, ապա մեծավարի թփթփացնում է
Անդրեյ Վինոգրադովի հաղթ մեջքը։— Անդրանիկ ջան, ես էլ էդ-
պես եմ գաղափարում, խոսքերս գալիս, հասնում են լեզվիս ծե-
րը։ Բայց, գե, որ պիտի ասեմ, պիտի մեկ-մեկ բացահայտեմ,
քարի կապին դեմ են առնում։

Անդրեյը համակիր ու ներողամիտ ժպտում է։

— Կարևորը մտածելն է,— ասում է,— կարևորն այն է, որ
հոգուդ մեջ ճշմարիտ լինես։ Թե չէ, ասել-բացատրելը, մի քիչ
ավել-մի քիչ պակաս, ինքն իրեն կգա։

Սերոբն էլ համաձայն էր, իհարկե։ Նա հիմա այնպես լավ էր
պատկերացնում իր հոգի ու հայրենիքի ցավալի վիճակը և այն-
պես պատրաստ էր իր բաժին օժանդակությունը բերել այդ վի-
ճակից ազդր փրկելուն...

Սակայն ինչպե՞ս։

Ո՛չ դիվանագետ, ո՛չ էլ պետական կամ ռազմական գործիչ
Անդրեյ Վինոգրադովի սովորական-տարրական տրամաբանու-
թյունը շատ ավելի իրատես ու ճշմարիտ էր, քան հայոց պարա-
զուլաների դիվանագիտական խարխափումը Բաթումում և քա-
ղաքական-ազդային ճամարտակությունները Թիֆլիսում։ Թուր-
քերը Պարսկաստանում անգլիացիների հետ մաքրելու հաշիվ չու-
նեին։ Նրանց անգլիացիների դեմ կովի էր հրահրում Անգլիայի
նվաճողական մրցակից և Թուրքիայի հովանավոր Գերմանիան։
Ալեքսանդրապոլի նվաճման առթիվ անգլիացիների հարցը տար-
փողելով՝ դիվանագիտություն մեջ հմուտ ձեռնածու թուրքն էլ մի
գնդակով երկու նապաստակ էր որսում. նախ հովանավոր Գեր-
մանիային էր ուզում ցույց տալ, թե Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա
գծով գնում է անգլիացիների երթը կասեցնելու Ապա և այդ դո-
րաշարժի դեմ կանգնած միակ ուժին՝ հայությունն էր թմրեցնում՝
նրան այն պատրանքը սրսկելով, թե նման գորաշարժով հայոց
շահերը ոչ մի չափով չպետք է տուժեն, քանի որ, իբր թե, Ալեք-
սանդրապոլ-Ջուլֆա գիծն իրենց համար սոսկ ճանապարհ է,
որով գնում են շուտափույթ կերպով անգլիացիների հարցը լու-
ծելու, որից հետո պիտի տուն գառնան ոչ թե այդ նույն գծով,
այլ հարավով՝ Հայաստանից հեռու, հայերի համար անվնաս ու
անվտանգ։

Սերոբի համար պարզ էր դարձել հարցերից մեկը։ Եվ, այնու-
հանգիստ, կար հարցերի հարցը, որ տանջում էր նրան։

— Եվ էդպես էլ ես չիմացա, թե հիմի ի՞նչ կա մեր ձեռին,—
մտահոգ հայացքը դարձրել էր Վինոգրադովին և ուզում էր նրա
գեմքին կարդալ իր հարցի պատասխանը։— Ի՞նչ կարող ենք
անել, ի՞նչ պիտի անենք։ Նորից հարց եմ տալիս՝ ի՞նչ կա մեր
ձեռին։

— Մեր ձեռքի՞ն,— նրա հարցական հայացքը բռնած բացատ-
րեց ռուս մեքենավարը։— Որ ասեմ՝ ձեր ձեռքին է ամեն ինչ, դու
չպիտի հավատաս, ճի՞շտ է։ Բայց ասեմ՝ մեր ձեռքին շտա բան
կա, և բացատրեմ։— Հետաքրքրությունից վառվում էր Սերոբը։
Պակաս լարված չէր նաև տարեց սլաքավարը, որի համար Վի-
նոգրադովի խոսքը միշտ էլ նման է եղել ճանապարհի եզրին
վառվող այն լույսին, որը բացում կամ փակում է գնացքի ճա-
նապարհը։— Դուք գիտե՞ք, որ Կարս-Ալեքսանդրապոլ և Ալեք-
սանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծի տերն ու տնօրենը մենք ենք, այդ
գծերի նախկին և այսօրվա աշխատողներս։ Թուրքերը մասնա-
գետներ չունեն, որ բերեն և մեզ քշեն այստեղից։

— Ահա՛, գրանցից ի՞նչ երկաթուղային,— համաձայն էր Հա-
րութը։— Եղան սելն էլ կարգին-սարքին չեն կարող պահել։

— Ուրեմն, նրանց հույսը մենք ենք, պա՞րզ է,— շարունակեց
Վինոգրադովը։

— Հրաժարվե՞նք ծառայելուց,— հարցրեց Սերոբը։

— Դա կլինի երեխայություն։ Մենք չենք հրաժարվի։ Բայց
պիտի անենք այն, ինչ մենք ենք ուզում, ինչ որ մեր շահն է
պահանջում։

Երևի կոնկրետ գործ պատկերացնելով մտահոգվեց Սերոբը։

— Մտածելու՛ւ բան է։

— Եվ կմտածենք,— հաստատեց Վինոգրադովը։— Իսկ դու
ասում ես՝ մեր ձեռքին ի՞նչ կա։

* *
*

Մի առավոտ Սեանի հարավային ափին գտնվող Սառցաշեն
ավանի մարդիկ տեսան՝ իրենց աթարի գեղերին մեջք դեմ տված
կկզկել են մի քանի հարյուր գինվորներ՝ ամենատարբեր համա-

զգեստներով ու տարբերանշաններով։ Սկզբում կարծում էին՝ սա-
րիլ-փայտացել են խեղճ մարդիկ։ Գիշերը սաստիկ ցուրտ էր
եղել, չնայած մայիսի սկիզբն էր արդեն։ Սակայն հետո թմրած-
ներն արթնացան, ճմկոտալով, իրենց կոտրատելով ուշքի եկան
և բացատրեցին, որ դարաբաղցիներ են, Թիֆլիսից են գալիս և
գնում են իրենց երկիրը թուրքից ու մուսավաթից ազատագրելու։
Գիշերվա կեսին այս ավանն են հասել հոգնած ու փշրված և,
զյուզացիներին շանհանգստացնելու համար, թիկունք են դարձրել
աթարի դեզերը։

Սառցաշենցիները, որ սկզբում զարմացել էին, թե ինչպես է
պատահել, որ իրենց շները նորեկներին դիմավորել են խաղա-
ղությամբ, հետո հասկացան գաղտնիքը։ Հայի հոտ են առել,
հարազատ հոտ և մտածել են, որ յուրայիններ են, նրանցից ոչ
մի վտանգ չկա։ Գաղտնիքն այսպես բացատրելուց հետո էլ
սառցաշենցիները եկվորներին հրավիրեցին իրենց տները, տա-
քացրին թեյով ու օղիով, կերակրեցին, և երբ նրանք, շնորհա-
կալություն հայտնելով ուզում էին հեռանալ, ասացին.

— Ո՞րտեղով պիտի Ղարաբաղ գնաք, ճամփեքը բռնված են
մուսավաթի զորքով։

Ձորաջոկատի հրամանատար գնդապետ Գուրգեն Շահնազար-
յանը ձեռքը թափ տվեց այդ «նորության» վրա և, ջոկատը մար-
տական շարքի կանգնեցնելով, շարժվեց դեպի արևելք։ Սակայն
հենց Ախտալի կողքին հարևան Օրդաբուլից ու շրջակայքի բլրակ-
ներից սրընթաց վար իջնելով՝ մուսավաթական ավազակախմբե-
րը՝ կրակի տակ առան կռվին անպատրաստ ջոկատը, որը, մինչև
ուշքի գար ու մարտն ընդունել, տվեց երկու տասնյակ զինվո-
րից ավելի՝ կորուստ։ Երկու է, դասակների ու ջոկերի հրամա-
նատարները շուտով մարտի դասավորեցին զորամասը, հուժկու
հակահարվածով կոտրեցին նախահարձակների դիմադրությունը
և հետո էլ հետապնդելով կոտորեցին նրանց մեծ մասը։ Սակայն
գնդապետն ու նրա օգնականները քրքրվում էին ինքնակշտա-
բանքից. ո՞նց կարելի էր քիթը երկինք տնկած առաջ շարժվել,
երբ որ մարդիկ զգուշացրել էին, թե ճամփեքը բռնված են մու-
սավաթի զորքով։ Հետո՞ ինչ, որ մուսավաթն, իբր, դաշնակցու-
թյան ու մենշեիկների հետ մի կառավարության մեջ է գտնվում,
և այս բովանդակ Անդրկովկասն էլ մեկ միասնական, իբր, եղ-
բայրական ընտանիք է։ Դո՛ւք, դարաբաղցի կողբահաստ հայերդ,

այդ ե՞րբ պիտի հասկանաք, որ մուսավաթը, հայ ժողովրդի երդ-
վյալ թշնամին, միշտ և ամենուր մնում է մուսավաթի Այսպես
իրենք իրենց դատահետեւում, հազեմաշ մտորումներով գնում էին
դեպի արևելք, դեպի Շուշի, ուր նույն մուսավաթն ու թուրք փա-
շաները գրկախառնված, ոտքները դրել էին Ղարաբաղի շնչա-
փողին, սեղմում էին ու պահանջում հանձնվել իրենց ողորմածու-
թյանը։ Իսկ այդ համառ անհնաղանդը չէր հանձնվում, չէր են-
թարկվում, նույնիսկ ուժատպառ էլ չէր լինում, այլ գյուղական,
գավառական, լեռնային ու ամեն տեսակ իր դիրք ու ամրու-
թյուններին ապավինած՝ կռվում էր, թափ էր տալիս իրեն, որ-
պեսզի իր վրայից թոթափի օտար անիծյալ ոտքը...

Վարդենիսի մոտ ջոկատին հասավ հեծյալ մի սուրհանդակ,
ինչ սուրհանդակ, սառցաշենցի մի տրեխավոր ու ցնցոտիակիր
պատանի և հայտնեց, որ Երևանից կարևոր մարդ է եկել, իրենց
է ուզում։

— Իսկ ո՞ւր է ինքը, ինչո՞ւ դու ես եկել մեր ետեից, — կաս-
կածով հարցրեց գնդապետ Շահնազարյանը։

— Մի կերպ իրեն գցեց մեր գյուղը. տաքության մեջ վառ-
վում էր։ Ասաց. «Հասե՛ք նրանց ետեից ու հաղորդեցեք մեծա-
մեծներին հրամանը. ե՛տ դարձեք, եկեք Երևան։ Կոխվե՛լ էստեղ է, —
ասում է, — դուք մեծ կոխվե՛լ էստեղ թողած՝ էդ ո՞ւր եք գնում»։
Հա՛, մոռացել-պրծել էի. էս թուղթն էլ, — ասաց, — տուր իրենց
հրամանատարին։

Գնդապետը, ծրարված քառածալ գրությունը բացելով, առա-
ջին իսկ բառերից ճանաչեց Արամ Մանուկյանի ձեռագիրը։ Շրջեց
և մյուս երեսին էլ տեսնելով նրա ստորագրությունը՝ հաճելի թե-
թևություն զգաց։ Ե՛վ ձեռագիրը, և՛ նրա տիրոջը ճանաչում էր
Շուշվա թեմականից, ուր Արամը գեոևս աշակերտական նստա-
րանից աղգային գործչի համբավ ուներ։ Հիմա այդ իսկապես
աղգային գործիչը թուղթ է հղել՝ խնդրելով իր գունդը միացնել
հայոց միասնական զորքին, որն օրհասական կռիվ է մղում
էջմիածնի ու Երևանի, այսինքն՝ Հայաստանի սրտի համար։ Հենց՝
այդպես էլ գրված էր. «Թուրքը սուրն ուղղել է Հայաստանի սըր-
տին։ Այստեղ է լուծվում հայ ազգի լինել-չլինելու հարցը։ Շտա-
պեցեք այստե՛ղ։ Իսկ Շուշվա և Ղարաբաղի համար կռվելու ժա-
մանակ մենք դեռ կունենանք», — հրամանի տոնով աղերսում էր
Երևանի արտակարգ տնօրենը։

Շահնազարյանը հուզումով կարդաց գրությունը, երկու անգամ շուռումուռ տվեց ձեռքին, ապա ծալեց, դրեց գրպանը և դարձավ սուրհանդակին.

— Շատ լավ, տղա ջան։ Դու հիմա շտապ վերադարձիր, տաքության մեջ վառվող մարդուն հանգստացրու։ Իսկ մենք մի քան կորոշենք։ Պարզ է։

— Հասկացա, ես գնամ, — թերահավատությամբ արձագանքեց պորտակցի սուրհանդակը և ձիու գլուխը հետ շրջելով՝ ոտնահարեց լղար անասունի ցից-ցից կողաճաղները։ — Դե՛, շարժվի՛ր, է՛, քու տիրոջ...

Գնդապետ Շահնազարյանը կարգադրեց, որ պահակներ կարգեն շրջապատի դիտակետերում, իսկ ինքը հրամանատարական անձնակազմով քաջվեց մի դատարակ մարազ. սպայակույտի նիստում պիտի որոշեին իրենց անելիքը, շնայած ինքը՝ գնդապետ Շահնազարյանը, որպես ջոկատի հրամանատար՝ արդեն ուներ իր վճիռը և կարող էր զորքի երեսը շուտ տալ դեպի Երևան ու մարտական քայլերով գնալ-միանալ թուրքի դեմ ճակատող հայոց բանակին։

Սպաները շուրջանակի նստոտեցին մարազի միաշար պատի էզրերին։ Նրանցից ոմանք անտեղյակ էին Երևանից եկած նամակի բովանդակությանը և փորձում էին վայրկյան առաջ իմանալ հարևաններից։ Սրանք էլ հանգստացնում էին.

— Մ՛ս, հիմա ամեն ինչ կիմանանք։

Հրամանատարն սպայակույտի առաջ կարդաց Արամ Մանուկյանի նամակը և հայացքն ունկնդիրների վրա շուռ ածելով հարցրեց.

— Հիմա ի՞նչ եք առաջարկում։

— Ի՞նչ պիտի առաջարկենք, պարոն գնդապետ, — հարցն ասես օդում բռնելով՝ խոսեց երիտասարդ պորուչիկ Ավագյանը։ — Հրամանատարը դուք եք, հրաման տվեք՝ շարժվենք դեպի ճակատ։ Թիֆլիսից մեզ ճանապարհելիս ազդի մեծերն ասացին՝ «Հայրենիքն է ձեզ կանչում»։ Այսօր այդ կանչը գալիս է Երևանից ու էջմիածնից։

— Բայց դրանից առաջ Շուշուց էր եկել, չէ՞։ Հիշո՞ւմ եք, թե ի՞նչ էր ասում պատմաբան Լեոն, — տաքացած վեր թռավ սեղից ակնոցավոր մի սպա, որ ուսադիրներ էլ չունի։ — «Դուք դիմում եք, — ասաց, — փրկելու մեր ժողովրդի այն հատվածը...»։

«Հիշո՞ւմ եք»։ Իհարկե՛, հիշում էին։ Եվ այդ պահին կարծես վերստին նրանց առաջ իր վիթխարի հասակով կանգնած էր Լեոն-Առաքել Բաբախանյանը, որի յուրաքանչյուր խոսքին ծալումով սպասում էին համաշխարհային պատերազմի տագնապետներից կուչ եկած հայ ընթերցողները։ Թիֆլիսում բնակվող դատարադցիների հայրենակցական միության անունից նա ողջերթի հանձնարարական խոսք ասաց զորամասի առաջ, և հայրենիք ցնցող զինվորներն ասես նրա կրակոտ բառերն իրենց մեջ առան, իբրև հոգեղեն զինամթերք։ «Արցախ-Ղարաբաղը դարեր ի վեր իր ազատության ու անկախության համար մաքառող Հայաստանի համար միշտ էլ վաճան է եղել և զորավոր բազուկ, — ասում էր հրապարակախոս-պատմաբանը։ — Պատմությունը մեզ քատ փաստերով ցույց է տալիս, որ նվաճող ազգերի ահավոր հորձանքները գալիս, ընդհարվում էին այդ լեռնաստանին, փշրելովում էին ու հետ դառնում։ Իսկ այսօր այնտեղ բնավորվող մուսավթական ոճրագործը մեր լեռնաստանի դռներն է բացել հայակեր թուրքի առաջ...»։

Թիֆլիսարևակ դարաբաղցի հայ երիտասարդները հայրենիքի ու իրենց սրտերի կոչով գնում էին փրկելու Ղարաբաղը։ Արգ-յոթ նրա՝ համար, որ այդ լեռնաստանը Հայաստանի հյուսիսարևելյան բերդամրոցն է, վաճանը կամ թշնամու զլխին իջնող հզոր բազուկը։ Թե՛ որ այն իրենց հայրենի եզերքն է, իրենց ծննդյան ու սննդյան տեղին, միակ ու անփոխարինելին։ Կար ջի անբացատրելի մղում ևս. երբ որ Հայաստանը, Ալեքսանդրապոլից մինչև Շուշի և էրզրումից, Սարիղամիշից մինչև Ղարաքիլիսա ու Դիլիջան, այս բովանդակ Հայաստան աշխարհը վառվում էր թուրքի բորբոքած կրակից, նրանք ամաշում էին Թիֆլիսում փողոց դուրս գալ, իրար «բարի լույս» կամ «բարի օր» ասել։ Այդ համարում էին անբարոյականություն, սրբապղծություն, մարդկային հասարակության կողմից դատապարտվող այնպիսի արարք, որից հետո մարդ արարածն իրավունք չպետք է ունենա հանգիստ քնելու։

Սպաներից մի քանիսն արդեն իրենց խոսքն էին ասել քննվող հարցի մասին, և դեռևս անհնար էր եզրակացնել, թե նրանց համար որտե՞ղ էր նախընտրելի հայրենասիրական պարտքի կատարումը՝ Շուշիո՞ւմ թե Ալեքսանդրապոլում, գնդապետ Շահնա-

դարյանը ձեռքի մի կտրուկ շարժումով լռեցրեց տաքացած սպաներին, ասաց իր խոսքը, որ և հնչեց վճռի պես:

— Սիրելի հայրենակիցներ, ես տեսնում եմ, որ ձեր խոսքերը, ինչքան էլ իրարից տարբեր, նույն ուղղությունն ունեն, այսինքն՝ մենք գնում ենք մեր հայրենիքի փրկության գործին մատուցելու մեր ծառայությունը: Եվ հոգ չէ, եթե այդ ծառայությունն արժենա մեր կյանքը: Այդպե՛ս է:

— Էդպե՛ս է, բա ի՞նչ, — համարյա միաբերան գոչեցին տեղերից:

— Այստեղ հիշեցինք քանքարավոր Լեոյի խոսքը, — շարունակեց զնդապետը: — Իհարկե, մենք բոլորս էլ գիտենք, որ մեր հայրենի լեռնաստանը Հայոց երկրի համար միշտ եղել է բերդ ու պատնեշ, նաև զորավոր բռունցք, որ իջել է նրա թշնամիների գլխին: Եվ այդ բռունցքը հիմա վտանգված է. թուրքն ու մուսաւլաթը սիրաբանում են նրա մարմնին տիրանալու և հռչակելու համար: Բայց մենք իրավունք կունենա՞նք հայ կոչվելու, մեր արածը հայրենասիրություն անվանելու, եթե շարունակենք մեր ելթը դեպի Ղարաբաղ, երբ առավել օրհասական պահ է ապրում Արարատյան երկիրը: Այն Լեո՞ն չէր, որ Արարատյան երկիրն էր համարում Հայաստանի սիրտը: Եվ ահա այստե՛ղ, — ստացված գրությունը գլխից վեր թափ տալով շարունակեց զնդապետը, — այստե՛ղ, նույնն է կրկնում Արամը՝ Արարատյան երկրի կառավարիչը: — Եվ կարգաց Արամի բառերը. — «Թուրքը սուրն իր ուղղել է Հայաստանի սրտին: Այստեղ է լուծվում հայ ազգի լինել-չլինելու հարցը: Շտապեցե՛ք այստեղ: Իսկ Շուշիա և Ղարաբաղի համար կռվելու ժամանակ մենք զեռ կունենանք»:

— Բա էլ ինչի՞ եք ուշացնում, պարոն զնդապետ, — տեղից վեր կենալով՝ վրայի հագուստն ուղղեց սպաներից մեկը, որ քննարկման ամբողջ ընթացքում լուռ էր եղել:

— Ուրեմն, գնում ենք Երևանյան ռազմաճակատ, — հարցնելու պես գոչեց զնդապետը:

— Գնում ենք, բա ի՞նչ պիտի անենք, — միահամուռ որոշեց ապաշակույտը:

— Դեմ չկա՞: Դե, հենց այս բոսպին ջոկատները պատրաստել մարտական երթի:

* * *

Դեռ երկար ճանապարհ կար մինչև Երևան, և այդ ճանապարհն անցնում էր լեռնափեշերով ու անհարմար դարավանդներով, որովհետև կարճ կտրելու նպատակով հրամանատարը հրաժարվել էր Սևան-Երևան խճուղուց: Լեռնային դժվար վերելքներին ու վայրէջքներին ծանոթ դարաբաղցիներն անմոռելի հաղթահարում էին արգելքները՝ յուրաքանչյուր ձոր ու սար անցնելուց առաջ հայացքով որոշում երկու կետերի միջև ընկած ամենակարճ ուղին: Եվ որքան էլ երթն արագ լիներ ու հրամանատարների շտապեցնող ներկայությունը՝ մշտագո, զինվորները ժամանակ էին գտնում խորհելու իրենց առաքելության շուրջ: Իսկ խորհելն անհրաժեշտ էր, որովհետև մի շարաթ առաջ որոշել էին քնալ, հայրենի եզերքը փրկել բռնությունից, իսկ հիմա գնում են հակառակ ուղղությամբ, և իրենց յուրաքանչյուր քայլն ավելի է հեռացնում այդ երեզլից ու իրենց բուն նպատակից: Բայց հեռացնո՞ւմ է, թե ավելի՞ է մոտեցնում, — մտորում էին այսպես, և հաճախ էր պատահում, որ հակասական, այրող մտքերից գլուխ էր պտտվում:

Ներսիսյան ճեմարանի վերջին խմբի սան Գեորգ Բաբայանը՝ հաթերքցի մի երիտասարդ, որ հրաժեշտի միտինգում կրահոտ ճառ էր ասել՝ վերջում էլ կարգալով հանպատրաստից զրած իր ոտանավորը, հիմա փոթովում էր ներքին խռովքից: Այստեղ ոտանավորով դիմել էր հայրենի գլուղին՝ իշխանանիստ, հինհին ժամանակներից աշխարհին հայտնի իր հերոս կովոզներով ու հոգևոր կյանքի մեծ գործիչներով, դիմել էր Թարթառին, որ իր երկրամասի գետն էր ու խորհրդանիշը:

Սպասի՛ր քիչ էլ, գալիս ենք, Թարթառ,
Մենք կփրկենք քեզ բիրտ ճիրաններից,
Եվ մեր երգերը, մեր երգե՛րն արդար
Քո զույգ ափերին կհնչեն նորից»:

«Ների՛ր ինձ, Թարթառ, — ինքն իրեն խոսում էր հաթերքցի կամավորականը, — ների՛ր, հարազատս, մայր Արաքսն է վտանգված, գնում եմ նրա կանչին: Թե որ մեր ազգի մայր գետն արյան ու ավերի բերանին թողած՝ քո գիրկը վազելի, պիտի որ ինքդ

էլ ինձ չներեիր. չէ՞ որ Արաքսը քո մայրն է նաև: Ների՛ր ինձ, Թարթառ»:

Այսպէս ինքն իրեն խոսելով՝ գնում էր զինվորը և չգիտէր, որ ընկերն էլ, կողքից քայլելով, Քիրսից է ներողութիւն խնդրում: Մտավից կամ Գիղափայտից, որ ճանապարհը ծռել, ահա այսպեմ գնում է հայր Արարատի կանչին: Կամ Շուշուց ու Գանձասարից է ներողութիւն խնդրում, որ Երևան է գնում ու էջմիածին, գնում է Հայաստան աշխարհի կրծքին ուղղված յաթաղանը ետ վառնելու:

* * *

Երևանում նրանց առաջնորդեցին Ազգային խորհուրդ: Լավ էր, որ այնտեղ էր Արամ Մանուկյանը: Սիրով ընդունեց և ասաց.

— Կարծում եմ՝ ամենաճիշտն այն կլինի, որ դուք միանաք Ղարաբաղյան զինին:

— Այդպիսի գունդ է՞լ կա, — զարմացավ Շահնազարյանը:

— Այդպես չի կոչվում, բայց կազմված է հիմնականում ղաբարազցիներից, և հրամանատարն էլ զնդապետ Պողոսբեկ Փերումյանն է: Երեկ ճանաչում ես:

— Հայտնի անում է, — ուրախացավ Շահնազարյանը, — նրան ո՞վ չի ճանաչում:

— Ռազմաճակատն էլ ղեկավարում է մյուս Փերումյանը, Գառնիբեկը, որ Պողոսբեկի հորեղբորորդին է:

— Ա՛հ, դա արդեն հրաշալի է, — երջանկով շարունակեց ղաբարազցի թաղիկը: Եկած զնդապետը: — Մեկը մյուսից քաջ մարդիկ են:

— Իսկ այդ գունդը, որին պիտի միանաք, — ավելացրեց Արամը, — հաշվիր Հայկական կորպուսի միակ զորամիավորումն է, որ համալրված է հիմնականում փորձառու զինվորներով և շատ թե քիչ պահպանել է իր ամբողջութիւնը:

— Զի՞ մասնակցել կոիվներին:

— Այն էլ ինչպե՛ս. եղել է Կովկասյան ռազմաճակատի բոլոր տաք կետերում, — տեղեկացրեց Արամը: — Բախտի բան է. գունդն ու զնդապետն իրար լավ են գտել, և հիմա պետք է կազմեն նորաստեղծ ռազմաճակատի կորիզը:

Հետո Արամը կարգադրեց, որ քաղաքի պարետ Շահխաթունին լուծի զորաշնկատի սննդի հարցը: Հրաժեշտին ողջագուրվեց զնդապետ Շահնազարյանի հետ:

— Հուսով եմ, որ ամեն ինչ բարեհաջող է լինելու, և մենք հաջորդ հանդիպումին իրար շնորհավորելու ենք հազթանալի առթիւ:

— Եթե այդ հուշը չլիներ, ինչո՞ւ պիտի այս տարօրինակ ճանապարհը կտրենք, — ժպտաց զնդապետը: — Ձեզ էլ ամենայն հաջողութիւն եմ մաղթում. Արարատյան երկրի ամբողջ հոգսը հիմա ձեր ուսերին է դրված:

— Է՛հ, Գուրգեն սիրելիս, — հառաչեց Արամը: — Ի՞նչ է մնացել Արարատյան երկրից: Հետո էլ տվել են անսահման իրավունքներ՝ մի վանդակի սահմաններում, որի մեջ ոնց էլ շարժվում ես, գլուխդ պատին է դարկվում:

* * *

Զորաշնկատը Հինգերորդ զինին միացավ Սուրմարիի դաւառում, Արաքսի աջ ափին, որտեղից ուր որ է պիտի հնոսնար արդեն նահանջի հրաման ստացած զորամասը: Երևանում Գուրգեն Շահնազարյանի գունդ-գումակին էին միացել ղարաբաղցի, գանձակեցի ու զանգեզուրցի մի քանի տասնյակ նախկին զինվորներ, որոնք Երևանում ու մերձակայքում էին գտնվում և Արամ Մանուկյանի կոչով հավաքվել էին ռազմաճակատ մեկնելու համար: Նրանք խառնվեցին Թիֆլիսից եկած երեք հարյուրին, և շորս հարյուր հայրենանվեր մարտիկներ գնում էին գումարվելու Հինգերորդ զինի՝ շուրջ յոթ հարյուր հետեակայիններին: Ռազմի փորձ ունեցող մարդիկ էին շորս հարյուրի մեծ մասը, իսկ մնացածները, եթե փորձ էլ չունեին, ապա ունեին կովելու պատրաստակամութիւն և վառվում էին ազեռայալ հայրենիքին օգնութիւն հասցնելու տենչ ու երազով:

Իսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Հինգերորդ գունդը կոչվածը, որ հրաշունչ այն օրերի պատմութիւն մեզ հայտնի է Ղարաբաղյան գունդ անունով:

Այս զորամիավորումը ծնվեց հայրենիքից հեռու և քաղաքական ու նյութական ծանր պայմաններում: Առաջին աշխար-

Համարտի երրորդ տարում ուսական քանակը ցրված-շարված էր Սև ծովի ափերից մինչև Ռևանդուզ, Համադան ու Սուլթանաբադ, ալեյի քան հազար երկու հարյուր կիլոմետր երկարությամբ, և այդ անհուն տարածություններում իր վրա էր առնում զանազան տերությունների զորական մեծ ու փոքր միավորումների հարվածները։ Այդ ժամանակ հայերը մտածեցին, որ մի այդպիսի ճակատ երկար դիմանալ չի կարող, ուրեմն և անհրաժեշտ է ազգային ուժերն ի մի հավաքել զալիք արհամիրքները դիմադրավելու համար։

Հայ ազատագրական մարտերի հերոս Քեռու ջոկատը, որ կոչվում էր գններալ Ռիբալենկոյի՝ Պարսկաստանում տեղակայված զորամասում, հենց Ռևանդուզի ճակատամարտից հետո, 1916-ի վերջին որսչեց վերակառուցվել։ Գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը նոր մի գունդ կազմեց Քեռու զորամասի արևելահայ զինվորներից, որոնք հիմնականում իր հայրենակիցներն էին՝ զարաբաղյիցներ։ Հաջորդ տարին, 1917-ին, գունդը Պարսկաստանից Արևմտյան Հայաստան փոխադրվելով՝ մասնակցեց Ռուստանի ու Վանի պաշտպանությանը։ Այդ տարվա կեսից, երբ ռուս զորքերը թողեցին նաև Վասպուրականը, Վանի պաշտպան էին մնացել միայն Պողոսբեկ Փիրումյանի գունդը, մեկ էլ տեղական աշխարհազորը, որի ղեկավարն էր Լևոն Շաղոյանը։ Հետագա դիմադրությունն անիմաստ համարելով՝ սրանք ևս թողեցին Վանը։ Հինգերորդ գունդը, որից հեռացել էին մի քանի դասակներ, և մնացել էր նրա կորիզը միայն, Արաքսի աջ ափով, հին Բայազետով-Իգդիրով նահանջեց դեպի Կարսի մարզը և մայիսի կեսերին մտավ Արարատյան դաշտը։

Ինչ էր մնացել նախկին հզոր, լավ սպառազեն զնդից՝ Շուրջ 700 աննահանջ զինվորներ, որոնք ունեին հետևակային զինամիջոցներ։ Նրանք իրենց հետ քարշ էին տալիս նաև լեռնային հրանոթների մի մարտկոց, որը, սակայն, հրետանավորներ չուներ։

Արաքսից հարավ, Դաշբուրուն գյուղի դաշտում իրար խառնելիցին Հինգերորդ զնդի հնաբնակներն ու նորեկները, և տեսնելով՝ էր, թե ինչպես իրար գիրկ էին նետվում ծանոթները, ինչպես արագ ու սրտազին մտերմանում էին անծանոթները, ինչպես Ղարաբաղից այդքան հեռու, այդ խուլոր-մուլոր դաշտում հնչում էին զարաբաղյան գյուղերի անունները, հուշվում էին սարերի

ու ձորերի, դաշտերի ու աղբյուրների անունները, և ինչպես դրանից ավելի էին քաղցրանում կորցնելիք Սուրմարին, անկորնչելի, միշտ հայի աչքի առաջ ու սրտի խորքում գտնվող Արարատը, Արաքսը, մայր Արաքսը, որ այդ օրերին վարարել, ելել էր ափերից, պիտի քշեր թշնամուն, սակայն չէր կարողանում։

Գնդապետներ Պողոսբեկ Փիրումյանն ու Գուրգեն Շահնապարյանը, որ հին ծանոթներ էին և երկար զրույցի ու խոսակցության շատ նյութ ունեին իրար համար, լուռ դիտում էին զնդի ետևը։ Իսկ հետո Փիրումյանը զնդապետ Գուրգեն Շահնապարյանին տարավ, ծանոթացրեց զնդի սպաների հետ։ շտաբականի տաններ Վարդան Զաղինյան, Տաճատ Հովակիմյան, Աղասի Հովհաննիսյան, Կարապետ Սարգսյան, պորուչիկներ Միքայել Օհանջանյան, Ալեքսանդր Միրզոյան, պոդպորուչիկներ Նիկողայոս Թոփչյան, Սաքո Նահապետյան, Աղասի Կուրնկյան, Գրիգոր Շիրինյան, Գրիգոր Մարգարյան, Սմբատ Զատինյան, Թևիկ Առաքելյան, Տիրգրան Ժամհարյան, Արսեն Սարգսյան, Հովհաննես Հովհաննիսյան, Գառնիկ Հովասափյան...

— Դե՛, այսպես, — ձիգ ու զգաստ սպաներին դիմելով՝ իր ահեղ բասով ասաց Պողոսբեկ Փիրումյանը։ — Գնդապետ Գուրգեն Շահնապարյանը, մեր հին բարեկամն ու նոր զինակիցը, առայժմ լինելու է զնդի հրամանատարի տեղակալը։ Նա իր կարողություններով արժանի է, որ կովի տանի շատ ավելի մեծ զորամիավորումներ։ Սակայն այս է մեր ունեցածը։ Մնացածներդ էլ ծանոթացե՛ք և սիրեցե՛ք։ Այսքան բան։ Ազատ եք։ Գնդապետ Շահնապարյանը միայն Փիրումյանին լսելով՝ հարցրեց։

— Բա երևանում ասում էին՝ զնդում ձերոնցից էլ կան։ Ո՞ւր մնացին, պարոն զնդի հրամանատար։

— Մերո՞նք։ Ահա՛, է՛, հեռու կանգնած դիտում են, — և ձեռքով արեց, որ մոտենան հեռու կանգնածները։ — Մոտեցե՛ք, ծանոթացե՛ք զնդապետի հետ։ Պոդպորուչիկ Աբրահամ Կարապետյան՝ քրոջ տղան է, պարոն զնդապետ։

— Այսքան էլ նմանություն, — երիտասարդին ոտից զլուխ տնտղելով՝ հիացավ զնդապետ Շահնապարյանը։ — Ասած չի՞նք, պիտի մտածեի, որ ձեր տղան է։

— Ասում են՝ տղա զավակը քեռուն է քաշում, — ուրախությամբ արձագանքեց հրամանատարը։ — Բայց իմ տղան, որ հիմա

Պարաբիլիսայի ճակատում է, իր հորն է նման։ Սա էլ մեր Գա-
նիկրեկի տղան է, պողպորուչիկ Միքայել, հասկանալի է, Փի-
բուսյան։ Մոտեցիր, ա՛յ տղա, ի՞նչ ես հեռվից-հեռու հետա-
զոտում։ Գիտնական է, հա՛, պիտի հայագիտության հսկաների
հետ ոտ գցեր, եկել է հայրենիքը փրկելու։

Գնդապետ Շահնազարյանին մոտեցավ 29—30 տարեկան,
բարձրահասակ, ամոթխած պողպորուչիկը, որի խնամված բե-
զերի ու քունքերի մեջ սպիտակ թելիկներ էին երևում, սակայն
առնական ու կիրթ դիմագծերով իր տարիքից ջահել էր երե-
վում։ Փոքր-ինչ խոնարհվելով, պողպորուչիկը սեղմեց գնդապե-
տի ձեռքը, ցածրաձայն ասաց։

— Պարոն գնդի հրամանատարը ժամանակից շուտ կոչում-
ներ է շռայլում։ Ես միայն զինվորական եմ, պարոն գնդապետ։

— Մեզինք ոչ ոք զինվորական չի ծնվել, սիրելիս,— մտեր-
մորեն նկատեց գնդապետը։— Ոչ էլ ծնվում են, որ հետո՞ դառ-
նան զինվորական։ Ռազմական գործը մեզինք յուրաքանչյուրի
մեջ մի բան սպանում է։

— Եթե, իհարկե, մեզ չի սպանում,— կատակեց գնդի հրա-
մանատարը։

— Այո՛, այո՛, Իսկ ո՛ւր է ձեր եղբայրը,— Միքայելին դիմե-
լով հարցրեց գնդապետը։

— Նա շարքային զինվոր է, զինվորների մեջ կլինի,— պա-
տասխանեց գնդի հրամանատարը։— Այս տարի մի քանի օրով
արձակուրդ էի գնացել Թիֆլիս, ճանապարհին դարանեց, Անիի
մոտ օձիքս հավաքեց, թե «Գալիս եմ քեզ հետ, եթե չթողցիր,
նշանակում է՝ սուտ են եղել նախկին բոլոր քարոզներդ»։ Հիմա
էլ հեռու է շուտ գալիս մեզանից։ Ասում է. «Թող չիմանան, որ
աղգական ենք»։ Կարծես հավաքվել ենք գողության գնալու և ոչ
թե թուրքի դեմ կռվելու։ Ես էլ ասում եմ. «Թե որ ծուլացար կամ
թուլացար, ա՛յ, այն ժամանակ աղգանունդ փոխիր, հիմա ի՞նչ
ունես թաքցնելու»։

— Իսկ ո՞նց է, աղգանունը փոխելու վտանգ կա՞։

— Օ՛ր,— կարճ բեղ ու մորուքը շոյեց գնդի հրամանատարը։—
Նրա նման քսան զինվոր ունենամ, Աշոտ Երկաթի պես թշնամու
մի ամբողջ զորաբանակի դեմ կգնամ, և հաշվիր՝ հաղթանակն
ապահովված է։— Փիրումյանը հարադատին հիշելիս դարձավ
փափուկ ու երազող։— Կան զինվորներ, նույնիսկ լավ կռվողներ,

որոնց անընդհատ պետք է մի բան ասես, կարգադրես։ Պատկե-
րացնո՛ւմ եք. ճիշտ է, նրանք միշտ պատրաստ են, բայց սպա-
սում են հրամանի։ Սրա նմաններն ուրիշ տեսակ են։ Սրանց եթե
պետք է կարգադրություներ անել, ապա միայն զսպելու համար
Թե չէ, մեր թթի արաղի պես բռնկվող են։ Իսկ եթե երկար
պահեցիր մի տեղ, ինքն իր ամանը կկտորի։

Մանոթությունն ավարտվել էր։ Զինվորներն այս ու այնտեղ
փունջ-փունջ, ջոկ-ջոկ ու դասակ-դասակ զրուցում էին կամ հան-
գրատանում կանաչների վրա պառկած։ Ոմանք բավականին հե-
ռացել էին և դաշտում ցրված վարժում էին նորեկ անփորձ-
ներին։

Գնդի հրամանատարը կարգադրություններ արեց ավագ հրա-
մանատարներին, սրանք էլ՝ իրենց ենթականերին, և դաշտի վրա
մեկեն տարածվեցին մարտական հրամանները՝ «Ձեկա՛տ, շար-
քի՛-ի՛»։ «Դասա՛կ, հավասարվե՛-ե՛լ»... Մի քանի բոպետ գուն-
դըն արդեն շարքի էր կանգնած կանաչ հարթության վրա։ Գնդի
հրամանատարը շարքերի դիմաց ընդունեց հրամանատարների
զեկույցները, կանգնեց մի փոքրիկ բարձրության վրա, ուրից
երևում էին գնդի բոլոր շարքերը։ Լուսվում էր դաշտում։ Մի բա-
նի բոպե առաջ այդ մեծ տարածության վրա ճարճառող ու ղըն-
գուն հրամաններից, իրար խառնված աղմկոտ զեկույցներից հուշտ
եղած՝ թռել-հեռացել էին թևավոր երգիչները։ Եվ հիմա դաշտի
բաց լայնության վրա հայոց զորքի Հինգերորդ գունդն էր կանգ-
նած, որի մեծ մասը կազմում էին ուսական բանակի շարքե-
րում տարբեր ճակատներում թրծված զինվորներ ու սպաներ։
Իսկ նրանք, որ անփորձ էին ու վառողի հոտից պիտի փռշույց-
ներին, հին գալլերի կողքերին այնպես էին ձգվել, այնպես հա-
զիստ էին նայում իրենց դեմ արձանացած զորապետին, կարծես
նրա հետ հազար հուր ու ջուր էին անցել։

— Հա՛յ քաջեր, հայրենակիցներ,— շարքերի վրա տարած-
վեց հրամանատարի ղրնգուն բասը,— շնորհավո՛ւր գնդի համա-
լրումը, շնորհավո՛ւր։

— Շնորհավո՛ւ-ո՛ւ-ո՛ւր,— միաձայն, խրոխտ արձագանքեց
գունդը, և այդ արձագանքը կոտրատվելով դնաց, տարածվեց
դաշտի շուրս կողմերի վրա։

Բարձունքին արձանացած, կրակոտ հայացքը գնդի վրայով
դեպի հայոց կորցրած հեռաստանները՝ հրամանատարը մի պահ

լուսնը ճարտասան շինելով՝ նա ուզում էր ոչ թե գեղեցիկ խոսք ասել, այլ արտահայտել այն արտակարգ հուզումը, որ պաշարել էր իրեն, և բառեր էր փնտրում։— Արտասովոր է այս համալրումը և ունի մի մեծ խորհուրդ։ Մարգիկ, որ Թիֆլիսի բարեկեցությունը թողած՝ գնում էին իրենց ծննդավայրը թուրքի ու մուսավաթի ճիրաններից փրկելու, Սևանի ափից ճանապարհը ծռելը եկել են այստեղ։ Եկել են այստեղ, ուր վճռվում է շատ ավելի կարևոր մի խնդիր՝ մեր աղջային հավաքականության լինել-չլինելու խնդիրը։ Լինել-չլինելու, որովհետև եթե այստեղ, սուրբ էջմիածնի թիկունքում և այս արդար ու հավերժական Արարատի աչքի առաջ մենք հաղթեցինք, ուրեմն ապրելու է մեր ազգը՝ իսկ եթե, աստված մի՛ արասցե, պարտվեցինք, եթե ի վիճակի չեղանք թուրքին ետ մղելու իր եկած ճանապարհով, ապա դա լինելու է մեր ազգի մահը։ Ես ուզում եմ, որ մեր զնդի ամեն մի զինվոր հասկանա այս ճշմարտությունը։

— Հասկանո՞ւմ ենք, պարո՞ն զնդի հրամանատար, — բարձր ու ցածր, բամբ ու քնքույշ ձայներով պատասխանեցին շարքերից։

— Հասկանո՞ւմ եք, շա՛տ բարի։ Իսկ պատրա՞ստ եք թշնամուն ցույց տալու մի կռիվ, որ նա տեսած չլինի իր օրում։ Մի կռիվ, որ մեր նախնիներն անգամ տված չլինեն։ Պատրա՞ստ եք այդպիսի կռիվ։

— Պատրա՞ստ ենք, պարո՞ն զնդի հրամանատար, — հիմա ամբողջ գունդը գոչեց միահամուռ, միասնական և այնպես հզոր, որ թվաց, թե նրա թափից գետինը ցնցվեց։

— Կեցցե՛ք, — ավելի հուզված գոչեց հրամանատարը և չիմացավ, թե էլ ինչ ասի, ձեռքերն առաջ պարզած, շքանշաններով զարդարված կուրծքն առաջ տված բացականչեց։— Ես ձեզ մատա՞ղ։— Այս «մատաղը» հաղորդվեց ամբողջ զնդին, մտավ զինվորներից ու սպաներից յուրաքանչյուրի սիրտը, և գունդը որպես մի տարածուն, հսկա մարմին՝ օրորվեց, ծփաց, իրարով անցավ։— Ձեզ մատա՞ղ, վաղը մենք պիտի կռվի մրտնենք թուրքի դեմ։ Վաղը մենք պետք է կանգնենք ու ասենք՝ «էլ առաջ շարժվելու տեղ չունես, թուրք»։ Հասկանո՞ւմ եք։

— Հասկանո՞ւմ ենք, պարո՞ն զնդի հրամանատար։

— Հիշեցե՛ք, որ ազգը միշտ էլ հավատացել է Արցախամուր աշխարհի զինվորին և երբեք չի սխալվել։ Վաղը մենք պետք է

նման լինենք մե՛զ, մեր հերոսական աշխարհի՛ն և, եթե կու՛ղեք, պիտի ավելին է՛լ լինենք։ Այո՛, մարդս միշտ էլ հնարավորություն ունի լինելու ավելի վեր, ավելի ուժեղ, ավելի քաջ, քան ինքն է առհասարակ։ Դուք կլինե՞ք այդպիսին, ձեզ մատա՞ղ։

— Կլինե՛նք, կլինե՛նք, պարո՞ն զնդի հրամանատար, — դարձյալ միահամուռ, որոտաձայն թնդաց գունդը, և զնդապետը լցվեց մի անպարփակելի հավատով, որից սիրտն է ուռչում։

Գնդի հրամանատարը նոր տեղակալին հանձնարարություններ տալով ճանապարհ դնելուց հետո մենակ էր մնացել և գոհունակությամբ մտածում էր զնդի տրամադրության մասին։ Հնարաններից յուրաքանչյուրին նա ճանաչում և վստահում էր, ինչպես հարավատ մարդու։ Եվ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանց մեծ մասի հետ պատերազմական կյանքի անպատմելի դառնություններն ու շնչին ուրախություններն էր կիսել շուրջ վեց տարի, այլև այն ճակատագրական պահի բերումով, որն ահա կանգնած է ազգի առաջ, և նրա յուրաքանչյուր մասնիկը ոտքի է ելել՝ հասկանալով, որ այստեղ միայն մահ կա ու հաղթանակ, մա՛հ ու հաղթանա՛կ, և պետք է ընտրել երկուսից մեկը։

Հին զինվորները դա լավ են հասկանում։ Իսկ նորեկների հետ առանձին խոսելիս այդպես էլ բացատրեց. «Տղե՛րք ջան, իմ թանկագին հայրենակիցներ, ձեզ մատաղ, ես ուզում եմ, որ դուք լավ հասկանաք և մի վայրկյան իսկ մտներիցդ չզցեք. այս ճակատամարտում մենք երկու ելք ունենք՝ մա՛հ կամ հաղթանա՛կ։ Երրորդը չկա։ Ուրիշ անգամ, ուրիշ տեղերում լինում են նաև ուրիշ ելքեր՝ նահանջ ու փրկություն, զիջում ու զիվանախոսություն։ Մեզ համար դրանք բոլորը թիկունքում են մնացել։ Հիմա պիտի թուրքին հաղթենք...»։ «Այսինքն՝ երկրորդ ելքն էլ բացառվում է, մա՛հ», — կողքից հուշեց նոր տեղակալ զնդապետ Շահնազարյանը, և այդ լրացումը դուր եկավ զնդի հրամանատարին։ «Անկասկած», — իսկույն զլսով արեց նա։— Մահը՝ ծայրահեղ դեպքում, որովհետև ռազմադաշտում մահ առնելը գոնե պատվաբեր է»։

Եվ այդ նորեկուկ զինվորներն ու իրենց հրամանատարները լսում էին այնպես ինքնամոռաց, հաճախ էլ խոսքով ու անհոգարաշխ ձայնարկություններով այնպես հասկացնում էին իրենց

անձնադոճության պատրաստակամությունը, որ չհամատալ չէր կարելի, անհնա՛ր էր պարզապես:

Երբ մարդ գիտակցաբար ու կամավոր եկել է պատերազմի դաշտ, և նրա խոսքը, կեցվածքը, անգամ հայացքը՝ ասում են, որ նա պատրաստ է ամենահավորին ու ամենահերոսականին, չես կարող չհամատալ: Չհամատալը նույնիսկ անմարդկային կլի- նի, անբարոյական: Սակայն Պողոսբեկ Փիրումյանը, Հինգերորդ զնդի հրամանատարն ու ոգին, մի վեցերորդ զգայարանով զգում էր ու ներքուստ էլ համոզված էր, որ հերոսությունը սոսկ գի- տակցական գործողություն չէ, ուղեղի ու համոզմունքների թե- լադրությամբ կատարվող այն քայլը, որ փրկում է ինչ-որ բան կամ ստեղծում է փրկելու հնարքը և գրանով իսկ հաստատում մարդու հղոր անհատականությունը: Բոլորովին էլ ո՛չ, Հերո- սության մեջ կա գերգիտակցական կամ ենթագիտակցական մի բան, որ շատ հաճախ մատչելի կամ հասկանալի չէ սովորական բանականությանը, իսկ եթե կուգեք, հերոսությունն ի՛նչ-որ սեղ գիտակցության ու բանականության ժխտումն է: Հերոսու- թյունը հրաշքն է, մարդու խելոք բնազդի ժայթքումը՝ գիտակ- ցականությունից վեր, անբանական ու անբնական: Եվ այն եր- բեք չի ենթարկվում գիտակցության ու բնականի նորմերին: Գուցե թե մարդու գիտակցությունը պարզապես հող է ստեղծում, որպիսով բնազդական մղումները ժայթքեն ամենատրամաբա- նական, ամենաճշգրիտ ու ամենաօգտակար ձևով:

Հուլիսի 2-ը՝ Հինգերորդ զնդի ամենակրտսեր Փիրումյանը, իբր թե, պատահաբար դեմ առավ զնդի հրամանատարին, ձգվեց, պատվի առավ և շիկնած վրա տվեց.

— Պարոն զնդի հրամանատար, թույլ տվեք զեկուցել...

Հրամանատարը ժպտաց, մոտեցավ ու ցուցամատով խփեց նրա քթին.

— Դու էլ ի՞նչ ես սալլաք խաղում:

Պատանին սիրտ առավ և զգուշության համար շուրջը նայե- լով ասաց.

— Ամի՛, մեր ամբողջ դասակը լիազորել է, որ դամ զեկու- ցեմ...

— Ո՞ւմ զեկուցես, ի՞նչ զեկուցես,— կատակի տալով հարց- րեց զնդի հրամանատարը:— Դե՞ղ ո՞վ է այդ իրավունքը տվել, որ վեր կենաս դաս, զեկուցես ուղիղ զնդի հրամանատարին:

Վաղն էլ սիրտդ կռվի, որ գնաս, ո՛չ ավել-ո՛չ պակաս, զեկու- ցես ռազմաճակատի հրամանատարին: Հետո՞ ի՛նչ, որ նա քո հայրն է:

— Դե՛, լավ, է՛, ամի, ինչի՞ եք այդպես ծաղրում: Հաղվի սիրտ եմ առել, եկել,— երեսայի պես տրտնջաց Հովսեփը:

— Դե՛, լա՛վ, որ եկել ես, ասա, տեսնեմ՝ ի՛նչ պիտի զե- կուցես:

— Հա՛, ուրեմն ինձ լիազորել են, որ ամբողջ դասակի անու- նից ձեզ հաղորդեմ, թե մենք էլ ձե՛զ մատաղ ենք, ձեր ցա՛լը տա- նենք և ձեր ետևից մեզ կնետենք ամեն տեսակ կրակի մեջ:

— Վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ,— տոհմակցին գիրկն առնելով՝ ճակատը համբուրեց զնդի հրամանատարը և այս անգամ էլ, հուզմունքը փարատելու համար, դարձյալ կատակեց.— «Ձեր ետևի՞ց»: Ետե- վից քո քեռակին Սանամն էլ կնետվի: Կարևորն առջևից նետ- վելն է:

— Որտեղից էլ ուզեք, կնետվենք, ետևից է՛լ, առջևից է՛լ, կողքերից է՛լ:

— Իսկ չի՞ լինի առանց ինձ...

— Ինչո՞ւ չէ, կլինի: Բայց երբ դուք երևում եք, զինվորին թվում է, թե ինքն ամեն ինչ կարող է:

*
*
*

Երկու օր առաջ Արտո Շահաթունին ռազմաճակատի բոլոր կարևոր կետերն էր հասցրել Արամ Մանուկյանի հրահանգը ճա- նապարհների վրա խիստ հսկողություն սահմանելու մասին: Իսկ Պողոսբեկ Փիրումյանի հետ Մանուկյանն անձամբ էր դրույցել հեռախոսով և բացել էր հրահանգի գաղտնիքը. Երևանի ազգա- յին խորհրդի ու Պետական դումայի վերջին միացյալ ժողովին ներկա են եղել նաև քաղաքի մուսուլմանության ներկայացուցիչ- ները: Չի կարող պատահել, որ նրանք թուրք հրամանատարու- թյանը չհաղորդեն այդ ժողովի անձնատվական որոշման մասին: Ուրեմն, պետք է հսկել բոլոր ճանապարհների վրա և լրտեսնե- րին որսալ:

Արգեն երեք հոգի անցել էին գնդապետ Պողոսբեկ Փիրում- յանի մաղով: Ոչ մեկը լրտեսի նման չէր: Երկուսը թաթարներ

էին՝ աշխարհի շարութարուց անտեղյակ մարդիկ, որոնց վրա կասկածելն անգամ անհնար էր: Երրորդը հայ էր, որ ճարպիկ մարդ էր երևում առաջին խակ հայացքից, քննութիւնից էլ պարզվեց, որ դասալիք է, փախած գնալիս է եղել իր հայրենի Շուշու վեր:

— Տարեք դասալիքներէից կազմված գումարտակը, և եթե մեկ էլ փորձի ճանապարհը ծռել, դատեցեք ըստ ռազմական օրենքի, — քննելուց հետո նրան բերող զինվորին կարգադրեց Փիրումյանը:

Զորրորդը հինգ հեռվից գնդապետի վրա թողեց շատ նպաստավոր տպավորութիւն: Երկու զինվոր նրան բռնել էին Թալինի մոտ, բանով ճանապարհից հեռու, դարուփոսերով կռուկուկ գնալիս: Եվ նրանց բոլոր հարցերին տվել էր խուսափողական մի պատասխան. «Մարդ եմ, էլի՛, ինձ համար գնում եմ»: «Իսկ ո՞ւր ես գնում»: «Զեզ ի՛նչ, թե ուր եմ գնում, ինձ համար գնում եմ»:

Գրպանից հանել էին մի փոքրիկ ատրճառակ և մի բուռ թուրքական ոսկի: Գրանց մասին որոշակի ոչինչ չսաց: Դարձյալ խուսափողական՝ «Պատերազմ է, հիմա ո՞վ զենք չունի»: Ոսկու մասին էլ՝ «Տուն-տեղ ծախել եմ, այդքան փող է դարձել»:

Այսքանն իմանալուց հետո գնդապետն իր համար պարզեց, թե հենց դա է, որ կա: Այս մասին մտածելիս էլ նրա աջ այտին նկատեց կեղծ մորուքի պոկված եզրը և, զինվորներին ճանապարհ գնելով, մոտեցավ, պոկեց մորուքը: Տակը մնաց ածիլած դեմքը, որի վրա միայն կարճ բեղեր կային՝ սև փայլուն որդի պէս կպած վերին շրթունքին:

Հիմա արգեն հանգիստ էր, ուրախ, որ վերջապես հայտնվել է: Բայց ի՞նչ պիտի տա: Ժամանակը սուղ է, նրա հաղորդելիք տեղեկութիւնները՝ չափազանց անհրաժեշտ:

— Այդ մորուքն ինչի էիր կպցրել:

Քննութիւնը կատարվում էր հրամանատարական վրանում: Վարագույր-դուռը հավաքված էր կողքի վրա: Առավոտվա արևը շեղակի խփում էր մինչև վրանի խորքը, և աչք ծակող լույսի տակ նկատելի էին տարօրինակ հյուրի դեմքի բոլոր շարժումները: Ավելի ճիշտ, պարզ երևում էր, որ դեմքի ոչ մի մկանն էլ չի շարժվում: Ոչ մի փոփոխութիւն, ոչ մի նշան, որ մատներ նրա հոգու խռովքը: «Փորձված աղվես է», — մտածեց գնդապետը:

և պարմացավ, որ փորձված աղվեսն այսպես հեշտ է թակարդն րեկել:

— Հը՛, պատմի՛ր, տեսնենք:

— Ի՞նչ պատմեմ, պարոն գնդապետ: Ի՛նչ եք ուզում ինձանից:

— Այդ մորուքն ինչի՞ էիր կպցրել: Այս հարցին չպատասխանեցիր:

— Մորուքը... Դե՛, մորուք է, էլի՛, տարիքս մեծացնում է:

— Ահա՛, տարիքդ մեծացնում է: Հասկացանք: Որ կովի չգնաս, չէ՞:

Մեղավոր ժպտաց:

— Ծիշտ այդպես, պարոն գնդապետ: Դե՛, հիմա մեր աղբի կեսը խուսափում է պատերազմից: Ես էլ մտածում էի... Դե՛, հիմա, որ մեղքս բացվել է, թույլ տվեք՝ ես էլ սանկանում եմ կովի:

«Սանկանում եմ»: Սա «ցանկանալն» է, և հայ չէ ասողը. — մտածեց գնդապետը, դրանից էլ ուրախացավ: Սկզբից հայի նման էր, խոսում էր տանելի հայերեն, և պետք էր ենթադրել, որ հայ մարդն է լրտեսութեան գնում թուրքերի համար: Հավ էր որ հայ չէ, — մի փոքր թեթեւացած՝ մտածեց գնդապետը:

— Ի՞նչ աղբից ես:

— Հը՛մ, ինչի՞ եք հարցնում, պարոն գնդապետ, հայ եմ, ի՛նչ աղբիս պիտի լինեմ:

— Այսինքն, լրի՞վ հայ:

— Ինչպե՞ս թե: Ոչ լրիվ հայ է՞լ կլինի, պարոն գնդապետ: Դե՛, տեսնո՞ւմ եք, սաղ-սալամաթ տղամարդ եմ: Միայն այդ մորուքն էի դրել, որ մի քիչ տարիքով երևամ:

Իրօք, որ «սաղ-սալամաթ տղամարդ» էր, մոտավորապես գնդապետի հասակի, գուցե նույնիսկ մի քիչ երկար: Պինդ էլ կառուցվածք ուներ: Գլուխը... ոչ թուրքի էր, ոչ հայի, այլ այնպես՝ ինչ-որ խառնուրդի:

— Ի՞նչ ես քեզ հիմարի տեղ դրել, — ձայնը բարձրացրեց Փիրումյանը, և հարցաքննվողը նրա կրակված աչքերից վախեցավ: — Շալվարդ հանի՛ր:

Հիմա նա արդեն վախից կծկվեց: Երեկ չէր սպասում, թե հարցն այսքան կբարդանա:

— Հո չե՞ս խլացել: Ասացի՛ շալվարդ հանի՛ր:

— Ինչի՞ համար, պարոն գնդապետ, բա ամոթ չի ձեր ներ-
կայութեամբ մերկանամ:

— Իմ ներկայութեամբ դու հոգիդ էլ պիտի մերկացնես: Դե՛-
հա՛, շալվարդ վա՛յր գցիր, — ողնու պես փշոտվեց գնդապետը:
Շալվարն իջեցրեց, ձեռքը տարավ ամոթին:

— Ձե՛ռքդ:

Ձեռքն էլ ետ քաշեց: Եվ ամեն ինչ պարզ էր:

— Իսկ ինչո՞ւ էիր թաքցնում:

— Թաքցնում էի, որ ինձ չսպանեն: Հո ես մեղք չունեմ, որ
թուրք եմ, — խեղճացած, դողալով խոսեց նա:

— Իսկ այդ ո՞ր հայն է անմեղ թուրքին սպանում:

Նա փաթաթվեց գնդապետի ոտքերին, երեսը երկարաճիտ
կոշիկներին էր քսում, մզվում էր հորթի պես, լաց էր լինում:

— Խնայի՛ր ինձ, պարոն գնդապետ, ես քո արևի՛ն մեռնեմ,
ես քո ոտի տակի փոշի՛ն...

— Ոտի՛ կանգնիր: Քեզ հետ եմ, ոտքի՛:

Նա գեռ երեսն էր քսում, շողում-շողում մզվում էր: Գնդա-
պետը ձեռքը գցեց նրա թևատակը, բարձրացրեց.

— Ա՛յ, այդպե՛ս — ասաց, — ուղիղ կանգնիր և ուղիղ պա-
տասխանիր հարցերիս: Ուղի՛ղ, միայն ուղի՛ղ:

— Ախա՛ր, ես ի՞նչ պատասխանեմ, — բռնեցնելով տրո-
ւում էր աչքերը, որոնցից այնպես էլ ոչ մի կաթիլ արցունք չէր
գալիս: — Ես ի՞նչ պատասխանեմ, ես մի խեղճ մուսուլման եմ
և ոչ մի պատասխան էլ չունեմ:

— Ոչ մի պատասխան չունե՞ս:

— Ոչ, գաղա՛ն արեմ, գլխովդ շո՛ւռ գամ, պարոն գնդապետ:

— Ես վերջին անգամ եմ զգուշացնում. քեզ հետ մո՛կ ու կատու
խաղալու ժամանակ չունեմ: Եվ պատմիր, թե ո՞ւր ես գնացել,
ի՛նչ ես տարել ու ի՛նչ ես բերել:

— Ես ոչինչ էլ չունեմ պատմելու: Դե՛, սպանի՛ր, եթե պիտի
սպանես դրա համար, — և սկսեց թռսխոտալ, իբր, ներսի ամ-
բողջ արտասուքն սպառվել է, հիմա էլ ահա այդպես ճաք ու
պատառ է լինում:

Այն ժամանակ Փիրումյանը նրա բազուկը բռնեց: Ինչպես
որ բժիշկն է ստուգում հիվանդի զարկերակը: Բազուկը գցեց մա-
տանի մատի ու միջի մատի արանքը և ստուգեց ոսկորի ամբու-
թյունը:

— Վա՛յ, նանա՛, — ծղրտաց, գալարվեց թուրքը և զունդու-
կժիկ դարձավ գնդապետի առաջ: — Մեռա՛, նանա՛, վա՛յ:

— Դու շե՛ս մեռնի, — ատամները կրճտացնելով հայտնեց
գնդապետը: — Ես թույլ չեմ տա, որ դու մեռնես, այլ այսպե՛ս,
ուհա այսպե՛ս, — մի քիչ ավելի սեղմեց, և թուրքը ոռնաց. —
Ահա՛, այսպե՛ս, զգո՛ւմ ես, հասկանո՞ւմ ես, ահա այսպես քո
միջից կհանեմ բոլոր տեղեկությունները: Ես քեզ զգուշացրի, որ
ժամանակ չունեմ: Կարծում ես՝ կատա՞կ եմ անում:

Թուրքը թուլացած փռվեց գնդապետի ոտքերի առաջ: Ձեռքն
ազատ էր արդեն, կարող էր առնել բերանը: Բերանն առավ կապ-
տած, թուլացած ձեռքը և մզվաց: Հետո էլ պպզեց ու սկսեց
օրորվել աչ ու ձախ: Լալիս էր ու օրորվում: Հիմա որ բացվե՛լ
էին նրա արտասուքի աղբյուրները:

— Դե՛, խոսի՛ր, ժամանակ չունեմ, — հանգիստ կարգադրեց
գնդապետը:

— Վա՛յ, մեռնում եմ, պարոն գնդապետ, թող շունչս տեղը
գա: Լա՛վ, է՛, լա՛վ, հիմա՛: Էս բոպին:

Եվ կկած էլ սկսեց պատմել:

Սեյֆուլլա Աբրահա Օղլի Ասադուլլանը, այսինքն՝ քննվողը,
Երևանի մուսուլմանական կոմիտեի անդամ, անձնապես ծանոթ
Հայոց ազգային խորհրդի անդամներին, Երևանի պարետ Արտո
Շահխաթունու մտերիմն ու մանկության ընկերը, մայիսի 18-ին
ներկա է եղել Ազգային խորհրդի ու Պետական դամայի միաց-
յալ նիստին ու նրա որոշումն է հասցրել թուրքաց հրամանա-
տարութեանը:

Գնդապետ Փիրումյանը, վրանի միակ աթոռին նստած, լսում
էր Սեյֆուլլա Ասադուլլանի հաղորդումը և համոզված էր, որ
դա միայն մականերեսի վրա եղածն է:

— Հետո՞:

— Հետո էլ ի՞նչ, պարոն գնդապետ: Գնացել, հայտնել եմ,
հիմա էլ վերադառնում եմ:

— Իսկ ձերո՞նց ինչ ես տանում: Ի՞նչ հանձնարարություն
կա: Յաղութ Շեվքի փաշան այդ հաճելի լուրն առել է ու առանց
որևէ հրահանգի քեզ բա՞ց թողել:

— Դե՛, ի՞նչ հրահանգ, ես լուր տանող մարդ եմ:

— Լուր տանողը լուր բերող էլ է լինում:

— Չէ՛, վալլա՛հ, պարոն գնդապետ, այն ոսկիները տվեցին,

Թե՛ շատ ապրես, շատ գոհ ենք, որ այս լուրը հասցրիր։ Ուրեմս, որ հայերը հանձնվում են, մենք էլ առանց կոտորածի ու արյունահեղության կհասնենք Երևան, ու էդպես էլ գործը կարծնի։

— Բայց ես քեզ զգուշացրի, չէ՞,— ցածրաձայն, սակայն կտրուկ խոսեց Փիրումյանը։— Քեզ ասացի, որ պիտի քաշեմ հանձն բոլոր տեղեկությունները։ Մինչև վերջինը։— Եվ վեր կացավ տեղից։

— Վա՛յ, գաղա՛ն արմ, էլ չընես, պարոն գնդապետ,— հենց պաղաժ ետ-ետ գնալով աղերսեց Սեյֆուլլա Ասադուլլաևը, որի աչքերը սարսափից կտրացել էին։— Ախր ինձ կսպանեն մեռոնք։ Ես ո՞նց կապրեմ սրանից հետո...

Ասադուլլաևը պատմեց, որ թուրքերը նոր հարձակման են պատրաստվում։

— 21-ին պիտի առաջ շարժվեն, պարոն գնդապետ։ Վաղը չէ, մյուս օրը։ Նրանք ուզում են այսպես,— կապտած թաթն էլ կացնի պես առաջ տալով ցույց տվեց՝ ինչպե՛ս,— պիտի ճեղքեն էջմիածնի վրա, կտրեն, հասնեն Երևան...

— Իսկ դո՞ւք ինչ պիտի անեք այդ ընթացքում։

— Մեզ էլ հանձնարարում են, որ թիկունքից խփենք։ Իբր թե գյուղերում ու Երևանում կազմակերպված ջոկատներ կան և նրանք պիտի թիկունքից խփեն... Բայց, դե՛, մենք ի՛նչ ջոկատներ ունենք որ, մենք մեր եղբայր հայերի հետ հարյուր տարի աղուհաց ենք կերել, մենք ո՞նց թույլ կտանք այդպիսի նամարդություն։

— Որտե՞ղ են գտնվում այդ ջոկատները և ղեկավարների անունները,— մտալ ու մտահոգ պահանջեց գնդապետը։

— Դե՛, իրենք են մտածում, թե ջոկատներ կան, պարոն գնդապետ։ Ո՛ւր են այդպիսի ջոկատներ։ Զկան, վալլա՛հ, աստված վկա, պարոն գնդապետ։

— Բայց մենք պայմանավորվեցինք, որ ուղիղ խոսես և ասես ամեն ինչ։ Ամե՛ն ինչ՝ մինչև վերջ։

Գնդապետը թուղթ ու մատիտ հանեց իր պայուսակից, դրեց դաշտային սեղանի վրա, որ գտնվում էր վրանի անկյունում, և կարգադրեց։

— Մոտեցի՛ր և գրի՛ր, թե որտեղ են այդ ջոկատները և ովքեր են նրանց ղեկավարները։

— Պարոն գնդապետ, գաղա՛ն արմ, խեղճ եմ։ Ախար, ինձ թիրա-թիրա կանեն, ջհանդամի բաժին կդառնամ։

— Ոչ որ ոչինչ չի իմանա։ Իսկ այստեղից դու կհեռանաս քո մորուքով և կասես՝ «Ոչինչ չկարողացան պարզել, վասսալա՛մ...»։

Թուրքի գնմբն ալլալվեց։ Զեռքերը բարձրացրեց, սկսեց զուլալ ծեծել։

— Տե՛ղն է ինձ, տե՛ղն է ինձ։ Ինձ նման շանը սա զեռ քիչ է։ Ես ի՛նչ գործ ունեի։ Է՛, ինչի՞՞ ես խնայում, պարոն գնդապետ, առուր, սատկացրու, էլի՛, ինչի՞՞ ես պահում,— լրտեսն այսպես ինքնադատաստան էր անում՝ մերթ-մերթ գլխին զարկելով, մազերը փետելով, ականջները քաշելով։ Հետո էլ նամազի համար չոքելու պես ընկավ, սկսեց զուլալ զարկել գետնին։

— Բավական է հիստերիկա սարքես, վե՛ր կաց տեղից,— գոռաց գնդապետը և մեկ էլ հասկացավ, որ իր «հիստերիկան» ևս ավելորդ է. չէ՞ որ Սեյֆուլլա Ասադուլլաևի սարքած այս տեսարանը պարզապես վերջին հանձնարարությունը կատարելու նախապատրաստությունն է։— Դե՛, շուտ արա, վեր կաց, գրի՛ր՝ ինչ որ պահանջեցի, և հայդա՛։

Ցուցակն ստանալուն պես գնդապետ Պողոսրեկ Փիրումյանը թուրք լրտեսի առաջ շարտեց կեղծ-մորուքը, որ կացնի, ապա ներս հրավիրեց իր համհարզին։

— Սրան պահեցեք առանձին։— Լրտեսը վիզը ծուռ նայեց նրան, և ի պատասխան այդ հայացքի՝ գնդապետն ավելացրեց.— Այս թղթի ճշտությունը պիտի ստուգենք...

* * *

Ռազմաճակատի հրամանատար Դանիելը և Փիրումյանն իր հորեղբորորդու զեկույցը լսեց մեծ բավականությամբ։

— Պողո՛ս տղա, այս թուրքին աստված է ղրկել,— հաճույքով ձեռքերը շփեց, ժպտաց.— Վաղը չէ մյուս օրը նրանք առաջ կշարժվեն։ Եվ որովհետև համոզված են, թե մեր զորքը քաշվել է Կոտայքի ու Սևանի բարձունքները, զորաշարժը կլինի պապոնց տուն գնալու պես։ Մենք պետք է օգտվենք այդ հանգամանքից։ Մենք պետք է հարվածենք։ Այս անգամ կամ երբե՛ք։

— Ես էլ մտածում եմ, որ այս հարվածից շատ բան կլինի կախված: Թուրքն այդ հարվածն, իհարկե, սպասում է, բայց, բարեբախտաբար ո՛չ այստեղ: Չէր կարող չսպասել որովհետև համոզված է, որ հակառակորդը մահվան շնչում էլ իր մեջ ուժ կգտնի գոնե մեկ հարված հասցնելու համար:

Դանիելը երբ համամիտ էր ազգականի հետ: Իսկապես, մի՞թե թուրքն այնքան հիմար է, որ պիտի կարծի, թե հայ ժողովուրդը մինչև իր մահվան վիճը ետ է քայլելու այսպես խեղճուկրակ, առանց մի փոքր անգամ վրեժխնդիր լինելու այն բոլոր տառապանքների ու գաղանթությունների համար, որ կրել է այսքան տարիների ընթացքում, մանավանդ վերջին այս պատերազմում: Այդ հարվածը կարելի էր հասցնել էրզրումում կամ Երզնկայում, Սարիզամիշում կամ Բիթլիսում... Կարսում՝ անպայման: Իսկ երբ այստեղ էլ չհասցվեց, թուրքն սպասում էր, որ Ալեքսանդրապոլը կգտնե փորձաքար: Թուրքի բախտից Ալեքսանդրապոլը եթե փորձաքար էլ եղավ, ապա միայն ցույց տալու համար, թե ի՞նչ աղետների կարող է ենթարկվել մի ժողովուրդ, որի գլուխն և կանգնած ապիկար ղեկավարներ և անարի զորավարներ: Համառաբար թուրքի միակ վախը մնացել է ժողովրդական պատերազմը Երևանում և Արարատյան երկրի մնացած բնակավայրերում: Չէ՞ որ մտնել մի երկիր՝ դեռ չի նշանակում նրա տերը լինել և նրա բնակչությանը թելադրել նվաճողի անկասեցնելի կամքը: Երկիրը պետք է նվաճել նրա բնակչության հանդերձ: Եվ այդ հաղթանակը դուրսացնելու համար թուրքը ոտքի է հանում Արարատյան երկրի մուսուլման բնակչությանը, որի հարվածներից կաթվածահար պիտի լինի հայությունը, և թուրքի առաջ ալլահ գոյություն չպիտի ունենա ոչ մի խոչընդոտ:

— Դանիելեկ, սիրելիս, չի՞ լինի, որ այս հարվածի իրավունքը վստահես ի՞նձ, իմ գնդի՛ն:

Ռազմաճակատի հրամանատարը մտերմիկ ժպտաց, ինչպես սիրելի զավակի շարաճճիության վրա են ժպտում: Թեև իրենից ընդամենը չորս տարով փոքր, Պողոսը միշտ էլ կրտսերի դերում է եղել նրա ներկայությամբ, կրտսեր եղբոր կամ ավագ որդու: Այդքան հարազատ: Բայց ինչո՞ւ հարազատ չլինեին հորեղբորորդիները: Նրանց աշխարհում տոհմակիցները եղբայրներ էին համարվում և սա՛յն պատճառով, որ այնտեղ դեռևս կար, սրբություն էր արյան հարազատության չխամրող զգացումը: Եղբայր-

ներից ավագը «մեծ ապա» — «մեծ հայր» էր մյուսների ու նրանց զավակների համար, և մյուսներն էլ ավագի զավակների համար «կուճի ապա» էին, «փոքր հայր»: Ուրեմն, այսպես թե այնպես, հորեղբայրները՝ մեծ թե փոքր, հայր էին բոլոր զավակների համար, և հավասար էին նրանց բոլորի իրավունքները, բացի մեկից՝ խոսքի իրավունքի՛ց: Խոսքը մեծի՛նն էր, ավագի՛նը:

* *
*

Մի շաբաթ էլ չկար, ինչ Ալեքսանդրապոլը թուրքերի նստավայրն էր դարձել, և ալդտեղից տարբեր ուղղությունների վրա ձգվող ճանապարհներով հայ ժողովրդի վերջին ուժերի դեմ պիտի շարժվեին թուրքական հայաջինջ հեղեղները: Քաղաքում ու նրա մերձակայքում տեղավորված էին Կովկասյան ճակատում դործող թուրքական բանակի հիմնական ուժերը՝ 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ ու 36-րդ դիվիզիաները, շուրջ երկու հազար հեծյալներից բաղկացած քրդական մի զորաջոկատ և տեղական մուսուլմանական բնակչությանից կազմված անկանոն բազմաթիվ զորախմբեր:

Թուրքական բանակի հրամանատարություն ծրագրած արշավանքը, Ալեքսանդրապոլից սկսվելով, պետք է ծավալվեր երեք ուղղություններով.

Հինգերորդ դիվիզիան Քարախաչի լեռնանցքով գնում էր դեպի Բորչալու, նպատակ ուներ ոտքի տակ տալ մինչև Թիֆլիս, նվաճել Վրաստանի մայրաքաղաքը, ապա շարժվել Բաքվի վրա:

Տասնմեկերորդը, տեղաբնիկ մահմեդականներից հետագայում կազմված խաժամուժի հետ միասին, հարձակման էր անցել Ղարաբախի մայր ուղղությամբ, պիտի Դիլիջանով, Քարվանսարայով դուրս գար Ղազախ, անցներ Բաքու:

Երրորդ ճակատն ուղղված էր Երևանի վրա: Այս ուղղությամբ շարժվում էին 9-րդ և 36-րդ դիվիզիաները՝ քրդական հեծելազորի և դարձյալ տեղական մահմեդականներից հավաքված զորաջոկատների հետ միասին: 9-րդ դիվիզիան խնդիր ուներ Արագած սարը շրջանցելով դուրս գալ Ապարան, այնտեղից զորաշարժով նվաճել Աշտարակը, Եղվարդը և շրջակաները, ապա հարձակվել Երևանի վրա: Նրա կազմի մեջ էին մտնում Դար-

դանելում հռչակված 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ հետեակային
վնդերը, հրետանային երկու դիվիզիոն, հարվածային հետեակի
ու սակրավորների մի գումարտակ, կորպուսային մեկ հեծյալ
գունդ և այլ զորամիավորումներ, որոնցից հատուկ առաջադրանք-
ներ ունեին շուրջ 1500 հեծյալից բաղկացած քրդական զորա-
մասը և տեղական մուսուլմաններից հավաքված առանձին
անկանոն կազմավորումներ: 36-րդ դիվիզիան գլխավոր ու վճռա-
կան հարվածի իրականացնողն էր լինելու Այս ճակատում թուր-
քերը սրբնթաց գրոհով Ալեքսանդրապոլից պիտի անցնեին Սար-
գարապատ, դուրս գային Արարատյան դաշտը և հաղթական եր-
թով Երևանում միանային 9-րդ դիվիզիային: Երևանի նվաճմանը
պիտի հաջորդեին ավերիչ արշավանքը դեպի Սևան, Սյունիք, Ղա-
րաբաղ, Գանձակի կողմերը: Եվ, այսպիսով, հայկական ու հա-
յաբնակ շրջանները նվաճած թուրքական զորքերը, մուսավաթա-
կան բանակի հետ միասին, Գանձակից շարժվելու էին Բաքվի
վրա:

Ալեքսանդրապոլից մինչև Բաքու՝ ավերված Հայաստանի և
հայության դիակների վրայով:

Ղարաբաղի լիսայի գծի վրա նաղարբեկովի ընդհանուր ղեկա-
վարությամբ պաշտպանության անցած հայկական զորամասը
համարվել էր զորավար Անդրանիկի ջոկատով, որն ուներ շուրջ
3500 ընտիր զինվորներ: Այնտեղ էին նաև Բեկ Մամիկոնյանի
ու գեներալ Արեշի ղեկավարած զորամիավորումները:

Ենթադրվում էր, որ Ապարանի վրա շարժվող 9-րդ դիվիզիայի
ու տեղական մահմեդական խաթամուծի դեմ մղվելիք ճակատա-
մարտը ղեկավարելու էր Դրաստամատ Կանայանը, որի տրամա-
դրության տակ զրվեցին զնդապետ Դուլսիսյանի 6-րդ հրաձ-
գային գունդը, փոխգնդապետ Կորոլկովի պարտիզանական հեծ-
յալ գունդը, փոխգնդապետ Սիլինի սահմանապահ գումարտակը
և Հայկական երկրորդ հեծյալ գունդը, որն Ալեքսանդրապոլի ան-
փառունակ անկումից հետո զնդապետ Զալինյանի ղեկավարու-
թյամբ արագորեն վերակազմվեց Եղվարդի դաշտում և անմիջա-
պես բարձրացավ Ապարան՝ թշնամու առաջընթացը կասեցնելու:

Ալեքսանդրապոլից արշավանքի ելած թուրքական զորամա-
սերի հիմնական հարվածն ուղղված էր Սարգարապատ-Վաղար-
շապատ-Երևան գծի վրա: Այստեղ էր գործում թշնամու հռչակա-

վոր Գալիպոլու կամ Դարդանելյան դիվիզիան՝ իր 36 թվահա-
մարով*:

Նրա թևերով առաջ էին շարժվում քուրդ վարձկանների հե-
ծկազորը և կողոպուտի ծարավի զանազան ավազակամբերը:
Մարտական կարևոր առաջադրանքներ էին իրականացնելու տե-
ղական այլևայլ անկանոն զորախմբերը, որոնց մի մասը դիվի-
զիայի պոչն էր դարձել Կարսի շրջանից, իսկ մյուս մասը, հա-
յերից գաղտնի, կազմակերպված էր Արարատյան նահանգի գյու-
ղերում և արգեն հրահանգ պիտի ստանար թիկունքից արնաբամ
անող հարվածներ հասցնելու հայոց զորքերին: Այս հրահանգը,
ինչպես հայտնի է, կույ էր գնացել Պողոսբեկ Փիրումյանի զնդի
հետախուզությանը: Սակայն զորախմբերն իրենք, ուրիշ աղ-
բյուրներից տեղեկություններ ունենալով ռազմաճակատի վիճակի
մասին, ղինված էին, կազմ ու պատրաստ և սպասում էին իրենց
ժամին:

Սարգարապատ-Վաղարշապատ-Երևան գծի համար, իբրև օ-
ժանդակ ուժ, կանգնած էին նաև թուրքական ուրիշ զորամիավո-
րումներ, որոնց շարքում առանձնահատուկ պատասխանատու
խնդիր պիտի կատարեին 6-րդ և 12-րդ հետեակային դիվիզիա-
ները՝ սփռված Արաքս գետի աջ ափի երկարությամբ, Կողբի ու
Իզմիրի կողմերում: Սրանք ևս հրամանի էին սպասում, որպեսզի
Արաքսն անցնեն և, հեղեղելով Արարատյան դաշտը, ավերեն
բոլոր բնակավայրերը, կոտորեն տեղացիներին ու արևմտահայ-
կական նախճիրից փրկված գաղթական խլյակներին: Թուրքական
հրամանատարությունը սովորաբար հետեակային զորքերով էր
լուծում հայկական շրջանները հայաթափ անելու գործը, և այս
տեսակետից 6-րդ ու 12-րդ դիվիզիաները բավականին փորձ
ունեին:

Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի հրամանա-
տարը, ինչպես ասվել է արդեն, Ֆերիկ Վեհիբն էր, Գերմանիայում
ռազմական կրթություն ստացած և դիվանագիտական հարաբե-
րություններում բավական փորձված մի գործիչ, որը լավ գիտեթ

* Թուրքական 36-րդ դիվիզիան Գալիպոլու (Գելլիբոլու) կամ Դարդանել-
յան էր կոչվում, որովհետև նշանավորվել էր Դարդանելի համար Գալիպոլու թե-
րակղզում մղված մարտերում, և այն Կովկասյան ճակատ էր ուղարկվել հաղ-
թանակը շուտափույթ ապահովելու համար:

հայկական կյանքը և ժամանակի հայ գործիչներից շատերի անձնական ժանոթն էր: Երբ դեռ ֆերիկ-մարշալ չէր, և 1908-ի հեղաշրջումից հետո երիտասարդ թուրքերի իր կուսակցությունը թուրքական կյանքի վերակառուցման առաջին քայլերն էր կատարում, նա եղավ Սասունում, Բիթլիսում, Վանում ու Շատախում, հանդիպեց հայկական շրջանների հետ, եղբայրության ու համագործակցության հավաստիացումներ տվեց նրանց, միաժամանակ, հենց նրանց աչքերի առաջ, գոյություն ունեցող քրդական զորամիավորումներին հովանավորեց իր կուսակցության անունից, երբ որ պարզից էլ պարզ էր, որ այդ զորամիավորումները սուլթան Համիդի նախաձեռնությամբ էին ստեղծվել՝ ուղած ժամին հայերի վրա բռնու համար: Իզուր չէր, որ քրդական այդ հեծելազորը «համիդի» էր կոչվում սուլթան Համիդի անունով:

1915-ի հայկական ջարդերի ժամանակ էլ ձեռքերը ծալած չէր եղել Վեհիբը: 1917-ի վերջում Կովկասյան բանակի հրամանատար նշանակվելով՝ նա իր կուսակիցների հակահայկական ծրագրի իրականացումն ավարտին հասցնելու մեծ հեռանկար ստացավ: Եվ այդ հեռանկարը շոշափելի իրականություն դարձնելու համար զադտնի ու բացահայտ ճանապարհներով իր ծրագրերին լծեց Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության անդամներին: Հետագայում նա հրապարակորեն խոստովանել է, որ առանց Բաքվի մուսավաթականների եռանդուն աջակցության զովար թե իրենց հաջողվեր հայերին ու վրացիներին անջատել իրարից և Կովկասյան ճակատը թողնել միայն հայերի ուսերին:

Ինչ էլ որ լինեի ֆերիկ Վեհիբ փաշան ճարպիկ զորավար էր, կարողանում էր օգտվել անդրկովկասցիների տարաձայնություններից և ռազմական ու դիվանագիտական գործեր վարելու անձարակությունից: Այդ նա էր, որ պարբերաբար զինազադար էր կնքում և, հակառակորդին չկոչելու տրամադրելով, հարձակվում, առաջ շարժվում այնքան պետք էր իրեն՝ մինչև հաջորդ հարձակման նախապատրաստությունը:

Դեպի Երևան շարժվող Դարդանելյան (36-րդ) դիվիզիայի հրամանատարը գնդապետ Քյադիմ բեյն էր, որից վեր Յազուբ Շեքի փաշան էր՝ զորամասի հրամանատար, դարձյալ հայկական շրջաններին ծանոթ, Տասնհինգի արյունաբերուններից մեկը: Ամեն անգամ Բաթումից ռազմաճակատ այցելող ֆերիկ Վեհիբին հավատացնում էր, թե հեռու չէ այն օրը, երբ էջմիածինն ու Երե-

վանը արյան մեջ խեղդած՝ իրենք ճանապարհ կբացեն դեպի Թարսու Ի՞նչ էր մնացել մինչև Երևան. իրենք Ալեքսանդրապոլը ետև էին թողել և հույս ունեին շքերթով, առանց զորքի ու զենքի որևէ կորստի, Արարատյան երկիրն առնել:

Իսկ ի՞նչ կար Յազուբ Շեքի փաշայի բանակի դեմ: Հայկական կորպուսն ի՞նչ էր հանել այդ սև ուժին դիմադրելու համար:

Գեներալ Մովսես Սիլիկյանի հրամանատարության տակ գտնվող Երևանյան ճակատը, ցուցակների համաձայն, հսկայական ուժերով պիտի կռվեր ու հաղթեր թշնամուն: Նրա տրամադրության տակ բրիգադներ կային, դիվիզիա, հեծյալ ու հետիոտն բազմաթիվ զնդեր... Սակայն՝ լուր ցուցակների համաձայն, այսինքն՝ անվամբ: Բրիգադը սովորաբար մի քանի զնդից բաղկացած զորամիավորումն էր: Մինչդեռ Երևանյան ամեն բրիգադում 100—150 մարդ էլ չէր մնացել: Գնդերից յուրաքանչյուրը հալչելով մի քանի տասնյակ զինվոր ունեցող չոկատ էր դարձել: Համալրումներ պիտի կատարվեին, զորաշնկառները պիտի վերակազմվեին ու վերադասավորվեին: Սակայն դրա համար ոչ լրացուցիչ ուժ էր մնացել, ոչ էլ, մանավանդ, տրամադրություն ու եռանդ: Քանի որ Թիֆլիսից ազգային պարագլուխները, նահանջի իր ճանապարհի տարրեր կետերից էլ Հայոց սպարապետ Թոմաս Նազարբեկովը բոլորին հորդորում էին զինազադար կնքել, հանձնվել թուրքերին:

Եվ, այսուհանդերձ, Հայկական կորպուսի Երևանյան զորամասի տրամադրության տակ էին գտնվում հետևյալ միավորումները. հրաձգային 2-րդ դիվիզիայի 5-րդ ու 6-րդ զնդերը, որոնցից առաջինի հրամանատարն էր Պեղոսբեկ Փիրումյանը, երկրորդինը՝ Դանիելբեկ Փիրումյանը, գնդապետ Բաղդասարովի 3-րդ հետևակային բրիգադը, Պարտիզանական ու Զեյթունյան հեծյալ և հետևակային զնդերը, գնդապետ Պերեկրյոստովի, փոխգնդապետ Սիլինի, փոխգնդապետ Կորոլկովի խմբերը, գնդապետ Արատյանի ղեկավարած հրետանային շորս մարտկոց: Եղել էին, իհարկե, ուրիշ զորամիավորումներ ևս, որոնք փոխադրվել էին Ղարաբաղի ճակատը, որովհետև, իբր, այնտեղ դրությունը ծանրացել էր անսպասելիորեն, և, ահա, Երևանյան ճակատը կարող էր գլուխ պահել մնացածով, որ ճշգրիտ հաշիվներով անում էր շորս հազար զինվոր: Չորս հազար զինվոր՝ թուրքերի Գարդանելյան դիվիզիայի, մի քանի հազարանոց ավերիչ խո-

ժամուժի և Իզդիրում ու Սուրմարիում իրենց ժամին սպասող 5-րդ և 12-րդ դիվիզիաների դեմ:

Մայիսի 20-ի երեկոյան, երբ Սիլիկյանի հրամանով Սուրմարիից ետ քաշված 5-րդ և 6-րդ հայկական հետևակային զբնդները դեռևս գտնվում էին Արաքսի ափին, երկաթգծից հարավ և դեռ չէին էլ բռնել այն դիրքերը, որ գրավելու էին՝ թշնամու դեմն ստեղծելու համար, թուրքերն Ալեքսանդրապոլի կողմից մտան Արարատյան դաշտը և, ինչպես կանխատեսել էին, հաղթական շփրթով, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, տիրացան Արաքս կայարանին:

Այդ օրերին տեղի ունեցած մարտերի մասնակից Հովհաննես Բաղրամյանը, հետագայում Սովետական Միության մարշալ և Սովետական Միության կրկնակի հերոս, իր հուշերի գրքում ամենայն մանրամասնությամբ պատմում է Արաքած կայարանի, ապա նաև Սարգարապատ գյուղի ու կայարանի գրավումը թուրքերի կողմից: Ըստ նրա ունեցած տեղեկությունների՝ Ախուրյան դետակի ձախափնյա Ղազարապատ գյուղից մինչև Արաքած երկաթուղային կայարանը ձգված ճակատի զծի վրա պաշտպանությունն իրականացնում էր Արաքածյան կամ Ալազյուղյան կոչված գունդը, որի կազմի մեջ էին մտնում Հայկական հետևակային 1-ին և 2-րդ բրիգադները և Հայկական 1-ին առանձին հեծյալ գունդը, երբեք միասին՝ շուրջ 700 զինվոր ու սպա: Այս ջոկատի վրա էր դրված նաև երկաթգծի մոտերքից զեպի հյուսիս շարժվող հոծ գաղթականության ապահով տեղափոխության խնդիրը: «Բոլոր ձանապարհները բառացիորեն լեկ-լեցուն էին մարդկանցով, սալերով ու անասուններով: Քրդական հեծյալ ջոկատների հարձակումների պատճառով բազմիցս խուճապի մատնվեցին գաղթականները: Խուճապի ժամանակ նրանք հաճախ ձգում էին ունեցած-չունեցածը, որպեսզի զավակներին ու իրենց փրկեն սպառնացող վտանգից», — պատմում է անվանի զորահրամանատարը, որն այն ժամանակ կորնետի* աստիճանով ծառայելիս է եղել Հայկական առաջին հեծյալ զնգում, բանակային ավագ Զոլոտարյովի հրամանատարության ներքո:

Այսպես, ուրեմն, Արաքածյան ջոկատը չի կարողանում թըշնամուն լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, և Շևքի փաշայի զորքի

առաջապահները մայիսի 20-ի երեկոյան գրավում են Արաքած կայարանը:

Այս ժամանակ Զոլոտարյովը տեղակայված է լինում Գեշիրլու գյուղում և մայիսի 21-ի կեսօրին, ճշտված տեղեկություններ չունենալով թուրքերի առաջխաղացման մասին, իր մոտ է կանչում կորնետ Բաղրամյանին, կարգադրում «հինգ ձիավորից բազմացած հեծյալ պարեկի գլուխն անցնել, անմիջապես քառարշավ երթով դուրս գալ Սարգարապատի արևմտյան ծայրամասը և պարզել, թե թուրքերն այդ բնակավայրի ուղղությամբ ինչպիսի ուժերով են ծավալել հարձակումը, միաժամանակ ճշտել, թե Հայկական 1-ին հետևակային բրիգադն ինչպիսի ուժերով է պաշտպանում հիշյալ գյուղը»: Այս առաջադրանքը կատարելուց հետո Բաղրամյանը շուտափույթ պիտի վերադառնար Գեշիրլու և զեկուցեր հետախուզության արդյունքների մասին:

Պատանի կորնետը, հինգ հաջողակ հեծյալների գլուխն անցած, հասնում է Սարգարապատ գյուղի արևելյան թաղը, որից կենտրոնական փողոցն է ձգվում զեպի արևմտյան թաղամասը: Հենց այստեղից էլ հետախուզիչների առաջ բացվում է հետաքրքիր տեսարան. դիմացից ընդառաջ էին գալիս «ռուսական բանակի ռազմական համազգեստով ու հանդերձանքով, հրացանները թեքությամբ զեպի առաջ բռնած, մոտ քսան զինվոր»: Իրար տեսնելով՝ հանկարծակիի եկան ու կանգ առան ինչպես քսան զինվորները, այնպես էլ Բաղրամյանի հետախուզիչները:

Դիմացից եկողներն, իհարկե, թուրքեր էին, որ հագել էին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում ռուսական ռազմական պահեստներից կողոպտած զգեստները: Բայց հայ հետախուզիչներն ինչպե՞ս իմանային, թե նրանք թուրք են և ոչ թե ռուսական բանակի զինվորներ, մանավանդ որ դեռևս չհերքված տրվելներով գյուղի արևմտյան թաղամասը պիտի պաշտպանեին հայկական զորամասի ստորաբաժանումները: Իսկ թուրքե՞րն ինչպե՞ս պարզեին՝ դիմացից իրենց պես ռուսավարի «կահավորված» թուրքե՞ր են, թե՞ իսկապես ռուս զինվորներ: Առաջինը Բաղրամյանն է ջանում դիմացից եկող «յուրայիններին» հասկացնել, որ իրենք հայեր են: Ասում է. այն ժամանակ «ես ամբողջ ուժով ու ամբողջ ձայնով սկսեցի հայերեն նրանց հավաստիացնել, որ մենք յուրայիններ ենք, հայեր ենք»:

Սրանի թուրքերն արդեն հասկացել էին ամեն ինչ. ձեռքներն

* կորնետ — սպայական առաջին աստիճանը հեծելազորում:

էին թափահարում՝ հասկացնելով, որ նրանք ավելի առաջ գնան։ Այն ժամանակ Բաղրամյանը, դիմացիներին ավելի միամտացնելու համար, իսկույն վայր է իջնում ձիուց և խաչակնքում։ Թուրքերը դրան պատասխանում են հրացանային մի համազարկով, որը, բարեբախտաբար, ոչ մի վնաս չի տալիս, որովհետև, նախ, նրանք իրարից բավականին հեռու էին գտնվում, ապա և հանկարծակիի եկած կրակողները դեռ լրիվ չէին զգաստացել արտասովոր պատահարից։

Բաղրամյանի զինվորները ձիերով, իսկ ինքը՝ ձին թողած վազելով, հասնում են Գեշիրլու և զեկուցում, որ Սարգարապատում թուրքերն են տիրություն անում։

Սարգարապատի գրավման բոլոր ավելի շուտ հասել էր Դանիելի ֆիրումյանին, որն այն ժամանակ թուցիկ խորհրդակցության էր նստել Հինգերորդ գնդի հրամանատար, զնգապետ Պողոսբեկ ֆիրումյանի հետ։

Պողոսբեկն առաջիններից մեկն էր շնորհավորել տոհմակցի վճռականութունը։ Նա միշտ էլ դժգոհ էր եղել Հայկական կորպուսի ու Երևանյան ռազմաճակատի վերին հրամանատարության տարտամ քայերից, իսկ վերջին օրերին, տեղյակ լինելով նրանց անձնատվական քաղաքականությանը, անվերջ մտածում էր այն մասին, թե ինչպիսի՞ աղետ պիտի գա ազգի գլխին, եթե երկրի այս վերջին տարածքն էլ հանձնվի թուրքի ձեռքը։ Դանիելի բեկի որոշման մասին երկու օր առաջ իրեն հաղորդեց Սիլիկյանը՝ գրությունն այնպես ներկայացնելով, թե այդ որոշումն ականհայտ նշան է ծայրահեղ հուսահատության։

— Ամեն մարդ ազատ է իր գլուխը մահու տալու, — ասաց նա — Բայց բանակն ու նրա թիկունքում կանգնած ժողովրդի վերջին մնացորդը դեպի կործանում առաջնորդել... Ի՜նչ ասեմ... դա խելքիս չի նստում։ Երեկ մտածում է՝ или пан, или пропал։ Երկու դեպքում էլ պատվաբեր է. մի դեպքում՝ հերոսի փառք, մյուսում՝ նահատակի անուն։ Սակայն չէ՞ որ երկրորդը բացառվում է հենց միայն այն պատճառով, որ ապրողներն են բարձրացնում նահատակության հարգը, մինչդեռ պարտության դեպքում ապրողներ, այսինքն՝ ծափահարողներ չեն լինելու։

Պողոսբեկը ջղայնությունից գույն տվեց, գույն առավ, սակայն զսպեց իրեն, միայն ասաց.

— Դոնե չվարկաբեկիք... Թե չէ, առնվազն անհարմար է։

Եվ թողեց, հեռացավ՝ շտապելով անմիջապես գտնել Դանիելի բեկին։ Անսխալ գուշակում էր, որ այդ պահին նա էլ իրեն է փնտրում։

Հինգերորդ գնդի գումարտակները, նախորդ օրվա երեկոյան Արաքսն անցնելով, տեղավորվել էին տարբեր վայրերում։ Երկրորդ ու երրորդ գումարտակները էջմիածնից հարավ-արևմուտք էին հասել, գտնվում էին Քյորֆուլու և Հայի Զեյվա գյուղերի տարածքում, իսկ առաջինը և նորալազմ չորրորդը դեռևս երկաթգծից հարավ էին, Մարգարա գյուղի շրջակայքում։

— Պե՛ղ, ակաբե՛րս, իմացի՛ր, որ հույսս գու ես, — անկեղծորեն խոստովանեց Դանիելի բեկը, և Պողոսբեկը նրա ձայնում, մանավանդ այդ «Պողի» մեջ մի այնպիսի ջերմություն զգաց, որ անհարմար չլիներ, կրկեր, կհամբուրեր ճակատը։

«Պող» իրենց բարբառում նշանակում է վառվող ածուխ։ Մանուկ Պողոսբեկին այդպես էին կոչում հարազատները, և դա շատ էր սաղում, որովհետև նա ածխի պես թուխ էր, կրակոտ ու դուրարորբոք։ Եվ հիմա այդ վաղնջական փաղաքշական ընդունեց իբրև հարազատի անվերապահ հավատի ու հավատարմության կանչ, որ այս անգամ ականա հնչեց, երբ երկուսն էլ սովորաբար պահում էին հոգու խոր-խորերում։

— Մի՞թե երբեք կկասկածես, — շնչաց Պողոսբեկը։ — Ես հավատում եմ իմ բոլոր զինվորներին, նորեկներին ևս։ Ամեն օր նրանցից յոթ քրտինք եմ հանում։ Գնդապետ Շահնազարյանն էլ արժանի է իր ազգանվանը...

Դանիելի բեկը որոշել էր առաջին մարտին դուրս գալ փոքրաքանակ ուժով և երբ պատճառաբանեց, տոհմակիցը մի ավելորդ անգամ ևս համոզվեց նրա ռազմավարական հմտության մեջ։ Հիմա թուրքերը, ինչպես իրենք են թմրկահարում, առաջ են քարժվում շքերթային քայլով և չեն սպասում ոչ մի դիմադրության։ Փոքրիկ, բայց ընտիր մի ուժով կարելի է հանկարծակի հակահարձակում ձեռնարկել, կանգնեցնել, նույնիսկ ետ շարտել։ Միաժամանակ պետք է ամբողջ ճակատը պատրաստել հաջորդ ու ամենավճռական հարվածին։ Մեր առաջին հաջողության ու թուրքերի առաջին անհաջողության հանգամանքները քննելիս մեր զորքը հիմք պիտի ունենա մտածելու, որ ինքն անպայման կհաղթի, չէ՞ որ մի փոքրաքանակ զորամասով մենք ջարդեցինք թըշ-

Նամու առաջապահը: Իսկ թուրքերը, ընդհակառակը, պիտի մտածեն, թե մենք, որ ջարդ կերանք սրանց մի բուռ զորքից, ո՞նց պիտի դիմանանք ամբողջ բանակին:

— Եվ, այսուամենայնիվ, մենք ճակատի մոտակայքում պատրաստ կունենանք պահեստային ուժեր, — ասաց Դանիելը: — Ի՞նչ իմանաս, գուցե թուրքերն ավելի ուժեղ ու զգաստ են, քան մենք ենք պատկերացնում:

— Այդ ամենը ճիշտ է, — նկատեց Պողոսը: — Եվ ես կարծում եմ, որ առաջին մարտին դուրս կգանք իմ երկու կամ երեք գումարտակով: Միայն թե աչից ու ձախից մեզ աջակցի հրետանին:

Դանիելը եկն այդ մասին էլ էր մտածել և նախօրոք կարգադրել էր, որ պեսզի կազմ ու պատրաստ լինեն հրետանու կապիտաններ Սակելյարիի ու Սերգո Աթանեսյանի մարտկոցները:

Փիրումյանները մարտի մնացած մանրամասներն էին ճշգրտում, երբ համհարզն անհամարձակ ներս մտավ և զեկուցեց, որ եկել են եպիսկոպոսներ Գարեգին Հովսեփյանն ու Զավեն Բաբայանը և հանդիպում են խնդրում:

— Գարեգին Հովսեփյանն ինչո՞ւ է խնդրում, — ոտքի կանգնելով՝ ասաց Դանիելը: — Անմիջապես նե՛րս հրավիրիր:

Դրսից երեկ լսելի էր այս խոսքը, առանց սպասելու համհարզի հրավերին, աշխույժով, արագաքայլ ներս մտավ փոքրամարմին սրբազանը, ետևից էլ՝ մարմնապարարտ ու հաղթանգամ Զավեն եպիսկոպոս Բաբայանը, որին երկու Փիրումյաններն էլ ճանաչում էին դեռևս էրզրումից, ուր նա վերջին մի քանի տարին վարել էր թեմի առաջնորդությունը:

Գարեգին սրբազանը, ողջունի փոխարեն, խաշ հանեց երեսին, ապա նայելով սեղանի վրա փռված քարտեզին, որի կենտրոնում կարմիր ու կապույտ սլաքներն իրար դեմ էին խոյանում, ասաց.

— Երևում է՝ առաջիկա մարտն էիք ծրագրում: Դանիելը հիշեց իր զինով արեց: — Աստված օգնական: Թող ամենակարողն ապավեն կանգնի մեր սրբազան դատին: Հայոց հողն այլևս տեղ չունի նահանջի: Եվ այդ ու ձախ նայելուց տեսնելով, որ ոչ ոք իրենց չի խանգարում, աշխատեց ժամանակ չկորցնել, դիմեց Փիրումյանին. — Հուսամ՝ ճանաչում եք Զավեն եպիսկոպոսին:

— Իհարկե, ճանաչում ենք: Էրզրումում նրա ժողովրդահաճ

գործերի մասին լսելով հպարտանում էի, — պատասխանեց Դանիելը:

Իսկ Պողոսը եկել հին ծանոթի ունե մոտեցավ, գրկեց եպիսկոպոսի ուսը, ժպտացին իրար:

— Հին, բարի ժամանակներում, երբ մենք թագավորություն ունեինք և հայրենի նախարարներն էին իրենց զորքերն առաջնորդում ի պատերազմ, մեր յուրաքանչյուր աշխարհ կամ նահանգ իր զորքն ուներ՝ մեծ կամ փոքր, իր այրուձին, նիզակավորներ, սակրավորների իր զնգերը: Նահանգի զորքի գլուխ կանգնած էր լինում զահերեց տերն այդ նահանգի, իսկ զնգերը նրա կրտսեր տոհմակիցներն էին վարում՝ սեպուհները: — Այսպես հեռվից սկսելով Գարեգին սրբազանը հասավ ամենակաբեվորին. — Հիմա Հայոց տասնհինգ աշխարհներից հավաքվել է փոքրաքանակ մի զորաշար, որն իր վրա պիտի տանի այս սրբազան պատերազմի ծանրությունը: Այստեղ է նաև մեր Արցախական աշխարհը: Փոքր է նրա գունդը: Բայց դա հայրենանվեր ու քաջ զինվորների գունդ է, որին առաջնորդում են Ասորիեկյան Փիրումյան փառավոր տոհմի պայազատները: — Դանիելը եկն ու Պողոսը եկել նայեցին իրար, չգիտեին, թե պերճախոս սրբազանը դեպի ուր է տանում խոսքը: — Մեր հայրենի գունդը գնում է մի պատերազմի, որից չկա նահանջ, կա մահ կամ հաղթանակ: Ուրեմն, դա ազգի ու հայրենիքի վերին կամքով մահվան դատապարտվածների գունդ է, մահապարտների գունդ...

— Լավ անուն է, — անմիջապես արձագանքեց ճակատի հրամանատարը: — Թող գունդն իր այդ անունը վրայից ջնջի հաղթական պատերազմով:

* * *

Մի ժամ հետո Հայկական հինգերորդ հետևակային գունդը մարտական կարգով, գումարտակ առ գումարտակ, վաշտ-վաշտ, տվելի փոքր միավորներով կանգնած էր Վաղարշապատի դաշտում: Թիկունքում էջմիածինն էր, Հայոց երկրի ու հայոց հավատի մեծագույն սրբարանը: Այնտեղ, մայիսյան ետիկեսօրյա պղծապրդուն երկինք միտված զմբեթներով երևում էին Մայր տաճարը, Գայանեի ու Հովսեփի վանքերը: Թիկունքում նրանք

էին, որ հայ ղինվորներին հայացքներին դեմ առնելով՝ պատճառում էին սրբազան, անբաժանելի սարսուռ: Գնդի հայացքի դեմ Արարատն էր, Հայոց երկրի, Հայոց սուրբ տան գմբեթը, ամենավեհն ու ամենափառահերը: Մաքուր օդը, մայր մտնող արևի սփռած ծիրանագույն մուժը և տրամադիր սրտերն այնպես մոտեցրել էին լեռը, որ կարելի էր շշուշոյով էլ խոսել հետը: Հավանաբար, կազմակերպիչների մտքում եղել էր այս տեսարանը. գնդի ղրոշը կանգնեցրել էին մի բլրակի վրա, և գնդի շարքերից այնպես էր երևում, թե այն ծածանվում է Արարատի զազաթին:

Գնդի հրամանատար Պողոսեկ Փիրումյանը, կանգնած հուշումնաժողի շարքերի առաջ, պողպատածայն գոչեց.

— Հայկական Հինգերորդ հետևակային գունդ, զգա՛ւա՛ւա՛ստ, — և գետինը դողացնելով գնաց դեպի ճակատի հրամանատարը: Նա առաջին անգամ պիտի զեկուցեր տոհմակցին՝ իբրև իր պետին, և մոտեցավ, անսովոր ուրախությունից փոքր-ինչ զողացող ձայնով զեկուցեց.

— Ռազմաճակատի պարոն հրամանատար, պատիվ ունեմ զեկուցելու, որ Հայկական հետևակային Հինգերորդ գունդը պատրաստ է ձեր հրամանին:

Դանիելեկը սիրահարվածի պես դիտում էր գնդի հաղթահասակ, ամրակուռ հրամանատարի շարժումները, կեցվածքը, լսում էր զնգուն ու երգեցիկ ձայնը և մտածում, թե ինչպե՞ս ամեն ինչ կատարյալ է իր հարադատի մեջ:

Եվ այս մտորումի պատճառով պատասխանն ուշացնում էր ճակատի հրամանատարը հանկարծ ուշքի եկավ և, առաջին պահասելիքը մոռացած, գոչեց.

— Ողջո՛ւյն Հայկական Հինգերորդ հետևակային գնդի ղինվորներին ու սպաներին:

— Ողջո՛ւ-ո՛ւյն, — ի պատասխան որոտաց գունդը: — Ո՛ղջո՛ւ-ո՛ւյն: — Իսկ մի երկվայրկյան հետո. — Ո՛ւռ-ռա՛ մեր ճակատի հրամանատարին, ո՛ւռ-ռա՛:

Գարեգին եպիսկոպոսի ականջները կանչեցին: Զավեն Բաբայանը ծանրամարմին մոտեցավ նրան, ականջին շնչաց.

— Ի՛նչ քաջ տղերք կան այս Հինգերորդ գնդում: Սրբած թրեր են, հա՛:

— Թշնամու աչքը դուրս գա, — արձագանքեց սրբազանը՝ մյուս ականջը ռազմաճակատի հրամանատարի ձայնին:

Դանիելեկի Փիրումյանը բլրակի վրա կանգնած՝ խոսում էր ռազմաճակատի ղրավյան և հայկական զորքի խնդրի մասին՝ նա աղպես էլ ասաց.

— Հայկական զորքի խնդիրը, որ մեկն է, միա-միանակ, սուրբ ու անկասելի. մենք պետք է հաղթենք: Մենք պետք է հաղթենք մեր թշնամուն: Մենք պետք է հաղթենք թուրքին: Հասկանո՞ւմ եք, մենք պետք է հաղթենք...

Վերջին բառերն ասելիս կարծես աչքերից կրակ էր թափվում: Իրեն էլ թվում էր, թե ահա ուր որ է, խոսքերի հետ ինքը պիտի թևածի ղինվորական այդ հպարտ շարքերի վրա, դառնա նրանց եղին, կամքը, նրանց վճռականությունը: Ուշքի եկավ գնդի միահամուռ ու միասնական պատասխանից.

— Մենք անպայման կհաղթենք թուրքին:

Երբ խոսքը տվին էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ-տնօրեն, անվանի հայագետ, սրբազան Գարեգին Հովսեփյանին, նա՝ սևազգեստ, առաջին հայացքից խեղճ կանգնած բլրակի վրա, կարծես բան էլ չուներ ասելու:

— Իմ հայրենակիցներ, շատ սիրելի, պաշտելի Արցախ աշխարհի քաջ զավակներ: Այն բառերը, որ դրին իմ անվան կողքին, այս րոպեին կապ չունեն ինձ հետ: Հիմա ես ձեզանից մեկն եմ, օրհասի առաջ կանգնած հայրենիքի ղինվորը: Ես էլ ձեզ պես եկել եմ պատերազմի դաշտ և ինձ համար չկա ո՛չ նահանջ, ո՛չ վերադարձ, քանի Արարատյան երկրում թուրք ասկյարն է քայլում, քանի մեր ազգի ու հայրենիքի վրայից վերացած չէ մահացու վտանգը: Ես ինձ համարում եմ մահապարտ մեկը, որը միայն հաղթական պատերազմում կարող է ետ նվաճել իր կյանքը, իր ապրելու իրավունքը: Ես չեմ կարծում, թե ձեր շարքերում կգտնվի մեկը, որ ուրիշ տեսակ մտածի: Ուրեմն, դուք է՛լ մահապարտներ եք, թանկագին հայրենակիցներ, և մահապարտների դուռը է այս Հայկական-ղարաբաղյան Հինգերորդը, որ հայրենիքի փրկության համար պիտի կռվի մինչև վերջին շունչը, մինչև հաղթանակը... Մի մոռանաք, որ մեր թիկունքում էջմիածինն ու Սրեանն են մնացել, մնացել է մեր հայրենիքի սիրտը: Այնտեղ ազգի վերջին բեկորներն են հավաքվել և սպասում են մեր հաղթական խոսքին, որը լինելու է հայոց երկրի փրկության մասին...

Պողոսեկ Փիրումյանն այդ վայրկյանին մի փոքր առաջ

շարժվեց և մայր մտնող արևից նրա լայնշի կուրծքը հուրհրաց ուղմական պատվանշանների ցուլքերով։ Գունդը մի հայացք դարձած նկատեց իր հրամանատարի շարժումը և սպասում էր նրա խոսքին, երբ շարքերի վրա փովեց նրա զննգուն ձայնը.

— Կեցցե՛ հայոց Մահապարտների գունդը:

— Կե՛ց-ցե՛,— թնդաց գնդի միահամուռ արձագանքը,— կե՛ց-ցե՛:

Վերստին լուռթյուն տիրեց դաշտում, և սրբազանը, ոգևորված գնդի խանդավառ արձագանքով, շարունակեց.

— Հիշենք, որ մեր նախնիները երբեք էլ թշնամուն չեն զիջել իրենց հպարտ լեռնաստանը: Մեր Քիրսն ու Մուսլը, Գիզափայտն ու Լուսավորչի սարը մեզ համար չպետք է ամաչեն հայր Արարատի առաջ, որը մեզ հետ է, մեր աչքերի առաջ ու մեր սրտում և պետք է տեսնի թշնամու տապալումը մեր անկոտորելի ուժից...

Ապա ոսկեհուռ լանջախաչը բարձրացրած գնդի առաջ՝ պահպանիչ կարդաց սրբազանը:

Հետո գնդապետը հրամայեց, որ գունդը երգումի պատրաստվի:

Բոլորը միանգամից մեկ ոտքով ծնկի իջան, զենքերը ձախ ձեռքերով բռնած, աչերը կրծքներին, հայացքները գնդի դրոշին, որ այդ պահին ասես Արարատի գագաթին էր ծածանվում թեթև հովից: Նրանք վերացած, ոգեղինացած սպասում էին ամենակարևորին: Եվ այդ ամենակարևորը չուշացավ: Գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը որ, ականջը ճակատի հրամանատարի ձայնին, լուռ գլխով էր անում, հանկարծ պոկվեց տեղից, շքերթի քայլով մոտեցավ գնդի դրոշին, նրա առաջ ծնկի իջավ: Նրա կրակված աչքերի դեմ դրոշն էր այդ, հայոց սուրբ լեռն Արարատ և հայրենի երկրի կորսված հեռաստանները: Զախ ձեռքով արծաթապատ թուրը կողքի բռնած, աջով դրոշի փեշը՝ հրամանատարը գնդի անունից երգվեց բարձրաձայն:

— Մենք՝ Հայկական Հինգերորդ հետևակային գնդի բոլոր զինվորներս ու սպաներս, գիտակցում ենք, որ հայ ազգի ու հայոց հայրենիքի վրա կախված է մահվան վտանգը: Այս օրերին, երբ մեր դարավոր թշնամի թուրքը, մեր ժողովրդի կեսը ոչնչացնելուց հետո, շարժվում է նաև մյուս կեսը բնաջնջելու, մենք ուրիշ ելք չունենք, քան այս պահից կոչված մահապարտներ՝ երգվենք մեր գնդի դրոշի առաջ, մեր ազգի ու հայրենիքի առաջ,

որ կկոկենք մինչև վերջ և կհաղթենք թշնամուն: Թող մեզ ստոր դասալիք ու դավաճան կոչեն, թող դարերի ու գալիք սերունդների անեծքով ծածկվեն մեր անունները, եթե դրժենք այս երգումը: Միայն հաղթանակը մեր վրայից կջնջի մահապարտ անունը: Հաղթանակ՝ կամ մահ: Հաղթանակ, միայն հաղթանակ:— Ապա դրոշի փեշը սեղմելով շուրթերին, աչքերը փակ խոնարհվեց Արարատի առաջ, ոտքի ելավ, շրջվեց դեպի գունդը, շարունակեց երգումը և երգվեցրեց.— Հաղթանակ, միայն հաղթանակ:

— Հաղթանակ, միայն հաղթանակ,— թնդաց, որոտաց գունդը, որի վերջին զինվորն անգամ այդ վայրկյանին իրեն զգում էր հզոր ու ամենակարող:

— Երգվո՛ւմ ենք,— նորից գնդաց գնդապետի ձայնը:

— Երգվո՛ւմ ենք, երգվո՛ւմ ենք, երգվո՛ւմ ենք,— ճարճատեց գունդը միահամուռ, միակամ ու միասիրտ, և նրա ձայնն այլք սալով տարածվեց Արարատյան դաշտում, երևի արձագանքեց Արարատի կրծքի խորխորատներում:

* * *

Մայիսյան օրվանից ղեռ մի քանի ժամ կար, և Գարեգին եպիսկոպոսը մտածեց, թե կարող է մի զորաջոկատ ևս այցելել: Երբ իր այդ ցանկությունը հայտնեց, ճակատի հրամանատարը նրան խորհուրդ տվեց գնալ գնդապետ Պերեկրյոստովի մոտ, իսկ Պողոսբեկին էլ խնդրեց մի հուսալի ուղեկից ղենլ հետը:

— Զավեն եպիսկոպոսն էջմիածին պիտի գնա,— անհանգըստացավ սրբազանը,— կհոգա՞ք նրա մասին:

— Հանգիստ եղեք,— մտերմորեն ժպտաց Գանիելբեկը.— Զավեն եպիսկոպոսն օտար տեղ չէ:

Վերջին երկու օրերին սրբազանը ոգեշունչ ու հոգեպարար խոսքեր շատ էր ասել տարբեր վաշտերում ու գումարտակներում, աշխարհազորայինների խմբերում, պարենի բեռներով եկածների հետ զրուցելիս: Մի տեղ ելույթ էր ունենում, արժանանում իր սնկնզիբների երախտագիտության ու սիրո խոսքերին, հետո պրանց ուղեկցությամբ մյուս խմբի մոտ էր գնում: Ուղեկիցներն այնտեղ էլ էին ոտ կախ տալիս, լսում և այստեղի ելույթի խոս-

քերից մի ուրիշ տեսակ հիացած ու զմայլված, դժգոհում էին.

— Այ սրբազան, բա ինչի՞ էս խոսքերից մերոնց էլ չասացիր:

— Օրհնյա՛լ, իսկ ձերոնց մոտ բերանս պարա՛պ էր:

— Չէ՛, սրբազան, մեզ մոտ էլ լավ-լավ բաներ էիր ասում: Բայց էստեղ ասածներդ ուրիշ են, է՛:

— Է՛, քե մատաղ, էդ ուրիշ բաներն էստեղ գալու ճանապարհին էի գտել, հո ինձից չէի ասում,— մանրիկ բարի աչքերը կկոցած՝ կատակում էր սրբազանը:— Ա՛յ, հաջորդ խմբի հետ էլ պիտի խոսեմ էն բաներից, որ գտնելու եմ իրենց ճանապարհին: Կարևորն այն է, որ սրտի խոսք ասես: Սրտից ելած խոսքը լավ է գտնում ուրիշի սրտի ճանապարհը:

Եվ այսպես նա ամեն տեղ սրտի խոսք էր ասում, մարտիկ-ների սրտեր էր հուզում: Մարդիկ ամենուրեք շնորհակալություն քննադատում նոր օրերի այդ Ոսկեբերանին, ինչպես նրան իր շնորհակալության խոսքում կնքեց Թիֆլիսից եկած ղարաբաղ-ցիների ջոկատի հրամանատարը՝ գնդապետ Շահնազարյանը, որի համար սրբազանի ճառը ճարտասանության վերին օրինակ էր, և ինքը պիտի հիշեր երկար ու երկար ժամանակ, եթե աստված տար, որ ողջ-առողջ ելներ այդ պատերազմից:

Երեկոյան դեմ սրբազանը հասավ Արաքսի ափը, ուր երկաթ-գծի գույգ եղբերին նստոտած իրեն էին սպասում ճակատի ծայր ձախթևայինները՝ մի խայտարղետ «լսարան»: Այնտեղ էր գնդապետ Պերեկրյոստովը, որ հայտնեց, թե ճակատի հրամանատարն արդեն ռադիոյով տեղեկացրել էր, և իրենք սպասում էին սրբազանին:

Ռուս գնդապետի առաջ հավաքված էին պարտիզանները, նորակ կամավորները, Թիֆլիսից ու Երևանից հենց այդօր ժամանած ևսուցիչներ ու գիմնաղիստներ, որոնք խառնվել էին ռուս ազնվան զորամասերի մնացորդներից կազմված գումարտակին, սակայն դեռ չէին ձուլվել նրան, որովհետև քաղաքացիական զանազան հագուստների մեջ էին և կարգապահության տեսակետից էլ նման էին կապտակոհակ գետին խառնված պղտոր ջրի, որ չլրիպեց սրբազանի սուր աչքից:

Գնդապետ Պերեկրյոստովը, բարձրահասակ, լայնաթիկունք ու շիկամազ մի տղամարդ, որ սրբազանի հին ծանոթներից էր, հրան ընդառաջ գնաց և, պնդենոտ դեմքին սրտաբուխ ժպիտ, դժամվորեց ու անուշ խոսքերով տարավ, ներկայացրեց իր ջո-

կատին: Երբ ժպտում էր, աչքերի տեղ երկու նեղ գծեր էին դուրսնում շեկ հոնքերի տակ, լրջանալիս երևում էին աչքերի սպիտակուցների պնդենները:

Գարեգին եպիսկոպոսն անհարմար վիճակի մեջ էր: Այդ իսկույն հասկացավ գնդապետը և նրան խնդրեց ուշադրություն դարձնել, որ զորամասում ռուս և այլ ազգությունների զինվորներ ու հրամանատարներ էլ կան:

— Նրանց համար ձեր խոսքը թարգմանելու են իրենց հայրենիները,— ասաց:— Ծն այնպես եմ նստեցրել, որ հասկանալու համար ոչ մի դժվարություն չլինի:

Սրբազանը շույված էր գնդապետի նրբանկատությունից և քաղցրությամբ գլխով արեց ու վայրկենապես մտքում գծեց մտավոր պատկերն այն զրույցի, որ պատշաճ կլինի ոչ միայն խայտաբղետ, այլև բազմազգի իր ունկնդիրներին:

— Տեսնո՞ւմ եք, իմ սիրելի ազգակիցներ, այսօր ձեզ հետ ուսուսի նստած են և վաղն էլ թուրքի դեմ կռվի պիտի դուրս գան մեր այլազգի բարեկամները, որոնց մեջ ես տեսնում եմ շատ ռուսներ:— Սրբազանն այսպես սկսեց իր զրույցը, որ հիմնականում ծավալվելու էր հայ և ռուս ժողովուրդների հին ու նոր փոխհարաբերությունների շուրջը:— Պարոն գնդապետն ասաց՝ վնաս չունի, որ ես մեր լեզվով պիտի խոսեմ, թարգմանիչներ կան, որոնք իմ խոսքերը պիտի հասկացնեն ռուս բարեկամներին: Բայց ես շատ կուզենայի իմ հատուկ շնորհակալությունը հայտնել իրենց իսկ լեզվով, առանց թարգմանիչների:

— Ասկանալի է, շատ ասկանալի է, սրբազան,— բարեկիրթ ասաց գնդապետ Պերեկրյոստովը, որ շուրջ շորս տարի ծառայելով Հայաստանի տարբեր նահանգներում տեղակայված զորամասերի հետ, լրիվ հասկանում էր հայերենը և ամեն կերպ ջանում էր խոսել:— Մենկ միասին կրվում ենկ և միասին էլ պիտի ախտենք տշնամուն:

— Աստված տա, սիրելի գնդապետ, աստված տա,— ունկնդիրներն աղմկեցին, և սրբազանը հասկացավ, որ պատճառը զրնգապետ Պերեկրյոստովի հայերենն է. երևի շատերի համար անսպասելի էր այդ ռիթ, ռուսից էլ ռուս զորականի հայերենը: Աղմկում էին զարմացողները, իրար հրմշտում: Գնդապետը տեղից վեր կացավ և, ձգված, գոտին ուղղելով, պնդենոտ, բարի դեմքն այս ու այն կողմ դարձնելով ասաց.

— Ուշագրուտ՝ն, զինվորներ, ուշագրուտ՝ն...

Հինվորները միահամուռ ծափահարեցին: Գնդապետը ժպտալով ձեռքը թափ տվեց, նստեց: Սրբազանին ուրախացրեց ինքնաբուխ այս տեսարանը, և աչք բարձրացրեց: Սև թևեր բացվեց կողքի վրա, և դրանից նա երևաց արծվի պես, որ պատրաստվում է թռիչքի:

— Հայրենիք՝ զինվորներ, քաջեր,— նրա ձայնն այժմ սուր հնչեց և ասես մեկն կտրեց աղմուկը:— Ես տեսնում եմ, որ դուք սիրում եք ձեր ռուս հրամանատարին: Պարոն Պերեկրյոստովի անունը հայտնի է Տասնհինգից, երբ նա, ռուսական բանակի զորամասերից մեկի զուգն անցած, մասնակցում էր Վասպուրականի ազատագրական մարտերին: Փա՛ռք նրան, որ այսօր էլ, երբ իր հայրենիքը պատառուտվում է երեկվա դաշնակիցների հարվածներից ու տնաբույս ապիկարների դավաճանությունից, ինքը մեղ հետ է, կռվում է մեր դարավոր թշնամու դեմ: Ի՛ր և մե՛ր թշնամու դեմ...

— Փա՛ռք գնդապետ Պերեկրյոստովին,— տեղից կտրուկ բարձրանալով գոչեց երիտասարդ մի պորուչիկ:

— Փա՛ռք և պատի՛վ,— նրան արձագանքեցին բոլոր նստածները:

Սրբազանը նորից թեք բարձրացրեց զոհունակությամբ, և նստածների շարքերի վրա տարածվեց այնպիսի լուսթյուն, որ լավում էին մոտիկ թփերի վրա երգող թռչունների ձայները, թիկունքում ինչ-որ տեղ ետ ու առաջ անող շողքաբաշի հեռոց:

— Ես իդուր չասացի՝ «ի՛ր և մե՛ր թշնամու դեմ»,— շարունակեց սրբազանը:— Առաջին անգամ չէ, որ մենք միասին ենք ճակատում մեր ընդհանուր թշնամիների դեմ, որ թուրք նվաճողներն են: Հազար տարի սրանից առաջ հայ և ռուս զորքերը միասին ճակատ էին տալիս այսօրվա թուրքերի նախահարց՝ սեղջուկ թուրքերի դեմ՝ Մանազկերտի մոտերքից մինչև ձորոխի հովիտը: Եվ այն օրերից սկսած՝ արևելքից եկած մեր բոլոր թշնամիները պատուհասել են նաև ռուսաց երկիրը: Երբ որ ռուսներն իրենց Կուլիկովյան դաշտում ջարդեցին թաթար-մոնղոլներին, այդ նշան էր, թե Հայաստանում ավեր ու մահ սպիռող նրանց ցեղակիցների մեջքը կտրեցին: Դրա համար էլ դեռ վաղմիջնադարյան օրերից հայը հուսավառ հայացքով էր նայում դեպի հյուսիսի մեծազոր ազգը: Դրա համար էլ միջնադարյան հայ

տաղասացը հավատում էր, որ մեր երկրի թալկացած տունը հյուսիսի հովից պիտի կենդանանա: Դրա համար էլ վերջին դարերի մեր ամենահեռատես ու ամենախմաստուն գործիչներից մեկը՝ Իսրայել Օրի իշխանը, եվրոպական բոլոր մեծ ու հզոր տերությունների քիմքերը պտրելուց, նրանց տրամագրություններն ու ցանկություններն ապարդյուն ստուգելուց հետո, եկավ կանգնեց Ռուսական ցար Պետրոս Մեծի արքունիքում և ասաց. մեր բազմաշարշար ազգը կա՛մ այս երկրի օգնությամբ պիտի փրկվի իր հին թշնամիների ճիրաններից, կա՛մ էլ ոչ մի փրկություն չունի: Եվ Օրիի հետ բանակցած Պետրոս Մեծը հասկացել էր նրան, զիտե՛ր, որ հարևանների ասիական բարբարոսությունից քրքրվում է աշխատասեր ու լուսավոր մի ազգ, որ իր հավատակիցն է: Այդ մեծ թագավորը, կաղնեբազուկ իր թևեր բարձրացրած ասել է. «Մենք մեր կայսերական առանձնահատուկ ողորմածությունն ու հովանավորությունն տակ ենք առնում անհավատների լծի տակ տանջվող հայ ազգը...»: Եվ ահա այն ժամանակից ի վեր, ավելի բան երկու հարյուր տարի, եթե մեր ազգի որե՛է հատվածը կարճ կամ երկար խաղաղ ու համեմատական ապահով կյանք է ունեցել, ապա միայն ռուս ազգի ազնիվ ու քաջ զավակների օգնությամբ, եթե մեր թշնամիները ժամանակ առ ժամանակ մեղ հանգիստ են թողել, ապա հյուսիսի մեր բարեկամի ահից: Թող հավերժորեն անխախտ լինի Ռուսաց տերության հզորությունը: Թող կարճ ժամանակում այդ մեծազոր տերությունը վերագտնի իր ապահով խաղաղությունը, որ մենք էլ նրա օգնությամբ հզորացած՝ փրկվենք մեր հին թշնամու վայրագությունից:

— Կեցցե՛ ռուս ազգը, կեցցե՛ մեծ Ռուսաստանը,— ողևորված բացականչեց քիչ առաջ իրեն ցույց տված պորուչիկը, և նրան անմիջապես արձագանքեցին բոլոր նստածները, բացի մի փոքրիկ խմբից, որը հանդիպման կեսից թիկունք էր դարձրել սրբազանին, և դա չէր վրիպել նրա ամենատես աչքից:

Գարեգին եպիսկոպոսը խոսեց նաև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու համար հայ ու ռուս ականավոր մարդկանց գործադրած ջանքերից, նրանց պայծառ հիշատակը վկայակոչեց: Վերհիշեց Աբովյանի երախտագիտության խոսքը ռուսի մասին, որը թուրքի ու ղզլբաշի ստրկությունից ազատել էր հայ

ժողովրդին: Եվ էլի ուրիշ շատ մեծերի հիշեց, որոնց իրատես
հայացքում միշտ էլ փրկարար է Ռուսաստանի գերը... Եվ երբ
զրույցի վերջում ունկնդիրներն սկսեցին իրենց տպավորություն-
ներն արտահայտել լսածի մասին,— հարցեր էին տալիս, պա-
տասխաններ լսում, իսկ առավել գործնական մարդիկ խոստա-
նում էին անաղարտ պահել երկու ազգերի բարեկամությունը,
վաղվա կոչում էլ այնպես խիզախել, որ թշնամու աչքերը չըռ-
վեն,— թիկունքով նստածներից մեկը տեղից վեր կացավ և
հարց տալու իրավունք խնդրեց, Կարճահասակ երիտասարդ էր,
թխադեմ, կարճ ու սրածայր մորուքով:

— Մենք բոլորս բարձր ենք գնահատում ձեր հայագիտական
ուսումնասիրությունները, թանկագին Գարեգին եպիսկոպոս Հով-
սեփյան:— Ներքին հուզմունքը թե խռովքը զսպած՝ այսպես խո-
սեց զինվորականը:— Այսօր էլ վկա եղանք ձեր ճարտասանա-
կան ձիրքի հորդումին:— Սրբազանն արտաբոստ խաղաղ, նույն-
չիսկ զովասանական այս բառերի տակ զսպված դժգոհություն
զգալով՝ պատրաստվեց հարված ընդունելու, և հարվածը չուշա-
ցավ:— Ի՞նչ եք կարծում, հարգարժան եպիսկոպոս, արդյոք շատ
չէ՞ր ձեր խոսքը այդ հովանիի ու հովանավորության մասին...

Խոսողի շուրջը նստած երեք-չորս հոգին, որոնք, երևի իրենց
ընկերոջ պատվին, շուտ էին եկել արդեն, և սրբազանը կարող
էր նրանց երեսներն էլ տեսնել, ցնծության մեջ էին: Նրանց ըն-
կերոջ հարցը շատ էր մերկ, բայց սրբազանը պատասխանելուց
առաջ նրան հարցրեց.

— Չէի՞ք ասի, թե ուղղամական գալուց առաջ ինչո՞վ էիք
զրադվում, հարգարժան զինվորական: Ինձ համար հետաքրքիր
է, թե ո՞ւմ հարցին պատասխանելու պատիվն ունեմ:

Զինվորականը, ոչ առանց հպարտության, անմիջապես պա-
տասխանեց.

— Հայագիտության դասեր ունեի ներսիսյան ճեմարանում,
այժմ էլ, ինչպես տեսնում եք...

Սրբազանը քմծիծաղեց, շոյեց կարճ ու ցանցառ մորուքը:

— Հիմա պաշտոնակցի իրավունքով ես ձեզ մի հարց տամ...
Պաշտոնակցի իրավունքով, թե չէ, ուրիշ ոչ մի պարագայում ես
ինձ իրավունք չէի վերապահի:

— Խնդրեմ, խնդրեմ,— մեծահոգաբար առաջարկեց զինվոր-
ականը:

— Հայագիտության դասերին ձեր ուսանողներն են թիկունք-
ները դնող ձեզ նստում, թե դո՞ւք սովորություն ունեք թիկունքով
լսելու: Տեսնում եմ, որ խոսելիս չեք օգտվում թիկունքի ծառա-
յությունից:

Միծաղեցին զինվորականներից շատերը: Նույնիսկ նրա թիկ-
նակիցները հեգնական ժպիտով նայեցին իրենց ընկերոջը: Եվ
հա, իբր, դարձյալ իր մեծահոգության բարձունքից, զիջեց.

— Ես դրա համար կարող եմ ներողություն խնդրել՝ սպա-
սելով, սակայն, հարցիս պատասխանին:

Սրբազանը, որքան էլ բարեկիրթ մարդ, դժվարությամբ էր
իրեն զսպում, որպեսզի կոպտորեն չվիրավորի այդ «հայագի-
տության դասեր ունեցողին»: Նա շատ էր ցավում, որ տեսարա-
նին ականատես և ունկնդիր են վաղվա ճակատամարտին պատ-
րաստվողները: Ինքը եկել էր նրանց ոգին բարձրացնելու, սա-
կայն, ահա, նրանց մտքերը պղտորվում են այս տհաճ հարց ու
պատասխանով:

— Բայց ինձ թվաց, թե ձեր հարցի պատասխանը կար ար-
դեն իմ տված հարցի մեջ: Այսինքն՝ երբ թիկունքով ես լսում,
երևի ամենակարճ խոսքը թվա երկար և ամենաճշմարիտ խոսքը՝
հիմարություն: Բայց անկախ այս հանգամանքից, ես կարող եմ
օգնել, որ դուք ավելի պարզ արտահայտեք ձեր միտքը: Համա-
ձայն եք: Հա՛, փառք ասածո, դե՛, խնդրեմ, ասացեք՝ ինչ որ
մտածում եք:

— Այսինքն՝ ես ի՞նչ եմ մտածում, սրբազան,— իրարով ան-
ցած ու Գարեգին Հովսեփյանի այս մարտահրավերից զլուխը
կողքրած խոսեց զորականը: Սակայն նահանջելու տեղ չունեի և
միտքը բացատրեց.— Այդքան որ հովանի ու հովանավորություն
եք կանչում, որքա՞ն ճշմարիտ է, և, հատկապես, դա որքա՞ն
կարող է բարձրացնել հայ զինվորի մարտական ոգին: Չէ՞ որ
մենք ունենք պայքարի վերջնական նպատակ, որ է՝ ազատ ու
անկախ Հայաստանը: Ո՛չ մի պետության ու ո՛չ մի ժողովրդի
կողմից չպարտադրված փոխհարաբերություններով...

— Ա՛հ-հա՛,— զորականի խոսքի վրա առաջացած աղմուկը
լուեցնելու համար սրբազանը թեև բարձրացրեց:— Ուրեմն, ուզում
եք անկախ-ազատ Հայաստան: Բոլորի՞ց անկախ, ամեն ինչից
ազատ: Ծիշտը որ խոստովանեմ, ինքս էլ եմ ուզում: Երևի չի
լինի խելքը գլխին որևէ հայ, որ չերազի այդպիսի Հայաստան:

— Բա էլ ինչո՞ւմն է բանը:

— Բանն ամենակարևոր հարցի մեջ է. թե որտե՞ղ պիտի դնենք և ինչպե՞ս պիտի պահենք այդ անկախ, ազատ Հայաստանը:

— Է՛, որտե՞ղ պիտի դնենք, Գարեգին եպիսկոպոս, երեք հազար տարի է, նա իր տեղն ունի:

— Երեք հազար տարի չէ, շատ ավելի է, բարեկամ: Հայ ժողովուրդը ոչ մի տեղից էլ չի եկել երեք հազար տարի առաջ: Նա ծնվել ու ազգ է դարձել իր հայրենիքում, որ կոչվում է Հայկական բարձրավանդակ: Բայց նրա ամբողջ կյանքը, նրա ամբողջ գրավոր պատմությունը և մանավանդ վերջին դարերը մեզ սովորեցրել են մի դառը ճշմարտություն, որ ե՛ս չպետք է ձեռք բացատրեմ, եթե դուք իսկապես հայագիտության դասեր եք տալիս: Հասկանալի՞ է: Եթե դուք ձեր ազատ ու անկախ Հայաստանն իր տեղում եք պահում, բա որտե՞ղ եք տեղավորելու Թուրքիան, որը թշնամին է ո՛չ միայն քո անկախ պետության, այլև քո ազգի ֆիզիկական գոյության: Որտե՞ղ եք տեղավորելու մենչևիկներին ու մուսավաթին, որոնք մեր հողերի լավագույնը ծախել տակներն են դրել, աչքներն էլ տնկել մնացածի վրա:

— Մենք ուզում ենք...

— Դուք ինքներդ է՛լ չգիտեք, թե ի՞նչ եք ուզում,— վրդու՞ված՝ նրան ընդհատեց սրբազանը:— Եվ, վերջապես, դուք ո՞վ եք, որ այդպես միայն ուզում եք: Զի՞ լինի վեր կենաք, ձեր ուղածը նվաճեք...

Գնդապետ Պերեկրյուստովը տեղից վեր կացավ և սրբազանից ներողություն խնդրելով, զորականին առաջարկեց նստել: Այա իր շիտակ հասակով ձգվեց զորամասի առաջ, խոսեց.

— Կարծում եմ, մենք մեր խորին շնորհակալությունը պիտի հայտնենք թանկագին Գարեգին եպիսկոպոսին իր բովանդակալից, խոր ու իմաստուն զրույցի համար,— ասաց նա:— Ինչ վերաբերում է զրույցի վերջնամասին, այստեղ էլ հույսներս կդնենք մեր թանկագին սրբազանի մեծահոգության վրա:

Գնդապետը շրջվեց, կռացավ դեպի սրբազանը և, նրա աջն իր հակադեպ թաթի մեջ առնելով, շերմորեն թափ տվեց.

— Կներե՞ք, սրբազան, երեի ձեզ վերավորելու նպատակ չունեի երիտասարդը,— անկեղծ ցավակցությամբ, ցածրաձայն խոսեց նրա հետ:— Կամավորները քիչ ավելի ազատ են պահում

իրենց: Կանոնավոր բանակում զինվորն իր շրջանակներից դուրս գալու իրավունք չի ունենում:

Սրբազանն զգացված էր նրա խոսքերից և ինքն էլ նրա համար ցածրաձայն պատասխանեց.

— Երբ մեկը զենք է վերցրել, պետք է որոշակի իմանա, թե ինչի՞ համար է կոչվում:

* * *

Ճանապարհին սովորաբար նա մտքով հաջորդ զորամասի հետ էր լինում. մտմտում էր այն խոսքը, որ այնտեղ պիտի ասեր, փորձում էր իրար բերել տպավորությունները նախորդ հանդիպումներից: Հաճախ այս նախորդները ևս բավականին նյութ էին տալիս հաջորդ ելույթի համար... Սակայն այնօր նա չէր կարողանում կտրվել «հայագիտության դասեր ունեցողի» միջադեպից: Ի՞նչ էր աչք խթնում իր հայագիտությունը: Այդ ի՞նչ հայագետ է, որ տարրական իրատեսություն չունի և չի կարողանում պարզել, թե այս ժողովուրդն ի՞նչ շրջապատի մեջ է գտնվում, ինչպե՞ս կարող է ապրել, և նրան հրում է ինքնասպանության: Այո՛, եթե Թուրքի, մուսավաթի ու մենչևիկի հարեանության պայմաններում մեր ուժասպառ ազգը մեկուսացնում են իր միակ բարեկամից ու հզոր հովանավորից, հանձնում այդ երգվյալ թշնամիների ողորմածությունը, դա նրա կործանումն է ու մահը: Մարդիկ չե՞ն տեսնում, չե՞ն զգում այսքանը: Քանի՞ ամիս է, Թուրքիայի տերերը պահանջում են, որ Կովկասը մեկուսանա, անջատվի Ռուսաստանից, որպեսզի իրենք հեշտությամբ կլանեն այդ մեկուսացած ու անպաշտպան կովկասցիներին: Մի՞թե հենց դա՞ նրանց ոչինչ չի ասում: Թուրքը շա՞տ է ցավում Կովկասի անկախության համար: Ինչպե՞ս չէ, հենց դիշեր-ցերեկ նրանց անկախ ու ազատ զարգացումն է երազում, այդ պատճառով է, որ արևախում զորքը քաշած եկել է՝ իր ճանապարհին ավեր ու մահ սպնեւորվ:

Կամ այն մյուսները: Երեկ չէ մյուս օրը Սեյմի ժողովում Գեգեչկորին վեր է կացել ու հրապարակել մուսավաթական կառավարության զինվորական կոմիսար Զեյնալ Սուլթանովի հեռախոսազրույցը Թիֆլիսում գտնվող լեռնականների ներկայա-

ցուցչի հետ՝ Սուլթանովն ասել է՝ թող լեռնական մուսուլմանները զինվեն ու նախապատրաստվեն։ Իրենց նոր իշխանությունները շուտով Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վրայով կկապվի Անատոլիայի հետ, և նրանից հետո Կովկասում միայն կլինի մուսուլմանական տիրապետություն։ Պատահական է, որ թուրքացած քուրդ Սուլթանովը, Անդրկովկասում, իբր թե, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու նպատակով բնավորված անգլիական միսիային կաշառելով, իր եղբորը՝ բժիշկ Խոսրովրեկ Սուլթանովին, նշանակել է տվել Ղարաբաղի տեր ու տնօրեն։ Իսկ այդ բժիշկ-հայրերն էլ կաշառվածների օժանդակությամբ փորձում է ձեռք ձգել նաև Զանգեզուրն ու Կասպանը։

Գեգեչկորին ինքը քիչ սադրանքներ է կատարում Հայաստանի ու հայությունից հանդեպ, ահա թուրքի ճակատը լքած մենչևիկյան զորքերը կանգնել են Լոռու և Բորչալուի դեմ ու այս կողմից էլ նրանք են պատրաստվում հռչակելու հայ ժողովրդի բզկտված մարմինը։

Իսկ մեր իմաստուններն ազգի գլուխն են լցնում անկախ ու ազատ Հայաստանի թմբիրը։ Չե՛ն ուզում ոչ մի տերություն կամ ժողովրդի կողմից պարտադրված փոխհարաբերություններ։

Բայց որքան հայտնի է, կամ ինչպես պետք է ենթադրել, կուսակցություններն ազգի ցավից են ծնվում, որպեսզի դարմանեն այդ ցավը։ Ինչպե՞ս է պատահում, որ նրանք մոռանում են իրենց դերը։ Թե՞ կարծում են՝ ցավը պետք է վերացնել ցավատիրոջ հետ միասին։ Հիմա մեր ազգի առաջ կանգնած մի անհետաձգելի խնդիր կա՝ կասեցնել թուրքի առաջխաղացումը, փրկել Հայաստանի սիրտը, որպեսզի նա ապրի։ Հետո արդեն անհրաժեշտ կլինի ապահովել այն հովանավորությունը, որի առկայությամբ թուրքն այլևս չի համարձակվի մեզ վրա գալ, և Կովկասում վերջ կտրվի ազգամիջյան խժոժություններին։

Այսպես նա մտածում էր իր համար՝ երկար ժամանակ մոռացած ուղեկցի գոյությունը։ Իսկ այդ ուղեկիցը խոնարհ, խելոք, սակավախոս մարդ էր՝ նշանակված գնդապետ Պողոսյանի փրկությանի կողմից։

Մի օր էլ սրբազանին ուղեկցեց Գանիելբեկի ավագ որդին՝ պողպորուչիկ Միքայել փրկությանը։ Հաջորդ օրը նա կարևոր գործունեք զորամասի շտաբում։ Հոր հետ պետք է ճակատամարտի քարտեզը դժեր, մնաց այնտեղ, և սրբազանն ստիպված եղավ

ըրբագայել միայնակ, մեկ-մեկ էլ հոգևորական պաշտոնակիցների հետ։ Զավեն եպիսկոպոսի հետ զորամասից-զորամաս էին գնում հին աշուղների պես, մեկը մյուսի թևը բռնած։ Մարմնեղ Զավենը ծանր էր շարժվում և հաճախ էր խնդրում, որ Գարեգին սրբազանը ոտը մի քիչ կախ զցի։ Գարեգինը կանգնում էր, ժրպտալով խոսում։

— Աչքերդ խփի՛ր, փեշս բռնի՛ր։ Ես էլ կձևացնեմ, թե քո աշուղ եմ ման ածում։

— Տեսե՛՛ր ես՝ այդ քոտերը ոնց էլ դիպուկ են գավազան իջեցնում շների վրա։

Գարեգին սրբազանը լավ էր հիշում իրենց պուղերում տաղ ստող զանգեզուրցի աշուղներին։ Երեխա էր, հարցասեր, աշխարհի բոլոր գաղտնիքները բացելու հետամուտ, մի անգամ իրենց բակում երգող աշուղի առաջ կռացավ, փշակ-փշակ աչքերին նայեց և հարցրեց.

— Աշուղ դայի, դու բոլորովի՞նք քոռ ես։

— Հա՛, քե մատաղ, բոլորովին,— դատարկ խոռոչների վրա կուշ եկած կոպերը ճաճալացնելով փորձեց ժպտալ «աշուղ դային»։

— Բա սկի ոչ մի հետ էլ չե՞ս տեսել։

Երեխե «աշուղ դային» հասկացավ, որ հարցվորը շատ է միա՝ միտ, և հետո էլ, պարտավոր էր հավաքվածներին աշխուժացնել Կոտրատված մի ժպիտ խաղացրեց ծաղկատար դեմքին, ասաց.

— Քե մատաղ, ինչի՞ չէ. տարին մի հետ տեսնում եմ։

Քոռ աշուղին ման ածողը լուրջ վայրացած նկատեց.

— Շա՛տ ա,— ասաց,— մի օրվա մեջ էնքան ցավ ու դառնություն կտեսնես, որ սիրտդ կճաքի, և աչքդ նորից կբոռանա։ Հիմա ամեն առավոտ էջմիածնից դուրս գալիս ես երեկոյան իր կացարանը գնալիս երանի էր տալիս այն քոռին, որ «ոչ մի հետ» բան չէր տեսել կյանքում, և սիրտը չպիտի ճաքեր այն ցավերից ու տառապանքներից, որ միայն աչքով տեսնողը կարող է հասկանալ։

Արդեն երեկո էր։ Մի պայծառ կիսալուսին իր կաթնալույսն էր փռել չհնձած արտերի ու արոտների վրա։ Հեռվում հատուկենտ կրակոցների ձայներ էին լսվում։ Մոտիկ եղեգնուտներում միայն մեկ անգամ բղավեց վայրի խոզը և լռեց։ Երեխե նա էլ հասկացավ, որ վտանգավոր ժամանակներ են։

Սրբազանը ձին կանգնեցրեց, ետ նայեց, որ տեսնի՝ ուղեկիցը

հո շի՞ ննջել ձիու վրա: Պողոսբեկն իր հետ ուղարկելիս ասել էր.

— Խոսողին լսող է պետք: Թե որ ռուսի զորամասում ունկընդիր շունենաք, մեր Կարոն բավական է. հազար լսում է, մեկ խոսում:

— Միբայելն էլ շատախոս չէ, գնդապետ,— բարեկամաբար, պատասխանեց սրբազանը:— Խոսում է հա՛տ-հա՛տ: Բայց դրանք ոսկեհատներ են: Աստված շա՛տ պահի:

— Կարոն էլ անարժան բաներ չի ասում,— տեղեկացրեց Պողոսբեկը:— Միայն թե կարողանաք բերնից խոսք քաշել:

— Նկատի կունենամ:

Եվ հիմա բավական տեղ նրա հետ ճանապարհ գնալուց հիշեց գնդապետի երաշխավորությունը, մանավանդ, որ շատ էր ուզում դուրս գալ այն տհաճ միջադեպի տպավորությունից: Իսկ ուղեկից Կարոն, կարծելով, թե սրբազանը բան է ուզում, ձիուն խթանեց և արագ հասավ նրան.

— Հը՛, լսում եմ, սրբազան:

— Հավ ես անում, որ լսում ես, հեր օրհնած: Բա սկի չես ասում, թե որտեղացի՞ ես, ումանցի՞ց:

— Է՛, որ ասացի, պիտի ճանաչե՞ս, սրբազան: Աշտարակի կողմերից եմ:

— Հատուկ ո՞ր գյուղից:

— Նազրվան են ասում, սրբազան, լսած կլինես: Նազրվանցի եմ:

— Հա՛, Ղազարավանցի՞ ես,— ծոր տալով ուղղեց Գարեգին եպիսկոպոսը:

— Ինչ-ի՞նչ:

— Ղազարավան:

— Չէ՛, սրբազան, մեր գեղի անունը Նազրվան է, Նազրվա՛ն:

— Ա՛յ տղա, այդպես եկվոր անլեզուներն են կոչում, նրանք, որ հենց մի գլուխ տեսածն ու լսածը աղավաղում ու այլանդակում են: Ձեր գյուղի իսկական անունը Ղազարավան է, Ղազարավա՛ն: Հասկանո՞ւմ ես: Եվ Ղազարն էլ մեծ մարդ է եղել: Մեզանից, է՛, հազար քանի հարյուր տարի առաջ է ապրել: Գրե՛ղ մարդ էր, պատմիչ: Նրա մարմինը թաղված է ձեր գյուղի եկեղեցում: Այդ պատճառով էլ գյուղը նրա անունով են կոչել:

— Բա դու էդ ո՞րտեղից գիտես, սրբազան, զրբերում գրված է էդ բոլորը:

— Գրված է, որդիս, գրված է:

— Բա ո՞նց է, որ մեր գյուղի տերտերը մեզ չի ասել:

— Ասած կլինի, երեկ դու չես ուշադրություն դարձրել:

— Չէ՛, սրբազան, ասող չի: Որ ասած լիներ, ինձ էլ կհասներ: Ասող չի: Համ էլ նրա խոսքին որ ուշ դնես, ճանապարհդ կծովի:

— Ո՞նց թե:

— Էսօրվա էն մեծախոսի նման է:

— Ո՞ր մեծախոսի:

— Էն, որ մեծ-մեծ բրդում էր ժողովուրդը թուրք-նասրանու ձեռքից կոտորվում է, իսկ ինքը վեր է կացել, թե ես անկախ Հայաստան եմ ուզում:

— Գյուղում ի՞նչ ունես, Կարո:

Սրբազանն ուրախ էր, որ այս հասարակ շինականն էլ ճիշտ է մտածում: Սակայն ցանկություն չունեի վերադառնալու տխուր միջադեպին:

— Գյուղում ի՞նչ ունես, Կարո:

— Է՛, գյուղացին ի՞նչ կունենա, սրբազան. մի քանի տավար ունեմ, դրանից ավել՝ էրեխա: Տանը հարսներն են մնացել, էրեխեքը: Ես ու խնայեմ էստեղ ենք: Չգիտեմ՝ էս բոլորի վերջն է՞լ է լինելու, որ դառնանք մեր գործին...

— Շուտո՞վ, շուտո՞վ,— տխրամած պատասխանեց սրբազանը:

— Է՛, աչքս խաղում է. վախենում եմ՝ թուրքի զնդակը չթողնի, որ էդ օրը տեսնեմ:

— Սիրտդ լե՛ն պահիր, Կարո ջան, այս զորքը, որ ես եմ տեսնում, վաղը թուրքի մոտիժը ջարդելու է: Նախորդ բոլոր պարտությունների, նահանջի ու կորուստների վրեժը պիտի հանի:

— Ախար, էդ պարտությունների ու նահանջների ժամանակ ուրիշ տեսակ էր, է՛, հայր սրբազան: Մեր ավիցներն ուսերեն մեր էին հայհոյում, հայերեն էլ՝ խոր խորի: Մեզ հետ ո՞վ էր էդ իմաստուն զորույցներն անում, որ աչքներիս ազգն է՛լ քաղցրանա, հողն է՛լ էս է, ինձ պցել են պարոն Պողոսբեկի գունդը, ոնց որ դժոխքից դրախտն ընկած լինեմ: Գնդապետ տեղովն էն հասարակ զինվորներին «քե մատաղ» է ասում: Բա ես նրա «քե մատաղի» համար կրա՞կ չեմ դառնա, թափվեմ թուրքի գլխին...

— Գնդում բոլո՞րը քեզ պես են մտածում, Կարո:

— Դե՛, գնդի մասին ի՞նչ ասեմ, սրբազան, քո աչքով տեսար,

քո բերանով էլ կնքեցիր «Մահապարտների գունդ»։ Գնդում մի սրախոս կա, կողքիս էր, ասաց. «Մահապարտներ չենք, է՛, մահատարներ ենք. թուրքին մահ ենք տանելու»։

*
*
*

Երբ երկու Փիրումյանները, մյուս զորագնդերի հրամանատարների հետ որոշում էին գլխավոր հարվածի ուղղությունը, հիշեցին նախանցյալ օրը բռնած լրտես Սեյֆուլլա Ասադուլլանին։

— Նրա հաղորդած տեղեկությունները հաստատվեցին, — հաշորդեց ճակատի հրամանատարը։ — Արամի մարդիկ հայտնաբերել էին ապստամբության բոլոր օջախները Զանգիբասարում։ Այս գործողությունը կատարվել էր գիշերը և հույժ գաղտնի։ Ամբողջ գիշեր խստագույն պահակություն են սահմանել թուրքական գյուղերի շուրջ և բռնել են երկու հոգու, որոնք այդ մասին պետք է լուր տանեին Շեքի փաշային։ Ուրեմն, ո՛չ փաշայի հանձնարարությունն է հասել ապստամբներին, ու այդ մասին ինքը փաշան տեղեկություն չունի, ո՛չ էլ ապստամբների զգուշացումն է հասել փաշային։ Հիմա փաշան հույս ունի, թե Զանգիբասարի գյուղերն ապստամբած սպասում են իր զորքի երեւալուն։ Թուրքական զորքը երկաթգծի ուղղությամբ, որ միակամենակարճ ու անվտանգ ուղին է, պիտի հասնի Զանգիբասար, այնտեղի ապստամբներին էլ իր հետ առած՝ շարժվի Երևանի վրա։

— Դա ամենահավանական տարբերակն է, պարոն հրամանատար, — համաձայնեց Պողոսբեկ Փիրումյանը։ — Ծիշտ է, երկաթգծի ճամբարաբար բաց տարածություն է, ենթակա մեր հարվածներին։ Բայց թուրքը չի կարող մտածել, թե ո՛չ փակ տարածություններն առավել անվտանգ են։ Զանգիբասարը նրանց ամենահուսալի հենակետն է, նախապես, իբր թե, ոտքի հանված, և հիմա նրանք այնտեղ են շտապելու։

Առանց Մահապարտների գնդի անելիքի մանրամասները բացելու, ճակատի հրամանատարը հանձնարարեց, որ մարտական պատրաստության բերվեն հրետանային մարտկոցները։

— Ես առավոտյան կստուգեմ պատրաստությունը, — զգուշացրեց նա։ — Ժամը հինգին-վեցին։ Հասկանալի՞ է։

— Պարզ է, պարոն հրամանատար, — տեղից վեր կենալով՝ զգաստ պատասխանեց հրետանու կապիտան Խոսրոն Իգիթխանյանը՝ վրաստանցի ամրակազմ մի երիտասարդ, որի մարտական կարողությունների մասին արդեն տեղյակ էր ճակատի հրամանատարը։

Մյուս հրամանատարները ևս մարտի պատրաստ լինելու հրաման ստացան։ Այդքա՛ն բան։

Գնդապետ Պերեկրյոստովը մտածեց, որ ճակատի հրամանատարն զգուշանում է գլխավոր հարվածի մանրամասները հրապարակելուց։ «Ծիշտ էլ վարվում է, — եզրակացրեց նա։ — Առաջին անգամն է այս մարդկանց հետ գործողություն ձեռնարկում և այն էլ ամենակարևորը, ինչպե՛ս կարող է բացել բոլոր քարտերը։ Վիրավորակա՞ն է։ Ես անձամբ չեմ վիրավորվում»։ Այս մտքի վրա էր, որ հրամանատարը նրան հարցրեց.

— Պարոն գնդապետ, չե՞ք կարծում, որ ձեր կողմերի կամուրջները մեզ պետք չեն։ Գնդապետ Պերեկրյոստովը հանկարծակիի գալով՝ չգիտեր ի՛նչ պատասխանել։ — Մենք աջափնյակում այլևս ոչինչ չունենք։ Առայժմ այնտեղ փոխադրելու էլ բան չկա։ Այդ կամուրջները կարող են պետք գալ միայն թուրքերին։

— Այո՛, ճիշտ այդպես, պարոն հրամանատար։

— Մենք այդ կամուրջները կոշնյացնենք այսօր և եթ, — կրտրուկ ասաց նա։ — Եվ, կարծում եմ, առայժմ մեկ-երկու վաշտը բավական կլինի, որպեսզի հնարավորություն ունենանք կանխելու այդ կողմերի որևէ գետնանցում։ Արաքսը վարարել է, և ամեն տեղ չէ, որ թուրքերը կհամարձակվեն իրենց նետել գետը։

— Ծիշտ այդպես, պարոն հրամանատար, — գլխի շարժումով պատասխանեց Պերեկրյոստովը։ — Ուղղակի պետք է աշխուրջ լինենք։

— Աշխուրջություն ամենից առաջ, — համաձայնեց Դանիելբեկ Փիրումյանը և կտրուկ հայացքը դարձրեց դեպի կապիտան Երվանդ Մամաջանյանը, որ, անկյունում նստած, ոչնչով չէր մատնում իր ներկայությունը։ — Դո՛ւք ինչ կարծիքի եք, պարոն կապիտան։ Եթե Արաքսի գետնանցումների հսկողությունը դնենք ձեր վաշտի վրա... Կտանք մի վաշտ ևս։ Ավելին չսպասեք։

Երվանդ Մամաջանյանը ոտքի կանգնեց, ձգված ուղղեց գո-

տին՝ բուժ մատենները տակից անցկացնելով և համարձակ պատասխանեց.

— Պատրաստ եմ մարտական առաջադրանքը կատարելու, պարոն հրամանատար:

Գնդապետ Պերեկրյոստովի պեպենոտ դեմքին մի խոր գոհունակություն կար, որ չվրիպեց ճակատի հրամանատարի աչքից: Ի՞նչ է մտածում այս փորձված ու խելոք ռուսը, — անցավ Դանիելբեկ Փիրումյանի մտքով: — Դեմքն այնպիսին է, կարծես ժպտում է միշտ. ներքին բարոյությունից է, թե՞ անհոգությունից: Սրանք մարդկային հակոտնյա հատկանիշներ են, որ հաճախ են շփոթվում:

— Առաջարկություններ չկա՞ն, — ընդհանուր հարց տվեց Փիրումյանը և անմիջապես էլ հայացքը հռոց Պերեկրյոստովի վրա: — Պարոն գնդապետ:

Գնդապետի դեմքի ժպիտն ավելի ընդգծվեց:

— Կարծում եմ՝ սկզբի համար ամեն ինչ լավ է: Աստված տա՝ մեր ուզածը կատարվի, — խոսեց Պերեկրյոստովը: — Եթե գալո՞ւ եք մեզ մոտ, ասացիր, որ հրետանու մարտկոցներն եք այցելելու վաղ առավոտյան:

— Այո՛, կապիտան Իգիթյանյանի մարտկոցը ձեր զորամասի մոտ է: Ուրեմն, տեղում կհանդիպենք:

* * *

Թուրքիկ խորհրդակցությունից հետո ճակատի հրամանատարն անցավ շտաբի ռադիոկետը և փորձեց կապվել Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Սիրիկյանի հետ:

Ռադիոկապն ստեղծել էր կապիտան Ալեքսանդր Շենուրը՝ Փիրումյանի կազմակերպած նոր շտաբի պետը: Ռուսական բանակի այդ հին սպան, ծագումով գերմանացի, շտաբի ղեկավարությունն ստանձնելուն պես իր հետ բերած ռադիոսարքը կարգի գցեց և նորաստեղծ ճակատի հրամանատարին հպարտությամբ գեկուցեց.

— Ռադիոկապը պատրաստ է, կարող եք օգտվել:

Սակայն այդ ռադիոսարքի առաջին իսկ ծառայությունն այն եղավ, որ իրեն՝ շտաբի պետ Շենուրին, կարգադրեցին անմիջա-

պես ճանապարհվել Երևան՝ խորհրդակցության, և չմոռաց՝ ն հաղորդել, որ դա գեներալ Սիրիկյանի կարգադրությունն է:

«Ի՞նչ խորհրդակցություն է, — վրդովված մտածեց Դանիելբեկ Փիրումյանը: — Ո՞վ է այն իմաստունը, որ առաջ շարժվող թշնամու դեմից մարդկանց հանում, հետևելով խորհրդակցություն է անում: Ի՞նչ պիտի անեն այդ խորհրդակցությունում: Գուցե Սիրիկյանը մտածում է, թե առանց Շենուրի ես ի վիճակի չպետք է լինեմ այստեղ գործից զուլս հանելու...»:

Այնուհանդերձ, նորաստեղծ շտաբի պետին ճանապարհեց և հանձնարարեց Երևանում շուշանալ:

— Արամին էլ թե որ տեսնելո՞ւ լինեք, — ավելացրեց նա, — ասացեք՝ օգնություն ենք սպասում. ժողովրդական պատերազմին՝ համաժողովրդական օգնություն: Անհրաժեշտ չլզաք. իմ անունի՛ց ասեք:

...Եվ այս անգամ Սիրիկյանին էջմիածնի շտաբում բռնկվող Փիրումյանը զարմացավ. «Ի՞նչ խորհրդակցություն է հրավիրել, որին ինքը չի մասնակցում»: Նա Շենուրի մասին ոչինչ էլ չհարցրեց, իբր կապվել էր վաղվա մարտի նախապատրաստությանը ծանոթացնելու:

Սիրիկյանը դժկամությամբ ընդունեց հաղորդված տեղեկությունները և նախկին տեղակալին հասկացրեց, որ ինքը չի խրախուսում այդ միջոցառումը, սակայն նպատակ էլ չունի դեմ կանգնելու, որովհետև, միևնույն է, Արարատյան դաշտի հարցը լուծված է ըստ էության: Նա հայտնեց նաև, որ իր ու կորպուսի ղեկավարության ջանքերն ուղղված են նրան, որպեսզի հաշտություն կնքվի, և ազգի գոնե վերջին բեկորները փրկվեն վերահաս կործանումից:

— Ամբոխավարությունը գուցե մի այլ տեղ որևէ շահ բերի, բայց պատերազմի մեջ և այն պայմաններում, որոնցում մենք ենք գտնվում, կործանարար կարող է լինել, — ռադիոկապով տրտնջաց նա և, խոսքը փակելու համար, հաջողություն մաղթեց. — Աստված ընդ քեզ, Դանիելբեկ Աբիսողոմովիչ: Թող ե՛ս լինեմ չկամեցողը: Միայն իմացիր, որ խելացի նահանջը միշտ էլ նախընտրելի է անհաջող մարտից...

— Երանի՛, թե դեռ նահանջելու տեղ ունենալինք, զորավար, — զրույցը կտրուկ շրջահատելու համար ասաց Փիրումյանը: — Այն ժամանակ երևի թե ընտրություն կատարեինք: Չէ՞

որ միշտ էլ խելոք մարդիկ տարբերակներից լավագույնն են ընտ-
բում: Բայց այժմ մենք ունենք միայն մեկ ճանապարհ, որը
տանում է դեպի մահ կամ հաղթանակ: Ընդ որում մահը մերը
կլինի, հաղթանակը՝ ազգինը:

— Դա՞ ինչ բառախաղ է: Առաջ դու բառախաղով խոսող չէիր:

— Բառախաղ չկա, զորավար: Եթե մահ լինի, միայն մենք
ենք ընդունելու. չէ՞ որ մենք պիտի կռվենք: Իսկ հաղթանակի
դեպքում կասեն՝ հայե՞րը հաղթեցին: Մի երկու ժամ առաջ մեր
ճակատի գլխավոր հարվածային ուժերից մեկը՝ Հինգերորդը, սըր-
բաղան օծում ընդունեց և ստացավ դիտե՞ք ի՞նչ անուն, Մահա-
պարտների՝ գունդ: Մեռնել կարելի է, բայց դեպի ետ ո՛չ մի քայլ:

— Օժողո՞ւմ ո՞վ էր: Չլինի՞ զորամասի հոգեւոր առաջնորդի պաշ-
տոն էլ եք ստեղծել:

— Գարեգին Հովսեփյանն էր օժողը, մեր նոր Ոսկեբերանը:

— Չեմ նախանձում այն զորավարներին, որոնց խորհրդա-
տուն վեղարավորն է լինում:

Կաթողիկոսի հետ ունեցած չարաբաստիկ հանդիպումից հետո
սեւազգեստների մասին հիշելն անգամ գեներալ Սիլվիայանին հա-
նում էր հավասարակշռութունից: Դա դիտեր Փիրումյանը և եր-
բեք ջանք չէր թափում նրան մխիթարելու համար:

— Հինգերորդ դարում, զորավա՛ր, երբ հայութունն Ավարայր
էր գնում պարսից գերակշիռ բանակների դեմ իր հավատն ու
ինքնութունը պաշտպանելու, Վարդանի և վարդանանց կողքին
կռվում էր Ղևոնդն իր դասակիցներով: Եվ պատմութունը Վար-
դանին ու Ղևոնդին իրար կողքի է հիշում:

— Փոխվել են ժամանակները, Դանիելբեկ Աբխաղոսովիչ,—
հորանչեց Սիլվիայանը, և Փիրումյանն այդ զգաց նրա ձայնի տա-
տանումից:

— Դժբախտաբար, մեր ազգի համար ոչինչ էլ չի փոխվել,
զորավար,— այս անօգուտ խոսքամարտը փակելու տրամադրու-
թյամբ վրա բերեց Փիրումյանը: Թշնամու անունն է փոխվել,
նրա նպատակը նույնն է՝ մեզ վերացնել իբրև ազգային ինք-
նության: Իսկ մե՞նք ինչով ենք փոխվել: Նույն շարաքախտն ենք,
նույն միայնակը: Միայնակ՝ այս արևի տակ, ամբողջ քաղա-
քակիրթ աշխարհի աչքի առաջ: Պատկերացրեք, պատերազմն էլ
նույն ուժերով ենք մղում, ազգի բոլոր շերտերով, մեծ ու փոք-
րով: Այսօր աշխարհազորայինների ջոկատն ընդունեցինք մի

ամբողջ գերդաստան՝ մեծ հորը, նրա երեք տղաներին և տասներ-
կու թոռներին: Ծերուկը նեղսրտում էր, որ քիչ են: Ասաց՝ այդ-
քան էլ Դիլմանի կռվում է թողել: Մի կողմ քաշվեցի և ուրախու-
թյան արտասուքս սրբեցի: Իսկ չեմ հիշում, թե ցավից երբեք
արտասուք թափած լինեմ:

Այս ասելիս սիրտը կսկծաց. «Ի՞նչ հիմարութուն. դու ի՞նչ
ցավ ես ունեցել որ հպարտանում ես»:

— Աստված մի՛ արասցե, որ ցավից արտասվեա, — անմի-
ջապես արձագանքեց զորավարը, և ձայնը դարձավ ջերմ, հարա-
դատական: — Աչքդ տղաներիդ վրա՛ պահիր: Կարծեմ երկուսն էլ
այդտեղ են:

— Այո՛, այսօր երկուսն էլ մահապարտներ կնքվեցին: Սիր-
տըս ճմլվեց... Բայց մեկ էլ մտածեցի, թե նրանք ինչո՞վ են
առավել ուրիշներից:

— Մի՛ ասա, աստվա՛ծ սիրես, քո սիրտն են...

— Երևի դժվար կլիներ, եթե պատերազմը ժողովրդական
չլիներ: Ժողովրդական պատերազմ, որ մղվում է ոչ թե թշնա-
մու մի հերթական ներխուժման դեմ կամ շարքային մի հաղ-
թանակի համար, այլ կործանման վիճի եզրին կանգնած ազգը
փրկելու... Դուք դիտեք, որ ես բարձր խոսքերի սիրահար չեմ:
Սակայն այդ խոսքերը հիմա զալիս են, և շասել ղինվորին, զի-
նակցիդ, ազգիդ, կնշանակի լինել ծածկամիտ, նույնիսկ վախ-
կոտ ու անբարյացակամ: Չէ՞ որ այս պահին անկեղծ ու ոգե-
պլնդող խոսքի կարիք ունեն բոլորը. ո՛չ միայն նորածիլ զինվո-
րականը, այլև բազմափորձ կովոդը և շրջահայաց սպան:

Այս խոսքն ասելիս մտածեց, որ զորավար կընդունի իբրև
կշտամբանք իր հասցեին, բայց չզղջաց ասելու համար: Չէ՞ որ
ինքը չէր սկսողը, և, վերջապես, ո՞վ է ասել, թե անկեղծութունը
պետք է պարուրել զգուշության մշուշով:

Երկրապատմական ժամանակներից ի վեր արաքսամերձ այս դաշտին վերապահված է եղել ինքնահատուկ մի բախտ։ Ավանդությունն ասում է՝ Հայկյան ժառանգները տարածվել են մայր Արաքսի ափերին և Արարատի հովանավոր հայացքի տակ առեղծել իրենց քաղաքակրթությունը։ Իսկ բեհուագիր մեր ժայռերն ու քարերը խոսում են առավել արժանահավատ և, հաստատելով ավանդության մանրամասները, պատմում են Արամ թագավորի ու նրա հետնորդների մասին, որոնք, իրենց աստվածների զորությանն ապավինած, քաղաքներ ու ավաններ են կառուցել, ոռոգել են իրենց երկրի պապական անդաստանները և հաց ու գինի են վայելել հողի վրա հեղած արդար քրտնքի դիմաց։ Այստեղ, արաքսամերձ այս դաշտում բարձրացած բլուրների վրա Արգիշտիխինիլի քաղաքն է կառուցել Մենուայի որդի Արգիշտի Առաջին արքան՝ էրեբունի—Երևանի հիմնադիրը։ Ահա նրա բեհուագիր արձանագրությունը, որով հզոր ու շինարար տիրակալը գալիք սերունդներին հաղորդում է, թե Մարաստանի դեմ տարած փառավոր հաղթանակի պատվին կանգնեցրեց քաղաքն Արգիշտիխինիլի և նրա շրջակա հողերը ոռոգելու համար գետից ջրանցք հանեց առատաջուր։ Հայտնի են Արգիշտի արքայի գահակալության տարիները՝ մ. թ. ա. 786—764 թթ.։ Հայտնի է նաև Արգիշտիխինիլի հիմնադրման ժամանակը, որ եղել է Արգիշտիի գահակալության տասնմեկերորդ տարին՝ մ. թ. ա. 775 թվականին։

Արգիշտիխինիլին ամրացել ու ծաղկել է նրա հեղինակ Արգիշտի Ա-ի հաջորդների օրոք։ Վանի թագավորության մեծազոր տիրակալներն էին։ Սարգուրի Բ՝ որդի Արգիշտի Ա-ի, Ռուսա Ա՝ որդի Սարգուրի Բ-ի, Արգիշտի Բ՝ որդի Ռուսա Ա-ի, Ռուսա Ա՝ որդի Արգիշտի Բ-ի և, վերջապես, Ռուսա Գ՝ էրիմենա, որ նշանակում է էրիմենյան—Արմենյան, այսինքն՝ հայի որդի... Նրանք էրեբունի—Երևանի կողքին բարձրացած Արգիշտիխինիլի համար ապահովեցին ռազմա-պաշտպանական հզորության, տնտեսական փարթամության և մշակութային ծաղկման մի այնպիսի վիճակ, որ հին արևելքի ամբարտաժան տիրակալների նախանձն էր քարժում։

Հետո եկան Երվանդունի գահատոհմի դարերը, երբ Արգիշտիխինիլին մասամբ կորցրել էր իր վաղեմի շուրջը, սակայն դեռևս այնքան բանով էր և մայր Արաքսի ու հայր Արարատի հարևանությամբ այնքան գրավիչ, որ այս արքայատոհմի տիրակալները հենց այստեղ, հինավուրց քաղաքի արևելյան մասում հաստատեցին իրենց գահը։

Սակայն պատահե՛լ է, որ մի թագավոր աշխարհի արարչա-պորձությունը չկապի իր ծննդի հետ։ Երվանդունիները չէին ճանաչում գահանիստ քաղաքի հինավուրց փառքը և իրենց էին վերագրում նրա շինարարությունն ու բարգավաճումը։ Նրանք նույնիսկ նոր անվամբ կնքեցին իրենց գահանիստը՝ Արգիշտիխինիլին կոչելով Արմավիր։

Մշտահույժ այս աշխարհում հավերժական ոչինչ չկա։ Երվանդունի արքայական տանը փոխարինելու եկան ուրիշ գահատոհմեր, որոնք միշտ էլ պիտի այս աշխարհից հեռանային անբնական մահով... Հաջորդ հարյուրամյակները հին ու հզոր տնություններ պիտի ջնջեին աշխարհի երեսից և աշխարհ պիտի բերեին առաջներում անհայտ ցեղեր, որոնց ձևած-կարած անհարմար հագուստների մեջ հողագունդը թփրտալու էր հուսահատ։ Մեծ Հայքն իր հաղթանակներով ու փառքերով արդեն ծվարել էր պատմության խորխորատներում, իսկ նրա ժողովուրդը բղկում էր կոտորակված քաշում էր օտարի լուծը, օտարի՝, որ նրա տան տերն էր դարձել և նրա բախտի տնօրենը...

Վերջին դարերում, երբ Պարսից շահերն իրենց ենթարկեցին Արևելյան Հայաստանը և նրա տարբեր նահանգներում էլ բազմեցրին իրենց կուսակալ-խաներին, Արարատյան երկրի խան-

սարդարն իր նստավայր դարձրեց Երևան քաղաքը, որ հին էր, ինչպես իրեն կանգնեցնող ժողովուրդը հայոց, սակայն երկար զարերի միջոցին երբեք էլ չէր պատահել, որ դառնար Հայաստան երկրի քաղաքամայր։ Երևանի սարդարն ի վերուստ հաստատված պարտականություն ուներ հավաքելու արքունի հարկը և հետևելու նահանգի կարգ ու սարքին։ Սակայն Իրանի այս դրածոն, որ կարող էր և՛ Իրանի որդին լինել, և՛ Ալթայի տափաստաններից իր հոտի ետևից եկած վրանաբնակի մի երկրորդական-երրորդական շառավիղը, շատ շուտով դարձավ ինքնակալ տերն Արարատյան երկրի։ Երևանի ամենաակնառու տեղում, Զանգվի գեղատեսիլ ձորի վրա կառուցել տվեց իր ապարանքը, որ պետք է մրցեր իր դիրքն այստեղ անխախտ պահող շահի պալատի հետ և անպայման մրցում էր, որովհետև կառուցված էր հայ բազմաքանքար վարպետների ձեռքով։ Ապարանքի դիմաց, Զանգվի մյուս ափին, դեպի Վաղարշապատի դաշտը ձգվեց ու տարածվեց սարդարի այգին՝ հայ բազմաշարչար գեղջուկներից խլված հողակտորների կցմցումով։ Օրեցօր շենանում էր այս այգին, ցանկապատերն ու պարիսպները տարեցտարի ընդլայնվում էին ու ծավալվում, որովհետև սարդարի այգին պետք է մրցեր իր խակ տիրոջ՝ Պարսից շահի այն այգեստանների հետ, որ փռված էին Կասպիական ծովի հարավային ափին։ Եվ արդեն մրցում էր խակապես, որովհետև սարդարի այգու եզրը հասել էր հին Արգիշտիխիխի-Արմավիր։ Բայց նրանից արևմուտք այլևս չէր շարժվում, որովհետև դենն անկենդան տափաստանն էր, արևախանձ ու խորշակահար, զուլից բունն օձերի ու օձակենցաղ ուրիշ գետունների։ Եվ այստեղ էր, որ իբրև վերջին սահման ու անառ եզրագիծ, կանգնեցվեց սարդարի այգու հզոր պարիսպը՝ Սարդարապատը։

Այս ամենը կատարվում էր Արարատի հայացքի առաջ։ Արարատի, որ լեռ էր, քարեղեն հսկա և անմուռնչ պիտի մնար դար ու դարեր։ Սակայն Հայաստանում, ասում են, անխոս քար չկա, հայոց քարերն իրենց վրա պահում են անցյալ սերունդների հեռագրերը ապագային։ Զեռագրեր՝ փորագրված անհիշելի ժամանակներից ի վեր, սկսած դեռևս այն օրերից, երբ փորագրողը չգիտեր էլ, թե ո՞վ է ինքը՝ ինչացո՞ւ, ի՞նչ առաքելություն մատուցում էլ, թե ե՞րբ... Պարզապես աչք էր բացել, տեսել արևի ճառագումը հեռավոր լեռնապարի ուսից և... արևի ժպիտ փորագրել

իր րնակարան-քարայրի ճակատին։ Անտառում եղնիկ էր որսացել, ընդառաջ եկած հարազատները երջանկությունից թևարաց վեր-վեր էին թռել... Եվ նա քարով քարի վրա փորագրեց փախչող եղնիկ, փորանկարեց իրեն՝ եղնիկի ետևից նետ արձակելու պահին, եղնիկը քարայր հասցնելը քանդակեց, ապա և յուրայինների խանդավառությունը՝ երջանկությունից վեր-վեր թռչող մարդիկ, կին-տղամարդ... Այո՛, կին-տղամարդ, որոնք տարբերակված են իրենց բաց ու ընդգծված ամոթներով, որովհետև այն ժամանակ ամոթը դեռևս ամոթ չէր համարվում...

Ահա այսպես է գրվել մեր առաջին գրական գործը, որին հետևել են ուրիշները՝ կարճ ու երկար, հմուտ ու ապաշնորհ, ուրախ ու վշտալից։ Նրանց հեղինակներն իրենք էին իրենց տպագրիչները, բայց չէին մտածում մեծ տպաքանակի մասին։ Ամեն անգամ մեկ օրինակ՝ մեկ խանդավառ կանչ, մեկ ցավագին հատաչ, մեկ պարզունակ պատմություն...

Հիմա մեր լեռնաստանը ծածկված է այդպիսի հեռագրերով... Հետո մերոնք սեպագրեր տեսան հարևան երկրներում և փոխ առան, նրանցով գրեցին իրենց անշուք ու անպաճույճ խոսքերը, որպեսզի քարերը զրուցեն զալիք սերունդների հետ, որպեսզի քարերը ժպտան ու հառաչեն, ջանասիրության դաս տան և քաջության օրինակ...

Այսպես են քարերին կենդանացրել, շունչ ու հոգի պարգևել մեր հինավուրց նախնիները, մինչև որ եկել է այր մի Մաշտոց անուն և ասել է. «Բավական է որքան ծովավեցիք անխոս, կամ ուրիշների առաջ վիղ ծռեցիք կիսատ-պուտ խոսքերն իրար կապելու համար... Ահա սրանք են մեր գրերը՝ սեփական, հարմար, հավերժական,— ապա դիմելով բովանդակ ազգին՝ պատվիրել է այսպես.— Եղիր տե՛րն այս գրերի, պահի՛ր ու պաշտպանի՛ր իրրև սրբությունը սրբոց։ Կապրես այնքան ժամանակ, քանի տե՛րը կլինես այս գրերի, որոնք պահապանն են քո հոգի ու քարի, քո երկրի և քո հոգու։

Եվ մաշտոցյան գրերը ծաղկեցին, սփռվեցին հանուր Հայաստանով մեկ, գնացին ապրելու աշխարհի բոլոր կողմերում, ուր որ հայ կար և հայություն... Կամ՝ ուր երբեք ոտք էր դրել ճշմարիտ մի հայ։ Իսպանիայում ու Շոտլանդական լեռնաստանում գտնվել են խաչքարեր, որոնք խոսում են հայերեն, քանի որ

ուշ-միջնադարում այդ վայրերը ոտք են դրել հայ վաճառական-ներ, որոնց վախճանը եղել է հայերեն...

Եվ հիշա քարեղեն Արարատը պիտի մնար անմոռուն, երբ նա ի՛նքը համակ խոսք էր ու սրտագին զրույց, երբ նա պերճա-խոս խորհուրդ էր ու սուրբ խորհրդանշան, հայի ապրելու լեռ-նացած կերպը՝ նրա հին ու հավերժական հայրենիքի կենտրո-նում...

Վաղնչական մի զրույց է պատմում Արարատի շուրջը, Արա-րատյան դաշտում:

Արարատի թևի տակ, Փոքր Մասսի գագաթին մի լճակ է ծփում անապական ջրով:

Լճակն այն կոչվում է Անահտական, քանզի գոյացել է հայոց աստվածուհի Անահիտի արտասուքից:

Պատմում են, թե բերքի և արգասավորության մեր ոսկեմայրն ու ոսկեծղին Անահիտ սիրահարված էր Արարատին: Գիշերը քուն չունեի և, Արաքսի ջրերից ելնելով, պտտվում էր լուսնոտի պես, և իրո և նվիրումի իր քնքշագին խոսքերն էր հղում Արարատի լանջերն ի վեր՝ իբրև սյուր ու զեփյուռ: Իսկ ցերեկները փար-վում էր նրա փեշերին՝ բաշխելով իր զգվանքները, որ տոթակեզ էին առավել, քան Արարատյան դաշտի միջօրեի շունչը: Անցնում էին օրերը՝ անպատասխան սիրո տանջանքներով լեցուն: Արա-րատի լուսնունք փոթորկում, քրքրում էր Անահիտի սիրտն ու հոգին: Եվ նա մի օր էլ, իրենից ի բաց վանելով կանացի պար-կեշտության կեղևը, բարձրացավ գագաթը Փոքր Մասսի: Վա-ղորդայնի մի թափանցիկ մշուշով իր հմայքոտ մարմինը պա-րուրած՝ կանգնեց Փոքր Մասսի կատարին և սիրո կրակ-խոսքեր ուղղեց սիրած Արարատին: Խոսքերն այդ նրա շուրթերից ել-նում էին իբրև հրաշք թռչուններ, թևածոմ էին Արարատի ական-ջի տակ, Արարատի ճակատն ի վեր, Արարատի ուսերն ի վար... Սակայն Արարատը՝ անդդվելին այդ վիթխարի, այնքան ան-տարբեր էր ու սառնաշունչ, որ Անահիտի շուրթերից թռած հրաշք թռչունները թևաբեկ ու սառած թափվում էին նրա խուլ-փակ ականջի տակ, նրա ձյունամած ճակատն ի վար, ուսերն ի վար:

Եվ սիրաբեկ ու հուսահատ Անահիտը, ասում են, ծնկի է իջել Փոքր Մասսի կատարին... Միայն արտասուքը կարող էր մեղմել նրա անամոք վիշտը... Երկար լացեց ոսկեմայրն ու ոսկեծղին Անահիտ... Եվ նրա սիրո արտասուքից մի լիճ գոյացավ Փոքր

Մասսի կատարին, Արարատի հայացքի տակ՝ իբրև անպատա-խան սիրո և սիրեցյալի անտարբերության հավերժական առհա-վատյալ:

Հետո, ասում են, Անահիտը ոսկեմայր ու ոսկեծղի՝ թանձ-րամշուշ ամպի մեջ պարուրված, հեռացել է Արարատի փեշե-րից, գնացել է դեպի Արաքս՝ նրա դարնանահորդ ալիքների մեջ խեղդելու իր վիշտն անամոք և վիրավոր ինքնասիրությանը կա-նացի:

Երևի աշխարհի արարչագործությունից ի վեր այս երկնքի տակ պոռթկացած ամենամեծ ու ամենածանր ցավերից մեկը տանջանքն է այն, որ բերում է իր հետ ուշացած զղջումը: Ասում են՝ մի առավոտ Արարատն աչք է բացել, տեսել արտասուքի լճակն Անահտական, հասկացել է անմոռնությունն իր արարքի և ցավից ու տառապանքից քարացել է մի ակնթարթում: Եվ ցավն ու տառապանքը հազար ճեղք են տվել նրա կրծքի վրա: Եվ ցավն ու տառապանքը հավերժորեն ձյունաճերմակ նստել են նրա գա-գաթին, որպեսզի, երբ նայի Անահտական լճակի հայելուն, այն-տեղ տեսնի գլուխն իր ալեհեր:

...Եվ մի օր էլ, ասում են, Փոքր Մասսի հյուսիսային լանջին ծվարած Ակոռի գյուղի տանուտերը գնացել է Երևանի սարդարի ապարանքը, գոռոզ տիրակալին լուր է տվել, թե բա շն՝ սասի տյսպե՛ս ու այսպե՛ս. Փոքր Մասսի կատարին ծփում է մի եղե-մական լճակ: Իբր, անմահական է ջուրը նրա, որ անտեսանելի ծորանով իջնում և իբրև աղբյուր արևներս է ելնում սարի հյու-սիսահայաց լանջին, հազարաբույր ծաղկանց, մշտադալար թփե-րի և զմրուխտե կանաչների մեջ: Սարդարն իսկույն իր մոտ է կանչել երկրամասի հմուտ ճարտարապետներին ու քարզործ վարպետներին և կարգադրել, որ իր համար ամառանոց-ապա-րանք կառուցեն Փոքր Մասսի կանաչափառ լանջին, անմահա-կան այն աղբյուրի մոտ: Երևանի բռնատիրոջ հրամանն ի կատար է ածվել կարճ ժամանակում: Հինավուրց Ակոռի գյուղի քա-րզործ վարպետները բազմագույն քարեր են կտրել Մասնիկի հյու-սիսահայաց ժայռերից: Կտրել են ու սրբատաշել, սրբատա-շել ու տեղափոխել, շնայած այդ ժայռերի անդունդներում օրնիբուն դրդյուն կար սարսափազդու. ասես մոռնում էին մասսյաց պահապան դեները խորին անդունդների մեջ:

Մի տարին էլ չբոլորած՝ Փոքր Մասսի ստորոտում կանգ-

նեց ազինասարաս մի ապարանք, որի շքեղահյուս կամարները
ներքո գիշեր ու զօր անմահական ջրի ցայտաղբյուրներն էին եր-
գում, ծփում էր լճակը մարմարակուռ, և երփնավառ ծաղկաս-
տանում դալլալում էին հրաշք թևավորները:

Սարգարը տեսավ այս բոլորը, շրջեց ապարանքի զարգարուն
սենյակներում, իր մեծազգի հպատակների հետ ճաշի նստեց
գմբեթարդ, մասսահայաց տաղավարներում... Եվ երբ ամեն ինչ
ստուգված էր, տիրոջ հավանությունն արժանացած, ի զարմանս
ակնատեսների, խան-սարգարը կարգադրեց, որպեսզի հարևան
Սուրբ Հակոբա վանքի առաջնորդը ներկայանա և նորակերտն
օրհնի հայոց երկրի օրենքներով:

Խան-սարգարի սարքազներն անմիջապես նրա ոտքը բերին
սուրբ առաջնորդին ու վանական միաբանությունը:

Ասում են՝ օծման այդ հանգեսին ներկա է եղել ամբողջ Ակո-
ռին իր մեծ ու փոքրով և լիացել է սարգարի կարգադրությամբ
սարքված, առատությունից տրաքվող սեղաններից:

Ասում են՝ Ակոռիի քարգործ վարպետներն արժանացել են
խան-սարգարի տեսակ-տեսակ նվերներին:

Ասում են՝ Սուրբ Հակոբա վանքի հավատավոր սպասար-
կուները քեֆ-խնջութից հետո գինուց շաղված հայացքներով
շփոթել են մենակյացի իրենց խուցերը...

Իսկ հետո եղել է այն, ինչ որ պիտի լիներ. Արարատյան երկ-
րի բոլոր գավառներից բռնությունով գեռատի աղբիկներ են բե-
րել ապարանքը: Շինականի լուծն ավելի է ծանրացել: Հայոց
հողն ավելի անհույս է տնքացել օտարի արնաներկ կրունկների
տակ:

Եվ այս բոլորը տեսել է Մեծ Մասիս-Արարատը: Հայոց հայրն
ու ապավենը: Դարերի անհույս աղաղակներն ու տնքոցներն
ամպրոպաձայն արձագանքներ են տվել նրա քարեղեն խորխո-
րատներում: Աշխատավոր, արդար զավակների տառապանքը
բազմապատկել ու թանձրացրել է նրա ճակատի մռայլ ամպ ու
զամպը:

Եվ ասում են... Բայց այս մեկը ո՛չ թե ասում են որպես հնա-
վանդ գրույց, այլ գրված է ժամանակի արդար հիշատակարան-
ներում, հայտնի է աշխարհի աստղագետներին ու երկրախույզ-
ներին: Տեսածներից ու լսածներից զայրացած Արարատը 1840
թվականի հունիսի 20-ին իր անդունդներում ամբարած պատմիչ

ներն է ի ցույց հանել: Եվ ժայթքելով դեպի երկրի երես՝ ցա-
ման հեղեղը խորտակել է սարգար-խանի ամառանոց-ապարան-
քը, մեղսակից Սուրբ Հակոբա վանքը և Ակոռին: Եվ պարիսպը
Սարգարապատ այնպես գետնի տակն է անցել, որ նրանից պահ-
պանվել է լուկ մի անուն՝ իբրև ահեղ զգուշացում բոլոր բռնա-
կալներին:

Պատմության ու իմաստության դասերը, սակայն, բռնակալ-
ների համար չեն կարժես:

Երբ Օսմանյան կայսրության բանակները ձախողվեցին Բալ-
կաններում ու Միջերկրականի ափերին, երիտթուրք կառավարող-
ներն իրենց հայացքը շրջեցին դեպի արևելք և հյուսիս: Եվ փոխ-
հատուցումը պիտի կատարվեր հայոց հաշվին: Իսկ հայերն
ունեին՝ այդքան ձախողանքները փոխհատուցելու ուժ ու հարըս-
տություն: Չունեին: Թող, ուրեմն, վճարեին իրենց հողով, տուն
ու տեղով, կյանքով ու արյունով:

Բայց պատահե՞լ է երբեք, որ թուրքը հայից պահանջելիս
առաջնորդի ճշմարիտ հաշիվներով... Այսպես, ասենք, մեկի
դեմ մեկ կամ թեկուզ երկուս, երեք... Այն ի՞նչ հաշվով էին
առաջնորդում հենց Սարգարապատի ճանապարհը բռնած թուր-
քերը, որոնք իրենց նույն քաղաքական ու զինական առաջնորդ-
ների հրամաններով, հորդորներով և հարկադրանքով 1915-ին
մտել էին Արևմտյան Հայաստանի նահանգներն ու զավառները,
անխնա կոտորում էին անպաշտպան հայ բնակչությանը, կո-
ղոպտում էին նրանց ունեցվածքը և հիմնահատակ ավերում
բնակավայրերը:

* *
*

1918 թվականի մայիսի 22-ի առավոտը բացվեց Արարատ-
յան երկրի բոլոր վանքերի ու եկեղեցիների զանգերի ղողանջ-
ներով: Դեռ մուլը կոխվ էր տալիս լույսի հետ, որ էջմիածնի
Մայր տաճարի կաթողիկեն կանչեց արժաթաձայն: Նրան անմի-
ջապես արձագանքեցին Գայանեի ու Հոփիսիմի վանքերի հա-
մերաշխ զանգերը, որոնց տազնապատ ձայներից շորս կողմերի
վրա զարթնեց Արարատյան դաշտը: Եվ ծավալվեց համասփյուռ
ու անվերջանալի մի ահազանգ, որ մտնում էր շենքերն ու ավան-

ները, դարկվում էր հայոց սարերին ու լեռնապարներին: Զարկվում ու ետ էր գալիս, և այնպես էր թվում, թե լեռները ևս զանգեր են դարձել, ու Արարատն էլ մայր զանգն է՝ դրված Հայոց երկրի կրծքին:

Արեւելքում, Գեղամա լեռների վրա մութը ճաք էր տվել, և այդ ճաքից հնչում էր մի կրակ, որ ասես դանդաղ պիտի լսփեր լեռների վրա քուլա-քուլա նստած ամպերը: Կրակը ձեւավորվեց: Հիմա էլ արեգակի ծիրանավառ կիսաշրջանը նման էր աչքի վառվող լույսի, որ ամպեղեն բիրի հետ միասին շուրջ էր Արարատյան երկրի վրա:

Ուղղամասկատի հրամանատար Դանիելբեկ Փիրումյանը, վաղուց ոտքի վրա, երկու ձեռքով տրորեց ուսերն ու ծոծրակը: Թվում էր այնտեղ թռնավոր մի սարդ ճիրանները տարածել է դեպի զանգը և սեղմում է անխնա: Տրորեց ու նայեց երկրի կարմրած աչքին:

— Ի՞նչ ես բերում այս երկրին, ա՛յ սուրբ առավոտ: Շառագունած աչքդ ի՞նչ է ասում: Կկարողանա՞նք ետ մղել պղտոր սելավը,— այսպես բարձրաձայն խոսելով շրջվեց և թիկունքում տեսավ տոհմակից գնդապետին:— Պո՞ղ: Այդ երբվանի՞ց ես այստեղ:

— Մրսած հարսի պատմությունը գիտե՞ս:

— Ի՞նչ հարս:

— Աղբյուրի վրա կոացած է լինում: Մի ձայն է հանում ու ինքն իրեն թոնթորում: «Քոռանա՛մ,— ասում է,— երկուշաբթի օրը թոնրատանն եմ քամի առել»: Մի ձայն էլ հանում է երեքշաբթի՝ ոչխար կթելիս առած քամուց... մինչև հասնում է ուրբաթ օրը և ինքն իրենից խրտնած ետ է նայում, տեսնում՝ Սիմոն քեռին ետևը կանգնած: «Վա՛յ, Սիմոն քեռի, էդ երբվանի՞ց ես էստեղ»: Թե՛ «Քե մատաղ, հենց հաշվիր՝ երկուշաբթի օրվանից էստեղ եմ»:

— Ո՛րն էլ կատակ անելդ գալիս է,— տրտնջալու պես նրան ասաց Դանիելբեկը:

— Օրը պիտի կատակով բացես,— անհոգ հարեց գնդի հրամանատարը:— Մանավանդ որ այս օրը մերն է: Հայի՞ օր է բացվում, Դանիելբեկ: Եվ մենք պիտի ծիծաղենք թուրքի վրա: Թե չէ, մեռած օրս կլինի...

— Անմիտ կատակներ մի՛ անի, Պո՞ղ:

— Ես ասացի, դու կտեսնես:

— Ի՞նչ ես սիրտ տալիս:

— Երբեք ինձ չի խաբում կանխազգացումը,— հանգիստ խոսեց Պողոսբեկը:— Իսկ այս օրվա հաղթանակը ոնց որ գրպանումս լինի: Գումարտականների հրամանատարները գիշերը կանգնել էին, թե՛ «Թույլ տուր, հարձակվենք: Զուր ժամանակ ենք վատնում,— ասում են,— միևնույն է, գինվորի աչքին քուն չի գալիս...»:

Դանիելբեկն անհանգստացավ:

— Չանե՛ս նման բան,— ասաց:— Ո՛չ մի քայլ առաջ, մինչև նրանց առաջապահների վրա հրետանային կրակ չթափենք: Հասկանո՞ւմ ես. նրանք առավոտյան սեպի պես դուրս են գալու Սարգարապատից: Մենք միաժամանակյա կրակով կոմբակոծենք թևերից: Դուք պիտի շարժվեք այն ժամանակ, երբ տեսնեք, որ սեպի կենտրոնն է կրակի տակ:

— Հասկանալի է, սիրելիս: Ամեն ինչ կլինի՝ ինչպես պայմանավորվել ենք: Ես գինվորի տրամադրություն մասին եմ խոսում,— հանգստացրեց Պողոսբեկը:— Գիշերն ինձ մոտ վերադարձավ սրբազանը: Ասում է. «Սիրտս չի դիմանում»: Գնացել, Մայր տաճարը բացել է տվել, աղոթք է կարդացել ու անմիջապես բռնել վերադարձի ճամփան: «Զեր քունը կտանի»,— ասում է:— Եկել եմ, որ միասին կարճացնենք այս երկար գիշերը»:

— Սնդի՞կ է դրված այդ մարդու ներսը,— զարմացավ Դանիելբեկը:— Ամբողջ օրը շարժման մեջ է, կրակված խոսում է, գիշերն էլ մի ժամ չի հանգստանում:

— Հովսեփը սիրահարված է նրան: Ասում է. «Եթե նրա ճառերից հետո մեր զորքը պարտվի, կենդանի մնացածներին պիտի կախաղան քարձրացնել»:

— Միքայելն էն գլխից է զմայլված նրա գիտությունը: Հիմա էլ ասում է. «Միայն նրա պես վիթխարի գիտնականը կարող էր լինել այսպիսի քարոզիչ»: Եվ որոշել է պատերազմից հետո մնալ մոտը: Ասում եմ. «Թող բարով-խերով այդ հետադիմ հասնենք»:

Այդ պահին երևաց համհարզը և գինվորական ողջույն տալով՝ զեկուցեց, որ ներկայանում է ըստ հրամանի՝ ծակատի հրամանատարը նայեց ժամացույցին:

— Կեցցե՛ս,— ասաց,— պայմանաժամից էլ շուտ ես եկել:— Եվ դառնալով գնդապետին՝ ձեռքը պինդ սեղմեց.— Ես գնում

եմ դեպի հրետանային մարտկոցները: Ինչպես պայմանավորվել ենք:

Ճանապարհին Դանիելբեկ Փիրումյանը նախ հանդիպեց հրետանային մարտկոցի պետ Խորեն Իգիթխանյանին, տեսավ ու հավանեց դասավորությունը, հրետանավորների տրամադրությունն ու պատրաստականությունն ստուգեց թուղցիկ հարցուփորձով և, այսքանից հետո միայն խոսելով մարտկոցի հրամանատարի հետ, զգաց, որ իր առաջ կանգնած է խելոք ու բարեխիղճ մի զորական, որի հետ դժվար չպիտի լինի խնդիրներ լուծել:

Իգիթխանյանը՝ երիտասարդ, զրազետ ու հայրենասեր մի սպա, համակ սպասում էր ու անհանգստություն: Համոզված էր, որ իր մարտկոցի «նախապատրաստությունից» մեծապես կախված է լինելու մարտի հաջողությունը: Ինքը պիտի թշնամուն հասցնեի առաջին անսպասելի հարվածը, առաջացնեի տագնապ ու խուճապ, որից հետո արդեն իրենց խոսքն էին ասելու զնդացորդներն ու հետևակայիները: Սպասումից, ամենապատասխանատու դերի գիտակցությունից լարված էր այն աստիճան, որ զգում էր ներքին մի դող: Այդ ծայրահեղ լարվածությունից նա չկարողացավ ազատվել նույնիսկ ռազմաճակատի հրամանատարի հայրական-խրախուսիչ խոսքից հետո: Փիրումյանն անմիջապես նկատել էր նրա վիճակը և փորձեց հանգստացնել.

— Տղա՛ս, — ասաց, — ապրե՛ս, լավ ես պատրաստվել: Բայց շատ մի՛ հուզվիր: Ես քո կողքին եմ լինելու, — և ուսը գրկեց մտերմորեն:

Հետո ճակատի հրամանատարը մի կարճ ժամանակով բաժանվելու էր նրանից: Ճերմակը քամու պես սուրում էր դեպի Արաքսի շամբուտները, ուր տեղակայված էր հայկական զորքի մի փոքրիկ մասը և խնդիր ուներ հսկելու գետի անցումները, որպեսզի թուրքերն այդ կողմերով չխուժեն Արարատյան նահանգ:

Արաքսը վարարել, հորդում էր մայիսյան պղտոր ջրերից: Գետի իսկական հունից բավական հեռու գոյացել էին հոսող ճահճուտներ, որոնցով անցնելու փորձ կարող էին կատարել միայն խելազարները: Իսկ թուրքերն իրենց խելոք էին համարում: Ուրեմն շնորհակալություն հայոց մայր Արաքսին, որ բնական պատենշ էր դարձնել թուրքական 5-րդ և 12-րդ դիվիզիաների դեմ, որոնք առատաջուր գետից այն կողմ, Իգիթի, Կող-

րի ու Կողզվանի երկարությամբ տարածված, երազում էին թափվել Արարատյան դաշտը, կոտորել տեղացիներին ու արևմտահայ հարյուր-հազարավոր գաղթականներին, որոնք ապաստան էին գտել հայկական այս վերջին մի բուռ հողի վրա, բաց երկնքի տակ:

Փիրումյանն իմացավ, որ կատարված է իր հրամանը՝ արդեն քանդված են Մարգարայի ու Կարակալայի կամուրջները, և թուրքերը միայն մտքով կարող էին Արաքսն անցնել, եթե, իհարկե, գետանցների վրա հսկող հայ փոքրիկ ջոկատները կարողանան աշալուրջ հսկողությամբ կասեցնել նրանց ամեն մի փորձ:

Մարգարայի կամուրջի ավերակի մոտ նա հանդիպեց գումարտակի հրամանատար Երվանդ Մամաջանյանին, որը զեկուցեց առաջադրանքի կատարման մասին և խոստացավ ամուր պաշտպանել Արաքսի գետանցները: Ռուսական բանակի երկու զորականներն իրար վաղուց էին ճանաչում և նոր փորձությունների կարիք չունեին իրար ստուգելու համար: Էրզրումի ճակատում կապիտան Մամաջանյանի ղեկավարած վաշտը գնդապետ Փիրումյանի հուսալի հենարանն էր եղել, մանավանդ Դալան-գյոզ ամրոցի զբաղման ժամանակ, երբ ուսից ծանր վերք ստացած վաշտապետը մարտը չթողեց, մինչև որ թշնամին ջախջախված էր վերջնականապես, և ինքն այլևս չէր կարող տեղից շարժվել:

— Կապիտան, ես քեզ նման կտրիճին ճակատից հանել եմ ու նշանակել այստեղ նրա համա՛ր միայն, որ այս թիկունքը մեր ամենանեղ տեղն է, — հին ծանոթի ու բարեկամի մտերմությամբ սեղմելով Երվանդ Մամաջանյանի ձեռքը՝ բացատրեց Դանիելբեկ Փիրումյանը: — Ձեր գումարտակի հսկողության տակ քիչ տեղամաս է զրկված, բայց այդ չի նշանակում, թե դուք լիազորություն չունեք ուրիշ հանգույցների վրա հսկելու:

— Պարոն զորավար, ես ուրախ եմ... և հպարտ նաև, որ պատիվ ունեմ կատարելու ձեր հրամանը...

Եվ պատմեց, որ առավոտյան եղել է բաշգառների Մակեդոնի ու տրապիզոնցի Թուղցիկ Հովսեփի հեծյալ ջոկատներում, խելք-խելք են տվել, պայմանավորվել, թե ինչպես գիշեր-ցերեկ աշալուրջ հսկեն Արաքսի հովիտը, որ ոչ մի թուրք չհամարձակվի դեռի ձախ ափ ելնել:

— Քաղաքի եղեք նաև արևելյան սահմաններում, որովհետև

նրանք Շարուրի կողմերից էլ կարող են հայտնվել,— զգուշացրեց Փիրումյանը։— Արամը խոստացել է Վեդիի կողմերում ոտքի հանել ժողովրդական աշխարհագործ։ Սակայն, ամեն պարագայի, այստեղ դո՛ւք պիտի լինեք դրուժյան տերը, փորձված ու հմուտ զորականներդ։

— Կաշխատեմ արդարացին ձեր վստահությունը, պարոն զորավար։

Դանիելը եկ Փիրումյանը Մամաջանյանին հրաժեշտ տվեց այն հաստատ համոզումով, որ թիկունքը հուսալի ձեռքերում է գտնվում։ Իսկ նրա կարծիքով՝ թիկունքի ապահովությունը ճակատամարտի հաջողության կեան է։ Երբեք չէր մոռանում հայկական ավանդությունն այն քաջ զորականի մասին, որը կրծքից վերք ստացած՝ գոռացել է. «Վա՛յ, թիկունքս...»։ «Տարօրինակ մարդ,— հարցրել են,— կուրծքդ է վիրավորված, դու թիկունքիդ համա՞ր ես վայ կանչում»։ Եվ զորականն ասել է. «Թե որ ես պաշտպանված թիկունք ունենայի, կրծքից վե՞րք կստանայի»։

Հիմա ճակատամարտի գնացող հայ փոքրաքանակ զորքը պաշտպանված թիկունք ուներ։ Սակայն նրա դեմ կանգնած էր և ահա այսօր նոր արշավանքի պիտի ելնեք թուրքական հռչակավոր դիվիզիան՝ կոչված նաև Դարդանեւյան կամ Գալիպոլլու, որի հետ շարժվում էր մի խաժամուժ՝ քրդական հեծելազորը և Սարիղամիշի ու Կարսի կողմերից հավաքված մահմեդական ավազակախմբերը։ Փոքրաքանակ հայոց զորքն ի վիճակի՞ կլինի թշնամուն հասցնելու վճռական այն հարվածը, որից հետո սովորաբար մնում է փակել հաշիվները։ Դանիելը եկ Փիրումյանն այդ հարվածը տեսնում էր շատ որոշակի, այնպես իրական, կարծես մեկ անգամ արդեն ամեն ինչ կատարվել էր և հիմա լուկյուց էր տրվելու եղածի կրկնությունը։ Իսկ այսօր թուրքերը վաղ առավոտվանից հարձակման շանցան, դա ես ինքը կանխատեսում էր, դրա համար էլ հանգիստ գնաց Արաքսի ափի հսկողության կետերն ստուգելու։

Հրետանու սպա Խորեն Իգիթխանյանն արդեն վարակվել էր ռազմաճակատի հրամանատարի հանգստությամբ, սակայն դեռևս չէր կարողանում մի տեղ կանգնած մնալ։ Մարտկոցի հրանոթների ստուգումն առիթ դարձնելով՝ մեկից մյուսի մոտ էր գնում, խոսում էր զինվորների հետ, նոր հանձնարարություններ էր տալիս։ Սակայն դա էլ չէր օգնում, որովհետև այնտեղ էլ

հրետանավորներն էին հուզված և անհամբեր հարցնում էին. «Ինչի՞ ենք սպասում, երբ որ պարզ տեսնում ենք իրենց դիրքերը։ Ահա մի տեղ ծուխ է բարձրանում, և զորքը խռնված է շուրջը։ Հարվածենք՝ ահագին ավերածություն կլինի»։

Եվ Դանիելը եկ Փիրումյանն իր շուրջը հավաքեց մարտկոցի մեծ ու փոքրին, բացատրեց հարվածն ուղացնելու պատճառը.

— Տեսնո՞ւմ եք թուրքի ու մեր միջև ընկած այն բաց տարածությունը։ Մերկ զուր են, ոչ մի թուփ ու կանաչ, ոչ մի ձոր կամ բլուր։ Առաջինը կրակ բացողն ու առաջ շարժվողն այնտեղից պիտի անցնի։ Եվ այնտեղ էլ պիտի հակառակորդի կրակի տակ ընկնի։ Իսկ դա կլինի այն աղետը, որին մեր ժողովուրդն ասում է էլի նահատակություն։

— Բայց, միևնույն չէ, պարոն զորավար, թե մենք այնտեղով երբ պիտի անցնենք,— երկշտ հարցրեց հրետանավորներից մեկը, որ երեխ ամենաանհամբերն էր իր ընկերներից։

Խորեն Իգիթխանյանը խեթ նայեց նրան, և հայացքն ասում էր՝ «Ա՛յ կոտրած գլխւ Դրաստամատ, դու էլի մե՞ջ ընկար»։ Սակայն մարտկոցի հրամանատարի հոգում կշտամբանք չկար, նույնիսկ ուրախ էր, որովհետև մտածեց, թե զորավարը գոնե մի փոքր կբացատրեք իրենց խնդիրը։

— Իհարկե, միևնույն չէ, որդիս,— հանգիստ բացատրեց ճակատի հրամանատարը։— Մենք պետք է այդ զուրն անցնենք թուրքերին բոլոր կողմերից հարվածելուց, խուճապահար անելուց հետո։

— Գլուխը կորցրած ետ փախչելիս նա երկար ժամանակ դեռ ետ չի նայի,— նկատեց մարտկոցի հրամանատարը, որ խսկույն հասկացել էր դադարները։

— Ա՛յ, կեցցե՛ս,— վրա բերեց Փիրումյանը։— Հիմա հասկանո՞ւմ եք՝ ինչի՞ ենք սպասում։

— Դե՛, որ ամեն ինչ էդքան պարզ լինի, կովելը կդառնա խաղ ու պար,— քթի տակ քրթմնջաց Դրաստամատը։

— Խաղ ու պար,— հեղինական ժպտաց Փիրումյանը։— Ձէ, որդիս, այդ մեկը մտքիցդ հանիր։

— Դե՛, ես հեշտությամբ տեսակետից եմ ասում, պարոն հրամանատար,— արդարանալու համար խոսեց համարյա պատանի Դրաստամատը։— Երբ որ, ա՛յ, էսպես պարզ գիտենք առաջադրանքը, էլ ի՞նչ է մնում։

— Մնում է խիզախորեն կռվել:

— Իմ էս աչքի՛ս վրա, — աչ թաթը վեր պարզած խոստացավ հրետանավորը և աշխույժ քայլեց դեպի իր հրանոթը:

* * *

Արևը բավականին բարձրացել էր: Շոգից տաքացած օդը լրեւում էր հանդարտ ծփացող, ծիրանագույն ու թափանցիկ հեղուկի պես: Արարատյան երկրի զանգերը հնչում էին իբրև խորհրդավոր, անորոշ հեռուներից եկող կանչեր:

Թուրքերի հանգիստը կտրել էր այդ զանգերի ղողանջներից, որոնք լցվել էին օդը, տարածվել ամենուր, կախվել նրանց գլխավերևներում ինչպես խայթող մեղվապարսեր, որոնցից փրկվելու համար գող արջն իրեն ջուրն է նետում կամ ժայռից գլորվում ցած:

Եվ այդ հոգեմաշ ու հալածող ղողանջները լռեցնելու, թե՞ պարզապես նրանցից փրկվելու համար Շեքի փաշայի զորքերն առաջ շարժվեցին: Առաջ շարժվեցին Սարդարապատ ավանից ու Սարդարապատ կայարանից, իսկ ճանապարհն անցնելու էր Գեչիլիումով դեպի Ղամիշլու-Եղեգնուտ և այնտեղից երկաթգծի վրայով՝ Զանգիբասար, ուր պետք է խառնվեին ապստամբած տեղացիների հետ ու գնային Երևանի վրա: Վհճիր փաշայի ռազմավարական ծրագրով Կովկասյան 9-րդ դիվիզիան ու նրան ուղեկցող անկանոն զորամասերն էլ պիտի, Արագածը հյուսիսից շրջանցելով, նվաճեին Բաշ-Ապարանը, ապա կտրուկ ճանապարհով հասնեին Երևան: Այնուհետև Արարատյան դաշտն իր բնիկներով և շուրջ երեք հարյուր հազար գաղթականներով պիտի մնար թուրքական աքցանի մեջ: Կսեղմվեր այդ աքցանը, այնքան կսեղմվեր, որ խեղդամահ լինեի հայության վերջին այդ խոշոր զանգվածը: Վերջապես թուրքը պե՛տք է ազատվեր կոկորդին դեմ առած ու անտանելի այդ ոսկորից:

Թուրքերի առաջապահները Եղեգնուտին հասվեհաս էին, իսկ զորքի ամբողջ բաղմությունը կեղտաջրի պես տարածված բռնել էր Սարդարապատի ամբողջ տափաստանը: Այժմ ու ձախ թևերից հրանոթները կրակում էին բոլոր ուղղութիւնների վրա: Գնդացիներն էին ճարճատու: Հետևակն օդում և դեպի դիմացի տա-

րածութիւնները կրակելով, աղմուկ-աղաղակով շարժվում էր նրանց երթը շատ էր ուրախ:

Թուրք զինվորը դեռ այդպիսի շքերթ, այդքան աղմկալից ու խանդավառ տեղաշարժ չէր ունեցել վերջին պատերազմի ընթացքում: Դե՛, թող խլանա՛ն հայոց զանգերի ղողանջները: Թող Արարատյան երկիրը գերեզման դառնա հայության մնացորդների համար, որպեսզի ոչ մի արգելք չմնա թուրքաց ավանդական բաղձանքների իրականացման ճամփի վրա...

Դանիելբեկ Փիրումյանի հրամանով մեկեն կրակ ժայթքեց Խորեն Իգիթխանյանի մարտկոցի թնդանոթներից: Եվ դա ահազանգ դարձավ, որպեսզի Քյորփուլու գլուղից արևմուտք դիրք մտած կապիտան Կլիշի թնդանոթներն էլ իրենց զայրույթը թափեն երկաթգծի երկարությամբ անհոգ խռնված թուրքերի վրա: Փիրումյանը Կլիշին հանձնարարել էր առաջին իսկ հարվածներով շարքից հանել Սարդարապատ կիսակայարանի ջրհան սաքը, որը երկաթգծի այդ հատվածն ու շրջակաները խմելու ջրով ապահովող միակ կետն էր: Ծակատի հրամանատարը, հեռադիտակով կիսակայարանը հայացքի մեջ առած, սպասում էր գիպուկ այն հարվածին, որ միայն կապիտան Կլիշի նման նշանառուն կարող էր հասցնել: Եվ այդ հարվածից ջրհան կայանի փայտամածը վառվեց, կայանը փշուր-փշուր տաքածվեց չորս կողմերի վրա:

Հայերի թնդանոթների ավերիչ ու մահացու հարվածներից Սարդարապատի դաշտի դռերը ծածկվում էին թուրքերի դիակներով ու արյունով: Դաշտի մոտերքում խնամքով քողարկված գնդացորդները հնձում էին անկաղձակերպ նահա՛ջի ճանապարհը բռնած ասկյարներին:

Եվ այն ժամանակ Քյորփուլուի այգիներում, Ղուլիբեկլի ու Հայի Զեյվա գյուղերում դարանած Հինգերորդ գնդի գումարտակները դուրս հորդավով սկսեցին շրջամիջվող ու դիպուկ հարվածներով հնձել նահանջող թուրքերին:

Գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը հեռադիտակով տեսել էր, որ թուրքական շարժման ծայրն արևելքում Եղեգնուտից էլ դուրս էր եկել, իսկ ձախ թևը բավում էր Ղուլիբեկլուի իրենց թաքստոցներին: Եվ այժմ, երբ իրար կոխկրտելով փախչում էին թուրքական զինվորից, ետնապահները, սեպի ծայրը կաղմող վաշտերը, զլուխները կորցրած՝ աննպատակ կրակում էին աչ ու ձախ: Գրն-

դասկետը գումարտակի հրամանատար Ստեփան Խաչատրյանին
կարգադրեց կտրուկ անցումով փակել այդ վաշտերի նահանջի
ճանապարհը: Խաչատրյանի գումարտակը գնդացրային կրակի
սյաշտպանությամբ հասավ Սարգարապատ կայարանի մատուց-
ներին և ապահով դիրքեր գրավելով՝ սկսեց ջարդել նահանջի
փորձ կատարողներին: Մուղակի մեջ ընկած թուրքական վաշտերը
ուրիշ ելք չունեին, քան սպիտակ դրոշ պարզելը:

Թուրք բարձրաստիճան մի սպա անմիջապես առաջացավ և,
Պողոսբեկ Փիրույանի ոտքերն ընկնելով, կյանք աղերսեց:

Գնդապետը կովկասյան թուրքերենով կազադրեց, որ նա վեր
էլենա, ապա հանձնելով համհարդին՝ ճանապարհեց թիկունք:

— Լավ պահեցեք, — հանձնարարեց նա, — կարևոր հավթ է
եքեում:

Սակայն սպան ու համհարդը դիրքերից հազիվ էին հեռացել,
երբ սպիտակ դրոշ պարզած թուրքերը հանկարծ պաղտոտեցին և
սկսեցին կրակ տեղալ իրենց շրջապատած հայկական ջոկատ-
ների վրա:

Գնդապետը շարաշար զղջաց, որ հավատացել էր թուրքական
գրոշի գույնին: Այն ե՞րբ է եղել, որ թուրքը հարգել է զինադա-
դարի իր պայմանագրությունը կամ հայի պարզած ճերմակ դրոշի
ազնվությունը: Նա կարգադրեց նռնակներով հանդցնել թուրքաց
կրակը: Իսկ ինքը թուրք մերկացրած խոյացավ օղակի մեջ գտնե-
լով վաշտերի վրա:

— Քաջե՛ր, իմ ետևի՛ց, — և նրա ծանր հարվածից տապալ-
վեց թուրք մի սպա:

Գնդապետի ետևից թրամարտի ու սվինամարտի նետված
հայ զինվորները գոռում-գոչումով լցրել էին Սարգարապատի
դաշտը:

Բոլոր կողմերից պաշարված թուրքերը, տեսնելով, որ իզուր
է դիմադրությունը, աղերսում էին խնայել իրենց: Լուրդ վաշտա-
պետը, բարձրացած մի քարի վրա, լալահառաչ բացատրում էր,
որ իրենք ծառայել են եվրոպական ճակատներում և չեն մաս-
նակցել հայկական կոտորածներին: Աղաչում էր խիղճ ունենալ և
չկոտորել անմեղ զինվորներին:

— Բա էդ որտեղի՞ց ես իմացել հայկական կոտորածների
մասին, ես քու..., — գոռաց մի հայ զինվոր և հրացանի փողը բռն-
նած՝ կոթով զարկեց նրա գլխին: — Խիղճ ունեցողների՛ս նայեք:

Ղուկերեկլուփց արևմուտք Հինգերորդ գնդի երկրորդ գումար-
տակն էր կոչում: Այնտեղ գնդացրային կրակով ետ էին մղել
թուրքերի հակահարձակումը և ջանում էին պաշտպանել գրա-
ված դիրքերը, մինչև օգնական ուժեր կհասնեին:

Այնտեղ լավ հունձ էին անում դիպուկահարները, որոնք իրենց
գործին էին՝ հարձակում լինելու թե պաշտպանություն: Այնտեղ
էին երկու անբաժան ընկեր՝ Զաքարյո ու Արշակը, որոնք իրենց
վարանդայում համբավվոր որսորդներ էին եղել, հիմա գնդի
լավագույն դիպուկահարներն էին: Զաքարյո անպայման հրացա-
նին հենակներ պիտի գներ, նոր բռներ իր որսը: Իսկ Արշակին
բավական էր և իր ձախ թևը: Հրացանը դնում էր ձախ թևին,
փողը վերից ղուշորեն վար իջեցնում և ձգանը սեղմում: Այդպես
նրա գնդակից փրկություն չունեի օդում թևածող թռչունը: Իսկ
զինացի թուրքը բավականին մեծ էր ամենախոշոր թռչունից:

Արշակը հայացքը կտրեց թիկունք դարձած թուրքերից, տե-
սավ՝ աջակողմյան փոքրիկ հողաթմբի վրա, թափվել պատրաստ-
վող արծվի նման, սքեմի թևերը թափ է տալիս Գարեգին սըր-
բազանը: Նրա ձեռքի խաչը հուրհրատում էր արևի տակ: Ինքը
խանդավառված խոսում էր. աղոթք էր կարդում, թե՞ անեծքով
դժոխք էր ուղարկում թուրք ասկյարներին: Ճիշտ է, հայ զինվոր-
ները տեսնում էին նրան և գիտեի, որ իրենց համար է սեփա-
կան կյանքը վտանգի տակ դրել սրբազանը: Սակայն արկերի
ղղրդոցի, գնդակների ճայթյունների ու սուլոցների, փախչողների
վայնասունի ու հետապնդողների աղաղակի մեջ ո՞վ էր լսում
նրա ձայնը:

Թուրքերի հունձը մի պահ դադարեցնելով՝ Արշակը վազեց
դեպի հողաթումբը և, հրացանը ձախ ձեռքին, աչով սրբազանին
առավ թևի տակ ու վազեց դեպի մոտիկ փոսը: Սրբազանը, նրա
թևատակին հորիզոնական ձգված, ոտուձեռքերն էր թափ տալիս:
Բայց ինչպե՞ս կարող էր փրկվել լեռնորդու պիրկ ձեռքից: Փոսի
մեջ դիպուկահարը նրան ցած դրեց և փորձեց արդարանալ:

— Սրբազան ջան, կյանքս քե մատաղ, բա էն թումբն ես
բարձրացել, հեռի բեզանից, որ մի բան պատահեց, ո՞ւմ պիտի
զննք քո տեղը:

Իսկ սրբազանը շատ նրան էր նայում, ոտից գլուխ չափում էր հայացքով, մտքում՝ այն առեղծվածը, թե այդ կարճ ու կլոր կոճղի մեջ որտեղի՞ց այդքան ուժ:

— Ա՛յ արջ, ո՞նց է անունդ:

— Արշակ է, Գարեգին սրբազան, — խոստովանողի մեղսապարտության հայտնեց «արջը»։ — Անունս անունիդ մատաղ, քեզ խնայի՛ր, սրբազան:

— Այ տղա, գիտե՞ս, որ Արշակ էլ նշանակում է արջի ձագ: Արշակը քմծիծաղեց, հողոտ ձեռքով սղալեց կախ-կախ բեղերը:

— Հլա ո՞ր է, հա՛, մինչև իսկական արջ դառնամ...

— Արշակ, թո՛ւրքը, թո՛ւրքը:

— Հո՞ր ա, սրբազան:

— Ձեռքիս ուղղությամբ նայիր...

Բավական հեռու, մասրենու թփի տակից ելած ասկյարը քաց տարածության իրեն աջ ու ձախ գցելով փախչում էր՝ մեջքից կռացած: Արշակը ձախ բազուկը ծալեց, հրացանի փողը դրեց վրան և վերից մի փոքր վար իջեցնելով կրակեց:

— Քո պատվին՝ է՛դ մեկ, սրբազան, — ինքնագոհ ժպիտով նրան նայեց Արշակը:

— Ադա՛, մեկ է՛լ կրակիր, ոնց որ չի կպել, — հորդորեց սրբազանը:

— Էդպես չի լինում, սրբազան:

Նվ. իսկապես, ասկյարը գլուխը բարձրացրեց, ոտքերը խանգարված ու լայն-լայն առաջ գցեց, ապա ետ ընկավ թիկունքի վրա:

Սրբազանը թիթիպացրեց Արշակի մեջքը:

— Դե՛, հիմի դու էնտեղ նայիր, սրբազան, — հրացանը նորից հարմարեցրեց գիպուկահարը: — Տե՛ս, հա՛, գալիս է իր ընկած յուզաշին կողոպտելու, — արգեն ինքն իրեն խոսեց Արշակը: — Վա՛յ, ես քո հավատը...

Սրբազանն ուզում էր զգուշացնել, որ էլ հավատ չհայհոյի, նա կրակեց: Թուրքը նստեց իսկույն, մեկ էլ ձեռքերին հենվելով ծանրորեն վեր կացավ:

— Ադա՛, ոնց որ...

Երեսի վրա ընկավ ընկերոջ գլխին:

— Սրբազան ջան, էդ է՛լ քո պատվին, — ուրախացավ Արշակը: — Հիմի դու էստեղ կաց, ես առաջ պիտի գնամ:

Այդ պահին թուրքի արձակած արկը եկավ, ընկավ աջակողմյան այն թմբի վրա, որը քիչ առաջ սրբազանը դարձրել էր աղոթարան: Հողի ու փոշու սյուն կանգնեց և, երբ սյունն իջավ, թմբի տեղը մնաց հարթ մի կալատեղ:

Արշակը վախով ու խնդության դարձավ դեպի սրբազանը:

— Էն ո՞ր սովյալին ես մի կտոր հաց տվել, քե մատաղ:

Նուանդով ծիծաղեց սրբազանը:

— Տված կլինեմ, օրհնվեն քո անցյալները: Էդ ո՞ր տեղից հասար:

— Աստծու մատը խառն է, սրբազան: Թե չէ, ես պիտի վազելով ընկերներիս ետևից գնացած լինեի: Դե, հիմի դու էստեղ մի քիչ շունչ քաշի, ես գնամ: Ափսոս են էն թուրքերը, որ իմ գնդակներին են սպասում:

— Իսկ ի՞նչ կլինի, որ միասին գնանք:

— Է՛, շեղավ, սրբազան, — լուրջ անհանգստացավ Արշակը: — Տե՛ս, կտամ, ինձ կսպանեմ... Շո հե՛, հա՛, էն թուրքերն են ափսոս:

Սոսիկ ինչ-որ տեղ ահեղ դրոգյուն լավեց: Ձիեր վրնջացին: Սրբազանը ծնկի իջած, ակնազարդ լանջախաչը վերուվար անելով աղոթք էր կարդում: Արշակն շտապով մոտեցավ, սրբազանի ձեռքը խլեց, տարավ շուրթերին, ապա թողեց ու վազելով գնաց դեպի երկաթգիծը:

Կեսօրից հետո Պողոսբեկ Փիրումյանի գումարտակները մտան Սարգարապատ ավանն ու Սարգարապատ կայարանը: Կայարանի նվաճումը կատարվեց այնպես արագ, որ թուրքերը չփորձեցին էլ վիրավորներին տանել իրենց հետ, և գերի ընկան երկու հարյուրից ավելի վիրավոր ասկյարներ, որոնք հաղթողներին նայում էին վիզները ծռած, իրենց օրհասին սպասող դատապարտյալների պես: Բարձրաստիճան մի սպա, որի երկու ոտքերը ջարդված էին արկի բեկորներից, մոտեցող հայ զինվորներին տեսնելով, ատրճանակի փողը սեղմեց քունքին ու կրակեց: Պողոսբեկ Փիրումյանը մոտեցավ նրա կողքին անհույս պառկած ասկյարին, թուրքերեն հարցրեց:

— Ինչո՞ւ կրակեց:

— Մեկ չի՞, դո՛ւք պիտի կրակեք,— լալով պատասխանեց Քուրբը:

— Մենք գերու վրա չենք կրակում,— պատասխանեց գնդապետը և զինվորներին կարգադրեց՝ հսկեն գերիներին, մինչև կգան-կհասնեն սանիտարական գորամասից:

Սարգարապատ գյուղում թուրքերը փորձեցին դիմադրել: Դիրքեր էին մտել գյուղի արևմտյան թաղամասում և կրակում էին փողոցներում շարժվող հայ զինվորների վրա: Հենց կենտրոնական փողոցում, եկեղեցու պատի տակ սպանեցին երկու զինվորի ու մի սարգարապատցի ծերունու, որը զինվորներին պատմում էր, թե ինչպես առավոտյան թուրքերն սկսեցին քանդել եկեղեցու պատերը, երբ լսեցին զանգերի ղողանջները:

Գնդապետ Փիրումյանը կարգադրեց շտապ անցումով թիկունքից հարվածել թուրքերին, և երկու վաշտեր անմիջապես գործի անցան:

Վարանգացի Արշակը նկատել էր գյուղի ծայրի տան հրակնատը, որտեղից մեկը ժամանակ առ ժամանակ հրացանային կրակ էր տեղում: Նա իր հրացանի փողը բազկին դրած նշան էր բռնում հրակնատի վրա, բոլորովին մոտիկ երևաց Գարեգին սրբազանը, ևտեից՝ զինվորների մի ջոկատ: Ազմուկ էր շուրջը, ծուխ ու փոշի: Արշակը չհասկացավ՝ ի՞նչ է աղաղակում սրբազանը: Կրակեց հրակնատի վրա, համոզվեց, որ գնդակն իր գործը տեսել է, նոր միայն վազեց հոգևորականի մոտ:

— Ինչ է պատահել, սրբազան,— անհանգստացավ դիպուկահարը:— Ինչի՞ հսկանքներ գնդակի բերանին:

— Ծուխը տեսնո՞ւմ ես,— լանջախաշը սրի պես պարզեց դեպի գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրը: Այնտեղ իսկապես թանձր ծուխ էր բարձրանում, և ծխի միջից մերթ ընդ մեղթ ցուրանում էին բոցեղեն լեզուները:— Թուրքերը երեխաներին լցրել են այն տունը, կրակ են տվել: Հասե՛ք, փրկեցե՛ք...

— Զինվորներ՛, իմ ետեի՛ց,— գոռաց Արշակը և ջոկի գլուխն անցած, նեղլիկ մի փողոցով վազեց դեպի աղետի վայրը:

Վազում էր նաև սրբազանը: Փոշոտվել, գույնը գցել էր նրա սքեմը, որի ձախ փեշը պատռված էր, և վազելիս մեկ-մեկ ծուռկը դուրս էր գալիս պատռվածքով: Գյուղը դեռ ցնցվում էր կրակոցներից: Փողոցում իշամեղվի տզոցով գնդակները թռչում էին աջ ու ձախ, խփում էին պատերին ու պարիսպներին: Նվ

դարմանալի էր, թե ինչպես է, որ նրանցից ոչ մեկը... Այս մըտքի վրա էր սրբազանը, որ առջևից գնացող զինվորը գլուխը բռնեց ու նստեց: Զկարողացավ էլ «վայ» կանչել: Մինչև ընկերները հասան, փորձեցին բարձրացնել, շունչը փչեց: Օգնության եկած զինվորները հայացքով սանրեցին շրջապատի կտուրները և տեսան՝ մեկը շարժարվում է, որպեսզի անցնի վերջին ցանկապատը: Երկուսի գնդակներն էլ բռնեցին նրան. մեջքին երկու տեղից թեթև ծուխ բարձրացավ: Կարծես հոգին էր, տվեց, ընկավ:

Գյուղի տարբեր կողմերից դեպի վառվող տունն էին վազում կանայք՝ պառավ, ջահել: Վազում էին՝ մազ փետելով, կուրծք պատռելով, ճվոց-ծվոցով... Ասում են՝ մինչև վերջին ժամը զինված ասկյարները պաշտպանելիս են եղել տան մատույցները, որ տեղացիներից ոչ ոք չմոտենա: Իսկ իրենք՝ ասկյարներն ու սպաները, խումբ-խումբ գնացել են և կենտուկավթով, շալվար կապելով հեռացել:

Գյուղի տանուտեր Աղապարոնը, որ այդ շարաշուք տան տերն էր նաև, ասում են, երեկ գնացել է բողոքելու: Ասկյարները բռնել, տարել են դեպի Ղուրղուղուկո կողմերը, և խեղճ մարդն էլ չի վերադարձել:

Հիմա տան շուրջն ականապատված է: Տարեց կանանցից մեկը փորձեց մոտենալ, ականը պայթեց, մարմինը շաղ տվեց վառվող տան պատի տակ: Մնացած կանայք աղիողորմ հեկեկում էին ու երեսները ճանկոտում:

— Քարանան ձեր մայրերը,— կանչում էր մի պառավ, որ ցամաքած աչքերը հառել էր երկնքին:— Աստված, քարե կարկուտ թափիր: Աստված, էլ ինչի՞ ենք ապրում էս զուլումից հետո:

Տան հորեհ հանգցնել չհաջողվեց: Զինվորներն արագորեն ականաղեթ արին: Ապա դռները ջարդելով փրկեցին քառասուն երեխաների, որոնց թուրքերը փակել էին ներսի սենյակներում:

Մի ծեր գյուղացի, մազը երեսին չորացած, փորձեց պատմել եղելությունը: Կակազի պես շարժրկեց բառերը, վերջն էլ ողբալով բացատրեց սրբազանին.

— Լեզվով ասելո՞ւ չէ, հա՛յր սուրբ, լեզուս պատ չի գալիս, որ ասեմ:

Երեխաներից շատերը հազիվ էին ոտքի վրա կանգնում: Մնացածներին դուրս բերին ձեռքերի վրա: Պատահում էին հագուստները: Կիսամերկ մարմիններն արյունոտ էին, կապտոտած. ենթարկվել էին տեղական ու դիվային խռչանազամներին: Եվ լուռ էին նրանք, անարտասուք, անտրտուն՝ իբրև նոր օրերի նահատակներ:

Տան ընդարձակ բակում ասեղ գցելու տեղ չկար արդեն: Երեխաների շուրջը խռնվել էին կանայք և վիրավոր գազանների մոլտոցով գուրգուրում էին անմեղ զոհերին: Վիրավորված, բռնկված էր մայրական զգացումը, և նրանք իրենց կարեկցանքի ու խղճահարուժյան խոսքերը մայրերին էին ուղղում, այդ երեխաների հեռավոր ու անծանոթ մայրերին. «Քարանա՛ն ձեր մայրերը, ա՛յ ասածո գառներ», «Թող ձեր մայրերի անեծքը մա՛հ գառնա թուրքի համար, ձեր մայրերի ու աշխարհի բոլոր մայրերի անեծքը...»:

Գյուղացիները զինվորներին հետ բաղն էին լցվել, նաև թառել էին հարևան կոտորներին, պարիսպներին, ծառերի վրա:

Բակի կենտրոնում Պողոսբեկ Փիրումյանն էր շվար կանգնած և վառվում էր զայրույթի, ցավի ու վրեժի զգացումներից: Քրքրտինքը ճակատից հոսում էր դեպի աչքերը, այտմորոտները: Փռչին ու արյունը գորշ բծերով էին նախշել հագուստները: Նա ծանր, տանջված հայացքով նայեց Գարեգին սրբազանին, և տառապանքից կուշ եկած հոգևորականը մոտեցավ, նրա ականջի տակ ինչ-որ բան ասաց:

Հետո սրբազանը շրջվեց դեպի զինվորները և խոսեց.

— Զավակներ՛ս, հա՛յ զինվորներ, դուք, որ վկան եք այս համազգային ցավի ու նվաստացման, լա՛վ իմացեք, թե ինչի՛ համար եք կռվում, ո՛ւմ դեմ և ինչի՛ց պիտի փրկեք մեր հողն ու ժողովուրդը: Թող վրեժը բազմապատկի ձեր ուժը: Թող աստվածն ամենատես ու ամենակարող զորավիգ լինի ձեզ և դժոխքի կրակը թափի նվաճող թուրքի գլխին...

Երեխաների կողքերին լուռ լալիս էին անծանոթ մայրերը: Ժողովուրդը տնքում էր, ախ ու վիշով էր արձագանքում սրբազանի խոսքերին: Իսկ Պողոսբեկ Փիրումյանը, որ աչք-ունքով զինվորներին արդեն կարգադրել էր մարտական շարք կազմել. «զգա՛ստ» հրաման արձակելով՝ խրոխտ անցավ շարքերի առաջ և, դիմելով սարգարապատյաններին, ասաց.

— Թանկագին ժողովուրդ, հայ մայրեր, քույրեր, մենք զինվորներ ենք և խոսքով չէ, որ պիտի սփոփենք ձեր վիշտը: Մենք երգվում ենք ձեր ցավով, որ վրեժ կլուծենք, վրե՛ժ՝ այս բոլոր ցավերի ու վիրավորանքների համար: Երգվո՛ւմ ենք:

— Երգվո՛ւմ ենք,— որոտացին զինվորական շարքերը:

Եվ ժողովուրդը նոր սկսեց բարձրաձայն, անզուսպ հեկեկալ:

* *
*

Իրիկնագեմին Սարգարապատ գյուղից ու Սարգարապատ կայարանից արևմուտք Պողոսբեկ Փիրումյանի Մահապարտների գնդի հետ հանդիպեցին գնդապետ Պրեկրյոստովի պարտիզանական զորամասն ու փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալ էսկադրոնը: Նրանք մի քանի ժամ առաջ էին լսել թուրքերի սարգարապատյան շարագործության մասին և ցավում էին, որ վաղ առավոտյան չեն իմացել:

— Մենք պիտի շրջապատեինք նրանց,— ցատումնալից խոսեց Պրեկրյոստովը:— Այն տան մոտ էլ նրանք պիտի կոտորվեին շուրջկալված կեղտոտ շների պես:

Շիկնած դեմքի վրա նրա պեպենները երևում էին որպես փշեր:

Սարգարապատում արդեն ղողանջում էր եկեղեցու զանգը, և այնպես էր թվում, թե նա ոչ միայն Արարատյան երկրի զանգերի ղողանջներն է փոխանցում կռվող հայ զինվորներին, այլև իր հատուկ սարգարապատյան պատվիրանն է տալիս, սարգարապատյան տառապանքի վրեժն է պահանջում:

Այնօր հայոց զորքերը կարող էին երկաթգծի ուղղությամբ առաջանալ առնվազն մինչև Արաքս ու Ղարաբուրուն կայարանները: Օրվա վերջում կռվողներին օգնության հասած հրետանային մարտկոցների ու գնդացրորդների, հեծյալ ջոկատների ու պարտիզանական խմբերի աջակցությամբ Մահապարտների գունդը բավականին խոր կմխրճվեր թուրքական նահանջող զորաշարքերի մեջ: Նրանք առաջ էին շարժվում և սարգարապատյան աղետի վրեժով կրակված՝ մոռացել էին նախընթաց պատերազմի երկար ճանապարհը, որ կազմված էր միայն նահանջի ու պարտության ցավալի դրվագներով, հիշում էին ու գիտեին մի բան՝

որ իրենք պարտավոր են հաղթել, պարտավոր են վրեժ լուծել իրենց հարազատներին, երկրին ու ազգին հասցված լլկանքների և տառապանքների համար:

Սակայն Դանիելը և Փիրուսյանը փորձված զորապետ էր և գիտեր, որ զինվորության ամենախառնաձև տրամադրությունն ու հաղթելու կամքը ոչինչ չեն կարող անել այնտեղ, ուր մեծ խղում կա թիկունքի ու ճակատի միջև: Թուրքերն ուշքի կարող են գալ և գերակշիռ ուժերով կհարձակվեն ելման կետերից բավական հեռացած հայկական զորամասի վրա: Այն ժամանակ ջուրը կթափվի ձեռք բերած առաջին հաջողության արգելանքը: Մինչդեռ գրաված դիրքերում ամրանալով՝ հնարավոր կլինի բռնորոշ ուժերի նոր դասավորություն կատարել և երկու-երեք օրվա բնթացքում նախապատրաստել հաջորդ ու ամենավճռական հարձակումը:

Երեկոյան դեմ զորավարը հասավ շտաբ և Երևան, Ազգային խորհրդի նախագահին կարճ հեռագրեց, որ Սարգսրապատյան ճակատում թշնամու առաջխաղացումը կասեցված է:

Շտաբ կոչվածը երկաթգծի կողքին բնկած փայտե մի տնակ էր՝ փայտոջինների մակաղատեղիների զարմանահրաշ նախշերով, գաղջ օդով, ավելի ճիշտ՝ շնչելու օդի բացակայությամբ: Միայն այստեղ էր, որ զորավարն զգաց իր հոգնածությունը: Այնպիսի հոգնածություն, որի նմանը կյանքում երբեք չէր զգացել: Նախորդ ամբողջ գիշերն ու այդ ցերեկը նա ոտքի վրա էր եղել կամ ձիու վրա: Սա առաջին անգամ չէր: Հիշում էր, որ օրերով, շաբաթներով քուն ու դադար չի ունեցել, ձյան ու անձրևի տակ, ցեխերում ու ձյուններում կռվել է, և մարմինն այնպես ջարդված չի եղել, այնպես անընդունակ շարժվելու, գործնական մի քայլ կատարելու: Մտածեց, որ ծերությունն է վրա հասել: Ինչ էլ որ լինի, վաթսուներեք հասակահաս է, և սա այն տարիքը չէ, որ իր պահանջները չներկայացնի: Բայց մի՞թե այս տարիքն իր պահանջները պիտի ներկայացնեք այսպես միանգամից, ամենապատասխանատու պահին, կյանքում ամենակարևոր քայլը կատարելու ժամանակ: Չէ՛, երևի ապրումներն էին ուրիշ, վերջին օրերի հուզումնակոծ, անհնարինը հանձն առած մարդու ապրումները, որոնց տակ նա կարող էր առհասարակ չզիմանալ: Բայց դիմացավ: Ո՛չ միայն դիմացավ: Ազգային խորհրդին էլ զեկուցեց, որ թշնամու առաջխաղացումը կասեցված է: Եվ հիմա կարելի է գո-

նի մեկ ժամ փոփել մի տեղ, փոփել ու շմտածել, շմտածել, այսինքն՝ անջատվել այս ճակատից, աշխարհից, ամեն ինչից...

Ուզում էր համհարդին զգուշացնել... Եվ հանկարծ փայտոջինների բուժարանից դուրս պրծած երիտասարդ կապավորը շուտասուրբով զեկուցեց.

— Պարո՛ն հրամանատար, պարո՛ն հրամանատար, ներդրություն եմ խնդրում անհանգստացնելու համար: Ազգային խորհրդից պատասխան հեռագիր է ստացվել. խնդրում են ճակատի վիճակի մասին մանրամասն դրել:

— Դե՛, դու պատասխանիր, էլի՛:

Եվ երիտասարդը կարմրատակեց միանգամից իր վրա դրված այլ: աներևակայելի պարտականությունից: Նրան կապիտան Շնեուրն էր իր հետ բերել շտաբ՝ ներկայացնելով իբրև պատրաստի կապավորի: «Ծեմարանի բարձր դասարանի աշակերտ է, տեխնիկայի նկատմամբ մեծ սեր ու հմտություն ունի և իմ օգնությամբ շուտով լրիվ կտիրապետի գործին»: Հիմա Շնեուրի բացակայությամբ նա ստիպված է միայնակ գործել այն տեխնիկայի վրա, որին հետո պետք է տիրապետի:

Հեռագիրն Արամ Մանուկյանից էր: «Ուրախ եմ, հպարտ եմ և շնորհակալ: Խնդրում եմ հեռագրել մանրամասները», — գրել էր Ազգային խորհրդի նախագահը: Ապա գալիս էր երկրորդ մասը. «Այդպես էլ գիտեի: Շնորհավորում եմ: Շնեուր»:

Երևի կապիտան Շնեուրը Մանուկյանի մոտ է եղել, երբ հեռագիրն ստացել են:

— Բայց ի՞նչ մանրամասներ են պետք: Հո ճակատամարտը չպիտի՞ նկարագրենք... Դե՛, գրի՛ր, երիտասարդ, — կանգնած տեղը, հենց դռան արանքից թեկադրեց ճակատի հրամանատարը: — Ասում էիր՝ անունդ ի՞նչ է:

— Անունս Դանիել է, պարոն հրամանատար, — ամոթխած, կարծես ինքն էր գրել իր անունը, պատասխանեց կապավորը, որ կանգնել էր, մնացել ու չգիտե՛ր՝ իրեն ինչպե՛ս պիտի պահի ճակատի հրամանատարի ներկայությամբ:

— Դանիել՛, — հոգնած ժպտաց հրամանատարը: — Ա՛յ տղա, գիտե՛ս, որ դա շատ ծանր անուն է, ինչքա՛ն պատասխանատու... Ա՛յ, ես, որ չգիտեմ, թե ով է վրաս կապել, տանջվում-շարժարվում եմ, չեմ կարողանում արդարացնել:

— Հենց միայն այսպիսի մի զեկույցը բավական է, պարոն Դաւթեանատար, որպեսզի...

Հրամանատարի մարդամոտ վերաբերմունքից ստացած հաշիւը Դաւթեանատարի մարդամոտ վերաբերմունքից ստացած հաշիւը Դաւթեանատարի մարդամոտ վերաբերմունքից ստացած հաշիւը...

— Դե՛, նստիր, նստիր, երկու Դանիելս մի կարգին հեռագիր տանք: Գրի՛ր. «Թշնամին դուրս է շարժված և նահանջում է: Մեր զորքերը գրավել են Սարգարապատ գյուղն ու կայաբանը»: Գրեցի՛ր: Կեցցե՛ս: Դե՛, մի քիչ էլ դժվարութիւններ ցույց տանք, թե չէ, կկարգան, կկարծեն՝ այդքանը հենց խաղ ու պարով ենք արել: Հը՛: Ճիշտ չե՞մ ասում: Գրի՛ր. «Ռմբակոծութեան հետևանքով ավերվել է Սարգարապատ կայաքանի ջրհան աշտարակը, որը երկաթգծին ջուր մատակարարող միակ հանգույցն է: Հաղթական զորքը ծարավ է...»: Կհասկանան, չե՞, որ հաղթական զորքը նաև կուշտ չէ... Դե՛, այսքան բան: Կարծեմ՝ բավական է: Ստորագրութիւնն էլ գիր՝ Սարգարապատի ռազմաճակատի հրամանատար Դանիելի Փիլոմյան: Դիր նաև քո սեփական ստորագրութիւնը. հեռագիրը հղեց Դանիել... ազգանունդ ոնց է:

— Մարտիրոսյան:

— Ա՛, մարտիրոսների ցեղի՞ց ես:

— Նաև Մարտիրոս գյուղից:

— Ի՞նչ ես խոսում: Այդպիսի գյուղ է՞լ կա:

— Կա՛, վայոց ձորում է գտնվում: Այնտեղ է ծնվել Իսրայել

Օրին:

— Ա՛, մեծ մարդ է եղել Իսրայել Օրին: Պատմաբանները նրա գործն ուսումնասիրում են... Նրա մասին զեռ շատ կգրվի: Ուրեմն՝ Դանիել Մարտիրոսյան, Մարտիրոս գյուղից: Ա՛յ տղա, այդքան էլ մարտիրոսութիւն կլինի:

— Մեր գյուղի գերեզմանատուներ լիքն է նահատակների տապալանքարերով:

— Ինձ էլ անվերջ այն միտքն է տանջում, թե մենք ինչպես ենք ապրել՝ անդադար նահատակվելով, — կարծես ինքն իրեն խոսեց հրամանատարը և հոգնած ոտքերն առաջ գցելով՝ դուրս եկավ: Տնակի ցածր դռնից նշնելիս գլուխն իջեցրել էր, բարձրացրեց և հայացքն առավ Արարատին, որ օծված էր իրիկնադեմի ոսկեղեն մուծով: Գազաթի ձյունները խայտում էին ու

կայծկւում, և դաշտի բոլոր կողմերից եկող զվարթաձայն դանդաղանջներին ունկնդիր սարը գլուխը թեքել էր դեպի արեւիկը, մոտրում էր այդ օրվա, հայոց օրվա փոքրիկ թե մեծ երջանկութեան վրա:

— Ների՛ր, Արարատ, մեր հայր ու ապավեն, — համարյա լսելի խոսեց Դանիելի Փիլոմյանը: — Ների՛ր, որ առաջինը քեզ չզեկուցեցի: Բայց չէ՞ որ դու տեսնում էիր, քո աչքի առաջ էինք մարտնչում, քո անունով ու պարգևած զորութեամբ: — Եվ դիտարկը վար առնելով՝ ծունկի եկավ, հայացքն Արարատին, աչքերի մեջ երջանկութեան պարզեւած երանելի խոնավութիւն:

*

*

Հինգերորդ գնդի շտաբում Պողոսեկ Փիլոմյանը նորընծա տեղակալի հետ հետագա գործողութիւններն էր քննում, որ ներս մտան Արշավիր Մելիքյանն ու իր մի զինվորը, և Մելիքյանը գնդապետին մեկնեց մի լայնշի ծրար, մեջը՝ լուսանկարներ:

— Երբ այն թուրք սպային թիկունք տանելիս են եղել, — անշտապ բացատրեց Մելիքյանը, — չարտել է մի թփի տակ: Այս երիտասարդն է տեսել ու վերցրել:

Երիտասարդը շիկնելով հայացքը վայր թողեց. ասես մեղք է գործել՝ թուրքի նետած ծրարին տեր կանգնելով:

Նկարներից մեկում հայոց վանքի ընդարձակ աղոթասրահ էր, ուր անկանոն իրար վրա էին թափված սևասքեմ վանականների մարմինները: Այս ու այնտեղ սուրբ սպասքի ամաններ էին երեւում, քրքրված գրքերի կիտակներ: Եվ այս ամենի կողքին, հպարտ գլուխը վեր տնկած, աջ ոտքը գրքերի կիտակին՝ օրվա առաջին գերին էր, բարձրաստիճան սպան: Գնդապետը լավ էր հիշում նրա կերպարանքը: Մի երկար պահ հայացքը հառել էր նկարին. այո՛, նա էր, որ ճակատում իր ոտքերն էր ընկել և կյանք էր աղերսում: Այն վիճակից մինչև այս նկարը կամ հակառակ... Նույն ճիւղին էր: Ապա ձեռքն առավ ծրարը, նայեց կոնակին: Այնտեղ լատինատառ գրված էր «Կարս, 1337, ռաբիուսանի»: Սա հիշարժի թվականն էր, որ քրիստոնեականով կլինի՝ 1918, ապրիլ: Ծրարի վրա հասցե էլ կար՝ դարձյալ լատինատառ.

«Իսթանբուլ...» Գնդապետը չկարդաց. մնացածը կարեոր չէր։
Ուրեմն, իր կյանքի մի երանելի պահն անմահացրած տուն պի-
տի ուղարկեր, որպեսզի հարազատները տեսնեն, հպաշտանան
իրենց հերոսի արած-թողածով։

Հաջորդ նկարում կախաղանների շարք էր՝ ոտքերից կախված
մարդկանցով։ Կախվածներից մեկի կողքին նույն սպան էր՝ ասը-
ճանակը պարպելուց հետո կամ պարպելու համար առաջ մեկնած։
Գնդապետը մտքով պատկերացրեց լուսանկարի տեսարանին
նախորդած պահերը։ Կախվածը ձեռքերով ոտնաջիկերը բռնել,
փորձում է բարձրանալ, և սպան կրակում է նրա թևերին։ Կրա-
կում է ու սպասում հաջորդ շարժումին։

Թուրքը երևի ձանձրացած է եղել սովորական սպանություն-
ներից ու կոտորածից և հետաքրքիր տեսարաններ է հորինել իր
միապաղաղ զբաղմունքը հետաքրքիր դարձնելու համար։

Գնդապետը խռպոտած բասով դարձավ երիտասարդին, որը
մռայլ կանգնել էր Մելիքյանից մի քայլ հտ։

— Անունդ ի՞նչ է, տղաս։

— Վրեժ։

— Վրեժ։ Իննսունհինգից հետո ես ծնվել, պարզ է։ Ո՞ր
կողմերից ես։

— Սասունցի եմ, գնդապետ, — խրոխտ պատասխանեց երի-
տասարդը։ — Աբդուլ-համիդյան ջարդերին փոքր երեխա եմ եղել,
անունս էլ՝ Հրահատ։ Մեր մեծ գերդաստանից ես եմ մնացել և
բույրս։ Հայրս է ինձ «Վրեժ» վերակնքել։

— Հրահատ-Վրեժ, — արտասանեց Պողոսեկը և արդեն
մտերմորեն դիմեց Արշավիր Մելիքյանին. — Իսկ ո՞նց է կովում։
Հուսով եմ՝ արդարացնում է անունը։

Մելիքյանի դեմքը պայծառացավ։

— Անճուր և հոր հո՛ւյսը։

* * *

Արարատյան դաշտում դեռ լույս էր, հաղթանակի խանդա-
վառություն։ Զանգերի դողանքներից օդը լցվել էր մի երաժըշ-
տությամբ, որ կարծես չի ունեցել սկիզբ և վերջ էլ չպետք է ունե-

նա։ Հենց այդ ժամանակ Երևանի կողմից դաշտի վրա փռվեց
շողեղնացքի՝ օդը ճոթոտող սուլոցը։ Հայոց զնդերը, մոռացած
զգուշություն ու վտանգ, տեղներում կանգնեցին, ուռա՝ կանչե-
ցին. գնացքն ինչ էլ որ բերեր իր հետ, թիկունքից էր գալիս,
թիկունքի գոյությունն առհավատչյան էր, նրա հզոր ապացույցը։
Առաջ ե՛րբ էր եղել այդպիսի բան. տուն ու տեղ թողած՝ թիկուն-
քը փախչում էր՝ իր հետ քշած-տանելով նաև դասալքության
պատրաստ զինվորներին։

Գնացքի զիլ սուլոցը և ուրախ հեռոցները սարսափ տարածե-
ցին թուրքաց խանգարված զորաշարքերում։ Ասկյարները մտա-
ծում էին, որ հայերի ճակատի համար զորահամալրում է գալիս,
և չդիտեին՝ ո՞ւր պիտի փախչեն, եթե հանկարծ գնացքը հասնի
Ալեքսանդրապոլ ու սկսի թիկունքից հարվածել։ Նրանք տագնա-
պած իրար էին հասցնում տխուր լուրը։

— Գլավուրները նոր ուժե՛ր ստացան։

Իսկ հայոց ճակատի ուղղությամբ շարժվող գնացքն շտապե-
լուց թանջում էր։ Վազոնների պատուհաններից, ապրանքատար
վազոնների տախտակամածներից հորդում էր ցնծադին աղմուկը։
Զուռնան ծկլթոցով նվագում էր մի հին եղանակ, որ ուրախ էր
ու տխուր, և նրա հետ դժուր քայլ էր գցում կենտուկաթով։

Պողոսեկ ֓իրոմյանը կարգադրել էր, որ զինվորները չհե-
ռանան դիրքերից ու խրամատներից։ Իսկ զինվորների սրտերն
այնտեղ էին, գնացքից դուրս հորդացող ամբոխի մոտ։

Գնացքը կանգ առավ Սարգարապատ կայարանի թիկունքում,
այնտեղ, ուր ջրմուղն էր, որը կործանվեց հրետանային համա-
վարկից։

Վազոններից դուրս ժայթքեց բազմակերպար ու բազմադույն
հեղեղը։ Ծանրաբեռ ջալակներով կանայք ու աղջիկներ էին,
ծերեր ու երեխաներ։ Խոնավ կուլաներն ուսերին ու կոնստալ-
ներին՝ երկաթգծի եզրերին աղմկում էին Երևանի ջուր վաճառող
աղաները։

— Զրի ջո՛ւր, սառը ջո՛ւր, — կանչում էր գանգրահեր ու
թուխ մի պատանի։

Նրան հետևեցին աշխույժ դասակիցները։

Բեղերը ճերմակ, գլխաբաց մի ծերունի կայարանի պատի տակ
խաշած ձվերի, պանրի, թարխունի ու ալլազան կանաչի պաշա-
րը շարեց լայն սփռոցի վրա, լավաշն էլ կողքին դարսեց։ Նա

կոնատակն էր առել այժմնի տկճորը, որից զինի էր լցնում կավի գավաթի մեջ ու մեկնում զինվորներին:

— Սո՛ւրբ գինի է, իսկը մեռոն, խմողին զնդակ չի բռնի,— ասում էր նախօրոք գինով ու կարմրատակած ալեորը:— Մոտեցն՛ք, մոտեցն՛ք, ես ձեր օր ու ումբրին մեռնեմ, մո՛տ եկե՛ք: Ձեր հաղթանակի՛ կենացը, ձե՛ր կենացը, մեր Հայաստան աշխարհի՛ կենացը:— Ապա հայացքը դարձնելով դեպի հարավ՝ խոսեց.— Ա՛յ սուրբ Արարատ, դո՛ւ հաստատ պահիր մեր գոյություն հիմքը:

Սեր, նիհար, կարճահասակ զուռնաչին հենց ապրանքատար վազոնի եզրին նվագում էր այն պարեղանակը, որից լսողի ոսկորն ու մկանն են խաղում: Դեռահաս դամբաշը շունչը կուլ տալ չէր կարողանում, վարպետը դժուշուն աչքով էր անում, որ ուժեղ զարկի: Դժուրը ցավից թե ուրախությունից մոռնում էր տիրոջ ծնկան վրա: Պարի ասպարեզ մտան ճերմակ խալաթավոր աղջիկներ և սկսեցին պարի հրավիրել իրենց շուրջն ականապիշ կանգնած երիտասարդ զինվորներին: Սկզբում դժկամությամբ աղջիկներին խառնվեց մի պորուշիկ, որ աջ ձեռքը վեր տնկած, ձախը՝ գավակին, մի շրջան արեց, հետո ճկոնց ու սկսեց հուլի պես պտույտներ գործել աղջիկների քթների տակ:

Գնդապետի հրամանով պարների իրենց նվերները շալակած քաղաքացիները, զինվորների ուղեկցությամբ, մտան խրամուղիները, անձամբ նվերներ մատուցեցին դիրքապահներին: Այնտեղ զիրքերի մեջ էլ նրանք ճաշի սփռոց բացեցին՝ հյուրասիրելով հաղթանակած զինվորներին: Նրանց հետ բաժակ բարձրացրին հանուն ընկածների հիշատակի և չմոռացան ճակատամարտի հերոսներին:

Այս նվիրատվությունների ընթացքում, կերուխումի սփռոցների շուրջ բոլորի ուշադրության կենտրոնում էին վիրավորները, մանավանդ նրանք, որ վիրակապերով զարդարված, չէին լքել ճակատը և պատրաստ էին մասնակցելու հաջորդ մարտերին: Նրանցից շատերը նորընծա զինվորներից էին, անփորձ աշխարհագորային: Ցավի ու տառապանքի հետ միասին դեմքերին գրեշմված էր հալածությունը:

Եղվարդեցի մի երիտասարդ, անունը՝ Կիրակոս, ճերմակ փաթաթանով աջ թաթը շքանշանի նման դրած գոշին, հրաժարվեց ճակատը թողնել ռժիմա էլ կօգնեմ կռիվողներին,— ասաց նա,—

և հենց որ ձեռնամարտի զնալու լինենք, թուրը ձեռս կառնեմ. ես ձախիկ եմ:

Կիրակոսի երկու քույրը հարցուփորձ անելով գտել էին նրան՝ թերած պաշարը բացեցին-շարեցին խրամատի պատրհանում, հարևաններին մոտ հրավիրեցին և սկսեցին թոնթորալ:

— Մեր եղբայրը, մեր միևնույն եղբայրը...

— Վա՛յ, Կիրակոս ջան, վերքդ շա՛տ է ցավեցնում, ցավդ տանեմ:

Փոքր քույրն էր սրտապատառ լինում, չնայած ավագն աչքունքով ջանում էր հասկացնել, որ նա զսպի իրեն:

Հանկարծ խրամուղու ծայրին երևաց երիտասարդ մի սպա, կուլեկուլ մոտեցավ զինվորներին և հաղորդեց Պողոսբեկ Փիրումյանի հրամանը խմիչքը չարաշահելու մասին:

— Տնաշնի տղերք, ի՞նչ շարաշահել, եղածը խմում ենք, էլի՛,— սպայի զնալուց հետո անտարբեր փնթփնթաց մի երիտասարդ զինվոր, որ կուլ էր եկել կողքի ծեր զինվորի՝ Լիպարիտ ապոր կողքին:

— Եղածը խմո՛ւմ ենք,— նրան տնազելով խոսեց Լիպարիտ ապերը:— Մի մատան տեղ է, չե՞ս կարող հուպ տալ:

— Ո՞նց հուպ տամ, երբ էն անտերը կողքիս է: Անհնարին է, չեմ կարող:

— Ախր ինչի՞ չես կարող, է՛, դու կնյազ Կուտուզովի տղա՞ն ես, թե՞ Մանթաշովի փեսան... Ասում են՝ հրեն հարձակման ենք անցնելու: Որ ծուռութուռ անես, տան-լեշդ փոեն, լա՛վ կլինի...

Սակայն այնպես էլ հարձակման անցնելու կարիք չեղավ, որովհետև թուրքերը, մի քանի արկ ուղարկելով դեպի հայկական դիրքերը, նահանջեցին մինչև Արաքս ու Ղարաբուրուն կայարանները և, հավանաբար, ապահովության համար, դիրքեր փորեցին կայարաններից հյուսիս-արևելք գտնվող բլր՝ երի վրա:

Իրիկունը վրա էր հասնում, և Սարդարապատ ավանն ու Սարդարապատ կայարանը վերանվաճած հայ զորքերը պիտի դիրքավորվեին ձեռք բերած նոր գծի վրա, չնայած դեռ կարող էին առաջ գնալ և ստիպել, որ թուրքերը շամրանան Արաքս կայարանի մոտերքում:

Այն ժամանակ Պողոսբեկ Փիրումյանն իր շտաբի ռադիոյով միացավ ճակատի հրամանատարի հետ և փորձեց ճշգրտել հետագա անելիքը:

— Ի՞նչ անելիք, ախպերս, ամրանանք մեր գրաված դիրքերում, մի փոքր շունչ քաշենք, մինչև խելքներս տեղը գան,— փոքր-ինչ անհոգ պատասխանեց Դանիելը եկ Փիրումյանը, և զընդապետը հասկացավ, որ հրամանատարը շատ է հոգնած։

— Պարոն հրամանատար, գուցե, այնուամենայնիվ, մի բան ասեմ։

— Ասա՛, Պող, ասա՛,— արդեն մտերմիկ ու ջերմ արձագանքեց ճակատի հրամանատարը։— Գիտեմ, որ դու հանգիստ նըստողը չես։

— Պիտի կարծել, որ թուրքերն առայժմ մեր գծով հարձակման չեն դիմի։

— Ձեր գիծը ո՞րն է։

— Ուր որ մեր գունդն է կանգնած, ճակատի կենտրոնը։

— Ձեն դիմի, պարզ է։

— Նրանք պիտի աշխատեն ճեղք գտնել թևերում կամ թիկունքում։

— Հա՛, կաշխատեն, հասկացա։ Սիրում եմ մտածող մարդկանց, կեցցե՛ս, Պող, ախպե՛րս։

— Դե, սպասիր, խոսքս ավարտեմ, է՛ր։

— Հիմնականն արդեն հասկանալի է, Պո՛ղ,— նրան ընդհատեց ճակատի հրամանատարը և բացատրեց։— Ուզում ես, որ ճակատի կենտրոնում առայժմ դիրք բռնիք գունդը, իսկ մնացածներին դասավորեմ թևերում ու հնարավոր ճեղքումի մյուս կետերում։

Գնդապետը զարմանքից հոգոց հանեց։

— Վա՛հ, տնաշեն...

— Բա՛, կարծում ես միայն դո՞ւ իրավունք ունես հասկանալու Հիմա դու գունդը խրամատավորիր, ես մնացածներին հոգալը կքաշեմ։ Համենայն դեպս, քո աջ թևում մի մարտկոց կթողնենք։ Հրետանին միշտ էլ պետք է...

Ճակատի կապի սպան զրույցի մեջ ընկավ։

— Պարոն հրամանատար,— ասաց,— գեներալ Սիլիկյանն է ուզում ձեզ հետ խոսել։ Պարոն գեներալ, պարոն գեներալ, պաբոն Դանիելը եկ Փիրումյանը գծում է, խնդրեմ, խոսեցե՛ք։

— Գիտեմ, գիտեմ, կես ժամ է, պարոն Դանիելը եկ Փիրումյանի զրույցն եմ լսում,— հոգնած, փութիւր ձայնով խոսեց գեներալը։— Շնորհավորում եմ հաղթանակդ, պարոն Փիրումյան։

— Շնորհակալ եմ, պարոն գեներալ։

— Հավատա, որ շնորհավորում եմ ամբողջ հոգով, ամենայն անկեղծությամբ։

— Հավատացած եմ, պարոն գեներալ, շնորհակալ եմ։

— Իսկ որ հավատացած եք, ինչո՞ւ չէիք զեկուցում, չէ՞ որ ես դեռ երևանյան ճակատի հրամանատարն եմ և, կարծեմ, իրար հետ էլ դեռես հաշտ ու համերաշխ ենք։

Փիրումյանը հանկարծակիի եկավ այսպիսի սկզբից։

— Պարոն գեներալ,— ասաց,— դուք շտաբում չէիք։ Ինձ ասել էին՝ գտնվում եք Երևանում, և ես էլ հեռագրել եմ Երևան, Ազգային խորհրդին, որտեղ էլ, հավանաբար, դուք պետք է լինեիր։ Համ էլ, կարծում եմ՝ ամենից կարևորը կատարվածն է. հայոց զորքը ո՛չ միայն կասեցրել է թշնամու առաջխաղացումը, այլև ետ է մղել ամբողջ ճակատի լայնությամբ՝ միջին հաշվով 18—20 կիլոմետր։ Անհրաժեշտ է մտածել հաջորդ քայլի մասին, որը շատ ավելի դժվար պիտի լինի։

— Իհարկե, ամենակարևորը դա է, սիրելիս,— փոխվեց նաև գեներալի ձայնը։

— Քիչ առաջ Արամի հետ էի խոսում,— զրույցի ուղղությունը փոխեց գեներալը։— Նա ոգևորված է ձեր զեկույցով և խոստանում է ճակատի համար կազմակերպել համաժողովրդական օգնություն։ Ես խնդրեցի այդ անել առանց վայրկյան կորցնելու։

— Շնորհակալ եմ, գեներալ։ Հիմա մեզ համար ամենակարևորը հաջողությունը ձեռքից չտալն է։

— Դե՛, պի՛նդ կացեք, սիրելիս, պի՛նդ կացեք։ Ես միշտ հավատացել եմ ձեր հնարամտությանը և ուրախ եմ, որ այս անգամ, ամենաճակատագրական պահին, ձեր ասողը չխաբեց։

Ա՛ստղը... Երանի՛ թե այն ուղեկցի մինչև վերջ։ Փիրումյանն էլ շնորհակալ էր իր ասողից, բայց այդ վայրկյանին՝ նաև գեներալ Սիլիկյանից, որ, վերջապես, հավատում է և իր հետ է, ճակատի հետ։ Թե չէ, այն ի՞նչ տրամադրության էր լծված երկու օր առաջ։

— Պարոն Փիրումյան, հիշո՞ւմ եք, մի անգամ գնդապետ Վեբլյանի մոտ...

Փիրումյանը վերջին ամիսներին նկատել էր, որ գեներալ Սիլիկյանը հաճախ է խճճվում իր իսկ նախաձեռնությամբ զրույցին խառնված երկրորդական թեմաների մեջ ու կորցնում է հիմ-

նականի ծայրը: Գիտե՛ր, որ դա ժերուհական թերութիւն է: Դա՛նդուրժում էր, օգնում, որ մարդը դուրս գա խճճանքից: Հիմա գեններալի այս թերութիւնը նյարդայնացնում էր նրան: Նա կուգենար նույնիսկ կտրուկ անջատվել զրույցից, մեկ էլ զգաստացավ. կմտածի, թե առաջին հաջողութիւնից Դանիելբեկ Փիրումյանը մեծամտացել, գլուխը կորցրել է:

— Գեններալ, ի՞նչ լուր ունեք մյուս ճակատներից:

— Ի՞նչ-ի՞նչ, — սթափվեց գեններալը:

— Ասում եմ՝ ի՞նչ լուրեր կան մյուս ճակատներից:

— Դրութիւնը վատ է Ղարաքիլիսայում: Իսկ Արագածի կողմերում՝ ուղղակի անհուսալի: Այսօր թուրքերը մտել են Բաշ-Աւլարան և հավանաբար Աշտարակի ու Եղվարդի վրայով պիտի շարժվեն դեպի Երևան: Հակառակի պես մենք այնտեղ զորք առհասարակ չունենք: Գնդապետ Զալինյանի հեծյալ գունդն է իրեն կարգի բերում Եղվարդի դաշտում: Իսկ թե երբ կովի մեջ կմտնի, հայտնի չէ:

— Ինչո՞վ կարող եմ օգնել: Որոշակի ծրագիր կա՞, — անհաստացավ Փիրումյանը, կարծես թշնամին ետ էր նվաճել իր հաջողութիւնը:

Սիւլիկյանը հապաղում էր, երեւի ինքն էլ չէր որոշել, թե ի՞նչ պիտի ուզի Սարգարապատի ճակատից:

— Իսկ զուգ ի՞նչ կարող եք տալ, — վարանոտ հարցրեց նա: — Այսինքն՝ ի վիճակի՞ կլինեք մեկ-երկու գունդ ղեջել:

— Մահապարտների գնդից բացի...

— Այն ժամանակ՝ վեցերորդը:

— Խնդրեմ:

— Եվ Կորուկովի պարտիզանական հեծյալ գունդը:

— Այդ էլ՝ խնդրեմ: Աջ թևում է գտնվում Մուրադի խումբը: որ լավ հանգիստ է առել, կուզե՛ք՝ այն էլ ուղարկեմ:

— Շատ շնորհակալ կլինեմ:

— Ո՞ւր պիտի ժամանեն: Տեղը, ժամը որոշակի ասեք:

— Գիշերը կարո՞ղ են շարժվել:

— Դրանք այսօրվա մարտին չեն մասնակցել, հանգիստ են և կարող են հենց այս րոպեին էլ ճանապարհվել:

* * *

Արամը Սարգարապատ հասավ ուշ երեկոյան, կրր արգեն Երեւանում ռազմաճակատին օգնելու համար կատարել էր րոյոր կարգադրութիւնները և համոզվել, որ գործերը լավ են գնում:

Պարենի և խմելու ջրի պաշարներով բռնված գնացքը ճակատ էր հասել, և կանանց ու աղջիկների շերմեռանդութիւնը նորից պատրաստվում էր հերթական բեռը: Երևանի պարետ Արտոն Շահխաթունին ու տարեց մի քանի սպաներ ինքնապաշտպանութիւն համար աշխարհազորային խմբեր էին կազմակերպել: Նրանք դիրքեր բռնեցին քաղաքի մատուցներում: Երևանում տեղակայված միակ փոքրիկ դորամասը, հազիվ 300—320 զինվոր, որ Սարիղամիշի մարտերից հետո Կողբի վրայով նահանջել էր Արաքսի ձախափնակը, ապա անգործութիւն մատնված՝ Շահխաթունու «ռազմական» պահեստային ուժն էր համարվում, Ազգային խորհրդի կարգադրութիւնը անմիջապես ուղարկվեց ճակատ, որպեսզի համալրի Մահապարտների գունդը: Աշխարհազորային նոր խմբերի կազմակերպումը ևս ընթանում էր արագ ու րարձր կազմակերպվածութիւնով և առաւելոյան նրանք կազմ ու սպարաւոտ պետք է մեկնեին ճակատ:

Եղեգնոտ կայարանից արեմուտք, Սարգարապատ չհասած, ավտոմեքենայի լույսերի դեմ հանկարծ երևաց մի զորաջոկատ: Երկաթգծի աջ կողքի հարթութիւն վրա նստոտած էին զինվորները, և նրանց դեմ Գարեգին սրբազանն էր կանգնած:

Արամն իջավ մեքենայից, ողջագուրվեց սրբազանի հետ, հարցրափորձով իմացավ, որ իր դեմ օրվա հերոսներն են կանգնած, ձինդերորդ զնդի Երկրորդ գումարտակի մի ամբողջ վաշտ, շնորհավորեց նրանց, Ազգային խորհրդի ու Երևան քաղաքի հասարակութիւն անունից շնորհակալութիւն հայտնեց անօրինակ հերոսութիւն համար:

— Հայ ժողովուրդը հպարտութիւն պիտի հիշի ձեր սխրանքը, քաջ հայրենակիցներ, — ձեռքն առաջ պարգած, ռեկորտութիւն խոսեց Երևանի ազգային խորհրդի նախագահը և հանկարծ խարույկի կրակից լուսավորվածների մեջ նկատեց բարձրահասակ Արշավիր Մելիքյանին: Պատանիներ էին շրջապատել նրան: Արամը հասկացավ, որ զրուցելիս են եղել, և ահա իր

հայտնվելով խանգարվել է զրույցը: Ինչի՞ մասին էին խոսել,— մտածեց նա:— Դարձյա՞լ մեր ղեկավարների անճարակության, թե՞ այսօրվա հերոսության, որի մեջ իրենք էլ իրենց բաժինն են ունեցել: Արամի խոսքը, որ ուրիշ պարագաներում աչքի էր ընկնում առողջ տրամաբանությամբ ու կառուցիկությամբ, այս անգամ կցկտուր էր:— Արարատյան երկրի բնակչությունը և ամբողջ հայ ազգը, ուր էլ որ կա,— ասաց նա,— սրտի թրթիռով հետևում է ձեր խիզախությանը՝ համոզված, որ շուտով թշնամին դուրս կշարժվի մեր երկրի սահմաններից, և հայությունը ձեռք կբերի խաղաղ ու ապահով կյանք...

Մանուկյանը խոսում էր, իսկ վաշտի զինվորները ոչ այնքան նրան էին ունկնդիր, որքան նրա մասին փսփսոցով ասվող տեղեկություններին, որ իրար էին հաղորդում նրա կյանքին ու պոթին իրազեկ վաշտակիցները: Ասում էին՝ վանի պաշտպանության կազմակերպիչներից է և առհասարակ օրինակ է արիության ու խոհեմության, բայց, ահա, վերջերս շատ է հավատում Թիֆլիսում նստած հայ մեծավորներին և դարձել է նրանց կամակատարը: Մեկն էլ հերքում է վերջին տեղեկությունը և ասում՝ Արամը Թիֆլիսի ղեկավարների հետ ոչ մի կապ չունի. նրանց կարգադրություններն արհամարհում է և հենց սա՛ է, որ Դանիելբեկ Փիրումյանին կարգադրել է դեմ կանգնել թշնամուն ու Սարգսյան պատի դաշտը դարձնել թուրքի գերեզման...

Զրույցից հետո Արամն ու Մելիքյանը մոտեցան իրար: Առաջինն Ազգային խորհրդի նախագահը ձեռքն առաջ մեկնեց:

— Ուրախ եմ, որ ձեզ այստեղ եմ տեսնում,— անկեղծ բանականությամբ նա սեղմեց Մելիքյանի ձեռքը:

— Այստեղ է լուծվում մեր ազգի լինել-չլինելու հարցը,— պատասխանեց Մելիքյանը և, ցույց տալով երիտասարդների խումբը, ոչ առանց հպարտության ավելացրեց,— սրանք էլ մեր երիտասարդ սպարտակյանները:

— Երանի՜ նրանց, որ այսպիսի քննությամբ են սկսում իրենց կյանքը: Երկա՜ր ապրեն...

— Պատերազմ է, պարոն Արամ, ի՞նչ իմանաս՝ ո՞վ կհասնի ավարտին: Պատերազմը զոհեր է կլանում և ծնում է հերոսներ...

Արամին դուր եկավ այս խոսքը և, հրաժեշտ տալով, նորից քերտորեն սեղմեց զրուցակցի ձեռքը:

— Ցտեսություն, բարեկամ: Երանի՜ թե ամեն ինչ մեր ուղածի

սկի լինի, և մենք նորից հանդիպենք ու շարունակենք մեր...

— Զրույցը, թե՞ վեճը,— քթի տակ ժպտաց Մելիքյանը:

— Միևնույն է,— անորոշ ասաց Արամը և գնաց դեպի մեկուսի իրեն սպասող Գարեգին Շովսեփյանը:

— Երևանում ձեզ Ղևոնդ երեց են կոչում, սրբազան,— հասնելով նրան՝ ուրախությամբ հայտնեց Արամը:— Ասում են՝ Ղևոնդի պես իր հայրենասիրական խոսքով վառել է հայ զինվորների սրտերը:

— Իսկ ինչո՞ւ անպայման Ղևոնդ երեց: Ձնայած Ղևոնդը մեր մեծ սրբերից մեկն է, և ինչ՞ նման մահկանացուների համար հպարտություն է նրա հետ համեմատվելը:— Մթան մեջ ժպտաց Գարեգին եպիսկոպոսը:— Մի՞թե իմ անունն արժանի չէ ինձ:

— Ձեր անունը երկար ապրի, ինչո՞ւ արժանի չէ,— լրջացավ Արամը:— Ասում են՝ ամեն մարդ ինքն է իր անունն ստեղծում և գեղեցկացնում...

— Է՛հ, պարոն Մանուկյան,— նրան ընդհատեց սրբազանը,— հիմա ո՞ւմ միտքն է գալիս իր անունը կամ անձը: Թուրքը եկել, ուզում է հայի անունը ջնջել: Նրա այդ շարությունը խափանենք... Իսկ թե այսօրն ինչպես անցավ, դա պատմել չի լինի: Ինչ որ եղավ այսօր, պարոն Արամ, դա կարգի դուրս բան էր, անսովոր, եթե կուզեք, նույնիսկ անտրամաբանական, իսկ ավելի ճիշտ՝ հրաշք: Մինչև այսօր միշտ մեզ հաղթող, թվով գերակշիռ, շատ անգամ մեղանից ուժեղ թշնամուն հաղթեցինք... Ասում եմ հաղթեցինք, կարծես ես էլ հաղթեցի: Պարզապես ամեն ինչ կատարվեց իմ աչքի առաջ, իմ ներկայությամբ:— Եվ հանկարծ սթափվեց սրբազանը, որովհետև գտել էր ասելիքը:— Պարոն Արամ, թանկագին իմ բարեկամ, ինձ այնպես է թվում, թե քարգե դուրս մի բան անելու համար, անհավատալիս ու հրաշքը իրականություն դարձնելու համար մարդս պետք է մի քիչ խենթություն ունենա: Առանց այդ խենթության չկա ու չես կարող չի կարող լինել: Առանց այդ խենթության չկա ու չես կարող տեսնել սիրանք, որտեղ էլ փնտրելու լինես՝ հող մշակելի՛ս, արհեստի ու արվեստի ոլորտներում, գիրք գրելի՛ս: Այդ խենթության անհրաժեշտ պաշարից դուրի մարդիկ շատ են կարգապահ: Կարգապահ լինելու Դանիելբեկ Փիրումյանը, պետք է լուել-յայն ընդունել վերին կարգադրողների խոսքը և տեղի տար թշնամուն...

— Ուրեմն, կեցցե՞՞ անկարգապահությունը, — ինքն էլ չիմանալով ինչու՞ հակադրվեց Մանուկյանը, թեկուզ տարերային պոսթիլումների պահերին նա ինքը հաճախ էր խախտում այն կարգը, որ կաշկանդում է մարդու բարի կամքն ու խիզախ նախաձեռնությունը:

— Քա՛վ լիցի, քա՛վ լիցի, պարոն Մանուկյան: Ես ինքս կարգապահ մարդ եմ և սիրում եմ կարգն ամեն ինչում: Իմ խոսքն այն խենթության մասին է, որ ժողովրդական զրույցներում սաբեր է շուռ տալիս, իսկ իրականում ջարդում է նվաճողի մոտիվը: Գուցե մեր նոր հայերենի «խենթություն» բառը դեռևս այն չէ, որ անհրաժեշտ չափով ընդգրկի երևույթը: Սասունցիները հազար տարի «ծուռ» են ասվում: Այդ ծուռությունը չլինեք, արաբական տիեզերակալության դեմ կկռվեի՞նք երկու հարյուր տարի, որպեսզի վերջում էլ մի թագավորություն ստեղծենք, որի հիշատակներն անգամ սրբազան ոգևորություն պարզեն երախտագետ սերունդներին:

Վաշտին բարի գիշեր մաղթելով՝ Գարեգին սրբազանն ու Արամ Մանուկյանը քայլեցին դեպի մեքենան: Նրանց ոտքերի տակ Սարգարապատյան դաշտի ժլատ կանաչն էր փռված, որ բուրում էր սուր, ռունգները գրգռելու շափ անսովոր: Արամն առաջին անգամ չէր այս կողմերում, սակայն դաշտածաղիկների այս բույրերից զարմացած էր, որովհետև միշտ էլ այստեղ տեսել էր խանձված ու քարոտ մի տափաստան, որը երևի թե անհնար լինեք կենդանացնել: Իսկ հիմա ծաղկաբույրեր կան: Մեկմեկ լուսնելույսի տակ նշմարվում են թփեր, որոնցում ծղրիդներ են երգում: Այս ի՞նչ է, ծղրիդները մրցման մե՞ջ են մտել Արարատյան երկրի զանգերի հետ, — մտածեց Մանուկյանը, որի սիրտը շատ էր ուրախ մայիսյան այդ երեկոյին: Նա փորձում էր փնտրել անցած օրը, իսկ շուրջը զնգուն մի խաղաղություն էր, որը երևակայել անգամ անհնար էր վերջին ամիսների դաժան իրականության մեջ: Հիշեց սրբազանի խոսքը Ղևոնդ երեցի անվան մասին, և նորից հոգում ծփաց երախտագիտությունն այս համեստ մտավորականի հանդեպ: Հանկարծ նրան սկսեց անհանգստացնել մի հարց. ապագա սերունդները պիտի հիշե՞ն, որ եղել է այսպիսի մեկը՝ մարմնով նվազ, հոգու կրակով ու զոքով շարժման անսպառ, որ իր ետևից զինվորներ է տարել անհավասար մարտի: Պիտի հիշե՞ն Գանիելբեկ փերումյանին, որ համա-

տարած դասալքումի ու անճարության տուշ կանգնեց իր զրնդերի հետ մեկտեղ, ասաց՝ մենք պետք է կռվենք ու հաղթենք: Այլ հաղթեց...

— Ի՞նչ եք մտածում, պարոն Արամ, ի՞նչ երանելի իրիկուն է, չէ՞, — հանկարծ ուղեկցի մտորումները կտրեց Գարեգին սրբազանը:

— Ապագայի մասին էի մտածում, սրբազան, զալիք սերունդների: Ասում եմ, տեսնես կհիշե՞ն այսօրը...

— Է՛հ, սիրելիս, ապագան շատ է հեռու: Կավ է մտածենք մեր ժամանակի ու ժամանակակիցների մասին: Թե որ զնահատեցին ու գոհ եղան, կնշանակի՝ ապագայի համար էլ մի բան կմնա:

Գիշերանում էր: Զանգերի ղողանջներն ավելի բարձր էին հնչում, և հայոց հողի վրա այդ գիշեր քուն չպետք է իջներ:

* * *

Հրամանատարներն ասել էին՝ հարձակման հրամանի են սպասում, և անհամբեր զորքը չէր դիմանում սպասումին: Հաղթանակի համն առել էին մարդիկ, փախչող թշնամուն թիկունքից հարվածելու, առհասարակ թիկունք դիտելու հաճույք էին զգացել և հիմա արթուն թե քուն, այդ էր մտքներում: Մի՞թե կարելի է սառեցնել կրակված հոգիները: Կարելի՞ է թողնել, որ թշնամին հանգիստ շունչ քաշի, ուժ հավաքի և նորից հարձակման գա:

Խրամատները փորել էին առաջին գիշերը, մայիսի 22-ի տաք մարտին հաջորդած մի քանի ժամվա քնի դադարից հետո: Համոզված էին, որ շուտով հարձակում է լինելու, պիտի թողնեն ու առաջ գնան: Սակայն փորեցին խոր ու հիմնավոր:

Հետո զինվորները նորից գործի անցան և կրակակետերն այնպես ամրացրին ու քողարկեցին, պատերն այնպես կոկիկ տաշեցին կարճկոթ բահերով, ասես բնակարաններ էին սարքում, որոնց մեջ ամառ ու ձմեռ պիտի անցկացնեին, դավակներ ու թոռներ պիտի աճեցնեին:

Մայիսի 23-ի ճաշից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ այդ օրը ես շարժում չի լինելու, առավել անհանգիստները խրամատների թիկունքներում կարճ ու երկար պատրհաններ փորեցին, կար-

ճերը՝ ուսանելիք ու զանազան իրեր տեղափոխելու համար, երկար-
ները՝ իբրև քննու տեղ:

Հողվոր մարդիկ էին այդ փորողները: Փորում էին հողի բույ-
րով արբեցած: Իսկ հողն ամեն տեղ նույնն է, անգամ Սարգա-
րապատի թիկունքում, ուր քարքարոտ էր, և մի բուռ հող իրար
բերելու համար երկու-երեք բահի բերան քոճ պիտի քանդվեր:

Վարան գեցի Արշակը խրամատի թիկունքում իր քնատեղի
հատակին և կանախոտ էր փռել, մի խորում էլ կապել, բարձի տեղ
գրել էր աճեցնում: «Բարձի» մեջ լցրել էր խոունխոտ ու վայրի
գաղձ, և հողի ու այդ վայրի բույսերի սուր խառնաբույրի տակ
պառկում էր, որ քնի, բունը չէր տանում: Մտքերը պաշարում
էին, բունը հեռու քշում: Արշակը որտեղից էլ մի փունջ մուշկա-
համուկ էր քաղել, կախել գլխավերևը և հետը մտովի զրուցում
էր: «Էդ ո՞նց ես հասել Սարգարապատ, ա՛յ հրաշք ծաղիկ: Դու
միայն մերձ շենի, հազարի մեջ ընտրած մեր Մուշկապատի քա-
րածերպերին էիր բուսնում: Դու միայն մեր նախշուն հարսների
ու աղջիկներ ի սնդուկներում էիր պահվում, որ քո անմահական
հոտով տա՛րին բոլոր խոտա տա՛յիր նրանց քիմքերը: Քեզ ո՞վ
է բերել էս կովի դաշտը»:

Արշակը շուտ բաժանվեց իր մուշկահամուկից և ահա թե
դա ինչպե՛ս պատահեց:

Մայիսի 23-ի վաղ առավոտվանից Երևանն ու Արարատյան
դաշտի գյուղերն իրենց նյութական օգնությունը ճակատին էին
հասցնում: Կազմակերպված, կանոնավոր շարասյուններով: Ուտե-
լիքով ու խմիչքով, զինամթերքով ու հագուստով բեռնված
գրաստները բռնել էին Սարգարապատի գիծը տանող բոլոր ճա-
նապարհները: Կանաչը ու աղջիկներ, ծերեր ու հաշմված տղա-
մարդիկ, որոնք շալակով էին տանում իրենց նվերները, արտա-
միջյան կաժաններով էին գնում, ավելի կարճ երթուղիներով:
Նրանցից շատերը կովով յուրայինների տեղերը գիտեին և նրանց
էին տանում իրենց պարենը, որից բաժին էր հասնում նաև հա-
րևաններին, ծանոթ-անծանոթներին: Կեսօրվա դեմ նվիրաբե-
րողներն այնքան շատացան, որ ճակատի հրամանատարը կար-
գադեց, որպեսզի մանր խմբերով, հերթապահ զինվորների
ուղեկցությամբ նրանց հասցնեն ճակատի գիծը, հանդիպումներ
կազմակերպեն խրամատավորված զորախմբերի հետ: Հին զորա-
կանը գիտեր, թե կովով զինվորին լրացուցիչ ինչպիսի լիցք ու

եռանդ կարող են հաղորդել անմիջական հանդիպումն ու սրտա-
զին զրույցը՝ ունեցածից ու շունեցածից ճակատին նվեր բերող
հայրենակցի հետ:

Մահապարտների գնդի սպաներն ու զինվորները համարյա ոչ
ոք չունեին այս կողմերի գլուղներում և գլուխները կորցնում էին
նման հանդիպումներից, Արարատյան երկրի խոսքաշեն ու սի-
րավեղ մարդկանց զրույցներից: Լեռնական պարզ ու կոշտ մար-
դիկ, հարաբերությունների մեջ զուսպ և ծածկամտության չափ
քախոս՝ նրանք ե՛րբ են այդքան «ջան» ու «ազիզ» լսել, վայելեց
այդքան համեղ հոգեպահուստ և հոգեպահուստից էլ սրտագրավ
խոսք ու զրույց: Արցախական աշխարհում ասում են՝ թե ցորեն
հաց չունես, գոնե ցորեն լեզու ունեցիր: Արցախցիներն այստեղ
տեսնում էին, որ ցորեն լեզու ունեին բոլորը՝ մեծ ու փոքր, կին
ու տղամարդ, և՛ ցորեն հացով ու զարմանազան ուտեստի հա-
րուստ նվերներով եկածները, և՛ նրանք, որ միայն դարի կամ
կորեկ հաց էին բերում ու դաշտից քաղած կանաչի:

Արշակնեց խրամատում նվիրաբերները հայտնվեցին ետ-
միջօրեի տապին, երբ արևը նայում էր զենիթից, և խոր ու եր-
կար հողափոսի մեջ նստելն անգամ դարձել էր անտանելի: Մի
բարձրահասակ շորամարմին պառավ էր (Արշակնեց զլուղում
նրան կասեին լոբու սարի) և մանկամարդ մի կին: Նրանց ուղեկ-
ցող զինվորը ետ գնաց՝ խոստանալով մի ժամ հետո հայտնվել:
Պառավն ասաց.

— Այտա՛, վախում ես կորչե՞նք, — հետո ձեռքի կապոցը վայր
դնելով՝ սկսեց աչք ածել խրամատի երկարությունը: Մայրական
գորովանքով ջահել զինվորներին էր տնտղում:

Իսկ մանկամարդ կինը խրամատի ծունկ տված տեղում կանգ-
նել էր մոլորված և արևից, տոթից, երևի ամենից շատ՝ անսո-
վոր միջավայրից, շիկնած ու շառագունած: Արշակը տեսավ
նրան ու կայծակը խփածի պես մեջքը դեմ տվեց խրամատի
պատին: «Վա՛յ, քո մերը չմեռնի, էս ի՛նչ արիր», — անցավ Ար-
շակի շվար մտքով: Աչքերը տրորեց ու նայեց ընկերներին, որ
տեսնի՝ նրանց բան՝ չպատահե՞ց: Ոչինչ էլ չէր պատահել. երի-
տասարդներն իրենց իրերն էին աչ ու ձախ գցում, որ նորեկ-
ներին նստելու տեղ հրամցնեն: Իսկ զինվոր Զաքարը, գիշացի
այդ շատակերը, երկար ոտքերը չռած, պլշած աչքերով պառավի

կապոցներին էր նայում՝ կանխազայելով նրանց պարունակութիւնը:

Շատակերների մեջ եթե մի տարօրինակը գտնեք, երեւի Զաքարը պիտի լինի: Զորքորդ տարին էր Արշակի հետ ծառայում, դեռ մի անգամ ուտելու վրա զանգատ արած չկար: Ուտում էր ուղտի պէս՝ ծամելիս ուտելիքը բերանում աչ ու ձախ գցելով: Ուղտի պէս էլ դիմացկուն էր. չլինե՞ր՝ չէր ուտի-կղիմանար, լինե՞ր՝ կուտեր, ինչքան որ տային: Պահեստներում նրա հասակին հագուստ չէր լինում, հատուկ էին կարում, և ինքը մեծ-մեծ գրք-պաններ էր կարում հարմար ու անհարմար տեղերում: Նրանցից մեկը հենց փորին էր՝ ոնց որ կենդուրուի պարկ, որի մեջ կա-րելի էր մի շաքաթվա պարեն տեղավորել: Այդ գրպաններում միշտ էլ ուտելու մի բան կգտնվեր: Կտար Արշակին. «Կե՛ր, հարեան» (գլուղերով հարեան են. Գիշու և Մուշկասլատի հանդերը մի գետակ է բաժանում): Արշակը հրաժարվում էր. «Դու կեր, — ասում էր: — էդ հսկա բոլ-բուսաթիդ պահանջը շատ կլինի»: «Ա՛ տղա, սա ինձ ի՞նչ անի, դո՛ւ կեր, մի տեղ կերեալ»:

Արշակն ու Զաքարը նախապատերազմյան ժանդարմներ էին: Հանդիպում էին իրենց գլուղերն իրարից բաժանող գետակի վրա, Շրշուանի ձորում, երբ գլուղեգլուղ կռվում էին: Գետակի աջափնյակի թթենիների ու կեռասենիների տակ գիշեցիների բանակն էր դիրք բռնում, ձախափնյակի թթենիների տակ՝ մուշկասլատ-ցիների: Վերջիններս Շրշուանի ձորում կեռասենիներ չունեին և պատերազմական այս նախապատրաստութիւնից առաջ անպալ-ման ալկերած էին լինում Գիշու կեռասի ալգին: Ուրեմն, պատերազմի ժամանակ հիմնավոր պատճառ կար: Բայց չլինե՞ր էլ, կատար-ները տաք երիտասարդները կգտնեին, առանց որոնելու:

Եվ այսպէս. ձորի երկու լանջերին դիրքավորվում էին թշնամի բանակները, որոնց մարտն սկսվում էր հայհոյանքի փոխհրա-ձգութեամբ: Այստեղ էլ դիպուկահարներ կային ու զնգացրալին կրակահերթի վարպետներ: Այո՛, կար հայհոյանք, որ դիպուկա-հարի զնդակի պէս հակառակորդին խոցում էր տեղնուտեղը, և կար, որ զնգացրալին կրակահերթի պէս երկար էր, ծալ-ծալ, հարկ-հարկ: Գրանց վարպետները գիշեցիք էին, մանավանդ, եթե իրենց հետ բերած էին լինում գլուղի ամառանոցավորներին, որոնք ինտերնացիոնալ տարր էին մտցնում կռվի մեջ. հայհոյում էին հայերեն-ռուսերեն-թուրքերեն... Եվ այն ժամանակ

Արշակը, որ երկիսա էր դեռ, բայց պարսատիկով թռչուն կորսար թռիչքի մեջ, տալիս-շարքից հանում էր այդ «ինտերնացիոնա-լիստին»՝ «Վա՛յ, մամա ջյա՛ն, ես մեռյա՛...», — լսվում էր թշնա-մու դիրքերից, և մուշկասլատցիները քարապրանովով իջնում էին դեպի ձորը:

Զաքարը փորձված մարդ էր և գիտեր, թե քարապրանուկն ի՞նչ տեսակ աղետներ կարող է պատճառել, եթե նշանառութեան տակ իր նման մեկն է, որին կույրն էլ խփեր, չէր վրիպի: Զաքարն իրենց դիրքերում կանգնում էր ամբողջ հասակով ու գոռում էր դեպի ձորը. «Ա՛ մուշկասլատցիք, — ասում էր, — ես ձեզ մա-տաղ, դուք էդտեղից հայհոյեք, մենք՝ էստեղից, էդ առաջ գա՛լն ինչի է պետք»:

Այս կողմ հաճախ հաշտութեան դուռ էր բացում, և երկու հա-կառակ բանակները մերկացած թափվում էին գետակի մեջ, որ-պեսզի տաքացած կատարները հովացնեն նրա սառը ջրերում:

Այսպէս, ուրեմն, Զաքարն ու Արշակը միմյանց գիտին դեռեա մեծ պատերազմից առաջ, իրենց տեղական «պատերազմների» օրերից և երբ ճակատում հանդիպել էին, կարոտով ու երանու-թեամբ էին հիշում անցյալ «պատերազմները»:

Ես հիմա այս վերհուշը կատարեցի, որպեսզի Արշակն ու շքի գա, հասնի ինքնատիրապետման: Եվ, ի պատիվ իրեն, պետք է ասել, որ ինքնատիրապետումն ապահովվեց: Զաքարը նայեց ըն-կերոջը, վիճակը հասկացավ:

— Արշակ տղա, — ասաց, — ինչքան էլ քնինք անես, տասի կեսը հինգ է: Արի տեսնե՞ք՝ ի՞նչ են բերել մեր խանում-խաթուն-ները:

Իսկ խանում-խաթուններն արդեն Արշակի պատրհանում դա-սավորում էին բերածները:

— Էս ոնց որ քնելու տեղ է, — ամոթխած անհանգստացավ դեռատի կինը:

— Բան չկա, դասավորի, ա՛ քուր, — սիրտ առած խոսեց Ար-շակը:

«Ա քուրն» անսովոր էր, թե՛ նրա բերանից անսովոր ու հա-րադատ հնչեց. դեռատի կինը նայեց նրա կողմը, ժպտաց՝ պար-գեւելով մի երջանկութուն, որի նմանը երբեք չէր ունեցել մուշ-կասլատցի դիմվորը: «Էս ի՞նչ է, անաստվածն ինձ տվեց, միան-գամից շարքից հանե՛ց, — մտածեց Արշակը և որոշեց իրեն

տղամարդ պահել:— Արշակ տղա՛, քեզ ձեռքդ հավաքիր, բոլոր կողմերից նայում են»:

Գեռատի կինը ձեռքի կապոցը դատարկելուց հետո էլ գնաց՝ խրամատի մուտքի մոտ թողած փոքրիկ տոպրակը բերելու: Զգույշ կողքի կռացավ, և երեսցին սրունքները, որոնք ասես շարխաքաշ էին: Հետո խրամատի հատակին քայլում էր, թվաց ոտքերը գետնին չէին առնում: Նրա հագին լիքն ծաղկավոր շրջագգեստ էր, որ գրկել էր համաշափորեն գիրգ կոնքերը, փարթամ կուրծքը, եկել-եղրով փակել ուսերն ու վիզը:

Արշակն աչքի տակով նայում էր, չէր կարող չնայել այդ հրաշքին, և մտածում էր, որ ասա այսպիսի կանանց տեսնողներն են տարածել, թե աշխարհում հուրի-փերիներ էլ են լինում, և հետո հավատացել են իրենց տարածած հեքիաթին:

Պարզվեց, որ պառավն այնքան էլ պառավ չէ. մազերն են շուտ ճերմակել վշտից: Իսկ վիշտն այն է, որ Շուլավերից Փարաքար մարդու եկած այդ Շարմազը մի տարում կորցրել է ամուսնուն, երկու տղային ու երեք աղջկան: Իրենց Փարաքարում տիֆի համաճարակ է եղել, շուլավերցու աղջկա ամբողջ ընտանիքը տարել է, իրեն թողել միայնակ, որ բվի նման կոնյա դատարկ տանը: Իսկ խրամատ մտնելուց այնպես աշխույժ էր, այնպես ասող-խոսող, որ Արշակին թվում էր, թե մեկն է այն երջանիկներից, որոնք փեշով էլ չեն քավել դժբախտությանը և հարյուր տարի կապրեն՝ իրենց կատակն ու խնդույթունն աշխարհում շաղ տալով:

Երբ սեղան էր բացված Արշակի պատրհանի երկարութամբ, և զինվորները ծալապատիկ նստել էին ճաշի՝ իրենց մեջ առած երկու հյուրերին, Շուլավերցու աղջիկը գինով լի բաժակը բարձրացրեց և հայացքով ընդգրկեց բոլոր նստածներին, ապա մեծավարի խոսեց.

— Տեսնում եմ, որ բոլորիդ էլ մայր կսպանեմ, ուրեմս, խոսքը իմն է:— Կանգ առավ, մտածեց մի փոքր, նայեց դեռատի ընկերուհուն:— Աղջի, է՛յ, չասես՝ չանան շարխի կալավ: Սիրտս լիքն է, էրվում է, խոսում եմ, հանգստանամ:— «Աղջին» անքն ժպտաց, և դեմքն օծվեց մի այնպիսի վարդագույնով, կիսաբաց ճերմակափայլ ատամնաշարն այդ վարդագույնի մեջ այնպես շողաց լուսնի մահիկի պես, որ Արշակի գլուխը պտտվեց: Շուլավերցու աղջիկը դիմեց զինվորներին.— Ձեր կենացը, ա՛յ տունու-

տեղից դադարդուն եղած ջահելներ: Դուք, որ եկել եք հայրենիքի փրկության համար ձեր կյանքն ու արյունը տալու, շա՛տ ապրեք: Ես ապրեք ու հասնեք ձեր մուրազներին:— Ապա չորացած, վշտակիր երեսը դեպի երկինք դարձնելով՝ վերացած ասաց.— Ա՛հ երկնային, դու միակ ամենազոր ու հավերժական, դու հարեհաս լինես էս խեղճ անցավորներին: Դու լավ ես տեսնում՝ զրկված ու դժբախտ մայր եմ, ինձ սազական չի այս խոսքը, բայց որ չասեմ, սիրտս կտրաքվի. թող մեր ազգի տունը քանդող թշնամու մայրն իր մազե՛րը քանդի:— Մի շնչում խմեց լիք բաժակը, ափով սրբեց բերանը և նորից դարձավ զինվորներին.— Դե՛, խմեցեք ու կերեք, Շարմազը ձեր օր ու ումբրին մատաղ: Հա՛ղ զոռուցանեմ. կոխվը պրծնի թե չէ, եկեք Փարաքար, հարցրեք Շարմազի տունը... Ձե՛, ասեք՝ Շուլավերցու աղջկա տունը ո՞րն է: Ում էլ հարցնեք, ցույց կտա. Շուլավերցու աղջիկը ես եմ: Կգաք: Թաղած կարաս ունեմ, կբացեմ, երկու տարեկան զոռ ունեմ, կմորթեմ...— Աչքերը տամկացան, ձայնը կոտորատվեց և թուխտալով ասաց.— Է՛, մեր հայրը, հոգին լո՛ւյս դառնա, ոսկի ձեռքեր ունեք: Գործը քարի հետ էր, տուն կշինեք, խաչքար կկազմեք... Խաչքարի վրա նկարած մարդը հետդ կխոսեմ... Ի՞նչ պատմեմ, պատմելո՞ւ բան է... Լիք տուն է թողել, ես ձեզ մատաղ, ամեն ինչ էլ ունեմ, ամեն ինչ... Կգաք-կտեսնեք... Աղջի Համեստ, մի բան էլ դո՛ւ խոսիր, էս անծանոթ ջահելները չասեն՝ Շուլավերցու աղջիկը դարդից խելըռել է, լեզուն բուն չի մըտնում:

— Ես ի՞նչ խոսեմ, Շարմազ հոքիր, — դարձյալ շառագունեց Համեստը և նայեց աջ կողմը նստած Արշակին:— Ես ի՞նչ խոսք ունեմ, որ ասեմ:

— Ինչի՞ չունես, ա՛յ Համեստ, ինձ նման մի դարդոտն էլ դու ես:

Ձաքարը, որ կավն գավաթով գինին խմել էր և խաշած հավն էր պատառոտում, զարմացած նայեց մեկ Շուլավերցու աղջկան, մեկ Համեստին:

— Գարդոտ: Ինչի՞ պիտի դարդոտ լինի էս հուրի-մալաք աղջիկը:

Մյուս զինվորներն էլ զարմացած էին: Իսկ Արշակն այլևս չէր հասկանում լսածը:

— Գարդոտ է, բա ի՞նչ է, — արդեն հանգիստ, լուրջ բացատ-

րեց Շուլավերցու աղջիկը, իսկ Համեստը շառագունած, տխրամած գլուխը թաքցնելու տեղ չէր գտնում:— Մարդը գնաց, գոհվեց թուրքի կոլում: Երկու տարի է արդեն: Եվ խեղճի անունն երկու դառած՝ տանջում է իրեն:

— Բա՛ւ-բա՛ւ-բա՛ւ, աղջի, էդ ի՞նչ մեծ դժբախտություն է էդ հասակում,— անկեղծ կարեկցեց Զաքարը:— Գոնե խոխա-բան թողե՛լ է՛:

Համեստը հարցական նայեց Շուլավերցու աղջկան, և նա բացատրեց.

— Ասում է. խոխա՛, ախինքս՝ երեխա թողե՛լ է:— Համեստը դժկամորեն ուսերը բարձրացրեց, և Շուլավերցու աղջիկն այդ էլ թարգմանեց.— Չէ՛, չի թողել, ա՛յ ախպեր: Ո՛ւր է, թե թողած կլինեիր... Հիմի ո՛չ հերանց գնացողն է, ո՛չ էլ...

— Է՛, Շարմաղ հոբիր, իրենց ցավը քի՛չ է, դու էլ եկել, մեր դարդերն ես պահ տալիս,— այլայլված դժգոհեց Համեստը և, որեւէ բան անելու համար, կրծքին թափված մազերը ետ գցեց, ապա ուտեկեղեն քաշեց Արշակի առաջ.— Ախր, դու իսկի բան չկերար:

— Ես ուտում եմ, ա՛րքուր...

Այս կողմերում ասում են՝ «քո՛ւր ջան», «հոգի՛ ջան»: Արշակն ինչպե՛ս կասեր այդ «ջաներից» մեկը: Սակայն սովոր չէր և ասեր, այդ միևնույն է, թե տկտրանար մարդկանց առաջ: Միայն շնորհակալությամբ նայեց Համեստին, այնքան նայեց, որ նա ամոթխած ժպտաց ու հայացքը փախցրեց:

Ճաշի վերջում մեջտեղ եկավ գաթան՝ մեծածավալ, նախշազարդ մի խմորեղեն, որ Արցախական աշխարհում կոչվում է գովլաթ-կրկենի: Կրկենին հենց այդ ծավալուն գաթան է, իսկ գովլաթը՝ նրա մեջ դրված խորհրդավոր կտրիվը կամ ուրիշ որեւէ նշան, որին արժանացողը ճանաչվում է գերդաստանի ընտրյալն ու սիրելին: Այստեղ է՛լ նման սովորություն կար, թե՛ Համեստն ուրիշներից է սովորել կրկենի թխելը: Պարզվեց, որ նա Ոսկեվաղից է հարս եկել Փարաքար: Եվ ոսկեվաղցի Համեստը Փարաքարում կրկենի է թխում իր մորից սովորած եղանակով:

— Հաջորդ անգամին էջմիածնի կոլուակ պիտի բերեմ,— ցածրաձայն խոստացավ Համեստը՝ տեսնելով, թե իր ոսկեվաղյան կրկենին ինչպես ուրախացրեց զինվոր եղբայրներին:

— Հաջորդ անգամ որ գաս, մենք արդեն Կարսն անց կացած

կլինենք,— խոսեց զինվորներից մեկը, որ կուշտ կերել էր և գոտին էր թուլացնում:

— Աստված տա՛, անց կացած լինեք,— ուրախ արձագանքեց Շարմաղը:— Մինչև էլզուլում էլ կգանք, միայն թե ետ առած լինեք մեր հողերը:

— Էլզուլում չի, Շարմաղ հոբիր,— ժպտաց Համեստը:— Էրզրում է՛:

— Էլզուլում է, բա ի՞նչ է: Քեզ համար զուլում եղավ, տեգ-րակնոջս համար եղավ, մեր քավոր Ապետնակի զույգ աղջկանց համար եղավ: Քանի՛ մեկին հիշեմ:

Դովլաթ-կրկենին Արշակը պիտի կտրտեր: Զաքարն ասաց.

— Միայն դու կարող ես տասնհինգ հավասար բաժին անել:

— Կտրտիր, հոգի ջան,— մայրաբար հորդորեց Շարմաղը:— Երեսկահատդ ասում է՝ արդար մարդ ես: Քո արդար ձեռքով կտրիր:

— Արշա՛կն է արդար,— առանց հայացքն ուտելիքից կտրելու, հարցրեց Զաքարը և քմիծաղեց, ասաց.— Դրա փեշի մեջ մեռոն կեփվի:

— Բա՛, ես մենակ իմ մեռնելու օրը չգիտեմ:

Արշակը գոտկին կապած պատյանից հանեց ծալովի դանակը, գոտկի վրա թավ տվեց, սրությունը փորձեց ձեռքի ափին և գործի անցավ: Շարմաղը, որ նայում էր նրա այս արարողությանը, հիացումով խոսեց.

— Բա ասում էի, չէ՞: Մեր ողորմած հոգին էլ էդպես էր, հա՛. ամեն ինչ տեղը-տեղին: Գործիքները կարգին-սարքին: Զեռքի գործն էլ՝ թամաշա: Զուտես-չխմես, նայես արած-թողածին... Փեշակիդ անունն ի՞նչ է, Արշակ ախպեր:

Մինչև Արշակը կպատասխաներ, զինվորներից մեկն ասաց.

— Սնայպեր է,— և բացատրեց.— Կարևոր թուրքերին վերացնում է:

— Բա գնդակը ո՞նց է կարևորին ջոկում անկարևորից:

— Գնդա՛կը չէ, ինքն է ջոկում. հեռադիտակով նայում է, տեսնում՝ սա հրամանատար է, մյուսը լավ դիրք ունի, շատ վնաս կտա մեզ... և մեկ-մեկ, դը՛մբ, ջահանդամն է ճանաչարհում:

Շարմաղն ու Համեստը հիմա որ բացահայտ հիացումով էին

նայում Արշակին, որը կտրտել էր կրկենին և սկուտեղի վրա դրել Համեստի առաջ.

— Ա՛րքուր, դե՛, հիմի քո սուրբ ձեռքով բաժանիր, տեսնենք՝ դովաթիդ ո՞վ պիտի արժանանա:

Համեստն սկուտեղը բարձրացրեց, պարզեց դեպի Արշակը.

— Գե՛, վերցրու,— և պարզեցեց այն ժպիտը, որ այդ վայրկյանին Արշակ գինվորին դարձրեց աշխարհի տերը:

— Չէ՛, հրաժարվեց Արշակը,— քո՛ ձեռքով, ասացի, չէ՛, քո՛ սուրբ ձեռքով:

Համեստն անհամարձակ նայեց կտորներին, մեկն ընտրեց և արագ, կարծես ձեռքը վառում էր, դրեց Արշակի առաջ: Հետո մյուսների բաժինները տվեց: Զինվորներն սկսեցին զգուշորեն ուտել: Զաքարն արագ-արագ իր կտորի հարցը լուծեց, վերադարձավ ուտելիքի մնացած տեսակներին: Հարևաններն էլ լուռ-թյամբ կերան: Համեստը և Շարմաղն իրենց բաժինների հասց բաց արին-ստուգեցին. ոչինչ չկար: Չէր կերել միայն Արշակը. ուրեմն, կորիզը նրա բաժնում էր: Համեստը հարցրեց.

— Ինչո՞ւ չես ուտում:

— Պահեմ... հիշատակ է,— համարձակվեց ասել Արշակը, և Համեստը, շփոթմունքը թաքցնելու համար, աննպատակ իրար բերեց «սեղանի» ուտելիքի մնացորդները:

Հրաժեշտ պիտի տային, և Զաքարը կարգադրեց, որ վերջին անգամ լցնեն բաժակները: Շնորհակալության խոսքեր ասաց, ջոկատի անունից խոստացավ լավ կուլել և արժանի լինել այս հոգատարությանը...

Արշակը նայում էր նրան, սակայն չէր կարողանում լսել: Մտքով ուրիշ տեղ էր: Ուրիշ հոգս էր տակնուվրա արել նրա սիրտը: Ուրիշ մի բաղձանք, երազում տեսած հրաշք թռչունի պես, նրան առել իր թևերին, տարել էր անիրական մի աշխարհ, որտեղ կոխվ չկար, արյուն չէր հեղվում, և համատարած սերն ու բարություն էին թափվում: Երբ կտրվեց այդ երազից, բոլորն իրեն էին նայում: Նրա աչքի առաջ, այնպես մոտիկ ու իրական, սակայն երազի պես անհավատարի, Համեստի լուսապայծառ, շիկանաքի քողով պարուրված դեմքն էր: Ժպտում էր, և ճերմակ-ճերմակ ատամնաշարը լուսնի մահիկի պես ցոլում էր: Նա ուղեց կենաց ասել և այդ կենաց խոսքի մեջ Համեստին շնորհակալություն հայտնել պարզեած մեկ ժամվա երջանկության համար,

ամաչեց այդ մտքից: Սակայն հանկարծական մի մղումով խոսեց և այն, ինչ պիտի ուղղեր մեկին, ասաց երկուսին, ընդհանուր: Ասաց՝ հուսալով, որ նա պիտի հասկանա. մի՞թե սուտ էին այն հայացքներն ու ժպիտները:

— Էս կովոդ տղերքին մայրեր են սպասում, հարսներ ու հարսնացուներ են սպասում: Նրանց կենացը և ձեր կենացը, ա՛յ նոր բարեկամուհիներ: Ձեր շա՛տ կենացը: Որ պատերազմ լիներ, մի ամբողջ կյանք էլ իրար կողքի ապրեինք, էսպես իրար չէինք ճանաչի... Ուզում եմ ասել՝ էսքան չէինք, ոնց ասեմ, է՛...

— Հարազատանա,— հուշեց Շարմաղը:

— Ա՛յ, շա՛տ ապրես: Խոսքը լեզվիս ծերին էր, բայց չէր գալիս: Մի ամբողջ կյանք էր պետք, որ էսքան հարազատանա՝ չինք: Ձեր շա՛տ կենացը: Եվ... երանի՛ ձեր հարևաններին:

Զաքարը, գլուխը ետ թեքած ծիծաղեց:

— Էդ հարևաններին՞ ինչի հիշեցիր, ա՛յ Արշակ ախպեր,— զարմացավ Շարմաղը, որ շուրջն էր աչք ածում՝ պատրաստվելով վեր կենալ, որովհետև ուղեկից գինվորը երևացել էր խրամատի ծայրին:

— Նրանք ամեն առավոտ առաջինը ձեր երեսն են տեսնում,— արդեն սիրտ առած՝ պատասխանեց Արշակը.— Իմացիր, որ դրանից է սկսվում նրանց ամեն մի օրը, որ չի կարող բարի լինել:

— Է՛, քե մատաղ, երեսդ տեսնող ամենն էլ մեկ չի լինում,— բացատրեց Շարմաղը, որ կարծես հասկանում էր Արշակի խոսքի խորքը:— Մարդ կա, բարեդ առնում է, թթվում:

Զաքարն աչքով արեց Արշակին և մտքում ասաց. «Թե կարծում ես՝ անայպիբը միայն դու ես, մոլորված ես: Էդ Շարմաղը քեզանից դիպուկ որ չկրակի, քեզ հետ հավասար կմրցի»:

Շարմաղն ու Համեստը լրիվ դատարկեցին իրենց կապոցները: Ուտելիքի մնացածը դասավորեցին պատրհաններում՝ հանձնարարելով ինչպե՛ս պահել, որ ոչինչ չփչանա:

— Ա՛յ հեր օրհնած, մեզանից բան կպրծնի՞, որ փչանա,— կատակեց Զաքարը:

— Տեսա՛նք, Զաքար ախպեր, տեսա՛նք,— արձագանքեց Շարմաղը:— Հերս ասում էր. «Մարդ ոնց ուտում է, էնպես էլ կաշխատի»:

Երբ պիտի հրաժեշտ տային, Արշակն իրարու վանցավ:

— Բա մենք ինչ տանք—տանեք: Ախր, էսպես հավասարութուն կլինի:

Ձաքարը վերին փոքրիկ պատհանից դուրս բերեց արևի պարկուճից պատրաստած մի շողշողուն ճրագ և մեկնեց Շարմաղին:

— Գո՛մ ունե՞ս, տա՛ր,— ասաց:— Արշակի ձեռքի գործն է: Շարմաղն ուզում էր հրաժարվել, մեկ էլ մտածեց, որ կենդանա, վերցրեց:

— Լույսի մեջ կենաք,— մաղթեց նա:— Ամեն վառելիս պիտի հիշեմ:

Արշակն էլ մուշկահամուկի փունջը պոկեց պատի մեխից և անհամարձակ դրեց Համեստի ձեռքում: Նրանք իրար ոչինչ չասացին: Խոսքերի փոխարեն հայացքներ փոխանակեցին, որոնց մեջ եթե խոստում կար, մշուշոտ էր, անորոշ և հեռավոր աստղի լույսի պես աղոտ...

Երբ հասան խրամատի մուտքի մոտ և կանգ առան, արդեն լսելի էին հեռավոր զանգերի զողանջները: Նրանք խուլ, ծանր-ծանր հարվածում էին, և Արշակին թվում էր, թե դրանք իր տրի հարվածներն են, որ լսելի պիտի լինեն նաև Համեստի համար: Ջերմագին ձեռքսեղմումներից հետո Շարմաղը նորից հիշեցրեց.

— Փարաքարում ում էլ որ հարցնեք Շուկավերցու աղջկա տունը...

— Ողջ-առողջ մնաք, հաղթանակով դառնաք,— մաղթեց Համեստը:

Արշակը նրա լուսաճառագ աչքերում շողշողուն արտասուք տեսավ և ինքն իրեն ասաց. «Անաստ» վածը մթան մեջ լույս կտա»:

* *

*

Իսկ Բաթումում հայ պատգամավորները ոչինչ չգիտեին ռազմաճակատում տեղի ունեցած նոր դեպքերից և իրենց պահում էին իբրև պարտվող, ավելի ճիշտ՝ արդեն պարտված կողմի ներկայացուցիչներ, որոնց միակ պարտականությունն է հանձնվել հաղթանակած կողմի ողորմածությունը և գուժ հայցել: Նրանք գուժ պիտի հայցեին թուրքերից...

Ալեքսանդր Խատիսովը հյուրանոցի մուտքի մոտ հանդիպել էր ֆերիկ Վեհիբին, որն իրեն ոչ միայն ուշադրություն չէր դարձ-

րել, այլև ցուցադրական արհամարհանքով շրջվել էր ու շուրջվել գերմանական «Մերսեդեսի» մեջ ու շտապ հեռացել: Եվ դա հիմնավոր պատճառ էր, որպեսզի հայկական պատվիրակության ղեկավարն իր գործընկերներին ներկայանար սգվորի կերպարանքով, ապա, մի ժամ խորհրդավոր, ողբերգական գաղտնիք պահպանողի խաղեր անելուց հետո, հաղորդեք, որ իրենք վերջնականապես կորած են:

— Կորած ենք, և ոչ մի փրկություն չկա: Բա Վեհիբն ինձ տեսնի և շուգենա՞ էլ բարեւ առնել: Կնշանակի՞ իրենք նստած են Երևանում և կարող են մեզ շան տեղ չդնել: Չե՞ք հիշում. մեկել օրը Խալիլն ասաց. «Հայերդ պարտված եք և խոհեմ կլինեք, եթե զենքը ցած դնեք ու վերջ տաք ավազակային գործողություններին»:

Թուրքերը հայկական «ավազակային գործողություններ» են կոչում արևմտահայ ազատագրական զորախմբերի մղած կռիվները: «Դուք այդ ավազակապետ Անդրանիկին մեր ձեռքը պիտի տա՞ք, թե՞ ոչ»,— վերջում սպառնալից իր խոսքն աչսպես էր փակել Խալիլ բեյը՝ երևի մտածելով, որ բավական է՝ Անդրանիկի զորախումբն էլ դադարի գործելուց, որպեսզի իրենք իրենց կրոնկներին տակ զգան մի ամբողջ դիակնացած Հայաստան և նրա վրա խաչ քաշեն որպես իրենց երբեմնի թշնամու, որը հողին է հանձնված և այլևս չի կարող գլխացավանք պատճառել: Բայց Անդրանիկը դեռ գլխացավանք շատ էր պատճառում, որովհետև նման էր անիրական, արտասովոր ուժի, այլահի զրկած դիվային պատժի, որը մեկ հայտնվում էր Դիմանում, մեկ Սարիղամիշի տակ, մեկ Ղարաբաղի սայի մոտ կարող էր փակել թուրքական զորքի ճանապարհը և հետո էլ պիտի հայտնվեք նախիջևանում կամ Զանգեզուրում՝ հատկապես այն ճամփաների տիրակալի դերում, որոնք ամենից շատ էին անհրաժեշտ թուրքական կայսրության արևելյան քաղաքականությունն ապահովելու գործին:

Շատ էր դժվարացել հայ դիվանխոսների գործը: Այնքան էր դժվարացել, որ նույնիսկ ամենաճարպիկ ու ամենաձեռնիրեց գործիչ համարվող Ալեքսանդր Խատիսովը, անգործության մատնված, չգիտեր ի՞նչ պետք է անել ժողովից դուրս գալու համար: Նրան ամենից շատ հավասարակշռությունից հանել էին կովկասյան դաշնակիցները, որոնց հետ մի ամիս առաջ փայ-

փառում էին ոչ այնքան մոայլ երազներ և հույս ունենին, թե պիտի ստեղծեն համակովկասյան մի հզոր ընտանիք, որի համար այլևս սարսափելի չպետք է լինի հարավի գորշ գայլը: Ի՞նչ եղան այդ երազներն ու հույսերը: Պարզ է, թե Բաբելի մուսամթաթականներն ինչո՞ւ այնքան շուտ և այնպես պատրաստակամ բնկան թուրքերի գիրկը: Օսմանյան եռապետության ներկայացուցիչներին հաջողվեց նրանց գլուխները լցնել համաթուրքական ու համախալամական զառանցանքով: Իսկ մենշեկները՝ նրա՞նք ինչու են փախչում հայերի համագործակցությունից: Մի՞թե կարծում են՝ բավական է գերմանական հենակներով ոտքի կանգնեն և անմիջապես կկարողանան ինքնուրույն շարժվել, նույնիսկ հաջող քայլ գցել մեծ-մեծ տերությունների հետ: Այնօր գնե՜րալ Լոսովը վրացիների այցելությունից հետո մի քիչ բացսիրտ էր դարձել իրենց հետ և բաց արեց վիրա-գերմանական հնարավոր դաշնակցության եթե ո՞չ բոլոր խաղաքարտերը, ապա զոնե ամենահիմնականները: Ասում էր. «Վրացիների հետ մենք տնտեսական մեծածավալ գործակցություն կունենանք. նրանց երկրի մանգանի հանքերն ու մերձարևադարձային այգեգործությունը Գերմանիային կտան այն, ինչ մենք ապարդյուն փնտրում ենք ուրիշ երկրներում... Իսկ Հայաստանն ինչ ունի: Հայերը գերմանական օգնության համար ինչո՞վ կարող են վարձահատույց լինել»: Գերմանացի զորավարը պատասխանի էր սպասում, իսկ Հայաստանի շահերի ու իրավունքների պաշտպանողիվանխոսը չգիտեր, թե իր «պաշտպանած» երկիրն իրապես ի՞նչ ունի և ինչո՞վ կարող է գալթակղիչ դառնալ շահամոլ եվրոպացու համար: Իսկապես ի՞նչ ունի Հայաստանը, օգտակար հանածոներ կա՞ն այնտեղ, հողը կարո՞ղ է տալ այնքան բարիք, որ կարողանա կերակրել ոչ միայն իր վրա ապրողին, այլև լցնել գերմանացի շահամոլի անկուշտ աչքը: Ի՞նչ Հայաստան էր մնացել թուրքական բռնազավումներից ու հարևանների սանձարձակ ոտնձգություններից հետո. մի Արարատյան նահանգ ու Սևանի չոր ափերը:

Խառնիսովը խորհրդակցեց իր պատգամավորության մյուս անդամներին հետ, և նրանք էլ չկարողացան շատ բան ավելացնել այն պատկերացումին, որ ինքն ունեն Հայաստան աշխարհի մասին: Պապաջանովը զարմացավ Ֆոն Լոսովի տարօրինակ հետաքրքրասիրության վրա. «Հայաստանի չոր քարերից ի՞նչ պիտի

կորդի այդ ցնդած գերմանացին»: Սիմոն Վրացյանը ծոցատետում գրեց, որ Թիֆլիս վերադառնալուց իր «Հորիզոնում» անպայման հոգավածաշար կտպագրի Հայաստանի գլուղատնտեսական ու երկրաբանական առանձնահատկությունների մասին: Հովհաննես Քաջազնունին հիշեց Շուստովի կոնյակը և զրուցարեց միաժամանակ, թե դա տնտեսական փոքրածավալ միավոր է և, ապա, դժվար թե կոնյակի մենաշնորհի տնօրեն Շուստովը համաձայնի ունենալ գերմանացի գործընկերներ:

Հովհաննես Քաջազնունին, բնավորությամբ ինքնամփոփ մարդ լինելով, ժամանակն անց էր կացնում օրվա դեպքերի վրա խորհրդողածելով և մտորումներն էլ հաճախ գրի էր առնում մի ընդհանուր հաստատվոր տեսքում, որը դարձել էր նրա խոստովանությունների մատյանը: Այնօր նա սրտի ցավով գրեց իրենց վերջին խորհրդակցության մասին: Այս գրառումը նա փակում էր ցավագին հարցերի մի փնջով. «Նվ այս մե՞նք ենք, որ եկել ենք պաշտպանելու այն երկրի դատը, որի մասին նվազագույն պատկերացում իսկ չունենք: Զգիտենք՝ ի՞նչ կա այնտեղ, ի՞նչն է կաղմում նրա հարստությունը և ինչի՞ կարիքն ունի: Իսկ ժողովրդի՞ մասին ինչ գիտենք. ի՞նչ է մտածում, ի՞նչ է ուզում, ո՞րն է նրա ցավը, ինչպե՞ս պիտի դարմանել: Ինչո՞վ կարող ենք օգնել, որ նա ոտքի կանգնի և շարունակի իր պատմական ճանապարհը: Ո՞վ զժբախտ իմ աղզ, դու ե՞րբ ես ունենալու քեզ արժանի առաջնորդներ»:

Հայ պատվիրակներն այսօրինակ անպտուղ մտորումներով էին սպանում իրենց օրը: Իսկ Վեհիբ փաշան նախքան նրանց ղեկավար Ալեքսանդր Խառնիսովին կոնակ ցույց տալը առել էր Սարգարապատում իր դորքի կրած պարտության բոթը և շտապում էր ռազմաճակատ:

Այդ ֆերիկ-մարշալը, որ վայելում էր երիտթուրք բռնապետության պարագլուխների վստահությունը, իսկապես փորձառու և գրագետ զորավար էր, որպեսզի կարողանար երեք-չորս տարիների պատերազմական առանձին զրվագներից զաղափար կաղմել հայկական զորախմբերի ռազմական կարողությունների մասին և որևէ լուրջ դիմադրություն սպասեր նրանց կողմից: Վասպուրականի ինքնապաշտպանական մարտերն ու Դիլմանի ճակատամարտը, էրզրումի կռիվն ու կամավորական զնդերի հանկարծահաս հարվածները Վեհիբին ստիպում էին մտածել, որ

հայկական զորքը մի տեղ պետք է ասի իր վճռական խոսքը: Եթե այդ խոսքը չասվեց Երզնկայում, ապա կասվեր Սարիղամիշում: Սարիղամիշում, անշուշտ, ռուսական հրամանատարությունը համակած խուճապը խանգարեց, բայց դեռ թիկունքում Կարսն էր՝ Անդրկովկասի նախաշեմի հզոր բերդամրոցը, որի տները վիթխարի առավելություն պիտի ունենար հարձակվող բանակի համեմատությամբ: Կարսն էլ ընկավ, և Վեհիբը գիտեր, որ դա հայ զորքի անճարակությունից չէր, այլ իր ու Զխենկելիի այն գործարքից, որի մասին հայերն իմացան բերդամրոցի անկումից հետո: Ալեքսանդրապոլի հեշտ նվաճումը, ճիշտ է, Վեհիբին տողորել էր մեծ ինքնագոհությամբ և, մանավանդ, արհամարհանքով հայոց զորքի հանդեպ: Բայց նա գիտեր, որ կա ժողովուրդ, որի բեկորները երկրի տարրեր կողմերից հավաքվել են Արաքսի ձախափնյակը: Հավաքվել են ոչ թե մեռնելու, այլ ապրելու համար: Իսկ նա, ով որոշել է ապրել, դժվար թե հեշտությամբ հանձնվի թշնամուն: Սակայն այսքանից հետո եթե ֆերիկ Վեհիբն սպասում էլ էր ժողովրդական ուժի մի պոռթկման, ապա ո՞չ Սարդարապատում, ուր իրենք մտել էին շքերթով, և բոլորովին չէր երևում, թե նրա թիկունքի բաց տարածություններից որևէ վտանգ է սպառնում:

Արդահանի վրայով գիշերը նա հասավ Ալեքսանդրապոլ և, վրայի փողին անգամ չթողնալով, գլխին հավաքեց ճակատի սպայակույտն ու դիվիզիաների հրամանատարներին, նրանց գլխին էլ թափեց իր ցասումն ու հայհոյանքի տարափը: Շեքի փաշան՝ Սարդարապատի դաշտում ջարդ կերած Երեսունվեցերորդ դիվիզիայի հրամանատարը, կուշ էր եկել նրա առաջ և շախսեյ-վախսեյի հանձնված մոլեռանդի նման սպասում էր իր օրհասին:

Կովկասյան ճակատի հրամանատարի առաջ խեղճ-խեղճ կծկվել էին Կողբի ու Սուրմավի կողմերում տեղակայված զորամասի հրամանատար Մյուրսալ փաշան, Շիրակում կազմ ու պատրաստ դեպի Զուլֆա, իսկ այնտեղից էլ Բաքու զնալու համար նախատեսված դիվիզիաների հրամանատարներ Հիլմի փաշան ու Քյազիմ Կարաբեքիր բեյը, ինչպես նաև Թիֆլիսի վրա աթաղվող զորքերի հրամանատար Զավիդ փաշան: Նրանք ամբողջ գիշեր անքուն էին անցկացրել, որովհետև կարգադրված էր եղել հավաքվել Ալեքսանդրապոլում և սպասել Վեհիբ փաշայի

ժամանումին: Ալեքսանդրապոլում էլ իմացել էին՝ ինչի՞ համար է արված այդ կարգադրությունը և վայրկյան առ վայրկյան սպասել էին նրա հայտնվելուն: Հիմա տեղները նստած ննջում էին և Վեհիբի յուրաքանչյուր գոռոցի վրա վեր էին թռչում, աչքները տրորում: Մի անգամ էլ վեր թռան, տեսան՝ Վեհիբը կանգնել է Շեքի փաշայի քթի առաջ կատաղությունից եռում է:

— Այ՛ հայվան, հայվան օղու, հիմա աշխարհում հինգ դիվիզիա հայ չի մնացել,— զորավարն էր ասում՝ ցուցամատը տնկած Շեքի փաշայի աչքի առաջ:— Քո դիվիզիայի դեմ նրանք ինչպե՞ս կարող էին հինգ դիվիզիա հանել:

— Վալլահ, ֆերիկ, այդքան զորք էին հանել մեր դեմ, և դեռ ետևից էլ անվերջ գալիս էին նորերը: Գնացքը գնում-գալիս էր: Գալիս նոր զորքն էր բերում, զնալիս էլ տանում էր կոտորվածներին ու վիրավորներին: Մենք ջարդում էինք, նրանք նորերն էին բերում:

Այն ժամանակ Վեհիբը հեռացավ նրանից և արտասանեց իր հրամանը, որն անմիջապես գրի էր առնվում զրազիրների կողմից:

— Հրամայում եմ, որ Հինգերորդ դիվիզիան Բորչալուից ետ դառնա և, միանալով Տասնմեկերորդին, Ղարաբախի սայի ուղղությամբ ավեր ու մահ սփռելով հասնի Երևան: Կողբում ու Սուրմավում արեկող անող մեր զորքը... Քեզ հետ եմ, Մյուրսալ փաշա, բավական է գլուխ պահես, ի՞թ օղու... Զորքերդ անցկացրու և այդ գյավուրների թիկունքը կտրելով այնպես հարվածիր, որ կենդանի մարդ չմնա: Գլխի ընկա՞ր:

Մյուրսալ փաշան քնաթաթախ աչքերը տրորեց, վեր թռավ տեղից և խոնարհվեց:

— Աչքի՛ս վրա, ֆերիկ, գլխի՛ս վրա:

Ապա կարգադրեց, որ Հիլմի փաշան ու Քյազիմ Կարաբեքիրն իրենց զորքերը հանեն պահեստային վիճակից ու փոխադրեն Սարդարապատի ճակատը:

«Սարդարապատի ճակատ» գոյություն չէր ունեցել ո՛չ քարտեզներում, ո՛չ էլ կովող կողմերի ծրագրերում: Այն ծնվեց հանկարծ, միանգամից, մայիսի 22-ի կեսօրին, երբ հայերը թուրքական բռնակալության հայակոթածան ծրագրի դեմ հանեցին կովելու և հաղթելու իրենց կամքը:

Սարդարապատի՝ ճակատ: Ո՞նց թե: Իսկ դա ի՞նչ ճակատ է,

որ պիտի կլանի Ասորպատականի ու Ադրբեջանի գրավման համար նախապատրաստած դիվիզիաները: Հիմի փաշան ու Քյազիմ Կարաբեքիրը, որ այդ օրերին կանխավայելում էին Բաքվում հաղթականորեն իրար հանդիպելու և այնտեղից իրենց կառավարությանը Ադրբեջանին տիրանալու մասին զեկույց հղելու երջանկությունը, մեկ-մեկու նայեցին տարակուսանքով: Եվ այդ հայացքափոխանակությունը չվրիպեց Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարի լարված ուշադրությունից:

— Ի՞նչ եք գլուխներդ օրորում ծուլլ եղջերի նման,— գոռաց Վեհիբը:— Բավական չէ՞ որքան թիկունք պահեցիր:

Քյազիմ Կարաբեքիրը համարձակվեց բացատրել իրենց տարակուսանքը:

— Ֆերիկ, իմ երեսը քո ոտի տակ,— ասաց,— առջևում Բաքու կա, մեծ կոիվներ պիտի լինեն Թավրիզից մինչև Դերբենդ: Կառավարությունն ի՞նչ կասի, եթե մենք մեր լավագույն ուժերը խարջենք Սարդարապատի պես աննշան ճակատներում:

— Այդ խելքին եք, հա՛, որ մի բուռ գլավուրներ ձեր քթին տալիս են ու ետ շարտում,— հեղնանքով պատասխանեց Ֆերիկ Վեհիբը:— Մենք Բաքու կարող ենք հասնել միայն Սարդարապատով ու Երևանով: Ահա այստեղիս դեմ է առել Հայաստանը,— և Վեհիբը ցուցամատն անցկացրեց կոկորդի վրայով:— Մենք կամ պիտի հողին հավասարեցնենք մի թիզ մնացած այս Հայաստանը, կամ էլ չենք տեսնի Բաքվի երեսը: Այս է մեր միակ ու իսկական ճանապարհը: Հասկացա՞ք, ա՛յ անխելքներ:

Յադուբ Շեքի փաշան ուրախ էր, որ Կովկասյան ճակատի թուրքական բոլոր ուժերն ուղղվում են Սարդարապատ-Երևան ճակատի վրա: Սակայն ներքին մի վախ ուներ իր հաղորդած տեղեկությունների համար: Գուցե իր ենթականերն ուռնեցրած էին ներկայացրել հայոց զորքի քանակը: Իսկապես, նրանք որտեղի՞ց պիտի հինգ դիվիզիա հանեին Սարդարապատի ուղղությամբ: Վախեցածի աչքին մեկը տասի տեղ է երևում: Եվ այն ժամանակ ինքը խաղը ու խալտառակ կլինի կայսրության բանակների առաջ:

— Ձեզ երկու օր ժամանակ եմ տալիս,— կտրական հայտարարեց Վեհիբ փաշան:— Երկու օր, և դուք պատրաստ պիտի լինեք արյան մեջ խեղդելու գլավուրների հինգ դիվիզիաները: Իսկ

դո՛ւք,— նա մատը տնկեց դեպի Հիմի փաշան ու Քյազիմ Կարաբեքիրը,— ժամանակին զորքը տեղ հասցնելու համար կօգտվեք երկաթգծի ծառայությունից:

* * *

Երեկոյան Միքայելն ու Հովսեփը հոր մոտ գնացին, երբ արդեն զորամասում համատարած հանգիստ էր, և լռել էին նույնիսկ այն հատուկներ կրակոցները, որոնք դիրքերում պահում էին պատերազմի շնչառությունը:

Ռազմաճակատ գալուց հետո Հովսեփն առաջին անգամ էր այցելում հորը: Միջնորդ էր դարձրել Միքայելին, որովհետև չգիտե՞ր՝ հայրն ինչպե՞ս պիտի ընդուներ իր ինքնազուխ վճիռը: Չգիտեր ու անհանգստանում էր, շնայած Միքայելը փորձում էր համոզել, որ տարօրինակ ու սարսափելի ոչինչ չի պատահել, ընդհակառակը, հայրն ուրախ է, որ իր որդիները եկել են մասնակցելու հայրենիքի փրկության պատերազմին:

Դանիելբեկն ի՞նքը մոտեցավ վրանի մուտքի առաջ վարանոտ կանգնած Հովսեփին, ժպտալով գրկեց, սեղմեց կրծքին, համբուրեց ճակատը, ապա բաց թողեց և ճրագի աղետ լույսի տակ տնողեց նրա բոյ-բուսաթը:

— Կարգին տղա ես դարձել, հա՛,— շինծու անտարբերությամբ նկատեց հայրը:— Բեղ է՛լ ես թողել:

Հովսեփը, կարծես հոր բացակայությամբ շոշ տված հասակից ամաչելով, մի ոտից մյուսն էր հենվում, հայացքն աչ ու ձախ էր գցում:

— Դե, ի՞նչ ես քեզ կորցրել,— խոսեց կողքին կանգնած Միքայելը և ուսը հրեց:

Հայրն ուրախությունից խոսք չէր գտնում ասելու: Տղան իսկ և իսկ Փիրումյան ծառի պտուղն է՝ բարձրահասակ, ուներ լայն ու ամուր: Երեսկահատը որ իրենցն է՞ թուխ ու կրակոտ: Թե չէ, փոքրուց հասակ չէր գցում և կարծում էին՝ քեռոնց է քաշել:

— Լեռ՞նն ինչպես է,— զորովանքով հարցրեց հայրը:— Մեծանո՞ւմ է: Ո՞նց է սովորում:

— Լեռներ լավ է: Մայրիկը գոհ է նրանից,— երեսայորեն պատասխանեց Հովսեփը:

«Մայրիկը գոհ է», ուրեմն լավ է սովորում: Երանուհի խա-
լաթյանց-Փիրումյանի գոհունակությանն արժանանալու համար
զավակները պետք է ձեռք բերեին ուսումնական հաստատության
բոլոր գովեստներն ու բարձրագույն մեղալները:

— Դե, ի՞նչ եք կանգնել, նստե՛ք,— վրանի եզրով շարված
ոռք քարերը ցույց տալով՝ առաջարկեց հայրը:— Սրանք են մեր
աթոռներն ու բազկաթոռները:— Եվ ինքը նստեց նրանցից մեկի
վրա:

— Երեկ պիտի հանգստանար, ուշ է,— ասաց Միքայելը և
զուլալը Հովսեփի կողմը դարձրեց:— Ե՛վ ուզում էր տեսնել, և՛
անհանգստանում էր: «Հայրիկը,— ասում է,— բարկացած կլի-
նի վրաս, որ առանց հարցնելու վեր եմ կացել-եկել»:

— Հայրիկը բարկացած չէ: Հայրիկն ինչո՞ւ պիտի բարկա-
նա,— դժկամ խոսեց հայրը:— Բայց նման դեպքերում հարկ է
խորհրդակցել ծնողների հետ: Նրանք երբեք էլ ձեր վատը չեն
ցանկանա և չեն տա այնպիսի խորհուրդ, որի համար դուք
երբեք ամաչեք:

— Մայրիկի հետ ենք որոշել, հայրիկ,— դարձյալ երեխայո-
րեն արգարացավ Հովսեփը:— Իսկ դուք այսքան հեռու: Մինչև
նա՛ակ գրեխո՞ւք, մինչև պատասխան ստանալինք, որքա՛ն ժամա-
նակ պիտի անցնեն:

— Իսկ ինչպե՞ս որոշեցիք միանգամից ու այդպես կտրա-
կան:

— Բարեգործականը ժողով էր հրավիրել: Խոսե՛հն ռազմաճա-
կատի վիճակի մասին: Կոչ արին, որ երիտասարդները մեկնեն
ռազմաճակատ: Մարիամն ու Սուփիկն էլ գթության քույրեր գրվե-
ցին...

— Նրանք է՞լ են մեկնել,— անհանգստացավ Դանիելը:

— Դեռ ոչ, հայրիկ: Նրանք պետք է բժշկություն սովորեն,
հետո՛ւ, իսկ տուն դառնալուց մտածեցի՞նք, որ իմ տեղն այստեղ
է: Եկա Երևան, Ազգային խորհրդում իմացա հորեղբայր Պողոս-
բեկի հասցեն...

— Ուրեմն, մի ժողովն այդպես ամեն ինչ շուտ տվեց:

— Այն ժողովին Վահան Տերյանն էլ էր ներկա: Մեզ տուն
ուղեկցեց: Ծանապարհին շատ խոսեց ճակատի մասին:— Հով-
սեփը հանկարծ հիշեց մի վաղեմի հանդիպում:— Միտս է, որ
մի անգամ պրոֆեսոր Ադոնցի և քեռու հետ եկավ մեր տուն:

Խոսում էիք, և ձեզ ասաց, «Մենք ի՞նչ ենք որ. ահա ծանր ժա-
մանակներ են վրա հասնում, և մեր ազգին պետք են լինելու
զինվորներ...»: Այս հավաքին էլ մեկը բարձրագույն խոսքեր ասաց
մեծահարուստների նվիրատվութունների մասին: Նա տեղից վեր
կացավ և ախուր մոտեցավ ամբիոնին, երանի տվեց կամավոր-
ներին: «Ահա նրա՛նք են,— ասաց,— արժանի բոլոր բարձր խոս-
քերին. գնում են աստծուց ստացած միակ կյանքը պարզելու
իրենց հայրենիքին... Իսկ մենք այստեղ տաք տեղերից ելնում,
կուրծք ենք ծեծում: Նախանձում եմ,— ասաց,— ճակատ մեկ-
նող վերջին կամավորին: Չնայած նրանց շարքերում վերջինը
չկա»: Եվ պարզ երևում էր, որ հոգով նրանց հետ է: Իսկ մար-
մինը... մարմի՛նը... այրվող մոմի պես սպառվում է:

Հայրն ինքնաբերաբար՝ աղայի հետ զրույցի մեջ մտավ՝ նրան
հավասարի տեղ դնելով, նույնիսկ զգուշանալով, որ հանկարծ
այդ մեծացած փոքրի առաջ չխաթարվի իր հայրական մեծու-
թյունը:

— Իսկ քեզ ճանաչե՞ց Վահանը,— հարցրեց հայրը՝ ինքն էլ
չիմանալով ինչո՞ւ անպայման ուզում էր, որ ճանաչած լինի,
նույնիսկ խոսքեր փոխանակած:

— Ծանաչեց, այո՛,— ժպտուրախ պատասխանեց Հովսեփը:—
Երբ ցուցակագրում էին, ազգանունս լսելուն պես տեղից վեր
կացավ, հարցուփորձ արեց, ուրախացավ, որ Միքայելն էլ ճա-
կատում է, ձեզ մոտ: Իսկ Մարիամի ու Սուփիկի անուններից
լսելուն պես երկար խոսեց, իհարկե, հիմնականում ձեր մասին:
Ժողովից հետո էլ մինչև տուն ուղեկցեց մեզ, մայրիկին էր սիրտ
տալիս, որ չընկճվի:

Հայրն ու կրտսեր որդին խոսում էին այն երեկոյից, «մայրի-
կից» ու տնեցիներից: Իսկ Միքայելը մտքով Վահան Տերյանի
հետ էր, համալսարանական իր ընկերոջ, որը թեպետ հինգ-վեց
տարով մեծ էր իրենից, Պետերբուրգի համալսարանում հանդի-
պելու առաջին իսկ օրը մտերմացավ, և այնուհետև միասին պի-
տի անքուն գիշերներ անցկացնեին հաշագիտական դիսցիպլին-
ների, արևելյան լեզուների ուսումնասիրության վրա: Դասախոս-
ները Մոսկվայից փոխադրված հասուն, սակայն արևելյան լե-
զուների բնագավառում համարյա անպատրաստ Վահանի համար
երաշխավորել էին արդեն ճանաչված ուսանող Միքայել Փիրում-
յանին. «Նա ձեզ հետ կպարապի, և դուք կարճ ժամանակում

կտիրապետեք անհրաժեշտ լեզուների ազերին,— ասել էր Նիկո-
ղայոս Ազունցը:— Եվ բոլորովին էլ մի անհանգստանաք. նա ար-
գեն պատշաճ փորձ ունի, Կովկասից եկած մեր ազգակիցներին
հաճախ է այդպիսի օգնություն ցույց տալիս»:

Վահան Տերյանը Միքայելի օգնությունն ընդունում էր անսքող
բավականությամբ, մանավանդ, երբ զգում էր, որ ինքն էլ ավել-
ւորդ մարդ չէ Միքայելի ու նրա հարազատների համար: Յուրտ
ու անհրապույր հյուսիսում մայրաքաղաքային անտարբերության
մեջ նա գտել էր իր հայրենի եզերքի ջերմությունն առկաձող հո-
գիններ, որոնց հետ այնպես հաճելի էր շփվելը, այնպես մխիթա-
րող ու պահպանող: Անկասկած նա գիտեր, որ սկզբում իրեն
ընդունել են որպես հայկական գրական ու ոչ գրական շրջան-
ներում միանգամից անուն հանած բանաստեղծի, որի տիրաթա-
խիժ երգերին է փարել հատկապես ժամանակի երիտասարդու-
թյունը: Մարիամն ու Սոփիկն անգիր գիտեին իր առաջին գիրքը
և հաճախ ընթրիքի սեղանի շուրջ կամ իր ու Միքայելի պարապ-
մունքների ընդմիջումներին, իրար հերթ շտալով, արտասանում
էին, քննում, արտահայտում իրենց կարծիքները: Երանուհի խա-
լաթյան-Փիրումյանն իր հավասարակշիռ, բարեկիրթ մայրու-
թյամբ, նույնիսկ գիտական զրույցների մեջ ունեցած նուրբ ու
ճշգրիտ դիտողություններով այնպիսի հարազատություն էր հա-
ղորդում իրենց փոխհարաբերությունների մթնոլորտին, որ Վա-
հանը մոռանում էր շրջապատի օտարությունը: Այդ ընտանիքում,
հատկապես Դանիելի բացառիկ դարձած ներկայությամբ, նա
հաճույքով տեսնում ու հասկանում էր, որ հայրենիքից հեռու,
հայրենիքով ապրող մի ընտանիք է դա, որի ոլորտում մեղ-
մանում է հայրենակարոտի տվյալանքը, և հոգու մեջ բորբոք
է մնում այն կանթեղալույսը, որի հետ սարսափելի չէ ոչ մի
խավար:

Իսկ Միքայելը, բարձր գնահատելով Տերյանի տաղանդը,
զգալով նրա արվեստի աննախադեպ կատարելությունը, զմայլ-
ված էր նրա գիտական հետաքրքրություններով: Չէ՞ որ այդպես
հանկարծ ու միանգամից գրական փառքի տիրացած մեկ ուրիշը
կարող էր վերեններից նայել գիտական ու հասարակական ոլորտ-
ներին, և դա ոչ ոքի զարմանալի չէր թվա: Իսկ Տերյանը, այդ
փառքին ու շուրջն ամենուր լսելի ծնծղաներին անհաղորդ, եկել,
հայոց լեզվի պատմական ատաղձներն ու աղբյուրներն է ուսում-

նասիրում, հայոց պատմության խորքերն է հետախուզում՝ հե-
ռավոր նախապատմական ժամանակներից մինչև այսօր, հա-
րևան ու ոչ հարևան երկրների և ազգերի հետ ունեցած ամեն
տեսակ առնչությունների մեջ: Տերյանը պապակվածի պես խմում
էր գիտության ակունքներից: Երեկոյան միասին քննում էին
գրաբարի ու հին մեռած լեզուների աղբյուրների հարցը, իսկ հա-
ջորդ օրը նա ներկայանում էր այդ հարցի մեջ այնքան խորա-
ցած ու տարածուն հայացքով, որ Միքայելն ամաչում էր նա-
խորդ օրվա իր ուսուցչական կեցվածքի համար: Այդ պատճառով
էլ հիմա ամեն անգամ նրա անունը տալիս հոգում ծփում էր
նախ և առաջ հիացումի զգացումը...

Հայրն զգաց, որ Միքայելը մտքով բացակա է, անհաղորդ
իրենց զրույցին և կատակով նկատեց.

— Հո քնած չես:

— Քնած չեմ,— մեղավոր ժպտաց Միքայելը:— Վահանի
հետ էի, համալսարանում, տանը:

— Մեզանից ողջուն հաղորդեցի՞ր:

— Հաջորդ անգամ անպայման կհաղորդեմ:

— Ուզում եմ իմանալ, թե ո՞նց է գնում Հովսեփի առուտուրը
Պողոսեկի հետ,— հայրը փորձեց զրույցի նյութը փոխել:—
Գնդի հրամանատարը շա՞տ չի երես տալիս իր ազգականին:

— Երեսն իմ ինչի՞ն է պետք, հայրիկ,— փորձեց երեսը թաքցը-
նել Հովսեփը:— Ես ուզում էի այնպես անել, որ գնդում չիմա-
նան էլ, թե մենք հարազատներ ենք. ասում էի՝ ազգանունս
չհայտնեմ:

— Ազգանունը թաքցնե՞լ... ինչպե՞ս կլինի: Եվ առհասարակ
ի՞նչ կարիք կա որևէ բան թաքցնելու: Ազգանունից պիտի ամա-
չես այն ժամանակ, երբ անարժան քաջ կատարես: Ա՛յ, Միքա-
յելից օրինակ վերցրու. իմ զորամասում ամենապատասխանա-
տու առաջադրանքներն ինքն է կատարում: Իսկ դա երկուսիս
համար էլ լավ է:

— Կարող եք վստահ լինել, որ անհարմար զգալու առիթ
չեմ տա, հայրիկ,— ամոթխած, շիկնելով խոստացավ պատա-
նին:— Հորեղբորն էլ եմ ասել:

Բաժանվելուց առաջ հայրը երկուսին էլ հանձնարարեց շուտ-
շուտ նամակ գրել մորը, ապա նախկինում երբեք չբացահայ-
տած, չցուցադրած ջերմությամբ զրկեց, մի քանի անգամ համ-
բուրեց՝ նախ փոքրին, հետո մեծին:

«Պաշտոնական» այս բաժանումից հետո հայրը զավակների հետ վրանից ելավ, որոշ տեղ քայլեց նրանց հետ:

Արարատյան դաշտի երեկոն գիշերանում էր հանդարտ և աչնպես խաղաղ, կարծես ցերեկը ոչ վառող է պայթում, ոչ հողն է տնքում արկերից ու գնդակներից խոցոտված: Թփերի ու կանաչների մեջ կայծոռիկները հաղիվ էին երևում, որովհետև լուսնական վերից կաթնալույսով էր պարուրել աշխարհը: Պարզ ու ընդգծուն երևում էր դաշտի անսահմանության մեջ վեհորեն բազմած Արարատը՝ ուսին լուսնյակի ճերմակ սկավառակը, գրեթե թաքցնող աստղաբույլեր:

— Ուրիշ տեղ տեսն՞ել եք այսպիսի գեղեցկություն,— հայացքն Արարատի պատկերին, հուզված խոսեց հայրը:

— Ամեն անգամ ուրիշ տեսք է ունենում, ուրիշ հմայք. և՛ ինքն է, և՛ ինքը չէ,— արձագանքեց Միքայիլը:

— Ինձ միշտ այնպես է թվացել, թե սա մեր ազգի, մեր գոյության, մեր նախնյաց ոգին է՝ այսպես ծանր, հավերժորեն կանգնած մեր բոլոր ճանապարհների վրա,— երազուն, որդիների համար արտասովոր ոգևորության բոսոց հայրը:— Կարծես մեկ տխուր է, մեկ ուրախ՝ երբեմն ամպ է առնում վրան, ծածկվում աչքից. ասես շատ է վշտացած կամ էլ մոռալ մտքեր են պարուրել: Երևի թե մեր ամեն քայլով ազդում ենք նրա վրա...

— Հայրիկ, բոլորովին էլ չանհանգստանաք մեղ համար,— երեխայի անկեղծությամբ խոսեց Հովսեփը:— Տեսնո՞ւմ եք՝ մենք այստեղ ենք: Շուտով Մարիամն ու Սոփիկն էլ կգան:— Եվ հանգարծ նա հիշեց.— Հայրիկ, երեկ գնդով մենք երդում տվինք: Եվ դիտե՞ք ով էր ընդունում մեր երդումը:

— Գարեգին եպիսկոպոսը:

— Վա՛յ, աստված, այդ ի՞նչ մարդ է: Հորեղբայրն ասում է. «Սրան որ արկի բերանը տաս, ուղարկես թուրքերի վրա, այնտեղ կպա՛թի ու մի գունդ ասկյար կկոտորի»:

— Այսօր մենք երդվեցինք... Եվ դրանո՞վ պիտի հաղթենք, հայրիկ,— հարցրեց Միքայիլը, հանկարծ էլ զգաց իր հարցի անմշտությունը և զղջաց:

— Նաև դրանո՞վ,— պատասխանեց հայրը:— Երդվողը հաղորդվում է մի սրբազան ու անմահ ոգու, մի մեծ խորհուրդի,

որը շատ բան է փոխում: Եվ հետո էլ, այն ո՞վ է պարզել, թե ի՞նչն է հաղթանակն ապահովում: Կարո՞ղ ես ասել, թե զորավարի ի՞նչն է հաղթում: Խեղճը: Այո՛, խեղճը և էլի՛ ինչ-որ բան: Ո՞րն է այդ ինչ-որ բանը: Խիզախությունը: Խիզախությունը և էլի՛ ինչ-որ բան: Այս մի ինչ-որ բանն ինչ է: Երևի ճարպկությունը: Ճարպկությունը և էլի՛ ինչ-որ բան: Գարձալ՝ ինչ-որ բան: Առանց դրան անհնար է, որովհետև զորավարը պետք է ամեն ինչ ունենա: Ամեն ինչ և էլի ինչ-որ բան: Գուցե այս վերջին ինչ-որ բանն էլ բա՛խտն է: Այո՛, բախտը ես: Մի քիչ էլ բախտը պիտի բերի: Առանց դրան իսկապես անհնար է:

Մենակ մնալով՝ Դանիելը խանդաղատանքով մտածեց Հովսեփի մասին: Արդեն տղամարդ է, չնայած ասել-խոսելուց երևում է, որ դեռ կարգին հրաժեշտ չի տվել պատանությանը: Եվ ինչպե՞ս կարող էր հրաժեշտ տալ, երբ լրիվ տասնութ էլ չկա: Թե՛ կա: Կասկածեց իր իմացածի վրա: Հայտնի էր միայն, որ ծնվել է քսաներորդ դարի առաջին օրը, և ծննդյան առիթով խնջուքի հավաքված բարեկամները նրա համար գուշակում էին երկար կյանք ու մեծ երջանկություն: Գտնում էին, որ դարը բացող փրուժյանը կհասցնի նաև փակել այն: Իսկ ինքն ասաց. «Դա մեր տոհմի տղայի համար մի առանձնակի դժվարություն չի ներկայացնում. մերոնցից շատերն ապրել են 120—130 տարի: Դուք մաղթեցեք, որ բացվող դարը երջանիկ լինի: Թող այս դարում ծաղկի ու խաղաղ բազմաճյուղ հայությունը, որ քանի դար մաշվում ու քրքրվում է»: Այն ժամանակ սեղանի ծայրին նստած Արիստղոմ հայրիկը, որ իր հեռու Նախիջևանիկից հյուր էր եկել որդուն, վեր կացավ տեղից, փառահեղ բեղերը սղալեց, իր բերած հուրհրան գինու գավաթը բարձրացրեց, թե. «Առաջ ու առաջ սաղ աշխարհինը լինի, հետո էլ մերը»: Գինով էր նորածնի քնոթ Գրիգոր խալաթյանցը, փորձեց հակաճառել ծերունուն: «Ա՛յ Արիստղոմ հայրիկ, խոսք էր, էլի՛, ասացինք, հո «սաղ աշխարհիդ» չզրկեցինք իրեն պատկանող երջանկությունից»: «Հա՛, բե մատաղ, խոսք էր, ասացինք,— իրենը պնդեց Արիստղոմ հայրիկը:— Իսկ մարդս իր խոսքի մեջ է»:

Դանիելը հիմա էլ չի հիշում՝ ինչպե՞ս մեծացավ Հովսեփ տղան: Առաջնեկի վրա՞ էր սպառել իր ամբողջ սերն ու զորովանքը, թե՞ տեղական բացակայություններն էին պատճառը. այնպես չկապվեց նրա հետ, ինչպես որ կուղենար, ինչպես եղել

• 6 7 7 7

ဒါပေမယ့်

դպրամեթոքովն առցրտչ վնդոտեհախտ մզր զգ զտղեղոյի խմսմծ
մաւ Եմեզդտրեզմզն հոյվդրազ Եմզդզինեո մզր Կիվնետր զտոռզ
չոռչ ռա զտոզտ նգտղմո Եղչղոյի չ զչիվզոռչնվոյոզ մա Երաւոյի
չոռչ Եզ մազ Երաւնծ ջզվ չ զզդաւքրաւառաթ զտոյմախչիւն վն Երաւ

առկա զգուշացնելու և հարգելու

«**Պոլիտեխնիկ**» իսկզկիտիկ մէջ յրանմտիկ մմանկնոթմմանկ
«մմգղղնակնթանգնոթոնոն» իսկզկնկնկիկ լնսկզկնկ ճգղիկմ
վմգղղնկնկնոն «ն» գղղ զոթմմոն զնՏ մմգղղնակնթանկոթնկմ
զոթնթնանկմմոնոն զոթիոթիկոն զվն յրանմտիկ մմգղղնկնթանոն
ն զիոթոնմկ վմգղոն զմն զվնկնկնկն զոթիոթն քոթոն
վնթոթոթմննկմմոն զոթիոթիկոն մն կնոթոն սոգն վմգղմնն
նոթմ նո նոթմ կոնմոթիկ մնկնն զն կնմոթիկ ննկոն զնսն
զնակնթանոթոթոթոթ զոթմ զն զոթիոթիկմ զննոթմ ոն «մն յ
մոթոն մնկննոթկն վնգղղնակնթանոթիկ զոթնթնկնթանոթն մն
վն յրանկն մն զնսն զոթիոթ ՚նկնթանոթնոթն մմգղոն
«ոն զվն իսնթոթնոթիկոն» «մոթոթոթիկ զոթոթն մնգղն» մ
«զոթոթկն մմգղղոթկնկն ճկնկնոթն վիոթմ զվնգղն» սոթննոթն
զոթիոթ «ճոթ վմգղղիկոթն ճոթմ վնկն մն զնոթիկոթոթոթ
«զնակնթանոն» ն զմգղղնակնթանկնթոթմն ոն «յրաննոթնկն
«զնակնթանոթկնկն ոն «յրանն մն զվոթոթ ոն ոն ճկնկն
«իկոթոթ վն զվննոթմն զոթիոթ ՚սոգն վնթմմոթ ոն վնկն

Պունը չէր տանում: Մտքով հոր հետ էր, և ականջներում զեռ հնչում էր նրա հարազատ ձայնը: Այնքան հարազատ, այնքան ծանոթ ու մտերիմ, որ հիշում էր այդ ձայնով իր լսած բոլոր բաները, խոսքերը, զրույցները: Ինչքան որ լսել էր իր գիտակցական կյանքում, ինչքան որ հնչել էր իրենց տանը:

Իսկ այսօր հայրը շատ էր ջերմ: Արարատի մասին խոսելիս բանաստեղծ էր դարձել: Երբեք այդպես չէր եղել: Երևի այդ նրանից էր, որ դեմն Արարատն է: Իսկ Արարատի դեմ եթե չես բանաստեղծացել, ապա պիտի ստուգեն՝ կրծքիդ տակ սիրտ կա՞ թե՞ ոչ: Տերյանն իր բանաստեղծությունը գրել է, առանց Արարատը տեսած լինելու: Մեկը հարցրեց. «Ինչպե՞ս եք գրել, պարոն Տերյան, եթե չեք տեսել»: Ասաց. «Ամեն հայ ծնվում է՝ Արարատը սրտում: Ես, իհարկե, երազում եմ այն օրը, որ տեսնելու եմ: Դա լինելու է սրբազան վայրի այցելություն: Բայց չեմ կարծում, թե իմ հոգում ունեցածը պակաս է նրանից, որ կանգնել է այնտեղ՝ իրրե մեր հազարամյա տառապանքի վկան»: Հայրն այսպիսի խոսք չասաց: Սակայն նրա ասածի մեջ կար մի շատ էական բան. «Նա տեսնո՞ւմ է ամեն ինչ, իր բոլոր զավակների լավ ու վատ արարքներն է տեսնում»: Իսկ այս ճակատամարտը, որ մենք ենք տալու թշնամուն, այս ամենաճակատագրականը, նրա հայացքի տակ է: Եվ ինչպե՞ս պիտի հուզվի նրա հայրական սիրտը: Հուզվի՞, ուրախանա՞, տխրի ու հպարտանա՞:

Հանդիպումից առաջ կարոտը հոր հանդեպ կարծես նրա ձայնի կարոտն էր միայն, որովհետև ամենից շուտ նրա ձայնի հիշողությունն էր բորբոքված իր սրտում, հիշողության մեջ: Զրնգուն, պղնձե իրի պես տեսանելի ձայնը: Ինչպե՞ս էր կարոտել այդ ձայնին: Որքա՞ն ասելիք ուներ, որոնք այնպես էլ ետ բերեց իր հետ, որովհետև նախակրթարանի աշակերտի պես իրեն կուրցրեց և միայն կցկտուր, անհամ պատասխաններ էր տալիս հոր հարցերին, մեկ էլ սիրահարվածի պես անկապ խոսքեր ասաց Վահան Տերյանի մասին:

Չէր մոռանում հոր խորհուրդը. «Միքայելից օրինակ վերցրու: Ինչո՞ւ մարդիկ այդքան շատ են սիրում օրինակներ մատնացույց անել: Դպրոցո՞ւմ, տա՛նը, զորամասո՞ւմ: Ամենուրեք մատները տնկած օրինակ են ցույց տալիս: Նմանվիր այսինչի՞ն, այնինչի՞ն: Եվ կյանքում մի շատ կարևոր քայլ կատարելու համար պիտի կանգնես ու մտածես. այս կետում ի՞նչ կաներ, ո՞ր

քայլը կրնար իր այսինչը, որին դու պարտավորվել ես ընդօրինակել: Հիշեց հինգ տարի առաջ գյուղում պատահած մի դեպք, որի վրա ինքը հաճախ է մտածել: Ամառը գնացել էին Նախիջևանիկ, և հոր մայրը հարազատների ու հարևանների համար տալիս էր նվերները բաժանեց, տակը մնացել էր մի նախշուն վերնաշապիկ: Ինքն ասաց. «Մայրիկ, այդ էլ Վանեսին տուր»: Վանեսն իր տարիկիցն ու խաղընկերն էր, գյուղի ամենաշունկոտ ընտանիքներից մեկի զավակը: Վերնաշապիկը տվին Վանեսին, և նա ուրախությունից աշխարհի տերը դարձավ: Հետո միասին գնացին վերի այգիները՝ թուփ ուտելու: Ճանապարհին Վանեսն արագ-արագ ձեռքերը հագրի նախշուն վերնաշապիկն էր քսում, հայացքով շոշում-տնողում էր, կարծես չէր հավատում, որ ինքն է նրա տերը: Ասաց՝ կյանքում նոր շոր հագած չկա, միշտ էլ իրենց տան մեծերի հնոտին է եղել իր բաժինը: «Տուն դառնամ թե չէ, կծայեմ, կդնեմ տառի սնդուկում, որ դպրոց գնալիս հագնեմ: Վա՛յ, տեր Արարհամի աչքերը չուվելու են», — ինքնամոռացությունը խոսում էր Վանեսը:

Ժայռածերպերին թառած ծառերի ճյուղերի վրա միայն չամշած թթեր էին մնացել: Վանեսը վերնաշապիկը հանեց, կախեց մի ծառի բնի շորուկից և ասաց. «Դու ցածում մնա, ես քաղեմ, քեզ տամ, կեր»: Հովսեփը չհամաձայնեց, որովհետև համոզված էր, թե միայն այն թուփն է քաղցր, որ ինքդ ես քաղում սեփական ձեռքով: Բարձրացավ ծառը, սակայն ոչինչ բերանը տանել չկարողացավ, որովհետև թթերը ճյուղերի ծայրերին էին: Փորձեց թափ տալ մի ճյուղ, ոտը սահեց, բռնած ճյուղն էլ կոտրվեց, և ինքը թը՛մփ, վայր ընկավ ցից-ցից քարերին: Քունքը պատռվեց, աջ այտի մաշկը պլոկվեց, և արյունն այնպես էր հոսում, ասես ոչխար են մորթել: Թըմփոցի վրա Վանեսը մյուս ծառից իրեն վայր նետեց, մեծավարի վաշ-վիշ անելով, ծառն ու նրա տնկողին հայհոյելով մոտեցավ և արյունը տեսավ, ծրեկներին զարկեց: Սակայն դա մի վայրկյան էր միայն: Հաջորդ պահին Վանեսը ձեռքն առավ նախշուն վերնաշապիկը, երկար զոլերով պատառոտեց և սկսեց վերքերը փաթաթել: Հովսեփը տեսավ շապիկի վերջին կտորտանքը և նոր գլխի ընկավ, թե ի՞նչ է կատարվել: Սակայն ուշ էր արդեն... Հետո, երբ վերքերը խընամբով փաթաթված էին, ցավը մեղմացել էր, և ինքը նրան կշտամբում էր, թե ինչո՞ւ պատառոտեց վերնաշապիկը, Վանեսը,

էրեւի առանց ակոսանքի, ասաց. «Ի՞նչ ես խոխա-խոխա խոսում»:

Իհարկեւ, մայրը Վանեսի համար նոր վերնաշապիկ ձեռք-կարեց գոլողում, և նա դարձյալ շատ ուրախ էր այդ նվերի համար, թեպետ նախորդն ուրիշ տեսակ երջանկութիւն էր եղել, կյանքում առաջին անգամ նոր ու սիրած զգեստ հագնողի, անհասանելի վայելքին միանգամից տիրացածի երջանկութիւնը: Եվ Հովսեփի աչքի առաջ էր միայն այդ երջանկութիւնն զոհաբերութիւնը, որ Վանեսը կատարեց առանց մտածելու, առանց ընդօրինակելու որեւէ մեկին:

Իսկ Վանեսին երբեւէ ցո՛ւյց էին տվել որեւէ օրինակ: Կամ ասե՛լ էին, թե ա՛ռա այսպէս ու այսպէս, ընկերոջ համար պարտավոր ես զոհաբերել սեփական երջանկութիւնդ: Ո՞վ պիտի ցոյց տար, ո՞վ պիտի ասեր: Ասելու, մատնացոյց անելու հոխարեն նրա ծնողներն իրենք զոհաբերում են: Եվ ինչո՞ւ միայն նրա ծնողները: Գոլողում յուրաքանչյուրի ցավը բոլորինն է: Ինչպէս և երջանկութիւնը: Արիսողում պապն ասում է. «Յավը բաժանեցիր, կթեթեանա ու կփոքրանա, իսկ ուրախութիւնը, հակառակը, բաժանեցիր, կմեծանա, աշխարհով մեկ կդառնա»:

Այստեղ Հովսեփը վերստին դարձավ հոր խորհուրդին. «Մի-քայլից օրինակ վերցրու»: «Հայրիկ ջան, սիրկի հայրիկ, դուք այդ խորհուրդն ինչո՞ւ տվիք: Զէ՞ որ ես կատարել եմ ձեր ամենախիմաստուն խորհուրդը. ամառային արձակուրդներին միշտ գլուղ եմ դնացել, որպէսզի, ինչպէս դուք էիք ասում, աշխարհ տեսնեմ ու մարդ ճանաչեմ: Եվ այնտեղ տեսել եմ մեր նախնիների աշխարհը, որին եթե զեղեցիկ ասես, կվիրավորես, եթե բերրի ասես՝ կաղքատացնես: Երբ առաջին անգամ Արիսողում պապն իր ձիւ թարբին առած տարավ Գանձաւար, ես զուրկ կորցրել էի բնութիւն շուրջութիւնից ու մեր պապերի ձեռքով բնութիւնը գումարած անմահականի առկայութիւնից: Վանքի քանդակազարդներն աչքերիս առաջ իրենց շշմեցնող խաղերն էին անում: Վիմագրերն այնպէս խոսում էին ինձ հետ, ինչպէս Արիսողում պապը, երբ թողնեք զլսին համաքած՝ Խաչենի իշխանի ու թաթար Օշափի հեքիաթն էր պատմում: Թեւ առած տանում-կանգնեցնում էր տաճարի ամբողջ պատը բռնող վիմագրի առաջ և շուրջը նայելով ասում էր. «Թե կարում ես, կարգա, տեսնեմ, քե մատաղ...»: Ես հեզելով կարգում էի մեր հեռավոր նախնու

գիրը, ինչպէս տանն էլ ձեր ուղարկած նամակներն էի կարդում նրա համար: «Այս գիր արձանի է, զոր տվի ես՝ նուստ ծառա Աստուծո Ջալալ Դավլա Հասան, որդի Վախտանգա, բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի...»: Եվ այսպէս, երբ շնահեղձ լինելով հասնում էի վերջին, ուր «բնակաւոր ինքնակալը» մեծահոգաբար պատարագներ է բաժանում իր անցյալ ու ներկա հարազատներին, բաժին հանելով նույնիսկ «Հովսեփ միակեցին», երբ ավարտվում էին բոլոր անունների հիշատակութիւնները, և նրանց մեջ Փիրումանց անցյալ մեծերից ոչ ոք չէր լինում, ես պապի դեմքին քանդակված էի տեսնում ակոս-սանքի ու զարմանքի արտահայտութիւնը: Եվ ինձ համար այնպէս հասկանալի էր նրա զարմանքը: Զէ՞ որ նա մեղ պատմում էր, որ Փիրումանց քաջ ու ազնվական տոհմը գոյութիւն է ունեցել հին-հին ժամանակներից ի վեր, և թողից թող անցնող նրա Փիրումներին են պատկանել մեր Վարանդան, Խաչեն գավառը: Այդ ինչպէս է, որ Հասան-Ջալալ բնակավորն ինքնակալ չի հիշում մի Փիրումի անուն, նրան արժանի չի անում որեւէ պատարագի:

Սակայն շուտով իրեն ազատում էր այդ զարմանքի տիրապետութիւնից և, դառնալով ուխտավորներին, ինձ էր ցոյց տալիս. «Տեսե՛ք, ա՛յ պատվական ժողովուրդ, տեսե՛ք՝ մի Քատ խոխան ո՞նց է ջուր անում էս քարի լեզուն, հա՛: Հետո տանում էր Գանձասարա վանքի թիկունքում, կաղնիների ու Պաճարենիների տակից դուրս եկող աղբյուրը: «Դե՛, կռաց, խմի, քե մատաղ,— ասում էր:— Զէ՛, էդպէս լի:— Ինքը հսկա հասակով մեկ այնպէս մեկնվում էր ակնի վրա, որ գետինն առնէ միայն տրեխների քթերն ու ձեռքերի թաթերը: Շուրթերը հպում էր ակնին, երկար խմում էր, ապա վեր էր կենում, «ուխա՛յ» անում, բեղերը սղալում:— Ահա էսպէս կխմեն, քե մատաղ: Սա օրհնված ու անմահական ջուր է: Էս ջուրը խմողին ո՛չ ցավը քար կանի, ո՛չ էլ թշնամու զնդակը կբռնի»:

Արիսողում պապի ամենամեծ հոգան այն էր, որ իր թողներն ու ծոռները սովորեն հող մշակել: Ամառանոց եկած փոքրիկներին անգամ իր հետ այգի ու դաշտ էր տանում, սովորեցնում ծառի մշակութիւն և արտ խնամելու գաղտնիքները: Հարեաններից մեկը դա համարել էր ավելորդ դրադմունք: «Դրանց շա՛տ պետքն է իրենց Պետերբուրգում ու Մոսկովում,— ասել

էր նա:— Ինչի՞նչ ես անհարկավորական բաներով գլուխները լցնում: Մերունին իրենը պնդեց. «Անհարկավորականը, ա՛յ, էդ խոսքն է,— ասաց.— Մարդս հողից է սարքվել, և հողն է, որ նրան պահում է: Ուրեմս՝ ամենից առաջ իմացիր հողի լեզուն և նրանից հետո կուզես լողման դարձիր»:

* * *

Վարանդեցի Արշակն առավոտյան վաղ էր վեր կացել և տըխուր էր: Զաքարն իր սովորական պատրասնում հսկայական մարմինը կուշ ածած՝ աչքերը տրորեց, տեսավ նրա թթված գեմքը, և մտքով անցավ, որ պատճառն այն գաթալի կտորն է: «Երեւի կերել է,— մտածեց գլխիցին,— և մեջը կորիզ չի գտել»:

— Էդ ո՞վ է էշիդ չու ասել, Արշակ:

Արշակը, պատասխանելու փոխարեն, շուրջն աչք ածեց և սկսեց պատրասնի իրերը վերադասավորել:

— Ոնց որ տափը ծակել, մեջն է մտել:

— Ի՞նչը, հո մեկները գաթան չե՞ն տարել:

Եվ Արշակի դեմքը բացվեց.

— Արա՛, ճիշտ որ տարած կլինեն, հը՞: Գիշերը մի կրթկրթոց լսեցի, ուշ չդարձրի:

— Բա՛, Դե, աչ ու ձախ նայիր, գուցե մի տեղ զգած լինեն:

Արշակն աչք ածելով քայլում էր դեպի խրամատի ելքը, և Զաքարը տաքատի գրպանից հանեց հոնի կորիզը, նետեց նրա պատրասնի առաջ: Երեկ իր բաժին գաթալի միջից էր հանել: Տեսնելով, որ Արշակը հավիում է Համեստի հայացքներից, ինքը թաքցրել էր կորիզը: «Որ չի ուտում, թող մտածի, թե իր բաժնի մեջ է,— այն ժամանակ մտածել էր Զաքարը, և փորձված հայացքից չվրիպեց, որ անտարբեր չէ նաև Համեստը:— Թող երկուսն էլ երջանկանան այդ խարկանքով»:

— Արշա՛կ, Արշա՛կ, ետ եկ, էստեղ է,— կանչեց «գլուտ արած» Զաքարը:

Արշակն ուրախ-ուրախ վերադարձավ և ձեռքն առավ նրա մեկնած հոնի կորիզը:

— Էստեղ էր, տափին ընկած,— բացատրեց Զաքարը:— Երեկ էն անպիտանները գաթան կերել են, կորիզը գցել: Վա՛յ, ես ձեռ

իչն եմ ասել: Դու էլ մի կարգին տեղ չէիր գտել դնելու, տնաքենի տղա,— կեղծ տրտնջաց Զաքարը:

Արշակի դեմքը շողում էր արտասովոր երջանկով: — Է՛, գաթան հե՛շ, կարևորը սա է,— և կորիզը փեշով մաքրեց, սկսեց խանդավառ հետաքրքրությամբ տնտղել, ոնց որ գտնվել էր մի անգին թալիսման, որից կախված է իր կյանքը, այդ կյանքի հետագա ընթացքը:— Բա որտե՞ղ էր:

— Էդտեղ, պատրասնիդ առաջ,— անտարբեր պատասխանեց Զաքարը և հագի շորերը կարգի բերեց:— Քո բախտից է, դա էլ չեն կերել հա՛: Թե չէ, մկները կորիզ շատ են սիրում:

Արշակը նորից փեշով մաքրեց կորիզը, թաշկինակը հանեց, եզրի մեջ կապեց ու դրեց գրպանում: Այս արարողությունն աչքի պնդով նայող Զաքարին այնպես էր թվում, թե ընկերն իր հետ չէ ալլես, մտքով, սրտով, հույզերով ու երազներով գնացել է Քարաքար... Եվ ո՞նց էլ մի հանդիպում, կցկտուր մի վրույց բավական է լինում, որ մարդ գլուխը կորցնի, իսկ, որ ավելի ճիշտ կլինի ասել, գտնի իր իսկական կամ խաբուսիկ երջանկությունը:

Ի՞նչ պիտի անի Արշակն իր գտած երջանկությունը: Պիտի վայելի՞:

Զաքարը տեղյակ էր նրա կենսագրությանը: Ի՞նքն էր նրա ստացած նամակները կարդում և ուղարկելիքը գրում, որովհետև Արշակի գրաճանաչությունն այնքան էր, որ տառ-տառ մի կերպ նկարում էր իր անունը: Մի անգամ կնոջից նամակ էր ստացել (երևի կինն էլ մեկ ուրիշին էր գրել տալիս), այնտեղ ասված էր. «Սիրելի և անմոռանալի Արշակ, մի շաբաթ առաջ վեր էինք կացել-գնացել Շուշվա-Ղալա բժշկի: Էս բժշկա նայեց, քննեց, վերջն էլ էն ասաց, ինչ որ մեր տատմերը. որ ես, էսպես ու էսպես, ժառանգ էմ ունենա... էն բրիշակից եկել եմ ու աշխարհը գլխիս մթնած է: Եվ քեզ էլ գրում եմ, որ քո համաձայնությունն առնեմ, ետ գնամ իմ հերանց տուն...»:

Զաքարը ծանոթացել էր այս նամակին և երկընտրանքի մեջ էր՝ կարդա՞ Արշակին, թե՞ նայի թղթին ու սովորական բարեագիր արտասանի: Ըստ երևույթին, Արշակը նրա դեմքի վրա տեսել էր այս տարակուսանքը և ստիպեց կարդալ բառ առ բառ. «Թե վատ խաբար կա, մի՛ թաքցնի. աստված է ինձ ստուգել՝ դիմացկուն եմ»: Եվ երբ իմացավ կնոջ նամակի բովանդակու-

թյունը, առանց ավելորդ հուզումների, հանգիստ ու անվրդով հուշեց իր պատասխանը. «Գրի, ասա՝ քեզ Շուշվա-ղալա բժշկի տանողները թող իրենց գլուխներն իրար խփեն, որպեսզի ուրիշ անհարմար տեղերի չզարկնեն: Էդ մեկն էդպե՛ս: Հետո էլ գրի, ասա՝ խելքդ գլուխդ հավաքած՝ նստիր մեր տանը, իմ հոր ու մոր, իմ եղբորդ ու քվերանց հետ: Թե որ մենք ժառանգի արժանի լինեինք, աստված չէր խնայի... Իսկ հիմի գրի, ասա, կռիվ է, թուրքի հետ ճակատ ենք զարկում, որ մեր ազգի կյանքը փրկենք: Գրի, ասա՝ գնա մեր Վարդան Զորավարի մատուռը, Ամարասի Սուրբ Գրիգորի դուռը գնա, թե կարողանաս, Գանձա-սարա հրաշագույն աթոռն էլ հասիր, մատաղ արա, որ աստված մեր հակին լինի և թուրքի մեջքը կտորի: Գրեցի՞ր: Դե՛, հետո էլ գրի, ասա՝ երեկ մեր Գարեգին սրբազանը խոսեց անցյալ-ներում պատերազմի գնացած հայերի ազնիվ ու ազնվական կանանց վարքի մասին: Էն ի՞նչ զրկանք ու զոհողություն են կրել էն խեղճերը, ի՞նչ տանջանք ու տառապանք և ինչպե՛ս են թե ու թիկունք եղել թշնամու դեմ կյանք ու արյուն տվող իրենց տը-ղամարդկանց համար: Իսկ դու, ասա՛, վեր ես կացել, իմ համա-ձայնությունն ես ուզում, որ գնաս քո հերանց տուն: Բա դա հայ-րենասեր հայ կնոջ արարմո՞ւնք է: Բա լսողն ի՞նչ կասի: Էդ բոլորը գրեցի՞ր, Զաքար: Հա՛, դե՛, շա՛տ ապրես, հիմի էլ գրի, ասա՛ մենք որ ողջ ու առողջ ենք, գործներս էլ, ոչինչ, կուճի-կուճի ա-ջողություն ճամփան են մտնում: Աստվածանից եմ ուզել, որ մեզ իրար տեսքի արժան անի»:

Այսբանից հետո էլ Արշակը, ուսերից մի ծանր բեռ վար բե-րած մարդու պես, դարձավ դեպի Զաքարը, թե.

— Դո՛ւ ինչ կասես, Զաքար, խելքդ ի՞նչ է կտրում էս գոր-ծից:

— Լավ նամակ գրեցինք, Արշակ,— ասաց,— հայ տղամար-դու նամակ:

Հետո Արշակը հիշեց, որ կինը մի անգամ էլ տանն էր նույն առաջարկով դիմել իրեն: Պատերազմի նախորդ տարին էր, իրենք արդեն երեք տարվա ամուսիններ էին: Արշակն այն ժամանակ նրան ասաց. «Էդ խոսքը մեկ էլ չլսեմ: Թե չէ, դու ինձ լավ ես ճանաչում, հա՛»: Այն ժամանակ թվում էր՝ հարցը լուծվեց: Բայց ահա հինգ տարի հետո գլուխ է բարձրացրել, դարձյալ անհանգստացնում է կնոջը: Թերեւս՝ ո՛չ միայն կնոջը, որովհետեւ

երան ուրիշներն են Շուշի տարել, և չի կարող պատահել, որ այդ ուրիշները տեղյակ չլինեին նրա ապրումներին, նույնիսկ մասնակցած չլինեին նրա ճակատագրական որոշումն ընդունե-լուն:

Արշակի համար այն ժամանակ ամեն ինչ պարզ էր ու որո-շակի,— մտածում էր Զաքարը:— Իսկ հիմա երեկ խառնվել ու պղտորվել է հոգին: Բայց մի՞թե բավական էր մի հանդիպում, սովորական մի զրույց, կանացի քնքշանքի մի ճառագայթում, որ-պեսզի շուտ գա ամեն ինչ, տակնուվրա լինի մարդուս հոգին, մոռացվի մարդկային ու տղամարդկային պարտականությունը, որ ուրիշ պարագաներում այնպես հաստատ ու անխախտելի էր թվում: Թե՞ սովորական չէին այն հանդիպումն ու զրույցը, կա-նացի քնքշանքի այդ ճառագայթումն ու դիմացինին վառելու Չէ՛, Արշակը սովորական կամ պատահական գիպվածից գլուխը կորցնող մարդ չէ: Եվ Համեստն էլ սովորական կին չէր: Տնա-շենի աղջիկը մտավ խրամատ, ոնց որ լուսավորեց: Նայում էր, տեսա պարզեւում էր մի երանություն, որ քոնն է և քոնը չէ... Երեկ թե նրա համար էլ Արշակն էր էդպես: Ախր, անաստված-ներն իրար տեսնելուն պես մի տեսակ եղան: Ոնց որ կայծակ էր՝ խփեց, աստծու կրակն էր՝ տվեց, երկուսին էլ կտրեց էս աշ-խարհից... Դե՛, Համեստը կնիկ է, կարողանում էր իրեն զսպել ու պահել, կարծես ոչինչ էլ չէր պատահել, ուղղակի եկել են ուղմաճակատի դիժը և ուրախ է, որ հայ մարդկանց է հանդի-պել, հայ զինվորների: Չէ՛, կանայք իրենց պահել գիտեն. աստ-ված էդ մեկը նրանց տվել է: Իսկ Արշակը: Վա՛յ, էդ ի՞նչ օրի էր Արշակը: Խեղճը բոլորովին ձեանալ չէր կարողանում: Ախր, սկի չէր էլ ուզում ձեանալ: Հետո էլ ինչի՞՝ ձեանար, մի՞թե կյան-քում մի անգամ էդ երջանկությունը տրվել էր իրեն, որպեսզի ձեացնեք, թե ոչինչ էլ չի պատահել:

Չէ՛, էդ բանի մեջ հաստատ աստծո մատը խառն էր:

Եվ աստված բարի՛ն կատարի:

Իսկ Արշակն առավոտյան մարզանքի էր ելել հարևան զին-վորների հետ, սակայն Զաքարի նրբանկատ հայացքից չվրպեց, որ նա մի տեսակ բացակա էր. քայլերը նրանց հետ չէր գցում, վայրկյան առ վայրկյան դեմքը լուսավորվում էր մի տարօրինակ շող ու շափազով, ասես ներսից լույս էր տալիս: Մարզանքից հե-տո էլ ջոկը զխին հավաքեց, ասաց.

— Փորձենք, տեսնենք՝ ով կարող է հրացանը ծայրից բռնած ձեռքի հետ ուղիղ բարձրացնել:

Պետք է փողի ծայրը բռան մեջ լիներ և շհենվեր ուրիշ որևէ տեղի:

Զինվորներից ոչ մեկն այդպես չկախողացավ բարձրացնել: Հեռվից հեռա էր երևում, համարձակ մոտենում էին, շարշարվում: Զենքի մարմինը տեղից չէր բարձրանում: Արշակը ձեռքն առավ, ցույց տվեց, որ փողի ծայրը բռան մեջ է, նույնիսկ մի քիչ էլ կարելի է խոր բռնել, բայց չի անում: Կարվեց, վրի մկանները ձգվեցին, դեմքը կարմրատակեց, ու հրացանն ուղիղ բարձրացավ:

Եվ այդ ժամանակ էր, որ խրամատի ելքի մոտ իր ամբողջ հասակով ու շքեղ կեցվածքով երևաց գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը՝ ետևից գումարտակի, վաշտի ու դասակի հրամանատարները: Տղերքն իրարով անցան. կարծում էին գնդապետը պիտի պատժի կամ, լավագույն դեպքում, հանդիմանություն անի հրացանը խաղալիք դարձնելու համար: Իսկ նա, երևում էր, կանգնել, դիտել էր Արշակին, որին անձամբ ճանաչում էր, հետո ժպտալով մտնեցավ, մտերմիկ բարեկեց.

— Բարի լույս, տղերք, էս ի՞նչ լավ գործի եք: Զինվորն ամեն օր իր ուժը պիտի փորձի, — և նայեց Զաքարին: — Դո՛ւ ոնց ես: Կարողանո՞ւմ ես երկու մատով բարձրացնել: — Զաքարն ուսերը թոթվեց: — Է՛, դու պիտի՛ կարողանաս, ա՛յ, այսպե՛ս, — և հրացանը ձեռքը վերցնելով՝ փողի ծայրն առավ ցուցամատի ու բութ մատի արանքը, հանգիստ, առանց ճիգ ու ջանքի, բարձրացրեց: — Այսպե՛ս: Եղա՞վ, Զաքար: Քո բոյ-բուսաթի տերը պիտի բարձրացնի:

— Պարզ է, պարոն գնդապետ, — անհարմարությունից կանգնելու տեղ չէր գտնում Զաքարը: — Բայց դրա համար պիտի Փիրում ապոր ցեղից լինես:

— Է՛, բա՛ն ասացիր: Փիրում ապերը հո երկնքից չէր իջել: Մեզ նման մարդ է եղել:

Հետո գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը, ետևից քայլող հրամանատարների հետ միասին, ստուգում էր զինվորների զենքերն ու զինավառությունը: Մեկին դիտողություն էր անում. «Դու սեփական երեսգ լվանո՞ւմ ես, ուրեմն, այդպես էլ հրացանդ մաքուր պիտի պահես»: Մյուսին գովում էր. «Ա՛յ, քեզ մարտիկ եմ

ասել, հա՛: Բայց իմացած եղիր, որ լավ զինվորի հարեանն էլ պիտի լավ լինի: Դա իսկը լավ զինվորի առաջնակարգ պարտականություն է»: Երրորդի զենքն ստուգելուց ուզում էր գլխին քարով կարողալ, մեկ էլ իմացավ, որ Մամայից է, ուսը թփթըփացրեց. «Զեր շենից, որ էսքան էլ գոյացել ես, մեծ բան է: Էլի՞՝ զինվոր ունեք, թե՞ մենակ դու ես: Հա՛, բա ասում եմ, չե՞ որ իման մենակ տեղովդ պիտի էն կորած-մոլորած գյուղիդ երեսը լղարդ անես»:

— Տղերք, ձե՛ղ մատաղ, այսօր թուրքերի հարձակում է սպասվում, — վերջում այսպես զգուշացրեց գնդապետը: — Պատրաստ եղե՛ք: Մենք տեղիներիցս չպիտի շարժվենք, ո՛չ առաջ, ո՛չ ետ: Մենք այսօր նրանց միայն զննելու ենք. տեսնենք՝ ի՛նչ ունեն, ի՛նչ ուժերով են հարձակվում: Հասկանալի՞ է: Այսօր խոսքը հրետանավորներինն է ու գնդացրորդներինը: — Այստեղ գնդապետը խրամատի երկարություն կանգնածների մեջ հայացքով փնտրեց դիպուկահարին և, գտնելով կանգ առավ, հոր պես նայեց նրան. — Մեկ էլ քո՛նը, Արշակ տղա: Ո՞նց ես, հո աչքդ չի՞ խաղում:

— Շա՛տ լավ եմ, պարոն գնդապետ, — ցնծաց Արշակը, որ գնդապետն իրեն շնորհակալ: — Հրամանքիդ միշտ պատարաս եմ:

— Կեցցե՛ս, Արշակ. Գարեգին սրբազանը հիացած է քեզանով:

Արշակը՝ ոնց որ իրենց կարասի գինուց մի փարշ քաշեր գրել-խին, առարկաները երեսցին կանաչ-կարմիր նախշած:

Զաքարը մտածեց, որ Արշակի օրերն են, և առհասարակ այդպես է. թե որ բարին մարդու փեշը բռնեց, էլ բաց չի թողնի: Մտքում Արշակի համար աղոթեց, որ աստված չարը հեռու տանի, որովհետև Արշակն իսկապես արժանի էր ամեն տեսակ հարգ ու պատվի:

Գնդապետն ու իր շքախումբը գնացին: Խրամատը մեկեն դատարկվածի նման էր թվում: Զինվորներն իրար էին նայում ու չէին համարձակվում գնդապետի խոսքից հետո խախտել այն լռությունը, որ կոտրատվում էր հեռու-մոտիկ եկեղեցիներից ու վանքերից եկող կանչներից: Այդօր զանգերն ավելի բարձր էին հնչում, այնպես տագնապոտ ու սպառնալից, ասես որոշել են կոտրատել իրենց կողերը:

Խրամատի պատերից այս ու այնտեղ հող էր թափվում: Կա-

բելի էր կարծել, թե մողեսներն են մեղավոր, նրանք, որ չեն վախենում իրենց բներն ավերող մարդու մոտիկութունից: Սակայն Զաքարի ականջը զանգերի ձայներին էր, և նա գիտեր, որ այդ ձայներից է թափվում հողը: Ահա շուտով կխոսեն թնդանոթները, և այն ժամանակ հողապատենշի կեսը կթափվի խրամուղու մեջ:

Նորեկներ երեացին խրամատի խորքում: Նրանք անհանգիստ էին ու հետաքրքրասեր: Ծանոթացան գնդի հնարանկների հետ, աջ-ձախ նայելով գնում-գալիս էին և զարմացած էին, թե ինչո՞ւ հրամանատարությունն այսպես ձգձգում է վճռական մարտը: Նախաճաշ կոշված կերուխումից հետո նորեկները հավաքվել էին Զաքարի մոտ, ուղում էին իմանալ՝ ո՞վ է այն Փիրում ապերը, որի մասին ինքը խոսեց գնդապետ Փիրումյանի հետ, և գնդապետը որե՞նչ կապ ունի՞ այդ Փիրում ապոր հետ:

— Ունի, ունի, ո՞նց թե,— պատասխանեց Արշակը:— Փիրում ապերը հենց գնդապետի պապն է եղել, թե պապի պապը: Այսինքս՝ մեր էս Փիրումյանների ամենահին մեծը:

— Եվ ասում են՝ շատ է ուժեղ եղել, հա՞:

— Բա շտեսա՞ր գնդապետին,— Արշակը ձեռքը բարձրացրեց՝ գնդապետի հասակը ցույց տալու համար:— Սա որ հիմի մեր այս անորակ մարդկանց շրջանում էսքան կա, նրա նախնիները ո՞նց պիտի լինեին: Մեր շենում ասում են՝ Փիրում ապոր ժամանակներում ջաղացքարը կոնատակին տանողը ոչ ոքի էլ չի զարմացրել: Զաղացքար, հա՞:

— Իսկ էդ Փիրում ապերն ինչո՞վ էր նշանավոր,— հարցրեց նորեկը, որը նպատակ ուներ մինչև վերջ պարզելու գնդապետի ակունքները:

— Դե՛, Փիրում ապերը... Արա՛ Զաքար, դու էլ ի՞նչ ես պապանձվել,— Զաքարին դիմեց նեղը լծված Արշակը:

Իսկ Զաքարը կուշտ ուտելուց հետո, իր քնարան-պատրհանում կուշ եկած, ծխախոտի մի երկար ու հաստ գլանակ բերանին, աչքերը փակ ծխում էր, հաղում:

— Ա՛յ տղերք, սրա լազաթը ո՞րն է, որ էնպես մեռնում-կտրվում են էս զահրումար խոտի համար:— Շուռ է գալիս, ոտերը կախում, ավելի ճիշտ՝ մորեխի պես ծնկները ցից-ցից նստում պատրհանի եզրին, գլանակը դնում հետու, որ դառը ծովսը չհասնի իրեն:— Փիրում ապոր մասին էլ, դե, ի՞նչ ասեմ: Նրա անունն

ու գործն ո՞վ չգիտեր: Դադատանից մինչև Հնդկաստան ուժի տեսակետից մի Փիրում ապեր է եղել, էլի՛: Նրա բիլակը շուռ տա՛լ կլիներ: Նրա բարձրացրած քարը տեղից շարժե՛լ կլիներ: Բայց մողովուրդը հիշում է մի գեպը, որ... Ադա՛, սպասեք, բերանս ջուր ողողեմ, էս զահար-զահրումարի լեզին գնա:

Արշակն իսկույն ջուր հասցրեց Զաքարին: Նա բերանը ողողեց-թափեց խրամատի հատակին, ապա հաղալով սկսեց.

— Հա՛, էսպես է լինում. Պարսկաստանից մի աժդահա փահլևան է գալիս Շուշվա դալա, մտնում խանի պալատը և խանի առաջ ասում է. «Ինձ շահն է ուղարկել քո տերությունը: Կա՞մ ինձ հետ կոխ կենող մի արժանավոր հակառակորդ ես հանում մեյդան, կա՞մ էլ էսքան ու էսքան ոսկի պիտի տաս իբրև տուգանք: Շուշվա խանը ոտ ու ձեռ է ընկնում, որ էդ աժդահա փահլևանին արժանի մի կոխ կենող ճարի: Որի՛ն բերում է, համշարին տափին է տալիս, զկոտոցը գցում Թոփխանան: Վերջը նազիր-վեզիրներից մինը խանին լուր է տալիս, թե բա չես ասի Վարանդայի նախիջևանիկ գլուղում մի Փիրում կա, թե որ համշարի փահլևանին մի բան անելու լինի, էն Փիրումը կանի: Խանը հրաման է տալիս, ասում է. «Գնացե՛ք, թե որ գլուխը թրջած լինի, թող էստեղ լվանա»: Գալիս են, տեսնում Փիրում ապերը՝ Փիրումանց մեծը, արտը հնձել, փանջաք է տվել, փանջաքի հովին մածնաբրդու՞ն է ուտում: «Մածնաբրդու՞նդ անո՞ւշ,— ասում են,— Փիրում ապեր: Քեզ նման իգիթին խորոված-խաշած գառը կվալելեր...»: Բեղերը սղալում է Փիրում ապերը, «Հո՞ր ա, է՛,— ասում է,— գառ ունեք, բերեք, մածնաբրդու՞նը չի խանգարի»: Բերում են, և սա մի նստելով ուտում է գառն իր կրճիկ-մրճիկներով, հետո մեկնվում փանջաքի հովին, թե «էսպես պինդ ուտելուց հետը թե որ աչքիդ որդը չկոտրեցիր, կերածդ վղիցդ կելնի»: Սա ուղում է իր ետճաշյա քունն առնի, խանի մարդիկ աղաչանք-պաղատանք են անում, թե բա չես ասի էսպես ու էսպե՛ս: «Ադա, ո՞նց թե,— զարմանում է Փիրում ապերը:— Բա իմ բեղ ու մորուքիս կսաղի՞, որ վեր էենամ, տը՛ռթ հա տը՛ռթ գնամ Շուշվա դալա, թե հի՛նչ ա. հի՛նչ ա, էնտեղ մի համշարի պիտի թակեմ»: Բացատրում են, ասում են՝ պալման կա. թե որ չգնացիր, խանն էսքան-էսքան ոսկի պիտի տա: Դե, խանն էլ էդ ոսկին պիտի իր հպատակ հայերի՛ց հանի...

Էս որ ասում են, Փիրում ապերս մի փոքր քնինք է անում: Քնինք է անում ու վեր է կենում, խուրշինից մի զույգ փաթա-

վաներ հանում, փաթաթում է բիլակներին: Երեւի մտածում է, ինչ մահակակութիւն է լինելու Իսկ մահակակութիւն թե որ իր բիլակներին վնաս չեղաւ, ինքը մի պոլկ համշարի առաջն արած կտանի, Խուղափրիին կամուրջից դնն կքշի...

էսպես, ահա, ձիանք նստած, ինչպես Փիրում ապերը կասեր, տը՛ռթ հա տը՛ռթ գնում, հասնում են Շուշվա դալա: Որ հասնում են Շուշվա դալա, խանը հենց Գանձակա դարպասների մոտ Փիրում ապերն առք-փառք դիմաւորում է, տանում իր ապաբանքը, մի պինդ էլ կերցնում-խմեցնում, հետո ասում է. «Փիրում ապեր, դե՛, քեզ տեսնեմ, Ղարաբաղի երեսը դու պիտի պարզ անես»:

Ջրղըր դուզում մեյդան բաց արած են լինում, որ էս է, փահ-լեանները կոխ են բռնելու: Ժողովուրդը թափւում է էնտեղ: Մի բարձր տեղում էլ խանի թախտն են դնում, և էստեղից խանը հա՛մ թամաշա է անում, հա՛մ էլ Փիրում ապերն զգուշացնում է.

— Փիրում ապե՛ր, Փիրում ապե՛ր,— ասում է,— մուղայիտ կաց, հա՛. էդ համշարին փանդութիլ շատ ունի: Մուղայիտ կաց դրա փանդութիլից:

Փիրում ապերն էլ մեյդանի մեջտեղը ոտերը չոկել, կանգնել է իր մոթալ փափախով, բրդե շուխայով, տրեխ-տրեխատանով ու փորը պինդ սեղմած խոնջանով: Փաթաթանները բիլակներին, ձեռքերը կրծքին խաշած՝ աչքի տակով նայում է համշարի փահ-լեանին, որ ուսերն ու մեջքը յուզոտած, թեթեւ-թեթեւ վեր-վեր է թռնում, աջ ու ձախ է ընկնում, մեկ էլ վազելով հեռվից գալիս, դա՛խկ, խփում է Փիրում ապեր մեջքին: Նա խփում է, իսկ սա՛ իրենց անտառի հարյուր տարեկան կաղնին քեզ օրինա՛կ: Ոնց որ արմատը խրել է անտակ հողի մեջ, թե օխտը գոմեջ էլ լծես, տեղից պոկ չի գալու: Փահլեանը մեկ էլ թափ առած գալիս, նրա ուսին է խփում, գոտկատեղին է զարկում, ոտնամանի սուր տեղով կռաջիլին է տալիս... Խանը գոռում է, նորից է զգուշացնում. «Փիրում ապե՛ր, հա՛-ա՛, դրա՛ փանդութիլը...»:

Մի անգամ էլ համշարին գազազած-շկկած գալիս է, որ կրծքին զարկի, Փիրում ապերը սրա փորը ձեռն է գցում: Փորը ձեռն է գցում պորտախառը, թափով բարձրացնում գլխից վեր և հոլի պես պտտեցնելով՝ մոնչում է դեպի խանի կողմը: Ասում է. «Խանն ապրած կենա, բա հո՞ր ա սրա փանդութիլը: Հիմի հի՛նչ

անեմ. տափին տամ, փուքսը նստի՞, թե՞ տանեմ, գցեմ փարձն տակի ձորը»:

Հետո հանգիստ ցած է դնում էս փահլեանին: Յած է դնում ու ձեռքով փորը սեղմում: Որ սեղմում է, փահլեանը մի պինդ բաց է թողնում...

Ժողովուրդն էստեղ ծիծաղ-մասխարա է գցում, մի հո՛ւլ է անում, որ ձեռն հասնում է Պարսկաստան: Էսպես է մեր կարգը, շահ ու շահաստան. դե՛, եկե՛ք, ձեր մեռելը տարե՛ք:

Համշարին վեր է կենում, քոռ ու փոշման գնում է իր երկիրը: Իսկ Շուշվա խանը տեսակ-տեսակ նվերներ է թափում Փիրում ապեր առաջ, հուրհրացող ակներ ու զոհարեղեն, ոսկի ու քահուրբար: «Քոնն է,— ասում է,— հարստությանս կեսը: Ասա, թե էլ ի՛նչ է սիրտդ ուզում, որ քո գլխին մատաղ անեմ»: Փիրում ապերը ձեռքերը թափ է տալիս, ասում է. «էս դիդի-բիդին իմ հինչի՛ն ա, խան: Իմ սիրտն ուզում ա, որ աղգիս հարկուտուրքը թեթեացնես»:

Խանն էլ խոսք էր տվել, թեթեացրեց հայոց հարկուտուրքը: Հետո էլ Փիրում ապերն օխտն օր-օխտը գիշեր պահեց իր ապարանքում:

Ասում են նաև, թե մի գիշեր էս անօրեն խանն իր կանանոցի ամենանախշուն օղլուշաղին բերում, թողնում է Փիրում ապեր հյուրասենյակում, ասում է. «Փառք շատ լինի, Փիրում ապեր, կատարիք նաև վերջին կամքս. զորավոր սերմդ պահ տուր էս հողին...»:

էստեղ խիստ նեղանում է Փիրում ապերը: Երեսը շուռ է տալիս խանից ու նրա օղլուշաղից և ասում է. «Չէ՛ որ չէ՛: Էդ լինելու բան չի, խա՛ն: Մենք մեր սերմը,— ասում է,— օտար հող գցելու սովորություն չունենք: Դրանից էլ զորավոր ա մեր սերմը»:

* * *

Ֆերիկ վեհիր փաշայի ծրագրով մայիսի 24-ը պիտի դառնար ամենաճակատագրական օրը Սարդարապատյան թուրք-հայկական ճակատում: Այո՛, նա այդպես էլ կոչում էր՝ թուրք-հայկական ճակատ: Կովկասյան ճակատ չկար այլևս: Վրաց մենշևիկները չէին կոչում և տիվ ու գիշեր բանակցություններ վարելով փորձում էին ոտքի կանգնեցնել իրենց կործանվող երկիրը:

Աղբրեջանի մուսավաթականները Նուրի փաշային ու Օսմանյան պետության մյուս բարձրաստիճան ներկայացուցիչներին ցնծությամբ դիմավորել էին Պարսկաստանի սահմանի մոտ, առաջնորդել երկրի խորքը: Հիմա Բաքվի կոմունայի հարևանությամբ բարձրանում էր նրա հոգեհաղ: Նուրի փաշան Աղզամից մինչև Գանձակի դռները քայլել է գորգերի վրա: Ուտքի են կանգնել մահմեդականները և պատրաստ են սրբազան պատերազմի: Զիհաթը՝ մահմեդական սրբազան պատերազմը կլուծի Օսմանյան կայսրության առաջ կանգնած մահու և կենաց խնդիրը, կամ պետք է տիրանալ Բաքվին, ձեռք մեկնել անդրկասպյան հավատակիցներին և ստեղծել թուրք-թուրանական հզոր մի պետություն, որից հետո կայսրությունը վերից կխոսի հեռու-մոտիկ երկրներին հետ, կամ էլ Եվրոպայից դուրս մղված և փոքրասիական իր թերակղզու նեղ սահմանների ներսում կթռչի ու կշոքանա Օսմանյան կայսրության ուռճացած կաղնին:

Այնպես պարզ երևում էին վաղուց փայփայած երազի իրականացման հեռանկարները: Արդեն խոսք էր գնում այն հարցի շուրջը, թե ովքե՞ր են լինելու Կովկասի ու Անդրկասպիայի կառավարիչները: Ատրպատականի վրա աչք տնկած Քյազիմ Կարաբեքիրը Արաքստյան երկրի անկումին էր սպասում, որպեսզի զորքը Զուլֆայի վրայով քշի դեպի արեւելք, Թավրիզը դարձնի իր փայթախտ-շահաստանը, ապա շարժվի Բաքվի վրա: Վեհիբն արդեն օրակարգի հարց էր համարում Բաքվի գլխին Օսմանյան կայսրության դրոշմ տնկելու արարողությունը...

Եվ հանկարծ Սարգարապատի նման մի ողորմելի կետում իրենց հաղթական առաջնորդումը կասեցնում են, ովքե՞ր, հայե՞րը, թուրքաց շորսուկես դարու հպատակները: Նրանք, որ այս շորսուկես հարյուրամյակի ամբողջ ընթացքում ուր էլ որ եղել են, իրենցից միայն պարտվել են, ենթարկվել, դարձել հպատակ ու հլու հնազանդ:

Վեհիբը համոզված էր, որ իր զորքի ձախողանքի պատճառն իր իսկ ներսում է. այլասերվել է զորքը, ապիկարացել: Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի հեշտ հաղթանակը թմրեցրել է, և Սարգարապատի սառը լոգանքը կզգաստացնի, ուշքի կբերի նրան: Զգաստացումն արագացնելու համար Վեհիբը լրացուցիչ միջոցառումներ էլ գործադրեց: Մայիսի 23-ի լույս 24-ի գիշերը նրա շտաբից դուրս էին տարել կիսամեռ երկու բինբաշիների, որոնք

համարձակություն էին ունեցել ասելու՝ «Հայերն այստեղ լրջորեն կռվում են, և հաջողության համար մեզ նոր զորք ու զենքեր են պետք»: Նոր զորքն, իհարկե, պիտի ժամաներ. Կարսից զանգել էին, թե Ալեքսանդրապոլից գնացք ուղարկեցն՝ ք. գնդերը կազմ ու պատրաստ են: Գնացքը եկել է, ուղևորվել Կարս և ահա ուր որ է կվերադառնա: Ռազմաճակատի շտաբում այդ գնացքի բերելիք զորքն արդեն որոշակի առաջադրանք էր ստացել: Բայց բինբաշին ո՞վ է կամ ի՞նչ, որ Ֆերիկ-մարշալին է դաս տալիս և այն էլ խայտառակ ու աննամուս պարտություն կրելուց հետո, այսպես տմարդորեն օսմանյան բանակի անունը սարդաբապատյան տափաստանում գետնով տալուց հետո:

Առավոտյան երբ եկավ ստուգացի, բոլոր գնդերին արդեն հայտնի էր մահացու ծեծված երկու բինբաշիների վիճակը, և արդեն հրամանատարները ջանում էին այլևս չբորբոքել Ֆերիկի զայրույթը:

Ոչ ոք այդպես գազազած չէր տեսել Վեհիբին, որն իր ծանոթների ու բարեկամների աչքում բարեկիրթ մարդու օրինակ էր և հեղինակություն: Նույնիսկ պատահում էր, որ նրա քաղաքավարությունը համարում էին չափազանց. իբր, գերմանական կերթությունը, քաղաքակիրթ Եվրոպայում անցկացրած տարիները նրան մոռացնել են տվել, որ ինքը պատրաստվել է գործելու ասիական կիսավայրենի միջավայրում: Կառավարական հպարտների ու ռազմական միջոցառումների ժամանակ այդ միջավայրի ղեկավարների շրջանում նա երևում էր որպես ճիշմակ ազգավն իր սև ցեղակիցների երամի մեջ: Հիմա հանկարծ ու միանգամից վայրենացած եկել է Բաթումից և ոչ թե սև ազգավի, այլ գիշատիչ ուրուրի պես վրա է տալիս, կտցահարում ու հոշոտում:

Երեսունվեցերորդ հուլիսի 108-րդ գնդի հրամանատարն արժանացավ այնպիսի պատժի, որպիսին հազվագեղ էր լինում նույնիսկ թուրքական բանակում: Գունդը շարք-շարք ձգված, նոր ու շտապ համալրումներով կազդուրված, պատրաստ էր անմիջապես խոյանալու Սարգարապատի վրա: Հենց այդ մասին էլ գեկուցեց գնդի հրամանատարը՝ սպասելով Կովկասյան ռազմաճակատի ղեկավարի խրախուսանքին: Վեհիբն արտաքուստ հանգիստ էր, և միայն այտերի մկանների խաղերն էին

մատնում նրա ներսի շարութիւնը: Այդ խաղը տեսնում էր գնդի հրամանատարը, որ սլաքի պես ձգված էր նրա առաջ:

— Դո՛ւ ես Դարդանելյան այս գունդը հայի կերակուր դարձրել երկու օր առաջ, — օձի պես ֆշշալով հարցրեց Վեհերը և, պատասխանի չսպասելով, թքեց գնդի հրամանատարի երեսին: — Դալաճա՛ն, ես հիմա քեզ կախել կտամ այս գորքի առաջ...

Վեհերը չհասցրեց իր սպառնալիքն իրականացնել, որովհետև հենց այդ պահին շտաբից աղետալի լուր ստացած նրա համհարդը մոտեցավ, ականջին ինչ-որ փսփսաց, և մայիսի 24-ի պարզ առավոտվա երկինքը կարծես փլվեց Կովկասյան ճակատի հրամանատարի գլխին:

Մի ժամ հետո ամբողջ Ալեքսանդրապոլն ու շրջակայքի գյուղերը, Ալեքսանդրապոլից դեպի հարավ, արևելք ու արևմուտք ձգվող գծերի կայարանները զրնգում էին անսովոր ու անսպասելի լուրից. Ալեքսանդրապոլի դեպոյի աշխատող Անդրեյ Վինոգրադովը, որ երկկ, իբրև ամենափորձված ու ամենավարպետ մեքենավար, պատասխանատու հանձնարարութիւն էր ստացել՝ իր գնացքով ուղևորվելու Կարս և այնտեղի կազմ ու պատրաստ գորքը փոխադրելու Ալեքսանդրապոլ, գնացել է, վերադարձել և Ալեքսանդրապոլ չհասած՝ գնացքը գահավեժ գլորել ձորը: Սկզբում կարծել են՝ սովորական աղետ է, որի պատճառը երկաթգծի վնասվածքը կարող էր լինել կամ գնացքի անսարքութիւնը: Սակայն անմիջապէս վրա հասած ստուգողները կործանված գնացքի մեքենավարական խցիկում չէին գտել ո՛չ Վինոգրադովին, ո՛չ էլ աղետի ժամանակ նրա ներկայութիւնը հաստատող որևէ նշան: Ուրեմն՝ գնացքը ձորի վրա բաց թողնելուց առաջ, նա իր խցիկից հեռացած է եղել:

Ալեքսանդրապոլի դեպոյում աղետի լուրը ոչ ոքի չզարմացրեց: Սլաքավար Հարութիւնը, հին ու փորձառու աշխատող, յուրախներին հանդիպելիս խորհուրդ էր տալիս ոչնչով չմատնել իրենց նախատեղյակութիւնը:

— Էդ ուսը վերջին օրերին մի տեսակ էր երևում, ոնց որ խախտված լինէր: Էսքան բա՛ն, էլ մենք ի՞նչ իմանանք, թե ի՞նչ է եղել, ո՛նց է պատահել, — խորհուրդ էր տալիս վարպետ Հարութը:

Հաջորդ վթարը մեքենավար Սերոբի ձեռքով պիտի կատարվեր: Բայց նա կարծանանա՞ր այդ բախտին: Զէ՛ որ թուրքերն

այլևս չեն վստահի տեղացիներին կամ, հակառակ դեպքում, այնպիսի հակողութիւն կսահմանեն, որ վթարի փորձ կատարելուց առաջ նրանք իրենց գլխից զրկվեն: Ինչ էլ որ լինի, Սերոբն իրեն պատրաստ էր պահում զարհուրելի քննությանը և զիտեր, որ այն չի կարող ուշանալ. թուրքերը հիմա պիտի շտապեն: Նրանք հիմա նման են քանդված մրջնանոցի բնակիչներին:

Հարութն ասում էր.

— Դե՛, հիմի շներին կապեցեք, Վեհերին բաց թողեք:

Աղետյալ գնացքի վագոնները ձորում իրար գլխի էին թափվել, և Վեհերը հաշվում էր, որ մի քանի բուլի ընթացքում, առանց կռվի ու փոխհատուցման, երկու կանոնավոր գունդ զինվոր է կորցրել: Դա, անկասկած, էժան չի նստի իր վրա: Եվ ֆերիկը ստույգ պատժի տակից դուրս գալու միակ ճանապարհը համարում էր ամենակարճ ժամանակում Երևան հասնելը: Ամենակարճ ճանապարհով: Այդ ճանապարհն Արաքսի վրայով պիտի անցներ այնտեղ, ուր, ամենայն հավանականությամբ, հակառակորդը ռազմական մեծ կուտակումներ չի կարող ունենալ և, ենթարկվելով հանկարծական ու կայծակնային հարձակման, ոչ մի դիմադրութիւն ցույց չի տա:

Սուրմարիում դարանած և այդ օրերին ամեն ժամ հարձակման հրամանի սպասող Մյուրսալ փաշան ուղիղ գծով Վեհերից հրաման ստացավ անմիջապէս իր Հինգերորդ դիվիզիայի բոլոր գնդերն Արաքսն անցկացնել և Ղամարլուի ու Զանգիբա՛սարի վրայով արշավել դեպի Երևան: Թիկունքից ստացած այսպիսի հարվածից հետո Արարատյան դաշտի հայկական զորքը պիտի խուճապի ենթարկվի և գլուխը կորցրած աչ ու ձախ ընկներ հարմար թաքստոցներ փնտրելու համար: Թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատարը շատ որոշակի պատկերացնում էր կռվի այս ելքը և Շեքի փաշային, Քյազիմ Կարաբեքիրին ու Հիւմի փաշային էլ հանձնարարել էր Սարդարապատի ճակատում զորաշարժեր կատարել՝ պատրաստվելով գլխավոր ու կործանիչ հարվածին, մինչև որ Մյուրսալ փաշայի Հինգերորդ դիվիզիան հայերի թիկունքում հաջողությամբ իրականացներ իր խնդիրը:

Պողոսը և Փիրուսը հաստատ համոզված էր, որ կովի հանգույցը լուծվելու է իր գնդի բռնած դիրքերի ուղղությամբ։ Թուրքերը պետք է հայոց ուժերն ու զգոնությունը փորձեն աջ և ձախ թևերում, նաև Արաքսն անցնելու փորձեր կատարելով։ Սակայն ամենուրեք նախապատրաստված հակահարվածների համն առնելով՝ նրանք ի վերջո կկուտակվեն Սարգարապատի ճակատի կենտրոնում և հենց այստեղից էլ կսկսեն իրենց նոր արշավը։ Այդպես էլ ճակատամարտը դարձյալ կփոխի Սարգարապատի դաշտում։ Նորից կարիք ու անհրաժեշտություն կլինի հենց այստեղ ցույց տալու, թե ինչի՞ է ընդունակ հայ զինվորությունը, որ մնացել է իր ուժի ու բանականության հույսին։ Հատկապես բանականությունը գնդապետին հուշեց, որ գործը շատ կշահի, եթե այստեղ՝ Սարգարապատի դաշտում, ժուղակ սարքվի հակառակորդի համար։

Պատանեկան տարիներին Պողոսն իրենց գյուղի հանդ ու անտառում որսորդությամբ էր զբաղվում Դանիելի և տարեկից մյուս ազգականների հետ։ Այդ որսորդությունը ոչ այնքան համեղ մսի հայթայթում էր կամ ափերից դուրս հորդացող եռանդի պարպում, որքան սլաքար ու մենամարտ գյուղացու թշնամիների դեմ, որ գայլերն էին, խաչենաձորից կամ Քիրսասարի անտառներից հայտնված արջերը։ Նրանք գիշերները, երբեմն էլ օրը ցերեկով, հարձակվում էին գյուղի նախրի ու ոչխարի վրա, պատահաբար էին խեղճ գյուղացու միակ ու վերջին կովը, հոշոտում էին ոչխարի ամբողջ հոտը, որպեսզի հարյուր տապալվածներից միայն մի քանիսին փախցնեն։ Դժվար էր հրացանով կովի այդ խեղճ զավթիչների դեմ, որովհետև միշտ չէ, որ նրանք մարդկանց մոտենում են մինչև մեկ գնդակընկեց տարածություն։ Իսկ այդ որսի հրացանի գնդակընկեցն ինչ մի տարածություն էր. գայլը կարող էր մեկ ցատկով հաղթահարել։ Եվ այն ժամանակ իրենց անասուն թշնամիների դեմ կովի ելած գյուղական պատանիները դիմում էին թակարդի՝ մարդու այդ ամենահնագույն զենքի օգնությամբ։

Փիրում ապոր կամ Ասրիբեկի ժամանակներից մնացած ժան-

դատ ահռելի թակարդներ կային՝ հատուկ արջերի ու գայլերի համար պատրաստված։ Դրանք լարելը մեծ ուժ էր պահանջում, որովհետև ամեն մահկանացուի գործ չէր պողպատե հզոր ծնոտն իրար բերել, որպեսզի թակարդի տափարակը բացվի։ Իսկ սովորական, նապաստակի և աղվեսի համար սարքված թակարդի վրա էլ ծիծաղում էին գայլերն ու արջերը։ Մի անգամ արջ էր ընկել Պողոսի այդօրինակ թակարդներից մեկի մեջ։ Առավոտյան Դանիելի հետ գնացել էին, տեսել՝ արջը ջարդոտել է թակարդը, ջարդոնի վրա էլ մի մեծ կարիք փռել ու հեռացել։ Պատահում էր, որ գայլերն ու արջերը հատուկ իրենց համար պատրաստված թակարդներից էլ էին փորձում ազատվել. արջը թակարդի մեջ մնացած իր թաթն էր ուտում-հեռանում, գայլը շարժարկում էր, ոտքը կտրում։ Սակայն ոտքի մեկը կամ թաթը կորցրած, արնաքամ գազանին հետապնդելն ու բռնելն ի՞նչ մի դժվար բան էր գյուղացի կտրիճների համար։ Արնաքամ գազանն էր մի տեղ ուժասպառ ընկած լինում, կամ արյան հետքով դառնում ու սպանում էին...

Սարգարապատի դաշտում թակարդ լարելու միտքը Պողոս-բեկին հանգիստ չէր տալիս, և դեռևս քսաներեքի երեկոյան Դանիելիբեկի հետ խոսելիս ասաց.

— Նման մի բան անենք։ Թուրքերը գլխի չեն ընկնի։

Ճակատի հրամանատարը, մի երկվայրկյան մտածելուց հետո, ուրախացավ այդ առաջարկության համար և գտավ, որ ամենահարմար թակարդ կարող է դառնալ կեղծ դիրքերի շարքը։

— Մեր գրաված գծից բավական հեռու, թուրքերի դիմաց դիրքեր փորենք, իբր, այդտեղ ենք խրամատավորված, բայց ինքներս դարանած սպասենք մեր հիմնական դիրքերում։ Միայն թե այդ սուտ գիծը պետք է ստի տպավորություն չլսողնի,— խոսեց Դանիելիբեկը։

— Դու այդ բոլորն ի՞նչ թող,— արդեն վճռաբար հանձն առավ գնդի հրամանատարը։— Առավոտյան դու ինքդ էլ կտեսնես ու կկարծես՝ իսկապես առաջ շարժվելով կանգ ենք առել թուրքի բթի տակ։

Լուսաբացին ճակատի հրամանատարը հեռադիտակով նայեց դեպի թուրքաց առաջապահների կողմը և նրանց դեմ, հազիվ 500—600 մետր հեռավորության վրա, տեսավ զիզգազաձև, ճակատի մի թևից մինչև մյուսը ձգված հողապատենը, որ, իբր,

քողարկված էր նորատունկ թփերով ու մացառներով: Հողապատ-
նեշի թիկունքից, այս ու այնտեղ ծխի հաղիվ տեսանելի քու-
լաներ էին բարձրանում և ցնդում առավոտվա պարզ ու պսպղուն
օդում: Սա էլ էր քողարկման ձև՝ սուտն էր քողարկում:

Ճակատի հրամանատարը ռազիոյով բարի լուչս մաղթեց Պո-
ղոսբեկին.

— Պո՛ղ, այս ո՞նց հասցրիր:

— Տղերքն ասում են՝ բա ափսո՞ս չէ այսքան առաջ գնանք
ու մի կարգին չհիմնավորվենք: Քակորի կրակն էլ այդպես պի-
տի ծխա մինչև իրիկուն:

— Թուրքերը պիտի մտածեն, որ այնտեղ մեզ համար խաղաղ
սպասում ենք իրենց գրոհին:

— Եթե այսօր շարժվելու են, նախ հրետանային նախապատ-
րաստությամբ հողին կհավասարեցնեն մեր դիրքերը, հետո էլ
դուրս կգան հաղթական երթի:

— Ես ևս այդպես եմ մտածում: Աստված բարի՛ն կատարի,—
մաղթեց ճակատի հրամանատարը և շտաբի նեղ պատուհանից
նայեց դեպի Արարատը: Մեծ գագաթի ձյունը հուրհրատում էր
վաղորդային շառափներից:— Դու մեզ հետ ես, ո՞վ սուրբ Արա-
րատ: Քո համառությունն է պետք այս դաշտը պաշտպանող զոր-
քին: Եվ դո՛ւ, ո՞վ սուրբ առավոտ, մեզ լավ օր խոստացիր:

Կապիտան Շնեուրը, շտաբի բաց դռնից ներս մտնելով,
տեսավ հրամանատարի ոգեղինացած կերպարանքը, մտածեց,
որ աղոթք է կարդում, անձայն ետ քայլեց և սպասեց, մինչև որ
նա իր սրրազան ծեսը կատարի, դուրս գա:

* * *

Թուրքական Հինգերորդ դիվիզիայի հարձակումը կատարվեց
վաղ առավոտյան, Արաքսի վրա Գայլի գրունք (դռներ) կոչված
հատվածում, որ գնում էր դեպի Ղամարլու և Յուլա բնակավայ-
րերը: Իգդիրի դաշտից արագորեն մոտենալով Արաքսին, կանգ
էին առել նրա վարարած, պղտոր կոհակների առաջ: Նախորդ
օրերի հետախուզությունը էլ պարզել էին, որ Կարակալայից մին-
չև Ղամարլուի մոտերքը ոչ մի կամուրջ չկա: Սակայն Մյուրսալ
փաշան՝ դիվիզիայի հրամանատարը, տեսել էր ֆերիկ վեհերի

տրնակալած աչքերը և գիտեր, որ ձախողված ճակատի հրամա-
նատարին հիմա քավության նոխազ է պետք, որպեսզի ամբողջ
մեղքն ու մաղձը նրա գլխին թափի: Կարգադրեց գետանցի հա-
մար գիշերով լաստեր սարքել և լույսը բացվելուն պես անցնել
Արաքսի ձախ ափը:

Արաքսի վրա հսկողության կոչված հայկական զորաջոկատ-
ները մայիսի 21-ից էին սպասում թուրքերի հարձակմանը: Այդ
ընթացքում նրանք ոչ միայն հետազոտել և պարզել էին տեղան-
քի բոլոր մանրամասները, հնարավոր հարձակումը խափանելու
միջոցները, այլև ստացել էին դիմադրական ուժի ու զինամթերքի
(հատկապես զնդացիրների) մեծ համալրումներ և աշխույժ
սպասում էին վճռական ժամին: Կապիտան Երվանդ Մամաջան-
յանը՝ երիտասարդ, գրագետ մի սպա, օգնության հասած զորա-
ջոկատներից յուրաքանչյուրի կազմում նշանակեց շրջակայքի
գյուղերից հավաքված քաջահմուտ աշխարհազորայիներին, որոնք
հրաշալի գիտեին տեղանքը, ծանոթ էին արաքսամերձ տարածքի
բոլոր գաղտնարաններին ու ելումուտներին: Վանեցի գաղթական-
ներից կազմված մի ամբողջ զորամաս, կադրային սպա Տիգրան
Բաղդասարյանի գլխավորությամբ, բռնել էր Յուլայի դիմացի
դիրքերը և սպասում էր թուրքերի հայտնվելուն:

Մամաջանյանն ու Տիգրան Բաղդասարյանը դիրքերի գիշե-
րային ստուգացների ժամանակ նկատել էին աչափնյակի ամբողջ
երկարությամբ վառվող կրակները և եկել այն եղրակացություն,
որ թուրքերը գետանցումի նախապատրաստության եռուղեռի մեջ
են: Հայ հրամանատարները եղան համարյա բոլոր դիրքերում և
զորաջոկատներին կարգադրեցին պատրաստ լինել հակահար-
վածի, իսկ հրամանի դեպքում՝ առաջին իսկ հարվածը տալու:

Ամենակարևոր կետերում դարանած՝ թշնամուն սպասում էին
իրենք՝ Մամաջանյանն ու Բաղդասարյանը: Մամաջանյանի տրա-
մադրության տակ զնդացիրներ կային, որոնք դասավորված էին
գետի համեմատաբար ծանծաղ տեղերի դեմ և սպասում էին:
Բաղդասարյանին տվել էին թնդանոթային մի մարտկոց: Սա-
կայն փորձված զորականը ճշգրտորեն գուշակում էր, որ Արաք-
սի վրա հարյուր-հարյուր հիսուն մետր իրարից հեռու գտնվող
հակառակորդների համար կարևորը լինելու է հրացանային ու
զնդացրային կրակը, և իր գիպուկահարներին դասավորել էր
այնպես, որ հայացքի տակ էր գետանցման ամբողջ երկարու-

Յիտունն իր յուրաքանչյուր մետր տարածութեամբ: Վանեցի սպաննույնիսկ մտածում էր, թե իրենց դիրքերի դեմ միայն խելագարները կարող են դուրս գալ մարտի:

Եվ, ալգուհանդերձ, լուսադեմին թուրքերը հարձակման անցան: Դա հարձակում էլ չէր: Լաստերի վրա ջոկատ առ ջոկատ, գողեգող Արաքսն էին մտել և հույս ունեին, թե մինչև լույսը լրիվ բացվի, իրենք գետն անցած կլինեն ու ահա ձախափնյակում կհարձակվեն հայոց անպաշտպան գյուղերի վրա:

Ձախ ափին մոտեցած առաջին լաստի վրա գնդացրային կրակ բացեց կապիտան Մամաջանյանը: Այդպիսի կրակից փրկվող չէր կարող լինել, որովհետև լաստը շարժման արագութիւնը կամ ուղղութիւնը փոխելու հնարավորութիւն չունէր, իսկ զընդակից փրկվելու համար հանձնվել մայիսյան Արաքսի կոհակներին՝ պիտի նշանակեր գնալ ստույգ մահվան: Սակայն հնձող կրակահերթը ժամանակ էլ չտվեց ընտրութիւն կատարելու: Մի քանի րոպե հետո Մամաջանյանը, առաջին լաստի հարցը լրիվ լուծված համարելով, կրակն ուղղեց երկրորդի վրա, որը հագիվ էր կտրել գետի հոսանքի կեսը և անկանոն կրակում էր դեպի հայոց դիրքերը:

Տիգրան Բաղդասարյանը տեսավ գետի կենտրոնում օրորվող լաստը, որի վրայից թուրքերը կրակում էին տարբեր կողմերի վրա: Եվ, որքան էլ մտածել էր, թե կարիք չի լինի հրետանային մարտի մտնելու, ձեռքով նշան արեց մարտկոցի հրամանատարին, որ նշանակում էր՝ կրակել: Որոտաց ահեղ մեքենան: Լապտն ուղիղ նշանառութեան տակ էր ընկել, տաշեղներ դարձած օդ ելավ՝ իր հետ բարձրացնելով ջրի ահուկի ալիքներ, որոնց մեջ խլվում էին ասկյարները:

Բաղդասարյանը բռնեց ռումբն օդում թափահարեց հրանոթային մարտկոցի հրամանատարի համար, այսինքն՝ «Կեցցե՛ս»:

Կապիտան Մամաջանյանը վազեց դեպի վանեցի հրամանատարի դիրքը:

— Բարեկէ՛մ, — ասաց, — այս տեսակ ընթակից հետո թուրքերը մեր դիմացից էլ չեն գա: Բայց և այնպես դու լավ հետևիր, իսկ ես գնամ դեպի ներքև. այնտեղ ուժեղ հրաձգութիւն է:

— Հանգիստ եղի՛ր, պարոն կապիտան, ամեն ինչ լավ կլինի: Ներքևում հայ զինվորներն ու աշխարհազորայիները, գետափի բլուրների թիկունքներում ու հեղեղատների հարմար տեղե-

րում քողարկված, որսում էին ջրի մակերեսին հայտնվող տակյարներին: Լաստերի վրա կուտակված զորաշղկատների դեմ զընդացիրներն էին անխափան գործում:

Նահանջած թուրքերը, ըստ երևույթին, հասկանալով, որ իրենց ծրագրած հարձակումը կկործանի ամբողջ դիվիզիան, և անփառունակ այդ վախճանից լուր տանող էլ չի մնա, վերադարձել էին ելման կետերը, որպեսզի հրետանային կրակով բաց անեն հետագայում դնալիք ճանապարհը:

Գերմանական արտագրութեան թնդանոթներն էին կանգնած Արաքսի այդ ափին, այն օրերում ամբողջ աշխարհին հայտնի լավագույն թնդանոթները: Մյուրսալ փաշան կարգադրեց արկերով ձախափնյակի հողը շուռ տալ, թշնամու զորամասերը վառել արկերի տարափով: Սակայն մեկը մյուսից մի քանի տասնյակ մետր հեռավորութեան վրա դիրք բռնած և, մանավանդ, հմտորեն քողարկված, ամուր պատնեշների ու խոր փոսերի մեջ պաշտպանված հայ զինվորների համար անվտանգ էր արդեն այդ լավագույն գերմանական թնդանոթը:

Մի ժամվա դաժան կրակից հետո թուրքերը մտածում էին, որ ձախափնյակի մկներն էլ պիտի վառված ու փոշիացած լինեն, և նոր հարձակման անցան: Նախորդ հարձակման վախը սրտներում, սակայն արտաքուստ հանդիստ ու անվախ լցվեցին լաստերի վրա ու քշեցին դեպի ձախ ափը... Եվ հանկարծ այդ խանձված ու մեռած ձախափնյակը կենդանացավ: Նախկին դիրքերից կրակ էր տեղում հարձակվող թուրքերի վրա:

Մյուրսալ Փաշան իր բարձրագիւր դիտակետից ամենայն պարզութեամբ տեսնում էր Հինգերորդ հրաձգային դիվիզիայի աղետալի վիճակը և մտածում, որ այսօրինակ պատերազմով օրվա վերջում ինքը կմնա դիվիզիայի հրամանատար՝ առանց դիվիզիայի իր Բայց Ի՞նչ աներ, երբ այնտեղ՝ Ալեքսանդրապոլում, Կոնկասյան բանակի հրամանատար Վեհերը ամբողջ ճակատով հարձակման անցնելու կարգադրութիւն է արել և սպասում է միայն հաղթական լուրերի:

Լուսադեմին ֆերիկ Վեհերն անձամբ խոսել էր նրա հետ և հավաստիացրել, որ Հինգերորդի հաղթանակով է պայմանավորված ամբողջ ճակատի հաջողութիւնը: Իսկ հիմա Հինգերորդը միայն ջարդվում էր ու հտ սողում: Նա փորձեց իրավիճակի մասին հեռախոսով հաղորդում անել ֆերիկին: Շտաբում ասացին.

— Մեքենայով գնացել է դեպի Սարգարապատ, շուտով կվերադառնա:— Շտաբի պետն էր, որի ձայնում Մյուրսալն զգաց մի անորոշ ցավ:— Բայց քեզ խորհուրդ կտայի նման տեղեկություն իրեն հաղորդել:

— Իսկ ի՞նչ հաղորդեմ,— պայթեց դիվիզիայի հրամանատարը:— Ասեմ՝ հաղթում ենք, ջարդում-փշրում ենք հայերին, երբ այդ շեյթանի ծնունդները կառչել են իրենց դիրքերին և ալլահի կրակն են թափում մեզ վրա:

— Զգիտե՛մ, չգիտե՛մ, Մյուրսալ փաշա,— անմիջապես պատասխանեց շտաբի պետը և հայտնեց նաև մի դադախիք.— Ինձ կարգադրել էր Հինգերորդից կարևոր լուր ունենալուց անմիջապես հաղորդել իրեն: Գտնել և հաղորդել: Բայց այդպիսի լուրն ինչպե՞ս հաղորդեմ: Չէ՛, բարեկամ, գլխիցս ձեռք չեմ վերցրել: Նա հիմա այնպիսի հոգեվիճակում է, որ մեղավորներին բաց կթողնի ու թույնը կթափի իմ գլխին:

Մյուրսալ փաշան վախի ու կատաղության մեջ գլուխը կորցրել էր և չգիտեր ի՞նչ անել, ի՞նչ խոսել: Բայց ո՞նց թե մեղավորներին բաց կթողնի: Ուրեմն, ինքը մեղավոր է, որ չի կաթողանում այդ անմիտ հրամանը կատարել: Այն ո՞վ է ասել, թե կարելի է զորքը քշել հրաշալի քողարկված, իր դիրքերում հարվածելու պատրաստ հակառակորդի դեմ և սպասել, որ ալլահ կառակորդը պիտի խոնարհաբար ասի. «Եկե՛ք, բարո՛վ եք գալիս, մեր աչքի, մեր գլխի վրա տեղ ունեք: Եկե՛ք, մեզ հաղթեցե՛ք»: Եվ նա շտաբի պետին խնդրեց, այնուամենայնիվ, գտնել Վեհիբ փաշային ու հաղորդել, որ ինքը, բավական կորուստներ տալուց հետո, դիվիզիայի մնացորդները ետ է քաշում, պիտի սպասի նոր կարգադրության: Այլ խոսքով՝ այն, ինչ սպասում են իր դիվիզիայից, անհնար է իրականացնել:

— Ոնց կուզե՛ք, Մյուրսալ փաշա,— զրույցը փակեց շտաբի պետը:— Ես ձեր մասին էի մտածում, թե չէ, նրան գտնելն ինձ համար ի՞նչ մի դժվար բան է:

Ֆերիկ Վեհիբը շատ էլ հեռու չէր բանակի շտաբից. կայսրան էր գնացել Կարսից սպասվող համալրումների խնդրով: Այնտեղ ոչինչ չկարողացավ պարզել: Կարծես բոլորը, խոսքները մեկ արած, որոշել են ձախողել իր ծրագրերը: Մուսլ էր ու դաժան, շտաբում նստելու, նույնիսկ կանգնելու տեղ չէր գտնում որսը ճանկերից փախցրած վագրի նման: Եվ շտաբի պետը շինական

նրան, հաղորդեց՝ ինչ որ գիտեր Հինգերորդ հարվածային դիվիզիայի մասին:

— Զանգել էր Մյուրսալ փաշան,— անշտապ սկսեց նա:

— Հը՛մ-հը՛մ,— աչքերը չոած մոնչաց Վեհիբը:

— Դե՛, նա ապիկարի մեկն է, չէ՛: Ես քանի անգամ եմ քեզ զգուշացրել:

— Հը, ի՞նչ էր ասում, ո՞ր է հասել,— գլուխն առաջ տված դուռաց Վեհիբը, և շտաբի պետին այնպես թվաց, թե նա, տագնապի ձայն լսած նժույգի պես սրած ականջները վեր տնկեց.— Դե՛, ի՞նչ ես ձգում:

— Ասաց, որ մեծ կորուստներ է կրել...

— Բայց առա՞ջ է գնացել:

— Ո՛չ մի քայլ: Առաջապահները ջարդվել են, և, հարձակման հետագա փորձերն անմիտ համարելով, դիվիզիայի մնացորդները ետ է քաշում...

— Վա՛՛ջ, ես դրա... Վա՛՛ջ, ես այդպիսի զորքի...,— և Վեհիբ փաշան՝ Ֆերիկ-մարշալն ու Կովկասյան ճակատի հրամանատարը, Մյուրսալ փաշայի ու նրա զորքի յոթ պորտը նախնեց այնպիսի հիշոցներով, որոնցից կարող էին վառվել բարեկիրթ ամեն մի թուրքի ականջները: Եթե, իհարկե, շրջապատում զրտնըվեր այդպիսի թուրք:

Իսկ այնուհետև հեռախոսով կապվեց Սարգարապատի դեմ կանգնած Երեսունվեցերորդ դիվիզիայի հրամանատար Շեքի փաշայի հետ, նախապես, որպես ոգեպնդիչ լիցք, հայհույներ հարմար տեղերում հիշեց նրա տոհմի մեռելներին ու ողջերին, նոր միայն նայելով զրպանի ոսկե ժամացույցին, հայտնեց, որ արդեն ժամը 12-ն է:

— Ժամը 12-ին, ուրեմն, դու հարձակման ես անցնում: Հասկացա՞ր, ա՛յ յո՛խ դառնաս դու քո ազգուսականով:

— Հասկացա՞, Ֆերիկ, հասկացա՞,— հեռախոսով թրթռում էր դիվիզիայի հրամանատարի դողացող ձայնը:— Բոլոր թնդանոթներին մի այնպիսի կրակ թափեմ, որ հայ զորքից մեկն էլ չմնա՝ խաբարը Երևան տանելու համար:

— Հա՛, այդպե՛ս: Այս ճակատամարտով դու պիտի քավես նախանցյալ օրվա մեղքդ: Դու գիտես, որ ես դեռ քեզ չեմ պատժել այն խայտառակության համար: Ես... դու ձեռք կտրի՛ր ու լսիր ի՞նչ: Միշտ չէ, որ մարդուն այդպիսի հնարավորություն է

ընձեռնում: Պիտի հենց հիմա ցույց տաս՝ դու մի բան արժե՞ս, թե՞ ոչ: Հակառակ դեպքում քեզ մի քոսոտ շան հետ կապած պիտի նետեմ աղբանոց:

* *
*

Փիրումյան զորապետները լավ էին գուշակել թուրքական հրամանատարության ռազմավարական հմտությունը. ժամը 12-ին սկսվեց հայոց ճակատի կեղծ գծի ռմբակոծությունը: Երեւի էրզրումից մինչև Սարգարապատ հասնելը թուրքական հրանոթների փողերից այնքան արկ էր ելել, որքան այստեղ մի ժամվա ընթացքում: Կեղծ գիծն ամբողջ երկարությամբ հրանոթային շրջմիջով, կենտրոնացված կրակի տակ էր: Արկերի պայթյուններից հողի, խճաքարերի ու փոշու սյուներ էին բարձրանում, և այդ խիտ սյուներից հյուսված վարագույրի ետև ոչինչ էլ չէր երևում՝ ո՛չ կեղծ գիծը, ո՛չ նրա թիկունքում ձգվող իսկական ճակատը:

Ի՞նչ էին մտածում թուրքերը, որ իրենց անսպասելի ու ահափոր հրետանաձուլվածից փրկվելու համար հայոց զորքը տապ է կացել ու խրամատներից չի՞ շարժվում, որ իրենք պիտի այնքան կրակեն, մինչև այդ զորքի վերջին զինվորն էլ գետնի տա՛կն անցնի: Ի՞նչ էլ որ մտածելիս լի՛ւնին, ի՞նչ տեսակ ռազմագիտական տրամաբանությամբ էլ առաջնորդվելիս լի՛նեին, կրակի տակ էին առել սուտ ճակատը և անպայման համոզված էին, որ հենց այստեղ է փակվում պատերազմը, այստեղ է գերեզման դրվում հայոց բանակը:

Սարգարապատ կայարանի ջրհան աշտարակը թուրքերից խլվելուց հետո դեռ չէր նորոգվել, որպեսզի ծառայեր իր իսկական նպատակին: Դանիելբեկ Փիրումյանն այն դարձրել էր իր դիտակետը և Ալեքսանդր Շենուրի հետ այդ բարձրությունից հայացքի տակ էր առել ամբողջ ռազմաճակատը: Նա ուրախ էր, որ ամեն ինչ ընթանում է նախատեսվածի պես: Գոհունակությամբ հիշեց Պողոսբեկին և հանկարծ շատ ցանկացավ իմանալ՝ նա դիտո՞ւմ է թուրքերի հրետանային կրակը:

— Հետաքրքիր է՝ գնդի հրամանատարն ի՞նչ է անում այս պահին, — ինքն իրեն հարցրեց նա:

Դաշտը բռնած զորդոցի մեջ կապիտան Շենուրը չսեց նրան և մոտեցավ:

— Բա՞ն էիք ասում, պարոն հրամանատար:

— Ասում եմ՝ ո՞ւր է Պողոսբեկը, տեսնո՞ւմ է, թե թուրքերն ինչպես են կատարում իր գծած պլանը:

— Ռմբակոծությունից առաջ նա խրամատներում է եղել, — պատասխանեց Շենուրը: — Երևի հենց այնտեղ էլ հրամանի է սպասում:

— Մենք պայմանավորվել էինք, որ, եթե ամեն ինչ լինի մեր ծրագրածի պես, լրացուցիչ ոչ մի հրամանի չսպասեն:

— Ճի՛շտ որ, — հիշեց Շենուրը: — Երևի հիմա թուրքերն առաջ կշարժվեն:

— Թող շարժվե՛ն, թող շարժվե՛ն: Չէ՞ որ մենք հենց դրան ենք սպասում:

Թուրքական հրանոթները շարունակում էին ռումբեր թափել հայոց «դիրքերի» վրա, որովհետև այնտեղ դեռ տեղ-տեղ ծխում էին աթարի կրակները: Նույնիսկ ռումբերի փորած փոսերում էլ ցանուցիք եղած աթարի կտորներից մեղմ ծուխ էր բարձրանում, և թուրքերը շղթած էին այդ հրաշքից:

Վերջապես հրանոթների զորդոցները սակավացան, և լսելի դարձան հայոց զանգերի ղողանջները, որոնք գալիս էին բոլոր կողմերից: Շոգ էր, օդն այնպես խտացել էր, որ տեսանելի էր նրա թանձր շարժումը: Այդ պատճառով էր, որ զանգերի ձայնը հեռացել էր, խլացել և թվում էր գետնի տակից ու երկնքի հեռավոր խորքերից եկող քառատրոփի արձագանք: Մի շաբաթ էր, ինչ թուրքերը հանգիստ չունեին այդ զանգերի սարսռազգու ղողանջներից: Մի շաբաթ էր, ինչ նրանք ուզում էին սպանել այդ ձայները, որ այնպես թափվում էին նրանց գլխներին՝ քուն թե արթմնի, կոկորդում մնացած ոսկորների պես խեղդում էին ու տանջում:

Իշնելով իրենց գրաված դիրքերից՝ թուրքերը հայոց ճակատը համարում էին հողին հավասարեցված և Սարգարապատի դաշտի ամայություն, շոգի ու փոշու մեջ գլուխներն էին թափ տալիս, որպեսզի թոթափեն զանգերի ղողանջները: Դաշտում ջուր չկար, որ իրենց նետին ջրի խորքը, ժայռ չկար, որ ցած գլորվեին ու փրկվեին այդ ահավոր հետապնդումից:

Հարթ ու բաց դաշտը մեկն լցվեց ասկյարներով: Հիմա նրանց

հայացքները տնկված էին էջմիածին ու Երևանին: Նրանց ասել են՝ էջմիածնի Ուլքիլիսան (երեք վանքերը) նստած է գանձերի վրա, որովհետև աշխարհի ոսկու և գոհարեղենի կեսը հայոց վանքերում է ամբարված: Նրանց ասել են՝ հայոց ամենանախշուն աղջիկները Երևանում են, մրահոն ու լուսնակերես, փափուկփափուկ, ոնց որ կանաչ արոտներում տրտինգ տվող երինջներ: Նրանց ասել են՝ այդ բոլորը և էլի ինչ որ սրտներդ ուզեն, ձերն են, շո՛ւտ հասնք, որ չփախչեն ու չփախցնեն...

Թուրքերն առաջ էին շարժվում շղթա կազմած, վտառ-վտառ, և նրանց վրա կրակող չկար: Նրանց անհանգստացնողը միայն զանգերն էին, որոնց ձայներն ավելի էին սաստկացել: Բայց դա հիմա կարծես այնքան էլ վտանգավոր չէր, որովհետև գալիս էր քարուքանդ եղած դիրքերի հոտից, անմարդաբնակ, անշունչ թվացող հեռավոր գյուղերից ու ավաններից: Թուրքերը սիրտ էին առել, մոռացել էին ամեն վտանգ ու զգուշություն, երգում էին: Երգում էր մեկը, մյուսները նրա հետ մրմռում էին ու երգի ամեն տողի վերջում միահամուռ գոռում՝ հո՛ւպ-հո՛ւպ:

Հայոց դիրքերը լուռ էին, և դա կրակոցի պատրաստ հրազենի լռությունն էր: Որքա՛ն դժվար է մատը հանգիստ պահել հրահանի վրա, երբ թշնամին նշանացույցի կենտրոնում է ու առաջ է գալիս: Բայց պետք է հաղթահարել և ա՛յս դժվարությունը. չէ՞ որ զնդի հրամանատարն ատրճանակի կրակոցով հրահանք չի տվել:

Վարանդեցի Արշակն արժվային հայացքով որոշեց իր առաջին զոհը: Նա քայլում էր շարքերի առջևից՝ աջ ու ձախ դառնալով, ձեռքերը վեր ու վար շարժելով. երևում է՝ խոսում է, կարգադրություններ է անում, մեծավորն է երեւի դիմացից եկող խառնամբուխի: Ուսադիրները մատնում էին նրա բարձր աստիճանը, և Արշակի սիրտը թփթփում էր նշանացույցի մեջ վեր ու վար անողի քայլերից: Սպասումն ի՛նչ հիմար բան է: Այդ ինքնազսպո՛ւմը: Դիմացից թշնամին է գալիս, նա, որին պիտի սպանեն և այդ ցանկությունից վառվում ևս ահա ուղիղ շորս տարի: Այդ շորս տարվա ընթացքում նա կոտորել է քո ազգի կեսը, ոչնչացել է անպատժ ու անսանձ: Եվ հիմա էլ այստեղ է քայլում դեպի քո երկրի վերջին մի թիղ հողն ու մնացորդաց մի բուռը, որպեսզի նրանց էլ ոչնչացնի և հետո ասի՝ ահա՛, այսպես. կա՛ր հայ ազգա

նա մեր թշնամին էր, ոչնչացրինք, էլ չկա, և մե՛նք ենք նրա տան ու հողի տերը:

Արշակն ամենից շատ մտահոգված էր մի բանից. վախենում էր՝ ինքն ուշացնի, և նշանացույցի մեջ քայլող ամբարտաւանն ուրիշի գնդակին բաժին դառնա: Իսկ որպեսզի իմանա՝ ի՞ր գրնդակն առավ, թե՞ ուրիշինը, ինքը նշան է բռնել ճակատին: Տարածությունն այնքան փոքր է, որ ամեն ինչ պարզ կերևա:

Գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանի ատրճանակի կրակոցը թուրքերի վրա պայթեց որպես ահավոր ամպրոպ այն պարզ ու սոթ կեսօրին: Եվ Արշակի հրացանն էլ այնքան արագ արձագանքեց, որ կարելի էր կարծել, թե թուրք հրամանատարը հենց ատրճանակի գնդակից տապալվեց: Շոգած էր, ֆեսը ետ էր տվել, տնկել ծոծրակին: Շշմեց կանգնած տեղը, և մինչև ձեռքը կտաներ դեպի ճակատը, փայտի պես ընկավ առջևի վրա:

Խուճապը տվեց թուրք առաջապահներին: Քողարկված հայկական դիրքերից հնձող կրակով գործում էին գնդացիները: Հրացանավորներից փրկություն չկար, որովհետև աչքբան մոտիկից փակ աչքերով էլ կարելի էր անվրեպ կրակել: Նույնիսկ ատրճանակի գնդակը հասնում էր նպատակին: Եվ վար էին թափվում կարկտահար ասկյարները: Հնձվողների հետ գետնին էին փոխվում նաև նրանք, որ դեռևս գնդակ չէին առել, բայց հասկանում էին, որ շրջապատում պատսպարվելու տեղ չկա, և միակ փրկությունը մեռածի պես ընկնելն է կամ զոհված հարևանի թիկունքում թաքնվելը, եթե, իհարկե, այս տեղատարափը ժամանակավոր բնույթ պիտի ունենա: Ետ փախչողներն ընկնում էին երկու քայլ շարած: Սուտմեռուկի տվողները հույս ունեին, թե ալլահը կօգնի և «ալլահ աբբա՛ր» էին կանչում մտքներում:

Հայոց զորքին կարգադրված էր տեղից չշարժվել և, եթե զորաշարժի կարիք լինի, այսինքն՝ եթե թուրքերն սկսեն թնդանոթներով շոշափել կրակակետերը, ապա զգուշորեն ետ սողալ դեպի հիմնական խրամատները, որոնք լավ են բողարկված և հարմար ու ապահով են նույնիսկ հրետանային կենտրոնացված կրակի դեմ:

Գնդի հրամանատար Պողոսբեկ Փիրումյանը դիտակետում հետևում էր մարտին և ականջը ռադիոյի ձայնին էր. սպասում էր հրամանի, որովհետև արդեն թուրքերը հրետանային կրակի տակ էին առել կրակակետերը: Աջում ուղիղ նշանառությամբ վնասվել էր գնդացիներին մեկը: Գնդի հրամանատարը տես-

նում էր, թե ինչպես գնդացրորդը քաջքշում է մեքենան ու չի կարողանում կրակել: Նրան օգնող չկար, ուրեմն պարզ է, որ ընկերը ծանր վիրավորվել է կամ սպանվել: Համհարդին կարգադրեց խրամատով վազել գնդացրորդի մոտ և, եթե լուրջ օգնություն է հարկավոր, գումարտակի հրամանատարին տեղեկացնել: Իսկ ինքը փորձեց կապվել ճակատի շտաբի հետ: Պատասխանեց կապիտան Շենուրը.

— Պարոն գնդապետ, — ասաց, — կարգադրված է սպասել: Երեկ թուրքերը նոր հարձակում կձեռնարկեն:

— Իսկ եթե չձեռնարկեցին:

— Սպասել՝ բոլոր դեպքերում: Պարոն Դանիելբեկ Փիրումյանի կարգադրությունն է: Ասաց՝ ավելորդ կրակոցների կարիքն էլ չկա: Հանձնարարեք, որ դիպուկահարները հետևեն դաշտում ընկածներին...

Պողոսբեկն արդեն նման կարգադրություն ինքն էր արել՝ վստահորեն ենթադրելով, որ ընկածների թիվունքներում պաշտպանվողներ կան, որոնք հարմար պահի են սպասում ետ փախչելու համար: Բայց նրանց պատճառով չէր կարելի կրակով «սանրել» ընկածների շարքերը, այդքան զինամթերք չէր կարելի ծախսել: Գնդապետն իր այս հրամանի ու Շենուրի տված տեղեկության կապակցությամբ մտածեց, որ ինքն ու Դանիելբեկը, իրարից անկախ նույն ենթադրությունն են արել և, դրանից ելնելով էլ, կատարել նույն կարգադրությունը: Նա մտքում ծիծաղեց այդ և նախորդ կրկնությունների վրա: «Այս ի՞նչ է, — մտածեց, — Դանիելբեկի կրկնօրինակն եմ դարձել: Թե երկուսս էլ, աշխարհի բանից անտեղյակ, շարժվում ենք ամենատես ու ամենահաս երկնայինի կամքով: Եթե ես իր նման պիտի մտածեմ ամեն տեղ ու ամեն ինչի մասին, եթե նա ինձ, ես իրեն պետք է հասկանանք կես խոսքից, երբեմն նույնիսկ առանց այդ կես խոսքն ասելու, կարիք կա՞, որ ես սովորի պես քարշ դամ իր ենթակայության ներքո: Բայց ո՞ւր գնամ, երբ մեր աղբը միայն մեկ ճակատ ունի իր թշնամու դեմ... Եվ, այսուհանդերձ, մտածելու բան է: Ա՛յ, այս պատերազմն ավարտվի, հենց իրեն՝ Դանիելբեկին, կասեմ. «Այս ո՞նց է լինում, որ ես միայն քեզ նման եմ մտածում, ինչո՞ւ դու խել ես իմ ինքնուրույնությունը, այն, ինչ այսքան տարի աչք էր ծակում բոլոր այն զորամասերում, ուր ծառայելու բախտ եմ ունեցել: Ամենուրեք բարձր

հրամանատարները, հատկապես ծեր գեներալները՝ դիտողություն էին անում. «Պավելբեկ Փիրումյանն, իհարկե, այլ կարծիքի է, դե՞, նա ուրիշ տեսակ է մտածում, մտածելու մի ուրիշ եղանակ ունի...»: Եվ դա այնպես էին ասում, ոնց որ խոսքը վերաբերեր մի աննորմալ անուղղելի, որի նկատմամբ ներողամիտ են միայն նրա համար, որ այդ աննորմալն ունի նաև արժանիքներ:

Գնդապետի դիտակետը խրամուղու կենտրոնում էր, կրակակետերի թիվունքում, և այնտեղից պարզ երևում էին դիրքավորված մարտիկների գործողությունները: Պողոսբեկը հաճախ էր հայացքը դարձնում նորաթուխ զինվորներին, և ուրախ էր, որ նրանց հարևան փորձառուներն ամեն րոպե հետները խոսում էին, ցույց էին տալիս հրաձգության գաղտնիքները, բացատրում էին մարտավարության տարրական եղանակները: Առաջին մարտից անմիջապես հետո նա գնդի բոլոր օղակները համալրել էր գոնե առաջին հայացքից ընդունակ թվացող աշխարհագրայիններով և կարգադրել, որպեսզի ջոկերում յուրաքանչյուրին կցեն մի փորձառու զինվորի: Հիմա այս փորձառուն էլ յուրովի հանձնարարություն էր ստանում սովորեցնել նրա շիմացածը, ապա աչքը վրա պահել, որ նշանակում է անընդհատ հետևել ու օգնել:

* * *

Երեկոյան դեմ կապիտան Շենուրը համարյա վաղելով ներկայացավ ճակատի հրամանատարին, որը ջրհան կայանի դիտակետում էր, և անսովոր ցնծությամբ զեկուցեց.

— Պարոն հրամանատար, — ասաց, — ուրախ լուր ունեմ հազորդելու:

— Ի՞նչ է պատահել, կապիտան: — Փիրումյանն այդպես երջանիկ ու ժպտերես չէր տեսել իր օգնականին: — Ղաբաթիլիսամի՞ց է լավ լուր եկել:

— Ո՛չ, պարոն հրամանատար: Չեք պատկերացնի: Ալեքսանդրապոլում մեծ աղետ է եղել. գնացք է գլորվել ձորը:

— Դա ի՞նչ ուրախալի բան է, կապիտան, — տիրեց Դանիելբեկ Փիրումյանը, մեկ էլ մտածեց, որ գնացք է՛լ կա, գնացք է՛լ և պայծառացավ: — Հո ուղմական գնա՞ցք չի եղել:

— Ասկյարներով լիքը, — ժպտում ու ծափ էր զարկում Շենու-

ըրբ— Կարսից օգնական ուժեր հասցնող գնացքն է եղել: Ռուս մեքենավարը գնացքը բաց է թողել դեպի ձորը, ինքը փախել: Զեք պատկերացնի...

— Ռուս մեքենավարը:

— Այո՛, ո՞րն: Ազգանուն էլ Վինոգրադով է: Վեհիբ փաշան ռազմային զեկուցում էր իր կառավարութանը: Պատահաբար որսացի խոսքը: Գերմաններն էր զեկուցում, երևի, որպեսզի որսացողները բան չհասկանան:

— Գերմաններն լավ գիտեն նրանք,— լռեց ֆիրումյանը:— Բոլորն էլ ձեր հայրենիքում են կրթվել ու դաստիարակվել:

Կապիտան Շենուրը գլուխը կախ գցեց մեղավոր, կարծես ինքն էլ մեղավոր էր, որ թուրքերն իր հայրենիքում էին կրթվել ու դաստիարակվել:

— Ես էլ ասեմ՝ ինչո՞ւ չկրկնեցին հարձակումը,— կապիտանին անհամար վիճակից հանելու նպատակով խոսքը փոխեց ֆիրումյանը:— Նրանք այսօր պետք է ցույց տալին, թե իրենք ինչի՞ են ընդունակ:

— Նրանք այդ ամեն օր էլ ցույց էին տալիս, պարոն հրամանատար,— բազմանշանակ ասաց Շենուրը:

— Այո՛, ամեն օր էլ ցույց էին տալիս և դեռ կշարունակեն,— հանկարծ բռնկված մի զայրույթով՝ կապիտանի գցած խաթը բռնեց հրամանատարը:— Նրանք որոշել էին այսօր ոտքի տակ տալ էջմիածնի սրբությունները: Ընկած միևրաջու պայուսակից օրագիր են հանել: Այնտեղ գրված է, որ առավոտյան Վեհիբ փաշան այդպիսի հրաման է տվել:

— Ի դեպ, պարոն հրամանատար,— անհամարձակ խոսեց Շենուրը,— զորամասերից անվերջ հարցնում են, թե ինչո՞ւ տեղից չենք շարժվում: Մի քանի անգամ շտաբս կապիտան վարդան... Ո՞նց է ազգանունը... Զակոնյա՞ն, Զակինյա՞ն...

— Վարդան Զաղինյա՞նը: Քաջ տղա է, ի՞նչ է ուզում:

— Անհագստանում է, որ դաշտում այսպիսի հաջողություն բնականուց հետո տեղները նստած են: Թե չէ, առում է, հաջողությունը կարելի է զարգացնել հարձակվելով:

Դանիելբեկ ֆիրումյանը ծիծաղեց ըթի տակ:

— Իհարկե, լավ է, որ մեր ենթականերն այդպես վառվում են առաջ գնալու և թշնամուն ջարդելու կրակով,— հետո ծանր

հատաչեց ճակատի հրամանատարը:— Բայց պիտի հաշվի առնել, որ մեր դեմ հիմա կանգնած են թուրքական երկու դիվիզիա: Այդքան փորձված զինվորներ, որոնք մինչև ատամները զինված են,— և այստեղ հրամանատարը դարձյալ ձայնին ուրիշ երանգ տալով՝ շփեց զրուցակցի ցավոք տեղը,— զինված են գերմանական ընտիր թնդանոթներով ու զնդացիներով... Երկու դիվիզիա, նրանց թիկունքում էլ՝ առնվազն երկու ուրիշը... Իսկ մենք ինչո՞վ պետք է բաց դաշտում հարձակման անցնենք ու հաղթենք այդքանին: Մեր անփորձ աշխարհագրոյաններով, թե՛ թիկունքից պարեն բերող ավանակների շարասյուններով:

Ալեքսանդր Շենուրը զարմացած էր իր հրամանատարի անհուն դարձյալ զարմացած էր իր հրամանատարի անհուն տրամադրությունը, մտածում էր, թե ի՞նչ մեծ պատճառ է եղել այսօրինակ փոփոխություն: Երեկ-մյուս օրը խոսում էր այն մասին, որ պետք է, ի՞նչ գնով էլ լինի, կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը, ապա հակահարձակման անցնել և հայրենի հողը մաքրել նրանցից: Այսօր փոխվել է խոսքը, տրամադրությունն այն չէ այլևս...

Փիրումյանը Շենուրի դեմքին կարդաց այդ հարցը և ջանաց պարզել նրա համար այն, ինչ իրեն դեռևս չէր պատկերանում ամբողջ որոշակիությամբ:

— Երևի մտածում եք, թե ո՞վ է այս խոսքերի տեղը, ի՞նչ էր ասում երեկ և ինչ՞ այսօր: Այդպես չէ՞: Ա՛յ, ձեր դեմքն ինձ հուշեց: Գուցե իրավացի եք, որ այդպես եք մտածում: Իսկ դիրքերում ավելի շատ իրավունք ունեն. նրանք պարապոթյունից ձանձրանում են: Ետ փախչելիս չէին ձանձրանում, նստած տեղը ձանձրանում են:

— Պարոն հրամանատար,— անհամարձակ խոսեց Շենուրը, երևի ներքուստ համոզված չլինելով՝ իրավունք ունի՞ր ասելու այն, ինչ որ պետք է ասի: Սակայն ֆիրումյանի անկեղծ ու մարդամոտ վերաբերմունքը ոգևորում էր նրան:— Ես մտածում եմ, թե այսօր մեր դեմ երկու դիվիզիա են կանգնած, վաղը ևս կանգնած կլինեն այդ երկուսը՝ մեզ համար լավագույն պարագայում... Իսկ վատագույն պարագայում... չէ՞ որ ավելին կլինի...

— Մենք բաց դաշտում, ճակատ ճակատի զարկելով ո՞չ այդ երկու դիվիզիային կարող ենք հաղթել, ո՞չ էլ դրանից շա-

տին, որ իսկապես մեղ համար կլինի ամենալատագույն պարագան: Երեկ մտքում ասում եք՝ ապա ի՞նչ անենք: Ես էլ այդ մասին եմ մտածում:— Փիրումյանը զինարկը հանեց, քրտնած ճակատը շփեց թաշկինակով: Ապա նստեց մոտիկ քարին, հացքն Արարատի կողմ մտորեց մի պահ, հետո փորձեց շոշափել իր շտաբի պետի հետաքրքրասիրությունը:— Ա՛յ, եթե հարվածող մի կարգին ուժ ունենայինք, որ հասցնեն վզակոթին... Այդ գնացքի աղետն, իհարկե, մեծ հարված է: Բայց ես նկատի ունեմ այնպիսի հարված, որից զուխները կորցնեին դիմացի երկու դիվիզիաները: Ուժ չունենք, պատկերացնո՞ւմ եք: Մեզանից այն կիսատ-պուտ գնդերը տարած չլինեին, էլի կկարողանայինք մի բան կազմակերպել:— Փիրումյանը հանկարծ զրույցի թեման փոխեց:— Իսկ մնացած ճակատներից ի՞նչ լուր կա. Բաշ-Ապարանում, Ղարաբեիխսայում ո՞չ մի փոփոխություն:

— Ղարաբեիխսայի ճակատը, կարելի է ասել, չկա այլևս,— համարյա անտարբեր պատասխանեց Շենուրը:— Այնտեղ մեք զորքը նահանջել է գններալի ետևից, գտնվում է Դիլիջանում: Իսկ Բաշ-Ապարանում, կեսօրվա տվյալներով վատ չէ դրությունը: Մերոնք հանկարծակի հարձակումով Քյուլլուջա գյուղում ոչընչացրել են երեք հարյուր ասկյար և հիմա նոր ստացած զորաջոկատներն են կարգի բերում՝ վճռական ճակատամարտ սկսելու համար:

— Այդ է՛լ հարված է թիկունքից,— ուրախացավ Փիրումյանը:— Սակայն կարևորը, ամենակարևորը պիտի կազմակերպել ուրիշ տեսակ:

Մի փոքր մտածելուց հետո նա տեղից վեր կացավ և հեռանալուց առաջ խնդրեց ռազմոյցով հաղորդել Պողոսյանին, որ ներկայանա շտաբ:

— Մի ժամից ես այնտեղ կլինեմ:

Դանիելեկը սովորություն ուներ կարևոր վճիռ հանելուց առաջ մի կողմ քաշվել, ներանձնանալ, հիշել իր կյանքի հին ու նոր դրվագները: Նրանց քննությունն օգնում էր անելիքի մեջ կողմնորոշվելու... Առհասարակ միայնություն մեջ հեշտ էր լինում ընտրել, գոնե իր համոզմամբ, միակ ելքը:

Չէր հիշում ե՛րբ և որտե՞ղ է կարդացել, թե սուլթան Մոհամեդ Ֆաթիհը,— նա, որ Կոստանդնուպոլիսը նախ լողացրեց նրա բնիկ տերերի արյունով, ապա նվաճեց ու դարձրեց Օսմանյան

յան կայսրության մայրաքաղաքը,— իր ռազմական ծրագրերը դադարի էր պահում նույնիսկ այն զորավարներից, որոնց միջոցով պետք է իրականացներ հերթական նվաճումները: Այդ նա էր ասել. «Եթե միբուքիս մի մազն անգամ իմացավ իմ նպատակները, իսկույն կպոկեմ այն ու դեն կնետեմ»:

Հիմա Մոհամեդ Ֆաթիհի ժառանգորդների դեմ կռվելիս նրա պես զաղտնապա՞հ պիտի լինել: Եվ ինչո՞ւ զորքն ու հրամանատարներն այդքան անհանգստանում են: Զէ՛ որ ինքն այժմ «զաղտնապահ» էր դարձել ակամա, իսկ առհասարակ, միշտ ու ամենուր այն համոզմունքն է ունեցել, թե հաջողությամբ է պսակվում այն գրոհը, որի բոլոր մասնակիցները գիտեն և ընդունում են նրա ոչ միայն նպատակը, այլև այդ նպատակին հասնելու ճանապարհն ու եղանակը:

Այս մտորումը նրան տարավ դեպի էրզրում, դեպի այն ճակատամարտը, որը դարձավ ռուսական բանակի կռվկասյան ռազմարշավի ամենափայլուն դրվագներից մեկը:

Այդ օրերի հիշողությունը միշտ էլ թունդ էր հանում նրա սիրտը, մարմինը ձգվում-լարվում էր ինքնաբերաբար, կարծես վերստին հրաման էր ստացվել, աննահանջ առաջ գնալու, արյան, տառապանքի ու մահվան գնով թշնամուն հաղթելու հրաման:

Ցուրտ ձմեռ էր, Հայկական բարձրավանդակի այն անօրինակ սառնամանիքը, երբ լեռներում նստած ձյան շերտերի տակ անհետանում են մարդ ու անասուն, և քամին սառեցնում, ձյանն է զամում չար բախտով այդ կողմերն ընկած ճանապարհորդին:

Ռուսական բանակի զորամասերը հարձակման էին անցել թուրքական ճակատի բոլոր կետերում: Առաջարժումը դժվար էր ամենուրեք: Սակայն այն դիմադրությունը, որ պիտի կոտրեր Կռվկասյան Առաջին կորպուսի 153-րդ հետիոտն գունդն էրզրումի ճակատի Դալան-գյոզ մարոցի ուղղությամբ, երեկ թե ամենածանր էր հունվարյան այն օրերի բոլոր փորձությունների շարքում:

Դալան-գյոզը շրջապատի չորս կողմերի վրա իշխող դիրք ուներ, և այնտեղ ամրացած թուրքական զորամասի ուժեղ, չընդմիջվող գնդակոծության տակ էին գտնվում ռուսները՝ ո՛ր կողմից էլ փորձեին մոտենալ ամրոցին կամ առաջ շարժվելն դեպի էրզրում:

153-րդ գունդը հունվարի լույս 30-ի գիշերը Դալան-գյոզ

ամբողջի վրա հարձակվեց հյուսիս-արևելքից: Գնդապետ Դանիել-
բեկ Փիրումյանը կարգադրել էր, որ բոլոր մարտակարգերը բերդ-
ամրոցին մոտենան անաղմուկ, անթերի քողարկությամբ (ոչ
ոք ծխելու փորձ էլ չպիտի անեն): Այնուհանդերձ, թուրքաց
պահակակետերում նկատել էին գնդի տեղաշարժը և զանգվա-
ծային կրակ բացեցին զորաշարքերի վրա: Այն ժամանակ Փի-
րումյանը հրամայեց կայծակնային արագությամբ առաջանալ
և պահակազորայիններին սեղմել իրենց դիրքերին: Երբ այս հրա-
մանը կատարված էր համարյա առանց կորուստների, նա աչ զո-
րայան գլուխն անցած կտրուկ շրջանցում արեց և գրոհը փո-
խադրեց հյուսիսային ճակատ: Զորայան առջևից թրամերկ
առաջ էր գնում ինքը՝ գնդի հրամանատարը, և նրա հնարամիտ
վճռին տեղյակ էին բոլոր զինվորները: Գրոհող վաշտերի հաղ-
թական «ուռան» շմեցրեց թուրքերին, որոնք ամրոցի այդ կող-
մից հարձակում չէին սպասում: Եվ միևնույն ժամանակ կգային,
Փիրումյանի վաշտերը ճեղքեցին պաշտպանությունը, սվիններով
ճանապարհ բացեցին դեպի բերդամրոցի կենտրոն: Այստեղ էլ
սկսվեց խուճապի մատնված թուրքերի այն կոտորածը, որը
հպարտությամբ պիտի հիշեին նրա մասնակիցները:

Բերդը պաշտպանող թուրքական մեծաքանակ զորամասից
մի քանի սպաներ միայն կարողացան փրկվել և ճողովել դեպի
հարևան բերդերն ու զորամիավորումները: Նրանք Քյոսա-Մա-
մեդ, Զոբան-դյադա, Ուզուն-Ահմադ և այլ կետերում գտնվող
յուրայիններին տարան Դալան-գյուղի անկման բոթը, և թուրք
հրամանատարությունն շտապեց կորցրածը ետ առնել:

Իսկ բերդին տիրացած Դանիելբեկ Փիրումյանն անմիջապես
կարգի բերեց ծանր վնասներ կրած իր վաշտերը, դիտանոցնե-
րում ու հրաձգատներում նշանակեց գնդի լավագույն զորական-
ներին, ապա կարգադրեց շուտափույթ իրար բերել նվաճած զի-
նամթերքն ու պարենը:

Եթե Դալան-գյուղի նվաճումը եղել էր դժվարագույն խնդիր,
ապա այն պահելը պիտի լիներ անհնար, որովհետև թուրքերը
գիտեին, որ այդ բերդ-ամրոցը բանալին է էրզրումի:

Հունվարի 30-ի առավոտյան թուրքերը թարմ ուժերով գրոհի
եկան ամրոցի վրա: Գրոհող զորամասերին ուղեկցում էին ավելի
քան հարյուր թնդանոթներ, որոնք անգաղար կրակի տակ էին
պահում Դալան-գյուղն ու նրա մատույցները: Իսկ ամրոցին տի-

րացած գունդը կտրված էր ռուսական մյուս զորամասերից և
ինքը պիտի տնօրիներ իր բախտը: Ո՛չ համալրում կարող էր
ստանալ, ո՛չ զինամթերք:

Այն ժամանակ Փիրումյանը կարգադրեց. «Ապարդյուն և ո՛չ
մի կրակոց»: Թույլ էին տալիս, որ թուրքերը մոտենան, ապա
բաց էլին անում հրացանային ու գնդացրային այնպիսի կրակ,
որից փրկվող չէր լինում: Ցերեկվա ընթացքում թուրքերը ձեռ-
նարկեցին այդպիսի յոթ հարձակում, յոթն էլ իրենց համար ող-
բերգական: Ութերորդ հարձակումը տեղի ունեցավ իրիկնամու-
տին: Այս անգամ պաշտպանվող մաղված զորամասը սպառեց
ամբողջ զինամթերքը և պետք է առանց կրակոցի հանձնվեր
թշնամուն, եթե դարձյալ չընկվեր հրամանատարի անօրինակ
խիզախության կրակով: Վերջին գնդականներն արձակած, հոգնած
ու հուսահատ ջոկատների առաջ Փիրումյանը կանգնեց իր հաղ-
թական հասակով մեկ և, մերկացրած թուրը գլխից վեր բարձ-
րացնելով, գոռաց.

— Քաջե՛ր, իմ ետևից, ուռ-ռա՛:

— Ուռ-ռա՛,— միահամուռ գոչեցին ողջ մնացած երեք հար-
յուր զինվորները և սվիններն առաջ մեկնած հետևեցին տարեց
զորապետին:

Թուրքերն սպասում էին այդպիսի հակահարձակում:

Ո՛չ, Դալան-գյուղ ամրոցը բոլոր կողմերից կտրելով և նրա
վրա ուղղելով իրենց թնդանոթների, գնդացիրների անդադրում
կրակը, երևի մտածում էին, թե ներսիները կա՛մ հողին կհա-
վասարվեն, կա՛մ էլ անհուսությամբ կհանձնվեն իրենց ողոր-
մածությունը: Իսկ հիմա իրենց հետ ձյունահյուսեր վար թափող
«գլավուրները» դղրդաձայն «ուռայով» թրատում ու սվինահա-
րում էին աչ ու ձախ: Խուճապահար ետ փախչող թուրքերը ոտ-
նատակ էին տալիս իրար, կոխկրտում, տրորում: Եվ նրանց այն-
պես էր թվում, թե իրենց ետևից ալլահի պատիժն է գալիս, ու
չկա ոչ մի փրկություն:

Դալան-գյուղի առումն ու պաշտպանությունը ռազմաճակա-
տի շտաբում գնահատվեցին իրրե ուռ-թուրքական պատերազ-
մի՝ խիզախությամբ անօրինակ դրվագներից մեկը, որը փաս-
տորեն բացեց ռուսների ճանապարհը դեպի էրզրում, դարձավ
կարևոր հաղթանակի սկիզբը: Եվ պատահական չէ, որ էլ զրումյան
հաղթարշավից հետո բանակում գնդապետ Դանիելբեկ Փիրում-

յանն ստացել էր մի երկրորդ, առավել գործածական անուն՝ էրզրումի հերոս:

Հիմա դեռ հիշում են այդ երկրորդ անունը. երեկ Շենեուրն իր ապարատով բռնել էր Թիֆլիսից եկած մի հեռագիր, որ զորավար Լեբեդինսկին էր տվել՝ Կովկասյան ճակատի նախկին հրամանատարը: Հիմա արդեն նախկին, որովհետև Անդրկովկասյան միացյալ կոչված կառավարությունն արդեն կտրականապես հրաժարվել էր նրա ժառանգություններից: «Շնորհավորում եմ ձեր խիզախ վճիռը,— այսպես էր գրել ռուս զորավարը:— Ես հավատում եմ էրզրումի հերոսին ու նրա բախտավոր աստղին»:

«Բայց հիմա որքա՞ն հեռու ենք այն օրերից,— մտածում էր էրզրումի հերոսը:— Այն ժամանակ մեզ հետ էր ռուսաց հզոր բանակը, և մեր թիկունքում ունեինք մի անհուն ու անեղբւր Հայաստան: Հիմա հայացքս ո՞ր կողմ դարձնում եմ, մեզնից խլված հողերն են, մեր ավերված քաղաքներն ու շենքերը... Հիմա ո՞վ է մեզ հետ միասին թշնամու դեմ կռուողը: Թուրքերն առաջ են գալիս, մեր թիկունքում դավեր են նյութում նրա հավատակիցները, իսկ երեկվա մեր դաշնակիցներն այսօր պատրաստ են հռչակելու Հայաստան աշխարհի վերջին պատառը»:

*
*
*

Ներկայացան զնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը և Գարեգին սրբազանը: Տաք-տաք խոսում էին ճակատի մասին, և Շենեուրը մոտավորապես հասկացավ, թե նրանց ի՞նչն է անհանգստացնում, գաղտնիք հայտնողի խորհրդավորությամբ ասաց.

— Հիմա ինքը կգա և կասի՝ ինչո՞ւ է ձգձգում հարձակումը:

— Իսկ դուք ո՞նց իմացաք, որ մենք այդ մասին ենք խոսում,— գերմաներեն հարցրեց սրբազանը:

— Ես համարյա ամեն ինչ հասկանում եմ, սրբազան,— ժպտաց Շենեուրը:— Խոսել չեմ կարողանում. հնչյուններն աղավաղվում են կոկորդումս:

Շենեուրն ու սրբազանը մայիսի 22-ի ուշ երեկոյան էին ծանոթացել: Զրուցեցին երկար: Գերմանացի կապիտանն իր մայրենի լեզվին վաղուց ծարաված՝ խոսում էր նրա հետ, և աստիճանաբար զարմանքը փոխվում էր հիացումի ու սիրահարվա-

ծություն, որովհետև խոսքից-խոսք հայ հոգևորականի գերմաներեն խոսքում զգում էր իր մայրենի լեզվի պերճաշուք ամբողջությունը: Նա այն ժամանակ մտածում էր, որ մի լեզվի արժանիքները լրիվ գիտակցելու, նրա հմայքն ամբողջությամբ զգալու համար երեւի պիտի կարողանաս կողքից նայել. ա՛յ, այսպե՛ս՝ մի հմուտ գիտակ իր օտար առողջանությունով խոսի, և դու նրա խոսքի մեջ պարուրված բառերն ու արտահայտությունները, նախադասություններն ու կապակցությունները ոչ միայն լսես, այլև տեսնես (սրբազանն այնպես էր խոսում, որ բառերն ասես նաև երևում էին իրենց պատկերներով՝ հաշի առողջանության թափանցիկ փաթեթների մեջ առնված): Բայց Շենեուրն, ամենից առաջ, հիացած էր Գարեգին կախկոպոսի տրամաբանությամբ, գիտելիքներով ու ճարտասանական վարպետությամբ: Սրբազանը նրան թվում էր իսկապես սրբազան մի գոյություն, որի հետ ծանոթանալն ու ահա այսպես մոտիկից շփվելը համարում էր իր գերագույն երջանկություններից մեկը: Այն գիշեր բաժանվելիս իր այս զգացումն էլ բացատրեց Գարեգին կախկոպոսին, ասաց. «Հայերեն ի՞նչ լավ էլ հնչում է ձեր աստիճանը՝ «սրբազան»։ Սրբազանը համեստորեն պատասխանեց, որ դա սլաշտոնի անունն է, հագուստի նման մի բան, և միշտ չէ, որ հագնողը փայլում է իր սրբազանությամբ: Այն ժամանակ գերմանացի կապիտանը պնդեց. «Ես ձեր մասին եմ խոսում. ձեր պարագային հագուստը շատ է հարմար ու համապատասխան հագնողին: Եվ ես այսուհետ պետք է միշտ հիշեմ, որ կյանքում բախտ եմ ունեցել առնչվելու իսկական սրբազանության հետ»:

Ճակատի հրամանատարը եկավ, և չորս հոգով, դեմ-դիմաց նստած, իրար նայեցին այնպիսի բարեկամությամբ ու կարոտով, որ կարելի էր մտածել, թե վաղուց չէին հանդիպել: Դանիելբեկը մտածեց, որ պիտի կանչեր նաև մնացած զորամասերի հրամանատարներին, մեկ էլ մտքում արդարացրեց իրեն. «Ի՞նչ կփոխվեր դրանից. նստում նայում են բերանիս, իսկ ինձ մտածող զրուցակից է պետք»:

— Երևում է, մտածում եք, թե ի՞նչ ենք խլուրդների նման խրամատներում թաքնվել և առաջ չենք շարժվում,— ասաց նա և ժպտուն հայացքը հառեց Գարեգին սրբազանին:

Հենց սրբազանն էլ նրա խոսքին պատասխանեց.

— Մեղքս ի՞նչ թաքցնեմ,— ասաց,— մտածում եմ, բայց

ինձ իրավունք չեմ վերապահում խառնվելու ձեր գործին: Զորամասերում էլ քանի՜ անգամ զինվորներն են հարցրել: Ես նրանց այսպես եմ պատասխանել. «Ձեզանից ամեն մեկը,— ասում եմ,— իր քթի թուշն է տեսնում, իսկ զորավարը տեսնում է ամբողջ ռազմաճակատը: Կլինի՞, որ ձեր տեսածը ճիշտ լինի, նրանը՝ սխալ: Նա բոլորից էլ ճիշտ ու լավ է տեսնում և գիտե, թե ի՞նչ և ինչպե՞ս պիտի անենք, որ լավ լինի ու պատերազմը շահենք»:

Ճակատի հրամանատարը քթի տակ ծիծաղեց.

— Ուրեմն, վիճակներս այնքան էլ լավ չէ, եթե Գարեգին սրբազանը ևս դիվանագետի պես է խոսում:

— Աստծո՛ւ սիրուն,— ձեռքերը բարձրացրեց, կրծքին դարսեց սրբազանը,— ի՞նչ դիվանագիտություն: Ես մտածածս եմ ասում:

— Մտածածն ասելը մեզ կօգնի,— լրջացած խոսեց հրամանատարը և հիմա էլ դիմեց Պողոսբեկին.— Իսկ ի՞նչ է մտածում մեր Մահապարտների գնդի հրամանատարը:

— Ա՛խր, մեզ շուտ կողոպտեցին այդ...— կոշտ ու փշոտ մի բառ պիտի գցեր Պողոսբեկ Փիրումյանը, սակայն պահեց, և հիմա էլ կարծես այդ բառն իր ներսն էր ծակծկում. դեմքը կընձռոտեց.— Մի կլոր ու ճկուն զորամաս կուղարկեինք, շրջանցումով կհարվածեր թիկունքից... Խուճապը որ ընկավ թուրքի բանակը, նրանից հետո մենք այստեղից մի այնպիսի հարված կհասցնեինք, որ էլ ուշքի չգար: Իսկ հիմա վեր կենալ և այս բաց դաշտում մարտի բռնվել թվում ու զինավառությամբ գերակշիռ զորքի դեմ, կարծում եմ, ճիշտ չի լինի: Սխալ արած կլինենք: Իսկ մենք այլևս սխալվելու իրավունք չունենք: Մինչև հիմա ուրիշ էր վիճակը: Հիմա մի սխալը կարող է լինել վերջինը և վերջակետ կղնի ամեն ինչի վրա: Հը՞, ի՞նչ եք զարմացած նայում: Ես այսպես եմ տեսնում մեր վիճակը: Ես այսպես եմ մտածում:

Դանիելբեկ Փիրումյանը նայեց կապիտան Շենուրին, և երկուսով խորհրդավոր ժպտացին: Հետո Փիրումյանը կապիտանին ասաց.

— Հիմա կարելի՞ է գտնել զորավար Սիւրիկյանին:

— Բայց ի՞նչ է պատահել,— զարմացած հետաքրքրվեց գնդի հրամանատարը:— Դուք հարցրիք, թե ես ի՞նչ եմ մտածում:

Դանիելբեկ Փիրումյանը հայացքով սաստեց տոհմակցին:

— Մա՛րդ ասածո, դու էլ ի՞նչ ես իրարով անցնում: Ճիշտ ես մտածում. ա՛յս էիր ուզում իմանալ: Միանգամայն ճիշտ: Իհարկե, ի՛մ կարծիքով: Մի երկու ժամ առաջ կապիտան Շենուրի հետ խոսում էինք, և մեր եզրակացությունն էլ այդ էր. թիկունքից մի հզոր ու ցնցող հարված հասցնել և նո՛ր այստեղից սկսել հարձակումը:

Նա վեր կացավ, Շենուրի ետևից գնաց դեպի ռադիոյի սարքը և ճանապարհին մտերմորեն սեղմեց Պողոսբեկի ուսը: Իսկ վերջինիս դարձյալ խեղդում էր «ստվերի» գիտակցությունը: «Էլի՞ նույնը. ստվերի պես հետևում եմ իրեն. «Մեր եզրակացությունն ա՛յդ էր»: Իր եզրակացությունն այդպես էր, և ես նույնն եմ կրկնում թուրքի պես: Մի՞թե միշտ այսպես պիտի լինի. ինքն ասի, և ես հաստատեմ, կամ ես մի բան ասեմ, և պարզվի, որ դա այնքան էլ իմը չէ, որովհետև մի քանի ժամ առաջ ինքն է այդպիսի եզրակացության հանգեկ...»:

Մնացել էին երկուսով՝ Գարեգին սրբազանն ու Պողոսբեկը, և սրբազանը դարձավ նրան.

— Այդ մեկը լավ ասացիր. թիկունքից մի լավ հարված...

— Բայց իրենք այդ կարծիքն արդեն ունեին:

Սրբազանը նրբանկատորեն զգաց նրա ներքին դժգոհության կայծը և փորձեց տեղնուտեղը մարել.

— Ի՞նչ կա որ. ինքն իր կարծիքն ուներ, ստուգեց-պարզեց, որ դու էլ իր պես ես մտածում... Հո չե՞ս նեղանում, որ քեզ հետ դու-ով եմ խոսում:

— Ի՞նչ եք խոսում, սրբազան, ես ուրախ եմ դրա համար: Որքան ժամանակ է, միասին ենք, հա՛մ էլ դուք բոլորիս համար հոր պես եք:

— Դե՛, որ այդպես է, խոստովանահայր ընդունեցեք,— ժպտում է սրբազանը:— Հիշո՞ւմ ես, մենք երկու պանծալի զորապետներ ունեինք Զաքարյան տոհմից. Զաքարե ամիրսպասալարն ու Իվանե աթաբեկը: Նրանց խոստովանահայրն էր Մխիթար Գոշը՝ գրող և իրավագետ:

— Կարծեմ, նա այնքան էլ չէր սիրում Իվանեին...

— Հա՛, չէր սիրում, որովհետև Իվանեն թողել էր մեր հավատը, հարում էր քաղկեդոնականության:

— Հիմա ես Իվանեն պիտի լինեմ,— հարցրեց Պողոս-բեկը:

— Օ՛հ, Իվանեն էլ քաջ ու խելոք մարդ էր: Միայն այդ մո-լորությունն էր ունեցել...

— Խոստովանանք լինի, սրբազան. ես երբեք ինձ մոլեռանդ հավատացյալ չեմ համարել: Բայց միշտ էլ մեր հավատից երես դարձնողներին նայել եմ որպես դավաճանների, որոնք երևի ընդունակ պիտի լինեն ամեն տեսակ ստորության:

— Իրականում էլ այդպես է. հավատափոխության գնում են շահի համար, պաշտոնի համար: Իսկ շահամոլ-պաշտոնամոլն իր մորն էլ կծախի, որպեսզի նպատակին հասնի... Բայց մենք որտե՞ղ թողինք մեր զրույցի տուտը: Հա, պարզվեց, որ քո ասածը նորություն չէ, քանի որ քեզանից առաջ քեզ պես է մտա-ծել Դանիելը եկել: Է՛, դրանից էլ լավ բա՛ն. երկու խելոք զորա-վար նույն հարցում նույն կարծիքն ունեն. կնշանակի՝ այդ միասնական կարծիքն ավելի ճիշտ է, քան եթե մեկը տեսա-կետ հայտներ, իսկ մյուսը կասկածեր նրա տեսակետի վրա:— Ապա սրբազանը սղալեց ցանցառ մորուքը, կկոցած աչքերով ժպտաց.— Մի քեռի ունեի, անունը՝ Սիրական: Հոգին լո՛ւյս դառնա, անշահ-անշառ մարդ էր, ապրում էր մեր Մաղավոզ գյուղի վերի ծայրին: Որ մի գործ բռնելու լիներ, տնետուն ման կգար մինչև գյուղի մյուս ծայրը, կհարցներ բոլորի կարծիքը...

— Եվ հետո էլ կաներ այնպես, ինչպես ինքն էր մտածել սկզբում,— քահ-քահ ծիծաղեց Պողոսբեկը:

Քրքրեց նաև սրբազանը և աչքերը սրբելով հարցրեց.

— Բա ո՞նց իմացար, հե՛ր օրհնած:

— Հետեւել եմ, սրբազան. ով որ այդպես աջ ու ձախ է ընկ-նում, իր կարծիքն, իրր թե, ստուգելու համար, սովորաբար ոչ մի ուշադրություն էլ չի դարձնում լսածներին:

— Մեր հները «կարծիք» էին ասում կասկածելիին: Իսկ հիմա տեղից վեր կացողն իր կարծիքը դարձնում է դրոշ:

Ուրախ-ուրախ վերադարձան Դանիելը եկել ու Շենուրը և հայտ-նեցին, որ գեներալ Սիլիկյանից մի գումարտակ են պոկել:

— Ի՞նչ գումարտակ է, հրանոթներ ունի՞, — հետաքրքրվեց Պողոսբեկը:

— Ունի՞-ունի՞, — դեռ ժպտալով պատասխանեց Դանիելը եկել

և բացատրեց.— Գնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանի գումարտակն է, որ վերակազմավորման համար կանգնած է Կոշում:

— Հա՛, գիտեմ, Ալեքսանդրապոլից փախել էր:

— Կարեորն այն է, որ փախչելիս իր հետ մի տասնյակ հրա-նոթ է տարել:

— Փա՛ռք աստծո, փա՛ռք աստծո, — երեսին խաչ հանեց սրբազանը:

Ճակատի հրամանատարը ձեռք բերածով ուրախ էր ու խան-դավառ: Կարծես նրան հենց այդ գնդապետ Ղասաբբաշյանի 250—300 զինվորներն էին պակասում, որպեսզի թուրքերին հասցնի այն հարվածը, որի համար պատեպատ էր զարկվում այսքան ժամանակ: Անկասկած նա ճանաչում էր այդ երիտա-սարդ գնդապետին, հավատում էր նրա ռազմական կարողու-թյուններին և շատ ուրախացավ, երբ Սիլիկյանն իր պահեստի զորաջոկատներից հենց նրա գումարտակն առաջարկեց...

— Ասում է՝ ի՞նչ ես անում, կամ քո ունեցած գնդերին ի՞նչ կարող է ավելացնել այդ մի գումարտակը, — իր ռազմոգրույցն էր պատմում Դանիելը եկել:— Անկեղծ չեղա հետը: Գուցե մե-ղավոր եմ: Բայց վախենում էի՝ ծրագիրս իմանա ու մերժի: Դրա համար էլ նպատակիս մասին ոչինչ չասացի... Հը, ի՞նչ ես քիթդ կախել, Պո՛ղ:

— Մտածում եմ տեղ հասցնելու ճանապարհի մասին: Արաք-սից մինչև Արագածի այս փեշերը ձգվում է թուրքաց ճակատը: Թիկունք պիտի դուրս բերվի Արագած սարը շրջանցելով...

— Կեցցե՛ս, Պո՛ղ, ախպե՛րս, — և ճակատի հրամանատարը զրուցակիցների առաջ փոեց մաշված քարտեզը, որի վրա նշա-նակված կետերը հազիվ էին նշմարվում:— Ա՛յ, սա է Կոշը: Ղա-սաբբաշյանն այստեղից դուրս գալով կբարձրանա դեպի հյու-սիս, Ղազնաֆարի մոտով կշրջանցի սարը, կանցնի թուրքերի թիկունքը... Ինչքա՛ն ժամանակ է պետք: Դե՛, հաշվեցե՛ք, հաշվե-ցե՛ք: Ես չեմ կարող, պուխս դժժում-բժժում է:

Եվ Պողոսբեկն ու Շենուրը քարտեզի վրա կոացած հաշվում-ներ էին անում:

— Զորավարն արդեն կարգադրություն արե՛լ է գնդապե-տին, — հարցրեց սրբազանը:— Նա հենց հիմա՞ պիտի նախա-պատրաստվի, որ ժամանակ չկորչի:

— Կապ չունի հետը, հենց հիմա սուրհանդակ ուղարկեց, —

մտածկոտ պատասխանեց ճակատի հրամանատարը:— Ես էլ ալստեղից պիտի իմ մարդուն ուղարկեմ՝ հանձնարարութիւններով: Բայց ո՞վ կլինի այդ մարդը:

— Այդ մարդն ինձանի՛ց,— ետ շրջվելով՝ բացականչեց Պողոսը:

— Դու հաշվի՛ր, հաշվի՛ր, մարդը հեշտ է գտնել:

— Ձէ՛, ես այնպիսի մարդ տամ, որ գնա ու այդ Ղասաբաշյանի հետ գումարտակը կովի տանի:

— Երեկ նկատի ունես Միքայելին:

— Վա՛յ, ես քո ի՛նչն եմ ասել,— երկու թաթերն ազդրերին զարկեց Պողոսը:

— Վատ բան չմտածես, կեսը քեզ կհասնի,— ժպտաց ճակատի հրամանատարը:

— Վատ ի՛նչ պիտի մտածեմ, մա՛րդ աստծո: Ինչ էլ մտածեմ, ճակատիս կարդում ես:

— Իսկ ես ի՛նչ մեղք ունեմ, որ քո մտքերը ճակատիդ գրքոված են լինում: Չկարծես՝ որեւէ բան կարող ես թաքցնել ինձանից:

Պողոսը կարմացած ու կեղծ դժգոհությամբ դարձավ Գրեգին եպիսկոպոսին.

— Տեսնո՞ւմ եք, սրբազան: Իսկ դուք ասում եք՝ բա՛ն չկա: Այսպես որ շարունակվի, սա ինձ կգժվեցնի:

Սրբազանը ժպտում էր բարի, ձեռքերը տարածեց հաշտարարի: Նշանաւորությամբ.

— Փա՛ռք աստծո,— ասաց,— թող ճշմարիտ ու արդար մշտքերդ կարդալով քեզ գժվեցնի:— Ապա հայացքով ուշադրության հրավիրեց:— Հին Հունաստանում Աստվածաշունչը յոթանասուն եպիսկոպոսներ են թարգմանել եբրայերենից: Ամեն մեկը՝ սկզբից մինչև վերջ և բոլորը՝ առանձին-առանձին, իրարից հեռու Թարգմանութիւնն ավարտել են միաժամանակ, և երբ հավաքվել են, իրար հետ համեմատել, պարզվել է, որ բոլոր յոթանասուն թարգմանութիւնները բառացիորեն իրար համապատասխանում են սկզբից մինչև վերջ. ոնց որ արտագրած լինեն մեկի թարգմանութիւնից... Բա՛, արդար ճշմարտութիւնն այդպիսի բան է: Իսկ դու զարմանում ես, որ քո և Դանիելի թաթերն ու կարծիքներն իրար նման են լինում: Երանի՛ չէր մեր ազգն ունենար մի հարյուր այնպիսի գործիչներ, որ միատեսակ մտա-

ծերն ու միատեսակ էլ գործերն: Այն ժամանակ մեր «սարդա-րապատն» ինչո՞ւ Սարգարապատ հասներ, կկանգներ էրդրումում կամ Մշո դաշտում, Սարիզամիշում կամ, հակառակ դեպքում, Կարսի պատերի տակ...

Շնեուրի ու Պողոսի հաշիվներով՝ զնդապետ Ղասաբաշյանի գումարտակը, Արագածի փեշերով հակառակորդի թիկունք պիտի հասներ մայիսի 26-ի միջօրերին, գուցե դրանից մի քիչ շուտ: Եթե, իհարկե, ժամանակին համապատասխան հանձնարարութիւն տրվեր նրան:

* * *

Կոշի գումարտակին հանձնարարութիւն տանելու համար հատուկ խումբ առանձնացվեց, որի ղեկավարն էր պորուշիկ Միքայել Փիրումյանը: Խմբում կային տեղանքին քաջածանոթ զինվորներ՝ եղվարդցի վարպետ Գարուշը և զաղնաֆարցի զինվոր (նախկին հովիվ) Պատվականը: Գումարտակի հրամանատար Կարո Ղասաբաշյանը ճանաչում էր Միքայելին, և կարիք չկար, որ հանձնարարութիւնը նրան ներկայացվեր գրավոր ձևով. ճակատի հրամանատարը ձեռք էր առել բոլոր միջոցները, որպեսզի գումարտակին տրվող հանձնարարութիւն մանրամասներն իմանային միայն այն մարդիկ, որոնք պարտավոր էին իմանալ:

Զգուշության համար՝ Ղասաբաշյանին հասցվելիք լուրը տանում էր նաև մի այլ զորաջոկ, որ առանձնացվել էր Սարգարապատի ու շրջակա գյուղերի աշխարհազոր հարյուրյակից: Պողոսը եկել այս ջոկի ղեկավար նշանակեց մոլլաբայազետցի Մամիկոն Սաղաթելյանին, որը համագյուղացիների վրա ունեցած հեղինակությամբ անմիջապես գրավել էր զնդապետի ուշադրութիւնը:

— Քե մատաղ, հասկացա՞ր ջոկի խնդիրը,— հարցրեց զնդապետը:

— Հասկացա՞նք, պարոն զնդապետ,— հրամանատարի առաջ ձգվելով՝ հպարտ գոչեց զինվոր Մամիկոնը:— Ղուշի թեով լուրը տեղաց անենք, հետո էլ հարվածենք թշնամու թիկունքին:

— Ապրե՛ս,— մտերմարար ժպտալով՝ նրա թիկունքը թվաթիւսացրեց Պողոսը:

— Բայց մի բան ասեմ, պարոն զնդապետ:

— *Uum'*, *ph sin sin η*:

Այդ «բե մատաղն» ավելի ոգևորեց աշխարհագրորայինին:

— Թույլ տաս, որ ինձ հետ վերցնեմ միայն մերոնցից:— Եվ հենց միայն զնդապետի հայացքում կարդալով համաձայնութունը, ձեռքը մեկնեց դեպի մոլլաբայազետցիների խումբը:— Սաքո՛, Սիմոն՛, Տիգրան՛, աղա՛ Ստեփանի՛ Տիգրան...

Հիմնական խումբն արդեն շարվում էր, ճակատի հրամանատարը որդուն տվեց վերջին հանձնարարությունը, և հորից բաժանվելիս Միքայելը խնդրեց ուշադրություն դարձնել Հովսեփի վրա.

— Նա իրենից դուրս բաներ է անում:

— Իրենից զուրա ի՞նչ է անում, տղաս,— որդուն գրկելով,
ականջի տակ, ցածրաձայն հարցրեց Դանիելի եկեր:— Այստեղ
ամեն մեկն էլ այն է անում, ինչ իր պարտքն է:

— Նախանցյալ օրը մեն-մենակ նեղվել է թուրքերի արան-
քը: Նա ուղղում է...

— Իսկ դու նրա տեղ չէիր նեւովի, քո տեղ չէս նեւովում:

— Հայրիկ, ես ուրիշ, ես փո՛րձ ունեմ, ես գիտեմ...

— Անքարաց մարդը պատերազմի դաշտում փորձված զինվոր է դառնում մի ժամում, տղա՛ս: Հովսեփը խելոք տղա է: Քաջու-թյունն էլ հո պա՛րտք չպետք է վերցնի: Թշնամու գնդակն ավելի շատ բռնում է վախկոտներին: Իսկ պա՛րտքը... պարտքը սահման չունի. այստեղ երկնքից աստղ վար բերես, դարձյալ քո պարտքն ես կառարում: Չէ՞ որ կյանքը զոհաբերելն էլ պարտքի հատու-ցո մ է... Պարզապես իրար մաղթենք, որ ողջ մնանք: Ուքա՛ն լավ կլինի, որ հաղթանակից հետո երեքով, ողջ-առողջ ներկայանանք քո մորը, քո պապին ու տատին... Դե՛, ալդպես. չարից ու փորձանքից հեռու լինես: էլ ի՞նչ ասեմ, գնա՛ տղաս,— և պինդ գրկեց որդուն, համբույրներով ծածկեց ճակատը, մաքուր ածի-լած ալտերը:

Հայրը երեք այդպես զգացմունքային շնորհելով: Միքայելը նրանից բաժանվեց թաքուն վախով, սակայն հոր գրկից բաժանվելիս ժպտաց և աշխատեց անհոգ երևալ՝ մի երկվայրկյան միայն և վազեց, հասավ խմբի գինյորներին:

Մնացել էր սպասուամբ, որ ամենածանրն է խրամատակոր-
ված գինվորի համար:

Մայիսի վերջն էր, և Արարատյան դաշտի տոթը, մանավանդ Սարգարապատի կողմերում, արդեն խեղդում էր ամեն շունչ ու կենդանություն: Ղոնքում աշխուժացել էին զեռուններն ու օձերը, և նրանք էլ մի կողմից էին փորձում դիրքերից դուրս բռնել հայ զինվորներին: Աշխարհազորային մի զինվորի օձը խայթել էր, ոտքն ուռած պայթում էր: Գնացին, խնուսի գնդի ավագ բժշկին բերին էջմիածնի մոտերքից: Երիտասարդ էր բժիշկը, աշխարհազորայինի հարեանները քիթ վեր քաշեցին և լիաբացրին էլ իրենց թերահավատությունը նրա նկատմամբ: «Ձի՞ լինի,— ասացին, էս մոտիկ գյուղերից մի հեքիմ բերե՛ր, գուցե թե օգներ, մի ճար աներ»:

Բժիշկն ուշադրութիւն չդարձրեց նրանց քրթմնջողին, քիթը կախ աշխատում էր նշտարով ու դեղերով: Մտածեցին, որ այլ չազդի է, ու ավելի լարեցին լեզուները: «Դրա խնքն ի՞նչ պիտի վատրի, իրենց ուսաստաններում օձ կա՞ որ...», «Դրան թողնես. իրենց բուժքույրերի փափուկ տեղերը կամթի...»: Քիչ էր մնում՝ բժիշկը փոթկացներ, զսպեց իրեն, գործն ավարտեց: Եվ երբ վերջին սրսկումն էլ կատարեց ու սկսեց իրերը հավաքել, խայթ վաժը Թոքերն ուռցրեց գարբնի փուփսերի պես, օդը բաց թողեց աղմուկով, թե՛ «խուլվա՛յ, սունչս տեղը եկավ»:

— Ի՞նչ տղացի ես, ախպեր,— ձեռքերը լվանալով հարցրեց բժիշկը, ոնց որ ծխեր հոգնատանջ աշխատանքից հետո՝

Եվ հիվանդն ու շրջապատի փնթփնթանները քարացան:

— Բժիշկ, դու հա՞ջ ես, — հարցրին այս ու այն կողմից:

— Բա ձեր կարծիքով ի՞նչ պիտի լինի, — ժպտաց բժշկը և կանգնեց իր գեղուղեշ հասակով մեկ, շտկեց զինվորական համազգեստը, որ կիպ գրկում էր առնական մարմինը։
Հեալով, եկավ, հասավ Գարեգին եպիսկոպոսը, կռացավ հիշման դիվրա, մտահոգ հարցուկորձ արեց, ապա դարձավ մեկուսի և կանգնած բժշկին։

— Ну, как там, доктор, всё в порядке?

Բժիշկը, կարծես կարճահասակ ու նիհար հոգևորականի մոտ

անհարմար էր զգում իր բարձր ու թիկնեղ հասակի համար, մի փոքր այլալվեց.

— Դուք է՛լ ինձ այլազգու տեղ եք դնում, սրբազան:

— Հա՛յ ես, ուրեմն,— ուրախ զարմանք արտահայտեց սրբազանի բարի դեմքը:— Այ, շա՛տ ապրեն քո արարիչները,— և հիացած՝ վարից վեր շարփեց երիտասարդ բժշկին:— Բա ո՞ր կողմերից ես:

— Նախիջևանիկից եմ, սրբազան,— բժիշկը պատասխանեց մի անսովորությունով, որ ասում էր՝ «հո չպիտի՛ բացատրեմ, թե նախիջևանիկն էլ որտե՛ղ է գտնվում»:

— Նախիջևանիկի՞ց,— սրբազանը հիմա էլ զարմանք էր արտահայտում ամբողջ մարմնով:— Ա՛յ տղա, ումանցի՞ց ես: Հո դու է՛լ Փիրումյան չես:

— Փիրումյան եմ, սրբազան, Փիրումյան Քրիստափոր Նիկոլայի:

— Վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ, տունդ բրնձով լցվի, բա խոսի, է՛,— սրբազանը մոտեցավ, սեղմեց նրա ձեռքը, թևերը շոյեց հայբարբար:— Մեր մեծերին ճանաչո՞ւմ ես, գիտե՞ք իրար:

— Ես ճանաչում եմ, գյուղում իրենց շատ եմ տեսել,— սրբազանի մտերմության ցույցին ամոթխած պատասխանեց երիտասարդ բժիշկը: Իրենք էլ կհիշեն, կճանաչեն, որ ասեմ, թե ո՞ւմ տղան եմ: Հայրս իրենց տարեկիցն է եղել:

— Հիմա չկա, հա՛:

— Չկա, վաղուց է մահացել...

Հիվանդի մերձավորներն ապուշ կտրած լսում էին երկուսի մտերմիկ զրույցը և ամաչեցին իրենց ասածների համար: Մոտեցան, որ շնորհակալություն հայտենն, լեզուները պատ չէին դալիս: Սրբազանը նկատեց նրանց երկչուտ մոտ-մոտ անելը, փորձեց փարատել անհարմարությունը.

— Բա՛ն եք ուզում ասել, մոտ եկեք, ի՞նչ եք իրար առաջ տալիս:

Նրանց միջի տարեցը՝ աշխատն բեղ-մորուքը երեսին շորացած, շոր ու ցամաք մի մարդ, հրացանը որպես մահակ դետռնին դեմ տալով մոտեցավ սրբազանին ու շխոսկան հարսի պես քլիսով բժշկին ցույց տվեց.

— Ասա՛ ներող լինի, էլի՛, տեր հայր, անգետ ենք, անվայել խոսքեր ասացինք:

Սրբազանը նայեց բժշկին, սա էլ ներողամիտ ժպտաց և սկսեց իրերը կապոտել սանիտարական պայուսակի մեջ:

— Կենրի, ի՞նչ պիտի անի, որ չների,— խոսեց սրբազանը:— Բայց անգիտությունից լռելն ավելի լավ է, քան թե անվայել խոսքեր ասելը:

— Հենց էդ է, որ չհասկացանք, է՛:

* * *

Դանիելբեկ Փիրումյանը կարգադրել էր նախապատրաստվել վճռական ճակատամարտի: Իսկ դա նշանակում էր՝ կադրային ղինվորներն ու հրամանատարները պիտի աշխարհազորայինների հետ պարապեին, սովորեցնեին մարտական գործը, իրենք պիտի բարձրացնեին իրենց պատրաստականությունը:

Առաջիկա ճակատամարտը տեղի էր ունենալու համարյա բաց տարածության մեջ՝ Սարդարապատի արևմտյան թիկունքի դաշտում, որից դենը բարձրացած բլուրների վրա թուրքերն էին ամրացել: Նրանց կրակի տակ էր դաշտը, և առաջ շարժվելու համար անհրաժեշտ պիտի լիներ հաղթահարել այդ կրակը, որովհետև դաշտը շրջանցելու ոչ մի տեղ չկար:

Ճակատի հրամանատարն ու զորամասերի պետերը գիտեին, որ թուրքերը սարսափում են սվինամարտից ու թրամարտից, և կռվի հենց այդ ձևերին էլ նախապատրաստում էին զորքը: Ռուսական բանակում սովորած ու կռվված մարդիկ էին հրամանատարների մեծ մասը: Նրանք հիմա հայոց զորքը վարժեցնում էին իրենց սովորած ձևերին, և խրամատներում ու թիկունքի բլուրների ետև ոչ միայն տեսական պարապմունքներ էին անցկացնում, այլև գործնական վարժություններ: Թրքեր էին բախվում իրար, սվիններ խոյանում միմյանց դեմ, և այս բոլորը՝ սարդարապատյան դաշտում, որը լիքն էր ամառնամուտի թրևով ու տապով:

Դադարի կարճ պահերն անցնում էին աղմկոտ խոսքուղուցով, համարյա առանց իսկական դադարի, որովհետև սովորող-վարժվողները շարունակում էին լրացնել ձեռք բերածի պակասը, պարապմունքների ու ծնված հարցերի հետ էին լինում, կամ

ծնվում էին նոր հարցեր, որոնցից պիտի փրկվեին տեղնուտեղը, անմիջապես:

Զինվորներ կային, որոնց համար աշխարհում գոյություն ուներ միայն մի հարց. թե ե՞րբ է ավարտվելու այս անիրավ պատերազմը, որպեսզի գնան իրենց գործին, գտնեն կորցրած հարազատներին, խառնվեն իրենց հոտին կամ, եթե չունեն այդպիսիք, բնավորվեն մի տեղ, տունուտեղ դառնան, շարունակեն իրենց կորսվող տոհմատակի հոլովույթը:

Զինվոր Զաքարին վարժեցնելու էին տվել մի ջոկատ, որի զինվոր կոչվածները հավաքվել էին հայոց երկրի տարբեր նահանգներից և իրենց հետ պահում էին հայոց նահանգների հոգս ու ցավերը: Մշեցի քահանա Սաղաթելը, ածղահա մի տղամարդ, գեղջուկ իր հոտը տարել-թողել էր Վերին Թալինի կողմերում և անհանգստանում էր՝ ո՞նց տեղավորվեցին, հող էին ստանալու, ստացա՞ն թե՞ ոչ, չէ՞ որ վարուցանքի ժամանակն անցնում է, գալ տարվա ապրուստը հիմիկվանից պիտի ապահովեն: Ինչ վերաբերում էր ձեռնամարտին, ապա քահանան երկար ու փարթամ մորուքը կոխում էր շապկի տակ, որպեսզի չխանգարի և թուրն այնպես էր վրա բերում, որ եթե դեմը թուրք լինե՞ր՝ վերից վար կկիսեր, հետո էլ կգնար գետինը խրվելու:

Կարսի մարզում Օրթաքիլիսա գյուղ է եղել չիմա կա՞, թե՞ չկա՞ նախարպան Ապետը չգիտե, որովհետև ինքը մի օր դաշտից տավարը տուն է բերել, տեսել՝ գյուղը դատարկ: Մինչև պարզեր, թե ի՞նչ է կատարվել իրենց գյուղի հետ, մինչև որոշեր, թե անտեր մնացած տավարի հետ ոնց պիտի անի, հարևան գյուղը թափվել է իրենց դաշտը՝ գեպի հյուսիս գաղթելու ճանապարհին: Ստիպված ինքն էլ իր հոտն առած խառնվել է գաղթին... Էջմիածնի դաշտում ծովացած գաղթականների կամավորական խումբը կազմելիս ինքն էլ ցուցակագրվեց, թե՞ գրեցին, և հիմա չգիտե՞ ի՞նչ եղավ տավարը, ի՞նչ պատասխան պիտի տա տերերին. չէ՞ որ նրանք ապրում են, կան մի տեղ, և ինքն էլ կա ու պատասխան պիտի տա... Ապետը, որ չգիտե անգամ, թե ինչպես է գոյացել իր անունը՝ Արթնակի սկիզբն է, թե՞ Հայրապետի վերջը: Եվ հիմա նա, պարապմունքի կարճ դադարներին աչքը փակում է թե չէ, երազում իր նախիրն է տեսնում: Նարնջագույն բուղան յոթ անգամ իրար վրա բառաչում է, քնահարամ անում: Արթնանում է, չռած աչքերով շուրջը

նայում, և պարզվում է, որ թուրքերի կողմում թնդանոթն է բառաչել ականջ պատռող ձայնով:

Ապետի հարևանն էլ Սեանի ափերից եկած հովիվ է և երազում իր ոչխարի հոտն է տեսնում ու արթնանալով կարոտից լաց է լինում: Իսկ երրորդը՝ մի ուսուցիչ, տխուր-տխուր պատմում է, որ դպրոցում ժամանակից շուտ բաց են թողել երեսաներին, և չգիտե՞ ո՞ւր են հիմա, ի՞նչ եղան, երբ գյուղը դատարկվում էր թուրքի առաջ:

Բարով-խերով հրամանատար կամ վարժեցնող դարձած գիշեցի Զաքարը լսում էր իր զինվորներին, սիրտը պատառ-պատառ էր լինում: Եվ նրանց համար լսելի անիծում էր.

— Անո՛ւնդ մնա, թուրք, անո՛ւնդ մնա, որ էս խեղճ ու կրակ ճարգկանց ստիպեցիր կտրվել իրենց տունուտեղից, իրենց արգար բան ու գործից և կանգնել գնդակի առաջ, մահերախ թրի առաջ...

Զաքարն էլ էր երազ տեսնում: Զինվորը ո՞նց կարող էր ապրել առանց երազի: Բայց նրա երազը միշտ էլ այնպիսին էր լինում, որ ամաչում էր պատմել: Նրա տեսածը միշտ էլ համով ու հոտով, առատ-առատ ուտելիք էր լինում, և ինքն ուտում էր, ուտում ու չէր կշտանում: Մի անգամ էլ նստած տեղը ննջել էր, արթնացավ տեսածի սարսափից. իբր թե անասուն է գալիս դեմից, մորթահան արած-խաշած մի եզ էր թե երինջ, որ լեզու առած էլ խոսում էր: Ասաց. «Մեջս լիքը գինի է, գալիս եմ, որ ուտես-խմես, տրաքվես»: Ասում էր ու պողաճարելու պատրաստ վրա էր տալիս...

Մի զինվոր էլ կար Զանգեզուրից, անվերջ ու անընդհատ երգեր էր ասում, պարապմունքին՝ քթի տակ, մեղմ մոմուալով, իսկ հանգստի պահերին՝ բարձրաձայն, ինքնամոռաց: Հայերեն որքան երգ կար՝ գիտեր: Միայն թե բոլոր երգերը՝ հարսանեկան թե աշխատանքային, սիրային թե պատերազմական, նրա բերանից հնչում էին տխուր ու սրտակեղեր: Զաքարի սիրտը ճաքճքում էր նրա երգից, մանավանդ, եթե մի քիչ էլ խմած էր լինում: Իսկ այն օրերին Արարատյան դաշտի գյուղերից այնքան գինի ու օղի էին բերում, որ հրամանատարությունը ստիպված եղավ հատուկ հրահանգ անել խմիչքի օգտագործման մասին. կրտսեր հրամանատարները պարտավոր էին խմիչքը չափավոր բաց թողնել, որպեսզի անախորժություններ լինեին:

Բայց այդ չափավորից էլ էր ջրիկանում Զաքարը և զանգեզուր-
ցու երգերից թոսխոտալով այնպես էր լալիս, ասես իր տոհմի
անցյալ բոլոր հանգուցյալների դագաղները շարված են դիմացը:
Առաջին անգամ լացը եկավ, հենց որ Շափաղաթը (այսպես էր
զանգեզուրցի երգչի անունը) ձայնը կորստյան վշտով շաղա-
խած՝ Մասսի անունը տվեց երգի մեջ: Սկզբում ոչինչ, տխուր-
տխուր լսում էր.

Հայաստանից մեզ հանում են,
Խոսե՛ք, Հայաստանի՛ լեռներ,
Մորը որդուց բաժանում են,
Խոսե՛ք, Հայաստանի՛ լեռներ:

Շատ էր տխուր, իհարկե. «Հայաստանից մեզ հանում են»,
մանավանդ՝ «Մորը որդուց բաժանում են»: Ինչքա՛ն ցավալի
տեսարանների է ականատես եղել նահանջի ճանապարհին: Զա-
քարը հիշում էր այդ բոլորը՝ տխուր ու մշուշոտ հայացքն ուղ-
ղած Մասսի ճերմակ դագաթին: Եվ հենց որ Շափաղաթը երգեց.

Խոսե՛ք, լեռնե՛ր, ասե՛ք, լեռնե՛ր,
Առաջ Մասիս սարը մերն էր...

Կարծես խեղճ մարդու մեջքը կոտրվեց: Նա փղձկաց երեխայի
պես, բացվեցին արտասուքի կապերը, և սկսեց հեկեկալ: Շա-
փաղաթը լռեց, մոտեցավ ջրիկ հրամանատարին, մեղավոր-մե-
ղավոր խոսեց.

— Կուզես՝ էլ շերգեմ, հրամանատար, չգիտեի, որ սիրտդ
բարակ է:

— Չէ՛, չէ՛, դու երգդ ասա, Շափաղաթ, — պռոշ արած խո-
սեց Զաքարը: — Երգդ ասա, քե մատաղ:

Եվ Շափաղաթը շարունակեց ավելի հուզումնալից.

Ես հիշում եմ այն օրերը.
Պապս լծում էր արորը
Ու վարում էր դաշտն ու ձորը,
Խոսե՛ք, Հայաստանի՛ լեռներ:

Խոսե՛ք, լեռնե՛ր, ասե՛ք լեռնե՛ր,
Առաջ Մասիս սարը մերն էր...

Աշից ու ձախից եկել, խրամատն էին լցվել և հառաչելով,
ախուժվիշ անելով լսում էին զանգեզուրցուն, որը հիմա էլ Արաք-
սից այն կողմ, Մասսից առաջ տված կորուստներն էր թվար-
կում.

Ո՞ւր է Մուշը, ո՞ւր է Վանը,
Ո՞ւր է հայոց Արղահանը,
Ո՞ւր են հայոց դաշտն ու ձորը,
Խոսե՛ք, Հայաստանի՛ լեռներ:

Խոսե՛ք, լեռնե՛ր, ասե՛ք լեռնե՛ր,
Առաջ Մասիս սարը մերն էր...

Առաջինը խոսեց քահանա Սաղաթելը՝

— Զայնդ անուշ, շնորհքդ անպակաս լինի, որդիս, — ասաց
նա: — Բայց Մասիս սարն առաջ մերն է եղել, միշտ էլ մերը
կլինի, քանի մենք լինենք այս աշխարհում: — Եվ տեսնելով
ունկնդիրների հարցական հայացքները, բացատրեց. — Մասիս
սարը մեր սրտում է, մեզ հետ՝ ուր էլ որ գնանք:

— Է՛, — քիթը վեր քաշելով խոսեց Զաքարը: — Էդ էլ մի
մխիթարություն է, տեր հայր, ասում ես, որ էրված-պապակված
սրտներս հովանան:

— Քա՛վ լիցի, քա՛վ լիցի, պարոն հրամանատար: Ես բո-
լորովին էլ մխիթարելու համար չեմ ասում: Աշխարհում թե որ
մեն մի մարդ էլ մնա, Մասիս-Արարատի անունը տալիս ասելու
է՛ սա հայոց սարն է...

— Որ էդպես է, մի ուրախ երգ ասեմ, — վրա տվեց Շա-
փաղաթը:

— Այ տնաշենի տղա, քո սրտում ո՞ւր է ուրախ երգը՝

— Կա՛-կա՛, — ասաց երգիչը և անմիջապես էլ սկսեց.

Վանա ծփան ծովեն կուգաս,
Անդրանիկի քովեն կուգաս,
Վարազա սեզ սարեն կուգաս,
Շողոշուն զենքերի՛դ մատաղ...

Բոլոր զորաջոկատներում սպասումը ծանր քարի պես ճնշում էր դիրքերին ու խրամատներին գամված զինվորների սրտերը։ Ամենուրեք վրդովված գանգատովում էին հրամանատարության «թուլակամության» դեմ։ Կային մարդիկ, որ նույնիսկ մտածում էին, թե ճակատի հրամանատարը վարակվել է վերադասների անձնատվական տրամադրությամբ և, թշնամուն հանգիստ թողնելով, դավաճանում է հայոց դատին։ Այս գանգատով էր բռնված նույնիսկ Հինգերորդ գնդի գումարտակներից մեկը, որի հրամանատարն էր շտաբս-կապիտան Վարդան Զաղինյանը։

Առավոտյան դասակի հրամանատարին ներկայացավ կրտսեր սպա Արսեն Սարգսյանը՝ գանձակեցի մի կրակոտ երիտասարդ, և առաջարկեց բողոքի ցույց կազմակերպել հրամանատարության դեմ։

— Մեզ կնքեցին Մահապարտների գունդ, որպեսզի ձանձրույթից մեռնենք-կոտորվենք, — վրդովված բողոքեց նա։ — Սա ի՞նչ խայտառակություն է։

Եվ Զաղինյանը, որ մինչ այդ էլ դժգոհ էր պարապությունից, տաքացավ, եռաց։ Սակայն ինչպե՞ս բողոքի դուրս գաս։ Գումարտակը ցույցի՞ ես տանելու ռազմաճակատի հրամանատարության դեմ։ Հրամանատարներով էլ վեր կենաք-գնաք շտաբ, կրոնեն, անունդ կդնեն խառնակիչ և կդատեն պատերազմական ժամանակի օրենքներով։

Պայմանավորվեցին լույսը բացվելուն պես հարձակման անցնել։

Զաղինյանի գումարտակը գտնվում էր պայտաձև դասավորված ճակատի աջ եզրին, թշնամու դասավորության մերձավորագույն կետում։ Անմիջապես նրա թիկունքում էր դիրքավորվել Արարատյան դաշտի գյուղերից հավաքված աշխարհազորային մի զորաջոկատ՝ շուրջ երեքհարյուր մարդ, որը ևս կարևոր ուժ էր հանդիսանում, մանավանդ եթե նկատի առնվեր, որ նրա կազմի մեջ էին Կարսի ճակատը լքած մի ամբողջ դասակ փորձառու զինվորներ։ Հաջողության դեպքում հարձակվողներին անպայման կհետևեին հարևան զորամիավորումները, և, այդպիսով, տարերայնորեն մարտի մեջ կմտնի հայկական ամբողջ ռազ-

մաճակատը, — այսպես էր մտածում երազող շտաբս-կապիտանը։ Հաջողությունը կջնջի ռազմական կարգապահության խախտումը և այն կներկայանա իբրև հայրենիքի փրկության մտահոգության թելադրված խիզախություն, ինչպես եղավ մայիսի 22-ին, երբ Փիրումյանները, հակառակ բարձր հրամանատարության կամքի, նետվեցին անհույս պատերազմի մեջ և կասեցրին թշնամու անարգել առաջխաղացումը։ Հաջողության դեպքում... Վերջապես, չէ՞ որ հաջողությունը հաղթանակն է, իսկ հաղթողներին, ինչպես հայտնի է, չեն դատում։

Իսկ անհաջողության դեպքում...

Զաղինյանն ու Արսեն Սարգսյանը համոզված էին, որ անհաջողությունը բացառվում է։ Չէ՞ որ մարտի էր ներքաշվելու ճակատի ամբողջ հայ զորքը՝ կանոնավոր թե աշխարհազոր։ Եվ այն ժամանակ կլինի մահ կամ հաղթանակ, Կովում մահ գերողներին ևս չեն դատում, ինչպես որ հաղթողներին։

Ամեն պարագայի՝ հարձակումը լավ է, քան խրամատներում պարապությունից ձանձորսալը։

Եվ լույսը բացվելուն պես շտաբս-կապիտան Զաղինյանի հրամանով գումարտակի բոլոր հրաղեններից կրակ տեղաց հակառակորդի մոտակա դիրքերի վրա։ Հանկարծակիի եկած թուրքերը բավական զոհեր տվին, մանավանդ փախչելիս, երբ, կարծն-լով, թե հայերն ամբողջ ճակատով հարձակման են անցել, իրենց դիրքերը թողած, կռակ էին դարձրել հարձակվողների առաջ։

Խիզախ ջալալօղլեցի Վարդան Զաղինյանը, ատրճանակը գլխից վեր բարձրացրած, տեղից պոկվելով նետվել էր առաջ։

— Քաջե՛ր, իմ ետևի՛ց։

Եվ գումարտակն ու աշխարհազորայինները նրա կողով հարձակման անցան։ Զոկատները գլխավորում էին գանձակեցի Արսեն Սարգսյանը, Երվանդ Տեր-Սիմոնյանը՝ Արևմտյան Հայաստանից, Իզգիրցի Շահենը, դամարվեցի Հակոբ Սիմոնյանը և ուրիշ մտավորականներ, որոնք ավելի շատ իրենց գրագիտության, քան ռազմավարական հմտության շնորհիվ, դարձել էին ստորաբաժանումների պետեր և պարտավոր էին զորքը տանել լճակական արշավի։

Խիզախների մի խումբ, Զաղինյանի գլխավորությամբ, մխրճվեց թուրքերի զորաշարքերի մեջ, և սվինամարտի բռնվեց փախչողներին հետ։ Ինքը՝ գումարտակի հրամանատարը, ձախ ձեռ-

քում ատրճանակ, աջում՝ ուսական երկար թուրը, աջ ու ձախ զարկվում էր թուրք ասկյարների հետ։ Նրա օրինակով խանդավառված զինվորները սվինահարում էին դիմացից եկողներին։ Հարվածողների ու տապալվողների տնքոցները խառնվել էին իրար...

Համարվեցի ուսուցիչ Հակոբ Սիմոնյանը, որ հայոց շարքերը եզրափակողներից էր, տեսավ Վարդան Զաղինյանի խմբի թրամբուրը, հատկապես հրամանատարի խիզախ հարվածները և հեռվից գոռաց.

— Կեցցե՛ս, Վարդան, փառապանծ անունդ ես արդարացնում։ Փա՛ռք հին ու նոր Վարդաններին...

Թվում էր՝ խուճապահար կոտորվող թուրքական զորամասի վիճակը տազնապ կձգի նաև հարևան գնդերի մեջ։ Սակայն շուտով դրուժյունը փոխվեց ի վնաս հայ խիզախների։ Թուրքական հրամանատարությունը մահվան սպառնալիքով հտ դարձրեց խուճապահար նահանջողներին և, տեսնելով, որ հայ զորքի հարձակվող աջթևայինները պաշտպանություն չունեն ուրիշ ոչ մի տեղից, գնդացրային կրակի տակ առավ նրանց։ Ընկավ Վարդան Զաղինյանը։ Գնդացրային մի կրակահերթով զոհվեցին իգգիրցի Շահենն ու գանձակեցի Արսենը։

Անգլուխ մնացած գումարտակի զինվորները շրջվեցին հտ, սակայն քչերը հասան ելման դիրքերը։

Ճակատի շտաբից Դանիելրեկ Փիրումյանը ռադիոյով գնդի հրամանատարի հետ կապվեց այն ժամանակ, երբ նա դեպքի վայրում քննելով կատարվածը, վերադարձել էր ալլալված և չգիտեր, թե ի՞նչ պատասխան պիտի տա անօրինակ անկարգության համար։

— Կարգազանցության ղեկավարները զոհվել են, պարոն հրամանատար, — պատասխանեց գնդապետ Պողոսրեկ Փիրումյանը։ — Եվ հիմա չկա մեկը, որ բացատրի, թե ինչպե՛ս է սկսվել այս անկարգությունը։

— Հիմա ես քեզ ի՞նչ ասեմ, Պող, — վշտացած խոսեց ավագ Փիրումյանը։ — Շատ զորք ունենք, որ մի գումարտակ ձրի նվիրում ես թշնամուն։ Դա անելու՞ բան էր...

— Մեղավոր եմ, պարոն հրամանատար։ Դեռ երեկ էին ասել, որ Զաղինյանը գանգատ ունի ճակատի սառեցման դեմ։ Մտա՛

ծում էի, որ հասկացող մարդ է... Ի՞նչ իմանայի, թե վեր կկենա և ինքնագլուխ ճակատ կբացի։

— Քիչ հետո դու շտաբից ռադիոյով կստանաս քո թողալվության գնահատականը։ Կարդա-քննի՛ր հրամանատարներիդ հետ և աշալուրջ եղիր։ Ամո՛թ է. ի՞նչ պատասխան պիտի տանք ազգին։

...Զրույցը վաղուց վերջացել էր, իսկ գնդի հրամանատարը չէր կարողանում պոկվել նրա ճնշումից։ Ի՞նչ պատասխան պիտի տանք ազգին։ Ո՛չ բարձր հրամանատարությունը, որի համար միևնույն է, թե ի՞նչ ենք կորցրել կամ ի՞նչ կարող ենք չհանել, կարևորը զինադադարն է, թուրքի կամքին հանձնվելը՝ Ո՛չ էլ կառավարությունը, որ չունենք և հայտնի չէ, թե ե՛րբ կունենանք, ու այն ինչպիսի՛ն կլինի... Ազգի՛ն...

Միջօրեից հետո դիրքերում ու խրամատներում քննում էին Վարդան Զաղինյանի և նրա համախոհների ինքնագլուխ հերոսությունը, որ կերավ ոչ միայն իրենց, այլև տասնյակ ու տասնյակ զինվորների և աշխարհագրայինների գլուխները։ Եվ որովհետև ամենուրեք բարձրանում էր նաև այն հարցը, թե, վերջահաշիվ, ի՞նչ է մտածում հրամանատարությունը՝ հարձակում լինելու է, թե՞ ոչ, շտաբից լիազորված ճառախոսներն ստիպված էին գաղտնիքը ծածկող վարագույրի փեշը մի փոքր հտ գցել։ Հարձակումը, ինչպես արդեն ասվել է և անընդհատ կրկնվում է, անպայման լինելու է։ Իր երկրի վերջին կոտորի վրա կուչ եկած զորքն ինչպե՞ս կարող է չհարձակվել երկիրը բռնազրաված, չարագործ թշնամու դեմ։ Հարձակումն ահա՛-ահա՛ պետք է լինի... Բայց համբերություն է պետք, սպասելու կամք և ուժ, որպեսզի... Նախապես կայուն հիմք դրվի այդ հարձակման հաջողության համար։ Եվ այդ հարցն էլ է լուծված. օգնական ուժ է գալիս, հենց որ տեղ հասավ, կհարձակվենք միասնական ճակատով, բռունցքի պես կիջնենք արնախում ու հղիացած թուրկատով, բռունցքի պես կիջնենք արնախում ու հղիացած թուրքի գլխին։ Իսկ ովքեր փորձում էին իմանալ, թե որտեղից է գալիս այդ օգնական լրացուցիչ ուժը, մի՞թե այս խեղճ Հայաստանում լրացուցիչ ուժ է մնացել, որ դա էլ և, մանավանդ, ե՛րբ

է տեղ հասնելու այդ օգնական լրացուցիչ ուժը,— չէ՞ որ հետաքրքրասիրութիւնն անկուշտ բան է. մարդուն հնարավորութիւն պիտի տաս զնալու մինչև գաղտնիքի խորքը,— ապա այդպիսիների համար միայն մի խոսք էր պահւած. «Շատ բան իմանաս, շուտ կծերանաս»:

Ինչպէս առաջ, այնպէս էլ այդ ժամանակ ամենագիտաբար սպասումի պարապը լցնելն էր: Եվ հրամանատարները դարձյալ ռազմագիտական ու զործնական պարապմունքներ էին անցկացնում: Գարեգին Հովսեփյանի հոգևորական եռանդաշատների խումբը ցրվել էր զորաշուկատներում, քարոզներով ու հայրենասիրական ճառերով բարձրացնում էր զորքի տրամադրութիւնը: Այս գրույցները մեծ մասամբ անցնում էին հետաքրքիր ու օգտակար, որովհետև նախօրոք սրբազանը նրանց տվել էր նաև զրույցի ուղղութիւնը՝ ոգեկոչել հայոց պատմութեան նշանավոր հերոսամարտերը, հատկապէս Վարդանանց սխրագործութիւններ, որի տոնը պիտի նշվեր մայիսի 26-ին: Ի՞նչ իմանանք, զուցե հենց այդ օրն էլ տրվելու է վճռական ճակատամարտը, և հայութիւնը Սարգարապատի դաշտում կրկնելու է Ավարայրի անմոռանալի դասը:

Սակայն ինչ էլ որ լինէր, քարոզների ու զրույցների համար հավաքված զորամասերը կրավորական զանգվածներ չէին: Նրանք քարոզիչներին ստիպում էին շնդվել նախապէս ծրագրված ընթացքից, հետևել իրենց տրամադրութեանը, բարձրացրած հարցերի գլորվող կծիկի ընթացքին: Նման դեպքերում Գարեգին սրբազանը հեշտութեամբ դուրս էր գալիս ծանր բեռան տակից և զրույցը վերստին տանում նախապէս ծրագրված հունով: Սակայն եղան հոգևորականներ, որոնք խճճվեցին հունից հանված խոսքուղղույցի բավիղներում:

Արարատյան դաշտի գլուղներից եկած աշխարհազորայիներին հետ զրույց անցկացնողը Զավեն Մահտեսի-Բաբայան եպիսկոպոսն էր՝ Հռիփսիմեի վանահայրը՝ ծանրամարմին, պորտապարտ ու հանգարտախոս: Նա մի քանի անգամ լսել էր Գարեգին սրբազանի զրույցները, գիտեր, թե ի՞նչն էր գրավում բազմաշերտ զորքի հետաքրքրութիւնը: Սակայն ինքը շունչը նրա ճարտասանական ձիրքը և հույս ուներ զործը գլուխ բերել խոսքի խորքով ու էութեամբ: Աստվածաշնչյան իմաստութիւններ էր վկայակոչում, հիշում էր հայոց պատմութեան ուսանելի դեպ-

քերը, հայ ազգի և ուրիշ ժողովուրդների կենցաղի ու բարոյական բարձր նորմերն էր վկայակոչում: Սակայն ցանկալի հետաքրքրութիւնը չկար: Նրբանկատ մարդ լինելով, սրբազանը տեսնում էր, որ ունկնդիրների մի զգալի մասը քաղաքավարութենից է լսում, ուրիշներն էլ բացակա էին իրենց հայացքներով: Իսկ երբ ինքն ասաց. «Աշխարհում չկա և ոչ մի ժողովուրդ, որ իր զավակներին օրորոցից սովորեցնի շարագործութեան կամ զարգացնի նրանց վատ բնազդները»,— այդ անտարբեր ու անուշադիր թվացողներից ոմանք քրթմնջոցով արտահայտեցին իրենց անհամաձայնութիւնը:

Զավեն եպիսկոպոսը փորձեց բացատրութիւն ստանալ քրթմնջոցողներից. հույս ուներ այդ միջոցով աշխուժութիւն մտցնել զրույց կոչված դեաղմունքի մեջ:

— Երևում է՝ բան եք ուզում ասել, զավակներս,— հաշտաբար տոնով խոսք զցեց եպիսկոպոսը:— Գուցե այնպէս անեք, որ ես էլ հասկանամ՝ ի՞նչ եք ուզում:

Եվ զինվորներից մեկը, որ հեռու նստած, մի շփոթ ձևով անջնջ հոգն էր քշիւորում, նստած տեղից էլ խոսեց.

— Զավեն սրբազան, ես շատ եմ հարգում ձեր աստիճանն ու գործը, բայց պիտի ներողութիւն խնդրեմ, որ համաձայն չեմ ձեր այդ վերջին խոսքի հետ:

Նա այսբանն ասաց անուշադիր, ծուլ-ծուլ, ոնց որ ձեռքի չուփի հետ լինէր խոսելիս:

Նստոտած աշխարհազորայիները մեկին շրջվեցին, նայեցին նրա կողմը: Անսպասելի հակաճառութիւնից իրեն չկորցրեց Զավեն եպիսկոպոսը, հակառակը, անհասկանալի կերպով հանկարծ նրան դուր եկավ մաղմորութի միջից մի հաճելի զուլուլութեամբ ճառագող, բոլորովին էլ ոչ զինվորական, նույնիսկ ոչ աշխարհական արտաքինի տեղի երիտասարդն իր հանդարտ ու վճռական առարկութեամբ:

Երիտասարդի հարեաններից մեկը, տարեց ու պատկառելի մի գլուղացի, մեծավարի խորհուրդ տվեց չվիճել «տեղ հոր» հետ:

— Այ տղա, ի՞նչ կասեն մեր մասին,— ցածրաձայն խոսեց նա:— Անհարմար է՝ հետը վիճի ես բռնվում:

Երիտասարդը, երեկ խղճահարութեամբ, հայացքն անց կաց-

բեց հարեանի վրայով, չպատասխանեց: Իսկ եպիսկոպոսը հետաքրքրութեամբ սպասում էր նրա խոսքին:

— Բայց ո՞ր խոսքիս հետ չես համաձայն, երիտասարդ: Կարելի՞ է պարզես, իմանանք:

Երիտասարդ գինվորականը ձեռքի շփոն ուսի վրայով դնելով և ոտքի ելավ: Կանգնած նա ավելի համակրելի էր, մանավանդ դալուկ դեմքին շողացող թախծոտ հայացքով, որի մեջ սրբազանը կարգաց կյանքի հասցրած մի անուղղելի դժբախտութիւն:

— Պարզելու համար ի՞նչ ասեմ, սրբազան, — խոսեց նա: — Գուք ասացիք՝ չկա ոչ մի ժողովուրդ, որ իր զավակներին հենց ծննդյան օրից սովորեցնի չար գործերի և զարգացնի նրանց վատ բնազդները: Սակայն հին ժամանակներից մինչև այսօր հայտնի են շատ ցեղեր ու նույնիսկ իրենց քաղաքակիրթ համարող ժողովուրդներ, որոնց համար ձեր ասածը սովորական երեւելով է...

— Նույնիսկ իրենց քաղաքակիրթ համարող ազգեր, — բարձրաձայն իր զարմանքն արտահայտեց Զավեն եպիսկոպոսը:

— Ես ներողութիւն եմ խնդրում համարձակութեանս համար, սրբազան, — հուզված՝ գլուխը խոնարհեց երիտասարդ գինվորականը: — Այո՛, նույնիսկ իրենց քաղաքակիրթ համարող ազգեր՝ նրանցից մեկի հետ հիմա մենք այսօր էլ գործ ունենք...

— Այո՛, այո՛, — հարեց Զավեն եպիսկոպոսը: — Հետո՞:

— Հետո էլ հիշենք մեր հին մատենագրութեան վկայութիւնները: Այն մաղթատենք՝ որ չէին, որ մեր երկիրը կողոպտուի էին գալիս, կոտորում ու ավերում էին և այսքանից հետո նաև մտածում, թե դա է ապրելու ճշմարիտ եղանակը: Եվ երբ մեր հոգեւորական Գրիգորիս եպիսկոպոսը՝ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի թոռը, նրանց փորձեց ցույց տալ արդար կյանքի իսկական, ճշմարիտ ուղին, նրանք դադարեցին ու սպանեցին արդար կյանքի քարոզչին: Ի՞նչ տեսակ կյանք էր նրանց համար օրինակելի՝ սկսած օրորոցից, մինչև գերեզման իջնելը... «Ձի ո՛չ չափշտակեսցուք, զի ո՛չ աւարեսցուք, զի ո՛չ առցուք զայլոյ, ի՞նչ կեցցուք այսչափ անշափ գորաց բազմութիւնք»^{*}:

^{*} «Թե որ չհափշտակենք, թե որ ավար չառնենք, թե որ չխառն օրիշնենք, թե որ չափշտակենք, թե որ չառնենք, թե որ չափշտակենք, թե որ չառնենք»:

— Այո՛, այո՛, հիշտ է, — հաստատեց սրբազանը: Մեր արգարախոս Փալատոս պատմիչն է արձանագրել:

— Այո՛, Փալատոս պատմիչը: Բայց այդպիսի պակաս վկայութիւններ են պահպանվել ուղ դարերից: Չէ՞ որ նույն խոսքերը դրոշ դարձրած էին մեր դեմ գալիս նաև բոլոր այն քոչվորները, որոնք ձիու վրա էին հայտնվում կամ իրենց ոչխարներին հետևելով...

— Եվ հիմա նրանք են մեր տուն ու տեղի տերը: Նրանք խլում են մեր ինչքը, կոտորում են մեզ և գազազում են, երբ դիմադրութիւն ենք ցույց տալիս, — վրա տվեց երիտասարդի մի հարեանը, որ խոսելով էլ կանգնեց ու բարեկամաբար թփթփացրեց երիտասարդի մեջքը. — Շատ ապրես, Անուշավան եղբայր, իսկը Գարեգին սրբազանի նման խոսեցիր:

— Իմ խոսածն ի՞նչ, դու պատմիր ձեր հարեան Մուհամեդ Հասանի երեխայի դեպքը:

Եվ առանց սպասելու, որ Զավեն եպիսկոպոսն իրեն խոսելու իրավունք տա, զրույցին խառնված գինվորն սկսեց պատմել:

— Որտեղից որտե՞ղ մեր գլուղում հայտնվել էր էդ Մուհամեդ Հասանն իր ոչխարի հոտով և ոչխարի շափ էլ կանանցով ու երեխաներով: Առավ մեր հարեանի տունը և դարձավ մեզ հարեան: Մի օր դրա երեխաներից մեկը, երկու-երեք տարեկան չնդհադի մի փալնքոտ, մտել էր մեր հավանոցը և ձվերը լցրել ձտի ջրամանի մեջ, տանում էր: Մայրս հասավ, դրա ձեռքից խլեց ջրամանը, մերկ տեղին էլ մի լավ տվեց, ասաց. «Ա՛յ անաստվածի ժառանգ, ոտդ տափին ես գրել թե չէ, գողութիւն ես անում»: Էս էր ու էս: Դու մի՛ ասա՝ էս գող մանուկի ծնողներն ու ծնողների ծնողները, բոլոր տնեցիները՝ մեծից փոքր. հետեւելիս են եղել իրենց լակոտին: Մորս խոսքի վրա մի էնպիսի աղմուկ են գցում, մի էն տեսակ շախսեյ-վախսեյ են սարքում, ասես նրանց տունը կրակ է ընկել... Հետո էս Մուհամեդ Հասանը գալիս է մեր տուն և լուրջ-լուրջ բացատրում է, ասում է. «Ա՛յ ազիզ քույրիկ, այ պատվական հարեանուհի, տղայիս առաջին գողութիւնն էր դա, և դու բռնեցիր: Ախր, էդ էլ կդառնա նրա ճակատագիրը: Ինչի՞ բռնեցիր ու նրա բախտի վրա քար գցեցիր: Քեզ ի՞նչ էր պետք: Էդ ձվերիդ կշռով մեկ ոսկի տալիք եղ, միայն թե երեխիս առաջին գործը շխափանկիր»:

Մայրս խելքը թնցրածի պես դրա խոսքերն էր լսում, դրա

Ճաք ու պատառ լինելն էր դիտում, հետո էլ զարմացած հարց տվեց, թե՞ «Բա որ էդ ձվերի կշռով մեկ ոսկի ունեք, էլ ինչի՞ եք գողութիւն անում... Հիմի էս Մուհամեդ Հասանս՝ մատը վեր տնկած, բերանը ծռած՝ մորս է նայում ու խոսք չի գտնում ասելու։ Այսինքն՝ էս անհասկացողի մեկը որտեղի՞ց է աշխարհ եկել...

— Իսկ դուք, սրբազան, ասում եք՝ ո՞վ իր զավակին մանկուց վատ արարքներ կսովորեցնի։

— Այդպես էլ է լինում, որդյակ, այդպես էլ է լինում, — ժողովրդին համաձայնեց Ջավեն հայկականոյնը։ — Մարդու հոգու մեջ է շարի արմատը։ Եվ մեր պարտքն է այդ արմատը հանել այնտեղից։

— Մուհամեդ Հասանի հոգին էլ հետը դուրս կգա, — վրա տվեց Անուշավանը, և ընկերները համերաշխ քրքշացին։

— Խնդիրն էլ այն է, որ շարի արմատը հանեն՝ առանց հոգուն վնաս հասցնելու, — այդ քրքիշի վրա ուշադրութիւն չդարձնելով՝ իրենը պնդեց հայկականոյնը։ — Զի կարող պատահել, որ մարդն ապառաժ մնա բարու հանդեպ։ Զի կարող պատահել, որ շար ու դաժան լինի ամբողջ մի ազգ...

— Սրբազան...

— Այո՛, անհնար է, որ ամբողջ մի ազգ...

— Սրբազան, սիրտս կպայթի, որ խոսքս չասեմ, — դարձալ Անուշավանն էր։ — Սրբազան կյանքիդ մատաղ լինեմ, դու ինքդ բարի մարդ ես և բարի աչքով ես նայում քեզ նմաններին։ Ախր, աստված մեզ աչք է տվել, որ տեսնենք, և խելք, որ տեսածը հասկանանք։ Հիմի մեր աչքով տեսածներին ի՞նչ անում տանք...

Զինվորներն ազմկեցին, և սրբազանն այդպես էլ չկարողացավ նրանց հասկացնել, որ շար ու դաժան ազգ չի լինում։

Մայիսի 24-ի երեկոյան Երևան քաղաքի փողոցների խաչմերուկներում, վարչական ու հասարակական շենքերի մուտքերի ակնառու տեղերում ժրջան պատանիները փակցնում էին Երևանյան զորամասի հրամանատարի կողք հայ ժողովրդին։

Մարդիկ ոգևորված էին Սարգարապատի ճակատից ստացված լուրերով։ Այդօր ետ էր մղվել թուրքերի երկրորդ ու կատաղի հարձակումը։ Նախորդ օրը և հենց 24-ի առավոտից մինչև ետկեսօրյա աղմկոտ ժամը, երբ լուր տարածվեց, թե թուրքերը նորից հարձակման են անցել ամբողջ ճակատով, և մերոնք ջարդում են նրանց առաջապահներին, — ժողովուրդը ոտքի վրա էր. պատերազմի ընդունակներին ճակատ էր ճանապարհում, հավաքած զինամթերքն ու պարենն էր առաքում կոմիտեներին և, այսքանի հետ միասին, Արամի կողով ու հորդորալից մասնակցութեամբ քաղաքն էր պատրաստում պաշտպանութեան, եթե, աստված մի՛ արասցե, կարիք լիներ պաշտպանվելու ոչ որևէ ուրիշ տեղ, այլ հենց բուն Երևանում։ Եվ այսքանից հետո թվում էր, թե ժողովուրդը, հայրենապաշտպան ու օրհասական կովի ելած հայ ժողովուրդը ո՛չ մի կոչի կարիք այլևս չունի։ Նա իր սրտի կոչով, մայիսի 22-ին անձնագոհ քաջերի օրինակի թելադրութեամբ ոտքի էր ելել, պատրաստ էր կովի, կովում էր նաև, այդքանից հետո պարզապես անհրաժեշտ էր ուղղութիւն տալ նրա տարերային հոսքին, նրա ուժի ու հռանդի համար գտնել ամենահարմար, ամենանպատեկալաց գործադրութիւնը։

Սարգարապատի ճակատի շտաբում գնեկրալի կոչը Գանիել-բեկ Փիրումյանին հանձնեց Ալեքսանդր Շենուրը, որի հայացքում ուրախութիւն կար և հաղթանակ տարածի հուարտութիւն։

— Վերջապես մեզ հետ է նաև մեր վերին հրամանատարութիւնը, — կոչի թերթերը մեկնելով հոգնած մարմինը մի կերպ դաշտային չոր մահճակալի վրա նետած հրամանատարին՝ ասաց շտաբի պետը։

Փիրումյանը դարմանքով տնտղեց հայերեն գեղեցիկ ձեռագիրը։ Ստորագրված էր «Երևանի զորամասի հրամանատար գնեկրալ Սիլիկյան»։

— Այս դո՛ւք եք ընդունել հայերեն։ Ե՛րբ սովորեցիք, — և ժպտաց մտերմորեն։

— Մի քիչ էլ կոխը երկարի, կսովորեմ, — աշխույժ պատասխանեց Շենուրը։ — Երևանից հայտնեցին, որ հայերեն կոչ կա, պետք է շտապ գրի առնել, կանչեցի իմ աշակերտ Մարտիրոսյանին...

— Իմ անվանակիցն, — տեղյակ հարեց հրամանատարը։ — Խելոք տղա է երևում։ Լավ էլ ձեռագիր ունի։ Նախշուն չէ, բայց

դեղեցիկ է։ Ձեռագրի վրա կարելի է մարդու հոգին կարդալ։
Եվ վայոցձորցի Մարտիրոսյանի ձեռագրով կարդաց Երևան-
յան գործամասի հրամանատարի կոչը հայ ժողովրդին։

«Հայե՛ր, շտապեցե՛ք հայրենիքն ազատելու,— այսպես
կտրական սկսվում էր կոչը։

«Հասել է ըոպեն, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր
անձնականը, հանուն մեծ գործի՝ հայրենիքի փրկության և իր
կնոջ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության, պիտի գործ դնի
իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար։

Մենք չէինք ուզում կռվել, հանուն խաղաղության և հաշտու-
թյան մենք պատրաստ էինք ընդառաջ գնալու ամեն տեսակ
գոհողությունների, սակայն մեր տմարդի թշնամին ընթանում է
իր ծրագրած ուղիով, նա, ըստ երևույթին, ստրկացնել է ուզում
մեզ, բայց իրոք ուզում է ոչնչացնել մեր բաղմաշարչար ազգը։
Սակայն քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՞, որ զենք
ձեռքներին փորձենք մեզ պաշտպանել։ Գուցե հաջողվում է մեզ
կռվո՞ւմ ձեռք բերել ապրելու իրավունքը։

Իսկ որ մենք կարող ենք պաշտպանվել, դա ցույց տվին
վերջին կռիվները մեր ճակատում, ուր մեզանից թվով գերա-
զանց թշնամին նահանջի է դիմել մեր զորքի հերոսական հար-
ձակման առաջ։

Հարկավոր է մի ճիգ ևս, և թշնամին վռնդված կլինի մեր
երկրի սահմաններից, ուր մեր պապերն ու հայրերը երկար տա-
րիներ արյուն-քրտինքով աշխատել են զենթ մի կերպ հայթայ-
թել իրենց օրվա ապրուստը։

Հայե՛ր,

Ժամանակ չէ դանդաղելու։ Բոլոր մինչև հիսուն տարեկան
հասակ ունեցողները պարտավոր են զենքի տակ զալու։ Ես պա-
հանջում եմ բոլորից ներկայանալ իրենց զենքերով ու փամ-
փուշտներով հայրենիքի պաշտպանության համար։

Հայուհիներ,

Հիշեցե՛ք հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք
ոգևորեցին իրենց ամուսիններին զեպի մեծ գործը՝ անմահ
վարդանի կռիվների ժամանակ, հետևեցե՛ք նրանց օրինակնե-
րին։ Եթե չեք ուզում, որ ձեր պատիվը ոտնակոխ լինի, խրա-
խուսեցեք նրանց և արհամարհեցե՛ք այն վախկոտներին, որոնք
դանադան պատրվակներով խուսափում են ճակատ գնալուց։

Հավաքեցե՛ք նրանց համար ռազմամթերք, հաց, շոր և ուրիշ
մթերքներ...

Խորին կերպով համոզված եմ, որ այս իմ կոչը անարձագանք
չի մնա և երկու-երեք օրվա ընթացքում կկաղմակերպվի մի այն-
պիսի քաջարի զորաբանակ, որին կհաջողվի վռնդել թշնամուն
հայրենի հողի սահմաններից և ապահովել հայ ժողովրդի զո-
րատեսություն։

Հանուն բաղմաշարչար հայ ժողովրդի ֆիզիկական զոյու-
թյան,

Հանուն ոտնակոխ եղած ճշմարտության՝

Ուրի՛շ կանգնեցեք։ Դեպի գո՛րծ, զեպի սրբազան պատե-
րա՛լմ։

Բոլոր զենքի ընդունակ տղամարդիկ պարտավոր են ներկա-
յանալ Երևանում զեներալ Բեժանրեկին, իսկ բոլոր ժողոված
մթերքները հանձնել տեղական Ազգային խորհուրդներին։

Երևանի զորամասի հրամանատար՝

զեներալ Սիրիկյան»։

Ընթերցանության ժամանակ Փիրումյանի ղեմքը մոռալվում
էր մեկ-մեկ, և դա զարմանալի էր Շենեկի համար։ Մի՞թե ուրախ
է, որ զեներալ Սիրիկյանն արդեն հրաժեշտ է տվել առաջին
օրերի տրամադրությանը և կոչ է անում ոտքի ելնել, կռվել ու
հաղթել թշնամուն։ Չէ՞ որ դուք էլ այդ էիք ուզում,— մտածում
էր կապիտանը, երբ ճակատի հրամանատարը, ընթերցանու-
թյունն ավարտելով, վեր կացավ տեղից, թղթերը սեղանին զննելով
հարցրեց։

— Դուք մեր այն զեկույցը հաղորդե՞լ էիք մինչև այս կոչն
ստանալը։

— Այո՛, հաղորդել էի, պարոն հրամանատար։ Իրեն՝ զենե-
րալին և Ազգային խորհուրդ՝ Արամ Մանուկյանին։ Մանուկ-
յանն անձամբ ընդունեց հաղորդումը և զարմացած էր, որ մենք
այլևս աշխարհազորայիններ չենք ուզում։

— Աշխարհազորայիններից մենք չենք հրաժարվում,— լրաց-
րեց Փիրումյանը։— Արարատյան դաշտում այլևս կանգնելու տեղ
չկա։ Հիմա նրանց տարերային ուժը գլխավորող հրամանատա-
րական կազմեր են պետք, ռազմական գործը հասկացող մար-
դիկ։

— Այդպես էլ զեկուցեցի, պարոն հրամանատար:

— Իսկ մեր զենեքալը կուշի շեշտը դրել է մինչև հիսուն տարեկան մարդկանց վրա: Չէ՞ որ երեկվա զորահավաքից հետո այսօր տներում այդպիսի մարդիկ չկան:

Շենեքը նոր էր հասկանում իր հրամանատարի մոտալվելու պատճառը, փորձեց մեղմացնել նրան:

— Ես էլ հասկանում էի, որ դրա կարիքը չկա: Բայց, այդուհանդերձ, լավ է, որ զենեքալ Սիլիկյանը վերջնականապես հրաժեշտ է տվել կորպուսի հրամանատարի տրամադրությունը:

Փիրումյանը ծպտալով հասկացրեց շտաբի պետին, որ ինքն էլ ուրախ է Սիլիկյանի համար: Բայց չէ՞ որ հրաժեշտը տեղի էր ունեցել ավելի վաղ, և այժմ լուծելու այլ խնդիրներ կան:

— Գենեքալ Սիլիկյանն իրեն ճանաչողների աչքում միշտ էլ անձնվիրության օրինակ է եղել, պարոն կապիտան,— խոսեց Փիրումյանը:— Ռազմական գործի իմացություն, սառն ու հավասարակշիռ հաշիվների մեջ քննելու կարող են չափվել նրա հետ: Կարծում եմ՝ մեր կորպուսի հրամանատարը չունի այդ առավելությունները: Թուրքական ճակատի մի քանի կեսերում և հատկապես Դիլմանում գենեքալ Նազարբեկովը ցույց է տվել զորավարի բարձր արժանավորություններ...

— Այն ժամանակ ուղմաճակատում գենեքալ Նազարբեկովի անունը տալիս էին հիացումով:

— Այո՛, հիացումով,— հաստատեց Դանիելը եկ Փիրումյանը:— Բայց այն ժամանակ զորավարների և ամեն աստիճանի հրամանատարների ձեռքի տակ կանոնավոր զորամասեր կային, պատերազմը վարում էինք պատերազմական կարգով անոնով: Հիմա մեր կռիվն աշխարհին հայտնի բոլոր օրենքներից դուրս է, ենթակա միայն մեկ օրենքի՝ աստու ստեղծած ազգը փրկելու օրենքին: Գենեքալ Նազարբեկովի տարիքում...

Ռադիոսաքը շտաբի անկյունում տղտղաց հանկարծ: Շենեքը մատնեցավ, լսափողը սեղմեց ականջին:

— Այո՛, պարոն Մանուկյան: Բարի երեկո, ես եմ, կապիտան Շենեքը: Այստեղ է, այս բոպեին:— Ապա դիմեց Փիրումյանին:— Պարոն հրամանատար, պարոն Մանուկյանն է, ձեզ է ուղում:

— Կսում եմ, պարոն Արամ,— լսափողը ձեռքն առնելով՝ պատասխանեց Փիրումյանը:— Բարի երեկո, բարի երեկո, շնոր-

հակալ եմ, դժացված եմ: Ինչպե՞ս չէ: Շատ ուրախ եմ համարումների, պարենի և ամեն ինչի համար: Չեք կարող երևակայել, թե այդ ամենն ինչպես է բարձրացնում զինվորի ոգին: Ստացե՛լ եք: Այդպես է, իհարկե. հիմա մեզ գործիմաց հրամանատարներ են պետք, մանավանդ որ, հավանական է, տներում ղենք կրելու ընդունակ մարդ մնացած չպիտի լինի: Կո՛չը: Ընթերցելուց ինքս էլ այդպես էի մտածում: Բայց խոսեցինք մեր շտաբի պետի հետ, և հիմա կարծում եմ՝ լավ է, որ ժողովուրդն արթուն են պահում: Է՛, ինչ կարևոր է, մի՞թե կարևորը գնահատականն է: Մենք հաղթենք, թող նրանից հետո գրեն՝ ինչ որ կուզեն: Մնված օրից զլուխներս են մտցնում, որ ահեղ դատաստանի օր է լինելու: Միայն թե այն օրվան գլխահակ ու ամբիով շներակայանանք...

Հինգերորդ ցմդի առաջին գումարտակի հետ էր Գարեգին հայկական շուխեփյանի այդ օրվա վերջին զրույցը: Զինվորները դաշտային լարված ու երկար պարապմունքից հետո անկանոն նստել էին կանաչ խոտերի մեջ, թիկունքներով դեպի Արարատը և լսում էին սրբազանի ճառը: Հոգնած էին նրանք, սկզբում լսում էին անտրամադիր, ննջելով, հետո աստիճանաբար կապվեցին նրա խոսքի հետ և գնացին դեպի հայոց պատմության խորքերը, տեսան հայ ազատամարտիկների քաջագործությունները, ոգևորվեցին նրանց անօրինակ հաղթանակներով: Դժվար էին ձեռք բերվում այդ հաղթանակները, մեծ զոհաբերությունների ու նահատակությունների գնով, արյամբ ու մահերով, որոնք կոպեղներին բերում էին անմահության դափնին և սերունդների երախտագիտությունը: Սրբազանի հայացքն ուղղված էր դեպի Արարատը, որի գագաթները մխրձվել էին վերջալույսի շառագույնով ուղղված երկնքի մեջ: Գարեգին հայկական պոսի համար այդ պահին Արարատը կենդանի, շնչավոր ու անմահ մի իրականություն էր, հայոց դժվար պատմության վկան ու մասնակիցը, հայ ազգի անմահության ու հավերժության խարիչը:

Երկու արծիվ օդում հանդարտ սահում էին Արարատի դա-

գաթնների ուղղութեամբ: Երևի վերից անքթիթ դիտում էին դաշտի անասնամանութիւնը՝ այն կետերը, որոնց վրա իշնելով պիտի հղփանային:

Ասում են՝ արծիւները հզոր են ու երկարակյաց, որովհետեւ հաճախ են կշտապնդվում քաջ նահատակների մասունքներով:

Սրբազանը, մտորուն հայացքն արծիւների վրա, խոսում էր.

— Ահա այսպես գեղեցիկ ու վեհորեն բազմել է մեր Հայաստան աշխարհի սրտում, մեր ազնիւ ցեղը սկզբնավորող Հայկի ինքնահաստատումի խիզախ մարտն է խրախուսել, նրա ժառանգների և հետագաների ազատասիրութեան կամքն ու խաղաղ, արգասավոր ոգորումները... Մինչև այսօր և հալիտյան նայե՛ք նրան, զաւակներս, լա՛վ տեսե՛ք նրա ինքնավստահ հանգրատութիւնը: Գումարտակը, ասես մարտական հրամանով, մեկէն շուտ եկավ դեպի սուրբ լեռը և միահամուռ, միաբերան «ա՛հ» արեց: Դա հիացմունքի, սրբազան ոգեղինացման բացականութիւնն էր: Եվ երբ նրանք մեկ էլ ետ նայեցին, իրենց ողբշնչած ճառախոսը երևաց աչքներին ավելի մեծ, կարծես ալիւս այն փոքրամարմին, նիհար ու մազադաթյա վանականը չէ, այլ պատմական հեռունեքից եկած, այս ճակատագրական օրերին հասած մի հսկա, որ հերոսութեան ու հաղթանակի պատգամն է բերել քաջ նախնիներից: Սրբազանը սեպագետ կանգնել էր հողաթմբի վրա և թեւերը բարձրացրած՝ պատերազմի ոգունման, թվում էր ահա ուր որ է սուրալու է դեպի բիբլիական լեռը: Եվ օդի մեջ նրա խոսքերն էին թևածում:— Արարատը միշտ էլ տեսնում է իր զաւակներին, որտե՛ղ էլ նրանք լինեն, ի՛նչ հեռուներում և բախտավոր ու ապաքախտ պայմաններում: Տեսնում և ուժ ու համառութիւն է պարգևում: Նայեցե՛ք նրան և դուք նոր ուժ կստանաք, ինչպես հունաց-առասպելի դիուցադուներ, որը երբ ոտքը կպցնում էր գետինն կամ մեր Արշակ թագավորը, երբ Պարսից դաժան արքայի պալատում կանգնում էր Հայաստանից տարած հողի վրա: Վաղը, զաւակներս, վաղը մեծագույն փորձութիւնը կլինի նրա համար: Վաղը նրա պարգեւած ուժով մենք պիտի հաղթենք թշնամուն: Եվ այն ժամանակ նա բաց ճակատով կնայի երկնքին ու հանուր աշխարհին, կմնա հոլարտ իր հավերժութեան մեջ, իբրեւ մեր գոյութեան ապավեն ու խարխիւ, մեր նորոգ կյանքի ու վերածննդի անմեռ վկան...

Սրբազանի խոսքերը զեռ զնգում էին գիւղերների ականջ-

ներում, երբ պատանի մի զինվոր, ոտքի էլնելով, խնդրեց թուլ տալ, որ ինքը բանաստեղծութիւնն արտասանի:

— Քո՞նն է բանաստեղծութիւնը, ի՞նքդ ես գրել,— հարցրեց Պարեգին եպիսկոպոսը՝ ուրախանալով, որ իր խոսքը բանաստեղծական տրամադրութիւն է արթնացրել:

— Ո՛չ, ես չեմ գրել, սրբազան, բայց այնպես իմն է և այն պահին ձեր խոսքով այնպես է եռում իմ մեջ, որ ուղում եմ նվիրել բոլորին:

Պատանին կանգնած էր նստոտած ու կիսապառկած իր ընկերների արանքում: Գլխաբաց էր, և ալիքավոր, թխափայլ մազերի հետ խաղում էր Արարատից եկող հովը:

— Ա՛,— սրբազանը հանկարծ ճանաչեց պատանուն և հայրական խանդաղատանք զգաց,— Հովսէփ, այդ դո՞ւ ես: Խոսի՛ր, սիրելիս:

— Բանաստեղծութիւնը Վահան Տերչանն է գրել, կոչվում է «Արարատին»,— հայտարարեց պատանին և սկսեց կարգաւ: Ամոթխածութիւնն էր, թե՛ հուզմունքը՝ առաջին պահ խաթարել էր ձայնը, և օդում թևածում էին միայն կցկտուր արտահայտութիւններ ու տողեր. «Երկնաւալաց ու թեթեւ»... «Նյութեղեն շնոցու երբեք»... «Հայոց արնոտ աշխարհի հոգին ես դու անարատ»: Ապա նա գտավ, տիրապետեց իրեն, ձայնը դարձավ տիրական, յուրաքանչյուր բառը՝ հնչեղ ու մտքում կնքվող:

«Եվ ավերվող մեր սրտում
Եռա անմար ու առատ,
Դու պահապան միշտ արթուն,
Հուսակատար Արարատ...
Չեմ տեսել քեզ, բայց որպէս
Անուշ ցնորք իմ հոգում,
Պայծառ ես դու, հրակեզ,
Հրապսակ ու կանգուն,
Արդար դրոշ հայութեան,
Սիրո սեղան հրառատ,
Դու իմ երկրի հարութեան
Անխաբ վկա—Արարատ:
Որքան մնանք մենք նկուն,
Որքան խավարն իշնի խոր,
Ծիրանավո՛ր մեր հոգուն
Դու պահապան դորավոր...

Որպէս երազ լուսեղեն,
Զլուսապալծառ ու շողուն՝
Դո՛ւ անխորտակ ապալեն
Հրաճարակ մեր հոգուն:
Կանգնի՛ր, անկյալ ժողովուրդ,
Ե՛վ հավատա, և՛ տոկա,
Կա քո վշտում վեհ խորհուրդ,
Եվ խաղվածին մա՛հ չկա:
Պարզվիր պայծառ գեպի վեր,
Յոյա՛հ հրով անարատ,
Նրկրիս մոխիր ու ավեր,
Դու անմահ սիրտ—Արարատ:

Մի քանի վայրկյան լուռ էին գինեվորները: Առաջինը ծափ
զարկեց սրբազանը, և նրան հետեւեց գումարտակի որոտընդոստ
ծափահարութիւնը: Հիացական բացականչութիւններով լցրին
օդը՝ եվ երբ լեցին, Գարեգին եպիսկոպոսն իր հեղինակավոր
խոսքն ասաց.

— Իսկապէս որ այս պահի համար է գրված: Աստված եր-
կա՛ր կյանք տա Վահան Տերյանին:— Ապա դառնալով պատա-
նուն՝ հարցրեց.— Հովսեփ, որդյակս, դու անձամբ տեսած կա՞ս
Տերյանին. հիմա նա Ռուսաստանում է լինում, նոր կառավա-
րութեան մեջ հայոց գործերով է զբաղված:

— Վահան Տերյանին շատ եմ տեսել, սրբազան,— հպար-
տութեամբ պատասխանեց պատանի Փիրումյանը:— Երբ Մի-
լայելի հետ սովորում էր համալսարանում, մեր տանը հաճախ
էր զինում: Վերջին անգամ հանդիպել եմ ժողովում, լսել եմ նրա
խոսքը, բանաստեղծութիւնները, որոնց մեջ էր նաև «Արարա-
տը»: Դրանից հետո էր, որ ես եկա այստեղ...

Գարեգին սրբազանը ճանաչում էր Գանիելը եկ Փիրումյանի
ավագ որդի Միքայելին, տեսել էր նաև աղջիկներին, որոնք եր-
բեմն ամառն անց էին կացում Ալեքսանդրապոլում և մոր հետ
հաճախ էին այցելում Անիի ավերակները, հետաքրքրվում հնա-
գիտական արշավախմբի աշխատանքներով, մանավանդ որ Նրա-
նուհի Խալաթյանց-Փիրումյանը բարեկամութիւն ուներ Նիկողա-
յոս Մառի, Հովսեփ Օրբելու և արշավախմբի մյուս աշխատա-
կիցների հետ...

Սրբազանն ուզում էր կրտսեր Փիրումյանին իր գոհունակու-
թիւնն արտահայտել տիկին Նրանուհու կատարածի համար...

Սակայն այդ ժամանակ նրանց մոտեցավ Արշավիր Մելիքյանը,
և զրուցը գնաց ուրիշ ուղղութեամբ:

Մելիքյանին ծանոթ էր սրբազանը, գիտեր, որ տասնչորսին
հինց նրանում թերթ է հրատարակել և ըմբոստ գաղափար-
ների համար բավականին տուժել: Հետո էլ քանի՛ անգամ նրա
ստորագրութեամբ հոգվածներ է կարդացել, որոնք մի ուրիշ տե-
սակ են բացատրում աշխարհն ու այն վերափոխելու եղանակ-
ները: Սակայն չգիտեր, թե այդ ամենն ինչքա՛ն նպաստավոր է
հայ ազգի համար, որը տրոբվում է իրար արշան ծարավի մեծ
ու փոքր տերութիւնների գոտեմարտում:

Արշավիր Մելիքյանը հարգալից ողջունեց Գարեգին սրբա-
զանին, ապա դարձավ Հովսեփին.

— Ապրե՛ս, երիտասարդ, դու հիացրիր բոլորին:

— Դրա համար Վահան Տերյանին եմ պարտական,— հա-
մեստ, շիկնած պատասխանեց Հովսեփը:

— Տերյանին մեր ամբողջ ժողովուրդն է պարտական,— հա-
տատեց Մելիքյանը և, առավելապէս սրբազանին ի լուր, ավե-
լացրեց.— Նախ և առաջ նրա համար, որ այս ճակատագրական
օրերին նա մեր ազգը փրկելու ճանապարհ փնտրողների առաջին
շարքում է:

— Ես գիտեմ, որ նա Ռուսաստանի նոր կառավարութիւնում
պատասխանատու պաշտոն է զբաղեցնում,— Հովսեփը փորձեց
ապացուցել իր քաջատեղյակութիւնը...

— Զբաղեցնելն ա՛յն խոսքը չէ,— դարձաւ ի լուր սրբազանի՝
ասաց Մելիքյանը:— Նա անհնարինն է կատարում, անհնարի՛նը՝
մեր ժողովուրդն այս արհաւիրքից փրկելու համար: Ռուսաստա-
նի նոր կառավարութեան ղեկը ետը Արեւմտյան Հայաստանի վե-
րաբերյալ՝ նաև նրա՛ գործն է: Արտաքին գործոց նախարարու-
թեան հեռագրերն ու մյուս միջոցառումնե՛րը, որոնց նպատակն
է մեծ տերութիւններին թույլ չտալ իրենց շահախնդրութիւն-
ներով պղտորելու հայոց հարցը:

Սրբազանն ուշադրութեամբ լսում էր նրա խոսքը և, առանց
երկար-բարակ մտածելու, ասաց.

— Իսկ ինչո՞ւ այդ ամենի մասին չեք խոսում զորքի առաջ,
չեք պատմում, չեք բացատրում, որպեսզի մարդիկ իմանան, որ
իրենք մենակ չեն, որ իրենց հոգսը քաջող մի կառավարութիւն
կա այս աշխարհում:

— Քիչ առաջ ես ինքս էի ուղում առաջարկել:

— Կարծում եմ՝ հիմա էլ ուշ չէ, — ուրախացավ սրբազանը և, զորաշովառի ղեկավարների հետ խոսելով, զինվորներին նորից հավաքել տվեց: — Ծիշտ է, նրանց հանգիստ է պետք, քայց զրանից ավելի անհրաժեշտ է այն գիտակցությունը, որ իրենք մենակ չեն այս աշխարհում:

Արշավի Մելիքյանն իր զորույցն սկսեց Ռուսաստանի նույն աստիճանի կառավարության ղեկրետի հիշատակումով:

— Դա առաջին պետական փաստաթուղթն է, որով արևմտահայկական նահանգներին տրվում է ինքնորոշման իրավունք, — ասաց Մելիքյանը և հետո ուղում էր բնութագրել նաև փաստաթղթի պատմական ու քաղաքական նշանակությունը: Սակայն հենց նրան մոտիկ նստած մի զինվոր բարձրաձայն տրտնջաց.

— Ի՞նչ ինքնորոշման իրավունք է դա, երբ ղեկրետի հրապարակման հետ էլ ռուսական զորքը ետ քաշվեց՝ արևմտահայկական նահանգները թողնելով «գորշ գայի» երախում...

— Ռուսական զորքը ետ քաշվեց ո՛չ իր կամքով: Նրան հարկադրեցին Գերմանիան ու իր դաշնակիցները, — հանգիստ բացատրեց Մելիքյանը: — Հարկադրեցին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով: Հասկանո՞ւմ եք:

— Իսկ Ռուսաստանն ինչո՞ւ ընդունեց այդպիսի պայմանագիրը: Ընդունեց, չէ՞: Բա դրա՞ն ինչ կասեք, — պոռաց զինվորը և հաղթողի հպարտությամբ շորս կողմ նայեց:

Զինվորները հետաքրքրությամբ հետևում էին վեճին և չգիտեին՝ ի՞նչ պիտի պատասխանի ճառախոսը, որին կարծում էին, մնում էր ձեռքերը բարձրացնել:

— Ընդունեց՝ դիմադրելով, — արտաքուստ հանգիստ խոսեց Մելիքյանը: — Ընդունեց բողոքելով: — Ապա գրպանից թղթեր հանեց ու կարդաց. — Տեսե՛ք՝ այդ ամենն ինչպե՞ս է արձանագրել դաշնագիրն ստորագրող ռուսական կողմը: — Ապա դառնալով ընդդիմախոսին՝ հարցրեց. — Լսո՞ւմ եք: Դե՛, ահա. «Կովկասում ակնհայտորեն խախտելով հենց Գերմանական կառավարության կողմից փետրվարի 21-ի վերջնագրի պայմանները և հաշվի չնրստելով Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի մարզերի բնակչության իսկական կամքի հետ, Գերմանիան Թուրքիայի օգտին է անջատում այդ մարզերը, որոնք ոչ մի անգամ նվաճված չեն եղել Թուրքական զորքերի կողմից»: Հասկանալի՞ է, թե՞ նորից կար-

դամ: — Ընդդիմախոսը լուռ էր: Ուշագիր լսում էին նաև զինվորները: — Նույն փաստաթղթում ասված է նաև. «Ապավինած միայն իր սեփական ուժերին՝ Ռուսական հանրապետության սովետական կառավարությունը ի վիճակի չէ դիմադրելու գերմանական իմպերիալիզմի զինված հարձակմանը և հանուն հեղափոխական Ռուսաստանի փրկության՝ հարկադրված է ընդունել իրեն ներկայացված պայմանները»:

— Այո՞, հարկադրված է ընդունել, — չհանձնվեց ընդդիմախոսը: — Հարկադրված եղավ նաև հրաժարվել հայոց հովանավորի պարտականությունից:

— Ահա այդտեղ էլ դուք շարաշար սխալվում եք, — արդեն ջղախի շարունակեց Մելիքյանը: — Սակայն չգիտեմ՝ անտեղյակությունի՞ց, թե՞ պարզապես...

— Ի՞նչ անտեղյակություն, ուրիշ ի՞նչ կա, որին պետք է տեղյակ լինեմ:

— Հիմա ես ասեմ, թե ինչի՞ն պիտի տեղյակ լինեիր: — Եվ ձեռքի թղթերի արանքից հանեց մեկը, տակ ու գլխին նայեց, սկսեց կարդալ. — Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից հետո, երբ թուրքերը Գերմանիայի հովանավորությամբ առաջ էին շարժվում մեր ճակատում, Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարությունը, Չիչերինի ու հայազգի Կարախանի ստորագրությամբ, Գերմանիայի զինանագիտական ներկայացուցչին հղել է այսպիսի հեռագիր. «Թուրքական բանակն առաջ է շարժվում դեպի Բաթում, Կարս, Արդահան՝ ռավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը: Հայերի հետագա ճակատագրի համար պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետև հենց նրա պահանջով էլ ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական մարզերից, և այժմ Գերմանիայից է կախված թուրքական բանակի ետպահումը վրեժի ու շարունակյալ հողի վրա ծագող իր համար սովորական աննկարագրելի դժանդություններից: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի կոլտուրական պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ ակամա այս համաշխարհային պատերազմի մեջ քաշված հայ ժողովրդի համար Բրեստի հաշտության պայմանագիրն անհամար թշվառությունների աղբյուր ծառայի...»: Եվ այսպես շարունակ: Հիմա հասկանալի՞ է:

— Հետո՞,— իբր ալդ բոլորը ոչ մի նշանակութիւն չունեցաւ հարցը պարզելու համար, իբր դրանք դատարկ խոսքեր են, և կարեւորն այն է, որ Ռուսաստանը հիմա իր հեռավոր խոստում է, առանց վճռական միջամտութեան, և թուրքն էլ ահա գալիս է մեր վրա,— զինվորը ձեռքը թափ տվեց.— Իսկ այսօր՝ Այդ բոլոր դատարկ խոսքերից ի՞նչ օգուտ էս կոտորվող անմեղ ժողովրդին...

— Ըստ երևութիւն ո՞չ մի օգուտ,— վճռաբար հայտարարեց Մելիքյանը,— քանի որ «էս կոտորվող անմեղ ժողովրդի» բախտը հանձնվել է Անդրկովկասյան սեյմին, և նա էլ ամեն կերպ աշխատում է երկրամասը հեռու պահել այն օգուտից, որ իրապէս կարող էր լինել իմ բերած փաստաթղթերից ու փաստերից։

— Էդ մեկը չհասկացանք։

— Այդ մեկը հասկանալու համար էլ անհրաժեշտ էր տեղյակ լինել այն իրողութիւններին, որոնք սեյմի պարագլուխները թաքցնում են ժողովրդից։

— Էդ էլ մի ուրիշ նորութիւն։

— Նորութիւն չէ։ Ահա երկու շաբաթ է, ինչ Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարութիւնը գերմանիայի համապատասխան մինիստրութեան ներկայացուցիչ կոմս Միրբախի հետ քանակցութիւններ է վարում, որպէսզի Կովկասին վերաբերող հարցերն անհապաղ քննվեն, և քննութեան անպայման մասնակցի Ռուսաստանյան կողմը...

— Հետո՞ ինչ...

— Եվ այն ժամանակ, երբ Միրբախն ու նրա կառավարութիւնը համաձայնել էին և նպատակահարմար էին գտնում, որպէսզի Ռուսական ու Անդրկովկասյան կառավարութիւնները համատեղ մշակեն իրենց դիրքն ու պայմանները, այսօր հենց Զխենկելին Անդրկովկասյան կառավարութեան անունից հրաժարվել է ամեն տեսակ համաձայնութեանից և ինչ-որ իշխան Մաշաբեկու է լիազորել, որ սա գնա, Ռուսական կառավարութեան տառչ, երես առ երես հայտնի Անդրկովկասի անկախութեանը։

— Հը՞մ,— զարմացած, զուլիւր կորցրածի պէս խոսեց զենվորը։— Եվ էդ բոլորը, ոնց որ ասում ես, էգալիս էլ կա, հա՞։

— Այո՞, ևզբայրս, զժրախտաբար, այս է ճշմարտութիւնը։

Եվ, որքան էլ ցավալի ու աղետաբեր, մեր ազգի գործերն այսպէս են վարում Զխենկելին ու նրա հայ գործակիցները։

Զինվորներն աղմկեցին, իրարով անցան։ Հարցեր էին տալիս, իրար խանգարելով խոսում էին, հայհուդում ու աղմկում։ Գարեգին սրբազանն ստիպված եղավ միջամտել, որպէսզի խաղաղութիւն ստեղծվի։ Այն ժամանակ մի ծեր զորական ետին շարքերից առաջ գալով կանգնեց Արշավիր Մելիքյանի ու սրբազանի առաջ և ալլալված խոսեց։

— Շատ հարգելի պարոն, շնորհակալ ենք հոգաչափ, լավ խոսքեր ասացիք։ Վնաս չունի, որ շատ բան չհասկացանք։ Ուսումը պակաս մարդիկ ենք։ Ներող կլինես։ Բայց հաստատ իմացանք, որ Ռուսաստանը կանգնած է մեր հակին ու չի թողնի, որ մեր ազգը ձեռից գնա... Իսկ վաղը պատերազմի դաշտում էդ ջխիկալիներին ցույց կտանք, թե մենք ո՞ւմ կողմն ենք և ի՞նչ տեսակ ենք կռվում առանց իրենց նմանների ողորմածութեան։

* * *

Արաբատյան երկրի զանգերը ղողանջում էին անդադար։

Վանքերում ու եկեղեցիներում զանգահարները փոխարինում էին իրար, և լեզվալի պոչը բռնող ամեն մի հոգևորական,— վանահայր լինելու թե շաբաթի տերտեր, սարկավագ թե փակակալ,— գիտեր, հասկանում էր, որ ինքը մարտական դիրքում է գտնվում, հայրենիքի փրկութեան համար ահազանգի տակ պիտի պահի հող ու երկինք։

Զանգերի ղողանջներից թուրքերի արյունը սառնում էր երակներում, քունը փախչում էր աչքերից, արև օրվա երկինքը սևակնած էր երևում, և լուսինը, թուրքի պաշտած լուսինը դառնում էր մահվան նշանակ։

Սարդարապատից ետ փախչելիս նրանք իրենց հետ քարշ էին տվել եկեղեցու մեծ զանգը, որ գլուղացիք երկրած սալով մի կերպ Ֆլեքսանդրապոլից են բերած եղել տասը տարի առաջ։ Քարշ են տվել, հասցրել Թուրքի-թափաւ Այնտեղ, ասում են, կանգնեցրել են թնգանոթի դիմաց և կրակել։ Հայոց զանգերի դեմ թունդ կատաղած են եղել, կրակել են, որ զանգի փշուրները շաղ տան հայոց դիրքերի վրա։ Սակայն հսկա զանգն իր

հետ շաղ է ավել թնդանոթը, և կոտորվել են կրակողներն ու ռեֆամաշային համար հավաքված ասկյարները:

Զանգի լուրը Ալեքսանդր Շենուրին հասցրեց կապավոր Մարտիրոսը, որը դործով առաջավոր գիծ էր գնացել և այդ պատճառով իմացել էր հետախույզներին:

Շենուրը հիշեց, որ մինչև Սարգարապատ հասնելը թուրքերը միանգամայն հարգալից վերաբերմունք ունեին հայկական զանգերի նկատմամբ:

— Վար էին բերում զանգակատներից և մեջը ճաշ էին եփում զորքի համար, — ասաց շտաբի պետը: — Քանի անգամ աչքովս եմ տեսել, թե ինչպես խոհանոցի ետևից սալլի վրա տանում էին՝ արևի տակ փալեցնելով ներսի համակ արծաթագույնը:

— Հիմա խոհանոցներում երևի ճաշերը չեն եռացնում, որպեսզի զանգերը ձայն չհանեն, — այսպես եղբակացրեց երիտասարդ կապավորը, որն առաջին օրերին զանգատվում էր, թե զորամասի ձայնը դժվար է լսվում, քանի որ օդը լցված է զանգերի ղողանջներով: Իսկ հիմա ուրախ էր, որ այդ ղողանջներից թուրքերն են խելագարվում:

Մայիսի 25-ի լույս 26-ի գիշերը զանգերն արդեն խենթացել էին: Իրար խլացնելու մոլուցքով բռնված՝ նրանք Արարատյան երկիրը լցրել էին սարսռազդու մի աղմուկով, որից երկինքը զարմացել-շշմել էր, աստղ-աչքերն էր թարթրտում: Լիալուսինը լայնացել-պատռվում էր: Թուրքերը թնդանոթներից կրակ էին տեղում շորս կողմերի վրա: Իրենց իսկ կրակոցներից խլացած՝ մի պահ չէին լսում զանգերի ձայնը, կարծում էին սպանել են: Մական խլովթյունն անցնում էր, և մեկ էլ ղողանջները նրանց մարմիններն էին լցվում բոլոր կողմերից, նույնիսկ թիկունքից, Արարատի լուսաշող լանջերից: Այնպես էր թվում, թե Արարատն էլ՝ վիթխարի մի զանգ, աշխարհը լցրել է հզոր ու աշխարհասփյուռ իր ղողանջներով:

Այդ գիշեր արտակարգ բանուկ էին Արարատյան երկրի գյուղերից ու ավաններից, հատկապես Երևանից դեպի Սարգարապատի գիծը տանող ճանապարհները: Պարենով ու ռազմամթերքով բեռնված սալլերը, ձիերը, ջորիներն ու ավանակները, հետի: Են շալակավորները, որոնք արդեն քանի օր այդ ճանապարհ-
նով գնում էին դեպի ճակատ: Ազգային խորհրդից էր

ելել զաղտնիքը, ոմանց հասկացրել էին, որ 26-ի առափոտյան սկսվելու է վճռական ճակատամարտը: Գուցե չեն էլ հասկացրել, ասել են՝ 26-ի այգաբացին զորքը պետք է կուշտ պարենավորվի: Եվ այս հասարակ նախազդուացումն իրար տալով ուժ-ճացրել են, դարձրել վճռական ճակատամարտի ահաղանգ, որը զանգերի ղողանջների հետ սփռվել է Արարատյան երկրում, մտել հայոց տները, թունդ հանել առանց այն էլ կրակված սրտերը:

Եվ կանայք՝ վաղո՞ւց այլևս ոչ փափկասուն հայ կանայք, իրենց հոգեպահուստներն ու դեղապետները հանեցին, կապուտեցին իբրև սրտի թանկագին նվերներ, ճանապարհեցին կամ հենց իրենք վերցրին, տարան ճակատ:

Արդեն մոտենում էր ճանապարհովելու ժամը:

«Շուկավերցու աղջիկ» Շարմաղի կողքին կապոցը ձեռքին կանգնած էր Համեստը, որի կապոցում ամեն ինչ կար, բոլորն էլ ընտիր ու համեղ: Էլ չամշացած խաղող, անուշաբույր խնձոր ու ծիրանի չիր, տապակած հավեր ու զանազան աղանդերներ... Եվ այս բոլորի վրա՝ խորհրդավոր գաթա-կրկենին, որ իր իսկ ձեռքով էր թխել և կապել նախորդ օրը բազմերանգ թելերով նախած թաշկինակի մեջ:

Համեստը սրտով արդեն ռազմաճակատում էր, Արշակի կողքին: Ականջում նրա ձայնն էր՝ «ա՛բուր», հայացքի առաջ՝ զինվորի կերպարանքը, փամփշտակալները խաչաձև կապոտած կրծքին: Ուղեկցող զինվորն ասել էր՝ «էգ վարանդեցի Արշակի ամեն մի զնդակը մի թուրքի մահ է», և Համեստը հպարտությամբ, այո՛, հպարտությամբ՝ անվերջ մտածում էր, որ իր հետ այնպես հալվելով խոսող զինվորը, իր... այստեղ արդեն սիրտը նվաղում էր... իր Արշակը թշնամու հոգեառն է:

Անոջ հայացքը դիմացի տղամարդու դեմքին դիպուկահարի պես անվերպ որսում է հոգում կատարվող աննշան շարժումը: Համեստը տեսել էր, որ Արշակի սիրտն ալեկոծված է: Տեսել էր, որ իր հետ խոսելիս ձայնը դողում է՝ մատնելով սրտի այդ անսովոր ու երջանիկ դոզը: Զգում էր, որ գաթա-կրկենու խորհրդավոր կտորն էլ բազմապատկել է նրա երջանկությունը... Եվ այդ բոլորը տեսնում ու զգում էին նաև Արշակի ընկերները: Իսկ Շարմաղ հոբիբը ճանապարհին հովանավոր տոնով ասել էր.

«Տղայի սիրտը ձեռքիդ է, մնում է որ էլ բաց չթողնես»։ «Ի՞նչ ես ասում, Շարմազ հորթի, էն օտար աղամարդու հետ ես ի՞նչ գործ ունեմ»։ «Նա օտար էր մինչև քեզ տեսնելը, հիմի օխտը տարվա հարազատի նման է, և էդքանը քոռ աչքով էլ կտեսնվի։ Իրար սիրտ եք մտել, պրծավ-գնաց»։

Համեստի համար այնպե՛ս հաճելի էր այս խոսքերը լսել։ Սակայն կանացի արժանապատվությունը ո՞նց կհանդուրժեր, որ մտածեն, թե ահա այսպես մի տեսնելով գծված են իրար համար։ Եվ նա ջանում էր համոզել, թե ինքը ոնց որ գնացել, այնպես էլ վերադառնում է, ու իր համար Արշակը՝ ոնց որ մյուսները... «Որ էդպես է, մի փունջ խոտ քաղի, դեմ արա, ուտեմ», — խորամանկ նետեց Շարմազը։ «Զե՛ս հավատում, — սիրտը լրցված՝ ուզում էր լալ Համեստը։ — Աստված իմ, էս ի՞նչ բախտ ես տվիլ ինձ...»։ «Սուս՝ս», ասածու դեմ գանգատ չեն անի։ Նա թե մի դուռ փակում է, մի ուրիշն էլ բաց է անում։ Ա՛յ, էսօր կզնանք, կտեսնեք իրար...»։

Սակայն եթե ամեն ինչ ասածու կամքով էր կատարվում, այնչօր նրանց չպիտի վիճակվեր իրար տեսնել։ Վերջին պահին Ծրեվանի կողմից մի ձիավոր եկավ, Աղգային խորհրդի ներկայացուցչի հետ խոսեց, և սա էլ գումակի առաջ հայտարարեց, թե պետք է գնան դեպի հարավ։

— Զորամասերից, — ասաց, — մեզ բաժին են ընկել Մահեդունի ու Հովսեփի հեծյալները, որոնք գտնվում են Սարգարապատի ուղղությամբ երկաթգծից ներքև։

Շարմազը հուզված վազեց, կանգնեց ներկայացուցչի առաջ.

— Ա՛ տղա, էդ ի՞նչ նոր կարգադրություն է, մեզ ո՞ւր ես տանում։

— Քեզ համար միևնու՞յն չէ, ա՛յ մայրիկ ջան։

— Զէ՛, ջանի՛դ մատաղ, ինձ համար միևնույն չի։ Ինձ համար, մեկ էլ, ա՛յ, էն ջահել հարսի։ Մենք պիտի գնանք, էն. ո՞նց է անունը... հա՛, Մահացածների գունդը...

— Մահապարտների, ա՛յ հեր օրհնած...

— Հա՛, ցա՛վդ տանեմ, Մահապարտների գունդը։ Էնտեղ են մեր հարազատները, — ստեց Շարմազը։ — Թույլ տուր գնանք, բոյի՛դ մեռնեմ։

— Կարգադրված է, մայրիկ ջան, իրավունք չկա, — անդրդվելի էր Աղգային խորհրդի ներկայացուցիչը։ — Մահապարտների

գնդի համար ուրիշ գյուղերի է հանձնարարված։ Իսկ մենք հենց հիմա կարգադրություն ստացանք... Ո՞վ է գլխից ձեռք թաշել, որ դեմ գնա Արամի հրամանին։

* * *

Երեկոյան ուշ ժամին Շնեուրը ճակատի հրամանատարին դեկուցեց Հայկական կորպուսի շտաբից ստացված արտակարգ հեռախոսագրի մասին։ 5436-րդ հեռագրով ստացվել էր Հայոց սպարապետ Նաղարեկովի ու նրա շտաբի պետ Վիշինսկու ստորագրած կողը հայ ժողովրդին։ Փիրումյանն առանց կարդալու էլ գիտեր, թե ի՞նչ պիտի ասեր այդ կողը։ Նա գիտեր նաև, որ հայ ժողովուրդն ուշացած կոչերով չի գնում վճռական ճակատամարտի։ Սակայն, այդուհանդերձ, նստեց շտաբի միակ մաշված սեղանի կողքին և կարդաց.

«Հայեր, — նախշուն, ասես միջնադարյան գրչի հրաշալիք ձեռագրով շարված էր գծույն թղթի վրա, — ծանր փորձություններ է ապրում մեր ժողովուրդը։ Տաճկական բազմադարյան ստրկությունից հետո մեր ժողովուրդը հասկացավ, որ այդպես շարունակել այլևս չի կարող և վճռեց՝ կա՛մ դենք ձեռքին նվաճել իր ազատությունն ու ստեղծել իր համար երջանիկ ապագա, կա՛մ պատվով մեռնել։ Մեծ զոհողություններով ու ջանքերով ստեղծված մեր զորքը՝ շնորհիվ շատ անգիտակից տարրերի, շուտով կորցրեց իր ոգևորությունը, և դրա հետևանքը եղան մեր պատմական անհաջողությունները՝ մեկը մյուսից ծանր։

Տաճիկներն ամենաբարբարոս ձևով խախտեցին հաշտության բանակցություններն ու կնքված զինադադարը։ Նրանք օգտվելով զինազաղարից, առանց նախազգուշացնելու, անսպասելի կերպով հարձակվեցին ու գրավեցին Ալեքսանդրապոլը։ Այս բանը վերջնականապես քայքայեց մեր զորքը, և զինվորները, ձգելով իրենց շարքերը՝ անկանոն խմբերով փախան իրենց տները քողնելով բախտի բերմունքին բոլոր մեր պահեստներն ու ամբողջ ռազմամթերքը։ Թվում էր, թե ամեն ինչ կորած է, և մեր նե՛ղ թշնամուն մնում է միայն շարունակել իր հաղթական ընթացքը դեպի երկրի ներսը, ստիպելով դրանով հայ ազգաբնակ-

չությանը դադթել իր բնակավայրերից և կորցնել իր ամբողջ ունեցվածքը: Բայց մեծ է աստծո ողորմությունը: Երևանի քաջարի զորամասը, որի դեմ նույնպես թշնամին շարժվել էր, շտատանվեց, ընդհակառակը, դիմադրելով նրա հարվածներին, ինքը հարձակման դիմեց, երկու օրվա կռից հետո ետ մղեց թշնամուն և այժմ հետապնդում է նրան: Երևանի զորամասի հաղթությունը ոգևորեց Ալեքսանդրապոլի զորամասի զինվորներին. սկսեցին կազմվել վաշտեր, գումարտակներ և գնդեր, որոնք արագությամբ դարձան զեպի թշնամին՝ ոգևորված մի ցանկությամբ և մի կամքով՝ հաղթել կամ մեռնել: Բայց մինչ այդ, մենք արդեն դժբախտաբար կորցրել էինք մեր ամբողջ պաշարն ու ռազմամթերքը, այդ պաշարից մեծ քանակությամբ զենք ու փամփուշտ ընկավ ազգաբնակչության ձեռքը, մթերքների պահեստները կողոպտվեցին գաղթող ժողովրդի ձեռքով, զինվորներից շատերը փախան իրենց տները: Հայ ժողովուրդը, այն զորքը, որ վճռել է կյանքի ու մահու կռիվ մղել թշնամու դեմ, պետք է լինի կուշտ և հագնված:

Եթե դուք ցանկանում եք ազատել ձեր ընտանիքները և ունեցվածքը, եթե դուք չեք ցանկանում ապրել ավելի վատթար ստրկության մեջ...»:

Ռազմաճակատի հրամանատարը, առանց վերջին էջն ընթերցելու, նայեց ստորագրություններին. «Հայկական կորպուսի հրամանատար՝ գեներալ Նաղարեկյան, Հայկական կորպուսի շտաբի պետ՝ գեներալ Վիշինսկի»: Ազատ շունչ քաշեց և ժպտալից, մի քիչ հեգնական-անքեն հայացքը հառեց շտաբի պետին: Նա մտածում էր, որ կորպուսի տնօրեններն ապագայի համար են փաստաթուղթ պատրաստել: Գալիք սերունդները կկարդան ու կհպարտանան՝ ի՞նչ զորավարներ ենք ունեցել, ժողովրդական ղանդվածներին ինչպե՞ս բարձրացրել են թշնամական հեղեղի դեմ...»

Կապիտան Շենեուքը ղարմացած էր իր հրամանատարի վերաբերմունքից:

— Ինչպե՞ս է, պարոն հրամանատար,— հարցրեց նա:— Լավ է, ժամանակին տեղ են հասցրել, թե չէ, կարող էին սպասել՝ պատերազմից հետո...

— Լավ ձեռագիր է,— վեր կացավ Փիրումյանը:— Էլի Մար-

տիրոսների տոհմի ներկայացուցիչն է գրի առել: Կցե՞ք շտաբի թղթերին: Ապագայում ասելու են՝ ի՞նչ լավ ձեռագիր են ունեցել մեր նախնիները, ափսոս՝ անորակ թղթի վրա են գրել:

* * *

Ռազմաճակատի հրամանատարը համարյա ամբողջ գիշերն ննջկացրեց ոտքի վրա:

Երեկոյան հավաքվել էին թուուցիկ խորհրդակցության: Ճշտեց, առանձնացրեց ու ընդգծեց յուրաքանչյուր հրամանատարի պարտականությունը, լսեց դիտողություններն ու առաջարկությունները և, առանց որևէ մանրամաս թաքցնելու, ասաց, որ այդ բոլորն սկսվելու են վաղը, մայիսի 26-ին, Վարդանանց սրբազան պատերազմի օրը:

Գարեգին Հովսեփյանն էլ ներկա էր խորհրդակցությանը: «Վարդանանց պատերազմը» լսելուց մանր ականջները սրեց անհանգիստ նծույզի պես: Դա չվրիպեց հրամանատարի աչքից:

— Այո՛, Վարդանանց ճակատամարտի օրը,— Դանիելբեկ Փիրումյանը նայեց սրբազանին, և նրանց հայացքները խոսեցին իրար հետ:— Պատահական՝ զուգադիպություն է դա, թե՛ նախախնամության կամքով ենք այդ նույն օրը նետվում ամենավճռական ճակատամարտի... Կարևոր չէ: Կարևորն այն է, որ այս կովում մեզ հետ կլինի Ավարայրի ոգին, մեր ազգն ու ամեն ազգայինը փրկելու հաստատակամությունը: Ինձ մնում է ամենայն հաջողություն մաղթել բոլորիդ և ասել բարի գիշեր: Մինչև առավոտ: Զգաստ ու պատրաստ եղեք...

— Իսկ ժա՞մը, պարոն հրամանատար,— տեղից վեր կենալիս հարցրեց գնդապետ Շահնազարյանը, որի համար, այդ ժամից բացի, ամեն ինչ պարզ էր ու հասկանալի:

— Ժամի մասին լրացուցիչ կարգադրություն կլինի,— պատասխանեց Փիրումյանը և նայեց շտաբի պետին:— Պարոն կապիտանի ջանքերով հուսալի կապ է ստեղծված յուրաքանչյուրիդ հետ: Մնացած բոլոր հարցերը՝ այդ կապի միջոցով:

Բաժանվելիս նա մտերմորեն թևի տակ առավ Գարեգին սըրբազանին և ականջին հարցրեց.

— Գուցե Ղևոնդ երեցը կցանկանա՞ առավոտյան բարեմաղ-
թանքի խոսք ասել զորքին:

— Դա իմ հոգու պարտքն է, սիրելիս,— անմիջապես պա-
տասխանեց սրբազանը՝ շոյված զորավարի վերաբերմունքից և
Ղևոնդ երեցի անունից:— Սիրով կխոսեմ: Բայց զորքին ինչ-
պե՞ս մի տեղ կհասնի:

— Դրա կարիքը չկա: Դու շտաբում կխոսես, և ռազմին
ձայնդ կսփռի ամբողջ ճակատով մեկ:

— Այդ օրվան է՞լ հասանք, որ պատարագիչը չպիտի տեսնի
իր հոտի երեսը: Լույսը դեռ չբացված՝ ես աչքս եղ կլինեմ:

Զորապետը հանձնարարեց քնել-հանգստանալ, որ առավոտը
դիմավորեն թարմ ուղեղով ու կայտառ մարմնով: Հանձնարա-
րեց, իսկ ինքը ո՛չ քուն ունեւ, ո՛չ հանգիստ: Ո՞վ է ասել, թե
օձի կծածին էլ քուն կգա: Քունն ամեն մի շունչ-կենդանու հա-
մար է, բայց ո՛չ այն զորավարի, որ սպասում է վճռական ճա-
կատամարտին: Վճռական ի՞ր համար, իր ազգի ու նրա հայ-
րենիքի համար: Գուցե կային մարդիկ, որոնք հավատում էին,
թե Սարգսապատում տանուլ տալով՝ հայ ժողովուրդը դեռևս
հնարավորութուն կունենա ուշքի գալու, ռաքի կանգնելու և քայ-
լելու այն ճանապարհով, որ աստված է վերապահել նրա հա-
մար: Գուցե կային մարդիկ, որոնք մտածում էին, թե այս վերջին
պատերազմի դաշտում թուրքի առաջ կոնակ դարձնելով՝ հայը
հնարավորութուն կունենա դիվանագիտական կամ ուրիշ որևէ
սեղանի շուրջը նստել և նույն թուրքից ստանալ ապրելու, գո-
յություն պահպանելու գոնե փոքրիկ մի հողակտոր՝ նա թուրքին
լավ էր ճանաչում, որպեսզի իրեն չսփոփեր նման խաբկանքով:
Նա իր ազգի վիճակը լավ գիտեր, որպեսզի ուղեղը չցնեւ սուտ
հեռանկարի մշուշով...

Եվ հիմա, շտաբի շուրջը պտտելով, ինքն իր հետ նորից ու
օրերորդ անգամ քննում էր ճակատամարտի հնարավոր ծա-
վալունները:

Իրիկնադեմին վերջապես ռազմականում խոսեց զնդապետ
Կարո Ղասաբբաշյանը: Արդեն ճանապարհին էր, Արաբածի
լանջին: Անաց՝ մի քանի օր առաջ Երզնկայի ու Մակվի ցաք ու
ցրիվ գումարտակներից կազմել է կարգին մի զորաշուկատ, շուրջ
լոթ հարյուր սվին, և ահա թնդանոթներն էլ առած շարժվում է
դեպի թուրքերի թիկունքը:

— Ինչպես կարգադրել եք, պարոն զորավար,— զնդաց ա-
խալցիացի զնդապետի երիտասարդ ձայնը:— Կարծում եմ՝ կես-
օրվա դեմ կսկսենք գործը: Անմիջապես էլ կհաղորդենք ռազմի-
յուն: Իսկ թե որ ռազմին խափանված լինի, կհաղորդեն թնդա-
նոթներու:

— Զգույշ եղեք, ձեր վիճակում ամենից առաջ զգուշություն...

— Միքայելը կողքիս է, պարոն զորավար: Միասին ենք...

— Երկու երիտասարդ ու տաքգլուխ միասին եք...

— Դրանից միայն թշնամու գլուխը պիտի ցավի:

— Զգույշ եղեք, զգույշ, լսո՞ւմ եք:

Վատ էր լավում. բոլոր բառերի հետ՝ կոկոսցնեը, ոնց որ
բարակ թիթեղի վրա բանջարբուսի տեղար: Եվ հանկարծ Ղա-
սաբբաշյանի ձայնը պարզվեց.

— Պարոն զորավար, չէի՞ք ցանկանա խոսել Միքայելի հետ,
կողքիս է, ինքն ուղում է...

Հետո ձայնը կորավ, և նույնիսկ կապիտան Ծենուրը չկա-
րողացավ կապը վերականգնել:

Ուրեմն՝ վաղը, կեսօրվա դեմ: Իսկ եթե ռազմական ալգապես
խափանված էլ մնա: Զէ, մի բան կանեն: Հետո էլ թնդանոթները
կան, նրանց որոտը կհաղորդի: Թուրքն՝ իրենք կհաղորդեն՝
գլուխները կորցնելով: Եվ պատկերացնում էր, թե նրանք ինչպես
պիտի խուճապի մատնվեն՝ թիկունքից բոլոր հրազենների ահար-
կու համազարկ առնելով: Միայն թե շնախատեանված բան չպա-
տահի: Աստված մի՛ արասցե...

...Գիշերվանից բավական անց էր, սակայն քունը չէր տա-
նում: Ժամանակը կարծես կանգ էր առել, և յուրաքանչյուր
վայրկյանը տառապանք էր իր համար: Վեր կացավ, հրամա-
նատարական վրանի ետև կրակ վառեց, ջուր տաքացրեց և լո-
ղացավ (Կրակի համար չոփ էր հավաքում, որ համհարզը մոտ
վազեց. Եթե՞նչ է պատահել, պարոն հրամանատար. օգնելու բա՞ն
կա): Նա սիրալիր շոյեց երիտասարդի ուտը, լուսնի լույսով հայ-
րաբար տնտղեց երեսի երկար սպին, գլխով նշան արեց, որ
զնա: Համհարզը հեռացավ՝ հավատարիմ շան պես ուսի վրայից
ետ-ետ նայելով: Լողանալիս մտածում էր, որ առավոտյան
ամենավճռական մարտն է սկսվելու, և եթե որեւէ շար պատահ-
մունք լինի, ինքն իր վերջին ճանապարհը կզնա լողացած, այս
աշխարհի կեղտերից մաքրված: Մտածեց ու մտքում էլ ծիծաղեց

այդ հիմարութեան վրա. «Ազգի բախտն է որոշվելու, իսկ դու միտքդ ինչո՞վ ես ղեկավարել...»:

«Այս աշխարհի կեղտերից մաքրված» պատկեց վրանի կողքի ընդադուտ խոտերի մեջ, հայացքը հառեց երկնքին: Համատարած կապտասև անհուններից աստղերն առկալծում-պլպլում էին որպես դիշերը գործող անթիվ-անհամար հրակնատներ: Երկնի անհունը, աստղերի այդ առկալծումները, ծղրիղների միալար երգը, որ լսելի էր անգամ զանգերի անլուելի ղողանջների մեջ, մի հաճելի թմրութուն բերին նրա հոգնած մարմնին: Նայեց զբր-պանի ժամացույցին, մեկն անց էր մի քանի րոպե: Ննջեց, երազ տեսավ, տեսածից արթնացավ և նորից ժամացույցին նայեց, ապշեց. մի քանի րոպե էր անցել միայն, այդ մի քանի րոպեում ինչպե՞ս հասցրեց այդքան բան տեսնել: Իբր, գլուղում էին, պապենական շենքի գլխատանը: Հավաքվել էին համազուլուացի-ները, հարևան գյուղերի աղգականներն ու ծանոթները: Հարսանիք էր, որի գլուխ նստած Արիսողոմ ապերը կենաց-խոսք էր ասում և ստեպ-ստեպ աչքերից իջնող արտասուքն էր սրբում: Տխուր-տրտում էին հարսանքավորները: Հարսանքատան գլուխ, Արիսողոմ ապուր կաղքին փեսա Հովսեփն էր նստած թուրք հարս-նացուի կողքին: Ա՛, նոր է հասկանում, որ պատճառն այս թուրք հարսնացուն է: Նախ շատ է զարմանում, որ հարսանիք է, և ին-քը նոր է իմանում այդ մասին: Ապա մոտենում, տխուր ու դալ-կադեմ փեսային մի կողմ է քաշում. «Ա՛յ տղաս, բա սա էլ անելու՞ւ բան է, որ դու ես արել»: Թե. «Հայրիկ, ուշքս կորցրել էի, գլխիս կապեցին...»:

Ի՞նչ կարող է նշանակել. հարսանիք, թուրք... հարսնա-ցո՞ւ և... «ուշքս կորցրել էի, գլխիս կապեցին»:

Տանն «էֆիմերտե» ունի, ոչ մի անգամ ուշադրութուն չի դարձրել որ իմանա՞ երազներից ո՞րն ի՞նչ է նշանակում, որով-հետև չի հավատում սուտ-փուտ բաներին: Բայց հիմա, այս վայր-կենական նինջի միջոցին, վճռական ճակատամարտից առաջ... Մի տխուր, անմխիթար վիշտ պարուրեց նրան: Մի՞թե Հովսեփի գլխին աղետ պիտի գա, իր որդու և մատաղ զինվորի գլխին, որը դեռ մի կարգին զինվոր չի դարձել:

Ժամապահներն անհանգստանում էին զորավարի անքուն ու անդադար ներկայությունից: Զեյն համարձակվում խոսք ասել,

բան հարցնել, շնայած կարգադրված էր ստուգել յուրաքանչյուր հանդիպողի:

Մտամփոփ ու անհսկելի քայլերը նրան տարան դեպի Մահապարտների գնդի խրամատները: Զարմացավ. մի՞թե այս-քան քայլել է և ո՞ւր է գնում, չէ՞ որ ինքն է կարգադրել, որ-պեսզի քնեն-հանգիստ առնեն...

Քողարկված հրանոթների մոտ հանդիպեց գնդի հրամա-նատարին:

— Պո՛ղ, քունդ չի՞ տանում,— ուսը գրկելով՝ եղբայրորեն հարցրեց:

— Որ ասեմ՝ տանում է, կհավատա՞ս,— դառը ժպտաց Պո-ղոսը եկը:— Բայց լավ կաննիր՝ ինքդ գոնե աչքիդ որդը կոտրեիր՝ վաղը բեռը ծանր է լինելու:

Նրանք անխոս քայլեցին խրամատների կողքով:

Լիալուսինը բավականին բարձրացել էր Արարատի կողմե-րում, և ցերեկվա պես լուսավորված էր դաշտի անսահմանու-թյունը: Արաքսի եղեգնուտներից գիշերահավերժ էին կանչում, խրամատների վրա կախված էր ծղրիղների անվերջանալի երգը, որ կտրտվում էր զանգերի ղողանջներով:

Լուսնի լույսի տակ երևում էին զինվորները, որոնք քնել էին՝ որտեղ պատահել էր՝ խրամատների իրենց պատրհաններում, դուրսը, բացօթյա, և այստեղ մեկի ոտքը մյուսի համար բարձ էր, մի ուրիշը քնել էր ծնկները գրկած: Երրորդը մեջքով հեն-վել էր հողապատնեշին, զլուխը ծռել կրծքի վրա և փութ էր փշում:

Զորավարի սրտում քաղցր հուշեր արթնացրեց նրանց գեղջ-կական, աշխատավորական ու առողջ քունը: Նա հիշեց իր ման-կության ամառները, մտքի առաջ եկան գլուղի տոթ երեկոնե-րը, եբբ իրենք՝ անհանգիստ երեխաներ, լուսնյակի լույսով այգիները գողութեան էին գնում, իսկ ալգետները ցերեկվա խոնջներից հետո խոմփոցով քնած էին լինում իրենց գոմերի կտուրներին կամ հենց այգիների մուտքերի մոտ:

— Երանի՛ սրանց,— կարծես զորապետի միտքը կռահելով՝ ցածրաձայն խոսեց Պողոսը եկը.— հանգիստ քնել են և երեկ անուշ-անուշ երազներ են տեսնում:

— Երբ խիղճը հանգիստ է, կարող է հա՛մ քնել, հա՛մ էլ անուշ երազ տեսնել...

Պողոսը եկը մտածեց, որ հորեղբորորդուն հանգիստ չի տա-

լիս իր վրա վերցրած ահռելի պարտականությունը: Փորձեց սփոփել խոսք ասել:

— Դու քո խղճի առաջ միշտ էլ պարզերես ես եղել, Դանիել: Ինչի՞ց ես դժգոհ:

— Որդի պես ուղեղս կրծում է այն հարցը, թե ամեն ի՞նչ ենք արել, որ վաղվա մեր գործն աջողվի: Զէ՛ որ դրանից է կախված բոլորը՝ այդ անուշ-անուշ երազներ տեսնող զինվորների կյանքից մինչև մեր թիկունքում կուշ եկած մի բուռ Հայաստանի ճակատագիրը:

— Դու այս ռազմաճակատի հրամանատարն ես...

— Ինքնակո՛չ, ինքնակա՛մ, ինքնավստա՛հ:

— Դա չի փոխում դրությունը, — այս անգամ մեծավարի խոսեց Պրոսպերկը: — Քո փոխարեն մի ուրիշը կարող էր լինել այդ ինքնակոչը: Պե՛տք է լինելու Դրոթյոնն էր պահանջում: Կարևորն այն է, որ դու և քեզ ենթակա մեծ ու փոքր հրամանատարները կատարել եք ձեր պարտքը...

— Արդեն կատարե՞լ ենք:

— Այո՛, արդեն կատարել եք, Դանիել:

— Իսկ ո՞րն է այդ պարտքը, որ կատարել ենք, երբ մեծ կոնվլը դեռես առջևում է:

— Ամեն զինվորի մեջ մի հերոս է քնած: Հրամանատարի միակ ու սրբազան պարտքն է արթնացնել այդ հերոսին:

— Այդ մեկը լավ ասացիր, Պո՛ղ, — ուրախացավ Դանիելը: — Կարծես սրտին ծանրացած քարը վայր գլորեցին: — Ամեն զինվորի մեջ մի հերոս է քնած... Հիմա ես էլ համոզված եմ, որ այսօր արթուն են նրանք և իրենց կատարելիք անօրինակ հեռուսթյանը պատրաստ:

— Ա՛յ, դա է ամենակարևորը:

Դանիելը եկավ աջ ձևոքով գրկեց զնդապետի ուսը, սեղմվեց նրան:

— Դա՛, մեկ էլ այն, որ վաղը պիտի անենք:

Ալեքսանդր Շենուրը սկզբնապես կարծում էր՝ ինքը պիտի Գարեգին սրբազանին անականակալի բերի ռազիոնելություն: Սակայն ռազմաճակատի հրամանատարը թռուցիկ խորհրդակցության ժա-

մանակ այդ անականակալը հօդս էր ցնդեցրել իր հայտարարու-թյամբ, և ինչ-որ չափով կապիտանի տրամադրությունն ընկավ:

Իսկ հիմա լույսը դեռ շրացված Գարեգին սրբազանը հայտնե-վեց շտաբում: Անսովոր լուրջ էր ու մտամոխի: Չդարմացավ, որ Շենուրն արդեն տեղում էր, կազմ ու պատրաստ: Գերմաներեն ողջունեց, հարցրեց՝ կարևոր նորություն չկա՞, և տեղեկանալով, որ թուրքերն ստույգ պատրաստվում են հարձակման (գիշերը բռնած թուրք սպան էր հաղորդել, որ հարձակվելու են առա-վոտյան նամաղից անմիջապես հետո), շտապեց խոսք ասել զոր-քին:

— Ո՛ւր է այդ սարքը, որով պիտի ճառախոսնմ:

Շենուրն զգաստացավ:

— Այստե՛ղ է, սրբազան, — ասաց, — ինձ մոտ, ամեն ինչ այստե՛ղ է կատարվելու:

Գարեգին եպիսկոպոսն, անշուշտ, տեղյակ էր այդ ռազիոն կոչված հրաշքին, լսել էր նրա մասին, կարդացել: Սակայն առաջին անգամ պիտի առնչվեր և այն էլ այսպես անմիջական, մանավանդ այսքան ճակատագրական մի առիթով:

Կապիտանը սիրալիր բռնեց նրա թևը, տարավ նստեցրեց անկյունում տնկած սեղանի կողքին և, մետաղաճշուռ, տան-ձանման մի բան զննելով առաջը, բացատրեց.

— Ա՛յ, այսպես նստած կխոսեք, և սա ձեր խոսքը կտանի, կսփռի զորամասերում:

— Աստված երկար կյանք շնորհի դրա ստեղծողին, — մրմըն-ջաց սրբազանը և տեղը հարմարեցրեց, շակեց իրեն, ինչպես ամենասրբազան պատարագից առաջ:

Ըստ երևույթին զորամասերն էլ էին զգուշացված. հրամա-նատարները գիտեին, որ սրբազանը ռազիոնով պիտի խոսի վարդապետի ճակատամարտի մասին: Հոգեբաղանները՝ եպիս-կոպոսներ ու քահանաներ, տիրացուներ և հոգևոր ճեմարանի սաներ, գիտեին և զորաջոկատները նախապատրաստել էին: Ամենուրեք սպասում էին հրաշքին: Եվ երբ խրամատներում ու Սարդարապատյան դաշտի վրա, Արարատյան երկրի զանգերի զողանջների ուղեկցությամբ, տարածվեց Գարեգին սրբազանի երգեցիկ ձայնը՝ մի քիչ խռպոտած ռազիոնալիքների խշրտոցով, բոլորը ծուկի իջան խոնարհ և երկյուղածությամբ հայացքները

դարձրին դեպի երկինք, կարծես այնտեղից էր, որ հորգում էր աստվածառաք ձայնը:

— ...Արդեն քանի՜ հարյուրամյակ հայ ժողովրդի ու նրա առաքելադիր եկեղեցու համար սրբազան է այս օրը՝ իբրև հայրենիքի, ազգի, մեր հավատի ու սուրբ մայրենիի համար ազգովին կովելու և նահատակվելու օր: Հայոց սպարապետ Վարդանն ու սրբազան ուխտին հավատարիմ նախարարները, հայոց հոգևորականներն ու աղատները, հայ ոստանիկն ու շինականը միակամ ու միահամուռ Ավարայրի դաշտ էին գնացել՝ իրենց հավատն ու ազգային ինքնությունը պաշտպանելու մազդեզանց մոխրամուր բռնությունից: Անհավասար էին ուժերը: Պարսից անհամար զորքի և ռազմական փղերի դեմ՝ հայ փոքրաքանակ զորքը, նրա հետ էլ՝ զավազանազեն աշխարհազորը՝ Սակայն հայությունը կովեց մինչև վերջին շունչը, նահատակվեց Ավարայրի դաշտում, ապա ողջ մնացած փշրանքներով ամրացավ իր բերդերում ու անտառներում և ապրեց, դիմացավ... Թշնամին, որ պարսիկ ուժացնող կռապաշտն էր, տեսավ և համոզվեց, ապա ականջին օղ արեց, թե հայը կմեռնի-կնահատակվի, սակայն չի հրաժարվի իր հավատից ու ազգային ինքնությունից...

Եվ այսօր, Վարդանանց հերոսական պատերազմի ու սուրբ նահատակության օրը, երբ պիտի ոգեկոչվենք մեր նախնայաց անթառամ հիշատակը, երբ պիտի մեր սրբաբաններում խաղաղ ծխար նրանց փառքի համար վառված խունկը, մեր հայրենի եզերքը տնքում է նոր բռնակալի ոտքի տակ, մեր արևը մռայլվել է նրա բերած վառողի ծխից, մեր գետերն ու աղբյուրները վարարել են նրա հեղած արյունից... Եթե պարսիկն Ավարայր էր հասել մեր հավատն ու ազգային ինքնությունը վերացնելու, այսօրվա թշնամին մեր ազգի կեսը կոտորել և մյուս կեսն է ուղում ոչնչացնել... Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են ազգերն ու ցեղերը: Ավարայրում մեր դեմ կանգնած էր թշնամին, որ միայն բռնակալ էր: Ավարայրում մեր դեմ կանգնած բռնակալն ուղում էր ոչնչացնել մեր լեզուն ու հավատը: Թուրքը մե՛զ է ոչնչացնում: Ուրեմն, այստեղ նահատակությունն էլ չի կարող օգնել, որովհետև մեր նահատակությունից հետո ոչ մի հայ չի մնա, որպեսզի բարի հիշի սարդարապատյան նահատակությունը: Պատմության դասերն այլևս անդոր են այսօրվա մեր ազգային աղետի առաջ: Այսօր միայն հաղթանակն է, որ պիտի

հայությունը փրկի վերահաս կործանումից: Ուրեմն, կովենք ու հաղթենք, հաղթենք ու ապրենք՝ ի հեճուկս դարավոր թշնամու...

Խրամատներում ծուկնի իջած զինվորությունը համակ ուշադրություն էր, լարում և եզեկոչում: Օղը լիքն էր զանգերի զոհանջներով ու սրբազանի խոսքերով, որոնք զինվորին էին հասնում ո՛չ միայն լսելիքով, ո՛չ միայն իբրև հնչյուններ, որոնք պետք է լսել, բնդունել կամ չընդունել: Նրանք մարդկանց մարմիններն էին լցվում բոլոր զգայարաններով, դառնում էին հորդոր, սուրբ մղում, արյան եռք ու կրակ... Եվ հետո էլ դարմանալի էր, թե հարձակման հրամանն ինչո՞ւ է ուշանում...

— Կովե՛նք ու հաղթե՛նք, հաղթենք ու ապրենք, — դարձյալ զնգաց սրբազանի ձայնը...

Գնդապետ Պողոսբեկ փրումյանը վախենում էր՝ լինեն անհամբերներ և, առանց սպասելու վերին հրամանի, կովի նետվեն նախորդ օրվա պես: Ուղում էր զգուշացնել... Եվ նրան կանխեց ինքը՝ սրբազանը, զինվորությանը կոչելով կարգապահության ու աշխրջության: Սակայն վերջին խոսքը նույն հորդորն էր, որ սփռվեց, տարածվեց ճակատի վրա.

— Կովենք ու հաղթենք, հաղթենք ու ապրենք:

Լույսը զփկամություն մեծ էր սփռվում Արարատյան դաշտի վրա: Գեղարքունյաց լեռնապարի թիկունքից արեգակն արնոտ պոռնկը հանեց, և Արարատի ձյունները ողողվեցին հուրհրատող շառագույնով: Ռազմաճակատի ամբողջ գծի վրա, Արաքսի եղեգնուտներին մինչև Արագածի փեշերը, հայ զինվորությունը երգվում էր լուռ, հայացքն Արարատին, երգվում էր՝ կովել և հաղթել, հաղթել և ապրել: Երգվում էր ու հավատում... Այդ առավոտ առավել քան հավատավոր էր հայ մարդը: Այդ առավոտ հայոց ճակատի վրա թափվում էր այն լույսը, որ ոչ թե արեգակից էր զալիս՝ այդ անխորական, անտարբեր լուսատուից, այլ երկնքի անտես անհուններից և լցվում էր հայ մարդու սիրտը, գիտակցությունը, դառնում հավատ ու հույս, ուժ ու վճռականություն:

— Առավո՛տ լուսո, — հայոց սուրբ լեռան ճաճանչները հայացքով զրկած՝ մրմնջում էին հոգևորականները, և նրանց հետ աղվթք էին կարդում հայ մարդիկ ռազմադաշտում ու թիկունքում, ամենուրեք, որ կային, ապրում էին և պիտի ապրեին... Առա-

վնտ լուսո և զո՛ւ, բացվող արդար օր, եղիր հայի՛ օր, հայի՛ օր:

— Հայի՛ օր, հայի՛ օր,— ասես մոնչում էին Արարատի խո-
րախոր անդունդները, որոնց արձագանքն էին զանգերի դողանջ-
ները, հավատավոր հայության հոգու խորքերից պոռթկացող
ցասման վճիռը և հույսի ամենաճառագ լույսը:

Թուրքական բանակի հարվածը նախադժված էր այնպես, որ
հայ պաշտպանվողները չդիմանալին առաջին իսկ ճնշմանը և,
գիրքերից նահանջելով գերակշիռ հակառակորդի առաջ, ջարդ-
վելին բաց դաշտում: Նրանց հետախուզությունը պարզել էր, որ
հայկական ճակատի կենտրոնում կանգնած է հարվածող Հինգե-
րորդ գունդը, միայն մի գունդ՝ համալրված աշխարհազորային
ջոկատներով: Եվ այդ գնդի դեմ նրանք կանգնեցրին իրենց լա-
վագույն դիվիզիան, կոչված Գելիբոլու կամ Դարդանելլան: Այն
համալրվել, ամրապնդվել էր թուրքաց Կովկասյան ճակատի
մյուս դիվիզիաների զնդերից ու գումարտակներից քաղված թարմ
ուժերով և բռնել էր Թուրքի թափա (Աղվեսի բլուր) ու Զիմնի
դրո (ռազմական քարտեզներում՝ թիվ 440 կոչված) բլուրները՝
Դիվիզիայի հրամանատար Յաղուր Շեքի փաշան իր դիվիզիայի
106, 107 և 108-րդ զնդերին էր կցել նաև հրետանային երկու
դիվիզիոն, սակրավորների մեկ գումարտակ և գնդացրային մեծ
ուժեր, որոնց ուղեկցում էին կորպուսային մեկ հեծյալ գունդ և
քրդական հեծելազորի մեկ ջոկատ, որն ուներ 1500 մարտիկ:

Թուրքերի աջ թևում, երկաթգծից հարավ արդեն տեղավոր-
ված էին 5-րդ և 12-րդ դիվիզիաների ուժերը՝ տեղաբնակ մահ-
մեղական հրոսակներից կազմված խառնամբոխով, իսկ ձախ
թևում առաջ էր շարժվում 9-րդ դիվիզիան, որի առանձին դո-
րաչոկատները, Բաշ-Ապարանում նախորդ օրերին ստացած
լուրջ հակահարվածներից հետո, ելք էին որոնում՝ Աշտարակի
ուղղությամբ շարժվելով Երևան հասնելու համար:

Հայոց ճակատի ձախ թևում, երկաթգծի մոտ կանգնած էին
գնդապետներ Պերեկրյուստովի ու Սիլինի պարտիզանական ջո-
կատները՝ համալրված աշխարհազորայիններով, ընդամենը

2000 սվին, և ճակատի գծի ծայրին, Գելիբոլու, Ղուբուզուղի
գյուղերից արևմուտք, իբրև պահեստային ուժեր, պահվում էին
խմբապետ Մակեդոնի ու Թուրցիկ Հովսեփի հեծյալ ջոկատները:

Առավոտյան, լույսը բացվելուն պես, թուրքական ճակատի
կենտրոնը պատռվեց և Թուրքի թափայից ու Զիմնի դրոից սև
հեղեղի պես վար հոսեցին հարվածող զնդերը, որոնք նախապես
պաշտպանված էին բոլոր կողմերից տեղացող հրետանային
կրակով: Բլուրները հայկական դիրքերից հեռու էին 6—7 կի-
լոմետր, և այդ ամբողջ տարածությունը բաց էր, տեսանելի,
ինչպես ափի վրա:

Դանիելբեկ Փիրումյանը Սարդարապատ կայարանի ջրհան
աշտարակի բարձր դիտակետն էր փոխադրել ռադիոհանգույցը և
կապիտան Շենուրի ու ռադիոկապի պետի հետ այդ բարձրու-
թյունից պիտի ղեկավարեր ճակատամարտը: Հեռադիտակով
պարզ երևում էր ճակատի գիծն իր բոլոր հատվածներով: Եվ,
չնայած հրամանատարն արդեն տեսել էր հակառակորդի առաջ-
խաղացումը բլուրների ուղղությամբ, նրա հեռադիտակը դեռևս
հանգիստ ուղղված էր թուրքերի թիկունքին, Արագածի հարավ-
արևելյան փեշերին: «Երանի՛ թե ամեն ինչ լինի նախատեսվա-
ծի պես»,— մտքում փափագում էր ճակատի հրամանատարը՝
մերթ ընդ մերթ հայացքի տակ առնելով նաև առաջ շարժվող
պլտոր հոսանքը: Թուրքերը դեռ ճանապարհ ունեին մինչև այն
գիծը, որից այս կողմ պիտի լիներ մեկ արկընկեց տարածու-
թյուն, և այն ժամանակ պիտի սկսեին խոսել հայոց հրանոթ-
ները: Քիչ էին նրանք, ընդամենը երկու մարտկոց, սակայն
այնպես ճիշտ ու հարմար էին դասավորված, որ միանգամից
կարող էին իրենց կրակի տակ առնել թուրքական ամբողջ առաջ-
խաղացումը հարավից հյուսիս:

Երեկ թե երկու կիլոմետր տարածություն էր մնացել առաջ
շարժվող թուրքերի և հարվածելու պատրաստ հայ ուժերի միջև:
Թուրքերի թիկունքից հրանոթներն այլևս չէին կրակում. հիմա
նրանք միայն յուրայիններին կարող էին կոտորել: Կրակում
էին իրենք՝ առաջ շարժվողները, որոնց թեթև ու ծանր գնդացի-
ները կարկտահարում էին աչ ու ձախ, առանց ուղիղ նշանա-
ռությամբ: Հրացաններն էլ էին խոսում: Մեկ-մեկ ատրճառակ-
ները դեպի երկինք էին պարպում թխսամոր պես զորախմբերն

իրենց հետից տանող սպաները: Եվ մեկ էլ դաշտի վրա փութում էր ծկլթան քայլերով:

Մենք զննում ենք զեպի Թուրան,
Ճամփա տվեք, սար ու ձորեր...

Երդի ծկլթոցը հանկարծ կտրվեց, որովհետև հայոց զորքերից մեկեն խոսեցին զիպուկահարները: Թնդանոթները որոտացին շուրջանակի, և թուրքաց շարքերը քամու բերանն ընկած լաթերի պես պատառոտվեցին:

«Սրանք որքան ինքնավստահ են շարժվում,— «Կրակ» հրամանը տալուց հետո մտածում էր Դանիելը եկ Փիրումյանը:— Թե՞ կարծում են Հայաստանը ոտքի տակ տալու մի եղանակ կա միայն՝ շքերթային քայլերը»:

Ողջ մնացած ասկյարները թափվել էին գետնին, անկանոն զնդակոծում էին հայոց կրակակետերը: Սակայն նրանց վրա թափվող զանգվածային կրակը ողջ մնացածներին ստիպեց թողնել բաց դաշտը և ետ փախչել: Շուտով դաշտում մնացին միայն սղանվածներն ու ծանր վիրավորները, որոնց օգնության աղափայլերը հասնում էին հայոց զորքերին:

Մի ժամ անց Չիմնի ղրոփց ու Թուրքի թափայլից վերստին վար իջան թուրքերը: Այս անգամ նրանք շարժվում էին աջ ու ձախ թևերի վրա՝ երեկ մտածելով, որ այդ ուղղություններում հայերը պաշտպանություն չունեն: Չէ՞ որ առաջին հարձակման ժամանակ իրենց վրա կրակ են տեղացել միայն կենտրոնում՝ աղեղնաձև դասավորված Մահապարտների զորքերից: Հայոց ճակատի ձախ թևում հարձակումն իր վրա վերցրեց զնդապետ Պերեկրյոստովի պարտիզանական զորախմբի ութերորդ վաշտը, որը խուռնեղամ առաջ հոսող թշնամու դեմ հանկարծ ելավ ոնց որ գետնի տակից և նրա վրա ուղղեց զնդացրային հնձող կրակը:

— Տեղից չշարժվել,— ռադիոկապով Պերեկրյոստովին կարգադրեց ճակատի հրամանատարը:— Ո՛ր մի քաջ առաջ: Հարվածել զորքերից և սպասել նոր կարգադրության:

Թուրքերը ձախ թևում ետ շարժվեցին՝ տալով մի քանի տասնյակ զոհեր: Բայց նրանք աչքպես էլ չիմացան, թե իրենց դեմ ի՞նչ տեսակ զորություն է կանգնած:

Սը թևում թուրքական զորքը բավական առաջացել էր: Դա

Գեղիբուլու դիվիզիայի ամենամարտունակ զույգն էր՝ հռչակավոր 108-րդը: Հայ աշխարհազորայինները, որ այս թևի հիմնական ուժն էին կազմում, մի պահ ընկրկեցին համառորեն առաջացող հակառակորդի դեմ: Եվ, շնայելով ետ կամ առաջ ոչ մի քաջ չշարժվելու հրամանին, նրանք պիտի նահանջեին... Եթե ժամանակին վրա չհասներ հրետանային կրակը: Ահեղ ունոցով թուրքերի վրա էին թափվում հայոց զորքերի թիկունքից արձակված արկերը: Քաջահմուտ հրետանավորներն այնքան էին սպասել, մինչև որ հակառակորդը մտել էր իրենց նշանառության տակ... Եվ հիմա թուրքերը խուճապահար փախչում էին՝ դաշտում թողած սպանվածներին, վիրավորներին, նույնիսկ իրենց զենքն ու պարենամթերքը:

Մահապարտների գնդի հրամանատարը զիտակետից նայում էր ճակատի անցուղարձին՝ հաճախակի դիմելով հեռադիտակի օգնությանը: Մի անգամ էլ նա հեռադիտակը մեկնեց կողքին կանգնած Գարեգին սրբազանին, որն անհամբեր զիտում էր շուրջը:

— Նայե՛ք, սրբազան, եթե ուզում եք տեսնել, թե ո՞նց է գետին տապալվում արնածարավ ասկյարը:

— Ես հեռատես եմ, քե մատաղ,— ձեռքով հեռադիտակը ետ մղեց սրբազանը:— Դրա կարիքը չունեմ:— Եվ աչքերը կկոցած նայելով զեպի Արազածի հարավային փեշերը՝ ոգևորված խոսեց.— Տեսնո՞ւմ ես, է՛, թուրքաց թիկունքում ոնց որ փոշի է երևում:

— Ի՞նչ փոշի, սրբազան,— բացականչեց Պողոսեկ Փիրումյանը և հեռադիտակը սեղմեց աչքերին:

— Տեսա՞ր:

— Փոշու նման մի բան երևում է... Բայց գուցե ամպի քուլա՞ր է:

— Մի քիչ էլ համբերենք, կպարզվի,— ապա սրբազանը հետաքրքրվեց.— Լավ, այս թուրքերն ինչո՞ւ են իրենց մահու տալիս. առաջ են գալիս՝ կոտորվում, առաջ են գալիս՝ կոտորվում:

— Վատ է, որ կոտորվում են,— ժպտաց զնդապետը:

— Վատ չէ, բայց անհասկանալի է. մի՞թե գլխի շեն ընկնում, որ այս բաց դաշտում տեղից շարժվող պիտի կոտորվի:

— Է, սիրելի սրբազան, դուք ազնիվ մարդ եք, այս գողի խա-

դը չէր հասկանա. շանը գրգռում են, որ թաքստոցից դուրս գա, նույնիսկ համեղ պատառ են գցում... Իսկ մեր Դանիելը եկը, արեւ կծե՛մ, գիտի, որ համբերությունը կյանք է: Ա՛յ, ձեր նկատած փոշու քուլան մի քիչ մեծանա՛ւ... Բայց ոնց որ մեծանում է, սրբազան, — հեռագիտակն աչքերից հնուացնելով, ժպտութախ ասաց գնդապետը: Ապա գրպանից հանեց ոսկեշղթա ժամացույցը. — Ժամը քանի՞սն է... Ահա՛, շուտով կլինի ժամը 12-ը: Կարո՞ղաս արեալ ժամանակին կատարում է առաջադրանքը:

Իսկ ջրհան կայանի աշտարակի դիտակետում ռազմաճակատի հրամանատարն ու շտաբի պետը ռազմական քարտեզի վրա ո՞րերորդ անգամ ճշգրտում էին զորամասի ու նրա առանձին ջոկատների անելիքը: Դանիելը եկ Փիրումյանն աշտարակի կողին խփած մեխից կախել էր ամառային կարմրաստառ վերարկուն ու արծաթապատյան թուրը, մատիտով նշումներ էր կատարում քարտեզին և յուրաքանչյուր նշումը հանգամանորեն բացատրում էր կապիտան Շնեուրին: Աշտարակի շուրջը թանձր օրորվում էր սարդարապատյան քար ու ավազից բարձրացող շոգը: Քրտնած ճակատն ու ճաղատը սրբելով՝ հրամանատարը բացատրում էր ամեն մի մանրամաս, կարծես ի՛նքը չէր վարելու պատերազմը: Եվ դա անհանգստացնում էր նրբանկատ կապիտանին:

— Բայց ինչո՞ւ այդպես մանրամասնորեն, պարոն զորավար: Զէ՞ որ դուք այստեղ եք, և ձեր ղեկավարությամբ էլ զորքը պիտի գրոհի գնա:

Մտահոգ շտկվեց Փիրումյանը, ձեռքերն աչ ու ձախ տարածելով «չարդեց» մկանները:

— Մեզինք յուրաքանչյուրը պետք է պատրաստ լինի ամեն մի անակնկալի: Պատերազմում ինչե՛ր չեն պատահում, — ասաց զորավարը, և կապիտանը հասկացավ նրան ու տխրեց. ուրեմն, մտածում է, որ իրեն մի չար բան կպատահի, և պատերազմը վարելու իր պլանը կմնա անկատար:

Շնեուրը սիրահարվածի նման՝ հայացքով չափեց Պաղթահասակ զորավարին. շա՛տ էր հոգնած, թե՞ հոգսն էր շատացրել կնճիռները: Ավելացել էր բեղերի ու քոռքերի ճերմակը: Խոշոր, խոհուն աչքերը կարմրած էին: Կապիտանը շրջվեց ու աչքերը վեր, դեպի այրող արևը՝ մրմնջաց. «Աստված ամենակարող»

դո՛ւ պահիր, պաշտպանիր նրա կյանքը, դու գիտես, թե որքան պետք է անհավատների դեմ խեղճացած իր ազդին... Աստված ամենափրկիչ»:

— Այդ ի՞նչ է, աղոթք եք անում, — զարմացավ զորավարը: — Դրա համար ռազմաճակատում այնքա՛ն հոգեւորականներ կան:

— Երանի՛, թե աստված նրանց բոլոր պաշտանքները լսի ու կատարի:

— Դրանք այնքան էլ շատ չեն, կապիտան. միայն մի հաղթանակ, որ չի կարող ձեռք չբերվել:

— Բայց ի՞նչ գնով:

— Է՛հ, մի՞թե հիմա էլ պիտի սակարկենք, սիրելիս: Մեր ժողովուրդը պետք է հաղթի՝ ինչ գնով էլ լինի...

— Աստված բարին կատարի, — շնջաց կապիտան Շնեուրը, մտածելով, որ իր զորավարն այսօր ուրիշ տեսակ է խոսում: Առավոտյան հիշում էին հին ու անհուսալի պատերազմները, և, երբ խոսք եղավ Ավարայրի ճակատամարտի մասին, ասաց. «Ամեն ինչ լավ է, բացի այդ համընդհանուր նահատակությունից... Երբ մարդիկ պատերազմի դաշտ են գնում նահատակվելու համար»: Եվ հիշեց պատմիչներին, որոնք վկայում են թե կովի թեժ պահին ընկերն ընկերոջ երեսին նահատակի պսակն է տեսել... Գուցե հիմա իրեն էլ այսպիսի տեսիլք է հայտնվել:

Կապիտանն սթափվեց իր անուրախ մտորումներից, իսկ զորավարը հեռագիտակով նայում էր դեպի արևմուտք, ուր անգնն աչքի համար անգամ պարզ ի պարզո երևում էր Կարո Ղասաբ-բաշյանի գումարտակի երթը: Այնտեղ, բլուրների ետևում փոշու ամպ էր բարձրացել և սահում էր դեպի հարավ-արևմուտք: Մերթ-ընդմերթ ծխի քուլաներ էին պոռթկում, որ չէր կարող ուրիշ բան լինել, քան այդ գումարտակի թնդանոթաճգովությունը:

Շնեուրը վրա վազեց և սկսեց ռադիոսարքը չարչրկել: Նա անասելի հուզված էր և պայմանականչերով փորձում էր կապվել գումարտակի հետ: Իսկ զորավարը հեռագիտակի մեջ տեսնում էր նաև թուրքաց թիկունքում ահագնացող խուճապը: Նրա սիրտը ճխում էր մեծ երջանկությունից: Առանց ետ շրջվելու գոչեց.

— Կապիտան, հրաման տվեք անցնել գրոհի: Կապիտան, ալևս ոչ մի հապաղում:

Ալեքսանդր Շնեուրը, ոչ առանց ափսոսանքի, ընդհատեց իր

փնտրութեւն, զորաշոկատներէ հետ միանալով, զգուշացրեց,
որ ռադիոյի մօտ է զորավար Դանիէլքեկ Աքիսողոմի Փիրում-
յանը:

Զորավարը հուզմունքից թեթևակի դողալով մոտեցավ ապա-
րատին և զգաստ, ինչպես շարակարգված զորքի առաջ, խոսեց.

— Զո՛րք հայոց, հայրենիքի պաշտպաններ, երազած գրոհի
ժամն է հասել: Մեր դեմ կանգնած է բռնակալ թուրքը: Թի-
կունքից նրան հարվածում է Մակուի ու Երզնկայի գնդերից կազմ-
ված զորաշոկատը, իսկ ճակատից մե՛նք պիտի հասցնենք մա-
հացու հարվածը: Ուրեմն, սրընթաց գրոհով հարձակվե՛լ թշնա-
մու դիրքերի վրա՝ բոլո՛ր կողմերից: Դե՛, հառա՛ջ, քաջե՛ր, գե-
պի հաղթանակ և փրկութիւնն ազգի:

Ահա մեկնե՛ն պատուից գարնանային հեղեղի ընթացքի դեմ
կանգնած պատենը, հայոց զորքն այդ հեղեղի պես խելահեղ
դուրս հորդեց բոլոր դիրքերից ու գրոհեց թշնամու վրա: Զախ
թևում երկաթգիծն անցան ու սրընթաց առաջ շարժվեցին զըն-
դապետներ Պերեկրյոստովի ու Սիլինի ջոկատները, որոնց միա-
ցել էին Մակեդոնի ու Թուրքիկ Հովսեփի հեծյալները: Այս թևի
հետ էր նաև սարդարապատցի սպա Եգոր Տեր-Մինասյանի հար-
յուրյակը, որ երիտասարդ հայրենասերը վերջին օրերին էր կազ-
մել Սարդարապատի ու հարևան գյուղերի կամավորներից: Թուր-
քիկ Հովսեփի փորձված պարտիզանների հետ միասին Տեր-Մի-
նասյանի նորաթուխ զինվորները հմտորեն ապահովել էին
ճակատի ձախ թևի հետախուզութիւնը և հիմա միայն իրենց
հայտնի անցուղիներով գրոհի էին տանում ամբողջ թևը:

Ճակատի կենտրոնում Հինգերորդ գունդը համալրվել էր աշ-
խարհագորայիններից ընտրված ջոկերով, որոնք առաջ էին գնում
փորձված զինվորների ուղեկցութեամբ, նրանց հսկողութեան տակ,
ամեն ինչում նրանց ընդօրինակելով: Շատ էին երիտասարդ-
ներն ու պատանիները, որոնք եկել էին էջմիածնի ճեմարանից:
Երևանի դպրոցներից, Արարատյան երկրի գյուղերից: Գնդապետը
խիստ պատվիրել էր ամենուրեք հետեւել ջահելներին՝ «Մի գլուխ
իրենց կրակի մէջ են նետում,— ասել էր:— Հետեւեցե՛ք՝ զուր տե-
ղը նահատակութիւն չլինի»:

Այս թևում էր գործում նաև երիտասարդ հրետանավոր կա-
պիտան Կլիշը, որի հրամանատարութեան ներքո գործող շորս
թնդանութներն էլ կազմում էին հայոց զորքի առաջին մարտ-

կոցը: Իլիշի կողքին, նրա հրամանատարութեան տակ առաջ էին
շարժվում երիտասարդ հրետանավորներ Իգիթխանյանը, Աթա-
նիսյանը, Կարաքեշիշյանը: Կլիշը նրանց իր հետ էր վերցրել
Արևմտյան Հայաստանի կռիվներում: Կարճ ժամանակում ինքն
ու հույն Սակելյարին այդ հայ երիտասարդներին դարձրել էին
իրենց գործի հմուտ վարպետները, վստահում էին ամեն ին-
չում և ամեն տեղ: Սակայն ահա Սարդարապատի ամենավճառ-
կան պահին զենքերը Սիլիկյանը վերցրեց ու Սակելյարին
ուղարկեց Ապարանի ճակատը: Ուղարկեց շորս թնդանութով, որոնք
այնպե՛ս անհրաժեշտ էին այս օրհասական կռիվում: Կլիշը հա-
յերեն, Երևանի շուկայի բառապաշարով ու առանձնահատուկ
հյուսվածքով մի քանի հիշեց ուղարկեց թուրքերի հասցեին: Նրա
հայ տղերանց ականջները խուտուտ եկան այդ հիշեցներից: Երե-
վանի փեսա Կլիշը, ենթակա երիտասարդներից ներողութիւն
խնդրելով՝ ասաց. «Տղերք, սիրտս պատուով էր, էսքանը չասեի,
պիտի լեզուս փթեր: Դե՛, հիմի գնանք, հանգիստ անենք մեր
կռիվը: Թուրքը կարոտով սպասում է մեր արկերին»:

Եվ, այսպես, հայոց ճակատի ձախ թևն առաջ էր շարժվում
երկաթգծի ուղղութեամբ՝ խնդիր ունենալով հարձակում գործելու
թուրքաց աջ թևի վրա, ուր նրանց Գարդանելյան դիվիզիային
օգնութեան եկած զորքերն էին, սրանց գործակցող տեղական
մահմեդական անկանոն զորամիավորումները: Սակայն Պերեկր-
յոստովին և խմբապետներ Մակեդոնին ու Թուրքիկ Հովսեփին
կարգադրված էր նաև մի աչքը պահել Արաքսի վրա. հարավից
կատարվող ամեն մի ճեղքում կարող էր հարցականի տակ զննել
հայերի ամենախոշոր հաջողութիւնը ճակատի գծում:

* *
*

Այն օրերին երիտասարդ կոռնետ վանդ-Հովհաննես Բաղրամ-
յանը՝ ապագա փառաբանված զորահրամանատարն ու Խորհրդա-
դային Միութեան մարշալը, կատարում էր Սարդարապատյան
զորաշոկատի աջ թևի պահեստային Հատուկ հեծյալ գնդի և
Մահապարտների գնդի միջև կապն ապահովող սպայի պարտա-
կանութիւնը: Իր աչքի առաջ և շատ հաճախ իր իսկ մասնակցու-
թեամբ կատարված զենքերը տասնամյակներ հետո գրի առնելիս

Թուրքական «ընտիր զորաուժերին գլխավոր հարվածը հասցնող գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանի Հայկական հինգերորդ հետևավակային գնդի» (Մահապարտների գունդ) մասին նա պիտի գրեր հիացումի ու երախտագիտության հետևյալ խոսքը, որը մեծ զորավարի ու արդարախոս հեղինակի արժանավոր տուրքն է սարգարապատյան հաղթանակը կռուղներին։

«Մինչև այժմ ես չեմ կարողանում մոռանալ, թե այդ օրերին ինչպիսի՞ ծայրահեղ անբարենպաստ պայմաններում էին ստիպված անձնվիրաբար կռվել ամբողջովին դարաբաղցիներից բաղկացած 5-րդ Հայկական գնդի մարտիկները,— գրել է մարշալ Բաղրամյանը։— Կռվի դաշտը, որտեղ արիարար մարտնչում էին դարաբաղցիները, իրենից ներկայացնում էր բուսականությանից զուրկ հարթավայր և միանգամայն տեսանելի փոված էր թուրքերի գրաված բարձունքների առջև։ Գտնվելով Հինգերորդ հրաձգային գնդի հրամանատարական կետում՝ ես բաղմիցս ականատես եմ եղել, թե ինչպես բաց տեղանքով հարձակվող այդ գնդի գումարտականների հրաձգային շղթաներն ընկնում էին զանգվածային հրացանա-գնդացրային կրակի և բավական ուժեղ հրետանային գնդակոծության տակ։ Հինգերորդ գունդը պաշտպանվում էր ընդամենը մեկ հրետանային մարտկոցով, որն ի վիճակի չէր ճնշելու թուրքերի վճռական դիրքերի բավակա՞ն ամուր պաշտպանությունը։ Մինչդեռ թուրքերն ունեին հրետանու ոչ պակաս 3—4 մարտկոց։ Երբեմն անվահճեր դարաբաղցիների մարտակարգերը կործանիչ կրակի տակ փոշու այնպիսի խիտ-շղարշով էին ծածկվում, որ թվում էր, թե կռվի դաշտում ոչ մի կենդանի շունչ չի մնացել։ Սակայն, չնայած դրան, հարձակումը նոր ուժով էր կրկնվում։ Այդ անմոռանալի օրերին ես սկսեցի հարգանք տա՞ծել դեպի դարաբաղցի ռազմիկները՝ նրանց խիզախության, անվահճերության ու քաջության համար»։

Զիմնի ղըռ բլրի առաջ, թուրքերի հրետանային, գնդաճարային ու հրացանային համազարկերի տակ եռում էր փոքրիկ մի դաշտակտոր, որ ընկած էր երկու թշնամի բանակների միջև։ Գաշտակտոր, որ երկու օր առաջ թուրքաց համար դարձել էր հերեզմանոց, անթաղ սպանվածների ու անհույս վիրավորների արյան հնձան։ Գաշտակտոր, որ այդ օրն էլ անհագ ու դաժանորեն կլանում էր բոլոր նրանց, ովքեր փորձում էին ոտք դնել...

Գնդապետ Պողոսբեկ Փիրումյանը համոզված էր, որ հակա-

ռակորդի ընտիր ուժերն են դիրքավորված Զիմնի դրոսում, դիտեր, որ այդ ուժերը ջախջախել կարելի է միայն ձեռնամարտով, քանի որ նրանց դիրքերը քարոքանդ անելու համար ո՛չ բավական հրանոթային արկեր ունեն, ո՛չ էլ ժամանակ ու այլ մի հնարավորություն։ Իսկ ձեռնամարտի բռնվելու համար դաշտակտորը պիտի անցնել։

Առաջին փորձը կատարեց երկրորդ գումարտակից առանձնացված փոքրիկ մի ջոկատ, որի վրա թուրքերն այնքան կրակ թափեցին, կարծես զրանով լուծում էին Օսմանյան կայսրության լինել-չլինելու հարցը։ Հրամանատարական դիտակետից պարզ երևում էր, որ դաշտակտորի վրա տեղացող կրակի ամենավտանգավոր փնջերը գալիս են ձախակողմյան հողապատենջի թիկունքից։ Մի քանի մետր տարածության վրա թուրքերը դասավորել էին իրենց գնդացիները, հարմար դիրք էին բռնել և հնձող կրակի տակ էին առնում դաշտակտորի յուրաքանչյուր մետր տարածությունը։ Հրանոթների արկերն ընկնում էին այս ու այնտեղ և բարձրացնում փոշու այնպիսի ամպեր, որոնց տակով կարելի էր ամբողջ մի բանակ անցկացնել։ Հրացաններն իրենց ընդհատ-ընդհատ հարվածներով չէին կարող դիմադրության պատենջ ստեղծել։ Սակայն գնդացիները,— անկասկած «Մաքսիմ» սիստեմի այդ հրեշները,— լափում էին դաշտը, թե ուղենային, մահվան շապիկ կկարեին նրա համար։

Սակայն պարզ երևում էր նաև, որ նրանք մի քանի հատ են, գրված մեկ գծի վրա, հողապատենջի կենտրոնում։ Ո՞վ պիտի ոչնչացներ այդ գիծը, ինչո՞վ, ինչպե՞ս։ Գնդի հրանոթների միակ մարտկոցն այնքան են մոտեցրել թշնամու դիրքերին, որ այլևս անհնար է նշանառություն կատարել առաջավոր գծի դեմ։ Զեռքի նոնակներով կարելի էր հողին հավասարեցնել, բայց նոնակներն ինչպե՞ս հասցնել այնտեղ։ Ո՞ր են աներևույթ ոգիները, որ նոնակները տանեն, թափեն հողապատենջի վրա և բացեն դռնի ճանապարհը։

Առաջին գումարտակի երկու զինվոր՝ երկու անվահճեր երիտասարդ, ներկայացան իրենց հրամանատարին և նրա միջոցով գնդապետին առաջարկեցին իրենց նահատակությունը։ Այո՞, նահատակությունը, որովհետև նրանք գիտեին, որ դաշտակտորի պոնկին էլ իրենց կբռնեն այն գնդակները, որոնց ակունքը փակելու համար ուզում են մահվան գոտին կտրել-անցնել։

— Պարոն գնդապետ, մենք ուզում ենք փորձել,— ասաց նրանցից մեկը՝ բարձրահասակ, թխաշ ու նիհար մի երիտասարդ, որի գոտիններից կախված էին նռնակները։ Իսկ մյուսը, որ երևի տարիքով նրանից փոքր էր՝ երեսը դեռ ածելի չառած, գեղեցիկ, հպարտ կանգնել էր՝ ձեռքի գնդացիներ շալակին։

— Քե մատաղ, իսկ դուք գիտե՞ք, թե ուր եք գնում,— հարցրեց գնդի հրամանատարը, որի սիրտն այդ պահին լիքն էր հպարտությամբ ու հայրական գորովանքով։

— Լավ գիտենք, պարոն գնդապետ,— խոսեց մյուս զինվորը։— Ռուսն ասում է՝ փորձը փորձանք չի։

— Ճիշտ խոսք է, տղերք, բայց այս գեպի համար չի ասվել,— թախծոտ մոտեցավ Պողոսբեկ Փիրումյանը և երկուսին էլ իր հաղթական թևերի մեջ առնելով՝ հարազատի, հոր պես սեղմեց իրեն։— Որտեղացի՞ եք, ձեզ մատաղ։

— Զանգեզուրից ենք, պարոն գնդապետ։ Խնձորեսկ գյուղ կա, լսած կլինեք։ Խնձորկեցի ենք, Աթաբեկյան տոհմից։ Սովորում էինք Ներսիսյան ճեմարանում... Թե չվերադառնանք, մեր փոխարեն ուրիշ խնձորկեցիներ կլինեն, հենց մեր Աթաբեկյաններից, կգնան-կսովորեն։ Ներսիսյանի նստարանները դատարկ չեն մնա...

Առաջին երիտասարդն էր, ասաց անհոգ-աներկյուղ, կարծես խոսքը մի հասարակ երթևեկի մասին էր։ Եվ գնդապետի սիրտը լցվեց. դպաց, որ չի կարողանա խոսել, շուտ եկավ, գնաց դեպի դիտակետի եզրը։ Հետո վերադարձավ, հանձնարարություններ տվեց նրանց, ապա առանձին-առանձին սեղմեց կրծքին, ճակատները համբուրեց։

— Գնացե՛ք, ասովա՛ծ ձեզ հետ,— խոնավացած ձայնով մաղթեց նա։— Արկերը կրնկնեն, փոշի կբարձրանա, առաջ կգնաք փոշի հագած։ Հետո նայե՛ք՝ փոշին ո՞ր ուղղությամբ է նստում...

Խնձորեսկցի տոհմակիցները թուրքերին խաբեցին. ձեացրին, թե դաշտակտորն են մտնում, անմիջապես էլ ետ փախան։ Թընդանոթները մոնչացին, փոշու սյուներ բարձրացան, դաշտակտորը ծածկեցին։ Ո՛ւր մնացին նրանք, արդյոք մտա՞ն փոշու տակ։ Եթե մտել են, արագ վազքով մի քանի բուսեցում կհասնեն հողապատնեշին և նրանից հետո... Նրանից հետո արդեն ամեն ինչ կանի հնարամտությունը։ Իսկ նրանք խելոք ու հնարամիտ երիտասարդներ էին երևում։

Երիտասարդ զինվորները չհասան թուրքական հողապատնեշին։ Դաշտակտորի ձախ եզրին էին, հանկարծ փոշու ծածկույթն իջավ, նստեց։ Թուրք դիպուկահասները նկատեցին նրանց, և դա նրանց վերջն էր։ Գնդակահար ընկան միաժամանակ, միասին։ Թուրք ասկյարները դրանով էլ չբավարարվեցին։ Նրանց վրա ուղղեցին գնդացրային մի քանի կրակահերթ։ Եվ երբ փոշին իջավ, դաշտում միայն երևում էին հայ խիզախների քրքրված ու անշունչ մարմինները։

Գնդի հրամանատարը խեղդվում էր ցավից ու ջղայնությունից։ Նա սոսկումով մտածում էր, որ ինքն էր երկու երիտասարդների մահվան պատճառը. չհամաձայներ, չէին գնա, և չէր կատարվի անմիտ նահատակությունը։ Չէ՞ որ ամեն ինչ պարզ էր. բաց դաշտում, թշնամու ամեն տեսակ հրազենների դեմ հրաշքն անգամ չէր կարող փրկել։ Բայց ի՞նչ անել։ Բլուրը պետք էր գրավել՝ ի՞նչ գնով էլ լինի։ Բլուրն էր թուրքերի ամենահզոր պաշտպանական կետը։ Այնտեղից նրանք իշխում էին բոլոր շուրս կողմերի վրա և շարքից կհանեին իրենց դեմ շարժվող բոլոր ուժերը։

Խրամատներում հրամանատարներին ներկայացան ուրիշ զինվորներ։ Ամեն մեկը խնդրում էր իրեն ուղարկել գնդացիների դեմ։ Կտրականապես մերժվում էին նրանք. ինչո՞ւ բռնեցքով զարկել սրի բաց երախին։

Գնդացիները ոչնչացնելու համար պետք է գտնել ամենասուղյգ ու միակ միջոցը։ Ուրիշ ամեն մի ճանապարհ հղի է կործանումով։ Իր ջոկատի աչքի առաջ ինքնավստահ ու վճռական ներկայացավ նաև Հովսեփը և դիմեց հորեղբորը։

— Ի՞նչ ուղարկեցեք, պարոն գնդապետ։ Ես ուրիշ ճանապարհ գիտեմ։

— Ի՞նչ ճանապարհ, այ տղա, ի՞նչ ես խոսում,— փշաքաղված մարմնով նրան մոտեցավ Պողոսբեկ Փիրումյանը։— Գրե՛վե՛լ ես։ Որտեղի՞ց ուրիշ ճանապարհ...

— Նրանց ուշադրությունը հիմա դիմացի դաշտի վրա է։ Միայն այդտեղից են սպասում ճեղքումը,— բացատրեց կրտսեր Փիրումյանը, և նրա ձայնի մեջ կար մի այնպիսի վճռականություն, որի դեմ անզոր էր հարազատ գնդապետը։— Իսկ ես կըրջանցեմ և գնդացիներին կմոտենամ թիկունքից։

— Բայց թիկունք դուրս գալու համար ինչքա՞ն ճանապարհ

պիտի կտրել,— հարցրեց գնդապետը— Եվ հետո, թիկունք դուրս գալը, քո կարծիքով, ավելի անվտանգ է, քան դաշտով մոտենալը:

— Ես ամեն ինչ հաշվել եմ, պարոն գնդապետ, խնդրում եմ,— գնդապետին կիպ մոտեցավ Հովսեփը և ականջի տակ ասաց.— Մեթեք, պիտի ասեն՝ հարազատն է, վտանգավոր առաջադրանքի են ուղարկում: Հանգիստ եղեք, հորեղբայր: Թույլ տվեք և կտեսնեք, որ չեք սխալվել...

Խրամատի ամբողջ երկարությամբ զինվորները նայում էին երկու տոհմակիցներին, գիտեին՝ ինչի՞ մասին է խոսքը, սպասում էին ելք ու վճռին: Եվ այդ գիտեր գնդապետը: Ի՞նչ աներ: Ի՞նչ պատասխան պիտի տար մորը... Հայրն այստեղ է և չի կարող չհասկանալ. չէ՞ որ ինքն էր պահանջում տաքուկ տեղ չապահովել հարազատների համար:

Գնդապետ Փիրումյանը վճիռը կայացրեց միանգամից ու ցավագնորեն: Դրա համար էլ հարազատին ուսերը գրկած տարավ մինչև խրամատի ելքը, համբույրներով ծածկեց երեսը, ճակատը, արտասովալից աչքերը վերջին անգամ թաղեց նրա մուգերի մեջ:

— Գնա՛, աստված պահապան: Ուրիշ ոչ ոքի ուղարկելու իրավունք չունեմ: Երկնայինն է տեսնում, որ ուրիշ ելք չկա:

Ջրհան կայանի վրայից դաշտը, ճակատի ամբողջ երկարությամբ, երևում էր ո՞նց որ ափի վրա: Դանիելյեկ Փիրումյանը հեռագիտակով տեսել էր զանգեղուրցի երիտասարդների զոհվելը:

Նա ուզում էր ռազմիկի մոտ կանչել Պողոսբեկին և պայմանավորվել հաջորդ քայլի մասին: Համոզված էր, որ զույգ երիտասարդի ճանապարհն անհուսալի է, ու մոմտում էր ուրիշ ելքի շուրջ: Եվ հանկարծ տեսավ ու ճանաչեց Հովսեփին, որը խրամատներից ելնելով, անցավ հողապատնեջի ետևը, չորեքթաթ ղնաց դեպի հարավ: Բայց ի՞նչ պիտի անի այնտեղ: Եթե ուզում է շրջանցել թշնամական առաջապահներին և անցնել գնդացիների թիկունքը, մի՞թե հնարավոր չէր պայմանավորվել, որ այդ անհն Պերեկրյոստովի պարտիզանները: Թե՞ Պողոսբեկն ուզում է բուրբ գրավել ի՞ր ուժերով:

Ռազմաճակատի հրամանատարի հեռագիտակը մեկ ուղղվում

էր թուրքերի թիկունքին, ուր Ղասաբբաշյանի հրետանիներն արդեն փոշու ամպեր էին բարձրացրել, մեկ էլ իջնում էր Հովսեփի վրա, որը դանդաղ, բայց վստահորեն առաջ էր սողում Սարգարապատյան դաշտի եզրին բուսած նոսր խոտերի միջով, խղճուկ թփերի ետևով: Նրա ընթացքն այնքան դանդաղ էր ու միասպաղաղ, որ անտեղյակ աչքը չէր էլ նկատի: Թող թուրքերը քոռանան ու չնկատեն, քոռանան ու չնկատեն,— սրտի դողով մտածում էր հայրը— Բայց մինչև ե՞րբ, մինչև ո՞ւր: Հովսեփն ահա ձախից շուտով կմոտենա թուրքական դիրքերին, ո՞չ թե կմոտենա, այլ գտնվում է այնտեղ... Բայց այն ի՞նչ է, հագուստափոխ է եղել. ասկյարի համազգեստով կուզեկուզ գնում է դեպի գնդացիները: Նրանց թիկունքից, հենց թուրքական դիրքերից ելած ասկյար է, իբր, դնում է դեպի յուրայինները: Եվ հանկարծ կայծակի արագությամբ նռնակները նետեց գնդացիների վրա. մե՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք, չո՛րս... Այս քանի՞ հատ էր վերցրել իր հետ: Գնդացիների ամբողջ շարքը ծայրից ծայր կորավ ծխի ու փոշու մեջ: Ինքը՝ Հովսեփն էլ ծածկված էր այդ անթափանց վարագույրով: Նետած նռնակներից ինքը չվնասվեց: Ինչպե՞ս կարելի էր այդքան մոտիկից... Մի՞թե նա չգիտեր, որ բեկորները շաղ են գալիս չորս կողմերի վրա, մանավանդ, եթե նրանակները նետել են այդքան մոտիկ...

Մուխն ու փոշին դեռ կանգնած էին մարտկոցի երկարությամբ, և մինչև նստեն, տեղանքը պարզվի, ռազմաճակատի հրամանատարի սիրտը պատառոտվում, պայթում էր այդ կարճ հավիտենություն ծանրությունից... Եթե Հովսեփն անվնաս է մնացել, պիտի արդեն հեռացած լինի կործանված մարտկոցի մոտից: Ինչո՞ւ ոչ մի կողմի վրա չի երևում: Եվ մի՞թե մարտկոցի ամբողջ անձնակազմն էլ է ոչնչացել, որ թուրքերից ոչ ոք չի շարժվում տեղից:

Երբ ծուխն ու փոշին իջան խրամատների վրա, նախկին մարտկոցից մնացել էին աղավաղված փոսեր ու սև, ծմումված առարկաներ: Նրանց կողքերին գոյացած թմբերի տակից դուրս եկան երեք ասկյարներ և վրա վազեցին դեպի այն տեղը, ուրկից Հովսեփը նռնակներն էր նետել: Այնտեղ գոյացած փոքրիկ թումբը շարժվեց. Հովսեփն էր հողակուղ ու ծանրամարմին: Երևի ուժեղ վնասվել էր: Դեռ ոտքի չէր կանգնել, որ ասկյարները թափվեցին նրա գլխին և իրենց հետ առած բրեզենտի մեջ փաթաթե-

յին, սկսեցին կապտել: Նա տակից ընդոստ շարժումներ էր անում, թափ էր տալիս իրեն, ցնցվում ու գալարվում: Անօգուտ: Թուրքերը կապկպել էին, հետո էլ կապերից բռնած քարը տվին դեպի Ձիմնի դռնի դիրքերը:

Ռազմաճակատի հրամանատարի հեռադիտակի մեջ էր այս բոլորը, նրա աչքերի առաջ: Երեւի տեսնում էին նաև Հինգերորդ զնգի խրամատներից: Գնդի հրամանատարական կետից ևս տեսանելի էր ամբողջ ճակատը, մասնավանդ այն դաշտակտորի հարավային եզրը, դեպի ուր իրենցից պոկված Հովսեփ Փիրումյանն էր գնացել, իր մարտական առաջադրանքը հրաշալի կատարել և ահա, երբ կարող էր վերադառնալ ու զեկուցել հպարտությամբ, վիրավոր գերի է թուրքերի ձեռքում, տարվում է դեպի մի տխուր անհուսալիություն...

Ալեքսանդր Շենուրն անտեղյակ էր ճակատի հարավային թևում կատարվածից: Նա ապարդյուն ջանքեր էր անում ռադիոյով կապվելու Ղասաբբաշյանի գումարտակի հետ, չնայած նրա հրահովների որոտներն ու թուրքական երեքացող, իրար խառնված ճակատն ասում էին, որ թիկունքից ահեղ հարվածներ է հասցնում երիտասարդ զնդապետը: Շենուրն աչքով տեսածը պիտի հաստատեր ականջի լսածով, ուզում էր հրամանատարի առաջ մի փոքր էլ հպարտանալ իր ստեղծած կապի հուսալիությամբ, երբ այդ հրամանատարը, այլայլված ու ջղային, զնաց դեպի տախտակե ետնապատը, վար բերեց երկար թուրք, կապեց մեջքին, ապա ամառային վերարկուն շուռ տվեց, կարմիր աստառը դեպի դուրս հագավ և մոտենալով իրեն, կարգադրեց.

— Կապիտան, դուք արդեն ամեն ինչ գիտեք, մարտը վարեք՝ ինչպես ծրագրել ենք, ես գնացի:

Վարում հրեղեն զորավարին մոտեցավ համհարզը՝ ձերմակի սանձը բռնած: Նժույզն արտասովոր զգեստի մեջ էլ ճանաչեց տիրոջը, գլուխը բարձրացրեց, ականջները սրած, անհանգիստ խրխնջաց:

Զորավարը թուրք կողքին պահելով, թռավ ձերմակի վրա և սուրաց դեպի ճակատի գիծը:

Երբ նա հասել էր Հինգերորդ զնգի խրամատներին և, թուրք դեպի թուրքական դիրքերը մեկնած, սուրացող ձերմակի վրա շողողում էր իրեն կարմիր կրակ, կապիտան Շենուրը շտաբի համհարզներին ուղարկեց դեպի աշխարհազորային ջոկատները,

և բանակային գումարտակների վրա ռադիոյով տարածվեց վառ դուրս սպասված հրամանը.

— Գրոհ:

Խրամատներից ու դիրքերից դուրս հորդացած հայ զորքն իր առաջ տեսավ հրակարմիր զորավարին, տեսավ ու վառվեց նրա բորբոքած կրակով: Մահապարտները զնդակոծում էին թշնամու դիրքերը և առաջ վազում գոռալով.

— Ուռա՛:

Գարեգին սրբազանը Մահապարտների զնգի առաջին գումարտակի զինվորների հետ էր, ելավ խրամատների կողքի հողապատեն լիքա, լանջախաչը բարձրացրեց, Արարատի դիմաց խաչակնքեց, սուրբ օրհնանք կարդաց, ապա, խաչը զորավարի կողմն ուղղելով, բացականչեց.

— Կարմիր Վարդա՛նը: Կարմիր Վարդա՛նն է մեզ հետ: Նրա հրաբորբ ոգին, նրա անմեռ կերպարը: Առա՛ջ, հա՛յ զինվոր, քեզ սրբազան կովի է տանում նոր օրերի Կարմիր Վարդա՛նը: Կարմիր Վարդա՛նը...

«Կարմիր Վարդա՛նը...», — այս էր, որ արձագանքելով, հորձանք տալով տարածվեց գրոհող շարքերի վրա, կամավորների, հրամանատարների և աշխարհազորային խանդավառների շուրթերին զնդալով, մեկմեկու անցնելով, սփռվեց ամբողջ Մարդարապատյան դաշտի վրա՝ Արաքսի եղեգնատներից մինչև Արազածի փեշերը:

Իսկ հավատարիմ ու իմաստուն ձերմակը, թուրքաց դիրքերի դեմ սուրալով, իր վրա տանում էր հրակարմիր զորավարին, որը նժույզի ականջը մտած գոռում էր.

— Առա՛ջ, առա՛ջ:

Մահապարտների հետիոտն քաջերը միացել էին նրան: Կողքերից նորերն էին բարձրանում ու խոյանում առաջ: Դա զորք չէր, այլ ժայռածերպերից իջնող քարահոսք, որ գնալով շատանում էր ու ահագնանում: Բոլորի հայացքի առաջ կարմիր զորավարն էր, որի փեշերը թևերի պես տարածվել էին օդում, նրան տալիս էին հրեղեն մրկահավի կերպարանք: Եվ այդ մրկահավն իր հետ փոթորիկ ու մահ էր տանում թուրքաց դիրքերին:

Հարձակման կարգադրությունն անելուց հետո Շենուրը կանգնել էր աշտարակի հարթակի եզրին և չէր կարողանում հայացքը կտրել իր հրամանատարից: «Աստված իմ, որտե՛ղ եմ տեսել

այս հրաշքը,— մրմնջում էին նրա շուրթերը, եվ հանկարծ հիշեց Պետերբուրգի սուրբ Գևորգ եկեղեցու հսկա որմնանկարը դմբեթատակի հարթության վրա։ Սուրբ Գևորգ, Գևորգիոս հաղթող, «Գևորգիոսի հրաշագործությունը վիշապի դեմ»։ Որտեղ չէր տեսել Գևորգ նահատակի սրբապատկերը։ Իր ննջասենյակի պատի մանրիկ ոսկեղեն նկարների մեջ, դպրոցական դասազրքերում, եկեղեցական շենքերի պատերին։ Բայց այն մեկը, պատի ամբողջ լայնությամբ ծալծված էր հրեշ վիշապը, ժանիքները սրած պատրաստվում էր կլանել հերթական զոհին, որը վերջինն էր լինելու՝ արքայադուստրը... եվ ահա հայտնվում է սուրբ Գևորգը ճերմակ նծուզի վրա, կարմիր թիկնոցը քամուն տված, կայծակնեղեն թուրը վիշապի դեմ պարզած...

— Սուրբ Գևորգ, Սուրբ Գևորգ հաղթող, դու պաշտպանիր քեզ նմանին,— աղերսական հայացքը երկնքին հառած՝ խնդրեց կապիտանը, որ այդ պահին ավելի շատ մի հավատավոր ազոթողի էր նման, քան շտաբի պետի, որի կողով մի քանի վայրկյան առաջ գրեհ էր տվել հայոց վրեժխնդիր զորքը։

Թուրքերի վրա ահարկու տպավորություն էր թողել դեպի իրենց դիրքերը սլացող կարմիր կրակը։ Ճերմակափրփուր նծուզը՝ կարմիր կրակն թևերով։ Իսկ մինչ այդ էլ իրենց պաշտպան զնդացրային ընտրանիի վրա էր հայտնվել չարաշուք աղետը, որը մի քանի վայրկյանում ջարդուխուրդ արեց զնդացիները։ Թիկունքից կրակում էին իրենց թնդանոթները, այնտեղ բռնկված թունդուրուտից հողը ցնցվում էր, սակայն արկեր չէին հայտնվում հայոց դիրքերի վրա։ Նրանք այս բոլորն ընդունեցին իբրև ալլահի ուղարկած գեհենային պատժի նախանշաններ և, դիրքերից դուրս թափվելով, ուղում էին փախչել դեպի ետ։ Սակայն փախչելու փորձ անողների վրա սկսեցին կրակել հրամանատարները, որոնք անցել էին թիկունքը և զնդակահարում էին խուճապի մատնված ասկյարներին։ Ատրճանակները նրանց վրա ուղղած՝ հայհոյում էին, մտածելով, որ այդ զորքը ոչխարի պես բան է, թե որ գլուխը շուռ տվեց, մեկ էլ կանգ է առնելու իր փարախում։

Մահապարտների առաջավոր ջոկատները խառնվեցին թուրքերին և սկսեց ձեռնամարտը։ Շաշում էին թրերը, և ընկնողները թավալվում էին ոտքերի տակ։ Սվինահարվածներ էին տես-

ղում, և յուրաքանչյուր հարվածն ուղեկցվում էր երկու տնդոցով՝ հարվածողի ու տապալվողի։

Պողոսեկ Փիրումյանն առաջին գումարտակի վաշտերից մեկին հանձնարարեց չհեռանալ թուրքաց շարքերի մեջ մխրճված զորավարից։

— Պաշտպանեցե՛ք նրան բոլոր կողմերից,— հանձնարարեց նա։— Տեսնո՞ւմ եք՝ ուր է հասել։

Իսկապես, ճակատի հրամանատարը, ինքնամոռաց կատաղությանը զարկվելով թշնամու առաջապահների հետ, արդեն դուրս էր եկել Չիմնի դըռ բլրի ստորոտը։ Նրա վիթխարի թրի հարվածներն աչ ու ձախ տապալում էին աղմուկ-աղաղակով իրեն մոտեցող ասկյարներին։ Վերից մեկը հրացանով նշան էր բռնել նրա վրա։ Վարանդեցի դիպուկահարը,— որ զորավարի թիկնապահ՝ վաշտի ղինվոդներին էր խառնվել,— տեսավ նրան, և հաջորդ վայրկյանին թուրքը դիտապաստ ընկավ ու ցած գլորվեց հրացանը գրկած։

— Զաբա՛ր, դուք զորավարին հետևեցեք, զորավարի կողքից չհեռանաք,— առաջարկեց Արշակը։— Իմ գործը նշան բռնողների հետ է։

Հետո սրատես արծվի պես աչք էր ածում թուրքաց դիրքերի վրա. հենց որ մեկն ու մեկը գող առնետի նման գլուխը հանում էր հողապատնեշի թիկունքից, նրա զնդարկն առած ետ էր շուլալվում, որպեսզի այլևս գլուխը չբարձրացնի։

Գնդապետ Պողոսեկը, երկրորդ գումարտակի գլուխն անցած, զարկվում էր Չիմնի դըռի հյուսիսային լանջն ի վար հորդացած լավայի դեմ։ Նա գիտեր, որ այդ կողմից հաջողություն ունենալու դեպքում թուրքերը փարող են ռազմաճակատի հրամանատարին առնել շրջափակման մեջ։ Չի կարող պատահել, որ նրանք արդեն իմացած չլինեն, թե այն ի՞նչ կարմիր վերարկու էր, որ փրթում էր իրենց առաջապահներին։ Նրանք մամեն կերպ կշանան ողջ-ողջ ձեռք ձգել մի այդպիսի որս։

Նրանք շատ բան կուղենային...

Բայց դա հայոց օրն էր։ Եվ այդ օրը հայերն էին, որ պետք է կարողանային, հայերն էին, որ պետք է կատարեին՝ ի՞նչ որ կամենային։

Պողոսեկ Փիրումյանի երկրորդ գումարտակից մի վաշտ ճեղքել էր թուրքերի շղթան, մտել նրանց դիրքերը, կատաղի սվի-

նամարտ էր տալիս: Ճեղքը լայնացավ, մնացած զորքն էլ սկսեց բարձրանալ լանջն ի վեր:

— Առաջ, քաջե՛ր, առաջ, — երկարեց գնդապետի խորխտ ձայնը:

Եվ այն է, շարժվում էին զորական խմբերը՝ արնոտված ու սարսափելի, սարսափն ու մահը մոռացած, երբ երիտասարդ կոռնետ Նովհաննես Բաղրամյանն իր հեծյալ հնգյակի հետ աջ թևից սրընթաց եկավ գնդապետի մոտ: Քրտնաթոր նժույզները մեկեն մեխվեցին իրար կողքի: Բաղրամյանը թեթևակի խթանեց իր ձիուն, կիպ մոտեցավ Պողոսբեկ Փիրումյանին և հեալով ինչ-որ շնչաց նրա ականջի տակ: Ձէր կարելի կասկածել, որ շատ կարևոր ու ոգեպնդիչ լուր էր հաղորդում: Փիրումյանը պայծառացավ, անմիջապես հայացքը դեպի աջ դարձնելով՝ հորիզոնում տեսավ փոշու ամպ, որը Թալիսի կողմերից հոսում էր դեպի Չիմնի դուռ հյուսիսային փեշերը: Ապա շրջվեց, մի ձեռքով գրկեց կոռնետի մեջքը, սեղմեց իրեն:

— Կեցցե՛ս, տղա՛ս, — ասաց, հետո թուրը գլխից վեր բարձրացնելով՝ գոռաց. — Քաջեր, սասունցիներն են օգնության գալիս: Հառա՛ջ:

Բաղրամյանի հեծյալները հետևեցին գնդի հրամանատարի թափորին և նրա օրինակով անմիջապես թրամարտի մտան թուրքերի հետ: Հինգ հոգին ու ինքը՝ Բաղրամյանը, իրարից անբաժան, իրար թիկունք դարձրած՝ մխրճվել էին թշնամու շարքերի մեջ և թրատում էին աջ ու ձախ:

Ասսուցիների հեծյալ երեք հարյուրյակն իրեն սպասեցնել շտվեց: Պանդուխտ-Միքայել Սեֆերյանի գլխավորությամբ երեք հարյուր քաջեր՝ թեափոր նժույզների ականջները մտած, ճանապարհի փոշին երկինք հանած, դուրս եկան Չիմնի դուռ հյուսիսային փեշերը: Հետո այստեղից էլ Պանդուխտ-Միքայել Սեֆերյանի մշեցի քաջերը բլրի վրա ամրացած թուրքերի գլխաներին իջան որպես շմեցնող հարված: Իսկ թուրքերը, հարավից ու արևելքից հասնող հարվածներից խելակորույս, մշեցիներին դիմադրելը համարեցին անօգուտ ու կործանարար: Հենց ինքը՝ Պանդուխտը, մի խումբ խիզախների գլուխն անցած, սպառնալից շրջապատեց Դարդանելյան դիվիզիայի 108-րդ գնդի շտաբը, որ մի ընդարձակ վրանում էր գտնվում: Թուրքերը, զենքերը ցած գցելով, հանձնվեցին: Գնդի հրամանատարը, գլխաբաց ու խո-

նարհ, ելավ վրանից, կաղալով (երևի խղճահարություն հարուցելու համար) ներկայացավ Պանդուխտին:

— Հանձնվում ենք, աղա՛, — իբր արժանապատվությամբ խոսեց նա: — Ձերոնցից էլ մեկ մոտ կան...

— Տարե՛ք բոլորին, — թուրք բարձրաստիճան սպայի տեղեկության հանդեպ անտարբեր՝ յուրայիններին կարգադրեց հայ հրամանատարը: — Հանձնեցեք ռազմաճակատի հրամանատար Դանիելբեկ Փիրումյանին:

Ապա առյուծաբաշ նժույզին խթանեց, առաջ անցավ: Բլրի գագաթին էր նա: Շոգ էր, մի պահ գլխարկը հանեց: Արարածից եկող հովը խաղաց ալիքավոր, թուխ մազերի հետ: Ձին վրնջում էր անհանգիստ: Բաշը շոյեց՝ ականջին ինչ-որ խոսելով, և նա սմբակներով հողը փորեց:

Խմբի զինվորները գրավել էին մի թնդանոթ, երկու գնդացի և ահագին զինամթերք: Գերի ասկյարների շալակը տված փամփուռների արկղները՝ բերին հրամանատարին ի տես:

Իսկ Չիմնի-դըռից ու Թուլքի թափայից այն կողմ երիտասարդ Կարո Ղասաբբաշյանի գումարտակը դեռ գնդակոծում էր թուրքերի թիկունքային ուժերին: Դժվար էր գուշակել, թե ինչպիսին կլինեի ճակատի վիճակը, եթե այս գումարտակը հայտնեված չլիներ թշնամու թիկունքում, և թուրքերն իրենց ուժերի կեսը շուտ տված չլինեին խոր թիկունքում հայտնված այդ անսպասելի ուժի դեմ: Իսկ հիմա թիկունքից ու ձախ թևից անսպասելի հարվածներով խարխլված, ճակատում հիմնովին ջախջախված, անհույս ու անհեռանկար՝ թուրք զորքն սկսեց նահանջել:

Նահանջի հրաման էր տվել վեհիրը՝ Կովկասյան ճակատի հրամանատարը, և նահանջը կանոնավոր, պակաս զոհերով կազմակերպելու պարտականությունը դրված էր Շեքի փաշայի ու Քյազիմ Կարաբեքիրի վրա: Թուրքաց զորքի մնացորդներին պետք էր միայն երանելի նահանջ բառը: Նրանք թիկունք դարձրին ու անկանոն, անկազմակերպ, իրար կոխ տալով, վայր ընկնելով ու սողալով ետ փախան: Թողած զենք ու զինամթերք, պաշարեղեն ու հագուստ-կապուստ՝ ամեն մեկն իր գլխի մասին էր մտածում... Չնայած գլուխ պրծացնելն էլ դուրին բան չէր, որովհետև նախ թիկունք դարձածներին թիրախ էին արել հայ հրացանաձիգները, ապա հետապնդելու հրաման ստացան

հեծյալ զորաջոկատները. աշից Պանդուխտի մշեցիներն էին հասնում ու կոտորում, ձախից Պերեկրյոստովի պարտիզանները, Մակեդոնի ու Թուրքիկ Հովսեփի մարտիկները, կենտրոնում՝ ճակատի զօրի ամբողջ լայնությունը՝ Պողոսբեկ Փիրումյանի գույ-մարտակները, նրանք, որ Մահապարտ անվամբ էին ճակատա-մարտ մտել, բայց իրենք էին մահ տալիս ու տարածում, թշնա-մո՛ւ մահ, հայոց հողն ավերողի՛ մահ:

Հայոց զորքն այդօր քիչ զոհեր էր տվել. միայն հարյուր տասը զինվոր և չորս թե հինգ ավագ ու կրտսեր սպա, սոսկ երկու անգամ ավել, քան նախորդ օրվա ինքնագլուխ հարձակման հա-մար: Զոհված զինվորների մեծ մասն էին կազմում տեղական աշխարհազորայիներն ու անփորձ պատանիները, որ հավաք-վել էին էջմիածնի ճեմարանից, Երևանի դպրոցներից: Ռազմա-ճակատի հրամանատարը որոշել էր նրանց բոլորին հողին հանձ-նել մի տեղ, եղբայրական մեկ գերեզմանոցում: Մտածում էր, որ լավ օրեր կգան, և երախտապարտ ազգն այդ սրբազան գե-րեզմանի վրա փառքի սյուն կկանգնեցնի, հավերժական հուշա-կոթող կամ տաճար կկառուցի, որովհետև զոհերը հիմնականում մոտակա գյուղերից էին, Վաղարշապատից ու Երևանից: Սակայն զիշերը՝ եկան նրանց հարազատները, մոմի լույսով գտան յու-րայի՞րներին և խնդրեցին՝ թույլ տալ, որ տանեն, իրենց պա-պենական գերեզմաններում պահ տան հողին:

Վիրավորները, շուրջ երկու հարյուր հոգի, նախ տեղափոխվել էին Սարդարապատ կայարան: Կառամատույցի երկարությամբ շարված էին պատգարակների վրա, գետնին: Շատերը նստել էին՝ վիրակապով ոտքը կամ թևը գրկած և տնքում էին ցավից, ետ ու առաջ օրորվում: Զորամասի բժշկական աշխատողներն ու օգնություն եկածները, նրանց առաջին օգնությունը ցույց տա-լուց հետո, սպասում էին գնացքի, որ տանեն Երևան:

Այստեղ էր նաև վարանդեցի Արշակը: Եկել էր ճանապարհ գնելու իր ընկեր Զաքարին, որը ծանր վերք էր ստացել ուսից ու դոտկատեղից և լուռ, հայացքն աստղերին՝ տնքում էր:

Արշակն օրվա վերջում էր իմացել ընկերոջ վիրավորվելը:

Վազել էր մոտը և ողջ ու կենդանի տեսնելով՝ կատակի էր տվել.
— Ա՛յ տնաշենի տղա, մի կուճի գնդակից էդ ահագին բոյզ ծալել ես, թեք ընկել...
Բայց հետո տեսավ, որ դրովյունը լուրջ է, իրարով անցավ. վազեց բուժօրյանի ու բժշկի ետևից, նրանց կարծիքն իմա-ցավ ու կոտորված վերադարձավ վիրավորի մոտ:

— Զաքա՛ր, ունե՞ր փոթ չգցես: Կարևորն էն է, որ վերքերդ բուժեն, հասնես տուն:

— Կասկա կոտրած ես էլ ո՛ւմ եմ պետք, ա՛յ Արշակ,— ծանր տնքաց Զաքարը:— Կոնդ ապրելուց լավը մեռնե՞լը չի:

— Անհամ-անհամ մի խոսի: Ես կգամ, քեզ կտանեմ, մեր գարբին Սիմոնի ձեռքը կտամ, մի շաբթում կշինի նոր մորից ելած...
— Է, կասկա երկաթից է, ծեծելով կարգի է բերելու, հա՞...
— Տղա՛, քո ի՞նչ գործն է, թե ի՞նչ է անելու. յախո՛ւ է դնե-լու, թեժ-թեժ խորոված դժակ է վրան կապելու... Ես շա՛տ եմ իմանում՝ ինչ աչքակապությամբ է քեզ ոտքի կանգնեցնելու իմ աչքով եմ տեսել, թե ոնց սալով բերում են իրեն պահ տա-լիս, մի շաբթից ոտքի է կանգնում, վե՛րովի խաղալով գնում...
— Կավ հեքիաթ ես պատմում,— տնքալով դեմքը կնճռատեց Զաքարը: Բայց ընկերն զգում էր, որ նրա դեմքին արդեն հույսի շող կա, որ պետք է պահի իրեն:— Դու հիշիր իմ խոսքը, Ար-շակ,— հետո խաղաղված, ցածրաձայն ապաց վիրավորը:— Պարտական մնաս, թե չկատարես:— Ուրախ ձևացող Արշակն զգաստացավ՝ հո կատակ չի՞ անում:— Կռվը պրծնի, թե չէ, ոտքդ գցիր Փարաքար...
— Զաքար, կռվը ենք անում, և մեզ են սպասում Ալեքսանդ-րապոլն ու Ղարսը... Համ էլ կովի բանը գիղվալ չի. դու ծրագիր ես քաշում, ինքը ջնջում է: Կովի աստվածը մեռնի...
— Է՛, ես քեզ կարգին բան եմ ասում, դու խոսքդ կտուրն ես զցում, ը՛հ,— տնքալով ու դժգոհ՝ երեսը շրջեց Զաքարը:
— Դե՛, լա՛վ, հրամանդ կատարված կլինի, պարոն ավի-ցեր,— քթի տակ ժպտալով, հիվանդի կողքին կկգած՝ աջը պատ-վի բռնեց Արշակը:
— Ա՛յ, էդպես խոսի, որ հանգիստ բաժանվենք:
Թուրք վիրավորներին հավաքող սանիտարական խմբերը ևս իրենց պարտականությունը կատարել էին մինչև մութն ընկնելը:

Նրանց էլ պիտի Երևանի հիմնադրանքները փոխադրելին և դարձյալ սպասում էին զնացքի, սակայն Սարգսրապատից երկու-երեք կիլոմետր արևմուտք, երկաթգծի կողքին, որովհետև բոլորն էլ ծանր վիրավորներ էին, և անհնար էր շալակով այդքան տարածություն կտրել, տանել ավելի քան երեք հարյուր հոգու:

Թուրք վիրավորներին հավաքող խմբերի ղեկավարը խնուսի զնդի ավագ բժիշկ Քրիստափոր Փիրումյանն էր, որն այդօր ստիպված էր բաց դաշտում կատարել նաև բարդ վիրահատություններ, որովհետև կային այնպիսի վիրավորներ, որոնց ստացած վերքերը վայրկյան առ վայրկյան բարդանում էին, դառնում ավելի ծանր ու մահացու: Նրա օգնականներից շատերը դժգոհությամբ ու տրտունջով էին կատարում իրենց պարտականությունը:

— Աչքներիս լո՛ւյսն են, հիմա էլ այսքան տեղը շալակած բերում ենք...

— Ի՛նչ էլ պինդ են ճակատները, հա՛, ջարդուխուրդ եղած էլ ապրում են...

Գանգատավորները տարեց կանայք էին: Բժիշկն անհարժար էր զգում նրանց դիտողություն անել կամ որևէ խոսքով արձագանքել: Մանավանդ որ ներքին մի ձայն հոգու խոր խորքերում համերաշխ էր նրանց հետ: Սակայն պատահեց այնպես, որ ինքն էլ իրեն պարտադրված շրջանակից ելավ: Ոտքից ու ձեռքից վիրավոր բարձրաստիճան մի սպա սկսեց գոռալ սանրարների վրա: Բժիշկ Փիրումյանը մոտեցավ, վերքերն ստուգեց: Պարզվեց, որ սպան թևին թրի հարված է ստացել. ոսկորը հիմնովին ջարդված էր, և կապելն այլևս ավելորդ էր. թևը պիտի կտրվեր: Նա իր իմացած կովկասյան թուրքերենով, որքան կարելի էր հանգիստ, վիրավորին բացատրեց անելիքը, որ չի կարելի ուշացնել: Եվ այստեղ թուրքն ավելի հերոսավեց, նորից գոռոռաց, հայհոյեց անհասցե: Բժիշկը, իրեն զսպելով, սասց.

— Տեսնողներն էլ կարող են կարծել, թե դուք այստեղ կուրոս էք եկել, և այս հայերը ձեր նման պատվարժան մարդկանց վատ են սպասարկում:

— Եթե գիտես, թե ինչի՞ համար եմ եկել, էլ ինչի՞ մի գրնդակ չես մեխում ճակատիս: Զէ՞ որ դրանից հեշտ բան չկա,

կոտրապած ոտք ու ձեռքով ընկած եմ առաջդ,— խնդրվելով գոռաց սպան:

— Զգիտե՞ք ինչի:

— Յո՛ւս, բիլմանամ:

— Որովհետև մենք թուրք չենք,— սեղմած ատամների արանքից նետեց երիտասարդ բժիշկը և բուժքրոջը կարգադրեց սրբակել, որ թուրքը հանգստանա:— Հետո էլ պատրաստեք վիրահատություն:

* * *

Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատար զորավար Սիլիկյանը Երևան ու Թիֆլիս էր հեռագրել՝ հաղորդելով Սարգսրապատյան գծի փառավոր հաղթանակի մանրամասները. «Վարդանանց ճակատամարտի սրբազան օրը հայոց զորքը պսակեց թուրքերի շեղած-չտեսնված ջարդով: Թուրքերը գլխապատառ նահանջում են՝ պատերազմի դաշտում թողած իրենց անհամար մեռելներին ու վիրավորներին, իրենց պաշարակիր սայլերն ու տեսակ-տեսակ ռազմամթերքը: Մենք փոքրաթիվ զոհեր ենք տվել՝ մի քանի տասնյակ զինվոր և տասնինն սպա: Մանր ու թեթև վիրավորների թիվը չի անցնում երկու հարյուրից: Եվ հեռու չէ այն օրը, երբ մենք ետ կառնենք թուրքերի կողմից նենգորեն գրավված Ալեքսանդրապոլը»:

Հենց այդ օրվա երեկոյան էլ Վաղարշապատի ու Երևանի խանդավառ բնակչությունը ծանոթացավ Սիլիկյանի նոր կոչին, որը փակցված էր մարդաշատ փողոցների ակնառու տեղերում, մեծ շենքերի մուտքերին ու դարպասներին: «Հայե՛ր,— գրում էր վերջին երեք օրերում ողևորված ու հաղթանակի հավատին լծված զորավարը,— մեր քաջարի զորքերի հերոսական գործունեությունը շարունակվում է, և տաճիկ զորքերը նահանջում են»:

Մենք պետք է ետ վերցնենք Ալեքսանդրապոլը, որն այնպես նենգորեն գրավեցին տաճիկները:

Մեր բոլորիս մտքերը ամբողջովին պետք է ուղղված լինեն դեպի Ալեքսանդրապոլը, մենք պետք է ետ վերցնենք այն և հետո՞ միայն բանակցության մեջ մտնենք տաճիկների հետ խաղաղություն կնքելու:

Մեզ բոլորիս շատ լավ պետք է հայտնի լինի, թե ո՞ր աստի-
ճան գրողվել է անկուշտ և միևնույն ժամանակ թույլ տաճիկ
կառավարության ախորժակը: Նա պահանջում է ամբողջ Ախալց-
խայի, Ալեքսանդրապոլի և էջմիածնի գավառները՝ էջմիածնի
վանքի հետ միասին և Երևանի, Նախիջևանի գավառների մեծ
մասը:

Մի՞թե մենք պիտի տանենք այդպիսի անարգանքը: Մի՞թե
հեշտ ու հանգիստ սրտով պիտի տանք թշնամուն մեր հայրենի
հողերը, որ կերակրել, կերակրում են և պիտի կերակրեն մեզ և
մեր սրբատեղին՝ սուրբ էջմիածինը:

Ո՛չ, երբե՛ք, հայ ժողովուրդ, դու չպիտի թույլ տաս այդպիսի
անարգանք:

Եվ այդ անարգանքը տեղի չի ունենա, եթե մենք հասնենք
մինչև Ալեքսանդրապոլ:

Քիչ է մնացել մինչև Ալեքսանդրապոլը, հարկավոր է միայն
օգնել խրամատներում գտնվող մեր քաջերին և մի 3—4 օրից
հետո մենք կհասնենք մեր նպատակին:

Ուրեմն, մի՞ դանդաղեք, հայե՛ք, շտապով խմբվեցեք խիտ և
համերաշխ շարքերով, վոնգեցե՛ք թշնամուն մեր հայրենի ար-
յունաների հողերից, և թող ձեզ հետ լինի ձեր հետնորդների օրհ-
նությունը:

Բոլորդ դեպի զե՛նք:

Դեպի Ալեքսանդրապոլ՝:

Երևանի զարամասի հրամանատա՛ր՝
Գեներալ Սիլիկյան»:

* * *

Իսկ բուն ռազմաճակատում օրվա ահռելի տառապանքից
խոնջացած ու անօրինակ հաղթանակից գինով հայ զորքը ժա-
մանակավոր ու ծանծաղ փորած խրամատներում, իբր թե, հան-
դգստանում էր՝ առավոտյան թշնամու հետապնդումը շարունա-
կելու համար: Սակայն հանգստանալ չկար, որովհետև մարդե՛կ
շատ էին հոգնած, ջղերը ծայրաստիճան լարված էին, հաղթա-

նակի երջանկության ու կորուստների ցավի ստեղծած հակոտնյա
զգացումներից պայթում էին սրտերը: Ամենուրեք ափսոսանքով
ու կսկիծով էին խոսում կամ լռում ճակատի հրամանատարի որ-
դու մասին: Իսկ Հինգերորդ գնդի մահապարտներն իրենց պա-
հում էին սգվորների պես, որովհետև նրանց աչքի առաջ էր, որ
Հովսեփը զնաց անկարելի ու անհնար սխրագործության. հողմա-
ցրիվ արեց գնդի ճանապարհը մահվամբ գոցող գնդացիները:
Հողմացրիվ արեց, ապա վիրավոր ու հռչակված ընկավ թշնամի
մարդակերների ձեռքը:

Ի՞նչ եղավ նրա վիճակը հետագայում: Թուրքերը ո՞ղջ թողե-
ցին իրենց մեջքը կոտորվին, թե՞ թուրքավարի հաշվհարգար
տեսան հետը: Գուցե իմացել են, թե ո՞վ է նա և հիմա գեհե-
նային տառապանքներ են պատրաստում հոր ու որդու համար՝
իրենց սարդաբապատյան խայտառակ ջարդին ի տրիտուր:

Ջիմնի զբոսը բլրի ուղղությամբ թուրքերին հետապնդող մա-
հապարտներն իրենց գնդապետից հանձնարարություն էին ստա-
ցել փնտրել ու գտնել Հովսեփին: Հետախույզ ընտիր հեծյալ-
ների մի խումբ հատուկ առաջադրանքով իր փնտրտուքն սկսել էր
դեպքի վայրից և, ճանապարհին թուրքական գիծը սանրելով, խո-
շոր կուտակումների վրա կայծակի պես իջնելով, բավական
մխրձվել էր թշնամու զորաշարքերի մեջ, հասել Կարա-բուրուն
բլրի մոտերքը, աչնտեղից էլ իջել Արաքսի ափը՝ հասել Կարա-
ղուլա կիսակայարանի մոտերքը, — ո՛չ մի արդյունք: Մնում էր
մտածել, որ գերի վերցնողներն իմացել են նրա ով լինելը, ան-
միջապես փոխադրել են խոր թիկունք, գուցեև Ալեքսանդրա-
պոլ, ուր ուր իրենց գլխավոր հրամանատարությունյան շտաբն էր,
և պիտի թանկ ծախեն գերիների փոխանակության ժամանակ:
Ստանա՛ն իրենց հետ, — հոգեմաշ մտածումների մեջ ինքն
իրեն ասում էր Պողոսյանի Փիրումյանը, — ինչ գնով կուզեն, թող
ծախեն, միայն թե ո՞ղջ լինի, միայն թե ո՞ղջ լինի...

Պատանի Հովսեփ Փիրումյանի կսկծալից ճակատագիրը տի-
րում էր զորքին զբաղեցնող բոլոր հարցերի ու ապրումների վրա:
Սակայն երեկ թե ամենից շատ այդ ցավով տառապում էր Գա-
րեգին սրբազանը: Այդ անխոնջ ու անդադրում մարդն ամբողջ
օրը պատերազմի դաշտում էր, զինվորների հետ, հրամանա-
տարական կետերում: Մայիսյան արեկ տակ, ճառագայթների

փնջեր արձակող լանջախաշը ձեռքին, օրհնում էր ու խրախուսում, ոգևորում էր ու ատելություն բորբոքում: Նախընթաց օրերի զրույցներից ու հանդիպումներից նա դարձել էլ բոլորի մտերիմը: Միտում ու հավատում էին՝ որպես իսկական սրբի: Նրա հայտնությունը մի նոր ուժ էր տալիս մարդկանց:

Եվ, այսպե՛ս, հաղթական օրվա բուրբ ժամերն ու վայրկյաններն անցել էին նրա աչքի առջևով ու նրա սրտի միջով: Հաղթանակը լուր չէր նրա համար, որ պիտի բերեին ուրիշները, հաղորդեին իրեն սրտապարար երջանկություն: Հաղթանակը նրա մասնակցությամբ ծնված, հասունացած ու ավարտված օրն էր, որի երջանկությունը սիրտն էր լցվում լուսաբացից սկսած, վայրկյան առ վայրկյան, և այդ պատճառով էլ սիրտը դիմանում էր: Օրվա ընթացքում նա հազար անգամ մտածել էր ռազմաճակատի հրամանատարի մասին: Չէր պատահում, որ հիշեր և օրհնանքի խոսք չասեր, արևշատություն չմաղթեր... Եվ շմբտածեր նաև, թե նա՝ այդ մեծ մարդը, այդ օրվա հաղթանակի մտմտողը, արարիչն ու կոռզը, իր սրտում ինչպե՛ս է պարտակելու այսպիսի մի երջանկություն, այս հաղթանակի երջանկությունը...

Եվ երբ դիրքերից մեկում նրան հայտնեցին, թե Զիմնի ղրո՛ր ձախ փեշին զորավարի տղան գերի է ընկել, ու պատմեցին նաև մանրամասները, նա կայծակնահարի պես եղավ. ծնկները ծալվեցին, և ծնկաչոք, աչքերն անտարբեր երկնքին հառած, դողացող շուրթերով ցավի ու մրմուռի անհոգաբաշխ կանչեր էր արտաբերում: Կայծակի պատճառած շլացումն անցնելուց հետո էր, որ նա ուշքի եկավ և մտածեց, թե իսկ հիմա՞ ինչպես պիտի դիմանա, երբ երկուսն էլ ահռելի են՝ և՛ հաղթանակի երջանկությունը, և՛ խիզախ որդու ողբերգությունը:

Նա շտապեց հրամանատարական կետը: Զգիտե՛ր՝ ինչո՞ւ կա՞ծ բող էր սփռվել որդեկորույս հոր սիրտը, ի՞նչ խոսքեր պիտի ասեր նրան, և լեզուն ի վիճակի պիտի լինե՞ր նրան ասելու այդ խոսքերը: Գնում էր՝ մտքում անիծելով հայի բախտը:

Սրբազանը Դանիելբեկ Փիրումյանին գտավ հրամանատարական ուժերով շրջապատված, հաջորդ օրվա անևիթենների մասին խոսելիս: Մոմի դեղին ու աղոտ լույսը նրա հոգնած ու կնճռոտված դեմքի վրա փռել էր մի խորունկ թախիծ: Խոշոր աչ-

քերը երևում էին ավելի խոր ընկած: Քոնքերի ու բեղերի ճերմակն ավելի էր շատացել: Աչքերը խոնավ էին ու կարմրած:

Սրբազանն ընդառաջ գնալով փարվեց նրան, ուղեց ասեղ մխիթարանքի խոսքեր, սակայն առաջինը նա ի՛նքը խոսեց:

— Աստվա՛ծ է արել, սրբազան, աստվա՛ծ,— խոսքոտ ձայնով ասաց նա— Չէ՞ որ ես ինքս երեկոյան ծոնկի էի եկել Արարատի առաջ, խնդրել էի այս հաղթանակը: Հատուցման համար ես երեքիս կյա՛նքն էի խոստացել. միայն այդքա՛ն է ունեցածս...

* * *

Բաթումում խոնավ ու մշուշոտ օրերին հաջորդեց արևոտ, պայծառ եղանակը: Սակայն բանակցությունների վրա իջած մշուշն այդպես էլ չէր ցրվում: Ծանր էր հատկապես հայերի վիճակը: Նրանք ասես դատապարտված էին անշարժության, որի մեջ պարտավոր էին լուռ ականատեսները լինելու հարևանների կասկածելի շարժումների: Մուսավաթական Հաջինսկին ու Ռասուլզադեն մեկ-մեկ անհետանում էին, և հետո պարզվում էր, որ Տրապիզոն են գնացել ու վարել են սեպարատ խորհրդակցություններ թուրքական եռապետության բանագնացների հետ: Խան-Խոյսկին էլ Վեհիբ փաշայի սիրալիր ընդունելությանն էր արժանանում, և միասին գծում էին ռազմական պլաններ, որոնցով Կովկասը պիտի իր լեռների վրա տնկեր իսլամաթուրքական դրոշմ:

Անգործ չէին նաև մենշեկի պատվիրակները: Զխենկելին, օրինակ, օգտվելով Անդրկովկասյան ընդհանուր պատվիրակության ղեկավարի իր պաշտոնից, միայնակ ու ինքնագլուխ հանդիպումների էր գնում թուրքերի մոտ, տեսակցում էր գերմանական ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովի հետ, այդ հանդիպումներում քննում էր բացառապես Վրաստանի ճակատագրին վերաբերող հարցեր և արդյունքները Փոթիից հեռախոսով հաղորդում իր կառավարությանը, հանձնարարություններ էր ստանում հետագա գործնական քայլերի համար:

Փոթին վրացիների ձեռքին էր և հեռախոսային ուղիղ գծով կապված էր Թիֆլիսի հետ: Թիֆլիսում էն գտնվում Հայոց երկ-

րի բախտն իրենց ուսերին առած կազմակերպությունները: Նրանց ղեկավարների հետ կարելի էր գոնե հեռախոսով կապվել Փոթիից, խորհրդակցել, որոշակի գործ կատարելու և անհեռանկար փակուղուց ելնելու համար: Սակայն նրանք այդպիսի փորձ իսկ չէին անում, որովհետև, երևի, մտածում էին, թե դաշնակիցների կողմից դա կարող է համարվել անպարկեշտություն:

Եվ ահա այս ժամանակ էլ Հովհաննես Քաջազնունին հիշեց իր մի բարեկամի խոսքը հայոց պատվիրակության ղեկավարի մասին:

Դեռ Թիֆլիսում էին և պատրաստվում էին Բաթում ճանապարհվելու, երբ այդ բարեկամի հետ հանդիպեց ու հաղորդեց, որ Բաթումում թուրքերի հետ բանակցություններ վարելու են գնում, և հայկական պատվիրակության ղեկավար է նշանակված Ալեքսանդր Խատիսովը:

— Ալեքսանդր Իվանովիչը, — մուսլվելով իսկույն հարցրել էր այդ բարեկամը:

— Այո՞, Ալեքսանդր Խատիսովը: Բյուրոյի անդամները գտան, որ...

— Ի՞նչ գտան, — հիմա բորբոքված դժգոհեց մտերիմը: — Քաղաքական այդ մոցիկուլը հիմա էլ ձեր դրոշն է ձեռքը վերցրել:

— Գտան, որ բանիմաց ու ձեռներեց մարդ է, և հարմար է, որ նա՝ ղեկավարի պատվիրակության հայկական մասը, — հանգիստ բացատրեց Քաջազնունին:

— Բոլոր մոցիկուլներն էլ ձեռներեց են լինում, ալլապես կտապալվեն առաջին իսկ ձեռնարկի մեջ:

— Բայց ի՞նչ վատ է, որ այդ ձեռներեց գործիչը ծառայելու է մեր դատին:

— Գիտե՞ս ինչ, Հովհաննես, — հիմա էլ մտերիմն սկսեց հանգիստ բացատրել Քաջազնունուն, — մոցիկուլի հետ գործ ունեցող երկու կողմերից յուրաքանչյուրն էլ համոզված է լինում, թե նա ի՛ր մարդն է...

— Հետո՞:

— Հետո էլ այն, որ մոցիկուլը միշտ և ամեն տեղ միայն իրեն է ծառայում, իր փորին ու գրպանին և թրած ունի երկու կողմե-

րից յուրաքանչյուրի վրա՝ միասին վերցրած ու առանձին-առանձին:

Առաջին օրերի ապարդյուն վազվառուրից, ստացած սուտ խոստումներից ու տված հեղհեղուկ հավաստիացումներից հետո կատարյալ անգործություն էր մատնվել հայոց դիվանագիտության ղեկավարը: Նա հենց այն գլխից չէր հավատում թուրքերին, սակայն բանակցում էր հետները՝ մտածելով, որ ինքն էլ նրա՛նց կխաբի, և արդյունքում կհավասարվեն: Սակայն շատ շուտով համոզվեց, որ թուրքերի խաբելն իսկապես խաբել է ու կործանարար, իսկ իրենը՝ մկան կատակ, որը միայն կատվի ախորժակն է գրգռում: Զէր հավատում նաև անդրկովկասյան դաշնակիցներին: Բայց և չէր կարծում, թե նրանց խաբելը էական որևէ նշանակություն կունենա գործերի ընթացքի համար, մանավանդ, չէր էլ կարծում, թե նրանց կհաջողվի խաբել իրեն՝ հենց այդ դաշնակից կոչվածներից ավելի խելոք, ավելի ձեռներեց, տասնապատիկ խորամանկ գործչին: Բաթում ճանապարհով լիս Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահը նրան զգուշացրել էր. «Խորամանկ են մեր գործակիցները, — ասել էր: — Այնպես արևը՝ մեր թիկունքում սև գործ չտեսնեն»: Քմծիծաղել էր Խատիսովը. «Թե որ տեղը եկավ, նրանք մեզանի՛ց պիտի խորամանկություն սովորեն, — պատասխանել էր նա և մի փոքր ընդմիջումից հետո ավելացրել էր. — Դրանց բոլորի կաշին դաբաղխանից եմ ճանաչում»:

Ալեքսանդր Խատիսովը, հավանաբար, իր ուժերը գերազնահատել էր այն ժամանակ կամ պարզապես նկատի չէր ունեցել, որ եթե ինքն ու դաշնակիցները դաբաղխանայում հանդիպել են, ապա նրանք էլ իր կաշին պիտի ուսումնասիրած լինեն, գուցե շատ ավելի հանգամանորեն, քան ինքը, որ նրանց կաշվի տակի մասին ոչ մի պատկերացում չուներ:

Այսպես թե այնպես, Ալեքսանդր Խատիսովն իր հաշիվները մեջ խիստ սխալվել էր: Հայտնի չէ՝ նրան լիազորողներն այդ հասկանում էին թե ոչ, սակայն անմիջական գործակիցները՝ Մ. Պապաջանովը, Հ. Քաջազնունին ու Ս. Վրացյանը, հասկանում էին, որ իրենց խարխուլ նավի ղեկը ճանձնված է մի մարդու, որը, օվկիանոսային հեռաստանների համար հնարավորություն և ուժ չունենալով, ելել է ծանծաղուտները և անհուսալիորեն խրվել ցեխի մեջ: Հասկանում էր Պատկապես Քաջազնու-

նին՝ չորսից ամենաաշխուրհն ու ամենալքմիտը, որն այն օրերին վերջնականապես համոզվել էր իրենց առաքելության սնանկության մեջ և տեսնում էր, որ գնալով իրենց խնդիրներն առավել խճճվում են ու բարդանում: Նա, բարեբախտաբար, իրենց համար ստեղծված իրադրության մեջ նշմարում էր նաև միակ հեքն ու փրկության հեռանկարը և ցավում էր, հոգեկան մեծագույն տվյալաանքով գոնե ինքն իրեն խոստովանում, որ իրենց յուրաքանչյուր նոր քայլ ավելի ու ավելի է հեռացնում այդ մշուշոտ հեռանկարից:

Հովհաննես Քաջաղնունին մասնագիտությամբ ճարտարապետ էր, և նրան մոտիկից ճանաչողները գիտեին, որ դա նրա համար միայն մասնագիտություն չէ, այլև բնավորություն, մտածողության եղանակ, գործունեության կերպ: Նա, առանց ավելորդ ճիգերի, մտածում ու խոսում էր այնպես, որ բառերը շարվեղար կանգնում էին խոսքի ամբողջական շնքի մեջ, իսկ շնքը հիմք ուներ, ավարտուն կառուցիկություն, ներքին ու արտաքին ամբողջականություն: Մի անգամ հատիսովին ասաց.

— Մենք եկանք Բաթում՝ նախօրոք շունենալով նախագիծն այն շնքի, որը, իբր, կառուցելու ենք, բայց հայտնի չէ՝ որտե՞ղ և ի՞նչ նյութերից:

— Ասում են՝ քո մոռահավի բունն աստված է շինում: Այս էր մեր հույսը, — իբր թե կատակով պատասխանեց հայոց պատվիրակության ղեկավարը:

— Իսկ երբ համոզվեցինք, որ աստված ինքն է քո մեր ճակատագրի հանդեպ:

— Է՛, ի՞նչ անենք, սիրելիս, ծո՞վը թափվենք, — ժպտով, անհոգ հարցրեց խաղաղվել՝ վիճելու անտրամադիր, ամեն մի լուրջ խոսքի պատասխանը կտուրը գցելու հակամետո: — Ի դեպ, այսօր Պոնտոսը կախարդական է: Խորհուրդ կտայի վայելել նրա ժոցի հրապույրները: Մի ժամ առաջ ես ու Սիմոնը մտել էինք և չէինք ուզում ելնել:

Նույն օրը մոտավորապես նման, չկաշոռ, չծավալվող մի գրույց էլ ունեցավ Վրացյանի հետ: Հետո ավելորդ համարեց Պապաջանովի հետ խոսելը և մտածեց, որ սրանք իրենց նետել են հոսանքի բերանը, սպասում են երջանիկ պատահականության, որին ևս չեն հավատում: Վրացյանն ասել էր. «Բարեկամ, մեր այս վիճակում, միջազգային քաղաքական ու ռազմական այս

իրադրության մեջ մենք ի՞նչ կարող ենք անել: Լավագույն դեպքում մենք միայն կարող ենք պատվով մեռնել, բայց ոչ հաղթել ու փրկվել»:

Ընթրիքի չգնացին: Ուտելու, նույնիսկ խոսելու տրամադրություն չունեին (անտարբերություն խաղացողները հարկադրված էին խոստովանել): Եվ այն ժամանակ Քաջաղնունին նրանց հարցրեց.

— Էլ այստեղ ի՞նչ ունենք անելու: Ինչո՞ւ վեր չկենանք, գնանք մեր երկիրը, ազգի հետ վա՛յ տանք մեր գլխին, կամ այնտեղ գտնենք այն ճարը որով գուցե թե հնար լինի փրկվել մահ հացու տառապանքից:

Սիմոն Վրացյանն ասաց.

— Մենք այստեղ ներկայացնում ենք մեր կուսակցությունը: Եվ ձեռնունայն վերադառնալ, կնշանակի՝ ժողովրդի աչքում գցել նրա պատիվն ու հեղինակությունը, որոնք ձեռք են բերվել տասնամյակների տքնությամբ, մեծագույն զոհողությունների գնով:

Հետո գրույցը զարգացավ այնպես, որ երեքն էլ խոսում էին միայն իրենց կուսակցության մասին: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն այն երեկո շատ հուզվվեց երեքի բերանում:

Ուշ գիշեր էր արդեն, և Քաջաղնունու քունը չէր տանում: Վերջին ամիսներին նա տառապում էր անքնությունից և գիշերվա մեծ մասն անց էր կացնում իր օրագիր-տետրի հետ: Իսկ Բաթումում գրելիք շատ կար: Գրում էր, վիճում ընկերների հետ, պարպում անորոշ հույզերով ու տարտամ ապրումներով ալեկոծված սիրտը: Այդպես էր վրեժ լուծում իր ու դասակիցների պարապությունից: Եվ որքան էլ հուզված, ցավերն ու ապրումները որքան էլ ալեկոծ, նա չէր կորցնում սեփական ձեռքին ու գրչին տիրապետելու հավասարակշիռ ուժը, զրառումները շարվում էին հարթ ու կոկիկ, ոչ նախշուն, բայց համաչափ ու գեղեցիկ նյն ձևապարով, որին տիրապետում էր հոգեկան ամեն տեսակ ապրումների ժամանակ:

«Այսօր Սիմոնն ու խաղաղվել երկար խոսեցին մեր կուսակցության մասին, — մայիսի 24-ի գիշերն էր գրել: — Առաջինի համար կուսակցությունից դուրս ոչինչ չկա և ինքն էլ ոնց որ ծնվել է միայն նրան ծնրադիր երկրպագելու համար: Երկրորդի մասին նույնը չէի ասի: Ալեքսանդր խաղաղվել նման է այն վաճառականին, որն իր ապրանքը հեռավոր երկրներ է

առաքում այս կամ այն հուսատու ընկերության նավերով: Վաղը կհայտնվի առավել վստահելի մի ընկերություն, շուտ կգա այդ կողմի վրա: Առևտուրն է կարևորը նրա համար: Այդ էլ չէի ասի: Վաղը հնարավոր լինի լծվելու առավել շահութաբեր մի գործի, թեկուզ և հնակարկատություն կամ այգեգործություն, առանց որևէ դժվարության այդ գործը կանի: Մոտավորապես այդպես էլ բնութագրեցի իրենց (դառնացած էի, խոսեցի անվերապահ և թերևս մի քիչ դաժան): Ասացի.

— Միմոն, քեզ համար գործիքն ավելի կարևոր է, քան գործը:

— Ինչպե՞ս հասկանալ. գործի՞քս որն է, ենթադրենք, թե գործ ասելով, պիտի հասկանալ մեր նպատակը:

— Այո՛, մեր նպատակը՝ հայ ազգի ազատագրությունը: Թող որ մի քիչ բարձր հնչի: Գործիքն էլ կուսակցությունն է, որը պետք է ծառայի նպատակին, եթե իսկապես պիտի ծառայի...

— Իսկ չի՞ լինի, որ ասես, թե դու ինքդ ինչպես ես վերաբերվում այդ գործիքին (ի՛նչ էլ վիրավորական անուն ես մտածել):

Եվ այստեղ ես շարադրեցի իմ հավատամքը, որին հավատարիմ եմ եղել երեկ, հավատարիմ եմ այսօր և կլինեմ վաղը, մինչև որ կնքեմ իմ մահկանացուն:

— Մեր այս կուսակցությունը, — ասացի, — ինձ համար արժեք ունի այնչափ միայն, որչափով ընդունակ է վարել մի որոշ դատ, ո՛չ ավելին: Ինքնըստինքյան պաշտամունքի առարկա չէ կուսակցությունը: Ուրիշ խոսքով. շարաթն է ստեղծված մարդու համար, ոչ թե մարդը՝ շարաթի: Իհարկե, — ասացի, — այնքան էլ հեշտ բան չէ լինել կուսակցության մեջ և ազատ մնալ կուսակցության կաշկանդումներից: Երկարամյա կյանքը մարդու հոգին առնում է կուսակցական կաղապարի մեջ, մարդն սկսում է ամեն ինչին մոտենալ կուսակցականորեն, կուսակցականորեն է ըմբռնում և կուսակցականորեն է լուծում խնդիրները: Ավելին. կուսակցությունը սոսկ միջոց լինելուց բարձրանում, կամաց-կամաց դառնում է ինքնանպատակ ու ինքնազո մեծություն, այսպիսով՝ դատը ստորադասվում է նրա համար ծնված մարմնին կամ գործիքին, և կուսակցության գործունեությունը կուսակցականի համար դառնում է ինքնանպատակ (եթե չասենք՝

աննպատակ)՝ փեշակ: Ների՛ր այս կոպիտ արտահայտությունս, ուրիշ ավելի հարմար բառ չեմ գտնում:

— Եվ դու վեր ես այդ բոլորից, դու մեր կուսակցության մեջ ես, բայց նրանից վե՛ր, ինքնուրու՛ն...

— Ո՛չ, այդպես չպետք է հասկանալ ասածս. չեմ ասում՝ վեր եմ: Բայց անհամեստություն մի համարի, եթե ասեմ, որ ինքս ազատ եմ այդ կարգի թուլություններից: Ես կուսակցական մարդ եմ՝ բառիս նեղ իմաստով ու երբեք էլ չեմ եղել: Եվ այդ է պատճառը, որ այսքան տարի մեկուսի եմ մնացել կուսակցության շարքերում: Պարզապես մի հայ մարդ եմ ես, հայ հայրենասեր... Հայրենասե՛ր... Ահա մի վարկաբեկված բառ, որ ենթարկված է եղել այնքան անարգանքների, այնքան ծաղր ու ծանակի: Որովհետև, ինչպես ողորդված ասանքն է գրել, հայրենասիրությունը երբեմն մի նպատակովոր հանգրվան է, ուր կյանքի վերջում իրենց վրանն են դարկում բոլոր սրիկաներն ու ջառպատանները: Տարբերությունն այն է լուի, որ ես այն գլխից ինձ նվիրած եմ եղել ազգիս գործին, և այդ է իմ էությունը: Ես սիրում եմ հայ հայրենիքը և հայ ժողովուրդը՝ այդ ազգատ, ավեր, անհամբույր, դաժան երկիրը, և այդ խեղճ, տղետ, ծածկամիտ, եսամոլ, շահասեր ժողովուրդը, որ ներսում ամբարած ունի շնաշխարհիկ արժանավորություններ: Բայց սիրում եմ ո՛չ նրա առաքինությունների համար, այլ սիրում եմ իրեն՝ իր բոլոր թուլություններով ու թերություններով հանդերձ: Միտում եմ, որովհետև ինքս նրա անբաժան մասնիկն եմ զգում ինձ՝ ոսկորը ոսկորից, արյունն արյունից և իմ անձնական բախտն ամբողջովին ու անխախտ կապել եմ նրա հավաքական բախտի հետ:

Երբ ես տեսնում եմ, որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, այո՛, այդ Հայաստանն ու իր հազար անգամ նահատակված և, այդուհանդերձ, ապրող ու ապրելիք ժողովուրդը դարձել են առուծախի առարկա, փառք ու պատիվ վաստակելու միջոց, — իբրև հայ ես ինձ խիստ վարկաբեկված եմ համարում: Վարկաբեկված, որովհետև այսպես են վարվում իմ կուսակիցներից ոմանք, իմ ազգակիցները, այսինքն՝ այն ամբողջության մասնիկները, որի ծնունդն եմ ես ու արդյունքը: Իմ եղբայրներն են նրանք: Նրաց մեղքի տերն եմ ինքս: Եվ սիրտս քրքրվում է ոչ

մայն իմ գործած մոլորությունների համար, այլև բոլոր այն մեղքերի, որ չկարողացա կանխել:

Եվ հիմա ես չգիտեմ՝ ազգիս ներողամտություն խնդրելիս լույս սեփական մոլորություններովս պիտի ներկայանամ, թե՞ նաև այն սխալներով ու մեղքերով, որոնց տերն իմ ընկերներն էին, իմ գործակիցներն ու կուսակիցները»:

Մեկ-մեկ պատահում էր՝ Քաջազնունին մի կողմ էր հրում իր օրագիր-հիշատակարանը, մտածելով, թե նրա վրա զուր տեղը ժամանակ է վատնել... Սակայն հետո վերադառնում էր, նորից դրիչը ձեռքն առնում, որովհետև գրի շառնված, շարտանետված մտքերը ներսում եռում էին և ելք էին փնտրում:

Պապաջանովն ասել էր. «Ռուսական ժամանակավոր կառավարությունը խոստացած է եղել հայերին պետություն պարգևել՝ Ուրեմն, ափսո՛ս, որ այն ժամանակավոր կառավարություն էր, թե չէ, արդեն իր խոստումը կատարած կլինելու Բայց մի՞թե իսպառ բացառված է այդպիսի պետության ստեղծումը...»:

Եվ հիմա մեր հիշատակագիրն իրեն տանջում էր այն մտքով, թե ինչպե՞ս պիտի պահվի այդ հայկական պետությունը:

«Ազգային լիահուն կյանքով ապրելու համար մենք պետք է ունենանք մեր պետությունը, — գրեց Քաջազնունին: — Իսկ այս պետության գոյությունն ապահովելու համար էլ պետք է դաշնակցենք ուրիշ պետությունների կամ գոնե որևէ հզոր պետության հետ: Հայաստանն այսօր թույլ է և չի բացառված, որ միշտ էլ լինելու է թույլ պետություն: Հետևապես նրա համար ապրելը բոլոր ժամանակներում պիտի նշանակի դաշնակցել: Բայց դաշնակցել թուրքի՞ հետ: Այս արդեն ուրիշ բան չէ, քան ազգի վերջին մնացորդներին առաջնորդել դեպի այն սպանդանոցը, որտեղ հայոց կառափներից նրա դարավոր թշնամի թուրքը սովոր է սարքել իր քմաքների շնորք: Ուրեմն՝ ի՞նչ, այդպես էլ անհնա՞ր պիտի լինի սեփական պետության ստեղծումն ու պահպանությունը»:

Եվ այստեղ նա հիշում էր Թիֆլիսի իր զրույցները բարեկամների ու հակառակորդների հետ, ամփոփում իր մտորումները:

«Մեր գաղափարական նախնիները, որ շատ ավելի իրատես մարդիկ էին, քան այսօրվա պարագլուխները, հայ ժողովրդի բախտը կապում էին Ռուսաստանի հետ: Նրանք տեսնում ու

հասկանում էին ռուսական միապետության նվաճողական քաղաքականությունը, գիտեին, որ դա մեծ շարիք է հպատակների համար, բայց և համոզված էին, որ հայն ուրիշ ելք չունի, քան ռուսի հովանու տակ լինելը: Բայց այսօր մեր վիճակն ավելի վատ է, իսկ Ռուսաստանի ներկայությունը՝ ավելի անհաղթահարելի...»:

Պատահական մի դիպվածով ես բախտ եմ ունեցել ծանոթանալու Սարգարապատի ճակատամարտի վերջին երկու օրվա վիճակը ցույց տվող ռազմական քարտեզի երկու տարբերակի՝ գծված, ի՞նչ եք կարծում, ո՞ւմ ձեռքով: Հակոբ Կոջոյանի՞: Մեր այն մեծ նկարչի, որին ռուս մի լավ բանաստեղծ ոգեշնչել էր բանաստեղծություն է նվիրել՝ ասելով. աղբատ է աշխարհի ամեն մի պատկերասրահ կամ թանգարան, որ Հակոբ Կոջոյանից նկար չունի:

Հարուստ է մեր ազգային-պետական պատմական արխիվը: Նրա կուտակած ու մշակած, բարեխղճությամբ հետազոտողների տրամադրության տակ դրվող վավերական գանձերի առատությունը կշարժի շատ ավելի հին ու հռչակավոր նմանատիպ հաստատությունների նախանձը... Բայց մեր հարազատ արխիվն ինձ կրկնակի է հարազատացել, կրկնակի հարուստ ու թանկագին է դարձել այդ երկու քարտեզներով: Մեր զեղանկարչության մեծ վարպետի անզուգական ձեռքի տակից ելած երկու անօրինակ ու աննախագեղ ստեղծագործությամբ: Չէ՞ որ այդ քարտեզները ոչ միայն մեծ վարպետի ձեռքով գծված ռազմագիտական վավերականներ են, այլև մի անհերքելի վկայություն այն մասին, որ երիտասարդ Հակոբ Կոջոյանը սերտ առնչություն է ունեցել հայ ժողովրդի Սարգարապատյան հերոսամարտին:

Կոջոյանն անմիջապես մասնակցե՞լ է ճակատամարտին: Այս հարցն անպատասխան պիտի մնա այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ մասնակցությունը հաստատող աներկբայելի տվյալներ չկան: Մեծ նկարչի կենսագիրներն այնքան գիտեն, որ նա 1915—17 թվականներին որպես զինվոր եղել է Արևմտյան Հայաստանում, ապա՝ 18-ին մասնակցել է Անիի ավերակները հետազոտող

առշավախմբին: Սակայն այս վերջինը կարող էր լինել միայն Անին թուրքերից ետ խլելուց հետո, ուրեմն՝ նաև Սարգարապատյան ճակատամարտից հետո: Իսկ ի՞նչ էր անում ճակատամարտի օրերին, ինչո՞ւ մեծ մարդու կենսագրության մեկ տարին սպրդել է կենսագիրներին աչքից:

Կար ժամանակ, տխուր ու անփառունակ ժամանակ, երբ առնվազն կասկածելի անցյալ էր համարվում հայ մարդու մասնակցությունն այդ ճակատամարտին: Հայ ժողովուրդն իր պետականության կորստից հետո, դարերի մեջ բազմաթիվ թշնամիների դեմ ունեցած մեծ ու փոքր բախումներից միայն մեկում տարել է իսկական հաղթանակ, հաղթանակ, որը և դարձել է նրա ապագա պետականության հիմքն ու ինքնուրույն գոյության հզոր խարխիւր... Եվ մարդիկ զգուշանում էին այդ հաղթանակի մասին խոսելուց, առավել ևս՝ թաքցնում էին իրենց ունեցած կարևոր կամ վճռական մասնակցությունն այդ ճակատամարտին...

Քարտեզների վրա նկարչի ինքնությունը վկայված է այսպես, «Чертил чиновник в [военного] в [едомства] Я. Коджоянцъ» («Գծագրել է ռազմական գերատեսչության աստիճանավոր Հ. Կոջոյանցը»):

Քարտեզների ճշգրտությունը հաստատում է «Հայկական դիվիզիայի ավագ ադյուտանտ պոդպորուչիկ Ահարոնյանը»:

Առաջին քարտեզում ներկայացված է պատերազմող կողմերի դասավորությունը մայիսի 27-ի ժամը 15-ին: Այստեղ երկաթգծի ուղղությամբ պատերազմական գիծը գտնվում էր Արաքս կայարանից արևելք, քանի որ կայարանը դեռևս թուրքերի ձեռքին էր: Կայարանից հարավ, մինչև Արաքս գետ, եղեգնուտները, համարյա ուղիղ գծով, դասավորված էին թուրքական երկու զնդեր՝ ամրացված քրդական հեծելազորով ու տեղական մահմեդական բաշիբոզուկներով: Կարա-բուրուն կայարանում, Արաքսի թիկունքում, պահեստային ուժեր կային, որոնք օգնության պիտի հասնեին արաքսյիներին, եթե սրանք չդիմանային հայկական զորքերի ճնշմանը: Երկաթգծից հյուսիս, մինչև Արազածի փեշերը, Գելիպոլլու կամ Դարդանեղյան դիվիզիայի զինդերն էին զբաղեցնում: Այստեղ էին՝ հարավից հյուսիս՝ 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ զնդերը, որոնք աչից ու ձախից օժանդակ ուժեր էին ստացել Կարաբեքիր փաշայի դիվիզիայից: Վերջինիս

մեկ զորագունդն էլ Թալիշից հարավ-արևմուտք գտնված Ներքին Քալակուտ գյուղից արևելք բավական երկար դիրք բռնած սպասում էր Մակուի զնդից մնացած հայկական գումարտակին: Նրանից հարավ նորից շրջանցումով դեպի թշնամու թիկունքն էր շտապում Երզնկայի զնդից կազմված գումարտակը՝ Խնուսի զնդի մնացորդների հետ: Գրավոր աղբյուրներն ու փաստաթղթերը ոչինչ չեն ասում, և ականատեսներ էլ չկան, որ պատմեն, թե ինչպես է պատահել, որ զնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանը (նույն ինքը՝ Հասան Փաշայանը) իր 600—700 հոգիանոց գումարտակը, նախորդ օրվա հերոսական զորաշարժից հետո, նորից բաժանել է երկու մասի: Զե՞ որ Կոշի և Խղնաուզի մոտ Երզնկայի ու Մակլիի զնդերի մնացորդներից կազմված զորաշուկատո՞վ կատարեց զորաշարժը: Նրա հետ էր ռազմաճակատի հրամանատար Դանիելյանի Փիրումյանի ավագ որդին՝ պոդպորուչիկ Միքայիլը: Նրանք երկուսով գումարտակը տարան վճռական հարձակման և թշնամուն այնպիսի հարված հասցրին թիկունքից, որ նրա շարքերը երերացին, ասկյարները, խուճապի մատնված, չզիտեին դեպի ո՛ւր դարձնեն իրենց հրազնների փողերը, երբ թիկունքից հանկարծական համազարկերով Հասան Փաշայանի փաջերն էին շրջադարձ, ճակատից էլ, ճանապարհին ամեն ինչ ջարդելով, առաջ էին շարժվում Պողոսբեկ Փիրումյանի մահապարտները:

Ներքին Քալակուտից արևելք հայտնված թուրքական զորագունդն ու Մակլիի զնդի մնացորդներից կազմված հայկական ջոկատը բախվել են անպայման: Եվ պետք է ենթադրել, որ հայկական ջոկատն այստեղ անհաջողություն է կրել մեծաքանակ թշնամուց: Թերևս այդ ջոկատի հրամանատարն է եղել Միքայել Փիրումյանը: Իր նորակազմ գումարտակի մի փոքրիկ մասը նրան տրամադրելով՝ զնդապետ Հասան Փաշայան-Ղասաբբաշյանը գումարտակի հիմնական ուժերով առաջ է գնացել՝ նպատակ ունենալով նորից անցնել նահանջող թշնամու թիկունքը և կրկնել մայիսի 26-ի ավերածությունը:

Ներքին Քալակուտի մոտ հաջողության հասած թուրքերը շրջապատել ու գերի էին վերցրել հայկական ջոկատի առաջապահներին, որոնք խիզախորեն դիմադրեցին մինչև վերջին հնարավորությունը:

Գերիների մեջ էր նաև ջոկատի հրամանատար պողպորու-
շիկ Միքայել Փիրումյանը:

Մայիսի 27-ի ցերեկվա ժամը 3-ին (15-ին), ըստ առաջին
քարտեզի, Մակեդոնի ու Հովսեփի հեծյալ ջոկատները նորից
գիրքեր էին գրավել Արաքսի ափին, Կարա-բուքյանդ բլրի մո-
տերքում, Ղուրդուղուկից հարավ-արևմուտք: Հավանաբար նրանք
այդ օրը խնդիր են ունեցել կասեցնելու թշնամու առաջխաղացու-
մը գետափով: Արաքս կայարանից արևելք նոր հարձակման
անցած թուրքերի դեմ կանգնած էին Պերեկրյոստովի պարտի-
զանները: Իսկ նրանից հյուսիս ամբողջ ճակատով, թուրքա-
կան 36-րդ դիվիզիայի դեմ ճակատում էին Պողոսբեկ Փիրում-
յանի գնդի գումարտակները, առաջինը՝ հյուսիսում, երկրորդը՝
կենտրոնում, երրորդը՝ հարավային եզրում: Նրանց թիկուն-
քում պահեստի ուժերն էին դասավորված՝ մի վաշտ Իզդիրի գըն-
դից, մյուսը՝ Կարսի գնդից:

Այսքանը՝ մայիսի 27-ի ժամը 15-ին:

Երկրորդ քարտեզը ներկայացնում է հակառակորդ ուժերի,
ավելի ճիշտ՝ հայոց զորքի դասավորությունը մայիսի 27—28-ի
գիշերվա առումով: Ասում են՝ հայոց զորքի, որովհետև այն-
տեղ, քարտեզի սահմաններում, այլևս թուրքեր չկան. նրանք
խուճապահար, կոտորվելով ու գերի ընկնելով մեջտեղից վերա-
ցել էին, և քարտեզագիր-նկարիչը հարմար է գտել ցույց տալու
միայն հաղթանակած, հայրենի հողը կիլոմետր առ կիլոմետր
ազատագրած հայ զորքի դասավորությունը: Այնտեղ զորքի մի
մասը պահեստային է՝ Մակվի գնդի մնացորդները Թալիշում,
Երզնկայի գնդից կազմված գումարտակն ու Հինգերորդ գնդի
երկրորդ գումարտակը՝ Չիմնի ղրոնի ու Թուլքի թափայի ստո-
րոտներում: Ճակատի կենտրոնական մասում Մահապարտների
(Հինգերորդ գնդի) առաջին ու երրորդ գումարտակները թուրքերի
Դարդանելյան դիվիզիայի սնափառ գնդերին հալածելով հասել
են Ղարա-բուրուն գյուղի ու Ղարա-բուրուն բլրի մոտերքը: Աջ
թևում Պանդուխտի հեծյալ ջոկատը, ներքին Թալիշն անցնելով,
թուրքերին հետապնդում է Քյուլ-թափայի արևմտյան ստորոտ-
ներում: Ձախ թևում գնդապետ Պերեկրյոստովի պարտիզան-
ներն են առաջ գնում՝ արդեն նվաճած Մաստարա և Կարա-բու-
րուն կայարանները: Թուրքերը ոչ թե նահանջում, այլ ճողուպ-

րում են՝ լքելով իրենց դիրքերը, գնդերն ու դինամիտները, պա-
րենն ու կողոպուտով կուտակած հարստությունները:

Մայիսի 29-ի երեկոյան Թիֆլիս հասավ Երևանյան ռազմա-
ճակատի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանի հեռագիր-գեկույցն
այն մասին, որ Վեոքյա համառ մարտերից հետո Սարգսրապա-
տի ուղղությամբ թուրքերը, թևերից շրջանցված ու ջարդված, ետ
են շարժվել բոլոր դիրքերից: Մեր զորքերը հետապնդում են և
արդեն հասել են Ղարաղուլա կայարանի ու Սոգոմիշու գյուղի
գիծը: Թուրքերի կորուստները նշանակալից են...:

Զորավար Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահի
տեղակալ Կարճիկյանին հաղորդելու բարի լուր ունենալ Երև-
անյան ճակատի մյուս ուղղությամբ՝ Բաշ-Ապարանի վերաբեր-
յալ. «Միաժամանակ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ երկու գունդ
զորք ու թնդանոթներ ունեցող հակառակորդը, որ նեղել էր մեր
առաջապահ հեծյալ ջոկատներին Կաբափոր գյուղ-Ղարաքիլիսա
գծի վրա, երկօրյա համառ մարտերից հետո, մայիսի 29-ի նրև-
կոյան դեմ, գլխովին ջարդված ետ է շարժվել դեպի Թանազև-
Մազաթիս բլուրները՝ կռվի վայրում թողնելով 200 դիակ (հն-
ուագրում հիշատակվող Կաբափոր, Թանագեր և Մազաթիս տե-
ղանունները պարզել հնարավոր չեղավ.— Բ. Ու.): Մենք գրավել
ենք երկու գնդացի, հարյուրից ավելի հրացան և ուրիշ շատ
ռազմավար: Այդ մարտերում մեր կորուստներն աննշան են: Զոր-
քի ոգին հրաշալի է: Այս պահին մեր զորաջոկատներն զբա-
ղեցնում են ուժեղ դիրքեր և սահմանազատման գիծն են հաս-
տատում: Գնենք ալ Սիլիկյան»:

Հայոց զորքը հետապնդում էր խուճապահար թշնամուն:

Սարգսրապատյան ռազմաճակատի հաղթանակով ոգևորված
հայ ժողովուրդը,— տեղացի ու գաղթական, կին ու տղամարդ,
ծեր ու երիտա,— ապրում էր այն ցնծությունը, որ չէր տեսել
գարերի վեր: Չէ՞ որ պետական ինքնուրույնությունը կորցնե-
լուց հետո առաջին անգամ հայը հաղթել է իր թշնամուն, հաղ-
թել է թուրքին՝ բոլոր հին ու նոր թշնամիներից ամենազաժա-
նին ու ամենաերգվյալին:

Թուրքը ջարդվել էր Սարգսրապատում և գլխապատառ փախ-
չում էր հետապնդող Դանիելբեկ Փիրումյանի գնդերի առաջ:
Հաղթանակի մեծ երջանկության ու անձնական վշտի կրակնե-

բում տապակվող զորավարի արտասովորից հայացքն արդեն շո-
յում էր Ալեքսանդրապոլի բերդի աշտարակները: Իսկ դենը հա-
յոց բզկտված հողերն էին՝ Իգդիրն ու Սուրմարին, Կարսն ու
Յարիզամիշը, հայոց կիսավեր ավաններն ու շենքերը...

Մայիսի 26-ին Հովհաննես Քաջաղնունին օրվա իր տպավո-
րությունները հանձնեց թղթին, և նրա գրառումների մեջ ցավ
կար ու հիասթափություն:

«Մենք ամեն ինչ իմանում ենք բոլորից վերջը,— գրել է նա—
նույնիսկ մեր կողքին, մեր քթի տակ տեղի ունեցող գեպերը
մեզ հայտնի են դառնում այն ժամանակ, երբ նրանք այլևս
զաղտնիք չեն ոչ ոքի համար: Այսօր ժամը 7-ին մենք գերմա-
նական ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովից ստացանք նամակ, որով
զորավարը հաղորդում է, թե արդեն հայտնի ու անհերքելի տե-
ղեկություններից իր համար պարզ է դարձել, որ լուծարվում է
Անդրկովկասյան միացյալ կառավարությունը: Եվ քանի որ Գեո-
մանական կառավարությունն իրեն Բաթում էր ուղարկել հետե-
վելու Անդրկովկասյան միացյալ հանրապետության շահերին, իսկ
հիմա այդ հանրապետության գոյությունն այլևս հարց էլ չէ,
ուրեմն ինքն ավելորդ է համարում Բաթումում ժամանակ վատ-
նել և հեռանում է այստեղից:

Ոնց որ սառ ջուր լցնեն մեր ոչ տաք-ոչ պաղ գլուխներին:
Ինչպե՞ս թե լուծարվում է Անդրկովկասյան միացյալ հանրա-
պետությունը: Բայց չէ՞ որ մենք էլ այդ հանրապետության հա-
վասարիրավ մասն ենք և նրա կառավարության գործնական
անդամները: Այդ ինչպե՞ս է լուծարվում ամբողջը, երբ մենք
նրա մասը, անտեղյակ ենք: Մենք, որ, իբր, նրա անունից այս-
տեղ շաբաթներով բանակցություններ ենք վարում: Մե՞նք չգի-
տենք, իսկ ի՞նչ բանի են թիֆլիսյան մեր հայ գործակիցները:

Ալեքսանդր Խատիսովի հետ վազեցինք նավահանգիստ: Գեո-
մանական «Միենա Խորի» նավով էր մեկնում գնե՞րալ Լոսովը:
Նա մեզ ընդունեց իր նավախցիկում և, մեր պաղատանքներն
ուշադիր ունկնդրելով, խոստացավ իր կառավարության առաջ
պաշտպանել մեր նվազագույն արդար պահանջները: Դրա հա-

մար նա խորհուրդ տվեց նաև, որ մենք մեր Ազգային խորհրդի
ներկայացուցիչներին ուղարկենք Բեռլին:

Նավից հյուրանոց վերադարձանք գիշերվա ժամը 12-ին: Այս-
տեղ էլ իմացանք, որ միացյալ հանրապետության լուծարվումը
կատարված իրողություն է, և Բաթում է ժամանել Վրաց Ազգային
խորհրդի նախագահ Նոյ Ժորդանիան: Վաղը, մայիսի 26-ին,
Վրաստանը հռչակելու է իր անկախությունը: Ժորդանիան եկել
է Չխենկելիի հետ այդ առթիվ պայմանավորվելու մի քանի կա-
րևոր հարցերի շուրջ:

Խատիսովը վաղուց ճանաչում էր Ժորդանիային, նույնիսկ
իր լավ բարեկամն էր համարում նրան և համոզված էր, որ,
հանուն հին ու անկեղծ մտերմության, նա իրեն կարող է անել
ամեն տեսակ զիջումներ: Հուսավառ վազեց նրա մոտ և կես
ժամ հետո վերադարձավ՝ հուսահատորեն հաղորդելով հետևյալը.

«Ժորդանիան պատմեց Թիֆլիսում իշխող տրամադրություն-
ների մասին, առաջ, որ հայերը շարունակում են պատերազմել
թուրքերի դեմ, որ թուրքերը սանձարձակորեն շարունակում են
իենց առաջխաղացումը և՛ որ այդպիսի պայմանների մեջ վրա-
ցիներին ուրիշ բան չի մնում, քան հայտարարել Վրաստանի
անկախությունը:

— Ինչպե՞ս,— բացականչեցի ես,— չէ՞ որ մենք և դուք
միասին պատերազմի մեջ ենք, ընդհանուր պատերազմի մեջ՝
ընդհանուր թշնամու դեմ: Դուք ինչպե՞ս կարող եք լքել մեզ,
երբ թափվում է մեր արյունը: Մի՞թե դա աղնիվ բան է:

— Աղնիվ բան է այն, ինչ օգտակար է ժողովրդին,— պա-
տասխանեց Ժորդանիան:

— Այո: Բայց մե՞նք: Մենք ժողովուրդ չե՞նք:

— Մենք չենք կարող խեղդվել ձեզ հետ միասին,— հանգիստ
խոսեց Ժորդանիան:— Մեր ժողովուրդն ուզում է փրկել այն,
ինչ որ հնարավոր է փրկել: Դուք էլ պարտավոր եք համաձայ-
նության գալ, լեզու գտնել թուրքերի հետ: Ուրիշ ելք չունեք»:

Մի ժամ հետո Ժորդանիան մեկնեց Թիֆլիս՝ արդեն բացվող
օրը հայտարարելու որպես իր երկրի մեկուսացման ու անկա-
խության օր:

Ես ու Խատիսովը միասին անցկացրինք անբուն գիշերվա մնա-
ցած մասը: Մենք խոսում էինք մեր անելիքների մասին և որո-
շակի հարցերի վրա կանգ չէինք կարող առնել, որովհետև չգի-

տելինք, թե ի՞նչ են մտածում մերոնք թիֆլիսում: Կամ մտածո՞ւմ են, արդյոք, որևէ լուրջ քայլ կատարելու մասին: Զէ՞ որ նրանք այսքան ժամանակ մի կարգին զգացնել չտվին անգամ իրենց գոյութիւնը: Իսկ Վրաստանի անկախութեան կողքին եթե որևէ անելիք ունեցող կա, դա էլ մենք ենք: Մենք՝ լքված բոլորի կողմից, թշնամու բաց երախի դեմ:

Զրուցի ժամանակ ես հիշեցի Անդրկովկասյան կառավարութեան ծննդի օրերի մեր հուզումները: Այն ժամանակ մենք մեր կուսակցութեան մեջ միաձայն ու համերաշխ էինք՝ համոզված, որ մեր ժողովրդի փրկութիւնը նոր ստեղծվող Անդրկովկասյան միացյալ կառավարութեան ու Անդրկովկասի անկախութեան մեջ է: Անդրկովկասի անկախութեան այն ժամանակ և այսօր էլ ոչ այլ ինչ է, քան ամեն տեսակ հարաբերութեան խզումը Ռուսաստանի հետ: Այո՞, մենք միահամուռ ու համերաշխ էինք մեր կուսակցութեան կենտրոնական կորիզի մեջ: Որովհետև այդ կորիզը կազմվել էր համախոհներից և խնամքով ու վարպետորեն նրանից դուրս էինք արել կամ դուրս էինք թողել ուրիշ կերպ մտածողներին: Իսկ, ա՛յ, մեր հարևան վրացիները ճակատ ճակատի էին զարկում՝ երկու հոսանքի վերածված, և թվում էր, թե նրանց պայքարին վերջ կամ հաշտութիւն չի լինելու: Նոյ ժողովրդի ու Գեգեզկորին գլխավորում էին այն հոսանքը, որը պահանջում էր շարունակել պատերազմը Թուրքիայի դեմ և պաշտպանել կապը Ռուսաստանի հետ: Նոյ Ռամիշվիլին ու Ակակի Չխենկելին, ընդհակառակը, պահանջում էին հաշտութիւն կնքել Թուրքիայի հետ և անջատվել Ռուսաստանից, հայտարարել անկախութիւն: Սեյմում երկու օր տաք վեճեր էին գնում այս երկու հոսանքների միջև: Մենք դիտում էինք նրանց կռիւլը և հպարտանում, որ ինքներս չենք կռվում: Մեկն էլ չկար, որ հարցնէր, թե դուք ինչի՞ վրա պիտի կռվեք: Զէ՞ որ դուք սեփական կարծիքներ չունեք, որ հանք իրար դեմ, քննեք և մեկը հավանեք ու մերժեք մյուսը: Զէ՞ որ մենք պարզապէս հոսանքի բերանն էինք ընկել և գնում էինք ակամա. Թուրքիան մեզ հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու համար պահանջում էր կտրվել Ռուսաստանից, հայտարարել Անդրկովկասի անկախութիւն, և մենք ենթարկվել էինք մեր դարավոր թշնամու այդ պահանջին ու չէինք էլ ուզում հասկանալ, թե մեզ համար ի՞նչ աղետ է «անկախութիւնը»:

Իսկ երկփեղկված վրացիները վիճում էին:

Երբ հաղթեց անկախութեան ու Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտութեան կողմնակից հոսանքը, մենք մտածում էին, թե մյուս թեր պիտի լքի քաղաքական կյանքի ասպարեզը, հեռանա: Այդպէս չեղավ: Նոյ ժողովրդի անկախութեան կազմակերպիչները Նոյ Ռամիշվիլու և Ակակի Չխենկելու հետ: Մեր արամիտներից մեկն այն ժամանակ ասում էր. «Հիմա երկու Նոյ (Նոյ ժողովրդի և Նոյ Ռամիշվիլի) ո՞նց պիտի համակերպվեն ու համատեղվեն մեկ տապանում: Հետագա դեպքերը եկան ապացուցելու, որ նրանք՝ հակառակորդներ, նույնիսկ գաղափարական թշնամիներ, անպայման համակերպվում ու համատեղվում են, եթե հարցը վերաբերում է իրենց ազգի փրկութեանը: Իսկ մենք աշնանը թիֆլիս եկած Ստեփան Շահումյանի հետ չկամեցանք նստել բանակցութիւնների սեղանի շուրջ, չնայած մեր շարքում կային աչքաբաց ու մտածող մարդիկ, որոնք պահանջում էին դաշնակցել այդ իմաստուն հայի հետ, որն արդեն ունէր Ռուսական նոր կառավարութեան արտակարգ լիազորութիւնը:

Խառնիսովը կարծես կորցրել էր դատելու ընդունակութիւնը, միայն երբեմն՝ երբեմն գլուխն էր օրորում՝ հայհոյելով մեր ցած-հոգի դաշնակիցներին, որոնք ահա այսպէս լքում են մեզ, երբ հայ ժողովուրդը գտնվում է կործանարար հեղեղի բերանին:

— Պատմութիւնը մեր նախահորն է ընծայում մարդկային ցեղը համաշխարհային ջրհեղեղից փրկելու պատիւը, — ասացի ես: — Իսկ մենք այդպէս էլ մի Նոյ չունեցանք, որ այս ջրհեղեղի մեջ հասկանար միակ ճշմարիտ անելիքը և ազգը տաներ դեպի փրկութեան եզերք:

— Է՛, — քնկուտ հորանջեց Ալեքսանդր Խատիսովը, — Նոյ կգտնվի, տապա՛ն չկա, տապա՛ն:

Եվ գնաց քնելու՝ երևի իբրև Նոյ, որին մնում է միայն տապա՛նի հոգսը քաշել:

Նախաճաշին Խատիսիսովն ինձ, իբրև գաղտնիք, հայտնեց, որ երեք օր առաջ ինքը գրուց է ունեցել գերմանացի կոմս Շուլենբերգի հետ: Այդ ձեռնեղբայր ու ճարպիկ մարդը, իբր, գերմանական ռազմաքաղաքական հանձնախմբի կազմում եկել է Կովկաս և կարող է օգնել հայերիս, եթե մենք խոստանանք պահանջվող արտոնութիւններ տալ և օժանդակել Լոռիի շրջանում գործող գերմանացի գործարանատերերին ու պանրագործներին:

Ես անտեղյակ չեմ Շուկինների արկածախնդրություններից: Պատերազմից առաջ Թիֆլիսում գերմանական հյուպատոսն էր և, ասում են, բարձր հասարակության հավաքներին միշտ էլ իր սերն ու հիացմունքն էր արտահայտում Կովկասի ու Ռուսաստանի հանդեպ: 1914-ին էնվերի ու էհսան փաշայի հետ, իբրև խորհրդատու սպա, թուրքական բանակն էր բերել Կովկասի վրա: Զախոզված պատերազմից հետո անհետացավ ասպարեզից և հիմա վերստին հայտնվել է քաղաքական շաղկապանություն ասպարեզում: Հայ ժողովրդի փրկությունը կազմակերպելու նպատակով:

— Իսկ ինչու հիշեցիր դրան,— հարցրի ես:— Գուցե գիշերվա զրուցից հետո ուզում եմ դրան կառչել իբրև նոյան տապանի:

Հարցս տվել էի կատակի տոնով, սակայն ինքը չէր կարող չըզգալ խորքում եղած արհամարհանքը: Թողեց, հեռացավ:

Այսօր թուրքաց պատվիրակությունը մեզ հանձնեց իր կառավարության վերջնագիրը, որով երեք օր ժամանակ է տրվում՝ պատասխանելու իրենց այն պահանջներին, որոնք մեզ էին ներկայացվել բանակցությունների առաջին իսկ նիստին:

Խնչ պատասխան պիտի տանք: Խնչ գիտենք ճակատի վիճակից, ազգի տրամադրությունից: Ազգային խորհուրդն ինչպե՞ս է ընդունել վրաց անկախության հռչակումը:

Այսօր երեկոյան ուղևորվում ենք Թիֆլիս:

* * *

Իսկ Թիֆլիսում ու Բաթումում հայոց դրամայի վերջին արարն էր բեմադրվում:

Նույնն էին գործող անձերը: Նույնը չէր, սակայն, վիճակը: Նույնը չէին փոխհարաբերությունները գործող անձերի միջև:

Մայիսի 26-ի երեկոյան Բաթումի խորհրդաժողովի թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլ բեյն Անդրկովկասյան պատվիրակությանն էր ներկայացրել իր կառավարության վերջնագիրը, որին պատասխան պիտի տրվեր երեք օրվա ժամկետում: Թուրքական պատվիրակությունը դեռևս թարմ տեղեկություն չունեի ռազմաճակատի վիճակից, ներքուստ այն համոզ-

մանն էր, թե իրենց զորքերը ջարդելով առաջ են շարժվում, և հարկ է, որ իրենք էլ վերջնագրի մեջ հակառակորդ-զորացուցների հետ խոսեն ջարդող-հաղթողի տոնով ու ոճով:

Երեկոյան ժամը 8 և 45 ընդհանուր ստացած վերջնագրի հետ Զխենկելին անմիջապես ծանոթացրեց իր հայ ու ադրբեջանցի գործակիցներին: Նրանք էլ, իրենց հերթին, անտեղյակ ռազմաճակատի վիճակին, ավելի ճիշտ՝ համոզված, որ այնտեղ թուրքերն իսկապես ջարդելով առաջ են գնում ու այստեղ՝ դիվանագիտության ոլորտում, իրենց այդ առաջխաղացումն են արդարացնում, կարդացին սպառնալից վերջնագիրը և առաջին պահմանացին քարացած: Ահա այդ փաստաթուղթն իր մի երկու այն կարևոր մասերով, որոնք վերաբերում են Հայաստանին:

Ասում է՝ հարյուր հազարավոր թուրքեր ու մահմեդականներ Բաթում ու շրջակայքում գտնվում են հեղափոխական կոչվող իշխանության տիրապետության տակ և, իբր, դա ծանրագույն աղետ է, որն սպառնում է նաև հարևան ու ոչ հարևան երկրամասերի մահմեդականությանը:

Կովկասի մյուս մասերում, ուր հեղափոխական կոչվող իշխանությունը դեռևս ոտք չի դրել, դարձյալ տագնապալի է վիճակը, քանի որ այդ վայրերում էլ ավաղակախմբերն են մոլեգնել, և թուրք խաղաղ բնակչության բախտն առավելապես արժանի է ուշադրության:

Այնուհետև այս ամենի համար «տագնապած» թուրքական կողմն անցնում է հիմնականին. «Իսկ պիտի ընդունեք, սակայն, պարոն նախագահ, որ ոչ մի կառավարություն, որ արժանի է այդ անվան, չէր կարող անտարբեր դիտել իր երկրի սահմանակից հողում անպատիժ կերպով կատարվող նման ոճրագործությունները, և դուք ընդունում եք, իհարկե, որ Օսմանյան կայսերական կառավարության դրությունը հատկապես փափուկ է Կովկասը քայքայող անիշխանության հարցում, որովհետև է Կովկասը քայքայող անիշխանության համակարգն ու հիմնականում կայսրության ազգաբնակչության հետ ցեղային ու կրոնական ամենասերտ կապեր ունեցող մահմեդական բնակչության անվտանգությանը, մյուս կողմից՝ ընդհանուր պատերազմի պահանջները կայսերական կառավարությանը դնում են նրա զորքերը Կովկասի վրայով անցկացնելու և երկաթուղիով ըստ հնարա-

վորին արագորեն մյուս ռազմաբեմը փոխադրելու անհրաժեշտությունն առաջ...»:

Ինչպես երևում է վերջնագրի այս հատվածից, Օսմանյան կայսերական կառավարությունը, իր կողման նկատմամբ ունեցած հարգանքից, իր պատվախնդրությունից և կովկասյան հավատակիցների ու ցեղակիցների բախտի նկատմամբ տածած մտահոգությունից չէր կարողանում հանգիստ նստել և ստիպված էր իր զորքերը շտապ կարգով փոխադրել մյուս ռազմաբեմը՝ Ուստի և՛ «Այս վերջնագրով Թուրքիան պահանջում է իր օգտին անջատել հետևյալ երկրամասերը՝ Նախիջևանի նահանգը (Օրդուրադի ու նրան կից աննշան շերտի բացառությամբ), Շարուր-Ղարալագյազի գավառի կեսը, Երևանի նահանգի կեսը (Երևան քաղաքը մնում է Հայաստանի սահմաններում), ամբողջ Սուրմարիի գավառը, գրեթե ամբողջ էջմիածնի գավառը՝ էջմիածին քաղաքով, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը Ալեքսանդրապոլ քաղաքով, և Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառներն ամբողջովին: Պահանջում է նաև իր զորքերի ազատ փոխադրությունը բոլոր երկաթուղիներով»:

Հիմա՝ որ հայ պատվիրակները կարող էին ուրախանալ, առաջժմ Երևանը պիտի մնա Հայաստանին: «Առաջժմ» եմ ասում, որովհետև Թուրքերին առժամանակ անհանգստացնում էր «մյուս ռազմաբեմը», որ տարածված էր Ասորպատականից մինչև Հյուսիսային Կովկաս՝ «կայսրության հետ ցեղային ու կրոնական ամենասերտ կապեր ունեցող իր բնակչությամբ»: Նրանք գնում էին այդ բնակչությանն իրենց հետ միացնելու, և այդ միջոցառումը շուտափույթ իրականացնելու համար այդօր իրենց պետք էին Անդրկովկասի բոլոր երկաթգծերն ու մնացած ճանապարհները: Վաղն արդեն կհայտարարեն, թե դուք, հայեր, գտնվում եք մեր և «կայսրության հետ ցեղային ու կրոնական ամենասերտ կապեր ունեցող բնակչության» արանքում, դուք խանգարում եք մեր միությունը և պարտավոր եք հեռանալ մեր արանքից, քանի մենք ձեզ հետ չենք վարվել այնպես, ինչպես 1915-ին վարվեցինք ձեզ հետ «ցեղային ու կրոնական ամենասերտ կապեր ունեցող» արևմտահայության հանդեպ:

Այժմ արդեն միայն ձեռնամուխ են Անդրկովկասյան կոշկող պատվիրակությունը գնացք նստեց Թիֆլիս գնալու համար. պատվիրակության ազգային յուրաքանչյուր մասը պիտի իր ազ-

գակից ղեկավարների հետ խորհրդակցեր ու որոշեր Թուրքիա լի վերջնագրին տալիք պատասխանի իր բաժինը:

Թիֆլիս հասնելուն պես նրանք իմացան, որ մայիսի 26-ի կեսօրվա դեմ վրացիները հռչակել են իրենց անկախությունը և ազգային կառավարություն կազմելու եռուղեոս մեջ են:

Թերթերը հայտարարում էին, որ Գերմանիան ճանաչել է Վրաստանի անկախությունը, երաշխավորում է նրա անձեռնմխելիությունը և հանձն է առնում միջնորդի դերը Թուրքիայի և Ռուսաստանի հետ վարելիք բանակցություններում:

Թիֆլիս էին ժամանում Գերմանիայի ներկայացուցիչները: Նրանք չէին կարող ժամանակը փախցնել. գեղջկական խոսքով ասած՝ ժամը տարի պիտի կերակրի: Կոմս Շուլենբերգը Բաթումում հատիսովին իր ծառայությունն առաջարկած այդ բախտախնդիրը, գերմանական ղինվորական միսիայի գլուխն անցած, այցելեց Վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Զխեիձեին, և սկսվեց երկու դաշնակից երկրների ղիվանագիտական կյանքի մեղրամիսը: Առաջին իսկ բանակցությունից հետո Վրաստանի ապագա կառավարության հավանական անդամներից մեկը՝ Խ. Մերեթելին, նրբանկատ մի մարդ, մամուլի համար տված հայտարարության մեջ ասում էր. «Գերմանիայի ծրագիրն է Ռուսաստանի ծայրերիցներից ստեղծել անկախ պետություններ: Որոնք անջատ-անջատ ընդունակ լինեն ապրելու, բայց անզոր հաղթելու»:

* * *

Վեհիք Փաշան Ալեքսանդրապոլից Բաթում հասավ մայիսի 27-ին՝ իր հետ տանելով Սարդարապատի դաշտում Թուրքական բանակի կրած խայտառակ պարտության բոթը: Ամենայն հավանականությամբ մայիսի 26-ը նրան համոզել էր, որ հայերն արդեն վճռական ճակատամարտի նետված՝ անպայման պիտի հանեն նախորդ բոլոր պատերազմների ու զրկանքների վրեժը, և նրանց հաղթական առաջընթացին Թուրքական բանակն անզոր պիտի լինի ղիմակալելու պատերազմի դաշտում: Հակառակ պարագայում դժվար թե գլխավոր հրամանատարն իր բանակը Թուր-

ներ խուճապահար ու զխապատառ փախչելիս և ինքը վազեր Բաթում:

Վեհիբն շտապեց Բաթում՝ պատերազմի դաշտում ճաշակած պարտության խայտառակ շարունակութունը գիվանագիտական սեղանի շուրջ կանխելու համար:

Վեհիբ փաշան ու հալիլ բեյը մայիսի 27-ի իրենց ապրումները գաղտնի չեն պահել: «Զումհուրիեթի» էջերում հալիլն այդ օրվա մասին իր հուշերն է տպագրել և այնտեղ Օսմանյան խորհրդարանի նախարարը՝ նույն ինքը Բաթումի խորհրդածողովի թուրքական պատվիրակության ղեկավար հալիլ բեյը, հաղորդում է, որ ինքն ու Վեհիբը եթե ուրիշ ոչինչ էլ արած չիենին Բաթումում, բավական էր, որ հաջողացրին Ադրբեջանի իրենց ցեղակից-հավատակիցների օժանդակությամբ հայերին ու վրացիներին իրարից բաժանելը: Ապա, դառնալով մայիսի 26-ի ճակատամարտից հետո Վեհիբի Բաթում ժամանելուն, ասում է՝ «Վեհիբն այլալլած էր ու ջղային»:

— Ամա՛ն, հալիլ բեյ,— ասաց ինձ,— ո՛ւր են այդ հայ պատվիրակները. հետներն ավարտենք բանակցութունները, հաշտություն կնքենք:

— Ի՞նչ է պատահել, այ Վեհիբ փաշա, ի՞նչ ես քեզ կորցրել: Թե...

— Գիտե՞ս, հերիֆները ոնց են կռվում: Սարդարապատում ջարդեցին մերոնց: Տասներկու հազարանոց մեր բանակն առաջներն արած քշում են, և պահեստի ուժ չունենք այլևս: Իսկ զուպիտի լավ իմանաս, որ Մահամեդի նահանջի տամարը բռնել է, մեկ էլ շունչ է առնելու էրզրումում:

Ես հանգստացրի նրան, ասացի.

— Փաշա, սիրելիս, այս վիճակով հայերին թե երևաս, նրանք հաշտության չեն գա: Գնա՛, լվացվի՛ր, հանգչի՛ր մի քիչ, քեզ կարգի՛ բեր... Եվ մենք նրանց Սարդարապատի մասին ոչ մի խոսք էլ չենք ասի»:

Հետագայում Վեհիբ փաշան էլ նդիպտոսում, մի սրտաբաց զրույցի ժամանակ, խոստովանել է, որ ինքն ու հալիլ բեյը հայերի հետ բանակցելուց առաջ պատրաստ են եղել նրանց զիջելու Ալեքսանդրապոլը, քանի որ հայոց զորքի ճնշումին դիմադրելու ոչ մի ուժ չեն ունեցել:

Եվ ահա այսպես վհատ ու զխակորույս Վեհիբը՝ թուրքաց

Կովկասյան ճակատի զխավոր հրամանատարը, պատրաստվե՞ծ էր հանդիպելու հայ պատվիրակների հետ: Խալիլը նրան նորից հիշեցրեց, որ Սարդարապատի խայտառակության մասին ոչինչ չասի:

— Կամ այնպես խոսիր, որ բան էլ չհասկանան,— խորամանկ զգուշացրել էր նա:

Եվ ֆերիկ-մարշալ Վեհիբը, որ քնելու-հանգստանալու փոխարեն մտածել-որոշել էր անելիք-ասելիքը, լեզվի ծայրով ծըլթացրել էր, այսինքն՝ հին ազլեխին խորամանկության դասե՞ք ես տալիս:

Նրանք սպասյակներից մեկին ուղարկել էին հայ պատվիրակներին իրենց մոտ հրավիրելու, և սպասյակը մի քանի լուպե հետո վերադառնալով գեկուցեց.

— Հենց հիմա այստեղ կլինեն:

Խալիլը հետաքրքրվեց.

— Ո՞վ կար հետները, ի՞նչ էին անում: Քեզ չե՞մ ասել, որ աչքերդ շոբս արած հետևես այդ գյավուրներին:

— Բալի՛, աղա՛, մեղավոր եմ,— սպասյակը բուռնցքով զարկեց գլխին:— Նրկուսով էին, հրավերի համար ուրախացան: Հատկապես քաշալը, որը հետո էլ շատ էր ուզում իմանալ, թե ինչի՞ համար եք շնորհ անում: Ասացի՛՜ «Ե՛կ Նման մահկանացուները ո՛ւց կարող են իմանալ»:

— Դե՛, լա՛վ, գնա՛, ականջներդ ու աչքներդ սուր պահեցեք,— հանձնարարեց Խալիլը:— Դրանց ու գյուրջիների համար: Գլխի ընկա՛ր:

Սպասյակը մինչև գետին խոնարհվելով՝ ետ-ետ գնաց և անհետացավ թանձր ու ծանր վարագույրներով ծածկված դռների ետևում:

— Իսկ որ իրենք ճակատի վիճակին տեղյակ լինե՞ն,— մտահոգ հարցրեց Խալիլը:

Վեհիբը նորից լեզվով ծլթացրեց.

— Մի քանի անորոշ տեղեկություններ կհաղորդեմ, և իրենց դեմքերին կերեա՛ ինչքան են տեղյակ:

1918 թ. մայիսի 27-ին, երկուշաբթի օրը Ալեքսանդր Խատիսովն ու Հովհաննես Քաջաղունին շատ կարևոր հանդիպում ունեցան Խալիլ բեյի ու Վեհիբ փաշայի հետ:

Այս հանդիպման մասին տպավորությունները գրի է առել

Քաջազնունին, որի ձեռագիրը սովորաբար գեղեցիկ է, ընթեռնելի, մտքերը՝ պարզ։ Այստեղ, սակայն, տառերն ասես փախչում են իրարից։ Շարադրանքի բովանդակությունը ևս մատնում է գրիչ-հիշատակագրողի ջղային վիճակը։

«Նրանք էին մեզ կանչել։ Վեհիբն ասաց՝ ուզում է տեսնել մեզ, որպեսզի Ալեքսանդրապոլից տեղեկություններ հաղորդի։ Ինչպես քաղաքի, այնպես էլ գյուղերի բնակչության մեծ մասը մնացել է տեղերում։ Ասաց՝ ինքը քաղաքի ներկայացուցիչներն հավաքել ու հարց է տվել, թե գանգատներ չունե՞ն բանակի վարքի վերաբերյալ։ Նրանք պատասխանել են, որ վիճվորներն իրենց պահում են միանգամայն քաղաքավարի, և որ տեղական մահմեդական մի քանի գյուղացիների կողմից եղել են բռնություններ հայերի հանդեպ։ Ինքը կարգադրել է գտնել մեղավորներին։ Եվ հետո գտել է այդ սրիկաներին ու տասնմեկ հոգու մահապատժի է ենթարկել։ Նա մեզ խնդրեց հավատալ իրեն կամ ստուգել և պարզել՝ ինչպե՞ս և որտե՞ղ այդ անհրաժեշտ կհամարենք ինքներս, քանի որ իր բանակը թույլ չի տա ոչ մի կամայականություն հայերի նկատմամբ։ Այդ կապակցությամբ ինքն արել է ամենախիստ կարգադրություններ, որոնց խախտողները պատասխան կտան իրենց գլուխներով։ Ասաց, որ քաղաքականության հարցերն իրեն չեն վերաբերում։ Ինքը բանակի հրամանատարն է և իր զորքի վարքը համարում է իր անձնական պատվի խնդիրը։ Դրա համար էլ պատասխանատու է իր յուրաքանչյուր զինվորի արարքի համար։

Զրույցի հետագա ընթացքում նա հաղորդեց հետևյալ տեղեկությունները. իրենց զորքերի առաջխաղացումը Երևանի նահանգի սահմաններում նպատակ ունի զրավել այն անհրաժեշտ կետերը, որոնց շնորհիվ կապահովվի զորքերի անվտանգ տեղափոխումը Պարսկաստան։ Այստեղ մեր պատվիրակության բռնած անորոշ դիրքի պատճառով ինքը պարտավոր է ձեռք առնել բոլոր այն միջոցները, որոնք կապահովեն իրենց հնարավոր հարձակումներից։ Ղարաբաղիսան հավանաբար գրավված կլինի այսօր։ Ամեն պարագայի՝ այդ կետն իրենք անպայման պիտի նվաճեն։ Այդ գծով իրենք այլևս դենը չեն շարժվի։ Բորչալուի նահանգում իրենց առաջապահ զորամասը կանգնած է ոչ թե վտրոնցով կայում, այլ Զալալ-օղլիում։ Երևանյան ճյուղում էլ իրենց զորքերը հասել են մինչև Սարդարապատ կայարանը։

Զորքերը փոխադրելուն դեռ չեն ձեռնարկել, քանի որ թիկունք հիմնավորապես ապահովված չեն համարում»։

Խալիլն ու Վեհիբը կարճ ժամանակում հարցը պարզեցին, ինչ որ հաղորդվում էր, նորություն էր այս հայերի համար։ Քաջալը, այսինքն՝ հայ պատվիրակության ղեկավարը, գլուխը վերցվար ածիլած Ալեքսանդր Խատիսովը, որ համակ ուշադրություն էր Վեհիբի հաղորդած «նորությունների» նկատմամբ, նույնիսկ նշումներ էր անում ծնկանը գրած հատուկ տետրի մեջ։ Իսկ մյուսի մոռյլ գեմքը, հոնքերի, բեղ ու մորուքի մացառները թեպետ արտահայտում էին անվստահության պես մի բան, աչքերից երևում էր, որ նա ևս ուրիշ տեղեկություններ չունի։ Այդ սֆինքսի պես մարդը նստել էր ընդարձակ հյուրադահլիճի այն պատի տակ, որի կենտրոնում, հենց իր գլխավերևը, կախված էր նվրոսայաի ու Ասիայի ռազմական քարտեզը։ Վեհիբի խոսելու պահերին հաճախ էր ծովում ղեպի քարտեզը, հայացքով փնտրում հիշատակվող կետերը։ Մի՞թե կարելի էր կասկածել նրա անտեղյակություն վրա։ Բայց ինչո՞ւ է դժգոհ, ինչի՞ց է դժգոհ, — մտածում էր Խալիլը։— Դիվանագիտության համար նրա դիմակը բուրդովին էլ հարմար գործիք չէ։

Եվ այստեղից սկսած՝ զրույցը վարում էր Խալիլ բեյը, որն իր առաջ տեսնում էր երկու հայկական գլուխ, մեկը՝ ողորկ, առանց որևէ հարցի ու հարցականի («Սրան սուտ-փուտ խոստումներով կարելի է հարբեցնել, հետո քիթը բռնած տանել՝ ուր որ կամենաս», — մտածում էր թուրքական պատվիրակության ղեկավարը), մյուսը՝ քրմապետի պես մոռյլ ու բարդ, գագաթից մինչև կզակը սև ու ճերմակ մազերի խառնուրդի պես խճճված-մճճված մտքերից մուրը։ Սրան ցույց տուր, թե կան ղեպերի իրական ընթացք և իրերի որոշակի վիճակ, որոնք դու չես ընդունում, սակայն պարտավոր ես ենթարկվել... և քեզ կհավատա։ Բայց կհավատա՞, թե՞ դարձյալ այսպես աչքերիդ մեջ կխորվի իր փշոտ հայացքով, — մտածեց Խալիլը և գործի անցավ։

«Դրանից հետո զրույցի մեջ մտավ Խալիլ բեյը, — շարունակում է Հովհաննես Քաջազնունին։— Ասաց, որ ինքը վերջնազիր է ներկայացրել Անդրկովկասյան կառավարությանը։ Եթե այդ կառավարությունն այժմ գոյություն չունի, որովհետև քայքայվել է, ապա վերջնազիրը վերաբերում է նրա մասերին առանձին-առանձին։ Վերջնագրի էությունը դրանով բոլորովին էլ չի

փոխվում: Ինչ վերաբերում է սահմաններին, այստեղ էլ յուրա-
քանչյուր պետության համար ստիպված կլինենք խոսել նրա
համապատասխան սահմանային գծի շուրջ: Օսմանյան կայս-
րության սահմաններն էլ կլինեն նրանք, որ նշված են վերջնա-
գրի մեջ:

«Խալիլը ասաց, որ Օսմանյան կայսրությունը ոչինչ չունի
Անդրկովկասի սահմաններում, Թուրքիայի կողմից բռնազրավ-
ված տարածքից դուրս կազմակերպվելիք առանձին հայկական
պետության դեմ:

Անդրկովկասյան պետությունների միջև սահմանները կգծեն
իրենք՝ անդրկովկասցիները: Թուրքիան մտածում է առհասար-
ակ չխառնվել այդ հարցին:

Խալիլ բեյն անձամբ անդրկովկասյան թաթարներին խոր-
հուրդ է տվել, որ նրանք մի քիչ հտ քաշվեն՝ հայերին զիջելով
իրենց տարածքից գոնե մի քիչ, որպեսզի սրանք կարողանան
կազմել իրենց պետությունը:

Թուրքիան պիտի ապրի բարեկամության ու խաղաղության
մեջ Հայաստանի հետ, եթե այդպիսին կազմավորվի:

«— Կարծում եմ՝ դուք վստահում եք մեր խոսքերին ու հա-
վաստիացումներին: Ուրեմն, հանուն մեր ստեղծելիք բարեկա-
մության ու համագործակցության, բարի եղեք ստորագրել պայ-
մանագիրը: Դրանով դուք հրաշալի օրինակ կտաք ձեր հարևան-
ներին, որոնց կողքին,— մենք հավատացած ենք լինվին,— դուք
այս անգամ էլ աչքի կընկնեք ձեր աղգային հեռատեսությամբ»:

Հաջ պատվիրակները (այսինքն՝ նույնիսկ մուսլու ու բարդ
Քաջաղուններն), բնականաբար, թեթևացած հոգով ժպտացել են
բարեկամ թուրքերին, աշխարհով մեկ են եղել նրանց հաճույս-
խոսությունից: Եվ սրանից հետո էլ դժվար չպետք է լիներ նրանց
հայացքներից եզրակացնել, որ ստորագրությունն արդեն ապա-
հովված է: Մնում է ջնջել անվստահության կամ թերահավա-
տության վերջին մշուշը, որը և Խալիլը կատարել է իրեն հա-
տուկ վարպետությամբ:

«— Վստահ եմ՝ ձեր հարգարժան պատվիրակությունն ավե-
լորդ չի համարի իր այցելությունը Կոստանդնուպոլիս, հենց որ
ստորագրված կլինի պայմանագիրը... Մենք ձեզ այնտեղ ցույց
կտանք մի ընդունելություն, որից մեր թշնամիները կտրաքվեն:
...Խաղաղության դաշինքը կնքվելուց հետո կրքերը կհանգստա-

նան, հասարակական կարծիքը կհավասարակշռվի, և այն ժամա-
նակ գուցե Թուրքիան ձեզ կանի նաև այնպիսի զիջումներ, որոնք
վայելում են իսկական բարեկամներին»:

Ահա այս խորհրդակցությունից հետո էլ Բաթումի խորհրդա-
ժողովի հայ պատվիրակներն շտապեցին Թիֆլիս, որպեսզի Ազ-
գային կինտրոնական խորհրդի պարագլուխներին ծանոթացնեն
թուրքական կողմի պահանջներին ու պայմաններին, խելք խելքի
տան դաշնագիրը կնքելու համար:

Վերջապես ձյան տակ շատ կարճ ժամանակով ծրարված
աղտեղությունը բացվեց, ընայած այն առաջ էլ երևում էր բոլոր
կողմերից. Անդրկովկասյան սեյմն ինքն իրեն լուծարքի ենթար-
կեց: Երբ Թուրքերը թեթև զորաշարժով և հատկապես սեյմի պա-
րագլուխ վրացիների բացահայտ օժանդակությամբ տիրել էին
Սարիղամիշին ու Կարսին և Արաբսն անցնելով նվաճելով Ալեք-
սանդրապոլը, ապա շարժվում էին էջմիածնի ու Երևանի վրա,
Հայաստանի ներկայի ու ապագայի ամբողջ պատկերը պարզ-
ված էր, այլևս ոչ մի հարց չկար: Վրացիները հայտարարեցին,
թե հայերն արդեն պարտված են և բնականորեն խաղից դուրս
պիտի գան: Եվ քանի որ մուսավաթական ազդրեջանցիներն էլ
միշտ հոգով թուրքերի հետ էին եղել ու հիմա երազում էին նրանց
տիրապետության հաստատումն Անդրկովկասում, ուրեմն՝ նրանք
ևս չէին կարող լիարժեք դաշնակից լինել: Ուստի վրաց մեն-
շեկներին մնում էր քաշվել մի կողմ և միայնակ տնօրինել
իրենց բախտը՝ դառնալ անջատ ու անկախ պետություն:

Անդրկովկասյան սեյմը լուծարքի ենթարկվեց մայիսի 26-ի
ցերեկվա ժամը երեքին: Նույն օրն էլ հռչակվեց Վրաստանի ան-
կախությունը, որը մայիսյան ամպրոպի տպավորություն էր թո-
ղել սեյմի անդամ ու ոչ անդամ հայերի վրա: Ո՞նց թե Վրաս-
տանն անկախ ու անջատ է, երբ հայոց գնդերն Արաքսի ափին
ու Ղարաբեխիսյայի լեռներում արշույն են տալիս ոչ միայն իրենց
հողի համար, այլև փակում են թուրքի ճանապարհը դեպի Թիֆ-
լիս:

Վրացի մենշեկները, որ երևութական միասնության օրերին
էլ սեյմը միայն իրենց շահերին էին ծառայեցնում և անպար-
կեշտություն էին համարում իրենց ազգային գերազանցությունը
չցուցադրելը, այս անգամ արդեն շատ էին սրտաբաց: Անջատ ու

անկախ վրաստանի հոգսերով ծանրաբեռ Չխենկելին հայ դաշնակիցներին երեսին ուղղակի ասաց.

— Երբ ծովում երկու հոգուց մեկը խեղդվում է, մյուսը խոհեմ կլինի, որ իրեն փրկի:

Ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս:

Նույն օրը ևեթ անջատ-անկախության վարակը տվեց նաև Հայոց ազգային խորհրդի անդամներին: Այդ օրը Թիֆլիսի ամբողջ հայությունն իր ներկայացուցիչներով հավաքվել էր քաղաքի կոնսերվատորիայի դահլիճը, որպեսզի որոշի, թե ի՞նչ պիտի անել վրաց անկախության պայմաններում: Դուրսը, քաղաքում ամենուրեք տիրում էր խառնիճադանջ մի դրուժյուն, որ այդ բազմացեղ ու բազմատարր կենտրոնի ոգին էր եղել միշտ ու առհասարակ: Սակայն հիմա առավել ցայտուն, առավել աղմուկոտ ու երփներանգ մի կողմից զնգում էր վրաց խանդավառությունը, որ ճառագել էր անջատ ու անկախ հանրապետության հռչակումից, իսկ մյուս կողմից՝ դեպի Հյուսիսային Կովկաս, դեպի Ռուսաստան շարժվող հայոց գաղթականությունն էր, որ բռնել էր քաղաքի թաղամասերը և կանգնելու, հանգիստ առնելու տեղ չէր գտնում, քանի որ ետեից գալիս էր անկանգ հոսանքը տեղահանված ու խելակորույս ցեղակիցների:

Այո՛, դուրսը մեկի ցնծությունն էր, թեկուզ հայտնի չէր՝ որքա՞ն հիմնավոր, և մյուսի ողբերգությունը՝ հաստատ, հիմնավոր ու անպայման անկասեցնելի: Կոնսերվատորիայի դահլիճում հավաքված մարդիկ իրենց հետ բերել էին դրսի հակոտնյա տրամադրությունները, ցավերի, կրքերի, ամբաստանության ու առաջարկությունների մի փոթորիկ էին բարձրացրել և այդ փոթորկի մեջ ուղում էին հայ ազգի փրկության ելքը գտնել:

Դահլիճն իր ներկայացուցիչներին հերթով կամ անհերթ ամբիոն էր բարձրացնում, և ամեն մի խոսող կոկորդ պատռելով հասարակությանն էր ներկայացնում ազգի փրկության իր դեղատոմսը: Նշուր արմունկներով իր համար ճանապարհ քացեց դեպի ամբիոն և մեկուսի կանգնեց նաև հայոց պատմաբան Լեոն: Հաղթահասակ էր նա, բայց անշուք ակնոցների տակից նայող խամրած աչքերը մատնում էին պատմաբան-հրապարակախոսի հոգնությունն ու տառապանքը: Շատերն էին ճանաչում նրան, որի կրակոտ ու իմաստուն խոսքին ժողովուրդն սպասում էր ամեն օր: Անունն իրար տալով դահլիճին իմաց արին, և մի

քանի վայրկյան հետո այնպիսի լուռություն էր տիրում, որ դրսի ձայները լսվում էին տարբերակված: Ազգի պատմաբանը վիթխարի ձեռքերը դեպի դուրս տարածած, խոսեց ցածրաձայն:

— Դուք տեսաք, թե ի՞նչ է կատարվում ձեր շուրջը, մեծ փողոցում, — ասաց, հառաչեց: — Այս հին Կովկասում այսօր ուր էլ որ գնաս, մերոնց կտեսնես, որոնք կամ մեռնում են, կամ քայլում են դեպի կորստյան դուռը: Այդ աղետի պատճառն այն է, որ մենք մոռացել ենք մեր պատմական ճակատագիրը: Դահլիճը ցավից տնքում էր ու օրորվում լայնատարած մի մարմնի պես: — Այսօր մեր ժողովրդի խղճով մնացորդները փախչում են Ռուսաստան: Բայց ինչո՞ւ: Մի՞թե այստեղ Ռուսաստան չէր: Ինչո՞ւ բաժանվեցինք: Ինչո՞ւ կարճամիտների կուսակցական հաշիվներին ենթարկվեցինք: Փոքր ենք և տկար ու հենց այդ պատճառով էլ խաղալիք ենք դարձել թուրք փաշաների ձեռքին: Ինչո՞ւ չենք հայտարարում, թե մենք մի մասն ենք կազմում այն պետության, որը կնքել է Բրեստ-Լիտվսկի դաշնագիրը: Թող այդ պետությունն ինքն էլ կատարի իր ստորագրած պարտավորությունը, և այն ժամանակ մենք ապահով կլինենք, որ թուրքերը կվերցնեն միայն Բաթումը, Կարսը և այլևս չեն համարձակվի իրենց թաթը դնել նաև Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Թիֆլիսի վրա:

— Ճիշտ է, ճիշտ է, — այս ու այնտեղից ճաքճքում էր դահլիճը:

Սակայն բեմառաջքից մեկը, որ, երևում էր, վրացի է ու եկել է հայոց ժողովից լուր հասցնելու իր մենշեկի ղեկավարներին, ձեռքն առաջ մեկնած գոռաց ճառախոսի վրա.

— Էդ քեզ ո՞վ է իրավունք տվել վրաց քաղաքները թուրքին բախշիլ տալու Բաթումը...

Լեոն շեղ նայեց նրան, սակայն լռեցին հարևանները:

— Ես վրաց Բաթումն ու հայոց Կարսը բախշիլ չեմ տալիս թուրքին: Ես ասում եմ՝ այսօրվա մեր վիճակից դուրս գալու լավագույն միջոցն է դա: Եվ, միաժամանակ, — այստեղ ձայնը բարձրացրեց Լեոն, — այո՛, միաժամանակ, հասկանալի՞ է, հարգելի պարոն: — Դահլիճը նորից հավանության բացականչություններ էր անում: Վրացին ընկրկեց, ավելի ճիշտ՝ ստիպված էր լռել, սակայն անհանգիստ շարժումները մատնում էին նրա անհամաձայնությունը: Հավանաբար անջատ ու անկախ

Վրաստանի գաղափարը նրա հոգում այդ վայրկյանին ստեղծել էր ուժանտիկ մի քառս, որի վերջում պարզ երևում է միջնադարյան անպարտելի թագավորությունը՝ Պոնտոսի ծովից մինչև Կասպիականի ափերը և Կովկասյան լեռներից մինչև իսլաթ։— Մենք ինքներս, բաժան-բաժան «անկախանալով», որ նշանակում է՝ թուրքի համար հեշտ կլանելու կեր դառնալով, մանրացնում ու թուլացնում ենք մեզ, ընկնում մեր հավիտենական թշնամու բերանը և հետո էլ տրտնջում, թե՛ կործանվում ենք, օգնություն... Հիմա դուրս եկեք, նայեցեք իրենց պապենական վայրերից փախչող այն աղետյալներին։ Դրանք մեր ժողովուրդն են, մեր ազգը, որ ոչնչանում է շքնդմիջվող փախուստների ճամփաներին... Մինչև ե՞րբ ոչնչանաւ Միթի սրան վերջ չպետք է լինի։ Միթի մենք, որ կոչված ենք նրան ցույց տալու լավ օրվա ճամփան, միշտ էլ այսպես խուլ ու կույր պիտի մնանք։

Այդ օրերին կարևոր ժողովներ էին գումարվում նաև Թիֆլիսի Գուղվինյան ու Բարյատինսկայա փողոցների անկյունում բարձրացած շենքում՝ հայտնի արդյունաբերող Արամյանցի տանը, որը մի քանի ամիս առաջ էր տիրոջից խլվել, որպեսզի ծառայեցվի հայոց ազգային-քաղաքական գործերին։ Ամենակարևորը ժողովներն էին, և գումարողն էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը։

Մայիսի 27-ին հայկական բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ Ազգային խորհուրդը քննեց ազգի վիճակը՝ Անդրբլուզյան սելվի լուծարկման պայմաններում։ Հոնտորները, իրար հերթ չտալով, խոսում էին վրաց մենշեիկներն ու ազգըրբեջանցի մուսավաթականների անդրկուլիսյան խարդավանքներից։ Նրանք նոր էին պարզել, որ Թիֆլիսում ու Բաթումում իրենցից թաքուն մենշեիկներն ու մուսավաթականներն անընդհատ գտնվել են սեպարատ բանակցությունների մեջ։ Առաջինները Գերմանիայի ներկայացուցիչների ականջներն էին տաք պահում, երկրորդները՝ թուրքերի։ Եվ մայիսի 26-ին, Վրաստանի անկախության հայտարարության հետ, Թիֆլիսում ու վրաց ծովեզրյա քաղաքներում հանկարծակի հայտնվեցին գերման զորաջոկատներ, վրաց սահմանի վրա ու Թիֆլիսի կայարանի գմբեթին բարձրացավ գերմանական պետական դրոշմ։ Այսպիսով Վրաստանն իրեն ապահովեց թրքական բռնազավթումից։

Ազգրեջանի մուսավաթականները որոշել էին մայիսի 28-ին

հայտարարել իրենց անկախությունը, սակայն դրանից տասն օր առաջ Պարսկաստանի վրայով Գանձակ էր հասել թուրքական լաթհազարանոց մի դորաբանակ նազըմ փաշայի գլխավորությամբ, որը գորգերի վրայով էր բալլել Ազգամից մինչև Եվլախի նստմ էր տեղական մահմեդականներին և փորձում զինաթափել հայերին, որոնք համառորեն դիմադրում էին։ Հիմա էլ մուսավաթական պարագլուխներից մեկը՝ բուրդ խոսրովբեկ Սուլթանովը, որ Բաթումի բանակցությունների ամբողջ ընթացքում կապ էր պաշտպանում իր գործընկերների ու Օսմանյան կառավարության միջև՝ Կոստանդնուպոլիս գնալ-գալով, Թիֆլիսի փողոցներում հայտնվել էր թուրքական սպայի համազգեստով և յուրաքանչեքին փորձում էր համոզել, որ պատրաստ լինեն թուրքերին դիմավորելու Վրաստանի մայրաքաղաքում։ Այդ մասին իմացել էին մենշեիկները, և Բանլուրական ու զինվորական պատգամավորների խորհրդի գործկոմը որոշել էր 24 ժամվա ընթացքում քաղաքից թշնալ այդ արկածախնդրին։

Մայիսի 28-ի առավոտվանից Անդրկովկասյան սելվի վերջին, ավելի ճիշտ՝ ետմահու նիստն էր դնում, և նրա անդամները միմյանց դեմ հարուցած մեղադրանքներով կարծես ուզում էին ապացուցել, որ իրենց միությունը ոչ թե մեռել է երկու օր առաջ, Վրաստանի անկախության օրը, այլ դրանից շատ առաջ կամ գուցե այն ծնվել էր մեռած։

Ռամիշվիլին զեկուցեց Բաթումի խորհրդաժողովի մասին և նրա արդյունավետության պակասը բացատրում էր Բաթվի մուսավաթականների անհավատարմությամբ։

— Մեր պատգամավորության վիճակը խիստ ծանր էր հենց խորհրդաժողովի սկզբից, — ասաց Ռամիշվիլին։ — Պաշտոնապես այն եղել է անդրկովկասյան բոլոր ժողովուրդների պահանջներն արտահայտող, սակայն իրականում նրա կողքին գործում էին ոչ պաշտոնական ուղիներով Բաթում հասած առանձին մարզիկ ու խմբեր, որոնք իրենց մեկուսի դիմումներով ու խլրտումներով, հայտարարություններով ու պահանջներով խանգարում էին մեզ, նույնիսկ ի շիր էին դարձնում մեր պատվիրակության ջանքերը։

Դիտողությունը շատ էր թափանցիկ, և ժողովականները մտալ ու խայթող հայացքներով նայում էին մուսավաթականներին,

որոնք նստոտել էին դահլիճի հտին շարքերում, քսիսոցով իրար հասկացնում էին, որ իրենք այլևս գործ չունեն այս պարապ դամադալի հետ, լավ կանեն՝ գնան իրենց քաղաքական ու ազգային անկախությունը հռչակեն։ Ուսուր-բեկովը՝ Բաթումի պատգամավորության մուսավաթական թևի ղեկավարը, հանկարծ ոտքի կանգնեց և, հարվածը յուրայինների վրա առնելով, պահանջեց պարզ խոսել, չանել հայտարարություններ, որոնք իրականությանը չեն համապատասխանում և միայն ջուր պղտոբելու նպատակ ունեն։

— Ես կարծում եմ՝ սրանից էլ պարզ անհնար է խոսել, պարոն Ուսուր-բեկով, — ամբիոնից նրան պատասխանեց Ռամիշ-վիլին, որը ջղայնությունից կարմրել էր, և ճաղատը կապտակարմիր ցոլքեր էր արձակում։ — Բժիշկ Սուլթանովն ո՞ւմ անունից էր բանակցություններ վարում թուրք պաշտոնյաների հետ։ Նազըմ փաշայի բանակին ո՞ւմ հրավերով է հասել Գանձակ։ Ի՞նչ համաձայնության մասին կարող է խոսք լինել, երբ այս երկրի բնակչության մի մասը կոչվում է թշնամու դեմ, իսկ մյուս մասը համակրանքի ցույցեր անելով՝ աջակցում է թշնամու ներխուժմանը։ Հաճախ էլ բացահայտորեն կոչվում է մեր դեմ, այդ նույն թշնամու զորքերի կողքին...

— Դուք դարձյալ անհիմն ու անպատասխանատու հայտարարություններ եք անում։ Վե՛րջ տվեք, ապա թե ոչ...

— Ի՞նչ «ապա թե ոչ», պարոն Ուսուր-բեկով, է՛լ ինչ պիտի անեք, որ չեք արել, — տեղից վեր թռչելով, դահլիճից բեմ վազեց և ճառախոսի կողքին հայտնվեց Թիֆլիսում տեղակայված հայոց, այսպես կոչված, պահեստային զորքի հրամանատար, գնդապետ Հովսեփյանը։ Կանգնեց ու հրամանատարական իր շքահազուստը շոյելով խոսեց. — Ձեր զորքը, այսինքն՝ մուսավաթական զորքը, Ղազարի դաշտից բարձրանալով մերոնց հարվածում է թիկունքից։ Թիկունքից, հասկանո՞ւմ եք։ Իսկ մենք, իբր թե, դաշնակիցներ ենք... Թիկունքից հարվածելով գններալ Նազարբեկովին նեղն է գցում, հետո էլ գնում, խառնվում Պարախիսայի վրա գրոհող թուրքերին... Ես թեք եմ այսպիսի դաշնակցության վրա։

— Թուրք պահիր, գնդապետ, — արհամարհոտ խոսեց Ուսուր-բեկովը։ — Շուտով ավելի հարմար ու արժանավոր տեղ է լինելու դրա համար։

— Ի՞նչ տեղ, ի՞նչ տեղ է լինելու։

— Ձեր վիճակը, երբ աչից ու ձախից բաժանվենք ձեզանից։ Դահլիճում մի փոթորիկ բարձրացավ, որի մեջ խլացել էր գնդապետի ծղրտոցը, և կուշ էր եկել տարբեր տեղերից սպանալիքների տարափի տակ ընկած Ուսուր-բեկովը։

Նախագահը մի կերպ լռեցրեց ադմուլը և հռետորին խնդրեց խոսել օրվա հոգսերից։ Գնդապետ Հովսեփյանը, կեղտաջրի միջից դուրս եկածի պես, նորից շքազգեստն էր թափ տալիս, ցնցում էր ուսերը, շոյում կուրծքը զարդարող միակ երկաթե խաչը։

— Էլ ի՞նչ խոսեմ օրվա հոգսերից, որ այնքան շատ են, — անճարացած ասաց նա։ — Օրինակի համար՝ իմ իրավասությանը հանձնված հայկական պահեստային բրիգադը, որ տեղակայված է Թիֆլիսում, բոլորովին կտրված է կորպուսից և առ այսօր դուրկ է պարենից։ Ես անձամբ շատ կխնդրեի պարոն Լոմտատիձեից, որպեսզի այս հարցը դառնա հատուկ քննության առարկա։

Նախագահողն անզոր թոթվեց ուսերը.

— Ես՝ Լոմտատիձես, ի՞նչ կարող եմ անել, պարոն գնդապետ։ Ի՞նչ կա այսօրվա նախագահի ձեռքին...

Դահլիճում ոտքի կանգնեց մի ժեր հայ և, ակնոցները սրբելով, ոչ առանց զայրույթի ու արհամարհանքի, հայերեն դիմեց գնդապետին.

— Այդ ի՞նչ հայկական պահեստային բրիգադ է, պարոն գնդապետ, ի՞նչ հայ զորք է, որ Թիֆլիսի փողոցներն է շափում, երբ որ իր ազգը հոգեվարքի մեջ թուրքի դեմ կոչվում է վերջին ուժերով։ — Գնդապետը փորձում էր պատասխանել։ Մերունին ձեռքը բարձրացրած լռեցրեց նրան։ — Մի ամիս առաջ մենք ձեր նյութական բոլոր կարիքները հոգացինք, որպեսզի անմիջապես գնաք ճակատ։ Մի ամիս առաջ։ Իսկ այսօր դուք դեռ պարեն եք մուրում այդ անարժան դասալիքների համար...

Նախագահող Լոմտատիձեն, ըստ երևույթին, լավ էր ճանաչում խոսող ծերունուն, ձեռքերով ու հայացքով նրան հրավիրեց ամբիոն.

— Համեցե՛ք, այստեղից խոսեք, պարոն Բաբայանց, — հարգալիր առաջարկեց նա և ձեռքով նշան արեց, որ գնդապետը թողնի բեմը։ — Համեցե՛ք, համեցե՛ք, պարոն Բաբայանց։

Թիֆլիսի ականավոր մեծահարուստ Համբաղձում Բաբա-

յանցը, որ տարիների անխոնջ գործունեությամբ և անխտրական բարեգործություններով հավասարապես հարգված էր ինչպես ազգակիցներից, այնպես էլ վրացիներից ու մահմեդական բնակչութունից, այդ պահին ուրիշ ասելիք չուներ և չէր էլ ուզում ամբիոն բարձրանալ։ Սակայն նախագահի հորդորով ու դահլիճի համակրական բացականչութունների տակ բարձրացավ և, ամբիոնի կողքից առաջանալով, կանգնեց բեմի եզրին՝ ժերունական ու իմաստուն հայացքը ներկաների վրա։

— Մի հարգելի մարդ է մեռել,— խաղաղված գահլիճի հետ հանգիստ խոսեց հայ մեծահարուստը։— Բժիշկը, որ չէր հասել մարդու վերջին շնչին, հարազատներին հարց է տալիս. «Հանգուցյալը քրտնեց մեռնելուց առաջ»։ Հարազատները զլխով են անում. «Այո՛, լա՛վ քրտնեց, պարոն բժիշկ»։ «Այդ լա՛վ է, շա՛տ լավ է»,— եզրակացնում է բժիշկը։— Դահլիճն աշխուժանում է։ Մարդիկ ժպտում են, նույնիսկ քրքիչներ են լավում։ Մերունին քաջալերված փոխըմբռնողությունից, շարունակում է խոսել. — Մեր հանգուցյալը, որ սելմն է, մեռնելուց առաջ չէր քրտնել։ Դա վա՛տ է... Սակայն մեր հանգուցյալը, որքան գիտեմ, մեռնելուց առաջ մի կարգին չէր էլ ապրել։ Ա՛յ, սա որ շա՛տ վատ է։ Բայց, իմ կարծիքով, այսօր մեզ պիտի անհանգստացնի մի ուրիշ հարց. թե ո՞նց անենք, որ այսուհետ, գոնե այսուհետ մեր ազգերը չլծենք մեռած մարմինների սալին։ Ո՞նց անենք, որ այսուհետ կարողանանք ապահովել ազգամիջյան համերշխությունը։ Ես չեմ կարծում, թե երկրադնդի վրա լինի ուրիշ մի անկաշուն, որտեղ այնքան շատ ազգերի ու տարրեր կրոնների հաշիվները հանգուցավորված ու բարգված լինեն, որքան մեր հայրենի Կովկասում։ Մեզանից ոչ ոք չի լքելու իր հայրենիքը։ Ուրեմն,՝ մտածենք իմաստուն ու համերաշխ համակեցություն ստեղծելու մասին։ Մտածենք փոխադարձ վստահության ու համագործակեցության մթնոլորտ ստեղծելու մասին։

Խոսելու համար իրավունք խնդրեց նաև նախկին սելմի ակնառու անդամներից մեկը՝ ռուս Կ. Դ. Սեմյոնովը։ Սակայն խոսելուց առաջ ուզում էր իմանալ, թե ո՞րն է անկախ Վրաստանի քաղաքական կողմնորոշումը։

— Դրա հետ է կապված,— ասաց,— զանազան ազգերի վերաբերմունքը անկախ Վրաստանի հանդեպ, դրանով են պայ-

մանավորվելու Վրաստանում ապրող ազգերի փոխհարաբերությունները։

Չխենկելին, որ նստած էր նախագահության սեղանի ետև ու մինչև այդ միայն լուռ հետևում էր ճառախոսներին, նախագահողի ականջին ինչ-որ փսփսաց և ծանրորեն վեր կացավ տեղից, խոսեց հատ-հատ բռնորով։

— Պարոն Սեմյոնովին շատ է հետաքրքրում անկախ Վրաստանի օրինեությունը։ Մենք այդ առթիվ առայժմ հաստատ մի բան կարող ենք ասել. այն լինելու է ո՛չ բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմը, ո՛չ էլ Օսմանյան Թուրքիայի։ Կան մոլորյալներ, որոնք մտածում են թե մենք ստիպված կլինենք ընտրել դրանցից մեկին։ Աստված մի՛ արասցե։ Մենք հեռու կմնանք երկուսից էլ հավասարապես, որովհետև դրանք, ըստ էության նույն մեղալի երկու երեսներն են։ Գոնե մեզ համար։ Պարզ է։ Առայժմ այսքան բան,— և ծանր-ծանր նստեց։

— Ինձ համար պարզ է, պարոն Չխենկելի,— վրդովված խոսեց Սեմյոնովը։— Սակայն չգիտեմ՝ դուք ինքներդ պարզ պատկերացնո՞ւմ եք ձեր քաղաքականության հեռանկարը։— Կռիվը դեռևս շարունակվում է արտաքին թշնամու դեմ։ Հայկական ղորամասերը շարունակում են անհավասար ճակատամարտը թշնամու դեմ։

— Իսկապես անհավասար, բայց նաև անհուսալի,— գոռաց Չխենկելին։

Ռուս հեռորն ուշադրություն չդարձրեց նրան։

— Հայերը մենակ են մնացել։ Նրանք օդնության են կանչում։ Նրանք դաշնակիցներ են որոնում... Եվ կզան այդ դաշնակիցները...

— Ի՞նչ ճանապարհով պիտի գան այդ դաշնակիցները,— դարձյալ Չխենկելին էր, որի ձայնը խզվել էր գոռոցից,— ասացե՛ք, խնդրեմ։

— Միակ և ուղիղ ճանապարհը միությունն է ռուսական դեմոկրատիայի հետ, որն այժմ հավաքում է իր ուժերը։ Ռուսական բանակն այսօր արդեն շտկում է իր առնական հասակը...

Նախագահությունում նստած Մելիք Ասլանովը՝ սելմի օրերի միացյալ հանրապետության հաղորդակցության նախարարը, ցուցադրաբար հոհաց, ապա ձեռքերը խաղացնելով հեղնեց։

— Օլմա, էշագ, յազ գլալար, լոնջա բիթար*:

Յուրայինները ծափահարեցին, ծիծաղեցին, ծիծաղից թուլացած՝ իրար հրմշտեցին: Նորից էին ծափահարում: Ռուսները դարձաքառ, հարցական աչ ու ձախ էին նայում, այսինքն՝ այս ի՞նչ իմաստուն բան ասաց մուսավաթական նախարարը, որ սրանք այսպես ցնծություն են ցուցադրում...

Հարեաններից մեկը թարգմանեց Սեմյոնովի համար, և սա ինքն էլ ծափահարեց և, ձեռքը դեպի Մելիք-Ասլանովի կողմը մեկնած, ասաց.

— Նոր հասկացա, թե ձեր նմանները հեղափոխությունից ի՞նչ էին սպասում. առվճույտ, առվճույտ: Հավատացած եղբք, պարոն Մելիք-Ասլանով, հեղափոխությունն ամեն ինչ կանի և առվույտի կարոտյալներին էլ կապահո՞ւմի առվույտով:

* * *

Նույն օրվա ժամը 12-ին Ադամյանցի տան դահլիճում Հայոց ազգային խորհուրդը հրապարակեց Ավ. Ահարոնյանի, Նիկոլ Աղբալյանի, Ալ. Խատիսովի ու Հովհ. Քաջաղնունու կազմած հետևյալ հայտարարությունը. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրություն հանդեպ Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական դավաճանների գերագույն և միակ իշխանությունը: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերում կազմելու Հայոց ազգային կառավարություն՝ Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարության բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական դավաճանների քաղաքական ու վարչական ղեկը վաճելու համար»:

Երբ Ազգային խորհրդի նշանավոր անդամները՝ հայության կյանքում տեղի ունեցած աննախադեպ իրադարձության հեղինակները, իրենց կատարածի գիտակցությամբ հպարտ, վեր էին կացել, որ հեռանան դահլիճից, Ավետիս Ահարոնյանը կանգնեց իր բարձր ու գեղուղեղ հասակի ամբողջ շքեղությամբ և ձեռքերը

վեր կարկսռեց: Աչքերից կայծեր էին թռչում, հոգին յոթերորդ երկնքում էր: Թվում էր՝ թեևրը շարժեր, ինքն էլ կհասներ հոգու ետևից:

— Պարոնա՛յք, գիտե՞ք, թե ինչ կատարվեց այստեղ, այս ճակատագրական պահին: Պարոնա՛յք, անհնար է բառերով արտահայտել մեր խանդավառությունը... Պարոնա՛յք, վայրկյաններ առաջ մենք ծնունդ տվինք մեր նոր պետականությանը: Պարոնա՛յք, այս պահից մեր հին ու տանջահար ազգն էլ մտնում է անկախ ու ինքնուրույն պետություն ունեցող ազգերի շարքը... Պարոնա՛յք, պատկերացնո՞ւմ եք այս պահի վեհությունը...

— Կեցցե՛ հայ ազգի անկախ պետությունը, — դռների մոտից ետ դարձած բացականչեց Ահարոնյանի տեղակալ Խաչատուր Կարճիկյանը:

— Ուռա՛ւ, — որոտաց դահլիճը:

Ոմանք նորից նստել և ոտքերով հատակը ծեծում էին:

— Փա՛ռք մեր նոր պետականությանը, փա՛ռք:

— Փա՛ռք և անմահությանը, — վերստին թնդաց դահլիճը:

Երբ թողնում էին հայոց նոր պետականության ծննդավայրը, խանդավառ Ալեքսանդր Խատիսովն ի միջի այլոց դարձավ գեպի Ազգային խորհրդի նախագահ Ահարոնյանը, հարցրեց.

— Ի՞նչ լուրեր կան ճակատից: Հուսանք՝ Երևանը դեռ մերն է: Երեկ գիշեր Վեհիբն ասում էր՝ «Այսօր մերոնք Ղարաբաղի սան կվերցնեն»:

— Լուրերը մեծ դժվարությամբ են հասնում, — հառաչեց Ահարոնյանը: — Սակայն, կարծյոք, քիչ առաջ Կարճիկյանն է ստացել գեներալ Սիլիկյանի հեռագիրը: Էլի փամփուշտ է ուղում...

— Այդքան բա՞ն:

— Բա էլ ի՞նչ: Խեղճ ազգն արնաքամ եղավ, էլ ուժ ու շունչ չի մնացել, — ավելի ծանր հառաչեց Ազգային խորհրդի նախագահը:

«Այդքան բանը» պինդ մեխվեց Ալեքսանդր Խատիսովի հիշողության մեջ: Նա, իհարկե, այդպես էլ բախտ չունեցավ ծանոթանալու Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատարի հեռագրի իսկական բովանդակությանը: Վերջին շաբաթվա ընթացքում գեներալ Սիլիկյանը քանի՜-քանի՜ տագնապոտ հեռագրեր ու ոսգիողեկույցներ էր հղել Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի

* Աղբր.՝ «Մի աստիկը, իշուկ, դարունը դա, առվույտ կբռնի»:

Այդ հոգովածը հաստատում է, որ Թիֆլիսի հայ պարագլուխներն ամեն ինչ գիտեին և, միաժամանակ, որ այդ ամեն ինչը ոչինչ չէր նշանակում, ոչ մի արժեք չուներ, քանի որ նրանք էլ զորավար նազարբեկովի նման, սկզբից ևեթ որոշած են եղել ընդունել թուրքաց տիրապետությունը, հայ ազգի վերջին բեկորները հանձնել հայակեր երիտթուրքերի ողորմածությանը:

Ահա Սիմոն Գրուզինյան-Վրացյանի հրապարակած խմբագրական հոգովածը, որը, անշուշտ ու անկասկած, Թիֆլիսյան հայ պարագլուխների տրամադրությունն ու տրամաբանությունն էր արտացոլում:

Հոգովածը վերնագրված է «Մեր կացությունը» և սկսվում է այսպես.

«Հայկական ճակատից ստացված վերջին օրերի պաշտոնական հաղորդագրություններն ու մասնավոր տեղեկությունները պատերազմական գործողությունների մասին աներկբայելի կերպով ասում են, որ լիակատար հաջողությունը մեր կողմն է: Երևանի գործարանակի հաղթությունը միանգամայն հեղաշրջել է գրությունը, և մեր այլ զորամասերի, ինչպես և բնագավառի ամբողջ հայության ռազմական ոգին բարձրացել է»:

Սրանից էլ լավ բան: Իր ազատագրության համար սրբազան կովի ելած հայ ժողովուրդը և նրա կովի առաջնորդներ դարձած անհատները է՛լ ինչ պիտի ցանկանային: «Լիակատար հաջողությունը մեր կողմն է»: Հետո՞:

Մի՞թե տրամաբանական լպիտի լինի վճռական հարվածի կոչը. մե՛կ էլ, մե՛կ էլ մի գարկ տվեք անարգ թուրքին: Զէ՞ որ այդպես պիտի գար ազգի փրկությունը, այդպես պիտի հիմք տեղդվեր նրա ազատ ու անկախ գոյության համար:

Ո՛չ, այն օրերի հայ ազգի գլուխ կանգնած գործիչները չէին ուզում կովել, չէին ուզում գլխավորել ժողովրդի կոիվն իր ազատության ու անկախության համար: Նրանք՝ ղեռ ոչինչ չարած, հոգնել էին: Նրանք որոշել էին նախ ազգին թևաթափ անել, չափազանցված սարսափներով, անկանխելիության ու դատապարտվածության առասպելներով նրան հաշտեցնել «ամենաահավոր լիճակի» հետ, որպեսզի հնարավոր լինի կորզել նրա համաձայնությունը ամեն տեսակ ստորացուցիչ պայմանագրի հետ: Դրա համար էլ գաղափարական առաջնորդ ու հեղինակավոր խորհրդական Գրուզինյան-Վրացյանը շարունակում է հիպոստեղծել

իր ընթերցողին, որ հայ ժողովուրդն է: «Սակայն որքան էլ ծանր լինի խոստովանել,— գրել է նա,— որքան էլ դժվար լինի ասել մանավանդ այս օրերում, մենք այնուամենայնիվ պարտք ենք զգում ասելու այն դառն ճշմարտությունը, թե մենք հաղթված ենք...»:

Հասկանո՞ւմ եք. «...տեղեկությունները պատերազմական գործողությունների մասին աներկբայելի կերպով ասում են, որ լիակատար հաղթությունը մեր կողմն է», և, այդուհանդերձ, «մենք հաղթված ենք»: Այսինքն՝ պարտված ենք, քանի որ ձեռքից տվել ենք Կարսը և այն էլ, ո՛վ ցուցադրական անտեղյակություն, «մեր կամքին հակառակ, առանց մեր ղեկավար մարմինների թեկուզ անուղղակի համաձայնության, առանց նույնիսկ նրանց գիտության, արվել է թշնամուն մեր ամենազորեղ ամրությունը՝ Կարսը»:

Բայց, ամո՞թ չլինի հարցնելը, այդ ի՞նչ «ղեկավար մարմիններ» են, էլ ինչի՞ ղեկավար են, կամ ինչպե՞ս են ղեկավար կոչներ» են, էլ ինչի՞ ղեկավար են, կամ ինչպե՞ս են ղեկավար կոչվում, որ տեղեկություն անգամ չունեն, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է հայոց ամենազորեղ ամրություն Կարսը ոտով-ձեռքով հանձնվել թշնամուն:

«Հաղթված ենք, որովհետև անակնկալ դավադրությամբ, զինադարի ժամանակ, հաշտության բանակցությունների ընթացքում, թուրքերը հափշտակել են, խլել են մեր ձեռքից Ալեքսանդրապոլը իր մեծ պաշարով»:

Այսպես շարունակ. բոլորը նենգել ու դավել են, խաբել ու ձեռքից խլել... «Վերջապես, հաղթված ենք և այն պատճառով,— շարունակում է ազգի գաղափարական առաջնորդի գերն ստանձնած Վրացյանը,— որ մեր թիկունքում անկախ Ադրբեջանն է իր նած Վրացյանը,— որ մեր թիկունքում անկախ Ադրբեջանն է իր թուրքական օրինեստացիայով, եթե ավելին չասենք («ավելին» թուրքական օրինեստացիայով, եթե ավելին չասենք— Բ. Ու.), այն է, որ Ադրբեջանի սիրտը գտնվում էր Ստեփան Շահում-էլ այն է, որ Ադրբեջանի իշխանության ձեռքում— Բ. Ու.), յանի զլխավորած խորհրդային իշխանության ձեռքում— Բ. Ու.), և մեր կողքին է անկախ Վրաստանը, որը, ըստ կառավարական պաշտոնական հաղորդագրության, կամենում է թուրքի հետ մեր կովելու ղեպքում ստիպված պիտի լինի նեյտրալիտետ պահ-ման կովելու ղեպքում միջամտության վրա, մեր սեփական ուժե-չունենալով արտաքին միջամտության վրա, մեր սեփական ուժե-րով, մեր տանջված ու սևաբախտ ժողովրդի հերոսական ջան-

Սա մի հայտարարություն է, որի ճիշտ կամ սխալ լինելը հավասարապես դատապարտելի է «Բաթումի խաղաղության ժողովի» հայ ամբողջ պատվիրակության համար: «Հայ ներկա-
յացուցիչները... լուր չունենին հայերի փալլուն հաղթանակի մա-
սին»: Իսկ ինչո՞ւ չունենին: Եվ եթե չունենին, որտեղի՞ց գիտեին,
թե ի՞նչ դիրքի վրա պիտի կանգնեին ու ի՞նչ պիտի պահանջե-
ին: Կամ եթե «հայերի փալլուն հաղթանակի մասին» չգիտեին,
ներա՞յն էլ ո՞ւմ էին ներկայացնում, ո՞ւմ կամքն ու պահանջներն
էին արտահայտում: Այդ ո՞վ էր նրանց օժտել իր լիազորու-
թյուններով...

Սակայն միանգամայն այլ էր իրականությունը։ Բաթումի խորհրդատու Ռոբերտ Գալստյանը հայ մասնակիցները գիտեին «հայերի փայլուն հաղթանակի մասին»։ Համենայն դեպս՝ հայ պատվիրակության խորհրդական Սիմոն Վրացյանը շատ լավ տեղյակ էր հայոց հաղթանակին։ Ինչպես վերը տեսանք, այդ նա էր հայ-թուրքական խայտառակ դաշնագրի կնքումից մի քանի օր առաջ գրել և իր «Հորիզոնում» հրապարակել, թե «Հայկական ճակատից ստացված վերջին օրերի պաշտոնական հաղորդագրություններն ու մասնավոր տեղեկությունները պատերազմական գործողությունների մասին աներկբայելի կերպով ասում են, որ լիակատար հաջողությունը մեր կողմն է։ Երևանի զորաբանակի հաջողությունը միանգամայն հեղաշրջել է դրությունը...»։ Այո՛, հայ զինվորության և ժողովրդի սարգարապատյան հաղթանակը հեղաշրջել էր դրությունը ճակատում ու թիկունքում, Հայաստանի բախտի համար կոմիդ ու մտահոգված բոլոր շրջաններում, բացի Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդից ու նրա պատվիրակությունից։ Նրանց, բայց երևելթի՛ն, ձեռնտու էր անտեղյակությունը։ պիտի ցույց տային, թե մի խաղի մեջ են, որի պայմանն է աշտերը կապած առաջ գնալը... Ուստի անտեղյակություն էին խաղում և՛ խորհրդատու Ռոբերտը, և՛ տասնությակներ հետո։

Մինչև «Հայոց ներկայացուցիչները» կժամանեն Բաթում, թուրքիայի պատվիրակությունը խորհրդակցել էր իր կառավարության հետ, մշակել ու հիմնովին պատրաստել սեփական դիրքորոշումը: Այս բոլորը կատարվել էր հուլիսի գաղտնի, խնամքով, հետևողականորեն: Բայց հետագայում հենց իրենք՝ թուրքական կառավարության անդամներն ու Բաթումի թուրք պատվիրակու-

Քյան ներկայացուցիչները, տարբեր առիթներով ամեն ինչ հրապարակել են, և հիմա արդեն ամենքին հայտնի են հայոց հարցի ակն օրերի թուրքական լուծման բոլոր վարժուխոնները:

Բաթումում խորհրդաժողովին եկած թուրք դրվագագառուները գիտեին, որ իրենց կառավարության մեջ հայկական հարցի լուծման երկու եղանակ էր առաջ քաշված։ Մեկի կողմնակիցները գտնում էին, որ հարցը պիտի լուծել հայերին ամենուրեք ոչընչացնելով, իսկ մյուս թևը, այսօրինակ լուծման անհնարինությունը գիտակցելով, առաջարկում էր Անդրկովկասում, Երևանի շուրջ հայերի համար մի փոքրիկ ինքնավարություն երաշխավորել և դրանով իսկ համաշխարհային կարծիքի առաջ գլուխ պրծացնել՝ հակահայկական ա՛յն չարագործությունների դիմաց, որ կատարել են, և նրա՛նց համար, որ դեռևս պիտի կատարեին։

Բաթումում հալիլ բեյն ու Վեհիբ փաշան, շքմեղության քղա-միդ հագած, ճակատի իրենց գործերն աջողակ ներկայացնելով, հայ պատվիրակներին անընդհատ հիշեցնում էին իրենց, իբր թե՛, չափավոր քաղաքականությունը։ Ալ. Խատիսովը հետազայում պիտի գրեր, թե հալիլն ասում էր. «Հասկացե՛ք իրերու գրո՛ւ պիտի գրեր, թե հալիլն ասում էր. «Հասկացե՛ք իրերու գրո՛ւ»։ Ես և Վեհիպ փաշան կներկայացնենք կոմիտեի՝ մեջ չափավոր, հաշտարար հոսանքը։ Թալեաթ և էնվեր փաշաները կուղեն իսպառ ոչնչացնել հայկական հողը։ Օգնեցե՛ք մեզ՝ մեր դիրքը ուժեղացնելու. ըրե՛ք բոլոր զիջումները... Մենք ձեզ կօգնենք ապագային։ Իսկ ձեր դիմադրությունն այսօր միայն՝ կօգնենք ապագային։ Իսկ ձեր դիմադրությունն այսօր միայն՝ պիտի վնասե ձեզ և նոր արյունահեղությանց պատճառ դառնա»։

Արեմն, էնվերն ու թալեաթն էին, որ ուզում էին «խաղառ
ռչնշացնել հայկական հողը»: Սակայն, ահա մեկ էլ թալեաթն է
խոսում հատիսովի հետ և գրովթյունն այնպես է ներկայաց-
նում, թե ինքը՝ այդ հայազգի բազանն է չափավոր թեք դեկա-
վարում: «Էնվերն փաշան կգտներ,— ասել է թալեաթը,— թե բա-
նի որ հայերը եղած են ու պետք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները
ու հանգիստ պիտի չթողուն մեր Անատոլիի նահանգները, ավելի
լավ է, որ հիմնապես բնաջնջվեն անոնք նաև Կովկասի մեջ, ինչ-
պես եղած են թուրքիո մեջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկա-
սի մեջ պատճառ պիտի դառնա, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու
իր սահմանները և դառնա հավիտենական վտանգ թուրքիո հա-
մար: Իսկ ես,— շարունակել է թալեաթը,— պատասխանեցի, որ

48

աղագային կառավարության ստեղծումը հետաձգելով ամենամոտիկ ապագային— Ժպիտը ծաղկել էր նրա կլոր դեմքին։ Կարճատես աչքերում խորամանկության կայծեր կային, որոնք ասում էին՝ «Բարեկամ, սա դիվանագիտություն է, ձեռնածուծության պես մի բան, և պարտվում է նա, ով չի խաբում»։— Մենք միայն մի փոքր առաջ ենք ընկնում դեպքերից... Հը՞, դո՞ւ ինչ կասես,— և ծիծաղկուն, ծակող հայացքը հառեց Պապաջանովին՝ պատվիրակության երրորդ անդամին։

Պապաջանովը թոթվեց հաստ ուսերը. այսինքն՝ чёрт по-бери!, ինչ կուզե՞ք՝ արեք, իմ գերը կրավորական է։

Քիչ անց հալիլն ու Վեհիբը հատիսովին հրավիրեցին զրույցի։ Հայոց պատվիրակության ղեկավարը գերազանցության զգացումով բաժանվեց ընկերներին, առանց պայմանավորվելու առաջիկա զրույցի ժամանակ իրենց և հենց իր բռնելիք դիրքի մասին։

Քաջազնունին մոայլ քաշվել էր ծովահայաց պատշգամբի անկյունը, թանձր մազ-մորուքի միջից դիտում էր Պոնտոսի կապույտ խաղերը։ Մտքում հատիսովին էր՝ ամեն օր մի նոր կողմից բացվող իր կերպարանքով, եսակենտրոն գործունեությամբ, նպատակին հասնելու համար գործադրած ամեն տեսակ ընդունելի ու անսուրբ միջոցներով։ Նպատակին հասնելու... Բայց ի՞նչ էր նպատակը, գոնե երևար։ Ո՞նց կարելի է այսպես պատեպատ զարկվել, կաշվից դուրս գալ, սուտն ու ճշմարիտն իրար խառնել։ Ինչպե՞ս էլ կարողանում է, առանց երկնչելու, առանց զգուշանալու։

Երեկոյան ժամաժամքին հատիսովը ներկայացավ բարձր տրամադրությամբ, հաղորդեց, որ թուրքերն իրեն ընդունել են բարեկամաբար և պայմանավորվել են հաշտության նիստն սկսել վաղը ժամը 12-ին։ Ասաց և գնաց, փակվեց իր սենյակում։

Պապաջանովին դա էլ շանհանգստացրեց։ Իսկ Հովհաննես Քաջազնունին մտածեց, որ այս անգամ էլ հատիսովը կատարել է մի այնպիսի քայլ, որի համար երես չունի խոսելու, բացառություն տալու։ «Ժողովուրդն ասում է՝ ազգավի հետ ընկերացել ես, պատրաստ եղիր ամեն տեսակ աղտեղություն ուսնելու»,— մտածեց Քաջազնունին և նստեց գրասեղանի առաջ, բացեց օրագիրը։ Հայացքը դեպի սեփական հոգու խորքն արած՝ նա շշռն-

չաց իր համար. «Երանի՜ թե սուտ չլինեիր արդար դատաստանը, և յուրաքանչյուր մահկանացու ահեղ դատին ներկայանար միայն սեփական մեղքերով»։

Հետո պիտի պարզվեր, որ Վեհիբն ու հալիլը հատիսովի հետ վճռել են գինադադար հայտարարել և անմիջապես նրան հնարավորություն են տվել լիակատար գինադադարի մասին հրահանգ հաղորդելու յուրայիններին։ հալիլ բեյի համար ի՞նչ հրահանգ հաղորդելու հնախոսով պահանջել կարքը, հեռախոսի մեծ դժվարություն էր հեռախոսով պահանջել կարքը, հեռախոսի մոտ հրավիրել գեներալ կորգանովին, ապա, լսափողը հանձնելով հայկական պատվիրակության ղեկավարին, բարեհոգությամբ ասել։

— Բույուրուն, ջանար հաթիսով։

Քանի օր էր, կորած էր համարվում գեներալ կորգանովը։ Որտեղի՞ց և ինչպե՞ս հայտնվեց կարսում։ հատիսովը շշմած էր առաջին պահ. կարծում էր՝ չար խաղ են անում իր հետ։ Սա կայն իսկապես գեներալն էր խոսում իր անդրշիրիմյան ձայնով։ Նա էլ էր զարմացած, թե թուրքերն այդ ինչպես իրեն անակըն՝ նա էլ էր զարմացած, թե թուրքերն այդ ինչպես իրեն անակընկալներ են մատուցում իրար ետևից. երեկ աղատեցին քուրդ խաժամուժի ձեռքից, գիշերը բժշկական արտակարգ օգնություն ցույց տվին, այսօր էլ, խնդրե՛մ, խոսիր Բաթումի հայ պատվիրակության ղեկավար Ալեքսանդր հատիսովի հետ։

— Ալեքսանդր Իվանովիչ,— ուրախությունից լաց լինելով խոսեց գեներալը,— Ալեքսանդր Իվանովիչ, այս ի՞նչ երջանկություն է, որ ձեր նման բարեկամի ձայնն եմ լսում։ Ի՞նչ երջանկություն ... Աստված որ մեկ էլ ձեզ տեսնելու բախտին արժակություն ... Աստված որ մեկ էլ ձեզ տեսնելու տառապանքներ եմ քաշել նացնի, կպատմեմ, թե ի՞նչ տեսակ տառապանքներ եմ քաշել այս մի քանի օրվա գերության մեջ։ Թշնամուս էլ չէի ցանկանա։ Հոգեկան վիճակս, էլ մի՛հարցնեք։ Լավ է, որ ուշքս վրաս է։ Աստված տա, աստված տա, Ալեքսանդր Իվանովիչ։ Բաթումի մի՞ց եք խոսում։ Հաշտություն։ Օ՛, ի՞նչ եք խոսում։ Մեր խեղճ ժողովրդի փրկության համար դուք ինչե՛ր արեք։ Ի՞նչ գերմարդկային ուժ էր պետք։

— Ուրեմն, այդպես, պարոն գեներալ,— ինքնավստահ, սե-

փական արժանապատվության բարձր գիտակցությամբ զրույցն առաջ տարավ հատիստվը,— հիմա ճակատի գլխավոր հրամանատար մարշալ Վեհեր փաշան կկարգադրի, որպեսզի ամենայն օգնություն ցույց տրվի ձեզ: Բժշկական, նյութական... մի խոսքով՝ շատ շուտով կազդուրված կգաք Բաթում: Իսկ առայժմ ամենաշտապ կարգով այդտեղից Արամին ու Նազարբեկովին հաղորդեցեք, որ հաշտության բանակցությունները բարեհաջող են ընթանում, և այս րոպեին մենք պայմանավորվեցինք զինադադարի մասին: Ես կաշխատեմ հենց հիմա էլ կապվել թիֆլիս, Ահաբոնյանի հետ, որպեսզի զինադադարի կարգադրություն անի: Սակայն մինչ այդ, որպեսզի զուր տեղն արյուն չթափվի, իմ անունից կարգադրեցեք, որպեսզի դադարեցվեն պատերազմական գործողությունները: Ինչպե՞ս: Ինչո՞ւ միակողմանի: Ահա այստեղ է մարշալ Վեհերը և նա էլ իր ենթականերին կանխ նման կարգադրություն...

Խատիստվն ու գնեբրալը ռուսերեն էին խոսում իրար հետ, թուրքերի համար հեռավոր, անհասկանալի լեզվով: Սակայն վերջին նախադասությունն ասելիս հայ դիվանախոսը նայեց թուրք զորավարի կողմ, սա հասկացավ խոսքն ինչին է վերաբերում և, ի նշան համերաշխության, գլխով արեց:

— Ձերոնք ինչպե՞ս էին կովում Ղարաթիլիսայի ճակատում,— խոսեց Վեհերը, հենց որ հայ դիվանագետն ավարտեց հեռախոսազրույցը և ոտը ոտին գցելով, շատ կարևոր գործ կատարած մարդու հանգստությամբ ընկղմվեց փափուկ գահավորակի մեջ:— Ա՛յ: զրան զորք եմ ասել, հա՛: Մինչև վերջին շունչը, մինչև վերջին գնդակը... Պատերազմների պատմությունն այդպիսի անձնագոհության օրինակներ քիչ գիտի: Իսկ առաջ որ ասում էին՝ հայերը լավ կովող են, չէի հավատում:— Խատիստվը հպարտացավ, ուռավ նստած տեղը, կարծես իրեն էր վերաբերում գովասանքը: Վեհերն զգաց այդ և, ասես գլխին բամփելու նման ասաց.— Այսօր մենք Ղարաթիլիսան կառնենք,— նայեց ժամացույցին,— հա՛, արդեն առել ենք: Բայց գենը չենք շարժվի, մինչև որ այստեղ հարցերը չպարզվեն...

Ոչ մի խոսք Սարդարապատի մասին: Վեհերի համար, իբրև այդպիսի ճակատ չկա, հայերն անձնագոհության գեղեցիկ օրինակներ են ցույց տալիս միայն Ղարաթիլիսայում, որն այն ժամին արդեն իրենց ձեռքում էր: Նա հայ դիվանագետի դեմքին

կարդաց հրանելի անտեղյակության արտահայտությունը և աչքի պոչով նայեց հալիլին. «Ո՛նց էլ գուշակում էիր: Հիմա սրան կթելադրենք մեր կամքը, հաղթող-ողորմածի կամքը»:

— Դենն ո՞ւր գնանք,— իբր անտարբեր, խոսեց հալիլ բեյը:— Հաշտության սեղան նստողն անմիջապես պիտի կրակը դադարեցնի: Երկուսդ էլ կարգադրեցեք, որ այլևս ոչ մի գնդակ չարձակվի և ո՛չ մի քայլ ետ կամ առաջ... Մինչև որ այստեղ որոշենք յուրաքանչյուրի սահմանները:

*
*
*

Մայիսի 30-ի ժամը տասին պիտի սկսվեին հայ-թուրքական բանակցությունները, և մի ժամ առաջ Խատիստվը նորափեսայի պես զուգված-զարգարված ներկայացավ գործակիցներին: Տրամադրությունը բարձր էր: Պիտի պայմանավորվել իրենց դիրքի մանրամասների համար, և Քաջաղնուին սառ ջուր լցրեց նրա տաք գլխին:

— Ախր, ի՞նչ է պատահել, ա՛յ Ալեքսանդր Իվանովիչ, դեռ տեղ չհասած՝ մերկացել-նետվում ես հորձանուտը: Կարծես մեզ տեղ չհամար միևնույն է. ո՛չ կորուստներ ենք ունեցել, ո՛չ էլ կորց-համար միևնույն է. ո՛չ կորուստներ ենք ունեցել, ո՛չ էլ կորց-նելու բան ունենք... Սպասենք, տեսնենք՝ ի՞նչ պիտի անեն մեր հարևանները: Մտածենք, խելք-խելքի տանք...

Խատիստվն աշխատեց չվիրավորվել, շրնկձվել նրա խոսքի ոչ այնքան պատշաճ տոնից: Նույնիսկ փորձեց կատակի տալ.

— Սիրելիս, ինչքան էլ մտածես, երկու անգամ երկուսը չորս է: Այս՝ առաջին: Եվ երկրորդը. մեր հարևանների բռնած դիրքից խիստ անգոհ են Վեհերն ու հալիլը: Այդ պատճառով էլ որոշել են զորք ուղարկել թիֆլիսի վրա:

— Հայաստանից կշտացե՞ն են արդեն:

— Հայաստանի հետ ուզում են բարեկամանալ: Եվ մենք պետք է օգտվենք բարեպատեհ առիթից: Գոնե մի անգամ դիվանագետ լինենք, բարեկամս: Մեզ ուղարկել են դիվանագիտական խորհրդաժողովի ո՛չ նրա համար, որ խոռվկան երեսային դեր խաղանք:

Այս «խոռվկան երեսան» ազդեց Քաջաղնուին վրա: Նա մտածում էր, թե գուցե իսկապե՞ս ինքն այս դիվանագիտություն-

նից այնքան բան չի հասկանում, որ ուղղութիւն տա պատվիրակութեան անելիքներին: Ուրեմն, էլ ինչո՞ւ չհետեւել այն մարդուն, որն ի պաշտոնն և գործնականորեն գլխավորում է այդ աշխատանքը: Հետեւիւր նրան և, եթե կարող ես, օգնիր, որ շրջանցվեն սխալներն ու թյուրատեսութիւնները... Սակայն հենց որ բանակցութիւնների սկզբից խալիլը սեղանի վրա փոքր քարտեղը, Քաջազնունու աշբերը թռան ճակատին: Այնտեղ Հայաստանի հարավ-արեւմտյան սահմանն անցնում էր էջմիածնի տակով: Վեհիբն զգաց, որ այդ միշտ մոռյալ մարդու հայացքը քաղաքով սահմանի վրա, շտապեց հանգստացնել: Մատն իրենց գծած սահմանի վրայով անցկացրեց. արնագույն կիսաօղակի մեջ էր առնված Ամենայն հայոց մայր սրբութիւնը:

— Էջմիածինը ձեզ է մնում, է՛լ ինչ եք ուզում:— դիմային ժպիտի միջից ասաց նա:— Ձեր հանրապետութիւնը կընդգրկի Սևանից մինչև Էջմիածին...

«Ահա թե սրանք ի՞նչ Հայաստանի հետ են ուզում բարեկամանալ, — դառնացած մտածեց Քաջազնունին, և աչքերի առջև սևացավ:— Աստված իմ, այս ո՞ւր հասցրիր մեզ: Բրեստ-Լիտովսկում հայերին էին թողնում Արաքսից հյուսիս ընկած ամբողջ տարածքը: Եվ հայոց պատմաբանն ասաց՝ այսքանն այս ժողովրդին կարող է բավականանալ միայն իբրև գերեզման, բայց ո՛չ ապրելու տեղ... Իսկ հիմա՞: Հիմա գերեզմանատեղն էլ կիսվել է: Ո՛չ, կեսն է՛լ չկա, կեսն է՛լ չկա»:

«...Թե ի՞նչ կատարվեց, ի՞նչ խոսեցին, ինչի՞ վրա կանգ առան, այլևս չէր հիշում, որովհետև այդ կրճատված, կիսված ու խեղված գերեզմանոցի միտքը պարուրել էր նրան, ահալոր մղձավանջի նման առել գիրկը և բաց չէր թողնում... Մեկ էլ հիշում էր, թե ինչպես խալիլը վերջում խոսեց հայոց պետութեան մասին, այն պետութեան, որն, իբր, իրենց ողորմածութեամբ ստեղծվում է այս երկրի վրա: Հայոց պետութիւն:

— Փոքր է, — ասաց, — շատ փոքր: Բայց հիշեցեք, որ ամեն ինչ փոքրից է սկսվում: Փոքրից սկսվում է և կամաց-կամաց, համառորեն մեծանում: Մենք կօգնենք, որ դուք մեծանաք ձեր երկու հարևանների հաշիւին: Մուսավաթականներն աչք են դրել Երևանի վրա: Ասում են՝ «Այնտեղ մենք մեծամասնութիւն ենք կազմում, մուսուլմաններ»։ Շատ էլ մուսուլմաններդ մեծա-

մասնութիւն եք կազմում, հո աշխարհը մորեկ չի՞ կերել: Մենք նրանց ախորժակի վրա քացախ կլցնենք, թույլ չենք տա...

Այդպես. ուրեմն, մուսավաթականներն էլ Երևանն են պահանջել: Եվ պահանջել են թուրքերից: Բայց ինչո՞ւ թուրքերից: Մի՞թե թուրքերն արդեն Երևանն առել են, դարձրել իրենցը: Եվ ո՞վ է ասել, թե Երևանում մուսուլմաններն ավելի շատ են, քան հայերը: Ո՞վ է ասել, որ թուրքերն էլ հավատացել են, բայց, այդուհանգերձ, հայերի իրավունքն են պաշտպանում, բանի որ մորեխը դեռևս չի կերել աշխարհը...

«Ահա թե ի՞նչ խաղեր են բեմադրում թուրքերն այդ մուսավաթականների հետ, — հանկարծ փայլատակեց Քաջազնունու մշուշված, մղձավանջոտ ուղեղում:— Թուրքերը նրանց սովորեցրել են, ուղղակի հրահրել: Ասել են՝ եթե ուզում եք Սևանի արեւելյան ափերը, Նախիջևանը, Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը, ապա պահանջեցե՛ք Երևանը: Այո՛, պահանջեցե՛ք Երևանը: Մենք կմերժենք ձեր այդ պահանջը, և տեր կթողնենք մնացածին: Այդպես են նվաճում նոր հողերն ու երկրամասերը. երկու քայլ առաջ մի քայլ ետ...

Իրեն դիմանազիտական տաղանդից զուրկ մարդ էր համարում Հովհաննես Քաջազնունին: Բայց այսքանը հասկացավ:

Կուսակիցները դիմանազիտութեան մեջ Սողոմոն իմաստունի պսակը կտային Ալեքսանդր Խատիսովին: Եվ այդ Խատիսովը հիմա, թուրքաց «հոգատարութեան» ու «բարյացակամութեան» առաջ, կարկամած, քիչ էր մնում լիզեր խալիլի ու Վեհիբի ձեռքերը... Նա արտասովելու շափ հուզված էր, մանավանդ ֆերիկ Վեհիբի անկեղծութիւնից:

— Դուք չե՞ք տեսնում, — ասաց անկեղծ ու բացսիրտ ֆերիկը, — ճակատագիրը Թուրքիային արևմուտքից բռնում է դեպի արևելք: Մենք հեռացանք Բալկաններից, պիտի հեռանանք նաև Աֆրիկայից: Բայց պետք է տարածվենք դեպի արևելք. այնտեղ են մեր արյունը, կրոնն ու լեզուն, որոնք տարբրային ձգողութեան ուժ ունեն: Մեր եղբայրները Բաքվում են, Դաղստանում, Ատրպատականում ու Միջին Ասիայում: Մենք պետք է ճամ-Ատրպատականը դեպի այդ երկրները, մենք պետք է կապվենք փառնենանք դեպի այդ երկրները, կանգնած եք մեր այդ ճամփի նրանց հետ: Եվ դուք՝ հայերդ, կանգնած եք մեր այդ ճամփի վրա: Վանում դուք փակում էիք մեր ելքն ու ճանապարհը դեպի Ատրպատական: Նախիջևանում, Զանգեզուրում ու Ղարաբաղում

Ահա ա՛յս է իրականությունը: Եվ մենք համարձակվում ենք այս դաժան իրականության մեջ մեր ազգի բախտի տնօրենը դառնալ: Իրավասո՞ւ ենք դրա համար: Ո՞ւժ ունենք այդ պատասխանատու, ճակատագրական դերը ոչ միայն ստանձնելու, այլև հաջողությամբ իրականացնելու:

Ցավալի ու ամոթալի է խոստովանել, բայց փաստն այն է, որ մենք դեռևս չենք հասունացած մեր վեճերը հարթելու համար: Գեռես անհրաժեշտ է մի արտաքին ուժ, արտաքին հեղինակություն, որպեսզի գա ու Անդրկովկասում ազգամիջյան խաղաղություն ապահովի:

Ես հասկանում էի վրաց մենշևիկներին, առավել ևս ադրբեջանական մուսավաթականներին, երբ նրանք ճակատի զոռով փորձում էին կտրվել Ռուսաստանից: Նրանք ինձ չափ խելք ունեն, իհարկե, և գիտեին, որ ռուսական ազդեցությունից դուրս եկած Անդրկովկասում խոսքը պատկանելու է Թուրքիային: Գիտեին, մանավանդ որ նրանց անդադար այդ քայլին է մղում հենց Թուրքիան: Գիտեին, սակայն չէին վախենում: Պարզապես պատճառ չունեին վախենալու: Ազգայնական ադրբեջանացիների համար դա ամենից հրապուրիչ, ամենաերանելի հեռանկարն է: Վրաստանը, թերևս հրաժարվելով Զաքաթալայից՝ հօգուտ Ադրբեջանի և Աջարիայից՝ հօգուտ Թուրքիայի, բայց միաժամանակ կտրացնելով իր սահմանները ի հաշիվ Հայաստանի, կարող է կազմել մի շատ կոկիկ պետություն և, շնորհիվ հաջող աշխարհագրական դիրքի, լեռներին ու ծովին հենված, ազգայնորեն ամփոփված իր մեջ, ապրել ու զարգանալ Թուրքիայի կողքին, առանց նրան վնասելու, հետևապես և առանց նրանից լրջորեն վտանգված լինելու: Իսկ Հայաստանը: Նույնը կարելի՞ է ասել Հայաստանի մասին, որը խրված է հայկույթ Թուրքիայի ու մուսավաթական Ադրբեջանի միջև, խանգարում է թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին և որ այնքա՛ն հեշտությամբ կարող է վերացվել մեշտեղից...

Այն օրը, երբ Անդրկովկասյան միացյալ հորջորջված կառավարությունն իրեն կտրեց Ռուսաստանից, և ռուսական զորքերն ու վարչական մարմիններն սկսեցին ետ քաշվել Անդրկովկասից, այն օրը հայ ժողովրդի և ապագա Հայաստանի գոյությունը վտանգի տակ դրվեց մեծապես:

Նրանք ասում են.

— Դու միշտ երազող ես եղել և ռուսական պետության հետ ես կապում քո բոլոր երազները: Այդ ռուսական պաշտոնություններ չէր, որ մի քանի տասնամյակ առաջ փակել էր մեր դպրոցները և ուզում էր գերեզման դնել մեր ազգային կյանքի ինքնուրույնությունը:

Իսկ ես ասում եմ.

— Ո՛չ և հազար անգամ ո՛չ. ես՝ երազողս, Ռուսաստանի հետ կապում եմ իմ ո՛չ բոլոր երազները. որովհետև դա կլինե՞ր պորտաբուծություն: Ես Ռուսաստանի գոյության հետ կապում եմ իմ ազգի ֆիզիկական գոյության ապահովությունը: Եվ ձե՛զ չէ, որ պիտի հիշեցնեմ, այսպես էին մտածում մեր ազգի բոլոր իսկական մեծերը: Արովյանն օրհնում էր այն ժամը, երբ ռուսն իր ոտքը դրեց հայոց հողի վրա: Որովհետև այդ ժամից սկսած հայ ազգի գոյության հարցը զաղարեց հարց լինելուց: Հովհաննիս Թումանյանը՝ մեկն ամենապայծառ այն մտածողներից, որոնք ծնվել են հայ մոր արգանդից, համոզված է, որ հայը միայն ռուսի ու Ռուսաստանի հետ կարող է ապրել իբրև ինքնուրույն ազգություն և ամենասքանչելի բաներն է մաղթում Ռուսաստանին, քանի որ համոզված է նաև, թե որքան ազատ ու լուսանին, քանի որ համոզված է նաև, թե որքան լավ նրա բարեկամի համար, վոր լինի Ռուսաստանը, այնքան լավ նրա բարեկամի համար, այնքան լավ ու բարի նաև աշխարհի համար, որովհետև այդ մեծ մարգարեն տեսնում է, որ Ռուսաստանն աշխարհին ևս ասելիք ունի... Դուք կարող եք ասել՝ Արովյանը չգիտեր մեր կուսակցության ու նրա ազատագրական ծրագրերի մասին: Իսկ կուսակցության ու նրա ազատագրական ծրագրերի մասին է՝ ազգի ճակատի ու կան գործիչներ, որոնց մտահոգությունն է՝ ազգի ճակատագիրը կապել Ռուսաստանի հետ: Նրանք ամեն ջանք գործ էին դնում, որ նոր Ռուսաստանն իր ձեռքը վերցնի հայոց բախտի տնօրենությունը: Կարծում եք, որ Արամին մեր համազգատի անօրինությունը: Նրանք հանեցիք և գավառապետական ին ղեկավարության շարքից հանեցիք և գավառապետական ին ղեկավարության շարքից հանեցիք: Երևան, դրանով ձեր շարքերը իրավունքներով ուղարկեցիք Երևան, դրանով ձեր շարքերը մեկլենգմիշտ մաքրեցի՞ք այլախոհներից:

Ինչ վերաբերում է դպրոցներին, այստեղ էլ ցարական կառավարության ազգահալած քաղաքականությունը փնտվելիս եկեք շմոռանա՞նք նաև մեր ապիկարությունը: Ցարի գործակալները ոչ թե հայկական դպրոցները փակեցին, այլ բաց արին ռուսա-

կան ղարոցներ: Եթե մենք չէինք ցանկանում այդ ղարոցները, մեր երեխաներին չպիտի կտրեինք մեր ազգային ղարոցից: Եվ, եկեք նաև ազնիվ լինենք, անկախ ու ինքնուրույն գոյության թմբկահարներդ երբ ձախողվում եք, պետք է քաջութուն ունենաք ձեր վիճակի վրա բաց աչքերով նայելու, չվախենաք նրա մասին ճշմարտությունը լսելուց, եթե ինքներդ ի վիճակի չե՞ք այդ ճշմարտությունն ասելու:

Դուք համոզված եք, որ Ռուսաստանի ներկայությունն Անդր-կովկասում կարող է շատ զիջումներ պահանջել մեր քաղաքական ու ազգային ինքնուրույնությունից: Ես ձեզ հավատացնում եմ, որ մոլորություն է այդպես մտածելը: Ոչ մի տեղ ազգերի գաղնակցությունը, որ միջազգային հարաբերություններում կոչվում է ֆեդերացիա, չի նսեմացնում դաշնակիցների ինքնուրույնությունը: Իսկ շունեցած քաղաքական ինքնուրույնության մի մասի կորստի վախը մեզ չպետք է խրտենցնի՝ թույլ չտալով որևէ լուրջ քայլ ձգելու այդ բնագավառում: Մի՞թե մենք երբեք էլ չպետք է փորձենք հասկանալ շատ կարևոր մի ճշմարտություն. պատմությունն ունի իր տրամաբանությունը, որ մենք անզոր ենք փոխելու: Ամենաշատը, որ կարող ենք անել ու պետք է անենք, դա այն է, որ հասկանանք, հաշվի առնենք ու օգտագործենք կարելիին: Անհնարին ցանկալիի ետևից վազելով՝ չկորցնենք հնարավոր իրականը ձեռք բերելու և նրանով մեր ազգային կյանքը կազմակերպելու շոշափելի հնարավորությունը:

Ասում են.

— Ռուսաստանն այսօր ինքը խարխափում է լինելության քավիդներում, և միայն անխոհեմ քաղաքագետը կարող է նրա հետ կապել շատ թե քիչ կարևորություն ունեցող որևէ հեռանդ-կար:

Իսկ ես համոզված եմ, որ այսօր չէ վաղը ոտքի է կանգնելու Ռուսաստանը և վերստին դառնալու է մեր միջավայրի (ես նկատի ունեմ Անդրկովկասն ու հարակից երկրները) հարցերի համար ամենավճռական խոսքի տերը: Դուք չե՞ք տեսնում այդ օրը: Ուրեմն լավ չեք ճանաչում այս աշխահի շարժիչ ուժերն ու նրանց շարժման ուղղությունը: Դուք սարսափում եք այսօրվա Ռուսաստանում գլուխ բարձրացրած ուժերից: Ավելի վատ ձե՞զ համար: Կնշանակի՞ դուք, դարձյալ գործը թողած՝ գործերին եք ծառայում: Ե՞ս եմ մոլորվել, ե՞ս եմ հավատափոխում:

Թյան ենթարկվել: Բայց ես այսօր ուրիշ բան չասացի, քան ասում ու մտածում էի երեկ: Այն հիմնական գաղափարը, որ ղեկավարել է ինձ երկար տարիներ, ղեկավարում է նաև այսօր: Ես չունեմ նոր պաշտամունք, չեմ կառուցել նոր կուռքեր, մնում եմ հավատարիմ իմ դավանած «հին աստվածներին»: Այն, որ նոր է թվում ձեզ, ինձ համար նույն հինն է: հին շարունակու-թյունը, զարգացումը:

Իսկ եթե այնպես պատահեր, որ ես այսօր ստիպված լինեի ասելու ուրիշ բան, քան երեկ եմ ասել, մի՞թե այդ քայլս էլ պետք է ենթակա լիներ դատապարտության: Մենք կյանքի մեծ ճանապարհ ենք բռնել և անցել ենք նրա ոչ քիչ մասը, որը երևի թե ամենադժվարն էր, ամենասարսափելին, հատկապես մեր ազգի համար: Եվ ինչու՞ այսքանը մեզ չպետք է մի բան սփո-րեցներ: Թեթևամտություն կամ փոփոխամտություն է, արդյոք, խրատվել, դասեր առնել անցյալից, ճանաչել իրականությունը և ըստ այնմ վարվել: Եվ ի՞նչ մի առաքինություն է պնդել, թե այսօր իրավունք չունենք այսպես մտածելու, որովհետև երեկ այլ կերպ ենք մտածել: Այդ ի՞նչ անձեռնմխելի ու սրբազան ար-ժեք է ներկայացնում մեր երեկվա մտածածը, որ չի կարող վե-րագնահատել կամ տեղի տալ նոր, ավելի լուրջ ու հավասարա-կշիռ մտածումներին:

Շրբեք էլ մեղք չէ, ոչ էլ ամոթալի, եթե մեկը, բարեխղճորեն ու անկեղծորեն վերաքննելով նույնիսկ իր հավատը, տեսնի, որ իր պաշտած աստվածները կուռքեր են եղել, և գնա ուշ-տեղու նոր աստվածների: Եթե ինձ հետ պատահեր այդ բանը, ես չէի վախենա կրոնափոխի անունից ու բացահայտորեն կեր-թայի աղոթելու իմ նոր եկեղեցում: Սակայն հաճախ այնպես է պատահում, որ փոխում են ոչ թե եկեղեցին, այլ միայն քահա-նաներին ու ժամկոշներին, որոնք եկեղեցու հասարակ սպասե-վորներն են և ուրիշ ոչինչ:

Նրանք ինձ կոչեցին համառ մարդ և ձեռք թափ տվին՝ մտա-ծելով, որ ես ծուռ ճանապարհ եմ բռնել և ետ պիտի կանգնեմ միայն այն դեպքում, երբ քիթս դեմ առնի որևէ անհարմար տեղի:

Ա՛յ, սա՛ որ մոլորություն է: Ես ոչ միայն համառ չեմ, այլև շատ ենթարկվող, ուրիշներին լսող ու շրջվող, եթե նվազագույն կասկած կա մեջս իմ բռնած դիրքի վերաբերմամբ: Փորձով գի-

դուկների արյունը: Մի՞թե աշխարհի այդ ամենասուրբ նահատակները, նրանց առաջնորդներն ու շարքայիներն բռնություն ու խավարի թագաւորության մեջ ավելին էին երազում, քան սեփական պետականությունն այս արևի տակի, մեր հին ու դժբախտ հայրենիքի որևէ մասում: Ավելին չէ՞ն երազում: Չէին է՛լ կարող, որովհետև, որքան էլ անուղղելի երազողներ, նրանք բաց աչքերով էին նայում աշխարհին և տեսնում էին, թե ինչպես աշխարհի տերերից յուրաքանչյուրը լուր շահ է փնտրում պատերազմի դաշտերում ու քաղաքական շուկաներում: Իսկ մեր ազգի լացն ու օգնության կանչը լավագույն դեպքում ոչինչ չպարտադրող ցավակցության էին արժանանում, ուրիշ ոչնչի:

Ուրեմն, եթե ծնվում է պետականությունը, և դու էլ մասնակցություն պիտի ունենաս նրան ոտքի կանգնեցնելու, նրա առաջին քայլերը կատարելու երազելի գործի, ուրախ եղիր հենց դրա համար: Դա քո մեծագույն երջանկությունն է, այնպիսի մի բախտ, որ ազգի պատմության մեջ վիճակվում է շատ քչերին: Երևի ճակատագրի ընտրյալներին:

Պապաջանովը կարող էր զարմանալ Հովհաննես Քաջազ-նունու զարմանալի վերափոխության վրա:

Բանագնացության մեջ արդեն իրեն ուսուցչապետի դերում պահող Խնտիսովը թերևս իր Ծառայությունը համարել գործընկերոջ վերածնունդը և կենտրոնական ղեկավարությանը գրեթե իրենց տրամադրությունը շատ բարձր է, և մանավանդ ինքն ու Քաջազնունին թուրքերի բարյացակամությանը վարձատրված են ու նրանցից շնորհակալ...

Իսկ ինքը՝ Քաջազնունին, ներքնապես համոզված էր, որ իր վերածնունդով պարտական է կուսակցական նախնիների, կամավորական շարժման, ֆիդայական արյան ոգեկոչումին: Ի հեճուկս թուրքաց, ի հեճուկս հարևանների, ի հեճուկս աշխարհի շարունակումն ու ամեն տեսակ խարդավանքների:

*
*
*

Միջօրեից հետո Արարատյան երկրի բոլոր կողմերից, գյուղերից ու ավաններից, վանքերից ու եկեղեցիներից հայ ժողովուրդն առու-առու հոսում էր դեպի Վաղարշապատ՝ հինավուրց

նոր-քաղաքը: Բազմությունները հորդում էին դեպի Մայր տաճարը, որն այլևս անդոր էր տեղ տալու նորեկներին, և ալիքնե-րը կուտակվում էին տաճարի շուրջը, Սուրբ Գայանեի ու Սուրբ Հովհաննի վանքերի բակերում, դրանք իրար միացնող փողոց-ներում ու հրապարակներում: Զանգահարները դեռևս առավոտյան մի փոքր դադար տալով յոթնօրյա անդադրում զոդանջին, հայտնել էին, որ իրիկնադեմին էջմիածնի Մայր տաճարում պատարագի արարողություն է լինելու ի պատիվ հայ ազգի մեծ հաղթանակի: Այդ ավետիս-հայտարարության վերջին բառերը խառնվել են վերստին նորոգված զանգաղողանջներին, որոնք այլևս չպետք է թողնեին, որ մարդիկ հանգիստ առնեն սեփա-կան օջախներում:

Ետճաշյա ժամը չորսին պատարագամատույց հոգևորական խումբը ելավ վեհարանից և շարժվեց դեպի Մայր տաճար՝ ճանապարհի կուտակ-կուտակ դարձած բազմությունը ճեղքելով: Ծրերաց բակն ու այգին ափսափ հեղեղած ժողովուրդը: Այս ու այնտեղ «ողջո՛ւյն» և «կեցցե՛» կանչեցին Դևոթ Տիգրանի կաթողիկոսի պատվին:

— Փա՛ռք Ամենայն հայոց վեհափառ և սուրբ հայրապետին:

— Կեցցե՛ մեր հայրենյաց պաշտպանը...

Սակայն որքան թափօրն առաջ էր շարժվում, այնքան պա-ղում էր կաթողիկոսի անունը: Մարդիկ իրար տալով բազմու-թյան խորքերին հասցրին, որ վեհափառը տկար է, և պատարա-գի արարողապետն է լինելու Գարեգին սրբազան Հովսեփյանը: Հիմա էլ հավատացյալ ծովի ալիքների վրա սրբազանի նոր անունն էր թևածում:

— Փա՛ռք ու պատիվ մեր օրերի սուրբ Ղևոնդին:

— Կեցցե՛ Ղևոնդ-Գարեգին սրբազանը, հայ ազգի պար-ծանքը:

Սրբազանը, փոքրամարմին ու վտիտ, շրջապատված հոգևոր դասի տարբերաստիճան ներկայացուցիչներով, մոռյալ զանգվածի մեջ վեհարանից գնում էր դեպի մայր աթոռը: Տրդատա դռան կամարի տակ թափօրը կանգ առավ մի երկվայրկյան, որպեսզի ժողովուրդը ճանապարհ տա: Սրբազանը, վեղարի ճակատամա-սը բարձրացնելով, նայեց աջ ու ձախ, ետ ու առաջ, տեղից շարժվեց, և նրա դեմ, իրար հրելով, մարդիկ մի նեղ ակոս բա-ցեցին:

Գարնան վերջն էր, սակայն Վաղարշապատի վրա տարածվել էր ամառային տոթը: Իրար սեղմված մարդիկ հեռում էին: Քրտնած ու փողեթաթախ էին, քաղցից ու անցյալ դժնի դեպքերից հյուծված: Սակայն հաղթանակը կյանք էր ներարկել նրանց ուժասպառ մարմինները: Գաղթական մեռնող խլպակները լցվել էին նոր ավյուրով, իրար աչքալուսանք էին տալիս, երազում էին այն օրը, որ շարժվելու են դեպի հարավ, դեպի լքած հարազատ օջախները:

Ցնծում էր ժողովուրդը: Տեղացի ու գաղթական խառնվել էին իրար, մոռացել դժգոհությունն ու տրտուռը, կորստյան ցավ ու գալիքի անորոշություն... Իսկ սրբազանը քայլում էր գլխահակ՝ առայժմ սոսկ իրեն հայտնի լուրից զարկված և չգիտեր, թե ի՞նչ պիտի պատասխանի այս խաբված բազմություններին, եթե հանկարծ... Օ՛, ո՛չ, աստված թող շարք խափանի:

Երկու ժամ առաջ գնացել էր Գեորգյան ճեմարան: Ուզում էր գոնե թոռցիկ հայացքով ստուգել այդ ուսումնական հաստատության շենքի վիճակը: Չէ՞ որ հույս ուներ, թե շուտով, թեկուզև մեկ-երկու ամիս հետո հաղթանակած ժողովուրդը կվերադառնա իր խաղաղ կյանքին, կսկսի մշակել իր դաշտերն ու այգիները, կբացվեն մեծ ու փոքր դպրոցների դռները... Կբացվի նաև իր տնօրինությանը հանձնված Գեորգյան ճեմարանը: Եվ անհանգիստ, հոգու հայացքը միշտ վաղվան հառած մարդն ուզում էր իմանալ, թե շենքն ի՞նչ վիճակում է գորանոց ու ռազմաճակատի շտաբ դառնալուց հետո, ինչի՞ կարիք ունի, որպեսզի պատրաստ լինի տարտղնված իր սաներին վերստին քիթը ընդունելու: Բակում հանգիպեց Երևանյան ռազմաճակատի շտաբի պետ Վեբիլյանին: Մուտք էր ծերունազարդ գնդապետը, որ ուրիշ պարագաներում սրբազանին դիմավորում էր սրտագին խոսքով ու անշիճու աշխույժով: Ծերմակ հոնքերը կախ՝ ողջունեց գլխի թեթև շարժումով և անշտապ հեռանում էր: Սըրբազանը զարմացավ:

— Աչքներս լո՛ւյս, գնդապետ, մեր ազգի հոնքամեջն էլ կբացվի, — ետևից կանչեց նա, և գնդապետը կանգնեց, տխուր, խորհրդավոր տմբոմբացրեց գլուխը: — Ի՞նչ է պատահել, գնդապետ մի՞թե՞ն ազգի ուրախությունը ձեզ չի վարակել:

— Ազգն անժամանակ է ուրախանում, սրբազան:

— Ինչու՞, — սրբազանը չհավատաց ականջին և փորձեց կա-

տակել: — Հիմա էլ հո նոր առաջարկություն չունեք Մայր տաճարը տեղահանելու:

Վեբիլյանը մոտեցավ համրաքայլ. նրա դինվորական ծանր կոշիկները հողաթափների նման քաքստացնում էին միայն: Մոտիկից զառամյալ ծերունի էր գնդապետը, այտերի մաշկը կախ ու թորշոմած: Ձայնն ավելի էր մատնում ծերությունը:

— Կարգադրված է մոռանալ հաղթանակը:

— Իսկ ո՞վ է այդ խելագար կարգադրության տերը:

— Ազգի իմաստունները:

— Բան չհասկացա:

— Մի ժամ առաջ Ահարոնյանի հեռագիրը հայտնեց, որ պատվիրակությունը ճանապարհվել է Բաթում՝ գինադադար ու հաշուություն կնքելու: Հիմա էլ Կարսից հեռախոսեցին, որպեսզի դադարեցնենք պատերազմական գործողությունները:

— Կա՞րսը մեր ինչ ցավն է, Կարսի՞ց ով կարող է այդպիսի թշնամություն անել:

— Գնենրալ Կորգանովն էր խոսում Ալեքսանդր Խատիսովի անունից: Ասաց՝ Խատիսովը Բաթումից է զանգահարել, և խընդրեց այդ կարգադրությունը հասցնել Արամին, գնենրալ Նազարբեկովին ու բոլոր հրամանատարներին:

Գնդապետին կանչեցին շտաբից: Սրբազանը ճեմարանի բակից հեռացավ կոտրված սրտով, և ահա երկու ժամից ավելի է, չի կարողանում ուշքի գալ, գտնել իրեն հատուկ ինքնատիրապետումի ուժը: Չգիտեր՝ ո՞վ և ինչպե՞ս պիտի կանգնի այդ անձնատվական կարգադրության դեմ, շարունակի հաղթական պատերազմը, մինչև որ ամբարտաձև թուրքը ճանաչի հայի իրավունքը, մինչև որ հայոց աշխարհն ազատ շունչ քաշի, իր տարագիր զավակների համար վերստին դառնա տուն ու օջախ...

Տրդատա դուռն տակով անցնելիս սրբազանը նայեց հազարամյա կամարին, մտքում ինքնասփոփանքի խոսքեր մրմնջաց և միտքը շարունակեց բարձրաձայն.

— Ո՞վ սուրբ ամենակարող, դո՛ւ խափանես շարք...

Մայր տաճարը թնդում էր խուռներամ բազմության խոսք ու աղմուկից: Կաթողիկոսական տեղապահ Տիրայր արքեպիսկոպոսը բեմառաջ գուրս գալով՝ ադամանդազարդ խաչը բարձրացրեց, որպեսզի լուծվուն հաստատվի: Ժողովուրդը շարունակում էր աղմկել:

— Ա՛ղգ հայոց:— Աղոթասրահում կարգուկանոն հաստատող կամավորներ հայտնվեցին, որոնք այս ու այն կողմ նկատողութիւն էին անում, սաստում ու խրատում:— Եղբայրք սիրեցյալք:— խոսել սկսեց մեծափարթամ արքեպիսկոպոսը,— տասն օր է ընդամենը, որ մահահոտ տազնապը լցվեց Արարատյան երկիր, և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Տփղիսեցին հենց այստեղից, մեր տեր ու ամենափրկիչ Հիսուս Քրիստոսի աստվածային լուսի իշման տեղից պատգամեց ազգովին կռվել թշնամու դեմ... Տասն օր, որ ձգվեց տաս դարու պես՝ փորձելով մեր հավատն ու կամքը, մեր ուժն ու հայրենասիրութիւնը: Եվ ահա մենք ամենեքայն, մեր հավատացյալ ամբողջ ազգով ապրում ենք հաղթանակի բերկրանքը: Փրկված է Արարատյան երկրի այն մի բուռ ամբողջութիւնը, որ դարեր առաջ մտել է համայն քրիստոնեից աշխարհի Աստվածաշունչ մատչանը՝ իբրև մեր ազգի ավանդական ու սուրբ հայրենիքի անկորնչելի կորիզը:

Երիտասարդ ու եռանդուն մի վարդապետ առաջ եկավ և ձեռքերը կրծքին խաչեց, նորից տարածեց:

— Ա՛ղգ հայոց,— հասարակությանը դիմելով՝ խոսեց նա,— սուրբ սրտի և անհողողող հաւատով կացցուք միաբան յաղօթս և փառաւորեսցուք զամենափրկիչ Աստուած: Փա՛ռք ամենայն զորաւարաց մերոց, և զօրաց, և զինուորեալ աշխարհականաց: Որք միակամ եղին զանձինս իւրեանց պատարագ կամաւոր ի սեղանի փրկութեան ազգի մերոյ...

Երիտասարդ վարդապետը մի քանի քայլ ետ գնաց, և սուրբ սեղանին մոտեցավ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը: Անդուս՝ ժողովուրդը ծփում էր, լիք տալիս: Աղոթասրահում որոտաց միահամուռ ու միակամ գոչիւնը:

— Կեցցե՛ք Գարեգին սրբազանը:

Սրբազանը երկու ձեռքերը վեր պարզած՝ խնդրեց լռութիւն պահպանել:

— Փա՛ռք Գարեգին Հովսեփյանին, փա՛ռք, փա՛ռք,— հանկերգում էր հասարակութիւնը սրահում և նրանից դուրս:

Սրբազանի դալուկ դեմքին անհանգստութիւն կար ու անանձնական մի տազնապ:

Աղոթասրահ լռեց վերջապես: Այնպիսի անդորր էր, որ լսելի էին արդեն դրսիների քրթմնջոցները:

Հնչեց Գարեգին սրբազանի երգեցիկ ու տիրական ձայնը:

— Փա՛ռք քեզ, հայր ամենակալ, որ պարգեւեցէր մեզ զհաղթական զօրս զայս տեսանել բարեաւ և խաղաղութեամբ:

Դպիրների խումբը երգեց:

— Օրհնեա՛լ է Աստված...

— Տե՛ր աստուած մեր, — նորից խոսեց Գարեգին սրբազանը, և դեմքը, հայացքը, ամբողջ կեցվածքը արտահայտում էին ցավ ու տառապանք:— Դու Ամենափրկիչ, յիշեա՛ որորմուքեամբ քո զՌդիս բազմերամ նահատակաց մերոց՝ ազնվականաց և հասարակաց, որք եղին զանձինս իւրեանց ի սեղան փրկութեան ազգին, լուսեղէն և երկրային պսակացն արժանի՝ սարա զնոցա:

— Յիշեա՛, տէր, և ողորմեա՛, — պաղատագին երգեցին դեպիրները:

Ապա երկու քայլ առաջանալով՝ սրբազանը բազմությանը դիմեց հայրենասիրական մի ճառով, որի մեջ հառնում էին հին ու նոր ժամանակների մեր հայրենապաշտպան հերոսների կերպարները՝ Հայկ և Արամ, Վաղարշակ և Տիգրան Մեծ, Վարդան Մամիկոնյան և Բագրատունյաց ասպետները, Կիլիկյան իշխանապետութեան զահակալները և ուշմիջնադարյան մեր ազատամարտերի անվանի հերոսներն ու անանուն նահատակները:

— Եկել էր ժամը՝ ապացուցելու որ մենք մեր ազատասեր ու հերոսական նախնիների ժառանգներն ենք հարազատ,— այսպես իր խոսքն էր շարունակում Գարեգին սրբազանը:— Եկել էր ժամը՝ ապացուցելու, որ մենք, թեպետ և կիսով չափ զոհ գնացած թուրքի յաթաղանին, մյուս կիսով՝ ենթակա նույն զօրեմբախտին, կարող ենք ոտքի կանգնել ազգովին՝ զորավար ու զինվոր, մտավորական ու եկեղացական, կին ու տղամարդ, ծեր ու մանուկ և կասեցնել անարգ թշնամու առաջխաղացումը: Մենք ոչ միայն կասեցրինք, այլև ետ մղեցինք: Հիմա թշնամին խուճապահար փախչում է մեր հերոսացած զորքի առաջ, և հեռու չէ այն օրը, երբ ետ խլած կլինենք մեր Ալեքսանդրապոլը, մեր Կարսը, մեր մնացած ավաններն ու շենքերը, գավառներն ու նահանգները: Պատմութիւնը գիտի՞ նման ուրիշ օրինակ, որ մահվան դուռը հասած փոքրաքանակ մի ազգ հանկարծ ոտքի կանգնի, հաղթի մեծաթիվ ու զինավառ թշնամուն, նրանից ետ խլի իր գոյատեւելու իրավունքը: Ավարա՞յրը: Ավարայրի դաշտում իր գոյատեւելու իրավունքը: Ավարայրի դաշտում է նահահաջ ազգն աշխարհին ցույց տվեց, որ ինքը պատրաստ է նահա-

տակվելու իր լեզվի ու հավատի համար, իր ազգային ինքնությունը պաշտպանելու համար: Սարգարապատում կատարվեց հաջորդ քայլը: Սարգարապատի դաշտում թշնամու դեմ ելած հայությանն ապացուցեց, որ կարող է հաղթել անցյալ հաղթանակներով հղիացած թշնամուն: Հաղթել՝ ո՛չ թե նահատակվելով, այլ հաղթություն պաշտպանել իր կյանքը, իր լեզուն ու հավատը, իր գոյության իրավունքն ու զարթոնքի հեռանկարը... Այս է Սարգարապատը, ա՛զգ հայոց...

Մահապարտաների գնդի գումարտակները զինազաղարի հրամանն ստացել էին այն ժամանակ, երբ իրենք, զիրքավորված Ադին ու Ալազյազ կայարանների գծի վրա, պատրաստվում էին սրընթաց գրոհով ետ նվաճել Ալեքսանդրապոլը: Զորքը նման էր ամռան երկկար ճանապարհին՝ պապակված նոսրյգի, որը հասնել է լեռնային աղբյուրին, փոնշոցով դուռնը մեկնել նրա զուլալ ու սառնորակ ջրին... Սակայն հեծյալը, անխելքությունից թե չարությունից, սանձն իրեն է քաշում, չի թողնում, որ դուռնը խրվի ջրի մեջ: Նոսրյգը կարող է վրնջալ կատաղած, սանձը կկտրտի... Զորքը չի կարող: Զորքն իրավունք չունի: Զորքը պարտավոր է անմոռնչ ու անտրտունչ ենթարկվել վերին հրամանին:

Վարանդեցի Արշակն էլ էր հետախուզության գնացածների մեջ: Խաչակապ արած փամփշտակալների քանի՜ շերտով էր ծածկել մարմինը, հավաքել էր մի փունջ հրացան, ընտիր, գործարանային յուղը վրան, անշուշտ այն մոսիններից, որոնք թուրքերին բաժին էին ընկել Վարսի ու Ալեքսանդրապոլի ուռածական

պահեստներից: Թուրքերն էլ իրենց հերթին էին լքել՝ առանց
գոնե սրտհովության համար մեկ անգամ կրակելու: Երբ Ար-
շակն այս հրացանների ու փամփշտակալների տակ ճոռալով ու
տնքալով բարձրացավ, կանգնեց, կարծում էր ոտքերը պիտի
գետնի մեջ խրվեն:

Արշակին ասացին՝ այս զինանդադարի վերջը գուցե թե հաշ-
տույթյուն դառնա, այսինքն՝ մենք մնանք մեր գերբերի սահ-
մանում, թուրքերն էլ՝ իրենց գրաված հողերի տերը: Եվ նա վեր
կացավ, զնաց ուղիղ զնգապետի խրամատը: Արզեն հայտնի
հեմք էր ժամապահների ու կրտսեր հրամանատարների աշքում:
Գնդում ռ՝վ էր ծանոթ վարանդեցի Արշակի հունարեններին: «Հա-
զար քայլի վրա զնգակով մազը միջից կիսում է», — նրա մա-
սին էին ասել: Գլխին և նրա աշխույժ ու կատակասեր բնա-

վորութիւնը: Բայց հիմա մտահոգ էր, գլուխը տարտամորեն կախ և ծանոթներին միայն բարե էր տալիս այդ կախ գլխով:

Գնդապետի համհարզն էլ էր ճանաչում և նրա խնդիրքին ընդառաջեց, ասաց.

— Քեֆը տեղը չի: Բայց քեզ համար պիտի զեկուցեմ:

Պողոսբեկ Փիրումյանն անմիջապես ընդունեց իր զինվորին: Արշակը նրա թեթևակի ժպտացող դեմքին տեսավ մեծ վիշտ, որ անհնար էր բողբոջել: Գնդապետի խոշոր, սևորակ աչքերը կարմրած էին: Հոգնած էր, թե... լաց էր եղել: Զինվորին այնպես անհեթեթ ու հիմար թվաց իր ենթադրութիւնն այդ ժայռեղեն մարդու մասին: Ի՞նչ է պատահել, որ լաց լինի: Զորավարի տղան՝ ըր... Բայց ասում են՝ գերութեան մեջ են, հիմա էլ զինադադար է, կսկսեն գերիներ փոխանակել: Թե՞ զինադադարն իր սրտով չի: Հիշեց ամռան երկար ճանապարհին պապակված նոսրագի վիճակը և մտածեց, որ գնդապետը հիմա երկաթե լկամներն է կրծում, իրեն աջ ու ձախ է գցում և, եթե կարողանա, նաև ապիկար հեծյալին վայր կգցի... Բայց վա՛յր կբացի: Մարտական, խելոք ու համատարիմ նո՞ւրբ: Ո՛չ, այդպիսի բան չի պատահում: Հիշեց իր պատանութիւնը. մի կատաղի յորդա ձի ունեին, պատահում էր՝ քամի էր մտնում հորհրան բաշի մեջ, դուրս էր գալիս ճանապարհից, սանձակոտոր սուրում էր այծի կածաններով ու քարկապներով թփում էր՝ պողպատե շղթաներով էլ չես կարող կասեցնել խելագար ընթացքը... Մի անգամ իրեն՝ Արշակին, վայր գցեց Վերին քարկապի սալերին և նույն վայրկյանին տեղում մեխվածի պես կանգնեց կողքին, սկսեց ազիտորմ վրնջալ...

— Հը՞, ոնց ես, քե՞ մատաղ.— հարցրեց գնդապետը:— Մոտարի, տեսնեմ:

Արշակը տեղում շարժեց, սակայն առաջ չգնաց:

— Դե՛, ո՞նց պիտի լինենք, պարոն գնդապետ: Մինչև Ալեքսանդրապոլի տակը գնացել էինք, թուրքի հետքն ու փետուրը չերևացին: Սո Ենք եկել, մեր ծակերում նստած ենք:

Գնդապետը հառաչեց ծանր, երկար.

— Վերին կարգադրութիւն է, քե մատաղ, ուրիշ ճար չունենք:

Արշակը սիրտ առավ, բողբոջեց, ինչպէս իր հորը.

— Ախր, էդ ի՞նչ կարգադրութիւն է,— ասաց:— Ինչո՞ւ տեղ

առաջ ենք գնացել, հեռւից էլ մի թուրք չերևաց, որ տայի, զենգակով տրեխատանը կտրեի...

Գնդապետն աշխուժացավ, տխրամած դեմքին ծաղկեց դալուկ ժպիտը:

— Գիտեմ՝ աչքդ սուր է, սիրելիս, ուզես թշնամու տրեխատանն էլ կկտրես, իսկ կարգադրութիւնն անողները... Նրանք հավկուրութիւն ունեն:

— Եվ մենք էլ էն ծակերին կպած պիտի մնա՞նք:

— Այո՛, — տնքաց գնդապետը:— Պիտի սպասենք, մինչև նոր կարգադրութիւն լինի: Գուցե և դաշնագիր կնքեն ու ձեզ էլ ասեն՝ գնացե՛ք ձեր տները:

— Նոր-նոր առաջ ենք շարժվում, և քմեներիս տան, ասեն՝ գնացե՛ք ձեր տները:

Պողոսբեկ Փիրումյանն ուզում էր ասել՝ «Ազգիդ կուշտ զեկավարների շա՛տ հոգան է, թե դու՛ քաջ զինվորդ, առաջ ես շարժվում»: Մեկ էլ զսպեց ներքին մրրիկը, ասաց.

— Իբր թե չեն ուզում ազգի վերջին մնացորդների կյանքը վտանգի ենթարկել:

Այդ վայրկյանին Արշակի ուղեղում փայլատակեց մեղավոր մի ծրագիր, և նա, առանց երկար-բարակ մտածելու, դիմեց զենգապետին.

— Էն ժամանակ, պարոն գնդապետ, էս մոտիկ գլուղերից մեկում բարեկամ ունեմ...

— Ո՞ր գլուղում, — հոգատար հարցրեց Փիրումյանը:— Ասենք՝ միեւնո՞ւյն է: Ուզում ես գնալ-տեսնե՞լ:

— Թե որ թուլ կտաս:

— Ինչո՞ւ է, ինչո՞ւ է, — տեղից վեր կացավ գնդապետը և համհարզին կարգադրեց երկու օրվա ազատման թուղթ գրել:— Կարծում եմ՝ երկու օրը բավական է: Երկու օրում այստեղ էլ ամեծ փոփոխութիւն չի լինի: Վաղը և մեկել օրը:

* * *

Արշակին հենց այդ օրն էլ մի առեղծվածային անակնկալ էր սպասում: Երբ խրամատ հասավ, նոր հարևանն ասաց.

— Նամակ ունես:

— Հի՞նչ նամակ:

— Հրե՛ն,— և ցույց տվեց պատրհանը, ուր ընկած էր չսպասված ու այդ պահին այնքան անընդգրկելի անակնկալը:

— Բա հո՞ւ բերավ,— կարծես դա էլ կարող էր որևէ բացատրություն տալ առեղծվածին,— հարցրեց և դժկամ մոտեցավ պատուհանին:

— Տեսչենի՛ տղա, կարծում էինք՝ պիտի պարես ուրախությունից, իսկ դու հարցնում էլ ես՝ «Բա հո՞ւ բերավ»: Շտաբից էր եկել, շատ սպասեց, որ աչքալուսանքի վարձն առնի: Չեկար, թողեց-գնաց:

Արշակը հիմա հիշեց Զաքարին, և ցավի, ափսոսանքի, անճարության զգացումներից սիրտը կծկվեց: Ախր, ինչի՞ վիրավորվեց է՛ն... է՛ն... է՛ն... «Ես բու հի՞նչն եմ ասել»: Եվ ճարհատյալ հենց լրատու հարեանին էլ դիմեց.

— Անունդ հո՞ւնց ա, ախպերացու:

— Իմ անո՞ւնը: Առաքել է, Համբարձումյան Առաքել:

— Ա՛յ, շատ ապրած կենաս, Առաքել ախպեր: Դե արի՛, արի՛ տեսնենք հի՛նչ են գրում էս նամակում: Հա՛-հա՛, արի՛: Ես դեռ կարգալը չեմ սովորել:

— Ես էլ չորսը հինգ անող չեմ, բայց դե, մութ տեղը ծպուլի եմ տնում,— և նամակն առավ, ծրարը պատռեց:

— Նստի՛, նստի՛, էդ տեսակ գործը ռտի վրա չեն անի,— խորհուրդ տվեց Արշակը և մեծ պատրհանի խոտը ետ-ետ արեց, հարմարեցրեց.— Ա՛յ, էսպե՛ս, դե նստի՛:

Նստոտեցին, և Առաքելն սկսեց.

— «Մեր հեռավոր, մեր կարոտալի, մեր հույս ու ապավեն, հաղարների միջից ընտրած Արշակ, Որ իմանաս, մենք բոլորս ողջ և առողջ ենք, գործով աջողակ, նույնն էլ քեզ ենք մաղթում...»:

— Մաղթո՞ւմ,— արձագանքեց Արշակը,— հի՛նչ էլ գրաբար խոսքեր են մեջտեղ գցել:

— Է՛դպես էլ գրած է, ա՛յ, տե՛ս,— արդարացավ Առաքելը:

— Դու կարդա՛, կարդա՛, խոսքի օրինակ եմ ասում:

— Ուրեմս, էստեղ էի մնացել. «Մենք բոլորս ողջ և առողջ ենք, գործով աջողակ...»: Չէ՛, էստե՛ղ. «Օսեփ ապերը մի շաբաթ առաջ մեռավ, առոք-փառոք հողին հանձնեցինք: Աստված հողին լուսավորի...»:

— Արա՛, էդ իմ պապն է, վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ...

— Աստված հողին լուսավորի, շա՛տ լուսավորի,— ինքն էլ իր հերթին օրհնեց Առաքելը:

— Արա՛, մի քանի տարի առաջ էր հարյուրն անցկացրել: Բա էդ ո՞ւց եղավ, հը՞: Աստծու աչքը չէր վերցնում,— բողոքեց Արշակը, և ձայնը կերկերաց:

— Լսել ենք, որ թուրքի ռեխը ետ եք տվել,— հարեանը շարունակեց ընթերցել,— և հիմա էլ պիտի քշեք մինչև Սարիղա-րունակեց ընթերցել,— և հիմա էլ պիտի քշեք մինչև Սարիղա-միշ ու Երզնկա: Էջմիածնա զորությունը միշտ ձեզ հետ լինի, և աստված էդ հայակեր թուրքի գլխին քարի կարկուտ թափի:

Սիրելի և անմոռանալի Արշակ:

Որ իմանաս, այդ նեոի զավակներն այստեղ էլ են հասել: Ասում են՝ արդեն եկել-լցվել են Շոշու-ղալան և մեկ-մեկ դուրս են գալիս, հարձակվում հարեան գյուղերի վրա, ասպատակ անում ու կողոպտում: Վա՛յ սրանց տունն աստված քանդի, մեր շենն էլ հասած կլինեն:

— Ո՞ր շենից էս, Առաքել ախպեր:

— Ավետարանոցի՛ց: Ավետարանոց լսած կա՞ս:

— Բա՛, էդ էլ խո՞սք էր, որ ասացիր. Ավետարանոցի անու-նը չլսած դարբաղցին քառ պիտի լինի...

— «Քանի օր էր, տեղական թուրքերն սպասում էին Նուրի փաշային՝ արնախում էնվեր փաշայի եղբորը,— Առաքելը շա-րունակեց կարդալ.— Եվ Նուրի փաշան եկավ Հորադիզի կող-րունակեց կարդալ.— Եվ Նուրի փաշան եկավ Հորադիզի կող-մից, Աղդամն ու Գանձակը լցրեց իր օսմանլուի զորքով: Ասում են՝ գնալու է Շուշվա ու Բաքվա հայության դեմ: Բա ո՞նց պիտի լինի մեր անպաշտպան երկրի վիճակը: Դուք ե՞րբ կավարտեք լինի մեր անպաշտպան երկրի ազատագրությունը, որ հետո էլ գաք, օգ-Արաբատյան երկրի ազատագրությունը, որ հետո էլ գաք, օգ-նեք այս կողմերի հայ քրիստոնյային...»:

Դեհ, մենք աչքներս ճամփիդ սպասող՝ քո հայր Հակոբ, քո մայր Վարդիթեր և քո ամենայն հարազատներ:

Այս նամակը սիրահոժար գրեց ձեր հաղթական վերադար-Այս նամակը սիրահոժար գրեց ձեր հաղթական վերադար-ձին սպասող տեր Զավեն քահանան, որն աստուծո ամեն օրն աղոթում է ձեզ համար և հեռակա օրհնում է ձեր սրբազան սուրբ, որ պատյան լպիտի մտնի, քանի վերջնականապես ու ամբողջովին ազատ չէ Հայոց հողը»:

— «Տեր Զավեն» ասացիր,— մտամուր հարցրեց Արշա-կը և անմիջապես աչքերի առաջ պատկերացրեց իրենց գյուղի

բարեկաշտ ու բարերար քահանային, նրան, որ տարիներ առաջ էջմիածնից գալով՝ գյուղում դպրոց հիմնեց, մեղվանոց ստեղծեց և հայտարարեցու թե «Վե՛րջ հետամնացությանը, կարճ ժամանակում մեր Մուշկապատ գյուղն այնպես պիտի ծաղկի, որ մատով ցույց տան ամբողջ Վարանդալում»։

— Ուրեմս, օսմանցիններն Աղղամն ու Գանձակը զորք են հասցրել,— մտահոգ խոսեց Առաքելը:— Դու հասկանո՞ւմ ես՝
 թա ի՞նչ աղետ է, ա՛յ Արշակ:

— Հասկանում եմ, բայց մեր նմանի ձեռքից ի՞նչ է գալիս: Մեզ կապել են էս... ի՞նչ են ասում, փորամատի՛ն...

— *həp wəf wə tɪʃ'ɪ:*

— Հի՛նչ էլ անդուր խոսք է... Կապել են էստեղ, թե րա
չես ասի՝ պայմանագի՛ր կա, խաղաղությո՛ւն է։ Ա՛յ, ձեր տունը
չքանդվի, էդ ի՛նչ խաղաղություն պիտի լինի, երբ որ քո տանն
ուղտանր թուրքն է նստած։

— Թե որ Աղդամում էլ օսմանիւ կա, աշխարհի բանը բուրդ է,— եզրակացրեց Առաքելը և սկսեց բացատրել.— Շուշիում նրանք անգլիացիների հովանավորութունն են վայելում, իսկ Աղդամում ու Գանձակում էլ մոսկովաթի զորքի գլուխը կանցնեն և կդառնան Ղարաբաղի հոգեառները:

— Բա հիշել: Անպաշտպան երկրում հիմն ուղեն՝ կանեն:

— Էն ո՞վ է ասել, թե Ղարաբաղն անառիկ է: Ղարաբաղն անառիկ է էն ժամանակ, երբ նրա զենք բռնող տղամարդն թր սեփական տանն է: Հիմի որ թուրքը հարձակվի, էդ անառիկ Ղարաբաղին ո՞վ է պաշտպան կանգնելու, ո՞վ է թուրքի ախիլ տալու:

— *Ром ты мила, ты...*

— Մեկիք Շահնազարը խո՞ր խորանա, Ղարաբաղ անառիկ
քերդն էնպե՞ս է խարխլեյ...

— Մեկիք Շահնազարն ի՞նչ ցավդ է,— հարցրեց Արշակը՝ մտածելով, թե դա էլ մի նորոթյուն է, որի մասին իր նամակն անսխալորեն մոռացավ հաղորդելու։

— Մեկիք Շահնազարն, էի՛ր, մեր Ավետարանոցի տերը: Էնօր Գարեգին սրբազա՛նը պատմեց: Ասում էր՝ էս Շահնազարս լավի հաշիվ է ունենում հարևան Զրաբերդի ու Գյուլիստանի մե-
լիքների հետ: Իբր թե, թիկունքն ամրացնելու համար գնում, Հարամու տափաստանից մի քոչվոր Փանահ է բերում, բնա-

կեցնում Շոշու-ղալումը: էս փանահս շատ խորամանկ է լինում,
Շոշու-ղալան ամբարցնում, տերն է դառնում, համ էլ մեր մե-
լիքներին է իրար վրա լարում, կովկեսնում-թուլացնում... Հետո
էլ մի օր մեր անհնառան մեղիքներն աչքները բաց են անում,
տեսնում՝ փանահն իրենց վրա ալվազ է կարգված Պարսից շա-
հի կողմից...

— Վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ, արա՛, էդ հո տնաբանդուխտն է: Ես էլ մտածում եմ, թե էս Շոռա-ղալի թուրքը հի՛նչ տեղից է եկել և հո՛ւնց է բնակվորվել: Ես է՛ն էսքան ամենամեծ դժբախտու-

— Այ, էդպէս: Եվ մեր հօգրդա լինելը
թշուճը մեր անսիրարանութունից է ծնունդ առել:

— Անմիաբանութիւնն ստեղծողի աչքը դուրս գաւ էն հան-
գուցիւ Օսեփ պապս սերտած իմաստուն խոսք ունեւ, կասեմ՝
«Անմիաբանութիւնն է արմատ ամենայն շարայաց»: Էդպէս էլ
ասում էր, հա՛... Մի ուրիշ խոսք էլ ունեւր Ստամ էր. «Շոշի-
ական հայու պարծանքն է»: Հիմի ինձ համար պարզւում է,
դաւան հայու պարծանքն է: Հիմա էլ ամոթ-խայտառակու-
թիւնը:

Առաքելն ուշադիր չէր, Արշակի այս խոսքից զարմացավ.

— Ո՞րքան թե Շուշիին մեր ամրոցին է ու լրացնում է:

— Դե բա հիմնի. թե որ էզմեծագ զաշ
ու ստեղծման օրից էլ...

— Այն Արշակ, ի՞նչ ստեղծման օրից: Օրբաբաբա...
էն մեր աշխարհի ամենահին բերդերից մեկն է եղել: Էնտեղ
ամրացած՝ մեր ապուպապերը կոխվ են տվել արաբների ու
թաթար-մոնղոլների դեմ, է՛, ո՛ր դարերում...

— Էն սրբազանը քեզ հի՞ր ասաց, որ ես խլացած էի, չսե-
ցի...

— Էն որ նոր եկել էինք, պիտի խառնվեինք ձեր զնդին, ա՛յ, է՛ն ժամանակ: Սրբազանն իմացավ, որ մենք զնացած պիտի լինեինք Շուշին փրկելու, դրա վրա խոսեց... Մեր զնապետն Շահնազարյանին էլ հիմնավոր ամաշարեց...

— Իսկ գեղապետ Շահնազարյանը հիմնականում կապ ունի:

— Իսկ զնդապետ Շահնազարյանը հիմնականում
— Մեծ կապ. մեր զնդապետն էն դավաճան մեկի՞ր Շահ-
նազարի զարմից է, չէ՞: Վեր կացավ-ասաց. «Սրբազան,
երգվում եմ՝ մեր տոհմի վրայից էդ կեղտն իմ արյամբ կմա-
րեմ...»

519

և ծանրորեն ելավ խրամատից: Նրա մտքով իսկ չէր անցնում, որ զենքը ճակատից թիկունք տեղափոխելը կարող է դիտվել որպես ռազմական կարգապահության կոպիտ խախտում: Իսկ ճանապարհողների զգոնությունն էլ բխացել էր գնդապետի տված թղթից: Դասակի հրամանատարը նույնիսկ մտածում էր, թե գնդապետն այդ զենք ու զինամթերքով նրան ուղարկում է հատուկ առաջադրանքի, որի առթիվ իրենք պարտավոր են լուռ մնալ:

Սարդարապատի տակ Արշակի ոտքերն այլևս առաջ չէին գնում: Կարծես հոգնած էլ չէր, դեռ ուժ ունեւր, շնչառությունը տեղն էր: Սակայն ոտքերն անասելի ծանրացել էին և թմրածի պես այլևս չէին ենթարկվում տիրոջ: Բեռը շալակին նստեց ճամփեզրի մի քարի վրա, և ականջին հասան ոտնաձայներ, որոնք գնալով մոտենում էին: Ահա և հայտնվեց ոտնաձայների տերը՝ փոքրիկ մի ավանակ, որի վրա բազմած ալեւոր գյուղացին, նրան տեսնելուն պես, վար իջավ և սիրալիր առաջարկեց.

— Բեռդ բեր, դիր վրան, ա՛յ ջահել: Դի՛ր, դի՛ր: Մենք էլ զրուցելով հետևից կգնանք:

Ալեւորը բարձրահասակ, մարմնեղ մարդ էր, և Արշակը զարմացավ, թե փոքրամարմին իշուկը ոնց էր նրա տակ շարժվում: «Խեղճ անասունը փրկվե՛ց», — մտածեց՝ իր բեռը նրա վրա հարմարեցնելիս, մեկ էլ գտավ, որ իր շալակի համար ևս ուրախ չպիտի լինի զժբախտ անասունը:

Մանոթացան. ալեւորը վաղարշապատցի էր, էշով պարեն էր տարել ռազմաճակատին և հիմա տուն էր գնում: Ուրեմն, Արշակի բեռը համարյա տեղ էր հասցնելու:

— Վաղարշապատից մինչև Փարաքար ի՞նչ է մնում: Ուժեղ թթեմ, կրնկնի իմ աներոջ կտուրը, — ասաց Պատվականը (այդպես էր ներկայացել) և ինքն էլ թթի տակ ծիծաղեց իր ասածի վրա: — Բայց էսօր դժվար թե հասնես: Դիշերը կմնաս մեր տանը, առավոտ գուցե թե միասին գնանք: Թե չէ՛, տեսնում եմ՝ բեռդ շալակով տանելու չէ...

Պատվական քեռին ասող-խոսող մարդ էր, աշխարհի տակ ու գլխին տեղյակ և հենց զրույցի սկզբից էլ փորձեց Արշակին քաշել ամենակարևոր հարցի մեջ:

— Բա զո՞րքն ինչ է մտածում, որ մեծավորները գնացել, թուրքի հետ սիրի-սիրի են խաղում:

— Դե՛, զորքն ի՞նչ պիտի մտածի, Պատվական քեռի: Զորքը մտածելու իրավունք ե՞րբ է ունեցել:

— Վա՛յ, քո բալան աստված պահի, — իբր զարմացավ ծերունին: — Բա կովորդը զո՞րքն է, հաղթողը զո՞րքն է, ազգի փրկիչը զո՞րքն է և մտածելու իրավունք է՞լ չունենա...

— Զորքին ասում են՝ էդ մեծավորները գնացել են Բաթում, թուրքաց հետ զրույցի են նստել...

— Որ ի՞նչ լինի:

— Ես ի՞նչ գիտեմ: Զրույցի ժամանակ ի՞նչ է լինում: Հաշտության պիտի գան, թուրքի բերանից բարեկամության խոսք պիտի պոկեն:

— Հայի համա՞ր, թուրքի բերանից հաշտության խո՞սք, — փոթկացրեց Պատվական քեռին: — Էդ միևնույն է, որ սպասես, թե շան քամակից անուշ թրս է գուրս գալու:

Փռթկացրեց, կուշտ ծիծաղեց նաև Արշակը, և հետո ինչի՞ մասին էլ խոսեին, ինքը հիշում էր այդ շան քամակից գուրս գալիքը:

Հետո Պատվական քեռին պատմեց պատերազմին մասնակցած համաքաղաքացիների, էշմիածնի ճեմարանի սաների և նրանց կրած վնասների մասին: Ճեմարանը համեմատաբար ավելի շատ զոհեր է տվել: Արշակն էլ հիշեց, որ պատանի սաներն իսկապես վերավորվելուց հետո նորից նետվում էին կովի թեժ տեղը:

— Ասես վերքի ցավ չէին զգում, — հիացմունքով խոսեց նա: — Իսկ փորձված զինվոր կա, որ մի աննշան քերծվածքն առնում է բերանը ու ցավից բառաչում...

Եվ դրանից հետո էր, որ ծերունին ասաց իր հեղինակավոր խոսքը ցավի մասին:

— Յավի լավը չկա, — ասաց, — դրա ստեղծողի հերը շան պես կլանչի: Մարդ ցավի տեր դարձավ թե չէ, կոնդանում, մի պես կլանչի: Մարդ ցավի տեր դարձավ թե չէ, կոնդանում, մի քիչ օրինակ: Զահեղ ժամանակ ի՞նչ ցավեր է ունեցել. հոգացա՞վ, բեղ օրինակ: Զահեղ ժամանակ ի՞նչ ցավեր է ունեցել. հոգացա՞վ, մկանների ցա՞վ ու չգիտեմ էլ ի՞նչ զահրոմար: Կռանար՝ չէր կարենա ուղղվել, նստեր՝ վեր կենալ չկար: Ազգի ցավը մտավ

մեջը, մնացածներին դուրս արեց և էն կոնդ ջահելին դարձրեց առյուծ... Բա նրա նմանին էլ ցավ կամ գնդակ կրունի՞: Ա՛յ-թեքա՛:

Առավոտյան Փարաբար ճանապարհովելուց առաջ, Պատվական քեռին իր հյուրի հետ նախաճաշի նստեց պատշգամբի անկյունում և, օղու բաժակը ձեռքն առնելով, խմեց հայ ազգի, նրա զորքի ու զորավարների, նրա մեծի ու փոքրի կենացը: Արշակի համար անսովոր էր ամեն ինչ. և՛ տան պատշգամբում նախաճաշի նստելը, և՛ ընտանեկան մտերմիկ մթնոլորտն իր սարք ու կարգով, և՛ բուխարիկի մոտ իրարով անցած պառավը, որն ամուսնու կարգադրությունները կատարում էր անմոռուն, հարցերին պատասխանում անխուս, քիթկալը բերանին իջեցրած: Զինվորական կյանքի շորս տարիներն այս բոլորը տարել, թարցրել էին հոգու հեռավոր, նվիրական անկյուններում և վարժեցրել դաժան մի առօրյայի, որ լիքն էր տխուր ու հոգեմաշ պատկերներով՝ մահ ու սպանություն, ազգակիցների տեղահանություն ու գաղթ, թշնամու բերած ահավոր արհավիրքներ ու անհուսություն: Հիմա խաղաղ գերդաստանում է, ուր մանկամարդ հարսներն անխոս բանում են տանն ու դռանը: Մեկը բակն է ավելում, մյուս երկուսը կովերն են կթում: Իսկ մանուկները մուշ-մուշ քնած են գլխատանը: Երեք տղան (նրանց միասնական նկարը կախված էր այն մահճակալից վեր, որի վրա գիշերը քնած էր Արշակը)՝ երեք արծիվ, հիմա կովում են Բաշ-Ապարանի ճակատում: Մեծ հրամանատարը գոհ է նրանցից և խոստացել է ներկայացնել շքանշանների: Նա անձամբ այդ մասին ասել է Պատվական քեռուն, երբ սա երկու օր առաջ պարեն էր տարել զավակների համար:

Պատվական քեռու տունը քաղաքավանի ծայրին էր և պատըշգամբից երևում էին հացահատիկի արտերը՝ բազմագույն կտրոններով փռված դաշտի հարթության վրա: Տեղ-տեղ զեղին քառակուսիներ էին շողում վաղորդայնի մշուշում: Աշնանային գարին էր հասել, և այդ կտրոններից մի քանիսի եզրերին երևելում էին տղամարդիկ ու կանայք, որոնք առանց արտորանքի

պիտի սկսեին հունձը՝ հողվոր հայի համար ամենաարագան ու ամենաերջանիկ արարողություններից մեկը: Արտույտների երգը կախվել էր հասած ու չհասած արտերի վրա: Ճամփեզրերի թփերը լիքն էին հաղարածայն ճովողյուններով: Բայց ո՞ր էին առաջին ճանկակապի ու առաջին կիտակի խնդությունները...

Պատվական քեռին կարծես գուշակել էր Արշակի տխուր մոտրումը, բաժակը նորից բարձրացրեց... Սակայն Արշակը կենաց խոսք ասելու խոսք խնդրեց, և նա լուռ գլխով արեց, այսինքն՝ խոսի՛ր, խոսի՛ր:

— Ուզում եմ իմ շնորհակալությունը հայտնել, Պատվական քեռի: Տափից մինչև երկինք շնորհակալ եմ: Աստված էլ բո զին՝ վոր-զավակներին օգնության հասնի: Ողջ-առողջ գան, արժանի դառնան իրենց հարսներին ու որդիներին, իրենց հարսհաս ծնողներին...

Պատվական քեռու աչքերը խոնավացան, քիթը թնայաց:

— Շատ ապրես, որդիս,— ասաց:— Ես բո բոյ-բուսաթից էի ենթադրել, որ դարարաղցի ես:— Եվ բաժակը զրեց սեղանին, բեղերը սղալեց:— Տեր-Ղուկասովի կովին ես դարարաղցիներին հետ էի և էն ժամանակ իմ սեփական աչքերով եմ տեսել, թե դուք ի՞նչ տեսակ կովող եք, ի՞նչ սրտի տեր: Հիմի էլ Սարգսրապատում ձեր հունարը ցույց տվիք... Աղգը ձեր արածը լի մոռանա: Ո՛չ ազգը, ո՛չ էլ վերևից նայող ամենահասը:

— Է՛հ, Պատվական քեռի, «չի մոռանա» էլ ասում ես, ոնց որ օտարներ լինենք: Բա մի ա՞ղգ չենք, մեր հոգու պա՛րտքը չենք կատարում: Ես կուղենայի, որ աղգն ուրի՛շ բան չմոռանա:

— Ի՞նչը չմոռանա, գլխիդ դուրբան,— անմիջապես անհանգըստացավ արդեն տամկած տանտերը:

— Զմոռանա, որ մենք էլ իրենն ենք: Ի՛ր դավակը, ի՛ր մարմնից պտկածը: Ու թե որ մենք էլ նեղ օրի լինենք, ի՞նքը ծնողի պես իր հոգատար ձեռքը մեզ վրա պահի... էսօր և հավիտյան, հո՛ւր հավիտյան:

Պատվական քեռին Արշակի բեռն իր իշուկով հասցրեց Փարաբար, իջեցրեց Շուլավերցու աղջկա բակում և վերադառնալուց առաջ պատվիրեց, որ չմոռանա իրենց:

— Էսօրվանից ետ պիտի հաշվեմ, որ իմ տղերքը երեքը չեն, չորսն են,— անկեղծորեն ասաց նա:— Պարտական մնաս, թե

որ ինքդ էլ չհաշվես, որ Վաղարշապատում մի հարազատ օջախ ունես:

Մերունու ներկայութեամբ իրեն զսպած Շարմաղը նրա գնալուց հետո բացվեց, գիրկն առավ Արշակին, ճակատը համբուրեց:

— Վա՛յ, ես քո եկած ճանապարհին մատաղ, Արշակ տղա: էն օրվանից, որ եկանք, տեսանք, ծանոթացանք, սիրտս կրակի վրա վառվում է... Համեստի մասին էլ չեմ խոսում... Բա մեր հարազատը կովի բերանին ու էսքան մոտիկ լինի...

— Ես էլ ձեր մասին էի մտածում, Շարմաղ աքեր: Երազումս քանի՜ անգամ եմ տեսել,— շիկնած, քրտնած բացատրեց Արշակը:

— Է՛, մի օր էլ էն տեսակ պատրաստութուն էինք տեսել: Առավոտ, որ պիտի ճանապարհվեինք, գլուխներս շուռ տվին, թե՛ պիտի գնաք դեպի Արաքսի կողմը: Ես հե՛շ, խեղճ Համեստը աշքերով էնքան արտասուք շափեց, էլ ասելու չէ...

— Բա ինքն ո՞ւր է,— ամոթխած հարցրեց Արշակը:

— Ի՞նքը,— հանկարծակիի եկավ Շարմաղ հոքիրը:— Վա՛յ, վարսս կտրեմ, էնօր ասում էր՝ հերանց պիտի գնա, վատ երազ է տեսել: Հո գնացա՞ծ չի: Թե չէ, առտու կանուխ կերևար... Դու կաց, ես վազ տամ, տեսնեմ:

Արշակին թվաց, թե Շարմաղն ինչ-որ բան թաքցնում է: Համեստն ինչո՞ւ հենց այսօր պիտի գնար հերանց: Եթե չի ուզում իր երեսը տեսնել, այդպես էլ ասի, պրծնի: Զէ՛, պարզ է, որ չի ուզում, բայց չի կարող միանգամից սիրտը կտրել: Այս միտքն այնպես հիմնավոր նստեց նրա հոգում, որ միանգամից աշխարհը մթնեց իր համար, և իր Փարաքար գալը թվաց խայտառակության հավասար մի հիմարութուն:

Շարմաղը հենց տան շնաճից չոր ազդրին զարկեց՝ ողորձայն ափիծելով իրենց բախտը:

— Քոռանամ ես, է՛, քոռանամ,— ասաց:— Առտու կանուխ է ճանապարհվել: Բա ի՞նչ անենք, ցավդ տանեմ:

Արշակի համար վերջնականապես պարզ դարձավ, որ Համեստն իրեն չի ուզում տեսնել, և կտրական վեր կացավ տեղից:

— Դե՛, ես գնամ, Շարմաղ աքեր:

— Աղա՛, ո՞նց թե գնաս,— պայթեց տանտիրուհին,— կրակի՞ ես եկել, ի՞նչ է:

— Մնամ, ի՞նչ անեմ, էդ է քեզ տեսա, լավ ես, ես էլ՝ կերած-խած, երեկոյան հազիվ տեղ հասնեմ:— Հիշեց, որ զրպաններում բան է բերել, հանեց:— Հա՛, սրանք էլ ձեզ համար էի վերցրել:

— Աղա՛, լավ, է՛, ամոթ է կրնիդ վրա ետ դառնաս: Էն իշարեռն ի՞նչ է, երկաթ-մերկաթի նման էր...

— Հա՛,— հիշեց ու միանգամից փոխվեց Արշակը:— Ապահով տեղ ունե՞ս, տեղավորե՞նք: Կովից հետո կգամ, կտանեմ: Երբ հրացանները տեղավորում էին գետնահարկի ցորնի ամբարում, Շարմաղը հարցրեց.

— Էսքանն ի՞նչ պիտի անես, ջուխտ ու կե՞նտ ես խաղալու:

— Ինձ ու Զաքարին: Տանը երկու եղբայր ունեմ, երկուսն էլ՝ նրանց:

— Կռիվը պրծնում է, դուք նո՞ր պիտի զինվեք:

— Կռիվը ո՞նց է պրծնում, ա՛յ Շարմաղ աքեր,— ծանր տրեքաց Արշակը:— Թուրքը մեր վզակոթին նստած՝ կռիվը պրծնում է:

— Բա էն ի՞նչ է, ասում են՝ Բաթումում արդեն հաշտութուն են կնքել:

— Հաշտութուն կնքողի ի՞նչ ցավն է, թե ազգը սեղմված է պատին, և թշնամին էլ՝ նրա թիկունքը կտրած...

— Բա էդպես ո՞նց են հաշտվում, է՛, մոխիրս նրանց գրվի՞ն:

— Շարմաղ աքեր, ես քեզ ասեմ, դու լավ միտդ պահի: Օսման թուրքի փորացավն էն է, որ էս արևի տակ էլ հայ շմեռ: Եվ մենք, եթե ուզում ենք ապրել, պիտի կռվենք: Կռվենք ու հաղթենք, հաղթենք ու ապրենք: Էս է մեր հաշիվը: Ուրիշ հաշիվ ո՞ր թենք, հաղթենք ու ապրենք: Էս է մեր հաշիվը: Եվ մե՛կ էլ. թե էսքան պարզ հաշիվը կա, ո՛չ էլ կարող է լինել: Եվ մե՛կ էլ. թե էսքան պարզ հաշիվը չհասկացող մեկը կա, անունն էլ մեծավոր, էդպիսի մեծավորին պիտի կապես ախոռում:

— Դե՛, լավ, բարձրանանք վերև, ջուր գնեմ, գլուխդ լվա՛նամ...

— Բա՛-հո՛, է՞դ ինչ ես ասում, ա՛յ Շարմաղ աքեր:

— Աղա՛, ի՞նչ է լինելու, քո մոր տեղ մայր եմ,— Արշակի ուսը հրեց Շարմաղը:

— Զէ՛, ժամանակի տեսակետից եմ հրաժարվում,— բացատրեց Արշակը։— Էսօր պիտի ճակատում լինեմ։ Լավ է՝ ամանաթը տեղաց արի, տեղավորեցինք։ Մեկ էլ, որ ձեզ էի կարոտե՛լ, ուզում էի տեսնել։ Դե՛, ի՞նչ անեմ, որ աստված էսքանին է արժանի համարում...

— Լավ, է՛, դու էլ բան ես ասում,— նրա խոսքը յուրովի հասկանալով՝ տանտիրուհին խորհրդավոր ասաց։— Քեզ համար մեռնում են, կտրվում, իսկ դու լաշ արած պիտի գնաս...

Արշակի բեռը դարձյալ ծանրացավ։ Մի խորջինի լիք ուտելիզեն էր ու խմիչք, և դրան էլ անվերջ գումարվում էին նորերը։ Ամեն անգամ որեէ բան ավելացնելիս Շարմաղը, հերստովածի կեցվածք ընդունելով, սպառնալիք էր տալիս։

— Տե՛ս, բրիշակ կանեմ էս տունը... Լուցկին կղնեմ տակը, կվառեմ...

— Ա՛յ Շարմաղ աքեր, շալակով պիտի տանեմ, չէ՞։

— Բա է՛ն սե սանդաքաբերը ո՞նց ես բերել։

— Ես չեմ բերել, Պատվական քեռու է՛շն ապրած կենա,— ժպտում է Արշակը։

— Մի Պատվականի էշ էլ գնալիս կճարես, շալակդ կտանի։ Գնալիս ոչ մի Պատվականի էշ էլ չհանդիպեց։ Բայց պատվական մարդիկ շատ էին հանդիպում։ Դաշտային աշխատանքի մարդիկ, որ զինվորին ծանրաբեռ տեսնելով՝ խորհրդավոր տրենտըղում էին, հեռանում։ Գաղթական խմբեր, որ զուգս էին եկել արտեղրերը հասկաորսի, ուրիշները, որ երևի արգեն փորների հարցը լուծել, անցել էին սանիտարական վիճակի բարելավմանը և թփերի ետևն անցած թթիվ էին անում ինքնամոռաց կամ մի քանի հոգով խարույկ էին վառել, իրենց վրայից հագուստները հանում, մեկ-մեկ թափ էին տալիս և ճարճատյունի հետ ուրախ ուրախ քրքում էին։ Միայն մի անգ տեսավ, թե ինչպես արտատերը հայհոյելով հալածում է կմախքացած կանանց, որոնք գրկների երեխաներին դրել էին ճամփեզրին և խորացել արտի մեջ։ Անխիղճ արտատերը նրանց մինչև երեխաների մոտ հալածելով էլ չբավարարվեց, կոշտացած հող էր շարժում նրանց ետևից և հայհոյում։

— Ա՛յ, ես ձե՛ր... մորեխից բեթար եք։

Արշակը մոտեցավ հալածված կանանց, որոնք ճանապարհի եզրի մարդաբոյ խոտերի մեջ կանգնել էին շվար, վշտակոծ։

Երեւի ուզում էին լաց լինել, բայց այդքան ուժ չունեին, և աչքներից արտասուք չէր գալիս։ Գրկների երեխաների վզներն այնքան բարակ էին, որ չէին կարողանում գլուխներն ուղիղ պահել, թեքել էին մայրերի շոր կրծքներին և շոած աչքերը հառել Արշակի խորհրդավոր խորջինի վրա։

Նա լուռ մոտեցավ, խորջինն ու կապոցները վար բերեց ուտելից։ Կարծում էր՝ կարիք պիտի լինի զոռով հյուրասիրել, բաժանել ուտելիքը. չէ՞ որ հայ կանայք են՝ ամոթխած ու պարկեշտ։ Սակայն կանայք առանց հրավերի շրջապատեցին և վրա վազելով սովատանջ հայացքներով մտան կապոցների մեջ ու խորջինի հակները։ Հաշված վայրկյաններ պետք եղան Արշակին լրիվ բեռնաթափելու համար։ Երեխաներին ցած էին դրել և զործում էին երկու ձեռքով, գոմոալով և ուրիշ անմարդկային ձայներ հանելով։ Զրիք ու սուջուխի կապոցներն իրարից խլխլիս խոտերի մեջ ցրիվ տվին ամեն ինչ և հետո էլ իրար կոխ տալով սկսեցին հավաքել, լցնել ուր որ կարող էին... Իսկ երբ այլևս ոչինչ չէր մնացել, սկսեցին փախչել տարբեր ուղղություներով։ Փախչում էին ետ-ետ նայելով։ Ետ նայելիս փորձում էին ժրպտալ, և դեմքները ծոմովում էին, այլանդակվում։

Նրանց անհետանալուց հետո շվար հայացքը վար իջեցրեց և տեսավ՝ դատարկ խորջինի կողքին երկու շիշ օդին է մնացել ու գինու կուլան, որը կողքի ընկած, բերանը բաց՝ կիսով չափ դատարկվել է։ Նախ մտածեց, որ լավ էր՝ Շուվալբեցու աղջիկը համառորեն լցնում էր շալակը։ Մեկ էլ հանկարծ հիշեց գաղթական կանանց անմարդկային կերպարանքները, ուտելիզենի մնացորդների խլխլոցն ու գազանային զզվուտոցը, և միանգամից պայթեց, փոթորկվեց։ Անզոր ձեռքերը ծնկներին զարկելով գոռաց։

— Թո՛րք, ես քու անո՛ւնը..., քու հավա՛տը..., քու օխտ սո՛րտը... Էս ի՞նչ ես արել, ա՛ թորք։

Հետո ծնկի իջավ, գինու կուլան վեր առավ, քաշեց գլխին և մի շնչում ծրծուրեց։

Ճանապարհին, թեև լրիվ բեռնաթափված, ոտքերը կամաց-կամաց ծանրանում էին։ Դաշտի գույները խառնվում էին իրար։ Արտերի մեջ ու ճամփեզրերին թառախած փշտոնները զորավարական վրանների պես շողշողում էին արծաթափայլ ծածկոցներով։

Մի տեղ կանգ առավ, նստեց և ինքն էլ շիմացավ՝ քունն ինչ-
պէս հաղթեց: Մեկ էլ երազ տեսավ, մի հրաշք երազ. իբր պա-
տերազմն ավարտվել է, որովհետև իրենք թուրքին քշել են մինչև
Նրզնկա: Հայոց երկիրն ազատագրել են ու տուն են գնում:
Տուն են գնում, և ինքն ուսերին նստեցրած տանում է Համես-
տին: Ուսերին նստեցրած: Ո՛ր հոգնել կա, ո՛ր էլ նույնիսկ ամա-
շել: Մարդիկ տեսնում են ու ներողամիտ ժպտում: Ասում են.
«Տնաշենի՛ տղա, ուրիշները թշնամու երկիրն ավարել, տանում
են իրենց տները, դո՛ւ ինչ ես տանում»: «Աշխարհի ամենամեծ
զանձը», — պատասխանում է ինքը և այդ գանձն ավելի է սեղ-
մում իրեն: Համեստը վերից շշուկով խոսում, պաղատում է, որ
վար բերի: Ասում է. «Յա՛ծ դիր, Արշակ ջան, ցա՛ծ դիր, ոտներս
թմրել են»: Յած է դնում, պառկում ծաղիկների ու խոտերի մեջ
և աչքերը փակում է երանությունից: Իսկ Համեստը կողքին
նստած, սիրո խոսքեր է շշնջում, ձեռքերը քսում է մազոտ երե-
սը: Քսում է ու երգեցիկ, մեղմանուշ ասում է. «Իմ հերո՛ս, իմ
փրկարա՛ր, իմ...»: Այդ շոյանքի գրգիռ-կրակը տալիս է ամբողջ
մարմնին: Ձեռքերը բարձրացնում է, որ շոյող թաթերը բռնի...
և արթնանում է: Շաղված աչքերով շորս կողմն է նայում, Հա-
մեստ չկա: Նստում է, ծնկները գրկած ուզում է որոշել, թե որ-
տե՛ղ է գտնվում, ինչպե՛ս եղավ այս բոլորը, և ի՛նչ պիտի անի
վերջապես...

— Փառքդ շա՛տ լինի, աստված,— մրմնջաց լացակոմած,—
լավ է՝ մարդուն երազ ես տվել, որ տեսնի, մխիթարվի: Թե չէ,
սիրտը կտրաքվեր:

* * *

Ալեքսանդր Խատիսովը հունիսի 2-ին հատուկ գրություն
ուղարկեց Հայոց սպարապետ Նաղարեկովին. «Հաղորդում եմ
Ձեզ,— գրել էր նա,— որ երեկ մենք ստորագրեցինք խաղաղու-
թյան պայմանագիրը Թուրքիայի հետ...»: Շարադրել էր պայ-
մանագրի կետերը՝ իրենց համառոտ գծերով և հպարտությամբ
նշել. «Էջմիածինն է՛լ մերն է»: Եվ ինպե՞ս չհպարտանալ, երբ
Թուրքիայի ու Հայաստանի սահմանը պիտի անցնի էջմիածնի
տակով՝ հայոց հոգևոր կենտրոնը շնորհելով հայերին:

վերջում հայ պատվիրակության նախագահն իր սրբազան
պարտականությունն էր համարում Հայոց սպարապետին հայտ-
նելու իր երախտագիտությունը նրա անձնական ղեկավարությամբ
Ղարաքիլիսայի կողմերում տեղի ունեցած ճակատամարտերի
համար. «Ջերմորեն շնորհավորում եմ Ղարաքիլիսայի մոտ ձեռ
տված ճակատամարտի առթիվ, որը գերազույն հրամանատար
Վեհիբի կողմից արժանացել է խրախուսանքի ու ջերմ գովա-
սանքի՝ իբրև հայ զինվորների փայլուն գործողություն:

Պայմանագիրը մենք ստորագրել ենք Հայաստանի անկախ
Հանրապետության անունից:

Նաղաղության պատգամավորության նախագահ՝
Ալ. Խատիսով,

անդամներ՝ Պապաչանով, Քաչազևուկ:

* * *

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահա-
րոնյանին գրած նամակն ավելի ընդարձակ էր, հանգամանա-
լից, հատկապես՝ հոխորտալից (չէ՞ որ անհնարինն է ձեռք բեր-
վել, հայոց տարաբախտ ժողովրդի համար երկնքից աստղեր են
իջնցրել):

Ահա այդ նամակից ես կատարում եմ քաղվածքներ, որոնք
մոտավոր գաղափար կարող են տալ խատիսովյան տրամաբա-
նության մասին:

Բաթում, 1918 թ. հունիսի 2:

Թանկագին Ավետիս, Բաթում ժամանելուց 2 ժամ հետո
(հասել ենք ցերեկվա ժ. 3-ին) մենք բոլորս եղանք Խալիլի մոտ
և պատրաստեցինք պատասխանի երեք տարբերակ... Զրույցից
հետո Խալիլ բնյը մեզ հասկացրեց, որ հետագա բանակցություն-
ների համար ամենալավն է տալ լիակատար համաձայնություն,
նրի հետ բարեկամաբար ճշգրտել պայմանագիրը: Մենք քննե-
ցինք վիճակը, և ժ. 7-ին ես միայնակ նրան բերի պատասխա-
նը...

Հաջորդ օրվա առավոտյան ժ. 10-ին սկսվեց Խալիլի, Վե-

գորգում էր Խատիսովը:— Այսօր միայն գնում են դեպի Ղազախ-
Աղստաֆա: Գաղտնի կերպով նրանք ցանկանում են Ադրբեջանի
համար երկաթգիծ ապահովել...»:

«Մենք պայմանագիրն ստորագրել ենք անկախ Հայաստանի
անունից:— Նամակի վերջում այս կարևոր հանգամանքը ևս
շնչառում է հայոց պատվիրակության ղեկավարը: Եվ այս «ան-
կախը» հատկապես նրանի՛ց հետո, երբ չմեղանքով նշել էր,
թե «թուրքերն անցուղարձի իրավունք ունեն մեր երկրի տա-
րածքով»: Իսկ հայր լավ էր իմանում, թե ի՞նչ է նշանակում
թուրքի անցուղարձը: Այո՛, «անկախ Հայաստանի անունից,—
գոնե անուն պե՞տք էր ունենալ:— Այլապես գործն անիմաստ
կլիներ: Դրա համար էլ մենք բոլորս գտնում ենք, որ այդ գործը
պետք է ավարտին հասցնել: Զի կարելի խոսել ինչ-որ «Հայ-
կական նահանգների» մասին, կարծես մենք մի տձև կտոր ենք,
անտեր ու անանուն: Անհրաժեշտ է պատրաստել ակտը, հա-
մեստորեն այն հրապարակել, ընտրել կառավարություն, շտապ
այն Երևան ուղարկել, սկսել բոլոր այն գործողությունները, որոնք
բխում են պայմանագրից, օգտվել նրա ընձեռած իրավունքնե-
րից [հյուպատոս, որը սարսափելիորեն կարևոր է բունգրավ-
ված տեղերում], պատգամավորություն ուղարկել Կոստանդնու-
պոլիս և սկսել երկրի կազմակերպումը:

Մենք խոսել ենք նաև երկաթգծով գնալն արտոնյալ եղա-
նակով անելու մասին: Մի խոսքով, գուցե նրանից, որ այստեղ
խաղաղ ու հանգիստ է, ապագան էլ մեզ այժմ երևում է ցայտուն
և թուրքերի հանդեպ վարելիք քաղաքականությունը՝ որոշակի:
Հիմա պարզ է, որ առայժմ Թուրքիան միայնակ է տիրություն
անում: Գերմանիան չի երևում, և իրեն էլ զգալ չի տալիս: Թուր-
քերը հույս ունեն, թե խաղաղությունը կգատարկի Բաքուն: Սա-
կայն, եթե այդ չկատարվի, ապա նրանք այնտեղ զորքեր կու-
ղարկեն: Երեկ նրանք այդ մասին ասացին հաստատորեն: Մենք
խնդրում ենք, որ սպասեն, մտածելով, որ կարելի կլինի հայե-
րին այնտեղից ուղարկել իրենց տները: Թուրքերն Ադրբեջանի
շրջանում շատ շուտով ճանապարհը բանուկ կդարձնեն:

Եվ այսպես, ընկերս, պարզ է, որ ձեր որոշումը հաշտության
վերաբերյալ՝ լիովին ճիշտ է: Դուք միայն ուշացել եք, անհրա-
ժեշտ էր հաշտվել Տրապիզոնում: Բայց մեծ է հայոց հողի ոգին:
Մենք բերինք խաղաղության վատ պայմանագիր, սակայն բե-

րինք նաև անկախ Հայաստան՝ տուն, բուն, ուր պետք է
փթթի ժողովրդական միտքը: Այս բոլորը կձուլի, կմիավորի,
կբարձացնի ոգին: Եվ դա կարևոր է: Ես հավատում եմ մեր
պետությանը:

Պատգամավորությունը գործում է միանգամայն համերաշխ
ու բարեկամությամբ (Սա էլ Քաջազնունու պոռթկումն է լիք
զարձնելու համար. — Բ. Ու.):

Ա. Խատիսով:

* *
*

Հայոց Ազգային կենտրոնական խորհրդի պարագլուխները
գեո մի կարգին չէին պատկերացնում Ավետիս Ահարոնյանի
և Ալեքսանդր Խատիսովի հռչակած անկախությունը, երբ մտա-
և թեցին այն պահելու մասին և եկան այն եզրակացության, թե
դա համարյա անհնար պիտի լինի: Նոր միայն հիշեցին, որ
անկախացած մուսավաթի ու մենշեկի աքցանի մեջ, հայա-
կոլ թուրքի զորքի առաջ հայոց անկախությունը կարող է
դառնալ վերացական խոսք, եթե նրա համար չապահովվի
դամալ վերացական խոսք, եթե նրա համար չապահովվի
մի ամուր թիկունք: Այն ժամանակ խելք խելքի տվին և որո-
շեցին իրենց հորինած անկախ Հայաստանը կախել որե՛
զգեցիկ շնքից: Հիշեցին Ալբրոնի երկիրը՝ Մեծն Բրիտա-
նիան: Նրա բարեկամության հին ցույցերն ու շույլ խոս-
տամները հիշեցին, այդ խոստումներով ոգևորված հայ ազա-
տամարտիկների նահատակությունները, արդու-համիդյան
զանգվածային կոտորածները: Հիշեցին, որ, երբ ջարդվող հա-
յության աղաղակները հասել էին Եվրոպա, Մեծն Բրիտանիան
յուրաքանչյուր ամբողջ ձայնով և ասաց. «Շատ եմ ցավում, բայց ինչ-
պե՞ս օգնեմ. ես միայն հզոր նավատորմի ունեմ, որը դեռ չի
սովորել լեռները բարձրանալ, որպեսզի գա ու ձեզ փրկի»:

Հետո հիշեցին Գերմանիան: Չէին կարող մոռացած լինել,
որ հայության Մեծ Եղեռնը եթե թուրքաց ձեռքերի գործն է,
ապա այդ ձեռքերն ազատ գործել էին կայսերական Գերմանիայի
թողավորությամբ ու հորդորով... Իհարկե, մոռացած չէին լինի:
Սակայն ուրիշ ճար չկար: Հո չպիտի՞ դիմեին Ռուսաստանին,

Արարատյան երկրում կուտակված հայությունը, տեղացի թե գաղթական, ետում էր գիշեր-ցերեկ, բողոքում էր ու այնկոծվում. ո՞ւմ անտունից են հաշտություն կնքել այդ շառվառանները, երբ մենք ենք զարկվածն ու զրկվածը և մենք պետք է որոշենք մեր բախտն ու անելիքը: Էջմիածնի գավառի գյուղերից խումբ-խումբ մարդիկ էին գալիս Երևան, ծեծում էին Ազգային խորհրդի ղոնները և հաշիվ էին պահանջում: Հաշտության պայմանագրով այդ գյուղերի մի մասն անցնում էր թուրքերին, և գերության վաճառուող գյուղերի ներկայացուցիչները լուտաւանք էին թափում աղբի դավաճանների հասցեին:

ու կարծիքի, ապա ուրեմն «գործված է հանցանքներու ամենա-
սեր, դավաճանութեան ամենասոսկալին, որոնց նմանը հայկա-
կան տարեգրութեան մեջ չէ եղած դեռ»:

գնով պահելու իրենց երկիրը: Դուք այլասերեցիք այդ զորքերը: Ահա թե ո՞րն է ձեր մեղքը, ահա թե ո՞րն է ձեր ոճրագործութիւնը»:

* * *

Սարդարապատի ճակատի զորքը, Ալեքսանդրապոլի մատուցնեիրին հասած հայ զինվորությունը, որ առել էր հաղթանակի համը և ծառավի էր նոր հաղթանակների, կանգ առավ նվաճված բարձունքների վրա: Կանգ առավ՝ հայացքն ակամա ետ դարձնելով, որ տեսնի՝ ի՞նչ է հրամայում իր սիրելի զորավարը: Կային նրբանկատ զինվորներ, որոնք մտածում էին, թե հաշտությունը զորավարի սրտով պիտի լինի: Չէ՞ որ հաշտությունն պայմանագրով են կատարվում գերիների փոխանակությունն ու տունդարձը: Իսկ զորավարի երկու տղաները գերի են թուրքին... Իրար դեմ կկանգնեն հայրն ու հայրենիքի զինվորը, կկանգնեն, կտան ու կառնեն, և հայրը կհաղթի:

Այսպես էին մտածում: Այսպես մտածողներ կային, երբ նա Մահապարտների գունդը հավաքեց Կարա-բուրուն կայարանից հյուսիս, Ղզլթափա բարձունքի տակ և ասաց իր խոսքը:

Տխուր էր զորավարը: Բժախնդրորեն մաքրակենցաղ մարդ՝ երեսը սափրել էր մաքուր: Հագի զգեստներն այնպես նստած էին վրան, ասես հենց քիչ առաջ էին ձուլել ու հագցրել: Դեմքը, սակայն, ծածկված էր վշտի այնպիսի մշուշով, որ անհնար էր թաքցնել, և կտեսներ նույնիսկ անծանոթը: Եվ ձայնը խռպոտ էր. մատնում էր հոգնությունն ու տառապանքը:

— Զորք հայոց, — տխուր հնչեց զորավարի ձայնը և մի կարճ պահ դադար առնելուց հետո նորից, ավելի բարձր ու հզոր ղողանչեց. — Արցախական քաջե՛ր... — Գունդը մեկ միասնական մարմնի պես շարժվեց, ձգվեց և սարսուռաց. կարծես հեռավոր կարոտալի եղբրենների բոլոր ձայները միախառնված մտան սրբուհի, ալեկոծեցին: — Ծակատամարտի նախօրեին մենք վճռել էինք այնպես կռվել, որ մեր Քիրոս սարն ամօթով չմնա իր հայր Արարատի առաջ: Եվ կռվեցինք, ինչպես պե՛տք էր, ինչպես կարո՞ղ էինք: Սակայն մեր կռիվը զեն չի ավարտվել: Մենք զենք

վայր դնելու իրավունք չունենք, քանի դեռ թուրքը ոտնակոխ է անում մեր հողն ու մեր պատիվը...

Զորքը հանգստացած շունչ քաշեց: Նրանք, որ թերահավատ էին, միանգամից ուժ առան, լքվեցին նոր ոգևորությամբ ու ավլունով:

Գնդապետ Շահնազարյանը հանկարծ պոկվեց իր գումարտակից, մի քիչ առաջ գնաց, կիսաշրջվեց և դեպի զորաշարքերը գոռաց.

— Կեցցե՛ մեր զորավարը, ո՛ւռ-ոռ՛:

— Ուռա՛, ուռա՛, — գունդը որոտաց երեք անգամ: Ապա դառնալով դեպի Փիրումյանը, գումարտակի հրամանատարը գոչեց.

— Տա՛ր մեզ նոր ճակատամարտի և հաղթության, սիրելի զորավար, տա՛ր:

— Տա՛ր, — նորից գնդապետի կոչը որոտընդոստ արձագանք տվեց զորաշարքերի վրա:

— Շնորհակալ եմ հավատի ու վստահության համար, — խորապես զգացված, հուզումնալից խոսեց զորավարը: — Ես հավատում եմ ձեզ, վստահ եմ ձեր կամքի ու քաջության վրա...

Զորավարն այստեղ լռեց, մռայլ հայացքը վար պահեց: Եվ երբ գլուխը բարձրացրեց, աչքերում թախծի փոխարեն բարեկույթյան կայծեր էին շողում: Քիչ առաջ նրան հաղորդել էին, թե կույթյան կայծեր էին շողում: Քիչ առաջ նրան հաղորդել էին, թե զորավար Անդրանիկը հեռացել է ռազմաճակատից, հենց որ լսել է ամօթալի պայմանագրի մասին: Առել է իր փառապանծ մեկ էլ զսպեց: Ասես սիրտը բռան մեջ սեղմած, ցավագնորեն խեղդեց իրեն: Թե դրա փոխարեն ի՞նչ ասաց և ինչպե՛ս խնայեց խեղդեց իրեն: Թե դրա փոխարեն ի՞նչ ասաց և ինչպե՛ս խնայեց մեծ զորավարին ու քաջին, հետո չպիտի հիշեր: Կարեորն այն էր, որ շասաց, անունը չտվեց, այլ պարպեց իր փոթորկված սիրտը, անանձնական ցավի կրակի մեջ փոթոթվելով ասաց իր հավատամքը.

— Մենք ազգի ու հայրենիքի զինվորն ենք: Մե՛կն է մեր ազգը, և ուրիշ հայրենիք չունենք: Թե որ դժոխք էլ դառնա ու մեզ կլանի, սա է մեր հայրենիքը, միակն ու ամենաթանկը: Կկռվենք նրա համար, կապրենք կամ կտանջվենք նրա հետ, որ նրա մի բուռ հողին արժանի լինենք... Երանի՛ թե արժանի դառնանք:

Բաթումում կնքված հաշտության դաշինքի պայմանները գործավարը գրի էր առել մի թղթի վրա, որը գրպանում էր: Կարող էր կարդալ, և այն ժամանակ հայ զինվորությունը կտեսներ, թե ինչպե՞ս է վարկաբեկվում իր թափած արյունը, ինչպե՞ս է անգոսնջվում իր տված զոհերի հիշատակը, և ի՞նչ տեսակ դժոխքի մեջ են նետվում ազգի վերջին մնացորդները: Սակայն չկարդաց:

— Թիֆլիսի ազգային խորհրդի պատվիրակները Բաթումում, թուրքերի հետ միասին,— ասաց նա,— ամբողջ հայության համար մի բնակավայր են սահմանել, որն իրրե գերեզման էլ նեղ է: Այդ պայմանագրի համաձայն՝ պետք է թուրքին զիջենք մեր արգար արյամբ ազատագրած այս հողերը: Որովհետև նրանց խոստացած Հայաստանի արևմտյան սահմանն էջմիածնի պատն է, արևելյանը՝ Սևանի ափը: Մենք զորք պահելու իրավունք չունենք: Մենք զենքներս պետք է հանձնենք թուրքին և վզներս երկարենք, որ նա կտրի... Մեր երկաթգծին ու մնացած ճանապարհներին այսուհետև տիրություն է անելու թուրքը, որպեսզի արագ ու հանգիստ հասնի Բաքու և բնում խնդրի Ստեփան Շահումյանի բերած ժողովրդական իշխանությունը... Ահա թե Բաթումից ի՞նչ պայմանագիր են բերում հայ ազգի համար...

— Կորչի՞ ստորացուցիչ պայմանագիրը,— բացականչեց գնդապետ Շահնազարյանը, և ամբողջ գունդը մի քանի անգամ կրկնեց նրա կոչը:

Այնուհետև խոսեցին գումարտակների հրամանատարները: Կարճ, բայց վճռարար՝ հազիվական պատերազմը շարունակելու և իրենց համար ձեռնտու ավարտի հասցնելու օգտին խոսեց նաև գնդի հրամանատար Պողոսբեկ Փիրումյանը: Իսկ երիտասարդ մի զինվորական, որ հանդես եկավ որպես Ջրաբերդ գավառի Կուսապատ գյուղի ներկայացուցիչ, այնքան հուզված էր, որ առաջին պահ չկարողացավ ասելիքի տուտը բռնել, սակայն կամաց-կամաց տիրապետեց իրեն, տամկացած աչքերը ռազմաճակատի հրամանատարին հառած՝ ասաց.

— Պարոն զորավար, մեր գյուղից վեց հոգի էինք էստեղ: Երկուսը զոհվեցին Սարգարապատի համար: Երրորդը՝ իմ մեծ եղբայր Սամսոնը, հետախուզության գնաց... և ընկերները նրա մահվան լուրը բերին: Սամսոնը... Սամսոնը, պարոն զորավար,

հետախուզության գնալուց առաջ երեքիս կանչել էր, ասել. «Տղերք, սա կռիվ է, կովում չիր ու շամիչ չեն բաժանում: Ով որ ողջ մնաց, պարտական մնա, թե որ չկովի մինչև վերջ, մինչև թուրքին մեր աշխարհից դուրս բշելը»: Էսպես ասաց ու գնաց: Սա՛ էր նրա կտակը: Եվ նույն այդ խոսքն էին կտակել մեր բոլոր նահատակները: Հիմի մենք, որ նրանց եղբայրներն ենք ու արյունակիցները, մենք, որ ողջ ենք ու կովի պատրաստ, ինչպե՞ս կարող ենք դավաճանել նրանց սուրբ հիշատակին: Այդ ուլթե՞ր են, որ մեզ մղում են դավաճանություն...»

Կուսապատից երիտասարդը վերջին նախադասությունն ասաց գոռոցով, և գունդը, իրրե պատասխան, նորից որոտաց, հորձանք տվեց:

— Դավաճանություն է զինադադարը:

— Հաշտություն կնքողները թուրքացած են:

Աղմուկ-աղաղակը ծանրացավ դորքի վրա:

Պողոսբեկ Փիրումյանը, ճակատի հրամանատարի ականջի տակ ինչ-որ խոսելուց հետո, կտրուկ շրջվեց նորից, ձեռքն առաջ մեկնած լոցրեց գունդը և գրպանից մի թուղթ հանելով ասաց.

— Քիչ առաջ գնդի շտաբում պայմանավորվել էինք հայտարարություն հրապարակել: Խոսեցինք ճակատի պարոն հրամանատարի հետ, և նա էլ է երաշխավորում մեր հայտարարությունը: Հիմա ես ընթերցում եմ մեր հայտարարության նախագիծը: «Տեղեկանալով Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագրի մասին, մենք՝ Սարգարապատի ռազմաճակատում գործող գնդի զինվորներս ու հրամանատարներս, հայտարարում ենք. ո՛չ Թիֆլիսը, ո՛չ Բաթումը լիազորված չեն հայության անունից վերջնական բանակցություններ վարելու թուրքերի հետ: Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագիրը ստորացուցիչ ու աղետաբեր է հայ ազգի համար:

Ինչ որոշում էլ ընդունելու լինեն ազգային այս կամ այն կազմակերպությունները, քանի դեռ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության վրա կախված է թուրքական սպառնալիքը, մենք զենքներս ցած չենք դնի և կկռվենք մինչև մեր վերջին շունը:

Կորչի՞ ամոթալի հաշտությունը:

Հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության»:

պիտե զգա: Սակայն նրբազգաց մարդ լինելով, տեսնում էր, որ նա ի՛նքն է իրենց հեռու պահում նման խոսք ու զրույցից:

— Ասում են՝ գեներալ Նազարբեկովն ուզում է զորքը ցրել,— ասաց սրբազանը:— Թուրքաց շտաբից են պահանջել՝ իրեն գինադադարի պայման:

Փիրումյանը տագնապած շտկեց իրեն, գոտին ուղղեց.

— Գժվե՞լ է ձերուկը:

— Քիչ առաջ Սիլիկյանի շտաբի պետ Վեբիլյանը հաղորդեց: Ասում էր՝ գիշերը հեռախոսով Նազարբեկովը խորհրդակցում էր Սիլիկյանի հետ, հասկացրեց, որ թուրքերն արդեն նման պահանջ են ներկայացրել:

— Որտե՞ղ են ներկայացրել: Ճակատո՞ւմ, թե Բաթումի խորհրդաժողովում:

— Իբր, Բաթումից էլ խառնուկն է հայտնել, թե այսպե՛ս ու այսպե՛ս...

— Վա՛յ, դրանց աստվածը գլխներից փախչի. ճիշտ որ խելքները թոցեր՛ էլ են: Բա քիչ առաջ սա ինչո՞ւ չէր ասում,— գլխով Սիլիկյանի կողմը ցույց տալով՝ հարցրեց զորավարը:— Թե՞ մեզ արժանի չէր համարում նման տեղեկություն:

— Գուցե ղեռ չեն որոշել իրենց անելիքը,— խուսափուկ պատասխանեց սրբազանը՝ ներքնապես համոզված, որ ան-ներելի է նման գաղտնապահությունը: Այդ ումի՞ց են թաքցը-նում հայոց զորքին վերաբերող ամենակարևոր խնդիրը: Սար-դարապատի հերոսական ճակատամարտի կազմակերպչի՞ց: Բայց չե՞ որ, համատարած հուսալքության ու ձախողանքների պայմաններում, նա ի՛նքը կանգնեց թուրքի դեմ, ձեռք բերեց այն հաղթանակը, որի շնորհիվ հիմա քիթը ջարդված թուրքը ձեզ հետ բանակցության է նստում:

— Չե՛, սրբազան, դա խելագարություն է:

— Բայց գուցե նման բան չկա էլ...— Գարեգին սրբազանը զղջաց, որ առանց այն էլ պաշտոնական ու անձնական ցավե-րի մեջ տապակվող զորավարին նոր մի ցավ պատճառեց այդ անախորժ տեղեկությամբ:— Գուցե միայն դատարկ խոսակցու-թյո՞ւն է:

— Ի՛նչ դատարկ խոսակցություն, ա՛յ սրբազան: Վեբիլ-յանը լուրջ մարդ է: Նրա նմանն անստույգ տեղեկություն կհա-ղորդե՞ր...

— Համենայն դեպս, այս նեղ վիճակում այդ չէ մեր ամե-նամեծ հոգսը: Հետո էլ, հայոց զորքի ընտիր մասը քո կար-

գադրության տակ է: Կուզե՞ս՝ չես զորացրի:
— Ի՞նչ ես ասում, ա՛յ սրբազան. ո՞նց չես զորացրի, երբ կառավարություն են ստեղծել և այսուհետ ամեն ինչ պիտի ասեն ու անեն կառավարության անունից:

— Հա՛, դա ուրի՛շ բան:

— Կառավարության որոշումը չկատարողի գլուխը չեն շո-յում: Այդ մեկը քեզ հայտնի՞ է, սրբազան:

— Ա՛յ քո տոհմի անցյալները լույս դառնան, սրբազանը ե՞րբ է կառավարություն տեսել, որ իմանա, թե նրա հրաման-ներին ինչպե՛ս պիտի վերաբերվի,— ժպտալով խոսեց Գարե-գին շուխիֆյանը և անհանգստացավ:— Ա՛յ, կունենանք, կիմա-նանք...

— Բա՛, այդպիսի բանե՛ր:

— Այնուամենայնիվ, ես գնամ Արամի մոտ:

— Գնա՛: Չնայած, այսօրինակ խաղերից հետո, դժվար է որևէ լավ բան հուսալ...

Նրանք բաժանվեցին, և Դանիելբեկ ֓իրումյանն ուղևորվեց գեպի ճակատ, որ այլևս ճակատ չէր, այլ խաղաղ մի զորա-կայան:

Ճանապարհին շերմակը, այն քանի՞ օր պարապ ու հան-գիստ մնացած, երեի ուզում էր վազել, սկսեց լվամն անհան-գիստ ծամել ու քաշել: Սակայն մեկ էլ զգալով տիրոջ ան-տարբերությունը, իրեն հանձնեց նրա կամքին: Իսկ նա մոռյլ էր, տխուր, զգում էր մի այնպիսի դժբախտություն, ասես եր-կինքը փուլ էր եկել և այն էլ հենց իր վրա:

Երբ զորքի հետ էր լինում, հրամանատարական պարտակա-նություններով զբաղված, առժամանակ մոռացության էր տա-լիս որդիների վիճակը: Ավելի ճիշտ՝ անպայման իրեն հանգըս-տացնում էր նրանով, որ ժամանակը կկարգավորի ամեն ինչ: Իսկ առավել հաստատ՝ որ պատերազմ է եղել, հայ ազգի ճա-կատարի համար ամենավճռական ճակատամա՛րտը: Իսկ այդ ճակատամարտի հաղթական ելքի համար ինքը երդում էր տվել Արարատին, խոստացել էր իր կյանքը և թե որ հարկ լինի, նաև ամենաթանկն ու անփոխարինելին՝ զույգ զավակներին...

Այս տեսակ պատճառարանութիւնը, հոգեկան փոթորիկը մեղմացնելու այս եղանակը երևի թե ամենաճիշտն է,— մտածում էր զորավարը։— Մանավանդ, որ միշտ աչքի առաջ է Արարատը և կարող ես խոսել հետը, հաղորդվել նրա հավերժութեան խորհրդին, նրա հաստատ ու փառապանծ վեհութեանը։

* * *

Իրիկնամուտին, երբ Արարատի կողմերից եկած քամին խուժել էր Երեանի այգիները և ծառերին խուտուտ էր տալիս, Գարեգին սրբազանը մտավ քաղաք։ Տակի ջորին քնձոռոտ ու պառավ էր, թե չէ, տեսնողը կասեր՝ Քրիստոսը մտավ Երուսաղեմ։

Հայտնի չէ Քրիստոսը համոզված էր, թե իր մուտքով, իր հետքերով պիտի տասնապատիկ փառավորվի սուրբ երկրի գլխավոր քաղաքը։ Բայց Գարեգին սրբազանը հույս ուներ և նույնիսկ համոզված էր, որ Երեանում իր առաջ պիտի բացվի հայ ազգի փրկութեան դուռը, որ ուզում են փակել թուրքերը և նրանց հետ հաշտութեան եկած հայ ղեկավարները։ Պիտի բացվի Արամի ձեռքով։ Նա կարծում էր՝ Արամը կարող է անել և կանի այդ բանը։ Պարզապես մի հրահրող է պետք, վճռակա՜նութեան մղող մի մարդ, և այդ քաջակորով, հայրենասեր գործիչը կկանգնի ազգային ու անձնական արժանապատիւթյունից զուրկ կենտրոնական ղեկավարութեան դեմ, կասի՝ ո՛չ, ազգը չպետք է կծկվի իր տան վերջին օճորքում և սպասի պատրաստվող օրհասին։ Մենք թշնամուն հաղթել ենք և պետք է շարունակենք հաղթական պատերազմը, մինչև որ ազատագրվի մեր հողը, և ազգը հնարավորութիւն ստանա շարունակելու իր բնականոն կյանքը։ Վերջապես էլ ո՞վ, եթե ո՛չ Արամը։ Արարատյան երկրում նա դիկտատոր է նշանակված։ Էլ ի՞նչ դիկտատոր, եթե չպետք է կանգնի համազգային շարիքի դեմ և չպետք է թե՛ զաղրի իր արդար կամքը։ Զէ՛, Արամը չի կարող շանել այս վճռական քայլը, երբ հայրենիքն ու ազգը կանգնած են վերջին ու մեծագույն քննութեան առաջ։

Սրբազանը ջորին քննեց Յարսկայա փողոցը, Արամի բնակարանի վրա, ուր մի քանի անգամ եղել էր և փակ աչքերով էլ կզտներ։ Դուռը փակ էր, և հարևանը թոնթորալով ասաց.

— Տուն ե՞րբ է տեսնում։ Գիշերվա կեսին երևա թե ոչ...

Բայց երեալս ո՞րն է, երբ աշխատում է մի փողոց այն կողմ պալատի երկհարկանի շենքում, և այնտեղից իր բնակարանը կարելի էր շքեղ-անցնել։ Մանավանդ, եթե անցնողն էլ Արամի պես հաղթահասակ մեկն է և ոչ թե սրբազանի նման մի կեսմարդ։

Ազգային խորհրդի շենքը, որ Աստաֆյանի ծալրին էր, քաղաքային այգուց վերև, Նազարյան և Բեյբութովյան փողոցների միջև, պաշարված էր աղմկոտ ամբոխի կողմից։ Իրարով անցած, խլվաքող մարդկային զանգվածը եռում էր։ Սրբազանը հասկացավ, որ ճեղքելն անհնար պիտի լինի, ջորին կապեց հեռվում կանգնած մենավոր թթենուց և այն է ուզում էր ծանոթ փնտրել, երբ հայտնվեց քաղաքի պարետ Արշո Շահխաթունին։

— Գարեգին սրբազան, ո՞ր քամին..., — անհուն ուրախութիւն ցուցադրելով՝ վտիտ հոգեորականի գլխավերեք ձգվեց նախկին դերասանն իր շողշողուն զգեստներով։

Երևի Արամն սպասում էր այս կարևոր այցելութեանը։ Սրբազանին այդպես թվաց, որովհետև Արամ Մանուկյանի առաջ, գրասենյանի կենտրոնում, իրար վրա դարսած հեռագրերն ու գրութիւնները մտնում էին այցելուի աչքը։ Արամը բռան մեջ առավ դրանք, բարձրացրեց ու թափ տվեց։

— Դե, արի, ինքնուրու՜նջ եղիր, — վրդովված խոսեց նա։ — Բոլոր կողմերից կարգադրում են, պահանջում...

— Ովքե՞ր են այդ կարգադրողները, — խոսակցութիւնը շարունակելու համար հարցրեց սրբազանը։

— Հայոց նորաստեղծ կառավարութեան ներկայացուցիչները։ — «Հայոց նորաստեղծ կառավարութիւն»։ Ուրիշ պարագաներում հենց միայն այս անունը հպարտութեամբ կլցնեք սրբազանի հոգին։ Կա՛, վերջապես, այդ կառավարութիւնը, հայն է՛լ արժանացավ նման բախտի։ Բայց այդ ի՞նչ հայկական կառավարութիւն է, որ իր կյանքն սկսում է հակահայկական կարգադրութիւններով ու պահանջներով։ — Բոլորը միակամ ու միաբերան նո՛ւյնն են ասում. գինադադա՛րն է ազգի փրկութիւնը։ Պետք է դադարեցնե՛լ պատերազմը և ենթարկվե՛լ Բաթումի դաշնագրին։

— Իսկ եթե այդ դաշնագրով ծախվել է նույնիսկ մեր վերջին մի բռաշափ հողի կե՞սը, — թնդաց Գարեգին եպիսկոպոսը։

տեսակ պաշտոնյայի... Բայց զորավարը մորթապաշտ էլ ինչո՞ւ զարմանալ, որ վարակն անցել է Ազգային խորհրդին:

Ասաց ու թողեց, մեծաքայլ հեռացավ: Կարճ ոտքերի մեծ-մեծ քայլերով: Եվ այդ պահին նա հսկայի էր նման: Իսկ մեծամարմին Արամ Մանուկյանը կծկվել-փոքրացել էր: Փոքրացել էր հսկայակերպ այն մարդը, որին առյուծ էին համարում իր դասակիցներն ու ճանաչողները: Կուսակցական կաղապարի մեջ էս՞չ էր եկել հայ մարդը:

Սրբազանի գնալուց հետո Արամը փակվեց իր առանձնասենյակում և տրվեց դառը մտածումներին: Ամենից առաջ նրան տանջում էին սրբազանի խոսքերն իր կուսակցության մասին: «Այս ո՞ր ենք հասել, որ հայրենիքի դատին ու ճակատագրին նվիրված գիտունը անարգված է համարում մեր գործն ու վարքագիծը, — ինքնաքննումի ցավերի մեջ տապակվում էր Արամը՝ իր կուսակցության հին գործիչը: — Մի՞թե ծերացել ենք որպես ապրող մարմին, և հնացել են մեր նպատակներն ու երազանքները: Բայց ինչո՞ւ այսպես շուտ և այսպես անուղղելիորեն: Գուցե ամբողջ մարմինը մեղք չունի, և նրա առանձին բջիջներն են մեղավոր...»:

Այստեղ նա հիշեց զավեշտական թե ողբերգական մի դեպք: Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ էր ժամանել նորաթուխ քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Խատիսովը և, ըստ երևույթին, կենտրոնական Ազգային խորհրդի հանձնարարությամբ, եկավ նաև Երևան՝ տեղի գործերին ծանոթանալու: Արամը հասկանում էր, որ ասել են՝ զնա՛, տես Արարատյան երկրում ի՞նչ է անում այդ ինքնագլուխ ղեկավարը: Խատիսովը միայն մեկ օր ներսուղուրս արեց թսուց-փսուցով ու խուլ տրտնջներով, և երբ Արամը փորձեց իմանալ այդ խուլ դժգոհության պատճառը, նա պարզասրտորեն բացատրեց.

— Տնաշեն, — ասաց, — ո՞նց եք յուր գնում այս անդրջր-հեղեղյան պայմաններում. կոյուղի չկա ո՛չ այստեղ, ո՛չ այն ջրի տարած Ալեքսանդրապոլում:

Լուրջ, ծանրումեծ, մռայլադեմ Արամը հանկարծ բռնվեց քրքիջի վարակով, գլուխը ետ նետած, վեր-վեր անելով ծիծաղեց-ծիծաղեց և երբ դադարեց, աչքերից արտասուք էր հոսում: Իսկական արտասուք:

— Է՛, ես լուրջ բան եմ ասում, դու էլ քեզ քրքիջի ես տալիս:

Հառաչեց Արամը և ձեռքերն իրար ագուցելով՝ դրեց ծնկների արանքում, մարմնով օրորվեց...

— Նոր եմ հիշում, իսկապե՛ս չկա, — առավել ծանր հաստ-լեց: — Իսկ նկատե՞՛նք, որ մարդիկ բան չեն ուտում, և այդ կոյուղու կարիքը համարյա չկա: Մարդիկ անոթի են առավոտից, իրիկուն: Ոչ միայն գաղթականները, այլև տեղացի հասարակ, աշխատավոր մարդիկ... Եվ գալուս օրից նրանք են իմ ուշքն ու միտքը: Կոյուղու բացակայությունը չեմ նկատել. ես ի՞նչ հիմարն եմ եղել...

*
*
*

Երեկոյան ընդհանուր ժողովի էին հավաքվել Ազգային խորհուրդը, Հատուկ կոմիտեն ու Զինվորական հանձնաժողովը և գործող բանակի ներկայացուցիչներին պիտի տային իրենց պատասխանը՝ շարունակե՞լ հաղթական կռիվը, թե՞ ետ քաշվե՞լ հայ զինվորության արյամբ նվաճված գիրքերից, որպեսզի թուրքը նորից ոտքի տակ տա Արարատյան երկրի հողն ու պատիվը:

Այնտեղ ևս կաղապարը խեղդել էր հայ մարդուն:

Սարգսրապատի ռազմաճակատի հրամանատարը գլխաբաց աղերսում էր թույլ տալ, որ զորքն առաջ շարժվի:

— Թուրքերը դատարկում են Ալեքսանդրապոլը: Նրանք չեն կարող դիմադրել: Բարձր է հայ զինվորության ոգին: Առանց մեծ դժվարություններ հաղթահարելու, մենք շուտով Կարս կհասնենք, և մերը կլինեն Արա՛քսը, Արարա՛տը..., — բացատրում էր Դանիելյեկ Փիրումյանը:

Սակայն ոչ ոք չէր ուզում լսել: Նրա մարտական ձայնը չէր թափանցում կաղապարները, որպեսզի հասներ հայ մարդկանց: Մանավանդ, որ այդ կաղապարները հիմա զրահավորված էին պահպանիչ թղթերով, որոնք եկել էին Թիֆլիսից, Բաթումից և Հայոց անհասցե սպարապետից:

— Հարգե՛նք մեր նորաստեղծ կառավարության հրահանգը, — դահլիճն էր գոռում:

Իսկ քաղաքային դումայի նախագահ Արմենակ Թոշյանը,

իրը, Սարգարապատի հերոսի նկատմամբ տածած անհուն հար-
գանքից ու հոգատարութիւնից, գտնում էր, որ խաղաղութիւնը
ձեռնտու է նաև իրեն՝ Դանիելին և Փիլոմային:

— Մենք մտահոգված ենք նաև ձեր երկու որդիների ճակա-
տագրով, զորավար,— ասաց նա:— Բաթումի դաշնագիրն է,
որ նրանց ձեր գիրկն է վերադարձնելու:

— Իսկապէ՛ս, ձեր զավակները,— Թուշանին արձագանքե-
ցին տարբեր շարքերից, և այն տպավորութիւնն ստացվեց, թե
այդ րոպեին բոլորը մի հոգս ունեն միայն՝ զորավարի երկու զա-
վակներին տեսնել իրենց հոր սիրասուն գրկում...

Եվ զորավարը, որ եկել էր, որպեսզի ճակատի կովելու պատ-
րաստակամութիւնը հաղորդի հայոց բախտի տները դարձած
այս դահլիճին, դառնացավ, դիմութիւնից այդ սուտ բարեպաշտու-
թյան դեմ:

— Ես ցնցված եմ ձեր... ձեր այդ... հոգատարութիւնից,—
ասաց խնդրովով, ցավից ու սիրտը փոթոթող զայրույթից եռա-
լով:— Խեղճ մարդիկ,— ասաց,— խղճով արարածներ: Դուք
ազգը մատնում եք թուրքին ի կեր և ուզում եք հավատամ, թե
մտածո՞ւմ եք իմ զավակների մասին:

Հետո նա արգահատանքով հայացքն անցկացրեց նստած-
ների վրա, վերջին անգամ նույն հայացքով շանթահարեց գլուխն
առջևի թղթերին խոնարհած Արամ Մանուկյանին և դուրս եկավ:
Զէր հիշում՝ ո՛ւր էր թողել ձերմակին: Փորձեց հիշել և իզուր
հիշողութիւնը շարշարելով քաղաքից դուրս եկավ:

Հունիսյան պայծառ գիշեր էր: Ծանապարհին հանդիպում էին
մարդիկ, որոնք սալլերով ու զրաստներով բռններ էին փոխադ-
րում: Ծամփեղբորի արտերում հնձվորներ կային, որ լուսնյակի
լույսով հունձ էին անում: Երևի վստահ չէին, թե պատերազմը
հեռացել է, և հասած արտերն այլևս չեն տրորվի կովողների
ոտքերի տակ:

Մինչև հրամանատարական կետը երկար ճանապարհ կար,
և որքան էլ քալերն արագացներ, առավոտյան հաղիվ էր տեղ
հասնելու: Մտածելու, ստեղծված վիճակը քննելու և անելիքը
որոշելու ժամանակ շատ ուներ: Հաճախ դուրս էր գալիս բանուկ
ճանապարհից և քալում էր արտամիջան կածաններով, խիտ
ու ցանցառ թփերի միջով: Այդպիսի դեպքերում նրա համար
կողմնացույց էր Արարատը, որ աստղալույսով ողողված՝ կանգ-

նել էր հորիզոնում և իր հպարտ հանգստութեամբ տրամադրում
էր լրջութեան, խոհեմ քայլերի: Եվ նա աստիճանաբար մոտացավ,
ավելի ճիշտ՝ անթափանցիկ մի քող քաշեց այն ամենի դեմ, որ
թողել էր ետև, Երևանում, ազգային կոշվող, բայց ապագային
ու վատշվեր այն դահլիճում: Նա հիմա պահպանիչ նշանաձողեր
էր փնտրում ուրիշ տեղ, իր ապրած կյանքում, իր անցած ճամ-
փաներին: Սակայն դիմացը վեհոքեն կանգնած Արարատը թույլ
չէր տալիս հայացքն ու միտքը հեռացնելու իրենից: Եվ նա հի-
շեց առաջին հանդիպումը, առաջին այն խոհն ու երազանքը, որ
պարուրել էին իր մանկական հոգին: Թեմականում առաջին տա-
րին էր սովորում: Օգը լիքն էր ազգային ցավերի ու տառա-
պանքների միմուռով, որի դեմ բարձրացել էր Բաֆֆու և Գամառ
Քաթիպայի ազատատենչ ոգին:

«Արդոք դալու է մի օր, ժամանակ՝
Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրոշակ,
Որ ամեն կողմից պանդուխտ հայազգիք
Դիմեն դեպ լուրջանց սիրուն հայրենիք»:

Կրակված արտասանում էր տեր Համազասպ վարժապետը:
Աշակերտները կլանում էին նրա բառերը, երազում էին և գիտեին,
համոզված էին, որ իրենք պիտի մոտենան ինչ այդ օրը, այդ
ժամանակը:

Տարինե՛ր են անցել, տասնամյակներ: Բայց ի՞նչ է փոխվել:
Ո՛ւր է այն դրոշակը, որ պիտի ծածանվեր Մասիս-Արարատի
դագաթին և աշխարհի մոլոր ճամփաներով տուն հրավիրեր իր
տարաբախտ ու պանդուխտ զավակներին:

Առավոտը բացվում էր արդեն: Հուրհրատում էին Արարատի
դագաթները:

Նա հոգնած, մշուշոտ աչքերով նայեց առաջ, նայեց վեր, և
Մեծ Արարատի գագաթը ճեղքված ու թեք հարթութեամբ հան-
կարձ նրան երևաց իբրև մի վիթխարի նահատակ, որի վրա
ոտից-գլուխ լայնածիր ու ոսկեհուռ ծածկոց են փռել:

Տրորեց աչքերը, նորից ու զգաստ նայեց: «Աստված իմ,
այս ի՞նչ եմ տեսնում: Մի՞թե Արարատն էլ...»: Եվ փղձկաց
ափերով ծածկեց անզսպելի արտասուքից այրվող երեսը:

Նրբ ձեռքերը հետ տարավ, ուրիշ պատկեր էր արգեն. հզոր ու հպարտ, ազատ ու սիգապանծ կանգնել էր հայոց ժենդի, հազարամյա դժվար կենսագրության վկան, հայոց հարատևումի պայմանն ու խրախույսը:

— Օ՛, մեղա՛, լեռնացած մեր արբույթուն,— բարձրաձայն, արդեն ոգեպինդ խոսեց զորավարը:— Դու կաս, և մենք պիտի ապրենք քեզ հետ:

ISBN—550—00377—5

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն
ՐԱԳՐԱՑ ԱՐՇԱԿԻ ՈՒԼՈՒԲԱՅԱՆ
ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ
ՎԵՍՅ

Литературно-художественное издание

Баграт Аршакович Улубаян
САРДАРԱՓԱՏ
Роман
Ереван, издательство «Хорурдан ցրո», 1969
На армянском языке

Խմբ. վարիչ՝ Հ. Ք. Կարճիկյան
Խմբագիր՝ Մ. Ս. Քերդյան
Նկարիչ՝ Յր. Գ. Աֆրիկյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Շանվերդյան
Վերստուգող տրագրիչ՝ Ե. Վ. Ազատյան